

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

109. kötet

Budapest
2013

Főszerkesztő
HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők
CSÚCS SÁNDOR
CSER ANDRÁS

Szerkesztőbizottság
BÁNRÉTI ZOLTÁN
KASSAI ILONA
KERESZTES LÁSZLÓ
KOMLÓSY ANDRÁS
SIPŐCZ KATALIN
VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő
MATICSÁK SÁNDOR

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. Osztálya támogatásával

TARTALOM

Honti László: „ <i>Vanni vagy nem vanni</i> ” ’to be or not to be’, avagy létige és kopula az uráli nyelvekben [„To be or not to be” or the existential verb and the copula in the Uralic languages]	7
Maticsák Sándor: Finnugor etimológiai szótárak [Finno-Ugric etymological dictionaries]	33
Honti László: Etimológiai adalékok [Etymological notes]	69
Csepregi Márta: Többfunkciós morféma-összetartozások a szurguti hantiban [Multifunctional morpheme-clusters in Surgut Khanty]	91
Virtanen, Susanna: Grammaticalized preverbs of aspect and their contribution to expressing transitivity in Eastern Mansi	109
Sipőcz Katalin: Ditranzitív igék a manysiban [Ditransitive verbs in Mansi]	123
Bíró Bernadett: Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban [Mansi nomina actionis derived from ditransitive verbs]	137
Simoncsics, Péter: Linguistic gestures: On negation, with special reference to the Permian languages	151
Kelemen Ivett: Pluratívák morfoszemantikai vizsgálata az északi lappban [The morphosemantics of pluratives in Northern Sami]	171
Tolcsvai Nagy Gábor: Az igekötő + ige szerkezet szemantikája [The semantics of preverb + verb constructions]	187
Tóth Valéria: Szempontok a források személyjelölő szerkezeteinek értékeléséhez [Notes on the use of onomastic data found in medieval sources]	227
Rácz, Anita: Ethnic groups and settlement names in Hungary	255
Holler László: Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről [Chronology and textual reconstruction: revisiting the Königsberg fragments, discovered 120 years ago]	267
Cser András: A latin labiovelárisok fonológiai elemzéséhez [A phonological analysis of the Latin labiovelars]	337
Vígh-Szabó, Melinda: Die deutsche Sprache im Baltikum [The German language in the Baltic]	355
 KÁLMÁN BÉLA EMLÉKÜLÉS	
Honti László: Főszerkesztői bevezető [Foreword by the editor-in-chief]	373
Paládi-Kovács Attila: Megnyitó beszéd [Opening address]	373
Honti László: A finnugrista Kálmán Béla [Béla Kálmán the Finno-Ugrist]	376
Kiss Jenő: Kálmán Béla, a magyar nyelvjárások és nyelvtörténet kutatója [Béla Kálmán on the history and dialectology of Hungarian]	384
Hoffmann István: Kálmán Béla és a nevek világa [Béla Kálmán on onomastics]	392
Keresztes László: Kálmán Béla, a tanár [Béla Kálmán the teacher]	400

BERECZKI GÁBOR EMLÉKÜLÉS

Honti László: Főszerkesztői bevezető [Foreword by the editor-in-chief]	407
Csepregi Márta: Megnyitó beszéd [Opening address]	407
Honti László: Bereczki Gábor, az etimológus és hangtörténész [Gábor Bereczki the etymologist and historical phonologist]	410
Saarinén, Sirkka: Budapesttől Birszkig: Bereczki Gábor, a cseremis nyelv kutatója [From Budapest to Birsik: Gábor Bereczki the expert on Cheremis]	420
Agyagási Klára: Egy igazi, tökéletes munkakapcsolat – és mögötte az ember: Bereczki Gábor [A perfect professional relationship – and the person behind it: Gábor Bereczki]	426
Klettenberg, Reet: Bereczki Gábor és Észtország [Gábor Bereczki and Estonia]	433
Fehérvári Győző: Bereczki Gábor, az irodalmár [Gábor Bereczki and literature]	438
Voigt Vilmos: Körkép Bereczki Gáborról, a finnugor népköltészet magyarra fordítójáról [On Gábor Bereczki the translator of Finno-Ugric folk poetry]	443
Klima László: A Volga-vidéki area történeti és régészeti szemszögből [The Volga area from a historical and archaeological point of view]	450

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Róna-Tas András – Agyagási Klára: Vasilij Dimitrijevič Dimitriev (1924–2013)	461
Kesztyűs Tibor: Futaky István (1926–2013)	463
Simoncsics Péter: Vászolyi Erik (1933–2013)	465
Maticsák Sándor: Nyirkos István (1933–2013)	470
A. D. Kylstra – Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – Osmo Nikkilä: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen (Keresztes László)	473
Iris Metsmägi – Meeli Sedrik – Sven-Erik Soosaar: Eesti etümoloogia-sõnaraamat [Estonian etymological dictionary] (Zaicz Gábor)	480
A lív lexikográfia másfél évszázada [150 years of Livian lexicography] (Tóth Anikó Nikolett)	487
Lars-Gunnar Larsson: Grenzen und Gruppierung im Umesamischen (Keresztes László)	492
Maticsák Sándor: A mordvin írásbeliség kezdetei [The beginnings of Mordvin literacy] (Vígh-Szabó Melinda)	495
Jakab László: Magyar–finn szótár [Hungarian–Finnish dictionary] (Buzgó Anita)	499
A magyar családnév kutatás legújabb eredményei [Recent results in research on Hungarian family names] (Takács Judit – Buzgó Anita)	504

СОДЕРЖАНИЕ

Хонти, Ласло: „Быть или не быть” или глаголы бытия и копула в уральских языках	7
Матичак, Шандор: Финно-угорские этимологические словари	33
Хонти, Ласло: Этимологические данные	69
Чепреги, Марта: Многофункциональность на стыке морфем в сургутском диалекте хантыйского языка	91
Виртанен, Сусанна: Грамматические превербы аспекта и их вклад в выражение транзитивности в восточном диалекте мансийского языка	109
Шипёц, Каталин: Дитранзитивные глаголы в мансийском языке	
Биро, Бернадett: Названия действий в манси, образованные от дитранзитивных глаголов	137
Шимончич, Петер: Лингвистические жесты: об отрицании с особой референцией в пермских языках	151
Келемен, Иветт: Морфосемантика плюративов в северном диалекте саамского языка	171
Тольчава Надь, Габор: Семантика конструкций приставка + глагол	187
Тот, Валерия: Аспекты для рассмотрения ономастических конструкций в письменных памятниках	227
Рац, Анита: Этнические группы и названия поселений в Венгрии	255
Холлер, Ласло: Хронология и реконструкция текста: об основных вопросах исследования Кёнигсбергских отрывков, найденных 120 лет назад	267
Чер, Андраш: К фонологическому анализу латинских лабиовелярных	337
Виг-Сабо, Мелинда: Немецкий язык в Прибалтике	355
 НАУЧНЫЕ ЗАСЕДАНИЯ	
ЗАСЕДАНИЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ ПАМЯТИ БЕЛЫ КАЛЬМАНА	
Хонти, Ласло: Предисловие главного редактора	373
Палади-Ковач, Атила: Вступительное слово	373
Хонти, Ласло: Бела Кальман – финно-угровед	376
Кишш, Енё: Бела Кальман – исследователь венгерских диалектов и истории венгерского языка	384
Хоффманн, Иштван: Бела Кальман и ономастика	392
Керестеш, Ласло: Бела Кальман – преподаватель	400

ЗАСЕДАНИЕ, ПОСВЯЩЕННОЕ ПАМЯТИ ГАБОРА БЕРЕЦКИ

Хонти, Ласло: Предисловие главного редактора	407
Чепреги, Марта: Вступительное слово	407
Хонти, Ласло: Габор Берецки – этимолог и исследователь исторической фонетики	410
Сааринен, Сиркка: От Будапешта до Бирска: Габор Берецки – исследователь черемисского языка	420
Адягаши, Клара: Настоящее, идеальное сотрудничество – и стоящий за этим человек: Габор Берецки	426
Клеттенберг, Реет: Габор Берецки и Эстония	433
Фехервари, Дёзё: Габор Берецки – литературовед	438
Войгт, Вильмош: Обзор о Габоре Берецки, переводчике финно-угорского фольклора на венгерский язык	443
Клима, Ласло: Волжский регион с исторической и археологической точки зрения	450

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Рона-Таш, Андраш – Адягаши, Клара: Василий Димитриевич Димитриев (1924–2013)	461
Кестюш, Тибор: Иштван Футаки (1926–2013)	463
Шимончич, Петер: Эрик Вастоли (1933–2013)	465
Матичак, Шандор: Иштван Ниркош (1933–2013)	470
А. Д. Килстра – Сиркка-Лииса Хахмо – Тетте Хофстра – Осмо Никкиля: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen (Керестеш, Ласло)	473
Ирис Метсмяги – Меели Седрик – Свен-Эрик Соосаар: Эстонский этимологический словарь (Зайц, Габор)	480
Полтора столетия ливской лексикографии (Тот, Анико Николетт)	487
Ларс-Гуннар Ларссон: Grenzen und Gruppierung im Umesamischen (Керестеш, Ласло)	492
Матичак, Шандор: Истоки мордовской письменности (Виг-Сабо, Мелинда)	495
Якаб, Ласло: Венгерско-финский словарь (Бузго, Анита)	499
Новейшие результаты исследования венгерских фамилий (Такач, Юдит – Бузго, Анита)	504

HONTI LÁSZLÓ

„Vanni vagy nem vanni*” ’to be or not to be’,
avagy létige és kopula az uráli nyelvekben¹**

As compared to the Indo-European languages, the existential verbs in Uralic show a great deal of suppletion. In these languages, such verbs are frequently used as copulas, though other expressions also exist for the same function, e.g. zero verb in the present tense, predicative number markers or particles. This paper discusses the historical background to suppletion in the existential verbs of the Uralic languages as well as the functions of the finite forms based on their stem variants, and also provides a cursory comparison to suppletion in the existential verbs of certain Indo-European languages and language groups.

Keywords: Uralic, Indo-European, existential verb, copula, predicate, etymology, suppletion.

0. A létigék a leggyakrabban használt lexémák közé tartoznak, ennek következtében hangtani megformáltságuk, jelentésük, funkcióik meglehetősen tarka képet mutathatnak. Gyakori funkcióik egyike, hogy a mondatban kopulaként szerepelnek, vagyis az alanyt és az állítmányt (a nem igei állítmánnyal szószerkezetet alkotva) összekapcsolják, vö. „kopula: (lat. *copula* ’kötelék’) ’az összetett mondatrészek segédszava... (→ segédige)’” (Tolcsvai Nagy 2000: 132), „segédige: ... a ~ alapvetően kétféle: vagy az igealakok[,] vagy az összetett állítmány megalakításában segédkezik” (i. m. 216).

Miközben olvastam a kérdéssel kapcsolatos szakirodalmat, némileg meglepődtem, hogy morfológiai és szintaktikai szempontból sem az uráli létigékre *genera liter* nem fordítottak különösebb figyelmet a kutatók egymást követő generációi, az egyes nyelvek létigéire *in concreto* pedig csak alig-alig. Éppen ezért meglehetősen nehéz feladat volt felderíteni, mi is a helyzet az egyes nyelvekben és nyelvcsoportokban. Ez különösen igaz a szamojéd nyelvek esetében.

Az uráli nyelvekben a (tágabban értelmezett) létige körébe a következő lexémák sorolhatók:

- (1) FU **wole-* ’sein, werden’ (UEW 1: 580–581),
- (2) FU **le-* ’sein, werden, leben’ (UEW 1: 243–244),

---

¹ Ezen írásom egy bővített változatában egyes indoeurópai nyelvek (ógörög, latin, újlatin, germán, szláv) létigéinek szuppletivizmusáról is közlök tájékoztatót (Honti 2013b).

- (3) U **elä-* 'leben' (UEW 1: 73),
 (4) Sa „**äð-* (? ~ **äð-*, **z-*) 'sein'” (Janhunen 1977: 16–17),
 (5) Sa „**me-* 'nehmen' (tr.), 'sein, werden' (intr.)” (Janhunen 1977: 91),
 (6) Sa „**iðnä(-)* 'dasein'” (Janhunen 1977: 144–145).

A kopula funkcióját rendszerint létige látja el, ez a helyzet az uráli nyelvekben is, de persze nem teljes mértékben. Ha kopuláról van szó, a „mi nyelveinkben” két további lehetőségről is meg kell emlékezni: gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos körülmények között a létige helyett vagy zéró ($\emptyset$), vagy valamilyen predikativizáló elem (numerusjel és/vagy partikula) látja el a kopula funkcióját (ezekről részletesebben l. Honti 1992, 1993).

1. Először a voltaképpeni finnugor létigéket taglalom, amelyek a nyelvcsalád egyes tagjaiban kopulatív funkciót (is) elláthatnak. (Az alább idézendő UEW-szócikkekből kihagytam a nyelvi adatok forrását!)

1.1. A finnugor létigék

„*wole-* 'sein, werden' FU – Finn. *ole-* 'sein'; est. *ole-* | mord. E M *ule-* [= *ul'e-*] 'id., werden' | tscher. KB *ðla-*, U B *ula-* 'sein' | wotj. S *vīl-*, K *vōl-*, (Wichm.) G *vīl-* 'id., vorhanden sein (S K G), existieren (S K)', S, (Wichm.) G 'war' | syrj. S *vēl-*, P *vēv-*, PO *vō•l-* 'sein; es gibt', VU *vijim* 'ist, es gibt' | ostj. ... V *wāl-*, Trj. *wāλ-* ~ *wōλ-*, DN *ut-*, O *ol-* 'leben, sein, wohnen' | wog. ... TJ *āl-*, KU P *ōl-*, So. *ōl-* 'werden, sein' | ung. *vol-*, *val-*, *vagy-* 'sein, vorhanden sein, dasein, sich befinden', *vagyon* 'Vermögen, Habe, Besitz' ...” (UEW 1: 580).

„*le-* 'sein, werden, leben' FU – Finn. *lie-* (*lienen*, *lienet* usw.) 'dürfen, mögen, (vielleicht) werden'; est. *lee-* 'werden' | lapp. N *lā-*, *læ-*, *lække-* 'be (both as copula and in the sense of occur, live, exist, etc.)', L *liehkē-*, *lāhkē-* id., K ... *lea-*, *la-*, *lie-*, *lē-*, *lī-*, *li-*, *lè-*, *le-* 'sein, werden' | ? mord. E *l'evks*, M *l'äfsks* 'Junges (v. Tieren); Kind' | tscher. KB *liä-*, U *lia-* 'sein, werden, möglich sein; kalben, lammen (KB U); füllen (KB)', B *lija-* 'können, dürfen; werfen (Kuh, Stute, Schaf, Zicke)' | wotj. S *lu-*, K *lū-* 'sein, werden; möglich sein', ... G *lu-* | syrj. S *lo-* 'werden, entstehen, geschehen, sich ereignen, sein', P *vo-*, PO *lu-* 'werden, geschehen' | ung. *lē-* (*lēv-*, *lész-*, dial. *lé-*, *lő-*, *lőj-*) 'sein, existieren; werden; geschehen; geboren werden', *lét* 'das Sein, Existenz, Wesen; (altung.) Geburt, Ursprung'” (UEW 1: 243).

1.1.1. E két ige a finnugor nyelvcsalád minden tagjában mutat valamilyen „rendellenes” vonást, ami főleg a tőalternációkban tapasztalható. Most ezeket veszem sorra nyelvenként, nyelvcsoportonként.

A FU **wole-* folytatóinak 3. személyű finnségi alakjai okoztak némi fejtörést a szakembereknek. A finnségiben a **wole-* (> fi. *ole-*) morfológiailag azzal tűnik

ki, hogy jelen időben az 1. és a 2. személyekben az *ole-* tőhöz járulnak a személyragok, míg a 3. személyekben a tő mindössze *o-*:

	finn	
	sg.	pl.
1.	<i>ole-n</i>	<i>ole-mme</i>
2.	<i>ole-t</i>	<i>ole-tte</i>
3.	<i>o(-)n</i>	<i>o-vat</i>

Több finnugor nyelvben, nyelvcsoporthoz olyan 3. személyű alakjai vannak a létigének, amelyek valójában deverbális nomenek, és nem is feltétlenül az illető létige származékai; ehhez vö. „A l é t i g e egyes és többes szám 3. személyű alakja történetileg nézve szekunder jelenség, mert általános nézet szerint voltak kopula nélküli állítmányi szerkezetek, voltak csak nominális mondatok, ahogy ez még ma is sok uráli nyelvben megvan. A l é t i g e paradigmája tehát eredetileg legalábbis jelen idejű alakjában hiányos volt, a 3. személy(ek) alakjai hiányoznak. Ebből következik, hogy az egyes szám 3. személyű igealak előfordulásai mindenképpen újabbaknak tarthatók, mint azok az előfordulások, melyek itt az egzisztenciális igét használják” (Winkler 2003: 203).

A finnségi nyelvek létigéjének egyes számú 3. személyű alakja, a finn, karjalai, lúd, vót, észt *on*, lúd, vepsze *om*, lív *um*, *u'm*, *om* 'van' és a finn *oma* 'eigen; Eigentum' stb. olyan ősfinn előzménynek a folytatója, amely a szakirodalmi állásfoglalások értelmében a FU **wole-* (> fi. *ole-*) 'sein, werden' nagyon régi (preuráli?) deverbális nomenje (l. SKES 2: 430–431, Itkonen 1968: 500, UEW 2: 717, SSA 2: 265). A vepsze létige sg. 3. személyű alakja: *om*, a pl. 3. személyű pedig: *oma(d)* (Zajceva 1981: 254). A vepsze *om* (~ finn stb. *on*) 'van' és *oma(d)* (~ finn stb. *ovat*) 'vannak' tehát nem közvetlenül a **wole-* létige származékai.

A lappban a **wole-* igének nyoma sincs.

A megfelelő mordvin igealak, az *ul'i* jelentése ugyancsak 'ist' és főnévként 'Eigentum' jelentésű (MdWb 4: 2449), tehát egyértelműen szintén deverbális nomen.

Hasonló a helyzet a cseremiszen is, ahol az „*ulam*, *šlam* 'vagyok' ige ragozása a 3. személyben nem szabályszerű, ... *-eš* végű alakja is megvan” (Beke 1911: 314), pl. a jelen idejű alakok: *ulam* (e. sz. 1.), *ulat* (e. sz. 2.), *ulo* (e. sz. 3.); „die Form der 3. Person Singular vom Verb *ulaš* ist *uleš*; unpersönliche Form: *ulo*... was vorhanden ist, all ganz... vermögend, reich” (Beke MaNyjSz 4/9: 3241–3243).

A magyarban is olyan kettősség (nomen ~ verbum) van, mint a mordvinban és a cseremiszen: *vagyon* ~ *van*.

A permi nyelvek azzal tűnnek ki, hogy a FU **wole-* mai folytatójában három ige forrt többé-kevésbé egybe, egyrészt a FU **le-* 'sein, werden, leben', másrészt az U **elä-* 'leben' egyes alakjai olvadtak bele a voltaképpen létige paradigmájába (erről l. alább).

A FU **wole-* létige obi-ugor folytatóiba szemantikailag olvadt be az U **elä-* 'leben' (erről is l. alább). Ezen uráli ige szócsaládja ekként néz ki:

„*elä-* 'leben' U – Finn. *elä-* 'leben; wohnen'; est. *ela-* | lapp. N *älle- äi-*, L *iellē-, ällē-*, K ... T *jielle- (jea-)*, Kld. *ie, lle-* | ?? mord. E *e'ä-*, *ä'ä-*, M *e'ä-* 'leben, wohnen' | tscher. KB *äle-*, U B *ile-* | votj. S *ul-*, ... G *ulj-* 'id.; sein' | syrj. S *ol-*, P *ov-*, PO *o-l-* | ostj. ... V *jel* 'Quellader'; V *jēlwäylä-*: *koläyläs pän os jēlwäyläs* 'er starb und wurde wieder lebendig', O *jitpälä-* '(von einer Krankheit) genesen', O *jilpät-* 'wiederbeleben (z. B. einen Ertrunkenen)'; V *jēlāw* 'neu, frisch (Fleisch, Schnee)', DN *jētāp*, O *jilāp* | wog. ... TJ *ilt-*, KU P *jält-*, So. *jalt-* 'gesund od. geheilt werden' | ung. *él-* 'leben; genießen, gebrauchen' || sam. jur. ... O *jīlē-* 'leben; wohnen'; jen. Ch. *iḍi-*, B *jire-* 'leben'; twg. *ñile-*; selk. Ta. Ke. *ilä-*, ... Tur. *ila-*, ... Ty. *ela-*; kam. *žīl-* 'wieder aufleben'; *žili* 'lebendig'; taig. ... *ilinde*” (UEW 1: 73). Az SSA (1: 103–104) nem is említi a mordvin szó esetleges idetartozását, pedig a mordvin *í* ellenére jó az etimológia (l. Keresztes 1987: 181–182), ehhez még vö. a fi. *älä* ~ észt *ära* tiltó ige *l* ~ *r* megfelelését (Rédei 1980: 260 és Honti 2013a: 20–21)!

Ezen ige szamojéd képviselőit Janhunén így foglalta össze: Sa „**ilä-* (ng, sk, tg) ~ **jilä-* 'leben' // ng (M) va *ñiläde* / en (C) aor. sg. l. Ch. *i'iro'*, B. *jiredo'* / jr (P) der. (vn) *гиллега 'жизнь'*, *иллега 'живо'* / neT va (T) *илесь*, (L) O *jīlē*, vgl. der. (T) *ил' 'жизнь'* (< **jilä-*) / neW (L) Lj. aor. sg. 3. *ἰλλῆνῃ* / sk (Pr) va *-iligo* / km (D) (?der.) prs. sg. l. *t'ilil'em* 'Wiederaufleben', der. vn *d'ili* 'lebendig' / tg (P) der. vn *илиндé 'живо'* (< **ilä-ntä*) //” (Janhunén 1977: 27).

A permi nyelvekben a FU **wole-* 'sein, werden' folytatója defektív ragozású. A létigének kétféle 3. személyű alakja van: (a) jelen időben: votj. *vañ* 'van(nak)' (mindkét szám minden személyében használatos), (b) múlt időben: a *val* 'volt', *vilem* 'voltak'), zürj. *em*, *vijim* 'van, létezik' (nyelvjárásonként vagy csak az egyik, vagy csak a másik használatos).

Ezek csak nyomatékos állítmányként fordulhatnak elő (Rédei 1967: 164), de egyúttal 'Besitz, Eigentum' jelentésű főnevek is (Bartens 1996: 70). A zürj. *vijim* (~ *vilim*): *silen olem-vilemīs tirjīs vijim* 'sein Eigentum ist reichlich, groß', vö. *olem* 'Leben' (WUo 183, 339) ugyancsak az ősi **wole-* létige (> zürj. *vil-*, *vel-* ~ votj. *vil-* ~ fi. *ole-* ~ m. *val-*, *vol-*) -*m* képzős származéka, míg a zürj. *em* a 'sein' ige szuppletív alakja, vö. *e-bur* 'Vermögen', *bur* 'das Gute' (WUo 20, 41) ~ votj. *vañ* (töve: *vañm-*): *v-bur* 'Eigentum', *bur* 'recht, gut' (WUoK 28, 295–296, 307), és az U **elä-* 'leben' (> zürj. *ol-* ~ votj. *ul-* ~ fi. *elä-* ~ ma. *él-*) derivátuma (Rédei 1967: 165–166, 1978a: 85, 1978b: 110; még vö. Csúcs 2005a: 274–275).

A permi nyelvekben a votj. *vil-* és a zürj. *vel-* létigének nincsen teljes paradigmája, részben (FU **le-* 'sein, werden, leben' >) a votj. *lui-* ~ zürj. *lo-* és az (U **elä-* 'leben' >) zürj. *ol-* igék tövéből létrejött formák egészítik ki (Rédei 1967, 1978a: 85, 1978b: 110, Csúcs 2005a: 277; még vö. Pozdeev 1995: 379).

Az obi-ugorban még a permiben találhatónál is tarkább a helyzet: van egy osztják (**wāl-* ~ **wol-* >) VVj *wāl-*, Trj *wā_Λ-* ~ *wō_Λ-*, Kaz *wə_Λ-* stb. 'leben, sein, wohnen' (DEWOS 1577–1580), egy (**wās-* ~ **wos-* >) Vj *wās-*, Trj *wōs-* stb. 'jmd od. etwas sein' ige (DEWOS 1630–1631) és egy vogul (**āl-* ~ **ol-* >) TJ *āl-* ~ *al-*, So *āl-* stb. 'sein, leben, wohnen, bleiben' (DEWOS 1580, WWb 382, MSFOu 180: 19), egy (**wās-* >) TJ *ās-*, FL *ōs-* stb. 'sein' (DEWOS 1631, WWb 392, MSFOu 180: 48). Ezek közül az *s* eleműek rendszerint csak kopulatív funkciót látnak el az obi-ugor nyelvekben a déli és részben az északi osztják nyelvjárássok kivételével.

Munkácsi mutatott rá, hogy a vogulban az É „*āl-* 'lenni' ige ind. praesensének szabályos *āle'im*, *āle'in* alakja az 'élni, lakni' jelentésre szorítkozott (*am tit āle'im* én itt élek, itt lakom, *χasā at āle'im* soká nem élek), míg a 'vagyok, vagy' kifejezésére egy továbbképzett *ās-* (nyilván e. h. **āls-*) tő szolgál, pl. *tit āsēm* itt vagyok, *nan jāmēs χum āsēn* te jó ember vagy; de 3. személy; *āli*, pl. *taw χot āli?* 'ő hol van?' (Munkácsi 1894: 49); KL „Mint az északi vogulban, úgy itt is a 'lenni' igének szabályszerű *ōlēm*, *ōlēn* praesensképzése 'élni, lakni' jelentésben alkalmazódik; e mellett a 'vagyok, vagy' kifejezései: *ōsēm*, *ōsēn*; pl. *ām nān oārentēn* *ōsēm* én neked adós vagyok, *nāu vēr* *ōsēn* te fiatal vagy; a praes. harmadik személye itt is: *ōli*” (Munkácsi 1894: 134), TJ *ām in nājār-pūw āsam*, *nāw tātka sinplata āsēn* 'ich bin jetzt der Kaisersohn, du bist der Oheim Senpalta' (MSFOu 111: 159).

„Az osztjában és a vogulban a létigenek igen gyakran 'él, lakik' jelentése is van. Föltűnő, hogy az *él* ige megfelelői az osztják-vogulból nincsenek kimutatva... Valószínű, hogy az osztják-vogulban az 'él' jelentésű igét kiszorította a rokon jelentésű ('van, létezik') létige, úgyhogy ma az 'él' jelentés is a létige alakjaihoz ([osztj.] *ol*, [vog.] *al* stb.) fűződik. Vö. a magyarban is: *Már két esztendeje a fiánál van* (= éldegél). *Csak éppen hogy van* (= él)” (Klemm 1923–1927: 401). – Klemm első magyar példamondatában azonban a *van* 'lakik' jelentésű, a másodikban szereplő esetében az 'él' csak kontextuális jelentésként értelmezhető.

Hogy a FU **wole-* létige mai obi-ugor folytatója 'leben' jelentés hordozója is, egyértelműen mutatják a következő mondatok: vog. TJ *āləst*, *kojāst jūkānāt āhśək* 'es waren (und) lebten ein Mann (und) eine Frau; (es) waren (und) lagen mit einer Frau ein Mann' (MSFOu 111: 154, 249), ÉVag *ōləs kujəs kum jēk,āhśəχ* 'es lebten (und) waren ein Mann und eine Frau; (es lebten (und) lagen [Sing.] ei Mann (und) ein Frau-Mann)' (MSFOu 111: 148, 248), So *ēk,apiγ āk,ēk,al ālēγ, χos ālsiγ, wātī ālsiγ* 'der Neffe einer alten Frau lebt mit (seiner) Tante, lange lebten sie (oder) kurze Zeit lebten sie (so)' (MSFOu 111: 35), osztj. V *mērəm kulnē vālmōn* 'только на рыбе живем', *pamē sōγ pāni ulsōm tī wāllōγōn* 'пучок травы и ягодка (вдвоем) живут' (Terčskin 1961: 104, 108), Serk *tōme jetən suŋna*, *tōme turəm ūmeŋən χiteŋən uttaŋən* 'in jener fernen(?) Gegend, in jener

Weltgegend leben eine Frau und ihr Neffe' (Steinitz 1975: 280), Szin *õxsar imi šowar imi ulləŋən* 'Füchsin und Häsin leben' (Steinitz 1975: 80).

Az obi-ugor nyelvekben tehát a **wole-* folytatóinak van 'leben' jelentésük is, míg a finnben (vö. NSS 4: 51–59), a mordvinban (vö. MdWb 4: 2448–2449), a cseremiszbén (vö. MaNjySz 4/9: 3241–3247, TschWb 866–869), a votjákban (vö. VotjSz 662, WUoK 320), a zürjénben (vö. WUo 329, SyrjWb 2: 1190–1193) és a magyarban (vö. ÉrtSz 7: 223–233) nincs, ill. a magyarban legfeljebb kontextuálisan számolhatunk ilyen jelentéssel.

1.1.2. Klemm valószínűleg Munkácsi fent idézett közlései alapján számolhattott azzal, hogy a vogul **āl- ~ *al-* és az **ās-*, valamint az osztják **wāl- ~ *wol-* és a **wās- ~ *wos-* egy töről fakadnak: „Azt hiszem, az osztják–vogul igei névszói állítmányú szerkezetben szereplő [osztj.] *ōsam, ōsan* – [vog.] *āsem, āsən* stb. igealakok eredetileg mozzanatos alakokból fejlődött föltételes alakok voltak, tehát eredetileg modális jelentésük volt...” (Klemm 1923–1927: 391–392).

Pápai – Beke igen bizonytalanul számolt a két osztják ige etimológiai kapcsolatával, az *ol-, ul-* 'van, él; sein, leben' igénél utalt az *ōs-, vos-* 'van; sein' igére (Pápai – Beke 1959: 52), de ez utóbbinál nincs ilyen utalás (i. m. 53). Eleinte Steinitz is ezzel számolt, de arra nem adott magyarázatot, hogy mindkét változatnak van múltidő-fukciója is, vö. Šer „*ut-* 'sein, leben' hat als Präteritalstamm gewöhnlich *u-*, z. B. *usəm, us* 'ich, er war'; aber auch *utəs* 'er war'” (Steinitz 1950: 68).

Az osztják nyelvjárások egy részében – leginkább a déliek és részben az északiak kivételével – a **wāl- ~ *wol-* ige képviselőinek teljes paradigmájuk van. A **wās- ~ *wos-* pedig kopulaként funkcionál, a nyelvjárások egy részében nincs időbeli vonatkozása, rendszerint csak 1. és 2. személyben használatos, elvértve előfordul azonban 3. személyben is.

Steinitz osztják szótára teljesen külön tárgyalja az osztják (**wāl- ~ *wol- >*) *wāl-* 'leben, sein' (DEWOS 1577–1580) és a (**wās- ~ *wos- >*) *wās-* 'jmd. etwas sein' (DEWOS 1630–1631) igéket, nem is említi, hogy közük lehetne egymáshoz, de mindegyiknél megemlíti a vog. megfelelőt: TJ *āl-* stb. (DEWOS 1580), TJ *ās-* stb. (DEWOS 1631)...

Klemm szerint az *s* elemű igék *s*-ét többen (Budenz 1884–1894: 356, Setälä 1887/1981: 170–171, Szabó 1904: 219, Schütz 1910–1911: 17, Munkácsi 1894: 42) – tévesen – igeképzőnek minősítették, amely elem Klemm szerint igenév-képző, amelyben egyrészt időjelet, másrészt „föltételes jelentésű” képzőt lát (Klemm 1923–1927: 391). Azonban Klemm felfogása is téves, az *s* ugyanis valószínűleg az igeintegráns része.

A DEWOS így szemlélteti vázlatosan a déli osztják nyelvjárásokbeli helyzetet: „KoP *usəm* 'ich bin', Kr. *usəm, usən* (andere Formen werden nicht gebraucht) ich bin, du bist; (Prät. *utəm, utən, utot* usw. s. hier 1577 a *wāl-*).

Š[erk] *usəm, us*, Kaz *wəsəm, wəs* Prät sg. 1., 3., DN *ustam, ustan* (andere Formen werden nicht gebraucht) ich bin, du bist (Prät *utəm, utən, utot* usw.); Patk. *ūstam, ūsem* Präs., Prät. 1. Si.” (DEWOS 1577–1578: *wāl-*, 1630–1631: *wās-*). – A déli osztjában tehát kontaminálódott az ősosztj. **wāl-* ~ **wol-* és a **wās-* ~ **wos-* folytatója oly módon, hogy az utóbbinak legalább a sg. 1. és 2. személyű alakjaiban megjelent az (**l >*) *t* jelenidő-jel: *ustam, ustan*, míg a múlt idejű alakok szabályosak, megfelelnek a várakozásnak. Vö.

DN *utta* ’leben, sein’

	jelen idő	múlt idő
sg. 1.	<i>uttam</i>	<i>utəm</i>
2.	<i>uttan</i>	<i>utən</i>
3.	<i>ut</i>	<i>utot</i>
du. 1.	<i>uttəmən</i>	<i>utmən</i>
2.	<i>uttətən</i>	<i>uttən</i>
3.	<i>uttəγən</i>	<i>utγən</i>
pl. 1.	<i>uttəw</i>	<i>utəw</i>
2.	<i>uttətə</i>	<i>uttə</i>
3.	<i>uttət</i>	<i>utət</i>

DN *usta* ’jemand oder etwas sein’

sg. 1.	<i>man tul ustam</i> ’ich bin toll’	<i>man tul utəm</i> ’ich war toll’
2.	<i>nõη tul ostan</i> ’du bist toll’	<i>nõη tul utən</i> ’du warst toll’
3.	<i>těw tul</i> ’er ist toll’	<i>těw tul utot</i> ’er war toll’
	„usw.”?	„usw.”

(Karjalainen – Vértes 1964: 19–20).

A gyéribben adatolt déli osztják nyelvjárásokban nagyjából olyan formák találhatók, mint a DN-ben:

C *utta* ’leben, sein’: *uttam, uttan* stb., de az *usta* igének (~ DN ’jemand oder etwas sein’) is van jelen ideje: *ustam, ustan*, múlt idejű (!) alakjai pedig ilyenek: *usəm, usən* (Karjalainen – Vértes 1964: 55),

Kr *utta* ’leben, sein; wohnen’: *uttam, uttan* (jelen idő) stb., *utəm, utən* (múlt idő) stb., de az *usta* igének (~ DN ’jemand oder etwas sein’) is van jelen ideje: *usəm, usən* (Karjalainen – Vértes 1964: 86–87).

A létigének ilyen kettős tövűsége az északi nyelvjárásokban sem ismeretlen, talán csak a Ni dialektus kivétel, vö. *utta* ’leben, sein; wohnen’: praesens *uttam* (sg. 1.), *utəl* (sg. 3.), praeteritum *utəm* (sg. 1.), *utmat* (sg. 3.) (Karjalainen – Vértes 1964: 305). A Kálmán Béla följegyezte rövidke szövegben csak egyszer fordul elő ezen ige, mégpedig kopulaként (tehát nem az *us-* szerepel ekként!), akkor is múlt időben, sg. 3. személyben, és a dialektusra jellemző módon (történetileg

nézve) a participium praeteriti birtokos személyjeles alakjaként: *tűw aj utmæt pa šek jur* 'ő kicsi v o l t, de nagyon erős' (Kálmán 1960: 339).

A Serk nyelvjárást illetően l. a fenti Steinitz-idézetet (1950: 68).

A Kaz nyelvjárásban pedig ez a helyzet: „Die Konjugation des Verbs *wɔɬĩ* 'sein, leben, wohnen' ist unregelmäßig: es hat als Präsensstamm *wɔɬ-*, als Präteritalstamm *wɔ-*. Die 3. P. Sing. Präs. ist mit dem Präsensstamm identisch. In der Bedeutung 'leben, wohnen' tritt das Präteritalsuffix an den Stamm *wɔɬ-*: *wɔɬsəm* 'ich lebte, wohnte', *wɔɬsən* 'du lebstest, wohntest', *wɔɬəs* 'er lebte, wohnte' usw.

	Präsens	Präteritum
Sing.	1. <i>wɔɬɬəm</i> 'ich bin, ich lebe, ich wohne'	<i>wɔsəm</i> 'ich war'
	2. <i>wɔɬɬən</i>	<i>wɔsən</i>
	3. <i>wɔɬ</i>	<i>wɔ</i>
Dual	1. <i>wɔɬɬəmən</i>	<i>wɔsmən</i>
	2. <i>wɔɬɬətən</i>	<i>wɔstən</i>
	3. <i>wɔɬɬəŋən</i>	<i>wɔsəŋən</i>
Plur.	1. <i>wɔɬɬəw</i>	<i>wɔsəw</i>
	2. <i>wɔɬɬətĩ</i>	<i>wɔstĩ</i>
	3. <i>wɔɬɬət</i>	<i>wɔsət</i> " (Rédei 1968: 27).

Ettől némileg eltérő képet mutatnak Karjalainen szegényes jegyzetei, vö. Kaz *wɔɬĩ* 'leben, sein; wohnen':

	jelen idő	múlt idő	
sg.	1. <i>wɔɬɬəm</i>	<i>wɔsəm</i>	(ritkán: <i>wɔɬsəm</i>)
	3. [<i>wɔɬ</i>]	<i>wɔs</i>	(<i>wɔɬmav</i> , vö. Ni <i>utmat</i>)
			(Karjalainen – Vértés 1964: 321).

Rédei kazimi grammatikai vázlatában kopulaként a *wɔs-* szerepel, de korántsem biztos, hogy ez kizárólag múlt idejűként funkcionál, hanem sokkal inkább a kontextustól függ a tempusértéke. Nekem úgy tűnik, hogy a gyűjtők a *wɔs-* tövű finit igéket automatikusan múlt időben fordították le, noha a következő események gyakran jelen idejű igékkel vannak leírva, pl. „*kasəm jōχan χōša katra wɔsət šepan-jōχ. met wɔn šepan-χɔ wɔs mōɬtan. mōɬtan jōχ katra ɬũŋtəsət śartəŋ jōχa, met taśəŋ wɔsət. ɬĩw wɔsət aj wōš jōχan, wɔn wōš jōχan χəŋŋətən. śĩ jōχanət ar χuɬ tǎjsət. wɔntətən ar-sĩr wɔjət wɔsət. ɬĩw ar wũɬ tǎjsət. mōɬtanət kũtən ar šepan wɔs. ɬĩw sorma jĩteɬ jũpĩjən śār'ɬaɬ (śǎrtəpsĩɬaɬ) met aj pōχɬaɬa pa met aj ewĩɬaɬa pĩtɬət* – Am Kazym-Fluß lebten vorzeiten Schamanen. Der größte Schamane war *mōɬtan*. Man betrachtete die *mōɬtans* ehemals als Zauberer, sie waren am reichsten. Sie wohnten an den Ufern des kleinen *wōš*-Flusses und des großen *wōš*-Flusses. Diese Flüsse hatten viele Fische. In den Wäldern gab

es viele Tiere. Sie (die Schamanen) hatten viele Rentiere. Unter den *mõltans* gab es viele Schamanen. Nach ihrem Tod kommt ihre Schamanenkunst ihren jüngsten Söhnen und Töchtern zu” (Rédei 1968: 32, 33; én emeltem ki, H. L.).

Rédei leírása szerint Muži település nyelvjárásában ugyanolyan a létige ragozása, mint a Kaz-ban: „Az *ũlti* ’lenni, élni, lakni’ ige ragozása rendhagyó, mivel múlt idejű töve nem *ũl-*, hanem *ũ-*” (Radanovics [= Rédei] 1961: 26). Mindössze annyi a különbség (a minimális hangtani eltérésen kívül), hogy a du. 2. és 3. személyű alakok egybeestek, mindkettőben *-tən* a személyrag (i. m. 26–27).

Nikolaeva az *O ul-*, *ol-* és az *u-*, *o-* létige paradigmáját Rédeiéhez (1968: 27) hasonlóan közli (a két nyelvjárási változat adatai közül azokat idézem, amelyek a Karjalainen följegyezte obdorszki nyelvjáráshoz közelebb állónak tűnnek):

		jelen idő	múlt idő
sg.	1.	<i>oləm</i>	<i>osəm</i>
	2.	<i>olən</i>	<i>osən</i>
	3.	<i>ol</i>	<i>os</i>
du.	1.	<i>olləmən</i>	<i>osmən</i>
	2.	<i>ollətən</i>	<i>ostən</i>
	3.	<i>olləηən</i>	<i>osηən</i>
pl.	1.	<i>olləw</i>	<i>osəw</i>
	2.	<i>ollətī</i>	<i>osəw(!)</i>
	3.	<i>ollət</i>	<i>osət</i> (Nikolaeva 1995: 118–119).

Megjegyzések:

- (1) kétlem, hogy a sg. 1. *oləm* és a sg. 2. *olən* alakok helyesek, szerintem *olləm* és *ollən* alakúnak kell(ene) lenniük,
- (2) a pl. 1. személyű szuffixumot Nikolaeva fonetikus formában írta: *-uw*,
- (3) a pl. 2. személyű *osəw* (Nikolaevánál: *osuw*) nyilvánvalóan sajtóhiba *osti* helyett.

Karjalainen nyelvtani feljegyzéseiben nem szerepel az obdorszki létige (Karjalainen – Vértés 1964: 337–338). Ezen ige használatáról így nyilatkozik Nikolaeva: „Употребление гл. бытия в качестве связки является обязательным в стативных формах, образованных с помощью деепр[ичастия]... В экзистенциальных предложениях и предложениях со значением места употребление связки обязательно только в пр[ошлом] и буд[ущем] вр[еменах], в наст[оящем] вр[емени] связка обычно отсутствует:... *mä wul* ’я большой’... *mä wul osəm* ’я был большим’... *mä tāta* ’я здесь’... *mä tāta osəm* ’я был здесь’” (Nikolaeva 1995: 119), úgy tűnik tehát, hogy az *os-* tövű igealakok múlt idejüként használatosak.

Nekem Steinitznek a DEWOS-ban képviselte nézete tűnik reálisnak, vagyis az, hogy a két obi-ugor igeének etimológiailag semmi köze sincs egymáshoz. Az

l-elemű (ősosztj. **wāl-* ~ **wol-* ~ ősvog. **āl-* ~ **al-*) természetesen a ma. *val-* ~ *vol-* és a fi. *ole-* etimológiai megfelelője, míg az *s* elemű (ősosztj. **wās-* ~ **wos-*, ősvog. **ās-*) eredete rejtélyesnek tűnik. Régóta kísért bennem a gondolat, hogy ez utóbbi esetleg az önállóvá lett obi-ugor alapnyelv és valamilyen iráni nyelv(ek) közti érintkezések tanúja, vagyis az obi-ugor **wās-* ~ **wos-* iráni jövevényt szó lehet. A témát alaposan feldolgozott Korenchy Éva könyvében (1972) nem szerepel e szó, ami azt is jelenti, hogy soha senkiben nem is merült fel e gondolat. Ebben nyilván annak is szerepe lehetett, hogy

(1) a kétféle obi-ugor ige hasonló funkciójú, és mindössze egy mássalhangzóban különbözik egymástól, tehát etimológiai összetartozásuk éppenséggel nem tűnt teljesen lehetetlennek (Munkácsi és Klemm kísérletezett is ilyen magyarázattal, amint fentebb láthattuk),

(2) a FU **wole-* 'sein, werden' és az U **elā-* 'leben' igék folytatóinak az obi-ugor alapnyelvben bekövetkezett egybeesése aligha lehet független a kopulatív funkciót betöltő, *s* elemű jövevényige megjelenésétől (a 'leben' nem tűnt el nyomtalanul az obi-ugorból, egyes derivátumaiban ugyanis megőrződött, l. UEW 1: 73, még vö. Klemm 1923–1927: 401; erről a kérdésről l. még alább),

(3) igék sokkal ritkábban szoktak egyik nyelvből a másikba átkerülni, mint névszók.

Az indoeurópai létige-tövek egyikének iráni képviselőjét gyanítom az obi-ugor **wās-* ~ **wos-* forrásaként. A szóba jöhető (IE **h₁es-* >) őszindoiráni alak az **as-* 'sein' (> sg. 3. óperzsa *as-tiy* 'ist', óind *ás-tī* ~ gör. *ἔστι*, lat. *est*, gót *ist*) (Brandenstein – Mayrhofer 1964: 71, Mayrhofer 1992: 145; még vö. Walde – Pokorny 1930: 160 kk., Mann 1984–1987: 253) lehetett, amely az obi-ugor alapnyelvben **ās-* vagy **ās-* hangalakban honosodhatott meg, és a hozzá közeli hangalakot mutató és hasonló jelentésű **wāl-* ~ **wol-* analógiájára kaphatta a protetikussá *w-*-t, amelyet az osztják megőrzött. Az obi-ugor alapnyelvi és közép-iráni kapcsolatok, amelyek talán valamikor a Kr. e. 6. és a Kr. u. 4. évszázad közti időszakra datálhatók (Korenchy 1972: 40), aligha lehettek epizódszerűek, hiszen Korenchy jegyzékében (i. m. 46–84) 44 jövevényt szó vagy jövevénygyanús elem található (igaz, ezek egy része, talán hat–tíz, sokkal régebbi, ilyenek pl. a „ma. *szarv* 'Horn, Gehörn', *szaru* 'Horn, Hornstoff' ~ fi. *sarvi* 'Horn'”, a „ma. *száz* 'hundert' ~ a fi. *sata* 'id.'” és obi-ugor megfelelőik, hiszen Korenchy minden iráni eredetű obi-ugor szót tárgyalt). A jövevényelemek közt van három obi-ugor vagy ősvogul kori ige is (vog. P *mul-* 'gewinnen', osztj. DN *not-*, *ńot-* ~ vog. T *ńāt-* 'helfen', osztj. V *wer-*, Kaz *war-* ~ vog. T *wār-*, *wār-*, Szo *wār-* 'machen', l. Korenchy 1972: 59, 61, 80).

Az obi-ugorban nem ez az egyetlen olyan kopulafunkciójú létige, amely idegen eredetű, vö. vog. T *sow-* 'lesz, válik vmivé; werden', amely a zürjénből való, vö. zürj. *sunj* 'erreichen, erlangen, einholen' (Rédei 1970: 157), pl. TJ *nāw*

sown tāt'kā sinpalta, am sowēm nājārpūw wāñkā 'du wirst der Oheim Senpalta sein, ich werde der Kaisersohn Vanjka sein' (MSFOu 111: 158–159).

A mai obi-ugor adatok alapján úgy tűnik, hogy a középiráni ige kopulaként kerülhetett be az obi-ugor alapnyelvbe, amelynek jó ideig nem volt időbeli vonatkozása, miután azonban a nyugati osztják nyelvjárásokban többé-kevésbé egybeolvadt a FU **wole-* 'sein' és az U **elä-* 'leben' igék jelentéstani kontaminációjával létrejött obi-ugor létige osztják folytatójával, kialakult időbeli vonatkozása, mivel tövégi *s* eleme funkcionálisan a múlt idő *s* jelével asszociálódott.

1.1.3. Az iráni igének az obi-ugorba való bekerülését megkönnyíthette az a körülmény is, hogy az uráli nyelvek jelen időben eredetileg alig használhattak kopulát, és így a hangsúlyos 'van; él' melletti $\emptyset$ kopula fakultatív változataként meghonosodhatott. Hogy ilyesmire igény volt talán már az uráli alapnyelvben is, mutatja a mordvin és a szamojéd névszók és adverbiumok predikatív ragozása, nem egyes számban a permi nyelvekben használatos predikatívizálás a votják *-es* és a zürjén *-es* állítmányi (predikatívizáló) többesjellel. Ugyancsak predikatívizáló partikulát használ a keleti osztják, de ha az alany nem egyes számú, akkor az állítmány helyhatározói elemén lévő predikatív partikulát követheti még a főnévi abszolút paradigma dualis- vagy pluralisjele is, ez utóbbi akár kétszeresen vagy háromszorosan (!) is ki lehet téve; ezekről részletesebben is beszámoltam (Honti 1992, 1993). Pl. mordvin *lomañ-an* 'ember vagyok', *lomañ-at* 'ember vagy', *lomañ- $\emptyset$* 'ő ember', *lomañ-t'ano* 'emberek vagyunk', *lomañ-t'ado* 'emberek vagytok', *lomañ-t'* 'ők emberek' (Keresztes 1990: 63), *mon oš-sa-n* 'én a városban vagyok', *ton to-sa-t* 'te ott vagy' (Lakó 1991: 18), jurák *mañ nūdā-dm* 'fiatal vagyok', *mañ nūdā-n* 'fiatal vagy', *mañ nūdā- $\emptyset$* 'ő fiatal' (Hajdú 1982: 47), szelkup *mat qum-añ* 'én férfi vagyok', *tat qum-antj* 'te férfi vagy', *tep qum- $\emptyset$* 'ő férfi' (Hajdú 1982: 47), votják *čumol'ostj kīd'okīn-es-ges* 'a ti boglyáitok kissé távoliak' (*kīd'okīn* 'messze, távol'), zürjén *kīten-es* 'hol vagytok?', *mi tan-es* 'mi itt vagyunk' (*kīten?* 'hol?', *tan* 'itt'), osztják V *kat ēllə-ki* 'a ház nagy', *kat-γōn ēllə-ki-γōn* 'a házak(2) nagyok(2)', *kat-ōt(∞) ēllə-ki-tāt(∞)* 'a házak(∞) nagyok(∞)', Trj *mā kātñ- $\emptyset$* 'ich (bin) im Hause', *min kātñ-γōn* (~ *kātñ- $\emptyset$*) 'wir beide (sind) im Hause', *mēñ kātñ-t* (~ *kātñ- $\emptyset$*) 'wir (sind) im Hause' (ezen adatok forrását l. Honti 1986: 97–98, 1992: 264, 1993: 136, 137).

1.1.4. Az itt tárgyalt igék közül kettőnek az őstörténetével foglalkozott Mikola Tibor és Balázs János. Íme a két elképzelés: „Es mag vielleicht überraschen, daß ich ein uraltes Wort **elä* 'hier' annehme, doch die ein *l* enthaltenden Ortsnamenformantien berechtigen mich zur Voraussetzung eines derartigen lokalischen Elements. Der Gebrauch der Adverbien in der Bedeutung 'hier', 'dort' außerhalb der Appositionsbeziehungen führte wohl dazu, daß sich der ursprüngliche Sinn in die Bedeutung 'ist hier', 'es existiert' umwandelte. Das wird durch das nen-zische Wort *tañā* 'ist, existiert' bestätigt, das aller Wahrscheinlichkeit nach eine

Ableitung des Pronominalstammes *ta-* mit dem Lokativsuffix **nš* ist. Ich bin der Meinung, daß die Wörter **e-lä*, **o-le* (= fi. *elä-* 'leben', *ole-* 'ist') ursprünglich Ortsadverbien waren" (Mikola 1975: 231). Balázs néhány évvel később a ma. *val-* ~ *vol-* ~ fi. *ole-* létigét és családját a távolra mutató U **o-* ~ **u-* 'jener, -e, -es' (UEW 1: 332) névmástöbblől kívánta levezetni (Balázs 1979: 20), a közelre mutató **e-* ~ **i-* névmástöbblől (vö. U **e-* 'dieser, -e, -es', UEW 1: 67) pedig a zürj. *em* alakot (vö. „*em*... Suppletivum für 'sein', Sg. Präs. ohne Unterschied der Personen...” WUo 41) próbálta értelmezni. Esetleges párhuzamként hivatkozott a jur. *tañā* 'ist, existiert' igére (Balázs 1979: 21). Végül ezen adatokból levonta a következtetést: „Wenn wir diese Belege in Betracht ziehen, können wir prinzipiell, jedoch nicht in allen Einzelheiten mit der Vermutung von Mikola einverstanden sein... Was Mikola ohne nähere Begründung erwähnte, kann auf Grund der obigen Beweisführung m. E. auf gehörige Weise unterstützt, erklärt und bestätigt werden” (Balázs 1979: 22).

E feltevések tévesek: (1) Balázsnak a ma. *val-* ~ *vol-* ~ fi. *ole-* etimológiájával kapcsolatos ötlete hangtanilag is téves (l. Honti 1981: 274). (2) A zürj. *em* az U **elä-* 'leben' származéka (l. fentebb: 1.1.1. és Rédei 1967: 165–166). (3) Ezen északi szamojéd ige aligha támogatja Balázs feltevését, az ugyanis „mutató névmás + létige” összeolvadásából jött létre (Wagner-Nagy 2002: 154).

1.1.5. A FU **le-* 'sein, werden, leben' mai képviselőiről az alább előadandókat lehet tudni. Úgy vélem, akkor mutathatom be ezeket a leghitelesebben, ha ugyancsak idézem a kutatók nézeteit.

Finnségi nyelvek

Ismereteim szerint Györke foglalta össze a legteljesebben a finnségi nyelvekbeli helyzetet, amit részletesen idézek: „In den ostseefinnischen Sprachen vertritt die kürzere Form (estn. *lē-*, finn. *lie-* usw.) im allgemeinen drei Hauptfunktionen, resp. Hauptbedeutungen: 1. Futurum (ich werde usw.), 2. seltener – mit Ausnahme des Finnischen – Potential (ich mag sein usw.), und 3. vereinzelt – Präsens (ich bin usw.). Alle drei Gebrauchsvarianten lassen sich auch in anderen verwandten Sprachen nachweisen” (Györke 1936: 24–25).

A finnben ennek az igének csonka a paradigmája, nincsenek igenevei, nincs imperativusa, csak potentialisi alakjai ismertek, pl. *lienen*, *lienee*, *lienette*, a ne potentialisjel nélkül hatóigei funkciója van, pl. *kukahān lie?* 'wer kann er doch sein?' (Györke 1936: 13).

„Die Tatsache, daß man z. B. anstatt der finnischen potentialen Form 1. *ollen*, 2. *ollet* usw. die in ein ganz anderes Paradigma gehörende Form 1. *lienen*, 2. *lienet* usw. zu gebrauchen anfing, zwingt gerade zu der Annahme, dass an die Form 1. *lienen*, 2. *lienet* usw. dieselbe Bedeutungsnuance ge-

knüpft worden war wie an die Form 1. *ollen*, 2. *ollet* usw. Dieses Moment ergab nun den Zustand, daß zum Ausdrücken einer Funktion (z. B. im gegenwärtigen Falle des Potentialis) zwei gleichbedeutende Formen zur Verfügung standen... Der Kürze halber möchte ich hier nur auf die Feststellung von Genetz hinweisen, welcher in betreff des Karelischen sagt: »koncess. preteritissä on apuverbillä kaksi muotoa: *ollen*, *ollet*, *ollov*, *ollemma*, *olletta* ja *lienen*, *lienet*, *lienöv* 1. *lienov*, *lienemmä*, *lienettä*, joista edellistä enemmin käytetään EK:ssa, jälkimmäistä PK.-ssa« (vgl. Genetz TVKK 220²)» (Györke 1936: 30–31).

„Von den ostseefinnischen Sprachen ist die estnische die einzige, in der das Verbum *lēma* bereits fast gänzlich verloren gegangen ist. Es wird lediglich auf einem recht kleinen Gebiet – auf Saaremaa – gebraucht, sonst angeblich nur in Volksliedern. Vom Standpunkte der lebenden Sprache aus handelt es sich im letzteren Falle allerdings um längst erstarrte Formen. Wir verfügen hingegen über zuverlässige Angaben darüber, dass dieses Verbum auch in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts ebenfalls nur auf dem genannten kleinen Gebiet gebraucht wurde. Es ist ein »wie es scheint, nur auf den Inseldialekt beschränktes Zeitwort«, schreibt Wiedemann (vgl. EGr.³ 488). Einst werden diese Formen unzweifelhaft weiter verbreitet gewesen sein. Bei Hornung (Grammatica 109)⁴ finden wir z. B. noch das vollständige Paradigma des Potentialis: sing. 1. *lēnen*, 2. *lēned*, 3. *lēneb* od. *lēb*, plur. 1. *lēneme*, 2. *lēnete*, 3. *lēnevad* od. *lēvad*. Unsererseits sind wir der Ansicht, dass diese Formen neben dem potentialen Werte – auch zur Zeit Hornungs – wahrscheinlich auch noch das Futurum haben ausdrücken können. In dem von Hornung mitgeteilten Satze: *ehk meie leneme savaa* 'vielleicht werden wir bekommen' verbleibt ja beim Fortlassen des Wortes *ehk* 'vielleicht' das reine Futurum. [Bekezdés] Neben der längeren Form *lēnen* usw. gibt Wiedemann andererseits das vollständige Paradigma der kürzeren Formen ohne das Potentialsuffix *-ne-*: sing. 1. *lēn*, 2. *lēd*, 3. *lēb*, plur. 1. *lēme*, 2. *lēte*, 3. *lēvad* (vgl. EGr.² 488). [Bekezdés] Diese kürzeren Formen kommen überwiegend in Konstruktionen wie *lēn tundmas* 'ich werde erkennen' vor" (Györke 1936: 6).

„Es ist nur zu natürlich, dass nun neben den Formen *olen* usw. (praesens) und *olin*, bzw. *olen olnud* (perfectum) des Verbum substantivum auch die Form *lēn* usw. (futurum) in die obigen Konstruktionen eingedrungen ist: *sa lēd olemas* 'du wirst sein' usw. Es muss jedoch bemerkt werden, dass schon die obigen Konstruktionen ziemlich alte Formen darstellen können. Zur Bestätigung dessen mögen Hinweise auf die ganz ähnlichen Konstruktionen im Livischen dienen... [Bekezdés] Wir verfügen im ganzen bloss über zwei Beispiele, wo in Verbin-

² = Genetz 1880: 220.

³ = Wiedemann 1875/2005.

⁴ = Hornung 1693.

dung mit dem Verbum *lēma* eine andersartige Konstruktion erscheint: *lēp olewa* 'er wird sein' (Hornung, *Grammatica*³ 109) *ehk meje lēneme sāwa* 'vielleicht werden wir bekommen' (vgl. noch EGr.² 488). Eine genaue Übereinstimmung mit diesen Konstruktionen finden wir in der wohlbekannten finnischen Konstruktion des Futurums: *olen oleva* 'ich werde sein'; *on tuleva* 'wird kommen' usw." (Györke 1936: 8–9).

Egy 2008-ban előkerült töredékes finn nyelvtani leírásban van megemlítve a finn *he onowat* '[he] ovat; ök vannak', amely alakot a kéziratról beszámoló Lauerma egyediként minősíti (Lauerma 2013: 181); ennek ellenére érdekesnek vélem, hiszen az analógia teremtő erejét szemlélteti, amely különösen az igen gyakran használt lexémák körében feltűnő.

Lapp

A norvég-lapp létigének bizonyos derivátumait az *orrot* 'lenni' igéből képezik (Lakó 1986: 102). Ehhez vö. *orrot* 'be still, quiet (not move, not do anything); stay; lie; be (substituted for *læt*, which is defective; can also be used as *læ* 1, but not as copula' (LpDi 3: 204), *læt* '1. be (both as copula and in the sense of occur, live, exist, etc.' (LpDi 2: 604). A déli lappban a *leä- ~ li-* létige defektív ragozása, a hiányzó alakokat az *árrudh* 'bleiben, dauern; sich aufhalten; (ver)weilen; wohnen; leben; sein = bleiben usw.' és a *vaaraadidh* 'sein; dauern usw.' ~ *veäraadidh* 'id.' helyettesíti (SlpWb 1: 141, 246, 3: 1398). A lulei lappban sem teljes a *liehkēt ~ lāhkēt: lä-* 'sein', ige paradigmája (LlpWb 1: 413, 4: 1887–1892), a hiányzó alakokat az *árrōt* 'sein, bleiben, wohnen, sich aufhalten' megfelelő alakjai helyettesítik (LlpWb 3: 1514, 4: 1887). Úgy tűnik, az inari lappban teljes a *leðē, leðē* 'sein' ige paradigmája (IlpWb 4: 43–44). Úgy tűnik továbbá, hogy a keleti lappban is teljes a *leḍ* 'sein' ige ragozása (l. WbKKlp 1: 203, még vö. Kert 1971: 178–209).

Cseremisiz

A cseremisizben ezen ige jelentése 'van, lesz; sein, werden': M *miñ erlā tište lijām* 'morgen werde ich hier sein', JT *māñ palem, mo lijat* 'ich weiß, was du wirst', M *erlā d'ür liješ* 'morgen wird es Regen geben' (MaNyjSz 4/4: 1257 kk., még vö. Beke 1911: 324, 333, 341, 351, 356). Bizonyos fokig összeolvadt ezen ige az *ulaš* 'sein' igével, amelynek 2. preteritumbeli *ulōnam* 'voltam' stb. helyett inkább az előbbi megfelelő alakjai használatosak: *lijōnam* 'id.' (Alhoniemi 1985: 111, 1993: 105).

Votják

A votjában kialakult viszonyokkal többen is foglalkoztak. „A *luinj* 'lenni, válni, történni; tud, képes, -hat/-het; szokott lenni; van; lehet' igének teljes és

szabályos ragozása van” (Csúcs 1990: 54). „A létige jövő idejének, imperativusának és conditionalisának kifejezésére a votjákban a *luiŋi* ’lesz, válik, történik, tud, képes, -hat/-het, szokott lenni. van, lehet’ ige alakjait használják. [Bekezdés] A zürjénben... a futurumban a *lu-* ’lesz’ ige, az imperativusban pedig az *ol-* ’él’ ige megfelelő alakjait használják. »A *lo-* igének ’lesz, valamivé válik’ jelentésben nemcsak futuruma, hanem múlt idejű alakjai és – tiltva – imperativusa is van. Jelen ideje viszont nincs« (Rédei 1978: 85⁵)” (Csúcs 2005b: 33).

„*Луоз*, представляющий собой форму 3-го лица единственного числа будущего времени от глагола *луыны* ’стать, становиться’, является компонентом следующих временных форм глагола: 1) модальный презенс – *со ужа луоз* ’он, вероятно, работает’; 2) модальный претерит – *тон бере кылид луоз* ’ты, по-видимому, опоздал’; 3) модальный перфект – *со жадем луоз* ’он, вероятно, устал’. *Луоз* в рассмотренных аналитических конструкциях полностью десемантизируется, лишается темпоральной характеристики и обладает »гипотетичность действия«, которое может происходить в настоящем или прошедшем времени” (Pozdeev 1995: 379–380).

„В удмуртском языке наряду с простыми формами прошедшего времени имеются и сложные образования, которые употребляются для выражения различных моментов протекания действия в прошлом. Сложные формы образуются посредством сочетания простых глагольных форм со вспомогательным глаголом *вал* ’был, была, было’ или *вылэм* ’был, была, было’, превратившимся, по сути говоря, в частицы” (Perevoščikov 1962: 206).

„Отдельные группы глаголов в удмуртском языке, употребляемые в служебных функциях, объединяются как вспомогательные глаголы. В систему вспомогательных глаголов входят: [Bekezdés] 1. Глаголы *луыны* ’быть’, *вал* ’был, была, было’, *вылэм* ’был, была, было (оказывается)’...” (Perevoščikov 1962: 213–214).

Zürjén

„A *lo-* ’lesz’ igének ’lesz, vmivé válik’ jelentésben nemcsak futuruma, hanem múlt idejű alakjai és – tiltva – imperativusa is van. Jelen ideje viszont nincs. [Bekezdés] Praeteritum: (állító ragozás) *loi, loin, loi ~ lois* stb.; (tagadó ragozás) *eg lo, en lo, ez lo* stb. [Bekezdés] Perfectum: (állító ragozás) *loemid, loem(a)* stb.; (tagadó ragozás) *abu loemid, abu loem(a)* stb. [Bekezdés] Imperativus: (állító ragozás) nem használatos; (tagadó ragozás) egyes szám 2. sz. *en lo*, többes szám 2. sz. *en logj*” (Rédei 1978a: 85, l. még 1978b: 110).

⁵ = Rédei 1978a: 85, továbbá Rédei 1978b: 110.

Magyar

„A fejlődésre, kialakulásra stb. utaló *lesz* ige ebben a minőségében kiegészíti a *van* ige hiányos alakrendszerét, így főnévi igenevét: *lenni* (a *vanni* csak e kifejezésben él: *vanni van*), jövő idejét: *lesz* (nem pedig *majd van* vagy a nehézkes *fog lenni*...), felszólító alakját: *legyen*, továbbá feltételes múltját: *lett volna* (az elavult *volt volna* helyett...). [Bekezdés] ... A *lesz* sokszor helyettesíti a *van* feltételes jelenét (lásd: *volna* – *lenne*) és folyamatos melléknévi igenevét (lásd: *való*, *levő* stb.)” (Grétsy – Kovalovszky 1985: 46). Tőváltozatokat mutató alakjai: *vagyok*, *volt*, *vala* (*való*). Jövő idejét a *lesz* ige fejezi ki; ennek folyamatos melléknévi igeneve, a *levő* pótolja néha a *való*-t is... Főnévi igeneve csak ilyen kifejezésben él: *vanni van*, ill. *vanni vannak*, sőt népies használatban múlt időre utalón is: *vóni* (*volni*) *volt(ak)*; egyébként a *lenni* helyettesíti” (Grétsy – Kovalovszky 1985: 1188). Ehhez a kérdéshez még vö. H. Varga s. a. A *lát*ni *láttam*, *ír*ni *írtál* analógiájára jelent meg a *vanni van*, az ilyen szerkezetet Zlinszky (1912: 140) kiemelő ismétlésként tartotta számon, amelyben a főnévi igenév – modernebb terminológia szerint – nyomatékos topik (így Szabolcsi 1980: 77), amely a népnyelvben a melléknévre is áttért, pl. *igazni igaz*, *jóni jó* (Fokos 1931: 46–47, Bakó 1944: 79), és amely az *igaznak igaz*, *jónak jó* alternatív kifejezőmódjává lett.

„A *lẽ*- ige ’valamivé válik’ alapjelentése indukálhatta a szuppletivizmusnak, az alakkiegészülésnek azt a formáját is, mely a létige rendszerét egy sajátos, más igéknél nem található paradigmával, az önálló jövő idővel egészítette ki. Rendszertani szempontból tehát kivételes, de jelentéstanilag érthető, hogy a *lẽszẽn* ige jelen ideje a létige jövő idejű paradigmájává válik... [Bekezdés] A *val*- igető így már két paradigmában [ti. a felszólító módban és a jövő időben, H. L.] adta át helyét a *lẽ*- tőnek. Ez egyre szorosabbá tette a kölcsönhatást a két ige között, s ennek eredményeként a *lẽ*- tő egyre több helyzetben váltakozhatott, kerülhetett szinonim kapcsolatba a *val*- tővel” (Abaffy 1991: 116).

Talán itt érdemes megemlíteni, hogy az a két ősi létige, amely a magyarban és a finnben szuppletivizmust eredményezve részlegesen összeolvadt egy paradigmában, gyaníthatólag a szuppletivizmus következtében derivátumaikat tekintve is defektívek, ti. a magyarban és a finnben csak egyiküknek van infinitivusa: a FU **wole*- ’sein, werden’ ige folytatójának a magyarban nincsen infinitivusa, a finnben és az észtben van: fi. *olla*, é. *olema*, *olla* (EDWb 708), a FU **le*- ’sein, werden, leben’ ige képviselőjének a magyarban és az észtben van infinitivusa: ma. *lẽnni*, é. *leema*, *leeda* (EDWb 491), a finnben pedig nincs (még vö. SSA 2: 68).

1.1.6. Vajon szokatlan-e, hogy a létigének szuppletív tőváltozatai vannak? Aligha! Erre találunk példát egyrészt a saját nyelvcsaládunkban, másrészt az indoeurópai nyelvek körében is:

(1) Amint fentebb már volt róla szó, a permi nyelvekben a létige paradigmája kiegészüléssel, a FU **wole-* 'sein, werden' paradigmájába beépültek a FU **le-* 'sein, werden, leben' egyes alakjai.

(2) Az indoeurópai nyelvek körének legrégebbi szókincséből álljon itt egy példasor: görög *ἔστί* ~ latin *est* ~ német *ist* ~ orosz *ecmь*, angol *be* ~ német *bi-n*, *bi-st* ~ latin *fu-i* ~ orosz *бы-мь*, angol *was*, *were* ~ német *war*, *wäre*, angol *are* ~ ónordvég *eru* (vö. Buck 1988: 635). Újabb kori szuppletív létigét találunk némely újlatin nyelvekben is, amelyekben a latin *esse* létige és a *stare* 'áll' olvadt többé-kevésbé egybe, pl. olasz *essere* 'van' (< vulgáris latin *essere* < latin *esse* 'van') ~ *stato* participium perfecti (< latin *statum* < *stare* 'áll'), francia *être* 'van' (< vulgáris latin *essere* < latin *esse*) ~ *été* participium perfecti (< latin *statum* < *stare* 'áll'); az olaszban az *essere* 'van' mellett megmaradt a *stare* 'áll' is, míg a franciában csak az *être* 'van' létezik, az 'áll' fogalmát körülírással fejezik ki, pl. *se tenir debout*, *être(!) debout*.⁶ Ehhez vö. „Words for 'be', denoting existence and serving as the copula, are mostly derived from two IE roots, of which one (**es-*) was the most colorless, while the other (**bheu-*, **bhū-*) evidently had the primary sense of 'come into being, become'. Other roots, meaning 'remain, stay', 'stand', or 'sit', have furnished some of the forms. Nearly everywhere two or more of these roots supplement each other in the complete verb” (Buck 1988: 635; még vö. Hegedűs 2012: 164–165). Feltűnő, hogy a másik központi latin segédige is többé vagy kevésbé átadta a helyét az újlatin nyelvek némelyikében egy másik latin ige folytatóinak: a *habere* 'birtokol' funkcióját ma a *tenere* 'tart' folytatója látja el a spanyolban, a katalánban, a portugálban, periferikusan az olaszban és a románban is, de így már a latinban is megvolt.

Az indoeurópai létige vagy létigék szuppletív kavalkádját (új)latin, germán és szláv példákkal és azok etimológiai hátterével lehet szemléltetni azt igazolandó, hogy az uráli nyelvek létigéinek körében tapasztalható szuppletevizmusok, váratlan, „rendellenes” töváltakozások egyáltalán nem tekinthetők valamiféle rendellenességnek. Az európai indoeurópai nyelvek egyes csoportjai létigéinek szuppletivizmusát a LU-beli írásomban szemléltetem (Honti 2013b).

1.2. Szamojéd létigék

A szamojédban három létige van. Ezeket Janhunen (1977) szamojéd etimológiai szótára közli, és Katzschmann (1986: 107–124) monográfiája ismerteti részletesebben hangtörténetileg, morfológiailag és szintaktikailag.

Sa „**āḍ-* (? ~ **āḍ-*, **z-*) 'sein' // ng imp. sg. 2. (Pr) *ḡua'*, (T) *ḡo''*, vgl. sg. 1. (C) *ei'tum*, va (M) *iśa* / en (C) aor. sg. 1. *aro'*, (T) sg. 3. *ḡa*, vgl. va (T) *eś'* / neT (T) aor. sg. 3. *ḡa*, (L) O sg. 1. *ḡāḍm''*, vgl. va (T) *ḡḡḡḡ*, (L) C *ḡḡḡḡ* (< **āḍ-j-* ~

⁶ Megjegyzendő, hogy a magyar *áll* igének is volt 'él; leben | létezik; existieren' jelentése (TESz 1: 136; még vö. Horger 1924/2001: 15), sőt egy igekötős származékának ma is van legalább részben: *fennáll* 'létezik; existieren', vö. német *bestehen*, *entstehen*.

**ā-j-*) / neW (S) aor. sg. 3. *ηa*, va *ηajš* / sk (Pr) va *eqo*, *εqo* (? < **aāj-* ~ **āj-*) / km (D) aor. sg. 1. *īgem* / vgl. kb (Sp) играбе 'естли' //'' (Janhunen 1977: 16–17).

Sa „*me pron. interr. 'was'” > „verb. **me-* 'nehmen' (tr.), 'sein, werden' (intr.) // en tr. (T) imp. sg. 2. *му*”, aor. sg. 3. obj. *муаза* = (M) *meaza* ('nehmen') / neT va (T) *мэсь* tr. 'взять', intr. 'быть (о человеке, о животном); собираться', (L) О *мэсь* : imp. sg. 2. *мү*”Э, vgl. der. va (T) *мэць*... 'haben, halten' / neW (S) va *mēš* tr. 'to take', intr. 'to be (of living beings)' : imp. sg. 2. (L) Lj. *мү*”Э / km (D) prs. sg. 1. *mōlām*, *mōlām* 'werden, können; kommen, geschehen; bekommen', vgl. *mōlām*... 'pressen, fordern' / mt tr. (Sp) (? prs.) sg. 1. *меямь* ('беру, достаю'), *мэямь* ('снимаю') //'' (Janhunen 1977: 91; még vö. Sammallahti 1979: 31). – Az UEW (1: 296) csak a névszói funkciójú lexémát tartalmazza: U *mz 'was; Sache', az igeit meg sem említi. Janhunen egy későbbi munkájában más formában rekonstrálta az összamojéd alakot, és expressis verbis nem tesz említést az igei származékról: „Sam. **mz(-)* interr. pron. (ks. SW⁷ s. v. *me) ~ suom.-perm. **mz(-)* id. (FUV fi *mikā*) < ural. *mz interr. pron.” (Janhunen 1981: 269). Az SSA (2: 163) nem tesz említést az igei származékról... Nekem úgy tűnik, hogy Janhunen (1977: 91) eredeti feltevése nagyon is valószínű.

Az északi szamojéd nyelvekben „mutató névmás + létige” összeolvadásából létrejött 'van, létezik' ige (is) használatos a habeo-szerkezetekben: jur. *tañā(š)* 'jelen van, itt van, létezik' (Hajdú 1982: 115), jen. *toneaš*, *toneaš* '(vorhanden) sein; быть, иметься' (Mikola 1967: 73, 1995: 221), tvg. *taišü* 'ott, itt van' (Wagner-Nagy 2002: 154): „**tā(-)* pron. dem. 'dieser, jener, der'” (Janhunen 1977: 144) > „kompos. ... verb. **tānā(-)* 'dasein' // ng (C) dat. sg. *tanin*, loc. sg. *taninu* etc., der. *tania* 'jener', (T) *тэныйчү* 'есть' / en verb. (C) *tonea*, (M) *toneā* 'es gibt', (T) va *тонэась* / neT... verb. va (T) *тэнясь*... mt ? (? der.) (Sp) (? aor.) sg. 1. *тенемгамь* 'имею'... //'' (Janhunen 1977: 144–145; még vö. Sammallahti 1979: 37). – Az UEW (1: 526–527) csak a névmási funkciójú lexémát tartalmazza: U *to 'jener', az igeit meg sem említi. Janhunen (1981: 269) később ezt az etimológiát nem említi. Az SSA (3: 327–328) nem tesz említést az igei származékról... Nekem ez esetben is úgy tűnik, hogy Janhunen (1977: 144) eredeti feltevése nagyon is valószínű.

A szakirodalomban több helyütt is tárgyalják az egyes szamojéd nyelvek létigéit (pl. Tereščenko 1973: 159–162, Mikola 1995: 77–78, Katzschmann 2008: 450–452), de etimológiai kapcsolataikról és hátterükről csak elvétve szólnak.

2. A „létige > kopula” kategória potenciális forrásaiként az olyan lexikális igék jöhetnek szóba, amelyek jelentése vagy statikusságot hordoz magában, tehát pl. 'áll', 'fekszik', 'ül', vagy rezultativitást sugall, pl. 'lesz, válik vmivé' (FU **le-* 'sein, werden, leben', germán [német] *werden*). Lieselotte Schiefer vizsgálta

⁷ = Janhunen 1977.

meg az osztják nyelvjárások szókinsét abból a szempontból, miképpen fejezik ki a 'sich befinden' fogalmát. Arra a következtetésre jutott, hogy e téren meglepően nagy a választék:

- (1) a FU **wole-* 'sein, werden' ige 'leben etc.' jelentésű folytatója,
- (2) az ösosztj. **wās-* ~ **wos-* ige 'jemand sein, irgendwo sein' képviselője,
- (3) a 'sitzen, stehen' jelentésű (V) *amās-*, (Trj) *āmās-*,
- (4) a csak nominális állítmány (Schiefer 1974: 111).

Az (1) és (2) típusra fentebb több példa is látható. A (3)-ra Schiefer nyomán idézek egy példát: osztj. V *čēkə sükkəŋ täjīnā l'āŋkəwsə amās wāl* 'на очень красивом месте кладбище находится' (Terëškin 1961: 102); úgy tűnik, a vogulban is hasonló a helyzet, vö. T *ōn-*, So *ūnl-* stb. 'sitzen, liegen, stehen, wohnen' (MSFOu 180: 30–31, WWb 695–696). Természetesen a (4) típusba tartozik a predikativizáló partikulával ellátott nominális állítmányú szerkezet is (ezekről l. Honti 1992, 1993).

3. A fentiekben láttuk, hogy kopulaként rendszerint a létige funkcionál, de vannak a nyelvcsalád egyes tagjaiban predikativizáló suffixumok és partikulák is (l. **1.1.5.**). Ebben az összefüggésben indokolt szólni arról is, hogy jelen időben a kopula lehet $\emptyset$ is.

A finnugri nyelvek közül a vepszében gyakori a kopula nélküli mondat, pl. *mec edahan d'iki* 'лес очень далеко' (Zajceva – Mullonen 1969: 7, 12), továbbá a déli lappban is előfordul, pl. *satne puories* 'ő öreg' (Lakó 1991: 17). A finnséggel és a lappal kapcsolatban még vö. Schlachter 1970: 179.

A cseremiszi nominális mondatban „A főnév állhat ragozott alakban (legtöbbször inesszívuszbán): Vj. *eŋer-lekmarš kožlaštā* 'a folyó forrása az erdőben [van]'. Ha a létezés ténye hangsúlyozott, kitehetik a 'van' igét: Vj. *muča-alδār mučaštā ulā* 'a fürdőházi vízmerítő edény a fürdőházban van' (Bereczki 1990: 75).

A votjákban „Névszói állítmányként állhat főnév, melléknév, számnév, ige-név és határozószó is, pl. *viznan ŋer kuž* 'a horgászbót hosszú', *so djetis* 'ő tanár'... A névszói állítmány jelen idejű alakjai a létige nélkül állnak, pl. ... *mon tatijn šer murt* 'én idegen vagyok itt' (Csúcs 1990: 62).

A zürjénben „Az állítmány lehet igei (verbum finitum) és névszói-igei... A névszói-igei állítmány igei részként a jelen idő kivételével a létige (*vel-*, *lo-*) szokott szerepelni. A jelen időben az igei rész elmarad... Például: *bat'is sijen kužheč* 'az apja kovács' (Rédei 1978a: 93, még l. Rédei 1978b: 122).

Az osztjákban „A nominalis és existentialis mondatokban a jelen idejű igei-névszói állítmány 1. és 2. személyben copula vagy pusztán névszó segítségével fejezhető ki, 3. személyben pedig praedicatív partikulával vagy személyjeles [= számjeles!] névszóval. Múlt időben kötelező a copula (Honti 1986: 97), pl. Vj *mā mortā/morāy (wāsām)* 'én egészséges vagyok', *Ko mā jēm (usām)*

’én jó va g y o k’, de az állítmány névszói eleme alternative translativusi(-essi-vusi) ragot is kaphat, pl. *Ko jēm-a u s ə m* ’jó va g y o k’, *Vj mā morōk-kō wās ə m/wāll ə m* ’én egészséges vagyok’ (i. m. 98, DEWOS 961), *V tū al čěkə wālγal* ’тот год очень тяжелым был’ (Terěškin 1961: 103).

A vogulban az állítmány lehet pusztá névszó (is), pl. *É wit saka asirma* ’a víz nagyon hideg’ (Kálmán 1989: 65), *FL tij χotjut?* ’wer ist dies?’ (MSFOu 111: 12), *P tāu jēsīñ āsēχ* ’ő eszes, nagyon’ (Munkácsi 1894: 247), de 2. és 3. – ha nem létezésről van szó – az *ās-*, *ās-*, *ōs-* kopula használatos (vö. Munkácsi 1894: 49, 134, l. fentebb), *KL āk mōyēη kummi ōsmen* ’wir(2) sind Landsleute’ (WWb 392), *KK am kōlāpkar ōsəm* ’ich bin dem Tod nahe’ (MSFOu 111: 111), *TJ ām nājārpūw āsəm, nāw tātķā sinpalta āsən* ’ich bin jetzt der Kaisersohn, du bist der Oheim Senpalta’ (MSFOu 111: 159).

„A magyarban a jelentő mód jelen idejére vonatkozólag, ha az alany egyes vagy többes 3. személyű, a névszó egymagában is szerepelhet állítmányul, azaz ilyenkor nem használjuk a *van*, *vannak* igét... 1. és 2. személyre vonatkozólag nagyon ritka a magyarban a névszói állítmány... *Kéd is jó, én is jó... Te is jó katoná, én is jó katoná... Te az enyém, én a tied*” (Klemm 1928–1940: 44–45).

A szelkupban ez a helyzet: „неполные предложения очень распространены. Чаще других встречаются такие неполные предложения, в которых опущено сказуемое... *күра тїмһа сїруну* ’младший брат сзади’” (Kuznecova et al. 1980: 361).

4. A téma kapcsán a tagadás megemlítése is szükségesnek látszik, bár erről részletesebben korábban már kétszer is írtam (Honti 1997, 1998), ezért most csak egy fontos tudománytörténeti megjegyzést fűzök e kérdéshez: már Klemm úgy értelmezte a tagadó ígés tagadást, ahogy én értelmeztem a feltehető alapnyelvi szerkezetet: „a finnben ma is (dial.): *en annak* ich nicht gebender” (Klemm 1923–1927: 395, még vö. md. Klemm 1931–1934: 389–390), az uráli alapnyelvben pedig „**e-m mene-k* ’ich-bin-nicht Gehender = ich gehe nicht’” (Honti 1997: 242, 1998: 99) lehetett.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- Alhoniemi, Alho (1985), Marin kieloppi. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten X. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Alhoniemi, Alho (1993), Grammatik des Tscheremissischen (Mari). Mit Texten und Glossar. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Bakó Elemér (1944), *Igazni igaz, szépni szép*. MNy 40: 79.

- Balázs, János (1979), Zur Entstehung des finnisch-ugrischen Existenzverbs. In: Gläser, Ch. – Pusztay, J. (Hrsg.), Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden. 19–24.
- Bartens, Raija (1996) Die positive und negative Existentiale in den finnisch-ugrischen Sprachen. UAJb NF 14: 58–97.
- Beke Ödön (1911), Cseremis nyelvten. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beke Ödön (1998), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). IV. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/4. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. = MaNyjSz 4/4.
- Beke Ödön (2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). IX. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/9. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. = MaNyjSz 4/9.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Brandenstein, Wilhelm – Mayrhofer, Manfred (1964), Handbuch des Altpersischen. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Buck, Carl Darling (1988), A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Budenz József (1884–1894), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Csúcs Sándor (1990), Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor (2005a), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2005b), A létige a permi nyelvekben. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Urali Grammatizáló. Budapesti Urali Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 33–42.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- ÉrtSz 7 = A magyar nyelv értelmező szótára. Hetedik kötet. U–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966.
- Fokos Dávid (1931), A „figura etymologica”. Nyr 60: 45–53.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1959), Syrjänisches Wörterbuch. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SrjWb 2.
- Genetz, Arvid (1880), Tutkimus Venäjän karjalan kielestä. Suomi 2/14.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1985), Nyelvművelő kézikönyv. II. kötet. L–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Groundström, Harald (1947–1948), Lulelappisches Wörterbuch. Band I. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard, Uppsala – København. = LlpWb 1.

- Groundström, Harald (1950–1951), Lulelappisches Wörterbuch. Band III. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard, Uppsala – København. = LlpWb 3.
- Groundström, Harald (1951–1953), Lulelappisches Wörterbuch. Band IV. Register. Grammatische Übersicht über die lulelappischen Dialekte. Deklination. Konjugation. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard, Uppsala – København. = LlpWb 4.
- Györke, József (1936), Das Verbum **lē-* im Ostseefinnischen (Einige Bemerkungen über das Suppletivwesen des Verbum substantivum). Bibliotheca Hungarico-Estica 19. O./U. J. G. Krüger Ant.-Ges., Tartu.
- Hajdú Péter (1982), Chrestomathia Samoiedica. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hasselbrink, Gustav (1981), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Band I. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala. = SlpWb 1.
- Hasselbrink, Gustav (1985), Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Band III. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. AB Lundequistska Bokhandeln, Uppsala. = SlpWb 3.
- Hegedűs József (2012), Az idegen nyelv. Nyelvek – nyelvtanulás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 145. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1981), Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. UAJb NF 1: 273–285.
- Honti László (1986), Chrestomathia Ostiacica. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1992), Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen. LU 28: 262–271.
- Honti László (1993), A névszói állítmány alaktana az osztjákban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 135–142.
- Honti, László (1997), Die Negation im Uralischen I–III. LU 33: 81–96, 161–176, 241–252.
- Honti, László (1998), Die Mittel der Negation in den uralischen Sprachen. Incontri Linguistici 21: 69–111.
- Honti, László (2013a), Comments on Uralic Phonology. ALH 60: 1–68.
- Honti, László (2013b), Seinsverben und Kopulae im Uralischen. LU 49: 241–272.
- Horger Antal (1924/2001), Magyar szavak története. Közérdekű magyar szövegek gyűjteménye. Kósa Lajos / Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hornung, Joh. (1693), Grammatica Esthonica. Riga.
- IlpWb 4 = Itkonen et al. 1991.
- Itkonen, Erkki (1968), Etymologinen sanasto. In: Ikola, Osmo (szerk.), Suomen kielen käsikirja. Weilin + Göös, Helsinki. 487–519.
- Itkonen, Erkki – Bartens, Raija – Laitinen, Lea (Hrsg.) (1991), Inarilappisches Wörterbuch. IV. Beispiele zur Flexionslehre. Norwegischlappisches Wortregister. Deutsches Wortregister. LSFU 20/4. = IlpWb 4.

- Itkonen, T. I. (1958), Wörterbuch des Kolta- und Kolalppischen I. LSFU XV/I. = WbKKlp 1.
- Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Kálmán Béla (1960), Chanti szöveg. NyK 62: 338–340.
- Kálmán Béla (1989), Chrestomathia Vogulica. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen. MSFOu 111.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. VII. Band. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI, bearbeitet von M. L., herausgegeben von V. E. MSFOu 180.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, E. (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjaken Mundarten von K. F. K., bearbeitet und herausgegeben von E. V. MSFOu 128.
- Katzschmann, Michael (1986), Nominal- und Esse-Satz in den samojedischen Sprachen. Fenno-Ugrica 9. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Katzschmann, Michael (2008), Chrestomathia Nganasanica. Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik. Books on Demand, Norderstedt.
- Keresztes, László (1987), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. SUA 27.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] (1971), Саамский язык (кильдинский диалект). Фонетика, морфология, синтаксис. Наука, Ленинград.
- Klemm Antal (1923–1927), A létige szerepe az osztjákban és a vogulban. NyK 46: 386–401.
- Klemm Antal (1928–1940), Magyar történeti mondattan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Klemm Antal (1931–1934), A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története. NyK 48: 382–402.
- Korenych, Éva (1972), Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Lakó György (1986), Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lakó György (1991), A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 2. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Lauerma, Petri (2013): *Rudimenta*, suomen kielen oppikirja 1600-luvulta. FUD 20: 177–188. LpWb 1 = Groundström 1947–1948.
- LpWb 3 = Groundström 1950–1951.
- LpWb 4 = Groundström 1951–1953.
- LpDi 2 = Nielsen 1934.

- LpDi 3 = Nielsen 1938.
- A magyar nyelv értelmező szótára. Hetedik kötet. U–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966. = ÉrtSz 7.
- Mann, Stuart E. (1984–1987), *An Indo-European Comparative Dictionary*. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- MaNyjSz 4/4 = Beke 1998.
- MaNyjSz 4/9 = Beke 2001.
- Mayrhofer, Manfred (1992), *Etymologisches Wörterbuch des Altindoiranischen*. I. Band. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- MdWb 4 = Paasonen 1996.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1935), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. 3. vollständig neubearbeitete Auflage. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Mikola, Tibor (1967), *Enzische Sprachmaterialien*. ALH 17: 59–74.
- Mikola, Tibor (1975), *Die alten Postpositionen des Nenzischen*. Akadémiai Kiadó – Mouton & Co., Budapest – Den Haag.
- Mikola, Tibor (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka (2008), *Tscheremissisches Wörterbuch*. LSFU XXXII. = TschWb.
- Munkácsi Bernát (1894), *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896), *A votják nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VotjSz.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = WWb.
- Nielsen, Konrad (1934), *Lappisk ordbok*. Lapp Dictionary. II. G–M. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter. XVII 2. H. Aschehough & Co. (W. Nygaard) – Otto Harrassowitz – Société d’édition „Les Belles Lettres” – Williams & Norgate, Ltd. – Harvard University Press, Oslo – Leipzig – Paris – London – Cambridge, Mass. = LpDi 2.
- Nielsen, Konrad (1938), *Lappisk ordbok*. Lapp Dictionary. III. N–Æ. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter. XVII 3. H. Aschehough & Co. (W. Nygaard) – Otto Harrassowitz – Société d’édition „Les Belles Lettres” – Williams & Norgate, Ltd. – Harvard University Press, Oslo – Leipzig – Paris – London – Cambridge, Mass. = LpDi 3.
- Nikolaeva, I. A. [Николаева, И. А.] (1995), *Обдорский диалект хантыйского языка*. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 15. Societas Uralo-Altaica, Hamburg.
- NSS 4 = Sadeniemi 1970.
- Paasonen, H. (1996), *Mordwinisches Wörterbuch*. IV (S–Ž). LSFU XXII/4. = MdWb 4.
- Pápai József – Beke Ödön (1959), *Északi osztják szójegyzék*. Finnugor Jegyzetek IV. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- Perevoščikov, P. N. (szerk.) [Перевошиков, П. Н. (отв. ред.)] (1962), *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.

- Pozdeev, V. V. [Поздеев, В. В.] (1995), Семантика вспомогательных глаголов удмуртского языка. In: Arhipov, F. A. (szerk.) [Архипов, Ф. А. (ред.)], Узловые проблемы современного финно-угроведения. Материалы I Всероссийской научной конференции финно-угроведов. Научный центр финно-угроведения, Йошкар-Ола. 379–380.
- Radanovics [= Rédei] Károly (1961), Északi-osztják nyelvtan. NytudÉrt 31.
- Rédei Károly (1967), A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben. NyK 69: 164–166.
- Rédei, Károly (1968), Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 71. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rédei, Károly (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1978a), Chrestomathia Syrjaenica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei, Károly (1978b), Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Rédei Károly (1980), Szófejtések. NyK 82: 260–264.
- Rédei, Károly [Hrsg.] (1988a), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei, Károly [Hrsg.] (1988b), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- Sadeniemi, Matti (toim.) (1970), Nykysuomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos. Osat III ja IV. L–R. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki. = NSS 4.
- Sammallahti, Pekka (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache. FUF 43: 22–66.
- Schiefer, Lieselotte (1974), 'sich befinden' im Ostjakischen. SFU 10: 107–112.
- Schlachter, Wolfgang (1970), Das lappische Tempussystem. In: Schlachter, Wolfgang (Hrsg.), Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 178–191.
- Schütz József (1910–1911), Az északi-osztják szóképzés. NyK 40: 1–75.
- Setälä, E. N. (1887/1981), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Journal de la Société Finno-ougrienne 2.
- SKES 2 = Toivonen et al.
- SlpWb 1 = Hasselbrink 1981.
- SlpWb 3 = Hasselbrink 1985.
- SSA 1 = Itkonen 1992.
- SSA 2 = Kulonen 1995.
- Steinitz, Wolfgang (1950), Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. = DEWOS.

- Steinitz, Wolfgang (1975), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte. Ostjakologische Arbeiten. Band I. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- SyrjWb 2 = Fokos-Fuchs 1959.
- Szabó Dezső (1904), A vogul szóképzés. NyK 34: 217–234.
- Szabolcsi Anna (1980), Az aktuális mondattagolás szemantikájához. NyK 82: 59–82.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Наука, Ленинград.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- TESz 1 = Benkő 1967.
- Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. (1958), Suomen kielen etymologinen sanakirja. II. LSFU XII/2. = SKES 2.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2000), Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó, Budapest.
- TschWb = Moisio – Saarinen 2008.
- UEW 1 = Rédei 1988a.
- UEW 2 = Rédei 1988b.
- H. Varga Márta (s. a.), Alakkiegészülés (szuppletivizmus) a magyarban. THL2 (A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata / Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture).
- Walde, Alois – Pokorny, Julius (1930), Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. I. Band. Walter De Gruyter & Co., Berlin – Leipzig.
- WbKKlp 1 = Itkonen 1958.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. (1942), Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. LSFU VII. = WUo.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko (1987), Wotjakischer Wortschatz. LSFU XXI. = WUoK.
- Wiedemann, Ferdinand Johann (1875/2005), Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehene Faksimile der Ausgabe von 1875. Herausgegeben von Karl Pajusalu und Urmas Sutrop. Stiftung für Estnische Sprache, Tallinn.
- Wiedemann, Ferdinand Johann (1923/1973) Estnisch–deutsches Wörterbuch. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus – Valgus, Tartu – Tallinn.
- Winkler, Eberhard (2003), Az uráli nyelvek habeo-szerkezetének történetéhez. FUD 10: 195–207.
- WUo = Wichmann – Uotila 1942.
- WUoK = Wichmann et al. 1987.
- WWb = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Zajceva, M. I. [Зайцева, М. И.] (1981), Грамматика вепсского языка (фонетика и морфология). Наука, Ленинград.
- Zajceva, M. – Mullonen, M. (szerk.) [Зайцева, М. – Муллонен, М. (отв. ред.)] (1969), Образцы вепсской речи. Наука, Ленинград.
- Zlinszky Aladár (1912), Az ismétlés módjai. Nyg 41: 139–141.

MATICSÁK SÁNDOR

Finnugor etimológiai szótárak

This paper surveys the existing etymological dictionaries of the Finno-Ugric languages. The first general etymological dictionaries were Budenz (1873–1881) and Donner (1874–1888); these were followed, after a long gap, by Collinder (1955). The dictionary that presents the Finno-Ugric elements of the Hungarian vocabulary (which I nevertheless list as a general etymological dictionary) was published between 1967 and 1981. The *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*, which is widely used now as a standard reference work, appeared between 1986 and 1988.

The dictionary by Czuczor and Fogarasi (1862–1874), which does not come up to the standards of scientific etymology, the excellent but stunted Gombocz and Melich (1914–1944) and the popularising Bárczi (1941) were followed by the first really useful Hungarian dictionary called *Historical-Etymological dictionary of the Hungarian Language* (1967–1976). An updated German version of this dictionary was published between 1993–1997. The latest Hungarian dictionary to date is Zaicz (2006). For Finnish the standard reference is *Suomen kielen etymologinen sanakirja* (1955–1981) and the more recent *Sumen sanojen alkuperä* (1992–2000); for Estonian, Mägiste's dictionary and the recently published new etymological dictionary are to be mentioned.

The number and quality of the dictionaries of the smaller Finno-Ugric languages is uneven. Of the major works, Steinitz's *Ostiak dictionary*, Lytkin and Gulyaev's *Zyryen dictionary* and Bereczki and Agyagási's *Cheremis dictionary* are serious scientific achievements.

Keywords: Finno-Ugric languages, etymological dictionaries.

1. A kezdetek. A finnugor történeti-összehasonlító nyelvészet hőskorának két legnagyobb alakja Sajnovics János (1733–1785) és Gyarmathi Sámuel (1751–1830) volt. Sajnovics csillagász, jezsuita szerzetes volt, akit a kor neves csillagásza, Hell Miksa [Max Hell] vitt magával Észak-Norvégiába 1769-ben, amikor a Vénusz elhaladt a Nap előtt, lehetőséget teremtve ezáltal fontos asztronómiai mérésekre. Sajnovics itt a magyarok és a lappok rokonságát kutatta, majd féléves koppenhágai tartózkodása alatt megírta fő művét (*Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* [Bizonyítás. A magyar és lapp nyelv azonos]). Ebben 150 magyar–lapp szóegyeztetést mutat be, ezek közül 114 tőszó, a többi származék. Zaicz Gábor számításai szerint a helyes etimológiák száma 33, pl. *ad, éj, él, fagy, fészek, jég, mony, nyel, száj, szarv, szem, tud, vaj, váll* (Zaicz 1970: 247–248; vö. továbbá Zsirai 1952, Lakó 1973: 114–140).

Nyelvtudományi Közlemények 109. 33–68.

Az orvosi végzettségű Gyarmathi (aki már korábban is beleásta magát a nyelvészetbe, erről tanúskodik a latin mintáktól már elszakadó Okoskodva tanító Magyar Nyelvmentere) sokáig nyelvünk keleti rokonságát vallotta, de göttingeni tanulmányútján Schlözer hatására megbizonyosodott a finnugor eredetről. Itt, a kor kimagasló szellemi műhelyében írta meg *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* [A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel] c. művét – felismerve azt, hogy a rokonság igazolásához nem elegendő két nyelvet összevetni. Munkájában a magyar, lapp, finn, észt és a többi kisebb finnugor nyelv rokonságát is bizonyítja, egyedül a csuvas megítélésében tévedett. Szóegyeztetéseiről Zsirai (1948–1950: 114–115) a következőket írja: „Lapp–magyar egyeztetései számra nézve sokszorosan felülmúlják Sajnovicsét; az észt–magyar rész is meglepően terjedelmes... A szóegyeztetések közt rengeteg a valószínűtlen, sőt a nyilvánvalóan hibás példa... Tárgyilagosan el kell azonban ismernünk, hogy ma is helyesnek tartott finnugor etimológiáinknak tekintélyes százalékát Gyarmathi állította fel először, s hibái többnyire a hangmegfelelések szabályosságának fel nem ismeréséből erednek.” (Gyarmathi munkásságáról l. még pl. Zsirai 1952, Gulya 1978.)

Sajnos, Sajnovics és Gyarmathi fogadtatása Magyarországon nem bizonyult pozitívnak. Itt talán elég, ha Barcsay Ábrahám elhíresült versét idézzük: „Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket, Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket!” (a kérdéskörről részletesen l. Domokos 1990: 45–102). A „halzsíros atyafiságot” elutasító kedvezőtlen légkör – a reformkornak a romantika lázában égő, a dicső múlt felé forduló korszellemével erősítve –, a dilettánsok és fantaszták országlása sok-sok évtizedre visszavetette nyelvünk eredetének tudományos kutatását, s csak a 19. század közepén indult gyors fejlődésnek a magyarországi történeti-összehasonlító nyelvészet, elsősorban Hunfalvy Pál és Budenz József révén, akik az ún. „ugor–török háborúban” végérvényesen igazolták a török eredetet valló Vámbéry Árminnal szemben nyelvünk finnugor származását.

2. A Magyar–ugor összehasonlító szótár. Hazánkban a 19. század második felének legjelentősebb finnugor nyelvésze (az egyébként német származású) Budenz József (1836–1892) volt. Életműve páratlanul gazdag: ő volt a budapesti egyetemen 1872-ben létesített urál-altaji tanszék első professzora, 1879-től ő szerkesztette a *Nyelvtudományi Közleményeket*, iskolateremtő munkássága legendás; s mindezek mellett számos korszakos művet is írt a finnugor nyelvek összehasonlító alaktanáról, de foglalkozott a mordvinnal, cseremisszel, szamojéddal is, írt finn és csuvas nyelvtant, tanulmányokat készített a magyar ige-kötökről stb. (munkásságáról l. pl. Munkácsi 1896, Zsirai 1937/1994: 529–541, Hajdú–Domokos 1978: 14–15, Kálmán 1978a, Kiss 1978: 48–50, Lakó 1980, Zaicz 1991a). Jelen kötet témáját szem előtt tartva most fő művéről, a finnugor nyelvek első etimológiai szótáráról szólok.

Az 1873 és 1881 között öt füzetben megjelent mű a Magyar–ugor összehasonlító szótár (MUSz) nevet viseli (az ugor ebben az időben finnugort jelentett). Zsirai (1937/1994: 537) szavait idézve a mű „a modern finnugor összehasonlító nyelvészet gránittalapzata, a magyar tudományosság büszkesége”, amelyet az akadémia már 1879-ben nagydíjjal tüntetett ki. A szótár 996 szócikkének jelentős része ma is helytálló. Kálmán Béla számításai szerint (1978a: 141) a Magyar szókészlet finnugor elemei c. szótár első kötetének (A–Gy) 204 etimológiájából 156 már megtalálható Budenz művében is (ez 76%)! „Szinte megdöbbentő, hogy olyan sovány és gyarló nyelvi anyag alapján, ami Budenz rendelkezésére állt, milyen határozott biztonsággal tudta kiválogatni a finnugor szófejtések megdönthetetlen és vitathatatlan törzsanyagát” – írja róla Kálmán Béla (1978a: 139).

A szótár felépítése a következő: a magyar címszó után az igék infinitivusa, egy-két igekötős alakja, az alapszóból képzett alakok; névszók esetén az accusativus, néhol a melléknévi forma és szókapcsolatok állnak, pl. *hagy* (*hagyni, elhagy, kihagy, meghagy*), *hang* (acc. *hango-t, emberi hang, madár hangja, hangos*). A magyar címszavaknak Budenz megadja a latin és/vagy német jelentését. Mindezt a rokon nyelvek adatai követik, bőséges nyelvjárási adatokkal. A szócikkeket szöveges, magyarázó egység zárja, ebben a szerző részletesen, sok példát felhozva magyarázza a rokon szavak összetartozását. Budenz újítása (ami sokáig követők nélkül maradt), hogy igyekszik megadni a finnugor alapalakot is. A szótár annyiban nehezen használható, hogy sajátos, „nyelvészeti” betűrendet követ (k, g, h, j, gy, t, d, sz, z, s, zs, cs, c, n, ny, p, b, f, v, m, r, l; a, e, i, o, ö, u, ü), de ezt kissé enyhíti a kötet végén található szómutató, amelyben a magyar, vogul, osztják, zürjén-votják, lapp, finn, mordvin és cseremisiz szavak sorakoznak.

Mikko Korhonen (1987–1988: 112) ekképp értékeli Budenz szótárát: „Tudományágunk történetét tekintve azonban talán nem is az a fontos, hogy mennyi állta ki az idő próbáját ezek közül az eredeztetések közül, hanem az, hogy Budenz összehasonlító finnugor szótára egyáltalán megszületett. Erre alapulhatott később minden finnugor etimológiai kutatás... Minduntalan hangsúlyoznunk kell, hogy Budenz szótára döntő tényezőként hatott az elkövetkező évtizedek finnugrisztikai kutatásának egészére.” (L. még Zaicz 1991b.)

3. Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. Finnországban a nyelvrokonság eszméje sokkal zökkenőmentesebben vált elfogadott, egyeduralkodó eszmévé. Őket nem zavarta a „halszagú rokonság”, nem szégyellték sem közeli, sem távolabbi rokonaik szegénységét (a sajátjukat sem), de nem estek hasra a dicső magyarok előtt sem. A finnek mindig is megbecsülték a múltjukat, ennek ékes példája az Elias Lönnrot által összeállított, és első változatában 1835-ben kiadott Kalevala fogadtatása (és mai napig dicsőséges utóélete).

A finn nyelvet és szellemet középpontba állító fennofil mozgalom – melynek lényegét legjobban talán Ivar Arwidsson fogalmazta meg: „Svédek nem vagyunk, oroszok nem akarunk lenni, nekünk finneknek kell lennünk!” – kiemelt szerepet tulajdonított a finn nép és nyelv őstörténetének. A finnugor eszme elterjesztésében úttörő szerepet játszott a fiatalon elhunyt Matias Aleksanteri Castrén (1813–1852), aki szibériai gyűjtőútjai során nemcsak a zürjénekről és az osztjákokról szerzett rengeteg információt, hanem tudományos módszerekkel igazolta a finnugor és a szamojéd nyelvek összetartozását. (Jellemző párhuzam, hogy míg őt hazatérése után szinte hősként tisztelték és tanszéket hoztak létre neki, addig hazánkban az ugyancsak tragikus véget ért Reguly Antal (1819–1858) gyűjtése visszhang és komoly elismerés nélkül maradt.)

Castrén mellett elsősorban Ahlqvist, Genetz és Donner nevét kell megemlítenünk. August Ahlqvist (1826–1889) több finnugor nyelvvel (észt, vót, vepsze, mordvin, vogul, osztják) is foglalkozott. Arvid Genetz (1848–1915) először a finnségi nyelvek, majd a távolabbi rokonok (kolai lapp, cseremisiz és permi nyelvek) történetét kutatta.

A 19. század vége finnországi nyelvészetének vezéralakja Otto Donner (1835–1909) volt (életéről l. Korhonen 1986: 98–105), aki a mai napig létező és nagy tekintélynek örvendő Finnugor Társaság létrehozása (1883) mellett két jelentős munkájával is beírta magát a finnugrisztika történetébe. Az egyik a *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* c. műve volt, amelyben a nyelvcsaládunk szétválását és belső viszonyait vázolta fel, a másik pedig a Budenzével szinte egyidőben megjelent történeti-összehasonlító szótára, a *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen* (1874–1888) volt.

A kortársak és utókor egybehangzó véleménye szerint Donner szótára alulmarad Budenzével szemben. Ennek oka elsősorban az, hogy Donner – lévén eredetileg a szanszkrit és az összehasonlító indoeurópai nyelvészet tanára – „eredendő hibája az indogermán szófejtő irodalomból helytelenül átplántált gyökerészes, amely helytel-közzel pompás észrevételekhez segíti ugyan, de sokkal többször, szinte lépten-nyomon veszélyes ingoványokra csábítja” (Zsirai 1937/1994: 547). Donner sokszor leválasztotta a tövéghangzókat és a képzőket, s a pusztá töveket próbálta megfeleltetni más rokon nyelvek adatainak.

A szótár finn címszavakra épül (ha az nincs, észt vagy magyar a címszó), a jelentéseket Donner németül adja meg. A betűrend (k, j, t, s, h, n, r, l) nehezen fejthető fel, viszont nincs szómutató. A magyarázó szöveg lényegesen kevesebb, mint Budenz szótárában, sokszor csak a pusztá nyelvi adatok sorjáznak egymás után. A magyar szavak átírása a fonetikus írás jeleinek használata miatt meghökkenítő, pl. *ūj* ’új’, *nīr* ’nyír’, *kēz* ’kéz’ (de: *kāzāt*), *āpā* ’epe’, *čillog*, *šūrög*. Egészen félrevezető pl. a *szakad* ige szócsaládja: *sak-a-dni*, *sak*, *sak-a-s*, *sak-ga-t-ni*, *sak-a-sta-ni*, *säg-ni* (azaz *szakadni*, *szak*, *szakasz*, *szaggatni*, *szakasztani*, *szegni*).

4. Fenno-Ugric Vocabulary. A finnugor szakma Budenz és Donner szintézisének megjelenése után közel hét évtizedet volt kénytelen várni a következő etimológiai szótárra. A finnugor nyelvtudomány szekere közben persze haladt előre: Finnországban jól kikövezett úton suhant, hazánkban pedig szép lassan dőcögött. Északi rokonaink rengeteg gyűjtőutat szerveztek, és ennek eredménye számos szótár és a finnugrisztikát modern tudománnyá lendítő monográfia lett. Magyarországon Munkácsi Bernát és követői (Szinnyei József, Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön stb.) a századfordulón és a 20. sz. első évtizedeiben rendkívül sokat és magas színvonalon alkottak, de a két világháború között, nem elválaszthatóan az országban uralkodó múltbanéző, turánista ideológiától, e tudományterület szeke-re kátyúba jutott, s a munka csak az 1950-es évektől kezdve kapott ismét erőre.

Az új etimológiai szótár egy harmadik országbeli szerző, a svéd Björn Collinder (1894–1983) nevéhez fűződik. Collinder 1933 és 1961 között az uppsalai egyetem professzora volt, fő kutatási területe a lapp volt, de általános nyelvészeti munkái is értékesek, sőt, a Kalevalát is átültette svédre 1949-ben. Legmaradandóbb munkái az angol nyelven publikált szintézisek, a *Survey of the Uralic Languages* (1957), a *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (1960) és a mi szempontunkból legfontosabb, a *Fenno-Ugric Vocabulary* (FUV, 1955).

A mintegy ezer etimológiát tartalmazó szótár anyaga három részre oszlik. Az elsőbe a szerző az uráli (470 szó), a másodikba a finnugor eredetű szavakat sorolja (kb. 500 szó, itt találhatjuk az ugor, permi stb. szavakat is), a harmadik pedig az alapnyelv indoeurópai (indoiráni) jövevényszavait (66 adat) tartalmazza. Ezt kiegészítésként 72 olyan uráli/finnugor eredetű szó követi, amelyeknek megfelelői lehetnek az altaji nyelvekben is.

A szótár szerkezete, a címszavak megadása első pillantásra meglepő. A címszó voltaképpen bármilyen nyelvű lehet, alapvetően finn, ha az nincs, akkor finnségi, ha az nincs, akkor lapp, ha az nincs, akkor mordvin, ha az nincs, akkor cseremisz, és így tovább a magyarig. Így állhat egymás után a fi. *aamu* 'reggel', md. *ača* 'gyerek', lp. *ačče* 'apa', fi. *ahkio* 'lapp szán', fi. *aivot* 'agy', fi. *ala* 'terület', m. *ángy*, fi. *anoppi* 'anyós', vj. *ar* 'év', m. *ár* stb. Ezt a kaotikus helyzetet némiképp enyhíti a kötet végi soknyelvű szómutató.

Collinder e művében nem közölt rekonstruált alapnyelvi alakokat, de a *Comparative Grammar of the Uralic Languages* 405–415. oldalain publikált egy olyan listát, amelyben a FUV-beli címszó után megadta az általa rekonstruált alapnyelvi alakot.

Habár Lakó György véleménye szerint (1957b) a szótár etimológiai alapvetően helytállóak, a mintegy 400 magyar adatban alig van vitás pont, de a szótár, hiánypótló jellege ellenére sem tudott igazán megkerülhetetlen alapművé válni. Ennek legalább három oka lehetett: az angol nyelvű kötetet Magyarországon nehezen lehetett beszerezni, Finnországban ezzel egy időben jelent meg a finn etimológiai szótár első kötete, s mindezek mellett a finnugor nyelvészek számára

furcsa, egyszerűsített hangjelölés borzolta a kedélyeket (viszont ez a célközönség – egyetemi hallgatók, nem finnugor nyelvészek – munkáját nagymértékben megkönnyítette). A hangjelölés a finnugrisztika egyik sarkalatos kérdése. Az E. N. Setälä és K. B. Wiklund által még a 20. század elején kidolgozott transzkripció rendszer nagyon sokáig érvényben volt. A végletekig pontos hangjelölés nemcsak a nyomdászok idegeit kezdte ki, de még a képzett nyelvészek sem tudták könnyen használni, nem beszélve az ún. művelt nagyközönségről (ennek a hangjelölésnek ékes példája Karjalainen osztják és Lagercrantz lapp szótára).

Collinder egyszerűsített hangjelölése azonban néhol túlságosan is egyszerű. Gond van a magánhangzók hosszúságának jelölésével, és furcsa, hogy a magyar és finn szavak érthető át nem írása mellett változatlanul, a Nielsen-féle formában közli a norvégglapp alakokat, viszont átírja a többi finnugor nyelv adatait (Peltola 1958: 224–225). Ezt a transzkripciót sokan nem tudták elfogadni; elsősorban a neves finn nyelvész, Erkki Itkonen bírálatát váltotta ki. (A szótárról l. még Joki 1956.) – Meg kell azonban jegyezni, hogy az UEW munkálatai során a szerkesztők igen sokat profitáltak Collinder szótárából és összehasonlító nyelvészeti szintéziséből.

5. A magyar szókészlet finnugor elemei. Collinder szótárát a magyar tudósok kutatásának szintézise (1967–1981) követte, Lakó György (1908–1996) főszerkesztői és Rédei Károly szerkesztői irányításával, Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva és Vértes Edit részvételével. Hasonló szótárak már korábban is készültek: Gombocz Zoltán és Melich János Magyar etymologiai szótára (1914–1944) azonban csak a G betűig jutott, Bárczi Géza Magyar szófejtő szótára (1941) pedig nem gyökeresedett meg a finnugrisztikában (ezeket l. a 7. pontban). Azért is hiánypótló ez a mű, mert a Collinder-szótár egyrészt kis terjedelmű, másrészt külföldi, idegen nyelvű kiadvány, harmadrészt pedig nem magyar központú anyagot tartalmaz, hasonlóan az 1955 és 1981 között napvilágot látott finn etimológiai szótárhoz (l. a 8. pontban).

Ez a szótár végső soron a magyar etimológiai szótárak közé tartozik, de mégis az általános etimológiai művek közé soroltam, mert egyrészt a magyar nyelvnek csak egy bizonyos szórétegével foglalkozik, másrészt a közreadott általános finnugor etimológiai ismeretek jócskán túlmutatnak a szűkebb besoroláson.

A magyar szókészlet finnugor elemei (MSzFE) többet ad, mint a címe sugallja, ugyanis nemcsak finnugor, hanem szamojéd etimológiákat is jócskán tartalmaz, valójában tehát urálinak kellene hívni, de a szerkesztők – vállalva a logikai ellentmondást – mégiscsak maradtak a nagyközönség számára ismertebb finnugor elnevezésnél.

Bereczki Gábor (1968: 449) így méltatja a szótárt: „Ha kezünkbe vesszük a külsőre is igen tetszetős kötetet, a futólagos ismerkedés is meggyőző bennünket arról, hogy a hazai finnugor nyelvtudomány impozáns eredménye ez a mű,

amely méltán tarthat számot széleskörű nemzetközi figyelemre és elismerésre. Hiszen ilyen sok szempontú, részletes, nemcsak az egyes szavak, de a hozzájuk fűződő nemzetközi etimológiai irodalom történetét is kritikusan tárgyaló munka nem látott még eddig napvilágot. Aligha szükséges részletezni, hogy egy ilyen mű, amely szintetizálja az utóbbi évszázad finnugor etimológiai kutatásait, mekkora jelentőségű szaktudományunk további fejlődése szempontjából, de ugyanakkor nélkülözhetetlen forrásmunka a rokon finnugor tudományágak művelői számára is.”

A szótár egyik legfőbb erénye a világos, átlátható szerkesztésmód, aminek eredményeképp még a nem finnugrista szakember is könnyedén tudja használni. A kisebb finnugor nyelvek adatait egyszerűsített – de Collinderrel ellentétben a szakemberek számára elfogadott – átírással adják meg. A magyar címszavak német jelentése a külföldiek munkáját könnyíti meg. A szóalakok első előfordulása fontos nyelvtörténeti adalékokkal szolgál (ne feledjük, a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára is ez idő tájt jelent meg). A szerkesztők sok új etimológiát alkottak. Ez a szótár is megadja a kikövetkeztetett uráli/finnugor/ugor alapnyelvi alakokat (bár az nem derül ki, ezek önálló kutatások eredményei-e, s ha igen, kié, kiké). Szólnak az esetleges távolabbi, más nyelvcsaládokkal való feltételezett kapcsolatokról is.

Szintén jól fogadta a szakma az egyes etimológiák minősítésében megmutató tudósi habitus kifejezését: a szótár nem megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásokat tartalmaz egy-egy szó eredetéről, hanem – Bereczki számításai szerint mintegy egyharmadnyi arányban – vitatott eredetűnek/egyeztethetőnek/talán egyeztethetőnek minősíti a magyar szavakat. A finn etimológiai szótárral (SKES) ellentétben a szerkesztők itt – fenntartással, kritikával ugyan, de – felvesznek hangutánzó és hangulatfestő szavakat is.

A szótár néhány elavult (de a nyelvtörténetben nagyon fontos szerepet betöltő) szót is tartalmaz, mint pl. *jó* 'folyó', *ügy* 'patak, folyó' (sőt, felveszi a számszavakban előforduló 'tíz' jelentésű *-van/-ven* elemet is).

Nem minősítik régiesnek, de sokan valószínűleg nem tudnák azonnal megmondani, mit is jelent a *horhó* 'mély hegyi út, szakadékos hegyoldalba vájódott, vízmosta meredek út', a *malát* 'füzes, cserjés, bokros hely', a *szirony* 'olvadás után megfagyott fölszíne a hónak' vagy éppen a *szupojkó* 'hirtelen elvékonyodó, száraztestű' stb.

A szótárt lapozgatva felsejlik előttünk a régvolt korok finnugor (ősmagyar) emberének életmódja, a 697 címszavas szókincs alapján körvonalazódik a társas viszonyok képe, meg tudjuk, milyen lehetett őseink lakókörnyezete, növény- és állatvilága, társadalmi berendezkedése.

Összességében ez a magas színvonalú szótár méltán vált az etimológusok nélkülözhetetlen segédeszközüvé. (A szótárról részletesen: Jokinen 1968, Bereczki 1968, 1972, 1979, T. Itkonen 1973: 161–166.)

6. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bereczki Gábor A magyar szókészlet finnugor elemei méltatását e szavakkal fejezte be: „A több évtizedes munkával elkészült MSzFE az adatok és értékelések olyan hatalmas tárát tartalmazza, hogy hosszú időn keresztül nélkülözhetetlen segítője és serkentője lesz ezeknek a kutatásoknak” (Bereczki 1979: 186). Talán ő sem gondolta, hogy e méltán dicsért szótárt viszonylag rövid idő alatt felváltja az uráli etimológiai kutatások eddigi csúcsműve, az Uralisches etymologisches Wörterbuch (UEW, 1986–1988), amelynek szerkesztési munkálatai már 1969-ben megindultak. A szótár szintén magyar nyelvészek munkája: Rédei Károly (1932–2008) főszerkesztése mellett a jelen és a közelmúlt olyan kitűnő tudósai bábáskodtak megszületésénél, mint Bakró-Nagy Marianne, Csúcs Sándor, Honti László, K. Sal Éva és az azóta már elhunyt Erdélyi István, Korenchy Éva és Vértes Edit.

A szótár eredetileg füzetekben, „Lieferung”-okban jelent meg. Az első öt füzetből összeállt első kötet az uráli és a finnugor etimológiákat tartalmazza, a 6. és 7. füzet alkotta második kötet a finn-permi, finn-volgai és ugor anyagot öleli fel, a harmadik kötet pedig a nélkülözhetetlen szómutató.

Az etimológiai szótárak egyik sarkalatos kérdése a hangjelölés. Az UEW 20 alapnyelvi mássalhangzóval számol (*p, t, k, w, s, š, ś, δ, δ', j, γ, č, ć, l, r, ř, m, n, ŋ, ŋ*), a magánhangzók sorában pedig az *u, o, a, e, ?ü, i, e, ä* hangokat valószínűsíti (de nem zárja ki az *ō* és *ē* meglétét sem). A finn, magyar és észt esetében értelemszerűen az irodalmi nyelvi alakokkal dolgoznak, a kisebb nyelvek adatainak megadásakor pedig alapvetően az 1973-ban közreadott egyszerűsített transzkripciók elveket alkalmazzák (amely a Castrenianumin toimitteita 7. kötetében jelent meg Lauri Posti és Terho Itkonen szerkesztésében).

Csúcs Sándor számításai szerint a szótár első kötete 1185 uráli/finnugor eredetű szócikket tartalmaz, a második részben 534 finn-permi/finn-volgai és 157 ugor minősítésű etimológia szerepel. Mikola Tibor (1991: 208) statisztikája alapján az egyértelműen minősített szavak közül 419 uráli (ebből 284 biztos), 611 (417) finnugor. Mindezen számadatok is jól mutatják, hogy e nagyszabású vállalkozás gyakorlatilag a teljes alapnyelvi szókincset igyekszik rekonstruálni. (A szótár hangstatisztikai vizsgálatait l. Csúcs et al. 1991.)

A szerzők a rekonstrukciók során – hasonlóan az MSzFE szerkesztési elveihöz – gyakran bizonytalanak minősítik a kérdéses etimológiákat, továbbgondolásra serkentve a kutatókat. Elég sok, mintegy 430 szó tartozik e kategóriába.

A szócikkek felépítése a következő: címszóként az alapnyelvi rekonstruktum áll, majd ennek jelentése (ha az bizonytalan, akkor jelentésmezeje) és a rekonstruktum nyelvi szintje (uráli, finnugor, finn-permi stb.). Ezt a rokon nyelvek adatai követik, itt utalnak a más nyelvcsaládokkal (indoeurópaival, altajival, jukagirral) való esetleges ősi kapcsolatokra is. A kifejtő részben hang-, alak- és jelentéstani magyarázatok állnak, s itt kapnak helyet a szófaji minősítések, téves

etimológiák és a képzőkre vonatkozó megállapítások. A szócikkek utolsó része a gazdag szakirodalom, kronológiai rendben.

A rokon nyelvek adatai bőségesek, minden (szükséges) nyelvjárásból szerepelnek információk. A szerkesztők külön jelzik, ha nomenverbumról vagy onomatopoetikus rekonstrukcióról van szó. Fontos újítás több korábbi szótárhoz képest, hogy ebben számolnak az uráli kori onomatopoetikus szavakkal, ezért közülük a biztos etimológiáikat felveszik a szótárba.

Egy uráli szótár esetében a címszó értelemszerűen nem lehet más, csak az alapnyelvi alak. Hogy a felhasználó helyzete mégse váljon teljességgel reménytelené, arról a jól szerkesztett, külön kötetbe rendezett, nyelvenkénti szómutató gondoskodik. A címszavak után a jelentést a szerkesztők németül adják meg – a finnugrisztika hagyományai alapján más nyelv nem is jöhet szóba. A biztos etimológiákat félkövér betűtípussal szedték, míg a bizonytalanokat csak a kurzíválás emeli ki a „tömegből” – ez talán nem a legszerencsésebb tipográfiai megoldás, hiszen ezek a címszavak nem különülnek el eléggé a többitől.

A világszínvonalú, a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveire összegyűlt tudást kitűnően szintetizáló szótár az etimológiai kutatások hosszú időre kimeríthetetlen tárházának bizonyult és bizonyul a mai napig. (A szótárról l. Schulze 1987, Kulonen 1988, Mikola 1991.)

Az UEW alapján két adatbázis is készült: az UEDb-Uralothek, majd ebből az Uralonet, amely a Nyelvtudományi Intézet honlapján bárki számára elérhető (ezekről részletesebben l. Bátori 2013).

7.1. A magyar nyelv szótára. Az általános, minden uráli/finnugor nyelvet érintő etimológiai szótárak mellett az egyes rokon nyelvek szófajszótáraitól sem szabad megfélemednünk. A sort a magyarok nyitották. Czuczor Gergely (1800–1866) és Fogarasi János (1801–1878) hatkötetes műve, A magyar nyelv szótára 1862 és 1874 között látott napvilágot. Ez voltaképpen értelmező szótár, de röviden itt is kell szólnunk róla, ugyanis etimológiai következtetéseket is tartalmaz. A szótárnak ez a része, szavaink eredetének vizsgálata, sajnos, nem üti meg a tudományos munkáktól elvárható szintet. A szerzők az ún. „gyökelmélet” alapján szabdalják fel a magyar szavakat, s tudományos előképzettségük híján sokszor olyan megmosolyogtató következtetésekre jutnak, amelyek bármelyik mai „déliabos nyelvésznek” is becsületére válnának. A *barlang* szavunkat például egy *bar-lak* alakból vezetik le, melynek jelentése szerintük ’borított lak vagy hely’ volt. A *babona* szót összekapcsolják a *bab* szóval (indoka a babszemekből való jövendölés), de a *bába* is szóba jöhet, a varázslás révén. A sort hosszan folytathatnánk... (A szótárról l. Gáldi 1978, Kelemen 1978: 77–84.)

Sajnos, manapság – a magyar nyelv ősiségét vagy hun, szittyai (szkíta) és sumer rokonságát vallók számának tömeges elszaporodásával – ez a szótár is népszerűvé vált a képzetlen, félművelt „nyelvészek” körében.

7.2. Magyar nyelvhasználat. Szintén nem tekinthető önálló etimológiai műnek a budapesti egyetem tanszékvezetői székében Budenzet váltó Szinyei József (1857–1943) kitűnő kézikönyvének, az 1896 és 1927 között hét kiadást megért Magyar nyelvhasználatnak az összehasonlító szójegyzéke, de mintegy 400 magyar tagú finnugor etimológia szerepel benne, jelentéstani csoportosításban, elsősorban Budenz és Donner szótára alapján. A szövegyezések kategóriái: számnevek, testrészek, a család, a természet, a lakás, eszközök, munka, cselekvés, tulajdonság, hely, időszámítás, gondolat dolgok, névmások, különfélék. Szinyei elsősorban Budenz és Donner szótárára támaszkodott. Művét az MSzFE és az UEW írásakor is felhasználták (Lakó 1986: 70–87).

7.3. Magyar etimológiai szótár. A Magyar Tudományos Akadémia a század elején pályázatot hirdetett egy etimológiai szótár megírására, ezt a 20. század első felének két kiemelkedő tudósa, Gombocz Zoltán (1877–1935) és Melich János (1872–1963) nyerte el, Magyar etimológiai szótár c. művük próbaüzetével, 1914-ben. A szerzők célja az egész magyar szókincs közreadása volt, amelyben nemcsak a köznyelvi, hanem a tájnyelvi lexika, sőt a régi magyar hely- és személynévek sora is benne foglaltatott. Illetve foglaltatott volna, mert egy ilyen nagyszabású munka jócskán meghaladta e két kiváló tudós erejét: 30(!) év munka után, 1944-re is csak a *g* betűig, a *geburnus* szóig jutottak el (pontosabban, Gombocz halála után Melich egyedül jutott), azaz csak mintegy harmada készült el a grandiózus vállalkozásnak.

Jelen írásunkban nem feladatunk a szótár általános érdemeinek méltatása és hiányosságainak feltárása (erre l. pl. Pápay 1914), csak „finnugor szempontból” közelítünk hozzá. Ősi szókincsünk lapozgatása során azonnal feltűnik, hogy a szerzők az urál-altaji rokonság eszméjét vallják, ami cseppet sem meglepő, hiszen még Budenz Józsefet is az urál-altaji tanszékre nevezték ki 1872-ben. Pápay József recenziójában (1914: 395) egyrészt megállapítja, hogy „új, eddig ismeretlen etimológiát nem igen találunk...”, de a már ismerteket alaposan megrostálják és magyarázataikban új szempontok érvényesülnek”, másrészt viszont hiányolja a bonyolultabb hangtani egyeztetések mellől a részletesebb magyarázatot. Indoklása cseppet sem vesztett aktualitásából mára sem: „egy kis magyarázat ezeknél is elkelne, mert ezt a szótárt nemcsak a finnugor nyelvészek, hanem más tudományággal foglalkozó művelt emberek is használják, már pedig ezek bizony kételkedéssel fogadják az ilyen egyeztetéseket” (uo.). A szerzők nem adják meg az alapnyelvi rekonstrukciókat, persze, nem is adhatják, hiszen, ismét Pápay szavaival élve: „jól tudjuk, hogy hangtörténeti ismereteink mai állása szerint ez szinte lehetetlen” (uo.).

7.4. Magyar szófejtő szótár. A Gombocz – Melich-féle szótár végül torzóban maradt, holott óriási szükség lett volna egy olyan etimológiai szótárra, amely

nemcsak a szűk szakma, hanem a művelt nagyközönség számára is hozzáférhető lett volna. Különösen fontos volt ez az igény a 20. század harmincas éveiben, amikor a „turáni eszmevilág”, nyelvünk dicső, ázsiai eredete szinte egyeduralkodóvá kezdett válni a köztudatban. A múlt század egyik legmeghatározóbb nyelvésze, Bárczi Géza (1894–1975) volt az, aki felismerte egy ilyen jellegű munka égető szükségét, és 1941-ben megjelentette szótárát. A mintegy hatezer címszót (és azok származékszavait) tartalmazó mű bevallottan az igényes, művelt nagyközönségnek (is) készült, az információk rövidek, érthetőek. Bárczi megadja a szó első előfordulását, elősorolja a szó eredetére vonatkozó feltevéseket, feltűnteti a rokon, ill. átdadó nyelvi adatokat, s közli a vonatkozó szakirodalmat. Sok ismeretlen eredetű szót is felvesz. Több helyütt jelentéstörténeti (s egyben művelődéstörténeti) információkat tár olvasói elé. Sajnos, ez a mű nem vált széles körben használatossá – ebben közrejátszhatott az is, hogy „rossz időben”, a nagy világégés elején jelent meg, s amikor a finnugor tudományok megerősödtek, már a polcokra kerülhetett az MSzFE és a TESz első kötete. (A szótárról részletebben l. Hakulinen 1942, Toivonen 1944.)

7.5. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Miközben az etimológiai kutatások a nyelvészet egyre nagyobb és nagyobb részterületévé nőttek ki magukat, újabb s újabb monográfiák születtek (gondoljunk csak Gombocz Zoltán török, ill. Kniezsa István szláv jövevényszavakkal kapcsolatos kutatásaira), egyre égetőbbé vált nyelvünk szókincsének összefoglaló, szótárszerű szintézise. E hiány pótlására 1961-től került sor: ekkor kezdődtek el A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz) című kiadvány munkálatai. A szótár párhuzamosan készült a MSzFE-vel, első kötete 1967-ben, a második 1970-ben, a harmadik 1976-ban látott napvilágot, míg a mutató 1984-ben jelent meg. A Benkő Loránd (1921–2011) főszerkesztésében (Kiss Lajos, Kubinyi László és Papp László szerkesztésében) készült szótár (és annak megújított, német nyelvű verziója) évtizedek óta a magyar nyelvtörténészek megbízható segédeszköze. Mivel a TESz a Magyar szókészlet finnugor elemeivel egy időben készült, Benkőék utóbbi mű kéziratát is felhasználták a finnugor eredetű szókincs etimologizálása során.

A szótár szócikkei három részből állnak. A szótörténeti részben megadják az adott szó első előfordulását és esetleges alakváltozatait. A második, az etimológiai részben világosan, olvasmányosan, a művelt nagyközönség számára is érthetően magyarázzák meg szavaink eredetét. Sok etimológia esetében a szerkesztők nem foglalnak állást, hanem jelzik annak bizonytalan voltát. A harmadik rész a bőséges szakirodalmi, könyvészeti adatokat tartalmazza.

A mintaszerűen szerkesztett, óriási ténytanyagot tartalmazó szótárról bővebben l. pl. Kálmán 1968, 1971, 1978b, T. Itkonen 1973: 167–172; ehelyütt csak a finnugor anyagról szólunk röviden. Ami a rokon nyelvi adatokat illeti: a TESz-ben értelemszerűen kevesebb nyelvjárási adat szerepel (főleg a vogul és osztják

dialektusokat rostálták meg – nagyon helyesen – a szerkesztők), a transzkripció viszont ugyanolyan, mint az MSzFE-ben (az obi-ugor alakok nem kifejezetten „olvasóbarátok”, finnugor nyelvészeti felkészültség nélkül nehéz értelmezni őket – de a szerkesztők melegségére legyen szólva, a finnugor nyelvek egységes transzkripciójának kézikönyve csak 1973-ban jelent meg). A szó eredetének magyarázata viszont a művelt nagyközönség számára is érthető, világos. A szótár megadja a kikövetkeztetett alapnyelvi alakot.

7.6. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. A TESz javított, „frissített”, német nyelvű kiadása – Benkő Loránd főszerkesztésével, Gerstner Károly, S. Hámosi Antónia és Zaicz Gábor szerkesztésében, Büky Béla, Hexendorf Edit és Horváth László közreműködésével – 1993 és 1997 között jelent meg. A TESz-hez képest az EWUng szócikkei tömörebbek lettek, s sok az új címszó. A szerkesztők gyakran pontosították az első előfordulásokat is. A szótárba sok hangutánzó, hangulatfestő szót is felvettek, s jelentősen nőtt a képzett és összetett szavak halmaza is (viszont kihagytak sok ritkán használt tájszót). Ami az ősi szókincsrel illeti, majdnem minden finnugor nyelvből vesznek fel adatokat, a kivétel a finnségi ág, ahonnan csak a finn képviselteti magát. A szamojéd nyelvek közül a jurák, szelkup és kamassz van megadva. A hangalakok és jelentések elsősorban az UEW adatai alapján szerepelnek. Keresztes László számításai szerint az A–K betűk anyagában meglepően kevés, mindössze 5,5% az ismeretlen eredetű szavak száma. Jó, elsősorban a nem magyar anyanyelvűeknek kedvező újítás a ragozási kód megadása. (A szótárról l. Zaicz 1991c, Gregor 1993, Keresztes 1994, Vaba 1994.)

7.7. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. A TESz és az EWUng alapján válogatott szócikkeket a szegedi egyetem finnugor szakot végzett kutatói, Tamás Ildikó, Dolovai Dorottya, Jankovicsné Tóth Ildikó és Sipőcz Katalin írta, a toldalékok szócikkeit T. Somogyi Magda készítette, a mű főszerkesztője Zaicz Gábor. A 2006-ban megjelent mű célkitűzését a főszerkesztő így fogalmazza meg az Előszóban: „Elsődleges célunk az, hogy a magyar szókincs elemeire irányuló eddigi magas színvonalú etimológiai kutatásokat összegezzük a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően egyetlen kötetben.” (XI.) A szótár 8945 szócikket tartalmaz, ebből 275 a toldalékok eredetét mutatja be. A magyarázó részekben szereplő szavakkal együtt a szótár szóállománya 20 530.

Ősi eredetű szavaink rokon megfelelői a nagyközönség számára is könnyen értelmezhető átírással vannak megadva. A szerkesztők közlik az alapnyelvi alakot, szólnak az esetleges nyelvi érintkezésekről, röviden érintik a hang- és jelentéstani kérdéseket, s megadják a származékszavakat is, első előfordulásukkal együtt. Nagyon hasznosak a szótár mutatói: az egyik az első írásos előfordulás szerint – ötvenéves szakaszokra bontva – csoportosítja a szavakat, a második pe-

dig eredet szerint rendezi őket listákba, az ősi szókincstől kezdve a legújabb angol jövevényszavakig. (A szótárról bővebben l. Gerstner 2006, Widmer 2007.)

7.8. Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete. A 2009-ben Falk Nóra szerkesztésében megjelent rövid ismeretterjesztő mű a széles nagyközönségnek készült. Ebben csak alapinformációk olvashatók egy-egy szó eredetéről (pl. *ad* ősi, finnugor kori szó; *ács* honfoglalás előtti török jövevényszó; *adjunktus* latin jövevényszó; *admirális* arab eredetű nemzetközi jövevényszó stb.) anélkül, hogy az alapalakot/átadó alakot megadná a szerző. A származékszavak felsorolásszerűen vannak a címszó után feltüntetve. A Raun-féle észt szótárra emlékeztető, szűkszavú anyagban irodalom sem szerepel. (A szótárról l. még Zaicz 2010.)

8.1. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Közben a finn nyelvészek sem tétlenkedtek, 1955-ben látott napvilágot a finn nyelv etimológiai szótára (SKES) első fürete, amelyet a következő két és fél évtizedben még öt (szómutatóval hat) rész követett. A szótár első főszerkesztője a finn etimológiai kutatások egyik legjelentősebb alakja, Yrjö Henrik Toivonen (1890–1956) volt, aki az *n*-betű elejéig egyedül készítette a szótárt; munkáját Erkki Itkonen (1913–1992) és Aulis J. Joki (1913–1989) folytatta, hozzájuk később Reino Peltola is csatlakozott.

Egy finn etimológiai szótár gondolata már nagyon korán felvetődött: Henrik Gabriel Porthan már az 1780-as években foglalkozott vele, és Lönnrot is közreadott etimológiai információkat svéd–finn szótárában. A konkrét szerkesztőmunkát a kitűnő nyelvész, E. N. Setälä indította el az 1910-es években, majd 1935-ban bekövetkezett halála után tanítványa, Y. H. Toivonen vette át a feladatot.

A tudósok hamar szembesültek a vállalkozás sziszifuszi nehézségeivel: megfelelő előzmények (egynyelvű értelmező és nyelvjárási szótárak, rokonnyelvi szótárak és etimológiai szakirodalom) híján nekik kellett elvégezni a szógyűjtés és -rostálás fáradtságos munkáját. A végeredmény természetesen hatalmas, de egyenetlen szókincset eredményezett: bekerültek a köznyelvi szavak mellett a régi finn nyelv lexémái, a nyelvjárási szavak és a népköltészeti források anyagai is. Aulis Joki számításai szerint (1955: 274) az első kötet közel 1650 szavából mintegy 300 olyan nyelvjárási vagy régies alak, amely nem szerepel a finn értelmező szótárban, az 1951 és 1961 között kiadott, hatkötetes Nykysuomen sanakirja c. műben.

Mivel a szótár első kötete 1955-ben, az utolsó (a szómutató) 1981-ben jelent meg, e két és fél évtized alatt, a szerkesztési elvek finomodása ellenére is a szóanyag, az egyes betűk megterheltsége egyenetlenné vált. Az összesen 1900 oldalas, hatalmas mű harmadik kötetétől kezdve a szómagyarázatok sokkal részletesebbé váltak. Az első rész csak mintegy kétszáz oldalon keresztül mutatja be az *aaja–knaappu* szócsoportot, a 3. kötet viszont már 360 oldalon tárgyalja a *pamata–roska* részt. (Az első kötetet kissé átdolgozva 1974-ben újra kiadták.)

Mindezek ellenére e szótár kitűnően betöltötte (s részben ma is betölti) funkcióját: hiánypótló, a finn etimológiai kutatások nélkülözhetetlen segédeszköze, a finn szókincs óriási tárháza, a nyelvjárási szótárak megjelenéséig a finn dialektusok eltűnőfélben lévő szókincsének őrzője.

A szótár gyengesége a szakirodalom hiánya. A címszavak jelentése – eltérően az összes vizsgált etimológiai szótártól – csak finnül van megadva (ezt elsősorban a szótár nemzeti jellegével lehet indokolni: a cél az volt, hogy a finnek minél nagyobb számban tudják használni ezt az alpművet). A szócikkek jobb tagolása lényegesen megkönnyítette volna a felhasználók dolgát.

Vizsgálati szempontunknak megfelelően nézzük meg, hogyan jelenik meg az ősi szókincs a szótárban! A rokon nyelvi adatok értelemszerűen a finntől távolodó sorrendben vannak megadva, a bőséges balti finn adatoktól kezdve a lappon, mordvinon stb. át egészen az ugor nyelvekig. Mivel a nyelvi, nyelvjárási alakokat a szerkesztők olyan formában adták meg, ahogy az eredeti forrásukban szerepelnek, ezek a „titkosírások” gyakorlatilag csak a szakemberek számára értelmezhetők, egy-egy lapp vagy osztják szó elolvasása finnugor nyelvészeti előképzettség nélkül nem lehetséges (ezen nem sokat segít az előszóban közreadott „átírási gyorstalpaló” sem).

Toivonen etimológiai megbízhatóak. Kitűnően ismerte Erkki Itkonen hangtani kutatásait, biztos kézzel rostálta ki az újabb kutatások fényében helytelennek bizonyult etimológiákat. Az utókor hibájául rótt fel, hogy a lehetséges etimológiák közül mindig csak egyet, az általa legvalószínűbbnek tartottat emelte ki. A harmadik, Itkonének által szerkesztett kötettől ez az eljárás finomodott, több változat került be a szócikkekbe. – Mai szemmel nézve a szótár egyik legnagyobb hiányossága, hogy alapnyelvi alakot nem rekonstruálnak.

Ez a szótár a finn lexikográfia kimagasló szellemi teljesítménye, Aulis Joki szavaival élve (1955: 282) „kansallinen suurteos [nemzeti nagy mű]”, amely nemcsak Finnországban, hanem a finnugrisztika nemzetközi műhelyeiben is alapvető kézikönyvvé vált. (A szótárról l. még Lakó 1957a, Pulkkinen 1963, Suhonen 1979, Lehtinen 1983.)

8.2. Suomen sanojen alkuperä. Kis túlzással, alighogy kijött a nyomdából a SKES utolsó kötete, az azt készítő „nagy öregek”, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki és Reino Peltola már hozzá is kezdtek egy új, modern etimológiai szótár készítéséhez. A végül három részben megjelent nagy mű, a Suomen sanojen alkuperä [A finn szavak eredete] (SSA) első kötete 1992-ben, a második 1995-ben, a harmadik pedig 2000-ben látott napvilágot. Az első rész elkészülte után kényszerű változások történtek a szerkesztőbizottságban: Erkki Itkonen elhunyt után (1992) Ulla-Maija Kulonen lépett elő főszerkesztővé, és a szerkesztőség is nagymértékben megfiatalodott.

A SKES-hez képest az SSA lényegesen homogénebb és inkább felhasználóbarát mű. Homogénebb, mert sikerült elkerülni a SKES csapdáját, ahol a 3. résztől vált részletesebbé az anyag (l. fentebb). Ennek szemléltetésére egy adatsor (Koukkunen 1993: 274): az *a–k* betűk a finn szókincsnek kb. egyharmadát teszik ki, a SKES címszavainak azonban csak egyhatedét, tehát az SSA-t teljesen más válogatási elvek alapján kellett megszerkeszteni. A szótárban mintegy tízezer címszó kapott helyet, sok nyelvjárási, régies és ritka szó is szerepel a kötetekben.

Ebben az új műben természetesen szerepelnek mindazon új etimológiai eredmények, amelyek az előző szótár megjelenése óta gazdagították a tudományt, gondoljunk csak az UEW-ra vagy a *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* 1991-ben és 1996-ban megjelent első két kötetére. (Ennek egyébként 2012-ben megjelent a harmadik része is, l. Keresztes 2013.)

Lehet egy szótár bármilyen jó és tartalmas, ha hemzsegek benne a rövidítések, nehezen olvashatók a mellékjeles adatok, összerosódnak a példaszorok (mint a SKES-ben). Szerencsére az SSA külalakja teljesen más, még a laikusok, az ún. „művelt nagyközönség” számára is könnyen kezelhető.

Egy-egy szócikk három részre van tagolva. Az elsőben a címszó után áll az első előfordulás (sok új eredménnyel!), a nyelvjárási adatok (ezekből is sok van), a német jelentés, majd a képzett és összetett származékszavak egy része és végül – ha ősi szóról van szó – a közeli rokon nyelvek adatai. A távolabbi rokon nyelvek szavai, kissé meglepő módon, a második blokkban szerepelnek, az etimológiai magyarázatokkal együtt. Jövevényszók esetében természetesen az átdő nyelvi alakok vannak itt feltüntetve. (Idegen szavak, új jövevények nem szerepelnek a szótárban.). A harmadik egységben – igen helyesen más betűmérettel szedve – kapott helyet az irodalom, ami a SKES-ből igen fájó módon hiányzik.

Fontos újítás a SKES-hez képest az is, hogy a transzkripció lényegesen egyszerűbb: a szerkesztők a mellékjelek közül lényegében csak az ultrarövid és redukált magánhangzók jelölésére szolgáló, az adott betű fölötti félkört tartották meg. Ennek ellenére átírásuk megfelel a tudományos követelményeknek. Az is felhasználóbarát, hogy a távoli rokon nyelvek adatai közül nyelvjáráscsoportonként csak egyet tartottak meg.

A szerkesztők, fölötté igen helyeslendő módon a Toivonen-féle „etimológiai kinyilatkoztatásokkal” is szakítottak, itt már számos helyen szerepelnek lehetséges megoldások, s bátran jelzik a nem világos eredetet is. Mivel sok olyan szó szerepel a műben, amelyek a korábbi etimológia szótárban nem, ezért értelem-szerűen számos új etimológiával gazdagodott a finn nyelvtudomány. – A három kötetről igen részletes bírálatot írt Kalevi Koukkunen (1993), Osmo Nikkilä (1997 és 2002) és Johanna Laakso (2002).

8.3. Etymologinen sanakirja; Nykysuomen etymologinen sanakirja. Kaisa Häkkinen nyelvtörténeti munkásságát két etimológiai szótár is gazdagítja. Az

egyik a Nykysuomen sanakirja [A mai finn nyelv szótára] c. sorozat hatodik darabjaként napvilágott látott Etymologinen sanakirja [Etimológiai szótár] 1987-ből, amely az ő gondozásában jelent meg. Ez a Pauli Saukkonen által szerkesztett finn gyakorisági szótár (Suomen kielen taajussanasto, 1979) ezer – a „holtverseny” miatt pontosabban 1028 – leggyakoribb szavának eredetét mutatja be. (Ez az ezer szó a statisztikák szerint egy általános szöveg 65%-át teszi ki.)

Ennek a szóállománynak mintegy tíz százaléka tartozik a legrégebbi rétegbe (összesen kb. 300 uráli/finnugor alapszó van a finnben, s mint tudjuk, ezek nagyon gyakoriak: e lista szerint az ősi szókészlet egyharmada tartozik a legfrekvenciáltabb szavak közé). Szintén sok a belső keletkezésű szó. E szókincs kb. egyharmadát teszik ki a jövevényszavak.

Häkkinen az 1028 szót ábécérendben adja közre (de jelöli a szó sorszámát). Mivel ez a mű a széles nagyközönségnek készült szótársorozat egyik darabja, így a címszó utáni magyarázó rész világos, közérthető nyelvezeten íródott. Az idegen nyelvi adatokat Häkkinen egyszerűsített átírásban adta közre. Irodalmi utalás kevés van, csak az alapvető forrásmunkák szerepelnek a kötetben. (S végezetül álljon itt a tíz leggyakoribb finn szó: *olla* 'van', *ja* 'és', *se* 'az', *ei* 'nem', *joka* 'aki, ami', *että* 'hogy', *tämä* 'ez', *hän* 'ő', *voida* 'tud; -hat, -het', *saada* 'kap; szabad; -hat, -het'.)

2004-ben jelent meg a Nykysuomen etymologinen sanakirja [A mai finn nyelv etimológiai szótára], amely – ritkaság ez a mai etimológiai szótárak sorában – Häkkinen „egyemberes” munkája. A szótár voltaképpen átmenet a tudományos mű és a nagyközönség számára készített opusz között. Az eddigi szótárak nagy része csak a beavatottakhoz szólt, a misztikus mellékjelekkel gazdagon díszített szóalakok csak a finnugor stúdiumokban elmélyült olvasók előtt fedték fel titkaikat.

Ebben a műben új, saját etimológiai kutatások nincsenek, Häkkinen a közel-múlt jeles etimológiai szótárainak (UEW, SSA) eredményeit igyekszik közérthető, a nyelvészet iránt érdeklődő „külsősöknek” is emészthető formában közreadni. Jelentős újítása viszont, hogy a köznyelv mintegy hatezer alapszavát magában foglaló anyagban nemcsak az ősi szókincs és a megszokott jövevényszórétegek szerepelnek, hanem a legújabb jövevényelemek és a fiatal belső keletkezésű szavak is szép számmal képviseltetik magukat, mint pl. a *kännykkä* 'mobiltelefon', *artisokka* 'articsóka', *fajanssi* 'fajansz' stb., habár, mint a szótár bírálója, Janne Saarikivi megjegyzi (2006: 113), a szókincs illetén válogatása óhatatlanul magában hordozza az esetlegesség veszélyét.

A szócikkek hagyományos módon épülnek fel: első előfordulás, rokon nyelvi megfelelők (ha van), etimológia, irodalom. Häkkinen a finnugor/uráli alapalakokat az UEW alapján adja meg, habár Saarikivi (2006: 115–116) szerint jó lett volna az ősfinn/balti finn alapalakokat is feltüntetni, és a rokon nyelvi példa-

anyagot rendszerszerűbben idézni. A szótár kifejezetten felhasználóbarát, kerüli a speciális jeleket, rövidítéseket, és egyszerűsíti a finnugor adatok átírását – sokszor talán túlzottan is. (A szótárról l. még Kulonen 2006.)

9.1.¹ Estnisches etymologisches Wörterbuch. Julius Mägiste (1900–1978) a tartui egyetem professzora volt, később – svédországi emigrációja idején – Lund egyetemén is dolgozott. Széleskörű munkássága során foglalkozott észti és finn nyelvészettel, monográfiákat írt az inkeri, vót és liv nyelvről, és tervei között szerepelt a régi írott észti nyelv szótárának elkészítése (ez végül kéziratossá, máig kiadatlan formában maradt).

Mägiste 1960-tól haláláig dolgozott az észti etimológiai szótáron, de műve mindezek ellenére befejezetlen maradt. Halálakor a szótár eleje a *joro* címszóig le volt gépelve és ki volt javítva; ezt követte kb. 3000 oldalnyi ellenőrizetlen, géppel írott szöveg; majd a befejező rész, kb. 200 oldalas szöveg, kézzel írva (Viitso 1986: 57). A kézirat (Mägiste teljes hagyatékával együtt) a helsinki Finnugor Társaságra (Suomalais-Ugrilainen Seura) szállt. A kiadás Pertti Virtaranta vezetésével zajlott, a szótár végül 12 füzetben jelent meg 1982-ben (III–XII. kötet) és 1983-ban (I–II. kötet).

A szóanyag kiválasztása során Mägiste az észti nyelvhelyességi szótár (Eesti õigekeelsussõnaraamat) kiadásai (1960, 1976), Wiedemann észti–német szótára és a finn etimológiai szótár (SKES) folyamatosan megjelenő kötetei mellett saját gyűjtését, a régi észti irodalmi nyelv szótárának mintegy százezer cédulát tartalmazó kéziratát is felhasználta. Anyaga nem tartalmazza az észti nyelvjárási gyűjteményeket, aminek az az oka, hogy a legtöbb kötet csak a munkájának késői fázisában vagy már a halála után jelent meg.

Az impozáns etimológiai szótár több mint négyezer oldal terjedelmű. A szótár német nyelven készült, az elején található írások (Alo Raun bevezetője, Mägiste életrajza) német és észti nyelven íródtak. A finn szavak jegyzéke Satu Tanner munkája. A szócikkhez megadták a német nyelvű jelentést is, ezen kívül szerepel a szó előfordulása képzett és összetett szavakban, megfeleltetései a rokon és az átadó nyelvekben. A szótár erénye, hogy Mägiste nemcsak a szavak eredetét adja meg, hanem foglalkozik a származékszavakkal is: sok képzett szó kap helyet a műben.

Mägiste nem tudta befejezni hatalmas művét, emiatt előfordulnak olyan szócikkek, amelyekben nem szerepelnek etimológiai magyarázatok, mint például a *hoidma* 'tart, őriz', *ilves* 'hiúz' vagy a *jooksma* 'fut' szavak esetében. A kidolgozott etimológiák azonban Mägiste precíz munkáját dicsérik. Nemcsak az elfogadott származtatásokat veszi fel, hanem a hivatkozások között a többi lehetséges

¹ Az észti etimológiai szótárról írott fejezethez nagy segítséget nyújtott PhD-hallgatóm, Tóth Anikó Nikolett, akinek a munkáját ezúton is megköszönöm.

magyarázatot is feltünteti. Több szónak Mägiste maga kutatta fel az eredetét. Sokszor sorakoztatta fel ellenérveit a SKES álláspontjával szemben, pl. az *õu* 'udvar' vagy *hålbama* 'eltéved' szavak esetén.

Seppo Suhonen (1986: 228) nagyon találóan „a finnugrisztika legnagyobb egyszemélyes munkájának” nevezi Mägiste szótárát. A hatalmas mennyiségű anyagot bemutató szótár nem befejezett állapotában is páratlanul értékes mű, amely ma is fontos forrása az észti szótörténetnek. Öröndetes, hogy a Finnugor Társaság az olvasó elé tárta Mägiste véglegesen sajnos meg nem szerkesztett művét.

9.2. Eesti keele etimoloogiline teatmik. Mägiste kéziratának gondozója, Alo Raun (1905–2004) még 1982-ben megjelentette saját művét, az észti nyelv etimológiai zsebszótárát. A Torontóban napvilágot látott, közel 220 oldalas, kisméretű kötet kb. 5800 címszót tartalmaz. A nagyszámú adat szerepeltetése azonban sok szempontból szigorú korlátok felállítását követelte meg a szerzőtől. Az egyik legfontosabb a szóanyag szelektálása volt. A szójegyzék nem tartalmaz idegen szavakat, sem a nyelv későbbi korszakából származó jövevényszavakat. Hiányoznak továbbá a szakszavak és a modern kifejezések is. A szótárban nagyon kevés az onomatopoeikus anyag.

A mű célközönsége az észti nyelv története iránt érdeklődő „művelt nagyközönség”, amely a szerző szándéka szerint a szótáron keresztül fogja megismerni az észti ősi szókincset és a fontosabb jövevényszórégeket. Ez az elképzelés azonban már nem tükröződik a szócikkek felépítésén, amelyek szinte minden esetben egyetlen egy sort tesznek ki, és értelmezésükben nagymértékben kell támaszkodni a rövidítésjegyzékre, valamint alapvető nyelvészeti és nyelvtörténeti ismeretekre, pl. *käänama* lmsm–?prm. vd. *tšäántää*; *sügav* lmsm: sm. *syvä* (azaz a *käänama* 'hajlít; fordít' balti finn, talán van megfelelője a permi nyelvekben, vö. vót *tšäántää*; a *sügav* 'mély' balti finn, vö. fi. *syvä*).

A címszót a rokon nyelvek felsorolása követi. Itt csupán az adott nyelvek rövidítései állnak, a jelentések feltüntetése és minden további magyarázat nélkül, egyetlen rokon nyelvből hozott példával, pl. *kints* e–sm–ing–krj–aun.: sm. *kinttu*; *kärsima* vlgs–lp.: lpR *kierdet*; *küü* ur.: ung. *kígyó* (azaz *kints* 'comb' észti finn–inkeri–karjalai–aunusi, vö. fi. *kinttu* 'térdférfi'; *kärsima* 'tűz, elvisel' finn–volgai–lapp, vö. svéd *kierdet*; *küü* uráli, vö. magy. *kígyó*).

Jövevényszavak esetén a < jelet követően az átadó nyelv rövidítése, majd az eredeti szóalak áll, jelentés nélkül. A szócikkek nem tartalmaznak semmilyen más magyarázó részt, s terjedelmi okokból nincs lehetőség az esetleges alakítani vagy szemantikai változások bemutatására sem.

9.3. Eesti etimoloogiasõnaraamat. Ez a mű időrendben harmadik az észti etimológiai szótárak sorában, de az első Észtországban összeállított és megjelentetett mű (2012). A mintegy 6600 címszót tartalmazó kötet előmunkálatai az 1970-

es évekre mennek vissza, mikor Tiit-Rein Viitso és Lembit Vaba munkája nyomán közel négyszázezer cédula gyűlt össze. A kötet elkészítése szűkebben véve kilenc évig tartott. Szerkesztői, Iris Metsmägi (aki egyben a főszerkesztő is), Meeli Sedrik, valamint az észt–magyar szótárkiadásból ismert Sven-Erik Soosaar célja a nagyközönség számára elérhető és érthető szótörténeti szótár összeállítása volt.

A közel 800 oldalas mű bevezetőjében helyet kapott egy rövid alfejezet az etimologizálás módszeréről és az észt szókincs történetéről, ez a laikusokat is segíti a szótárhasználatban.

A szótár számszerűen adatolja, hogy egy-egy korszakból hány szóval foglalkozik: uráli szavak 95–141, finnugor szavak 133–188; indoeurópai jövevényszavak 13–37, balti 165–235, germán 219–318, skandináv 30–54, orosz 228–271. Az első szám a kötetben megjelenő biztos etimológiákat jelzi, míg a második a kérdéses vagy bizonytalan származtatásokat is tartalmazza. A mindenképpen tanulmányos számadatokkal azonban vigyáznunk kell, mert ezek kizárólag a szótárban szereplő 6600 címszóra vonatkoznak, tehát nem feltétlenül a tényleges állapotot tükrözik.

A szócikkek felépítése a következő. A címszó után tőteni, ragozási útmutatót kapunk. Ezt a jelentés követi, észtül, az észt nyelv értelmező szótára alapján. Ez a magyarázat – már-már egy egynyelvű szótár látszatát keltve – gyakran hosszú, pl. a *lööma* esetében 'hoopi v hoope andma; hoobiga heli tekitama; hooga liikudes paiskuma; energiliselt midagi tegema; (järsku) hakkama; järsku muutuma' [ütést vagy ütések ad; ütéssel hangot idéz elő; lendülettel lö; energikusan csinál vmit; (hirtelen) nekifog; hirtelen változtat]. Talán hasznosabb lett volna angol vagy a hagyományoknak hódolva német nyelven megadni ezeket, mert az észt anyanyelvűek számára ez felesleges részletezés, a külföldieknek pedig nem nagy segítség.

Ha a szó jelentése az észt nyelvjárásokban eltér, az külön meg van adva. Az azonos tövű szavak esetében a szerkesztők utalnak a képzett szavakra, pl. a *nuhkima* 'szaglászik, kémkedik' szónál a *nuhutama* 'szimatol' címszóhoz küldik az olvasót. Ez a megoldás különösen hasznos, mivel így a szótár használója tágabb képet kaphat egy-egy szócsalád tagjairól.

Mindezeket a rokon nyelvi adatok, ill. átvett nyelvek adatai követik. Az etimológiai magyarázatok a laikusok számára is viszonylag könnyen követhetők. Sajnos, hivatkozási jegyzék és bővebb magyarázat nem szerepel a szótárban – persze, célkitűzésüket tekintve, miszerint a nagyközönségnek szánt kötetről beszélünk, ez nem is feltétlenül szükséges.

A szótár végén egy különösen értékes regiszter található, ahol a címszavak eredetük és származásuk szerinti csoportosításban állnak.

A szótár egyértelműen tudománynépszerűsítő mű, világos és tagolt tipográfiája könnyen áttekinthető etimológiákkal szolgál, a bevezető szövegek és a kötet végén található index különösen hasznos. (A szótárról l. Zaicz 2013.)

10. A kisebb finnugor nyelvek etimológiai szótárai. Ez a lista sajnálatosan rövid, de ezen nincs is csodálkoznivaló, hiszen (jó) etimológiai szótárt csak megalapozott lexikográfiai háttérrel, egy- és kétnyelvű (nagy)szótárak által körülbasztázva lehet szerkeszteni, de nyelvrokonaink nagy részénél (mint a 3. fejezetben részletesebben is látni fogjuk) az ilyesfajta szótárak többé-kevésbé hiányoznak, a külföldi (finn- és magyarországi) kiadványokhoz pedig sokáig nem tudtak hozzáférni, vagy nem használták fel őket.

A másik nehezítő körülmény: oroszországi rokonaink nyelvészközösségeiből a történeti nyelvészeti iskola szinte teljes egészében hiányzik. Ennek, mondhatni, történeti okai vannak, hiszen a sztálini időkben a szó szoros értelmében életveszélyes volt ilyesfajta dolgokkal foglalkozni (ráadásul a marrizmussal szembehelyezkedve). Ennek következtében csak manapság nő-növöget fel egy olyan generáció, amelyik már megfelelő nyelvtörténeti képzettséggel rendelkezik, s képes meghaladni az elődök, az egyes kutatókörök meghatározó „nagy öregjei” sokszor finoman szólva is dilettánsnak bizonyult nyelvtörténeti állásfoglalásait (tisztelet persze a kivételeknek). Mindezek a körülmények sajnálatos módon az etimológiai szótárak egy részében tetten is érhetők.

10.1. Osztják szótárak. A fentebb írtak fényében egyáltalán nem véletlen, hogy egy nem-oroszországi nyelvész nevéhez fűződik az első kiadvány: az egyes nyelvek etimológiai szótárainak sorát a neves berlini finnugrista, Wolfgang Steinitz (1905–1967) *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakschen Sprache* (DEWOS) c. műve nyitja, ennek első füzet 1966-ban, az utolsó, a 15. pedig 1993-ban jelent meg. Steinitz a 3. füzet megjelenése után elhunyt, a szerkesztést munkatársai, Liselotte Böhnke (Hartung) és Brigitte Schulze folytatták, Gert Sauer vezetésével.

Osztják szótáriródlom természetesen Steinitz előtt is létezett: a 18. századi kéziratos szójegyzékeken, Szerafim Patkanov 1902-es irtisi-osztják és Beke Ödön északi-osztják szójegyzékén, valamint Heikki Paasonen 1926-ban Kai Donner által megjelentetett szótárán kívül elsősorban K. F. Karjalainen *Ostjakisches Wörterbuch* c. nagy művét (1948, Y. H. Toivonen által sajtó alá rendezve) kell említenünk, nem beszélve az addig kéziratban maradt anyaggyűjtésekről.

Paasonen és Karjalainen szótárai a századelő szemléletét hordozzák magukon: a végtelenül precíz hangjelölések csak egy beavatott szűk kör számára teszik felfejthetővé e művek tartalmát, a többiek számára szinte használhatatlannak. Steinitz világosan látta ennek veszélyét, emiatt egyszerűsítette a transzkripciót.

Mivel ez nemcsak etimológiai, hanem nyelvjárási szótár is, kiemelt fontosságú az adatok közreadásának sorrendje. Steinitz nyelvtörténeti szempontból teljesen indokolható módon az archaikusabb nyelvallapotot képviselő keleti vahi dialektusból származó adatot vette fel címszónak, majd ezt a vaszjugáni és keletről távolodva a déli és az északi nyelvjárások követik.

Keresztes László számítása szerint (1980: 386) a szócikkek 60%-a tartalmaz etimológiai információkat (megfelelő finnugor adatolással), a többi esetében vagy utalnak egy másik szóra, szóbokra, vagy hiányzik ez a rész. Ez, az osztják nyelvtörténet akkori kutatótsági fokát figyelembe véve, teljességgel érthető. Nagyon jó a szócikkek felépítése, a jelentések megadása. A mű nemcsak nyelvészeti olvasmány, hanem a néprajzi háttér-információk gazdag tárháza is, s fontos ismereteket közöl a névtanosok számára is: személy- és tulajdonnevek listája kapcsolódik hozzá függelékként. (A szótárról I. Gulya 1968, Schellbach 1968, Keresztes 1982, Honti 1997).

10.2. Zürjén szótárak. 1970-ben jelent meg Moszkvában V. I. Lytkin (1895–1981) és E. S. Guljaev (1928–1977) zürjén etimológiai szótára (Краткий этимологический словарь коми языка). (A második kiadása 1999-ben látott napvilágot.) A neves permista, V. I. Lytkin addigi tudományos munkássága (öspermi nyelvtörténet, zürjén történeti grammatika, a permi nyelvek történeti vokalizmusa, a permi nyelvek nyelvjárási kresztomátiája) garantálta egy – a körülményekhez képest – magas színvonalú szótár elkészültét. A szerzők a nemzetközi szakirodalmat is ismerték és felhasználták: a TESz, az MSzFE, a SKES addig megjelent köteteinek és a FUV-nak az adatai rendszeresen felbukkannak az egyes szócikkekben.

Egy oroszországi etimológiai szótár esetében a filológiai pontosság egyik fokmérője a magyar és finn (latin betűs) adatok lejegyzése. A mordvin szótárak kapcsán elrettentő példákat fogunk citálni, itt viszont elismerően kell szólnunk: az adatok általában helyesek (bár néhány esetben a magyar anyanyelvű sem tudja, mit is jelent például a *beder* 'felcsavart fonál', *csegely* 'ék alakú föld', *csölék* 'ételmaradvány', *huporcs* 'egyenetlen', *szupoluka* 'kicsi').

A szótár elsősorban a zürjén nyelv ősi szókészletét (az urálitól az öspermiig) mutatja be, emellett azokat a jövevényszavakat vették fel, amelyek az oroszról nem azonosíthatóak (csuvas, karjalai, vepsze, nyenyec, obi-ugor). A válogatás elveiről Rédei Károly a következőket írta: „Helyes, hogy a szerzők az orosz eredetű szavak közül csak azokat vették fel, amelyek eredete a mai olvasó – sőt filológus-olvasó! – számára nem magától értetődő. A nyilvánvaló, könnyen azonosítható szavakat... figyelmen kívül hagyták” (Rédei 1973: 263).

A szócikkek világos szerkezetűek. Az ősi szókincs bemutatása során a zürjén (irodalmi nyelvi) szócikk után szükséges esetekben nyelvjárási alakok állnak, ezt a votják megfelelő követi, majd az öspermi alak. Ezután a finnugor (és esetleges

szamojéd) megfelelések jönnek, majd kissé furcsa módon egyenlőségjellel elválasztva az előpermi alak (itt talán szerencsésebb lett volna a finnugor/uráli alapalakot megadni). A szócikk végén a más nyelvcsaládokkal való párhuzamok állnak. A szakirodalmi hivatkozások közül általában csak a legfrissebbet tüntetik fel.

Érdekes újítása a szótárnak a hangtani „sorvezető”. Ez a szótár elejére helyezett húszlapos – pontos! – összefoglalás a finnugor nyelvek legfőbb hangmegfeleléseit mutatja be, 75 alpontba rendezve. A szócikkek egyike-másika végén szögletes zárójelben olvasható szám ezekre az alpontokra utal, megkönnyítve így a szótárhasználók munkáját, segítséget adva nekik a hangtani változások nyomon követéséhez.

Rédei Károly recenziójában 114 szóhoz fűzött kiegészítést, javítást, de ő is hangsúlyozta, hogy a szótár „rendkívüli tudományos teljesítmény... a zürjén (és a votják) nyelvre vonatkozó etimológiai kutatások gazdag tárháza, impozáns összegezése, mely számos esetben teljesen új etimológiákat is közöl” (Rédei 1973: 270). Ehhez még hozzátehetjük: az oroszországi finnugrisztika első etimológiai szótára messze meghaladta korát, és a mai napig lényegesen megbízhatóbb, pontosabb, mint a későbbi kezdeményezések.

Itt kell szólni egy korábbi kiadványról, Toivo Emil Uotila (1897–1947) 1938-as zürjén kresztomátiájáról is (Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis), ugyanis ennek szótári része voltaképpen az első zürjén etimológiai szótárnak tekinthető.

Uotila – aki 1942-ben rendezte sajtó alá Yrjö Wichmann 1901–1902-es zürjénföldi gyűjtésének szótári anyagát – pontos, megbízható szótárocskát készített. A lista mintegy másfélezer címszót tartalmaz, de mivel a szerző az összetételeket és képzéseket bokrosítva adja közre az adott címszó alatt, a szóállomány ennél lényegesen nagyobb. Uotila a címszó után közli a nyelvjárási hovatartozást, a szó jelentését, majd ezután jönnek az etimológiai adatok. Az ősi szókincs esetében a rokon nyelvi megfelelők mintaszerűen vannak megadva (pl. *ki* ’Hand’ ~ wotj. *ki*, fi. *käsi*, lpN *giettä*, md. *ked’*, tscher. *kit*, ostj. *kët*, wog. *kāt*, ung. *kéz*), a jövevényszavaknál pedig jelzi az átadó nyelvi formát, pl. *jama* ’Grube’ < russ. *яма*; *sarsvo* ’Reich’ < russ. *уарсво*; *kiš* ’Weberkamm’ < tschuw. *χis* ’id.’. A szótár legnagyobb hiányossága, hogy Uotila az egyes szócikkekhez nem ad meg szakirodalmat. (L. még Lakó 1941–1943.)

10.3. Votják szótárak. Ugyanilyen módon épül fel Yrjö Wichmann (1868–1932) votják kresztomátiája, a Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Ennek első kiadása 1901-ben jelent meg, a második, bővített verziót már a szerző halála után, 1954-ben rendezte sajtó alá Fokos-Fuchs Dávid (ennek előszavában Erkki Itkonen felsorolja azokat a szócikkeket, amelyek etimológiai megállapításai tévesnek bizonyultak). A hasonló szerkezeti felépítésű zürjén szótárral szemben ez

a mű inkább felhasználóbarát, mert szerzője sorszámmal látta el az egyes szócikkeket, összesen 1284-et. Ami a tartalmat illeti, Wichmann nem ad meg annyi finnugor nyelvi adatot, csak a zürjén és finn megfelelőket közli (az előbbi példanyagnál maradvá: *ki* 'Hand' ~ SyrjI. *ki*, Fi. *käsi*), viszont lényegesen több törökségi (tatár és csuvas) jövevényszót felvesz (ami logikus, mert a votjákban sok ilyen jövevényszó van, ellentétben a zürjénnel, ahol nincsenek tatár jöveványek, s ócsuvasból is csak egy tucat van).

1988-ban, posztumusz jelent meg V. I. Alatyryjev (1908–1984) votják etimológiai szótárának első kötete (Этимологический словарь удмуртского языка), amely az a és ъ betűvel kezdődő szókinccset tartalmazza, 778 szócikkben. A szerző korai halála miatt a szótár torzóban maradt, több része nem jelent meg (ezt a kötetet V. M. Vahrušev és S. V. Sokolov rendezte sajtó alá). A szótár felépítése a következő: az irodalmi nyelvi (néhol nyelvjárási) címszavak után az orosz jelentés áll, majd az első előfordulások szerepelnek (az 1775-ös grammatikától kezdve, a 19. század közepének tankönyvein át Munkácsi és Wiedemann anyagáig). Ezt követi az etimológiai rész: a komi-zürjén és komi-permják adatok és a kikövetkeztetett őspermi forma, majd – ha van – más rokon nyelvi adatok és a finnugor/uráli alapalak. A szótár szóanyagának túlnyomó többségét Alatyryjev törökségi eredetűnek tartja, finnugor eredetű szavak az első kötetben alig fordulnak elő (ez persze annak is köszönhető, hogy ez a két szókezdő hang nem igazán jellemző a finnugor nyelvekre). Alatyryjev munkája során elvileg a finn (SKES), a magyar (MSzFE) és a Lytkin – Guljaev-féle zürjén etimológiai szótárt is felhasználta. A szótárban nemcsak közszavak szerepelnek, hanem néhány helynév és pogánykori személynév is felbukkan.

10.4. Mordvin szótárak. A mordvin etimológiai szótárak száma meglepően nagy, de ezek minősége, sajnos, nem minden esetben éri el a megbízható művektől elvárt szintet. Talán az első három szótár esetében jelentkezik leginkább az a problémahalmaz, amiről e fejezet bevezető részében szó esett: a nyelvtörténeti iskola, a nyelvtörténeti képzettség hiánya.

Uotila és Wichmann kresztomátiájához (l. fentebb) hasonló felépítésű Heikki Paasonen Mordwinische chrestomathie c. műve (1909), amelynek 1293 szavas listája sok etimológiai információt tartalmaz. A szerző a rokon nyelvi adatok közül a finn és magyar megfelelőket adja meg, az orosz, tatár (és ritkán balti, pl. *kardas* 'udvar', *suro* 'gabona') jövevényszavak esetében pedig feltünteti az átadó nyelvi alakot.

Az első tényleges etimológiai szótár 1977-ben jelent meg két mordvin nyelvész, D. V. Cygankin és M. V. Mosin szerkesztésében (Эрзянь келень нурькине этимологической словарь [Az erza nyelv rövid etimológiai szótára]), majd négy évvel később látott napvilágot ennek moksára átdolgozott változata (Мок-

шень кялень нюрхкяня этимологический словарь), amelyet M. A. Kelin készítet Cygankin és Mosin közreműködésével.

A mordvin irodalmi nyelv léte a nyelvtudósokat két táborra osztja: a mordvinföldiek szerint az erza és a moksa két külön nyelv, míg a finn- és magyarországi, ill. más nyugat-európai tudósok javarésze ezeket a mordvin nyelv két fő nyelvjárásnak tartja. A két etimológiai szótár címszóanyaga kb. 85%-ban megegyezik, ez a számadat az egységes nyelv létét látszik alátámasztani. Értékelésben a két szótár tartalmának és szerkesztési elveinek nagyfokú egyezése miatt együtt szólok róluk.

E szótárak iskolai használatra készültek. Legfőbb erényük úttörő jellegükben rejlik, Paasonen kresztomátiájának rövid etimológiai utalásait nem számítva ilyen jellegű mű korábban nem készült. Külön hangsúlyozandó, hogy e szótárak mordvinul íródtak, ami egyrészt a mordvin iskolai oktatását segíti, másrészt pedig jó kiindulópontjául szolgál egy majdani nyelvészeti szakterminológia megalkotásához (erről l. Zaicz – Širmankina 2001, Zaicz – Butylov 2004).

Zaicz Gábor (1986: 317) és Keresztes László (1986b: 320) statisztikai adatai szerint az erza szótár 902, a moksa 1039 címszót tartalmaz. Ezek mintegy kétharmada ősi eredetű, egyhatoda belső teremtésű, másik hatoda jövevényszó. Furcsa megoldás, hogy a szerkesztők az ismeretlen eredetű szavakat nem tárgyalják – holott a nyelvek szókincsének mintegy egytizede ide tartozik –, téves képet sugallva ezzel a mordvin szókészlet eredetéről. Az viszont feltétlen helyeslendő, hogy az orosz eredetű szavak végeláthatatlan sorát nem vették fel a szótárba.

A szerkesztők kategorikusan fogalmaznak. A szókincs minősítése során hiányoznak a kérdőjelek, a bizonytalanságok. A szócikkek végén nincsenek szakirodalmi utalások, így az olvasók mindenben kénytelenek elfogadni Cygankinék sommás ítéleteit.

A két szótár az ősi anyag minősítését szokatlan megoldással végzi, ezeket általában finnugornak minősíti, további finomításokat (finn-permi, finn-volgai) csak elvétve alkalmaznak. Szinte teljesen hiányzik az uráli terminus és vele együtt a szamojéd megfelelések. A finn helyett javarészt az észti adatok szerepelnek. Hasonlóképpen „nagyvonalúak” a jövevényszavak minősítése során is: a török vagy indoeurópai eléggé tág kategória...

Korábban szó esett róla, hogy az oroszországi etimológiai szótárak filológiai pontosságának egyik fokmérője a latin betűs adatok lejegyzése, átírása. E tekintetben ez a két szótár elégtelenre vizsgázott. A szörnyű transzkripciók elretentően hosszú sorából álljon itt néhány: a finn *yö* 'éj' náluk cirill betűkkel *yë* (ennek olvasata *ujo* 'félénk' lenne), az észti *öö* 'ua.' pedig *ëë*. A finn *yksi* 'egy' *юкси*, a *syrjä* 'oldal' *сюрья*, az észti *järv* 'tó' *ӳарв* stb. De nem jártak jobban a magyar adatok sem: *ен* = *он* [halfajta], *лёони* = *lóni*. Még szerencse, hogy a szótárakban nagyon kevés a vogul és osztják példaanyag...

Zaicz Gábor vizsgálatai szerint (1986: 319) az erza szótárban szereplő 143 magyar megfelelés közül 111 helyes, 22% viszont helytelen, emellett 16 mordvin szó magyar megfelelője kimaradt. Mindezen szomorú adatok a korábban említett okok mellett abból is következnek, hogy a szerzők nem jutottak hozzá a korszerű etimológiai szakirodalomhoz. (A két szótárról bővebben l. Keresztes 1986b, Zaicz 1986).

Mindezen előzmények után 1998-ben megjelent az erza szófejtő szótár szintén mordvin nyelvű, átdolgozott kiadása, ismét Cygankin és Mosin szerkesztésében (Этимологиянь валкс [Etimológiai szótár]). A nyelvészeti nagyközönség érdeklődéssel várta ezt a hiánypótló művet, de várakozásában csalódnia kellett: mennyiségi javulás érzékelhető ugyan, de minőségi szinte alig. A korábbi 902 címszóhoz képest az anyag kétszeresére nőtt, 1835 szócikket tartalmaz, de e többlet jelentős részét a 661 orosz jövevényszó teszi ki; ezek túlnyomó többségének semmi keresnivalója nincs egy mordvin etimológiai szótárban. Zaicz Gábor statisztikája (1999: 190) szerint az ősi eredetű szókincs 45%-ra rúg, a belső keletkezésű közel 9%-nyi. A jövevényszavak között 139 török, 12 iráni és ugyancsak 12 balti található. Újdonság, hogy az előző kiadáshoz képest megjelenik végre az ismeretlen eredetű szavak csoportja, de mindössze 11 elemet vonultat fel.

Az ősi réteg minősítése nem javult az új kiadásban sem, a szerzők finnugor korról beszélnek (még akkor is, ha van szamojéd megfelelő...), s a finn-permi minősítést is csak néhány szó kapja meg. A finnugor jelzetű etimológiák ugor anyaga nagyon hiányos. Javukra szól, hogy az alapnyelvi rekonstruktumokat igyekeznek megadni.

Zaicz Gábor elemzése szerint (1999: 193–194) az első kiadás magyar tagú etimológiáinak 78%-a volt helyes, az ún. javított verzióban ez a szám 72 százalékra csökkent... Olyan etimológiákhoz nem kerültek magyar megfelelők, mint pl. *fecske*, *gyalog*, *hab*, *ház*, *méh*, *mi*, *név*, *nyal*, *nyíl*, *új*, *vér*. Ez azért is elszomorító és érthetetlen, mert a 90-es években Mordvinföldre is eljutottak az etimológiai és egyéb szótárak, a szerkesztők ezeket felhasználhatták volna, sőt, fel is kellett volna használniuk, de az UEW, SKES, SSA, DEWOS, TESz, EWUng stb. még csak az irodalomjegyzékben sem szerepel, nem beszélve mondjuk Paa-sonenről. A magyar anyaghoz a Hadrovics – Gáldi-féle magyar–orosz szótár 1951-es kiadását használták...

A finn és magyar szavak korábban említett csapnivaló átírása egy fokkal javult. Egy fokkal, mert a latin betűs alakot adják meg, s utána zárójelben a cirill formát – több-kevesebb sikerrel. Az éjszaka finnül már helyesen *yö*, de az átírata *юё*, magyar megfelelője *ej*. Az 'egy' számnév magyar alakja, mint megtudhatjuk, *edy* (*едь*), a négyé *nědy* (*недь*), a finn Göncölszekér náluk nem *otava*, hanem *otaba*, és ezt a sort hosszan folytathatnánk.

Kár, hogy a szerzők a javítás, újrakiadás tálcán kínált lehetőségét elszalasztották, s egy továbbra is hibáktól, tévedésektől hemzsegő, adataiban megbízhatatlan, emiatt szakszerű használatra kevésbé alkalmas szótárt adtak ki kezükből.

A 2005-ös Joskar-Ola-i finnugor kongresszuson a mordvinisztika művelői meglepve vettek kezükbe két vékonyka füzetet, V. I. Veršinin Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков c. művének első két részét. A tudósok meglepetése érthető volt: Veršinin a mordvin tudományos közeletben addig fel sem bukkant, s mindezen előzmények után egy viszonylag megbízható szótárt tett le az asztalra! Oknyomozó recenzense, Zaicz Gábor levelezés útján kiderítette (2007: 190), hogy Veršinin a Mari Nyelvi, Irodalmi és Történeti Intézet nyelvi osztályán dolgozik, eddig az Alsó-Káma–Vjatka térsége helyneveinek szótárát adta ki, s közeli tervei között szerepel Tatárföld és Udmurtföld nyelvjárási szótárának, ill. a cseremisz történeti-etimológiai szótárának az elkészítése. (Jó etimológiai előképzettségéről tanúskodik Gordeev cseremisz etimológiai szótárának – l. a 9.5. pontban – alapos kritikai elemzése 1985-ből.)

A mordvin szófejtő szótár öt füzetben látott napvilágot 2004 és 2011 között. A szótár szakirodalmi felszereltsége oroszországi viszonyok között egyedülállóan impozáns. A szerző ismeri és jól fel is használja az UEW és a SKES anyagát, de haszonnal forgatta az egyéb finnugor kiadványokat is (pl. osztják és mari nyelvjárási szótárak, az újabb mordvin nagyszótárak, Damaskin szótára, cseremisz etimológiai szótár, karjalai és nyenyec szótár stb.), és nem finnugor szótárakkal is (csuvas, orosz szófejtő szótár, Vasmer szótára, paleoszibériai szótárak stb.) dolgozott.

Zaicz Gábor statisztikai adatai (2005: 154–155, 2009: 189) szerint Veršinin műve kb. kétszer annyi címszót tartalmaz, mint a Cygankin – Mosin féle 1998-as etimológiai szótár. A terjedelmi különbség valójában még nagyobb is, mert mint láttuk, Cygankiné szótára közel 700 orosz jövevényszót tartalmaz, míg Veršinin ezeket nem veszi fel.

A változás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is. Versinyin elsősorban az UEW-re támaszkodik, az ősi szókincsre vonatkozó etimológiái megbízhatóak, pontosak. Szócikkeinek tipográfiáján lehetne ugyan kicsit javítani, de első látásra szembetűnik a filológiai igényesség. A latin betűs adatok lejegyzése jó, a magyar és finn példák korrektek, az obi-ugor adatok egyszerűsített transzkripciója világos, az egyéb nyelvi adatok helytállóak. Sok a szamojéd megfelelő, ez örömteli (de sok az erőltetett etimológiai párhuzam). A szerző külön érdeme a sok tekintés, a törökségi, iráni jövevényszavak magyarázata (bár ezen etimológiái nem mindig megbízhatóak). Elődjeivel ellentétben világosan elkülöníti az egyes alapnyelveket, s megadja a rekonstrukciókat is.

Negatívumként a következők hozhatók fel. Egy végleges szerkezetű könyvben jó lenne a szakirodalmi utalásokat nem a szövegben elbújtatva közölni, hanem a szócikkek végén közreadni. Az egyes etimológiák minősítése során sokszor szerepel a *неясно* 'nem világos', ez egyaránt jelöli az ismeretlen és a vitatott eredetet, ezt szét kellene választani. A cirill betűs szócikkek között néhol latin betűsek is feltűnnek, ezek a Paasonen-szótárból átvett alakok; ez a vegyes használat zavaró, egységesíteni kellene.

Összességében Veršinin szótára az utóbbi évtizedek mordvin (és tágabb értelemben az oroszországi) etimológiai kutatásainak legkellemesebb meglepetése. Filológiai szempontból elődeinél pontosabb mű, aminek értékéből cseppet sem von le, hogy nem a szaranszki tudóskör egyik képviselője készítette, hanem egy „kívülálló”. (A szótárról l. Zaicz 2005, 2007, 2009, 2011.)

Habár nem kifejezetten etimológiai szótár, de az ősi mordvin szókészlet eddigi legmegbízhatóbb, filológiailag legpontosabb listája Keresztes László *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus* c. monográfiájának II. kötete (1986a), az *Etymologisches Belegmaterial* nevet viselő szójegyzék, melyben a szerző 557 szónak adja közre eredetét. A hangtörténeti értekezéshez készült, szerényen segédanyagnak titulált rész az elkészültéig rendelkezésre álló etimológiai szótárak (SKES, MSzFE, TESz, FUV, az 1977-es erza és az 1981-es moksa szótár, ill. a cseremisz, zürjén és észti etimológiai szótár), kresztomátiák és az alapvető finnugor hangtörténeti munkák feldolgozásával jött létre.

A szerző címszóként az erza alakokat adja meg német jelentéssel, ezt a moksa megfelelők követik, feltüntetve a különféle szótári alakokat (Damaskintól kezdve Ahlqviston át a mai kétnyelvű szótárakig) és a nyelvjárási elterjedést. Ezt a kikövetkeztetett ős- és előmordvin rekonstruktumok követik, majd a finn (balti finn), lapp, cseremisz, zürjén és votják megfelelők, ill. a finn-volgai/finn-permi alapalak (a szerző nem lép túl ezen az időbeli határon, finnugor/uráli kori adatokat nem ad meg). Keresztes ezután szükség esetén rövid hang- és szótörténeti magyarázatot fűz hozzá, utalva a szó esetleges iráni, balti vagy indoeurópai jövevényszó voltára. A szócikket világos, rendkívül informatív irodalomjegyzék zárja. A jegyzéket felhasználóbarát szómutatók egészítik ki. (A mordvin szótárkészítésről l. még Zaicz 2001.)

10.5. Cseremisz szótárak. A cseremisz lexikográfia sokáig csak egy félbemaradt torzót tudott felmutatni, amely F. I. Gordeev (1929–2005), a cseremisz nyelvtudomány közelmúltban elhunyt nagy alakjának nevéhez fűződött. Az *Этимологический словарь марийского языка* első kötete (А–Б) 1979-ben, a második (В–Д) 1983-ban jelent meg. Ez a szótár, hasonlóan a hetvenes-nyolcvanas évek mordvin szótáraihoz, egyszerre dicsérendő és elmarasztalandó. Dicsérendő, mert úttörő jellegű vállalkozás, a cseremisz szókincs első

etimológiai összefoglalása, de ugyanakkor magán hordozza azokat a gyermekbetegségeket (nyelvtörténeti bizonytalanságok, félremagyarázások), melyekről korábban már szó esett.

Minden szótár sarkalatos kérdése a szóállomány összetétele. A Szovjetunióban kiadott kétnyelvű szótárak mordvin, cseremisztb. szóállományában – főleg a 20. század negyvenes-ötvenes éveinek ideologikus légkörében – rengeteg olyan orosz szó szerepel, amelyet a finnugor nyelvek szóanyagába – olykor csak minimális változtatásokkal, sőt, sokszor változatlan formában – beemelték. (Erről l. Maticsák 2012: 512–518.) Gordeev etimológiai szótára ékes példája ennek a rossz gyakorlatnak, nagyon sok benne az orosz (közvetítésű) elem, az első száz szóból 34 orosz! Ilyen jellegű szótárban semmi helye olyan szavaknak, mint pl. *абзац, абонемент, аббревиатура, авангард, авантюрист, авиазавод, авиаклуб, авитаминоз, автобаза, автовокзал, автозавод, автограф, автоинспектор, автокамера* stb.

A szótárban sok a tatár elem is, V. Veršinin szerint (1985: 221) az első kötetben a háromezázat is eléri a felesleges szavak száma. Ezzel szemben a recenzens közel félszáz olyan cseremiszt szót sorol fel, amelynek a válogatásban lett volna a helye. Veršinin bírálatában elsősorban a törökségi etimológiákat vette górcső alá, s megállapította, hogy a szótárban nagyon sok a kétséges etimológia. Egy alapvető módszertani hibát is Gordeev fejére olvas: sok szó tatár eredetűnek van jelölve, de a példákat a szerző más törökségi nyelvekből hozza.

Zaicz Gábor statisztikai adatai szerint a két kötet teljes címszóállománya 4448 (a: 1475, б: 886, в: 1444, г: 315, д: 328). Az ábécé első öt betűjével viszonylag kevés finnugor eredetű szó kezdődik, ezért a szótárnak ez a szóállománya csekély. Gordeev viszonylag pontos a latin betűvel lejegyzett szavak közlése során, bár itt is sok a kétséges – sőt, rossz – etimológia. Gordeev javára kell viszont írni, hogy több finn és magyar művet is felhasznált, pl. Kálmán Béla vogul kresztomátiáját, Lytkin szótárát és a DEWOS-t.

A legnagyobb fenntartásokkal a helyneveket kell olvasni. A szótárban nagyon sok tulajdonnév is helyet kapott (az előbbi példaanyagnál maradván, az első száz címszóból kilenc személy- és nyolc helynév), sajnos azonban Gordeev számos település- és víznevet félremagyaráz, sőt, népetimológiákat emel be a tudományos magyarázatok közé. (Ugyanez jellemzi a mordvin nyelvészeket is, Inževatov és Cygankin helynévszótáraiban ugyanazok a módszertani ballépések fordulnak elő.) Veršinin vizsgálatai szerint főleg az első kötetben van sok kétséges szófejtés (részletesebben l. Veršinin 1985).

De ne legyünk igazságtalanok: a szótár hatalmas nyelvi (nyelvjárási) anyagot tartalmaz, Gordeev óriási szakirodalmat dolgozott fel. A szavak (első) előfordulásai, nyelvjárási besorolásai, értelmezései jelentékenyen gazdagították a cseremiszt szótárirodalmat.

2013 végén – e cikk kéziratának lezárása idején – látott napvilágot Bereczki Gábor (1928–2012) cseremiszi etimológiai szótárának első része. Az Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari) c. művet a szerző halála után Agyagási Klára és Eberhard Winkler rendezte sajtó alá. A Der einheimische Wortschatz alcímet viselő első rész mintegy 600 szócikkében az ősi eredetű és belső keletkezésű szavak találhatók. Ennek előzménye Bereczki Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte című kétkötetes munkája (1992, 1994), amely Keresztes művéhez hasonlóan mutatja be az ősi cseremiszi szókincset.

Az összességében mintegy ötezer címszavasra tervezett szótár a cseremiszi nyelv ősi szókincse mellett törökségi és orosz jövevényszavakat is fog tartalmazni. Az UEW cseremiszi etimológiai sokszor kiegészítésre, pontosításra szorulnak, ezt a feladatot végzi el e szótár. A címszóanyag egyharmada csuvas és tatár jövevényelem, a szerzők ezeket igen nagy gondossággal, az eddigi szakmunkák filológiai szintjét messze meghaladó pontossággal mutatják be. Az eddig csuvasként kezelt jövevényszavakat differenciáltan, ócsuvas, volgai-bolgár 1 és volgai-bolgár 2 nyelvjárásokra elkülönítve kezelik. Az orosz jövevényszavak közül (nagyon helyesen, ellentétben a Gordeev-féle szótárral) csak a régi elemeket veszik fel, ezek száma mintegy 500-ra tehető.

A szócikkek rengeteg adatot tartalmaznak. A cseremiszi irodalmi nyelvi alakok (a válogatás bázisa a tízkötetes értelmező szótár volt) után a nyelvtörténeti forrásokban fellelhető formák és a nyelvjárási adatok egyaránt meg vannak adva. Törökségi jövevényszó esetén bőséges átdó nyelvi példaanyagot adnak közre. A szótár erénye, hogy a szavak történetét, jövevényszavak esetén az átvétel körülményeit a szerzők rendkívül alaposan megmagyarázzák. Fontos újítás, hogy Bereczki rendszeresen feldolgozza a török vagy orosz mintára, de cseremiszi lexémákkal létrehozott tükörszavakat, ezeket az adott cseremiszi lexémáknál, a belső keletkezésű szavaknál tárgyalja. (A szótárról részletesebben l. Agyagási – Bereczki 2006.)

10.6. Lapp szótárak. Lapp etimológiai szótár eddig még nem készült (Lars-Gunnar Larsson, az uppsalai és Keresztes László, a debreceni egyetem professzora tervezi a lapp nyelv(ek) leggyakoribb ezer szavának szófejtő szótárát, erről l. Keresztes – Larsson 2004), csak Erkki Itkonen lapp kresztomátiájában (1960), Juhani Lehtiranta Yhteissaamelainen sanasto című művében szerepelnek etimológiai utalások, illetve Pekka Sammallahti lapp monográfiájának (1998) végén áll egy etimológiai szójegyzék, amelyben az északi lapp nyelv 845 leggyakoribb szava kapott helyet. A szójegyzékben az ősi szókincs mellett finn és skandináv jövevényszavak is szerepelnek. A szerző megadja a finnugor/uráli alapalakok mellett a protoszámi formákat is, pl. *giehta* 'hand; arm' < PS *kiele* < PFU **käti*; *giella* 'language' < PS **kiele* < PFU *kēli* < PU **käxli*. A rokon nyelvi adatok közül a finnt, annak hiányában a távolabbi megfelelőket tünteti fel.

Irodalom

- Agyagási Klára – Bereczki Gábor (2006), Mutatvány a készülő cseremiszi etimológiai szótárból. *NyK* 103: 26–43.
- Alatyrjev, V. I. [Алатырев, В. И.] (1988), *Этимологический словарь удмуртского языка. А–Б.* (Под. ред. В. М. Вахрушева – С. В. Соколова.) Научно-исследовательский институт при Совете Министров УАССР, Ижевск.
- Bárczi Géza (1941), *Magyar szófőjtő szótár.* Királyi Magyar Egyetem Nyomdája, Budapest. – Reprint kiadás: 1991, Trezor Kiadó, Budapest.
- Bátori S. István (2013), Az Uralotéka digitális adatbázis. *FUD* 20: 3–22.
- Beke Ödön (1907–1908), *Északi-osztják szójegyzék.* Keleti Szemle 8. Melléklet 1–32; 9. Melléklet 33–88.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1984), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I. A–Gy (1967), II. H–Ó (1970), III. Ö–Zs (1976). IV. Mutató (1984). Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.* I. A–Kop (1993), II. Kor–Zs (1995), III. Register (1997). Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng.
- Bereczki Gábor (1968), A magyar szókészlet finnugor elemei I. *NyK* 70: 449–451.
- Bereczki Gábor (1972), A magyar szókészlet finnugor elemei II. *NyK* 74: 454–456.
- Bereczki Gábor (1979), A magyar szókészlet finnugor elemei III. *NyK* 81: 184–186.
- Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (2013), *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 86.* Wiesbaden.
- Budenz József (1873–1881), *Magyar–ugor összehasonlító szótár.* A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. – Reprint kiadás: *A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary.* – Magyar–ugor szótár. Uralic and Altaic Series 78. Indiana University – Mouton & Co. Bloomington – The Hague, 1966. = MUSz.
- Collinder, Björn (1955), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksell, Stockholm. – 2. kiadás: Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1977. = FUV.
- Суганкин, Д. В. – Мосин, М. В. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1977), *Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. (Школанень пособия.) Мордовской книжной издательствась, Саранск.*
- Суганкин, Д. В. – Мосин, М. В. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1998), *Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.*
- Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv, [1–5.] Pest, [6.] Budapest.

- Csúcs, Sándor et al. (1991), Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit, Statistik der uralischen Lautentsprechungen. *Linguistica. Series B, Documenta* 1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993).
- Domokos Péter (1990), Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéseinek visszhangja irodalmunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Donner, Otto (1874–1888), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. I–II. Frenckell & Sönd bokhandel, Helsingfors, 1874; III. G. W. Edlund, Helsingfors, 1888.
- EWUng = Benkő Loránd (Hrsg.) (1993–1997).
- Falk Nóra (2009), Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FUV = Collinder, Björn (1955).
- Gáldi László (1978), Etimológiánk száz éve és ma. In: Szathmáry István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Tankönyvkiadó, Budapest. 99–108.
- Gerstner Károly (2006), Zaicz Gábor (szerk.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. *NyK* 103: 260–267.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymologiai szótár. *Lexikon critico-etymologicum linguae Hungaricae*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Gordeev, F. I. [Гордеев, Ф. И.] (1979–1983), *Этимологический словарь марийского языка*. I. А–Б (1979), II. В–Д (1983). Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Gregor Ferenc (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. *MNy* 89: 485–489.
- Gulya János (1968), Wolfgang Steinitz: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Lieferung 1–2. *NyK* 70: 253–256.
- Gulya János (1978), Gyarmathi Sámuel. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyarmathi, Sámuel (1799), *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttinga. – Magyarul: A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Szerk. Szij Enikő, ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 1999.
- Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1942), *Uusi unkarin kielen etymologinen sanakirja*. *Vir* 46: 192–194.
- Häkkinen, Kaisa (1987), *Etymologinen sanakirja*. *Nykysuomen sanakirja* 6. Werner – Söderström Oy, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa (2004), *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Werner – Söderström Oy, Helsinki.
- Honti László (1997), Wolfgang Steinitz: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Lieferung 1–15. *LU* 33: 151–155.

- Itkonen, Erkki (1960), *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VII.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (1992–2000), *Suomen sanojen alkuperä. I. A–K* (1992), *II. L–P* (1995), *III. R–Ö* (2000). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA.
- Itkonen, Terho (1973), Unkarin etymologiset sanakirjat. *Vir* 77: 161–172.
- Joki, Aulis J. (1955), *Etymologicum Fennicum*. *Vir* 59: 270–283.
- Joki, Aulis J. (1956), *Vergleichendes Wörterbuch der uralischen Sprachen*. *FUFA* 32: 41–55.
- Jokinen, Raija (1968), Unkarin kielen suomalais-ugrilaiset ainekset. *Vir* 72: 413–414.
- Kálmán Béla (1968), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.* *NyK* 70: 452–456.
- Kálmán Béla (1971), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet.* *NyK* 73: 457–461.
- Kálmán Béla (1978a), Budenz József. In: Szathmáry István (szerk.), *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Budapest. 137–145.
- Kálmán Béla (1978b), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* *NyK* 80: 427–431.
- Karjalainen, K. F. (1948), *Ostjakisches Wörterbuch I–II.* Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae X.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kelemen József (1978), *A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig.* In: Szathmáry István (szerk.), *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 77–98.
- Kelin, M. A. – Mosin, M. V. – Cygankin, D. V. [Келин, М. А. – Мосин, М. В. – Цыганкин, Д. В.] (1981), *Мокшень кялень нюръхкяня этимологический словарь.* Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Keresztes László (1980), Wolfgang Steinitz: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Lieferung 3–8. *NyK* 82: 386–390.
- Keresztes László (1982), Wolfgang Steinitz: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* Lieferung 9. *NyK* 84: 287–288.
- Keresztes, László (1986a), *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial.* *Studia uralo-altaica* 26. Szeged.
- Keresztes László (1986b), M. A. Келин – М. В. Мосин – Д. В. Цыганкин: *Мокшень кялень нюръхкяня этимологический словарь.* *NyK* 88: 320–321.
- Keresztes László (1994), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.* *FUD* 3: 125–128.
- Keresztes László (2013), A. D. Kylstra – Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – Osmo Nikkilä: *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen.* *NyK* 109: 473–479.
- Keresztes László – Larsson, Lars-Gunnar (2004), *Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai.* In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), *Permiek,*

- finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Uralisztikai tanulmányok 14. Budapest. 118–124.
- Kiss Lajos (1978), Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmáry István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Tankönyvkiadó, Budapest. 47–59.
- Korhonen, Mikko (1986), *Finno-ugrian language studies in Finland 1828–1918*. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Korhonen, Mikko (1987–1988), Budenz József tudományos eredményei a mai nyelvészet szemszögéből. NyK 89: 109–123.
- Koukkunen, Kalevi (1993), Etymologian uusi vuosikymmenen. Vir 97: 274–288.
- Kulonen, Ulla-Maija (1988), Uralilaiset etymologiat tulevat. Vir 92: 283–292.
- Kulonen, Ulla-Maija (2006), Kaisa Häkkinen, Nykysuomen etymologinen sanakirja. FUF 59: 225–226.
- Laakso, Johanna (2002), Das letzte Wort ist noch nicht gesprochen. FUF 57: 363–370.
- Lakó György (1941–1943), T. E. Uotila: Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. NyK 51: 230–231.
- Lakó György (1957a), Y. H. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja I. NyK 59: 210–213.
- Lakó György (1957b), Björn Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary. NyK 59: 213–217.
- Lakó György (főszerk.) (1967–1981), A magyar szókészlet finnugor elemei. I. A–Gy (1967), II. H–M (1971), III. N–Zs (1978), IV. Szómutató (1981). A szómutatót összeállította A. Jászó Anna, szerk. K. Sal Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE.
- Lakó György (1980), Budenz József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1986), Szinnyei József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lehtinen, Tapani (1983), Das etymologische Wörterbuch der finnischen Sprache fertiggestellt. FUF 45: 241–247.
- Lehtiranta, Juhani (1989), Yhteissaamelainen sanasto. MSFOu 200.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва. – 2., bővített kiadás: Коми книжное издательство, Сыктывкар, 1999.
- Maticsák Sándor (2012), M. B. Мосин (red.): Русско-эрзянский словарь. NyK 108: 511–520.
- Mägisté, Julius (1982–1983), Estnisches etymologisches Wörterbuch. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (2012), Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- Mikola Tibor (1991), Károly Rédei: Uralisches etymologisches Wörterbuch I. NyK 92: 207–208.
- MSzFE = Lakó György (főszerk.) (1967–1981).

- Munkácsi Bernát (1896), Budenz József emlékezete. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MUSz = Budenz József (1873–1881).
- Nikkilä, Osmo (1997), Suomen sanojen alkuperät *laahamisesta pööveliin*. Vir 101: 291–308.
- Nikkilä, Osmo (2002), Suomen sanojen alkuperät päätökseen. Vir 106: 124–136.
- Paasonen, Heikki (1909), Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen IV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsingfors. – Második kiadás: Helsinki, 1953.
- Paasonen, Heikki (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Zusammengestellt, neu transskribiert und herausgegeben von Kai Donner. Lexica Societatis Fenno-Ugricae II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Patkanov, Szerafim (1902), Irtisi-osztják szójegyzék. Ugor Füzetek 14. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = NyK 30 [1900]: 407–457, 31 [1901]: 55–84, 159–201, 291–330, 424–462.
- Pápay József (1914), Gombocz Z. és Melich J.: Magyar Etymologiai Szótár. NyK 43: 389–396.
- Peltola, Reino (1958), Etymologicum Fenno-Ugricum parvum. Vir 62: 223–228.
- Posti, Lauri – Itkonen, Terho (toim.) (1973), FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki.
- Pulkkinen, Paavo (1963), Uusi nidos etymologista sanakirjaa. Vir 67: 93–97.
- Raun, Alo (1982), Eesti keele etümoloogiline teatmik. Maarjamaa, Toronto.
- Rédei Károly (1973), В. И. Лыткин – Е. С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка. NyK 75: 263–270.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1991), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht (1986). Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht (1988). Band III. Register (1991). Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW.
- Saarikivi, Janne (2006), Vanhoja etymologioita uusissa kansissa. Vir 110: 111–123.
- Sajnovics, János 1770: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Nagyszombat. – Magyarul: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Szerk. Szij Enikő, ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Bibliotheca Regulana 2. Budapest. 1994.
- Sammallahti, Pekka (1998), The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.
- Schellbach, Ingrid (1968), Uusi ostjakin sanakirja. Vir 72: 97–99.
- Schulze, Brigitte (1987), Ein neues etymologisches Lexikon für die Uralistik. FUF 48: 329–332.
- SKES = Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. – Peltola, Reino (1955–1981).
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (1992–2000).

- Steinitz, Wolfgang (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Unter Mitarbeit Liselotte Böhnke, Gert Sauer und Brigitte Schulze. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Suhonen, Seppo (1979), Suomen kielen etymologinen sanakirja valmis. *Vir* 83: 244–248.
- Suhonen, Seppo (1986), Viron kielen etymologinen suurteos. *Vir* 90: 228–231.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1984).
- Toivonen, Y. H. (1944), Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. *FUF* 28: 249–253.
- Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. – Peltola, Reino (1955–1981), Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. (1955), II. (1958), III. (1962), IV. (1969), V. (1975), VI. (1978), VII. (1981). *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII, 1–7. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1991).
- Uotila, Toivo Emil (1938), Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Vaba, Lembit (1994), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. *LU* 30: 63–64.
- Veršin, V. I. [Вершин, В. И.] (1985), Ф. И. Гордеев: Этимологический словарь марийского языка. *SFU* 21: 221–226.
- Veršin, V. I. [Вершин, В. И.] (2004–2011), Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. I. (2004), II. (2005), III. (2005), IV. (2009), V. (2011). Стринг, Йошкар-Ола.
- Viitso, Tiit-Rein (1986), Julius Mägiste: Estnisches etymologisches Wörterbuch I–II. *SFU* 22: 57–59.
- Wichmann, Yrjö (1901), Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsingfors. – Második kiadás: Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1954; Fuchs D. R. grammatikai összefoglalójával.
- Widmer Anna (2007), Etimológiai szótár. *Finnugor Világ* 12/2: 28–30.
- Zaicz Gábor (1970), A szófejtő Sajnovics János. *A Demonstratio szójegyzékéről*. *MNy* 66: 246–250.
- Zaicz Gábor (1986), Д. В. Цыганкин – М. В. Мосин: Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. *НУК* 88: 316–320.
- Zaicz, Gábor (1991a), József Budenz, der Etymologe (Zur 150. Wiederkehr seines Geburtstages). In: Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit – Wolfram Seidler (szerk.), *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 19–20. század fordulóján*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Wien. 1199–1206.
- Zaicz Gábor (1991b), A MUSz. és modern etimológiai szótáraink (A szófejtő Budenz). In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv tudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 564–569.

- Zaicz Gábor (1991c), Megjelenés előtt első idegen nyelvű etimológiai szótárunk (Az EtWb. és a TESz. finnugor és török elemei). In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest. 655–659.
- Zaicz Gábor (1999), Д. В. Цыганкин – М. В. Мосин: Этимологиянь валкс. FUD 6: 188–194.
- Zaicz Gábor (2001), A mordvin szófejtő szótár készítése közben. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) Budapesti Uráli Műhely. II. Szófejtő műhely. Budapest. 164–180.
- Zaicz Gábor (2005), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том I–II. FUD 12: 154–161.
- Zaicz Gábor (főszerk.) (2006), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Kiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor (2007), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том III. FUD 14: 190–192.
- Zaicz Gábor (2009), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том IV. FUD 16: 188–190.
- Zaicz Gábor (2010), Szófejtés a legifjabb generációnak. Falk Nóra: Etimológiák. 10 000 magyar szó eredete. Finnugor Világ 15/1: 40–42.
- Zaicz Gábor (2011), В. И. Вершинин: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. FUD 18: 189–191.
- Zaicz Gábor (2013), Eesti etimoloogia-sõnaraamat. NyK 109: 480–487.
- Zaicz Gábor – Butilov, Mikol (2004), A mordvin nyelvészeti terminológia kérdései. FUD 11: 141–154.
- Zaicz, Gábor – Širmankina, Raisa [Зайц, Габор – Ширманкина, Раиса] (2001), Основные образования мордовской лингвистической терминологии. CIFU-9/6: 431–437.
- Zsirai Miklós 1948–1950: Az összehasonlító nyelvtudomány emlékünnepe. NyK 52: 107–118.
- Zsirai Miklós 1952: A modern nyelvtudomány magyar úttörői I. Sajnovics és Gyarmathi. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1937/1994), Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. 2. kiadás. Trezor Kiadó, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ

Etimológiai adalékok*

The etymologies of the following Hungarian words are discussed: 89. *gyermək*, *gyerək* 'child', 90. 'cataract', 91. *-ē* question particle, 92. *nēm* 'no', *sēm* 'neither', *nē* 'don't', *sē* 'also not/don't', 93. *nincs* 'isn't', *sincs* 'also isn't', *incs* 'isn't', *ingyen* 'for free'.

Keywords: etymology, historical phonology, Hungarian language, Uralic languages.

89. Magyar *gyermək*, *gyerək*

A ma. *gyermək*, *gyerək* szónak szép pályafutása van etimológiai szakirodalmunkban. Nem kívánom részletesen ismertetni a nézeteket, ezért azt javaslom, az olvasó a két legutóbbi eszmefuttatást nézze meg: Rédei 1998–1999: 129–130, Róna-Tas – Berta 2011a: 385–387. Éppen ez a két állásfoglalás indított arra, hogy én is hozzászóljak e szavunk eredetéhez.

„*Gyermək*, *gyerək* szavunkat Budenz óta a következő szavakkal egyeztették: vog. ... AK *ñṣwr*, P *ñṣwər*, ÉVag. DVag. *ñāwər*, AL *ñāyr*, KL FL *ñāwər* 'Fohlen' | osztj. (KT 600, PD 1458) DN Ko. Ni. Kaz. *ñewər* 'ua.' ... Trj. *ñeyrem*, J *ñewrem*, DN O *ñāwrem*, Kr. *ñāwrim*, Ni. Serk. *ñawrem* 'Kind' (? > vog. FL Szo. *ñāwram* 'ua.'). ...” (Rédei: 1998–1999: 130). A vogul szó Kannisto anyagában csak az északi nyelvjárásokból ismert, ezért Liimola (WV 6: 331) szerint osztják jövevényszó lehet. Steinitz (DEWOS 1038) is ekként vélekedik Liimola nyomán. Talán-talán igazuk lehet, bár a nyugati nyelvjárásterületen is előfordul... Szokatlan a magyar *gy-* ~ obi-ugor *ñ-* megfelelés, ezért általában nem szokták elfogadni ezt az egyeztetést. „A magyar szó alakváltozatai közül a *gyermək* lehet a régebbi; a *gyermək* *m* + *k*, a *gyerək* pedig *k* képzős alakulat. [Bekezdés] Az etimológia jelentéstanilag kifogástalan, az egyeztetés helyes vagy helytelen volta a szőeleji mássalhangzó-megfelelésen áll vagy bukik. Az obi-ugor szó alapján egy korai ősm. **nyermš* (= **ñärmš*) alakot tehetünk fel; vagyis az *m* képző az ugor korban járult a **ñāyrš* tőhöz. Ebből *k* képző hozzájárulásával jöhetett létre a *gyermək* előzményéül szolgáló **nyermək*. Ez utóbbiból *ny-m* > *gy-m* elhasonulás útján keletkezett a *gyermək* alak. A *gy* később analógiás úton a **nyerək* > *gyerək* alak-

* Róna-Tas András professzor volt szíves elolvasni és kommentálni e cikk kéziratát, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

ba is behatolt. A szórványos *ny* > *gy* hangváltás szóbelseji helyzetben nem ritka: *menek* > *menyek* > *megyek*, 1055 *munorau* > *mogyoró* (Bárczi 1958: 132). A szóeleji elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtanilag lehetséges, de példákkal nem tudom megátogatni, így a m. *gyermék*, *gyerek* ugor eredete egyelőre bizonytalanul tekintendő” (Rédei: 1998–1999: 130). Rédeinek e magyarázata lényegében egybeesik Mészölyével (1929: 208, 1973: 374–375). A *gyermék* és a *gyerek* tehát kétségtelenül összetartozik, és – a TESz (1: 1128), az EWUng (1: 495–496) és Róna-Tas – Berta (2011a: 387) nézetével ellentétben – a kettő közti viszony igen is világos, ti. ugyanazon tő két különböző magyar derivátumával van dolgunk.

Megemlítendő, hogy Rédeivel ellentétben az általa idézett helyen Bárczi szerint a magyar hangtörténet során az *ny* „szórványosan *gy*-vé lesz”, és Rédei idézi a Bárczi említette mindkét adatot, Mészöly azonban további két nyelvjárási adatot is említ. Az osztják és esetleg a vogul ’gyermek’ szó miatt már számolhatunk ugor alapnyelvi **ňäyrš-mš* alakkal, amely az elő- vagy ősmagyarban bővíthetett **kk(š)* képzővel. Ezen túlmenően az a lényeg, hogy az „elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtanilag lehetséges”, amelynek a **ňäyrš-mškk(š)* alakban kellett bekövetkeznie: **ňäyrš-mškk(š)* > **däyrš-mšk(š)* > *gyermék*, amely analógiásan befolyásolta ugyanezen tőből létrejött másik ’gyerek’ jelentésű szót: **ňäyrš-kk(š)* > **däyrš-kk(š)* > *gyerek*. En inkább abban látok hangtörténeti problémát, hogy az **-äy-* szekvencia helyén rövid első szótagi magánhangzó (*e*) van a magyarban. Nem tartom lehetetlennek, hogy a hajdani csuvasos jellegű török nyelv megfelelő szavának is lehetett szerepe ezen szavunk hangalakjának alakulásában, vö. csuv. *šarmāk* ’young man’, amelynek előzménye **järmek*, **järmik* vagy **jämrik* lehetett (Róna-Tas – Berta 2011a: 385–387). Így *gyermék* és *gyerek* szavunk kettős eredetű lehet: egy ugor kori tőszó derivátumaival van dolgunk, amelyek hangalakját befolyásolhatta a törökségi szókezdő **j-* és a szóbelseji **-m-*, vagy legalábbis megerősíthette a magyarban bekövetkezett változást. Ha jól értem Róna-Tast, a közvetlen „törökségi > ősmagyar” átvétel gyengesége lenne a törökségi **-k-*-nak a magyarban való megőrződése (vö. Róna-Tas – Berta 2011b: 1150, de ?1154–1155), de a feltehető ugor kori hangszekvencia legalizálja a ma. *-k* hangot.

90. Magyar *hályog*

A FU **kal’wə* ’Häutchen, Membran, Schuppe’ szócikkben tárgyalja az UEW (1: 121) a ma. *hályog* szót. Szavunknak a finnségi (fi. *kalvo* ’dünne Haut’, észt *kale*, *kalu* ’Star (im Auge)’, vót *kalvo* ’kile; плёнка; Häutchen, Membrane’ (VKSr 2: 62), lív *kaļG*, *kaļG*, *kaļk*, *kaļk* ’Star im Auge’), a permi (votj. Sz *kił* ’die dünnen, gelben, sich abschälenden Schuppen an der Rinde der Tannenbäume stb.’, zürj. Sz P KP *kił* ’Kopfkleie, Schuppen auf dem Kopfe’) és az obi-ugor nyelvekben (osztj. V *kāl’i* ’Grind, Ausschlag (auf dem Kopf)’, Kr *χātəχ* ’Schuppe (auf dem Kopf)’, O *χāl’əp* ’ua.’, vog. T *khal’p: pəŋ-kh.* ’Schuppen (auf dem Kopf)’, Szo

χal'əp 'die weiße Haut auf der Birkenrinde') vannak megfelelői. Mindhárom, biztos megfelelőket tartalmazó nyelvcsoporthoz vannak az adatokban olyan problémák, amelyek magyarázatot igényelnek. A permi szavak idetartozása egy esetleges hangtörténeti alternatíva miatt bizonytalan, esetleg más etimológiai szócsalád (FU **keďe* 'Haut, Fell, Leder, Schale', UEW 1: 142) tagjai lehetnek, a másik két csoport adatai azonban minden kétséget kizáróan összefüggnek a magyar szóval. A finn, az észti és a vót szók minden valószínűség szerint a fenti rekonstrukcióból vezethetők le, de az észti *kale* esetében nem vagyok biztos ebben, viszont a lív szavak **kal'-k3* hangalakot tesznek valószínűvé, akárcsak az osztji. Kr *χāl'əχ*. Az osztji. O *χāl'əp* és a vog. T *khal'p*, Szo *χal'əp* **kal'p3* alapalakra enged következtetni. Az osztji. V *kāl'i*, úgy tűnik, egy **kal'3* formára mutat, esetleg a ma. *hályog* is, ha annak *g* képzője az önállósult magyar nyelvben csatlakozott a tőhöz.

Róna-Tas elfogadja az UEW rekonstrukcióját, de abból és a későbbi alapnyelvekre általa feltételezett alakokból (vö. Róna-Tas – Berta 2011b: 1031, még l. 1036, 1103, 1278) nem értelmezhetők az obi-ugor nyelvek alakjai. A FU **kal'-w3* szóvége nem hozható összhangba a vog. *χal'əp*, az osztji. *χāl'əp*, *χāl'əχ* és *kāl'i*, továbbá a ma. *hályog* és a lív *kaļ'G* szavakéval sem. Éppen ezért az alábbi párhuzamos alapalakokkal kell számolni: FU **kal'3*, **kal'-k3*, **kal'-p3*, **kal'-w3*, amelyek közül a **kal'3* lehet az alapszó, amely mellett már akár a finnugor alapnyelvben alternative jelen lehettek a derivátumok is. Az alternatív alakok megléte ellenére biztosnak tekintem ezt az etimológiai szócsaládot.

91. Magyar -*ě*

E szó etimológiai megfelelői a rokon nyelvekben mindenütt kérdőszócskaként funkcionálnak (vö. még *ě!*, *a!* partikula, alább).

Az MSzFE (1: 136), a TESz (1: 701) és az UEW (1: 592) lapp, votják, zürjén, osztják és vogul megfelelőket sorol fel. Az MSzFE a magyar és a lapp adatok alapján FU **e*-vel, a permiek alapján pedig FU **ä*-vel számol; az UEW (i. h.) pedig csak valamilyen elülső hangrendű elemet rekonstruált: **š*. Lényegében a TESz (1: 701) az MSzFE-ével azonos álláspontot képvisel, de az EWUng (1: 291) már az *e* (> *ez*) mutató névmást jelölte meg az -*ě* valószínű forrásaként (erről l. alább).

Ismereteim szerint az igékhez járuló '-*ě*' funkciójú vogul elemről elsőként Munkácsi szólt, és megjegyezte: „névszókhoz is csatlakozik ez az -*ä* felkiáltó szólásban, mi arra mutat, hogy a kérdő -*ä*? indulatszói eredetű, pl. *χumiä* hé, férfiak!, *jäyä* hé, atyus!, *nētä!* nők!” (Munkácsi 1894: 36, vö. még *ě!*, *a!*). Munkácsi ezen magyarázata teljesen valószínűtlen egyrészt azért, mert a vokatívusz és a kérdés közt aligha van funkcionális rokonság, másrészt meg azért, mert a vogul kérdő partikulának etimológiailag hiteles magyarázata van a fent említett szótárakban. – E kérdőszó ismert a déli és az északi osztják nyelvjárásokban is -*a* elemként, pl. DN *jōχtot-a?* 'kam er?', Ko *jētən-a?* 'kommst du?'.

Az osztjákban is van *-(j)a* vokatívuszi végződés (Steinitz 1950: 53, 1976: 136–137). Steinitz (1976: 136–137) ugyanezt a vokatívuszi végződést látja az imperatívuszi alakokban is, pl. Szin *măna!* 'geh!'. Ez utóbbi történeti magyarázata éppenséggel talán még hihető is bizonyos mértékig, de problémát látok abban, hogy az osztják imperatívusznak kétféle végződése van, az alanyi, ill. a tárgyas ragozásban alsó, ill. (történetileg) felső nyelvallású magánhangzó tölti be ezt a funkciót: „Az őosztjákban teljes magánhangzó (*a/*ă, *i/*i) rekonstruálható az imperatívusz jeleként. Az e. sz. 2. személyű felszólító módú alak nem tartalmazott (és ma sem tartalmaz) személyragot, a többi (k. sz. és t. sz. 2.) személyben a teljes magánhangzót a megfelelő személyrag, ill. a tárgyi számjel és a személyrag követte” (Honti 1986: 47), pl. V *tuɣa!* 'hozz!', *tuɣi!* 'hozd!', Vj *wějă!* 'végy!', *wěji!* 'vedd!', Trj *liptă!* 'etess!', *lipti!* 'etessd!', Ko *păna!* 'helyezz!', *păne!* 'helyezd!', Kaz *mija!* 'adj!', *mije!* 'add!', O *mija!* 'adj!', *miji!* 'add!' (Honti 1986: 109, 111, 112, 115, 119, 122). Egyébként a keleti nyelvjárásokban a k. sz. 2. és a t. sz. 2. sz. alakokban nem az alsó, hanem a felső nyelvallású imperatívuszi magánhangzó áll a fő után, pl. V *tuɣitən!* 'hozzatok(2)!', *tuɣitəɣ!* 'hozzatok(∞)!', Vj *wějitən!* 'vegyetek(2)!', *wějitəɣ!* 'vegyetek(∞)!', Trj *liptitən!* 'etessetek(2)!', *liptitəɣ!* 'etessetek(∞)!', Ko *pănatən!* 'helyezzetek(2)!', *pănatə!* 'helyezzetek(∞)!', Kaz *mijatən!* 'adjatok(2)!', *mijatī!* 'adjatok(∞)!', O *mijatən!* 'adjatok(2)!', *mijati!* 'adjatok(∞)!' (uo.). Az osztják kérdő és a vokatívuszi partikula egyébként nyilván rokona a vogul kérdő, ill. a vokatívuszi partikulának.

Liimola (WV 5: 290–291) a vogulban előforduló *-a*, *-ă* vokatívuszi elemről (pl. Szo *ăś-a* 'Vater!', TJ *ăŋk-ă* 'Mutter!'; uo.) szólva utalt arra, hogy Munkácsi összekapcsolta ezt a vogul kérdőszócskával (vö. Szo *nān man at wāɣən-a?* 'wißt ihr denn nicht?'), és elfogadta, hogy indulatszóból származhat, de az nem világos számomra, egyetértett-e vele, és az MSzFE sem foglalt ez ügyben egyértelműen állást. Steinitz feltevését, miszerint az osztják vokatívuszi *-a* azonos lenne az imperatívuszi végződéssel, megemlíti Liimola, de nem közli, elfogadja-e, míg az MSzFE úgy látja, hogy Liimola vallotta Steinitz nézetét.

Benkő felülbírált az MSzFE-nek és a TESz-nek a magyar *-ē* partikulával kapcsolatos álláspontját: „Man pflegt die Partikel *-e*, die in ung. Entscheidungsfragen auftritt, von einer Interjektion abzuleiten, so noch in den neuesten etym. Wörterbüchern (TESz.; MSzFgrE). M. E. kann sie jedoch besser mit dem Stamm *e-* des alten, in die Nähe weisenden Demonstrativums identifiziert werden. [Bekezdés] Vor allem ist zu bemerken, daß die Entwicklung des in die Nähe weisenden Pronominalstammes zu einer Fragepartikel im Ung. gewisse Parallelen hat in solchen Fällen, wo das Demonstrativpronomen als nachgestellter »Situator« erscheint. Diese gewissermaßen tautologische Rolle des Pronomens zeigt sich z. B. in der Ergänzung der als Subjekt stehenden Nomina durch das einfache Demonstrativpronomen, ferner in dem auf den Nebensatz verweisenden Demonstrativpronomen im Hauptsatz: *az utca az sáros* 'die Straße, die

ist dreckig', bzw. *az utca az, amely sáros* 'die Straße ist (das), was dreckig ist'. Noch näher stehen die Fälle, wo das Demonstrativpronomen zwecks Hervorhebung besonders an Adverbien aus Pronominalstämmen antritt. Solche erweiterte Adverbien erscheinen dann auch in Ausrufen und Aufforderungen als Prädikat. Im AÜng. wie auch in den Mundarten sind solche Ausdrucksformen wie *itt e!* 'hier!', *ihol e!* 'ds.', *ott a!* 'dort!', *arra a!* 'dorthin!' usw. ganz gewöhnlich" (Benkő 1970: 34). – Nem vagyok biztos abban, hogy az *az utca, az sáros* típusú mondatokban a mutató névmás tautológikus használata párhuzamként szolgálhat Benkő Loránd magyarázatához, lévén e mondatban anaforikus szerepe. Az ilyen esetekben topicalizálás történik, az *az* itt ún. kiemelő topik (erről l. Szabolcsi 1980: 77). Az *itt e!, ott a!* megnyilatkozásokban a mutató névmási elemek viszont valóban tartalmazzák a rámutatás funkcióját, míg a kérdőszói funkció ezzel aligha rokonítható. Talán nem tévedek, ha a magyar *e!, a!* és a fenti vogul *-a, -ä* (WogWb 21), osztják vokatívuszi elemek közt genetikai rokonságot tételezek föl.

„A rokon nyelvi párhuzamok alapján leginkább az *-ë* kérdőszóról tehetjük fel, hogy már megvolt mai funkciójában e kor elején" (D. Mátyai 2011: 158; ti. az ősmagyar kor elején), sőt: rokon nyelvi megfelelői alapján legkésőbb a finnugor alapnyelv korára kell datálnunk, miként az MSzFE és az UEW szócikke mutatja.

Legújabbán Simoncsics nyilatkozott kérdőszavunk eredetéről: „Ami az *-e* (<*-ë*) kérdőpartikula etimológiáját illeti, nem kétséges, hogy ez az uráli **e-* tagadó igető maradványa, amelyről a szakma azt hitte, hogy kiveszett" (Simoncsics 2003: 240–241, az *-ë* kérdőszó és a tagadás kapcsolatáról l. még Simoncsics 1981: 121–122). Egy alkalommal, amikor Rédei Károllyal az uráli tagadásról beszélgettem, Rédei megjegyezte, hogy a kérdés voltaképpen tagadást is sugallhat. Emlékezetem szerint a zürjénre hivatkozott, és példamondatot is idézett. Nyilván így van, hiszen pl. a magyar *Tudod(-ë), mit tettél?! mondat* lényegében ugyanazt sugallja, amit a *Nem tudod, mit tettél!* fejez ki.

Gyurisnak a magyar kérdőszó nélküli és kérdőszavas eldöntendő mondatok közötti jelentéstani különbségek értelmezésére tett (egyelőre kézíratos) javaslata összhangban van a Simoncsics által javasolt magyarázattal, amely szerint kérdőszavunk az uráli **e-* tagadó ige (ezt l. UEW 1: 68–69) képviselője.

Úgy vélem, hogy nagyon valószínű, sőt talán biztos a Simoncsics által előadott magyarázat, hogy kérdőszavunk az uráli alapnyelvi tagadó ige magányos magyar képviselője, és a többi finnugor nyelv kérdőszava, amelyeket az MSzFE, a TESz és az UEW felsorol az *-ë* megfelelőjeként, a tagadó igéből kiválva legkésőbb a finnugor alapnyelvben öltötte magára e funkciót. Simoncsics e feltevését állítólagos török párhuzammal igyekezett megerősíteni: „A tagadás az oszmán törökben... a =M^L- / =M_T- (=ma-/=me-/=mu-/=mı-/=mü-/=mi-) igetőhöz ragasztott képzővel képezzük, amelyet további képzők (pl. a főnévi igenév) és személyragok követnek. Pl.:” *yaz=mak* 'írni', *yaz=ma=mak* 'nem írni', *yazi-ar-ım* 'megyek [írok!!!]', *yaz=ma-m* 'nem megyek [nem írok!!!]' (Simoncsics 2003:

242); „Az eldöntendő kérdést az oszmán törökben a M_T - partikulával képezzük... személyben és számban ragozódik. Pl.:” *yazar mu-yum?* ’írok?’ (i. m. 243). „Nem kétséges, hogy a tagadóképző és a kérdő partikula etimológiailag azonos a törökben. Következésképpen a tagadás szerepe az eldöntendő kérdésben a személyben és számban ragozott tagadó partikulán keresztül átlátható[,] és megerősíti azt, amit a magyarban... tapasztalhattunk, hogy az eldöntendő kérdés mélyszerkezete univerzálisan: + v – ? (szavakkal: igen vagy nem?)” (uo.). Ez a tetszetős törökségi párhuzam némi kétséget ébresztett bennem, ezért megpróbáltam tájékozódni néhány szakmunkában: ezt próbáltam ellenőrizni olyan turkológiai szakirodalomban, amely rendelkezésemre áll a saját könyvtáramban (Erdal 2004, Tenišev 1988, Ramstedt 1924: 210–213, 1952, Serebrennikov – Gadžieva 1979), de ilyesminek nyomát sem találtam. Ezt követően Róna-Tas András altajistához fordultam, aki ekként válaszolt: „A török kérdőpartikula biztosan összefügg a kérdőnévmás egyik régi formájával. Ez csak a csuvasban őrződött meg, Levitskaja (1976: 35) röviden tárgyalja... a [török] tagadó és a kérdő formák nem függenek össze”. Vásáry István turkológust is megkérdeztem, de ő sem tudta megerősíteni Simoncsics közlését. Biztos, ami biztos, Vásáry Julian Rentzsch német turkológust kereste meg ez ügyben, akitől a következő levélbeli válasz érkezett: „I have never heard about a possible etymological connection between *mU* and *-mA-*, and a random look at publications of those authors whom one might suspect to draw such a connection or to comment on it (Ramstedt, Poppe, Böhtlingk, Clauson, Erdal, Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov/morfologija, etc.) did not yield any result. (Personally, I do not believe in this connection as well, even though low vowel variants of *mU* (= *MA* etc.) are known, to the effect that both items may look very similar.) I am sorry that I cannot contribute more to solve this problem.”

92. Magyar *nēm*, *sēm*, *ně*, *sě*

Nēm tagadószavunk etimologizálásának bőséges irodalma van. Én csak a legutóbbi állásfoglalásra térek ki, amelyet etimológiai szótáraink (MSzFE, TESz, UEW, EWUng) is elfogadtak. Ennek alapjául Rédei Károly írásai szolgálnak (Rédei 1969, 1970/2002).

Rédei így erről a partikuláról: „Az uráli **nā* (> m. *ne-* ~ vog.-osztj. *nē-*, *ne-*) + **mi* ’was’ (> m. *mi* stb.) összeolvadásából (kevésbé valószínűen az uráli **nā*-névmás **mā*-képzős alakjából) keletkezhetett a m. *nem* ~ vog.-osztj. *nēm*, *nem* ~ zürj. *nem* szócská. Ez eredetileg ’valami; etwas’ jelentésű névmás lehetett. Kialakulásuk az ugor, esetleg – tekintettel a zürj. *nem* alakra – a finnugor korra tehető. A votj. *no-mj̆r-no* [nichts], *no-k̆iř̆s* [nirgends] stb. minden bizonnyal votják külön nyelvi fejlődés eredménye. A ’valami; etwas’ jelentésű obi-ugor *nēm*-ből tagadó mondatokban – feltehetőleg az obi-ugor korban – tagadó névmások és

névmási határozószók előtagja lett (vog. *nēm-χātpā* 'niemand', osztj. *nem-χōjat* ua.). A vog. *nē-*, *nēm*, osztj. *ne-*, *nem* tagadószócskák csak az északi obi-ugor nyelvterületen vannak elterjedve. Létrejöttükben – úgy látszik – bizonyos areális tényezőknek (pl. zürjénekkel való érintkezés) is szerepe lehetett. A zürj. *nem* szónak voltaképpen ma is csak az orosz eredetű *ni* szócskával együtt van tagadó jelentése: *ni-nem* 'nichts'. A votj. *no* (< uráli **nā*) két irányban fejlődött: a) az eredetileg nyomósító szerepű *no*-ból névmások és névmási határozószók mellett (tagadó mondatokban) tagadó jelentésű particula lett; b) egyébként simuló (enklitikus) nyomósító helyzetben 'auch, und, aber' jelentésű kötőszóvá vált"¹ (Rédei 1969: 106).

Rédei magyarázatával, hogy ti. a permi és az ugor szók összetartoznak, és finnugor koriak, egyetértek, de azt erősen kétlem, hogy az U **nā* mutató névmás lenne e szók alapja.

Az UEW, amely természetesen a fenti felfogást tükrözi, kissé furcsán jár el a „*nā* (~ *ne* ~ ?*ni*) 'dieser; ?der, jener' FP, ?U" (UEW 1: 300) szócikkében: a névmási folytatók és az azokból keletkezettnek magyarázott morfémák a szócikk adattárában szerepelnek közvetlenül a rekonstruált alapalakot követően, míg a tagadó névmások és partikulák a szócikken belül külön adattárban láthatók (UEW 1: 301).

Az EWUng (2: 1022) ellentmondásosan nyilatkozik a *nēm* és a *nē* finnugor alapnyelvi háttéréről: egyrészt finnugor korinak minősíti az előző etimológiai szótárak által is felsorakoztatott rokon nyelvi megfelelőekkel egyetemben az alapnyelvi előzményt, tagadó értelmű partikulának minősítve azt, másrészt az egyeztetés nehézségeként jelöli meg, „daß zur Verneinung in der Grundspr ein Verneinungsverb diente, daher läßt es sich nicht beweisen, daß diese W[örter; d. h. die Wörter im Ung., Wog., Ost., Syrj., H. L.] zum Erbgut aus der fgr Z gehörten”; ugyanakkor hang- és jelentéstani ok miatt nem tartja valószínűnek, hogy a *nēm* és a *nē* a **nā* névmásra lenne visszavezethető EWUng (2: 1022), amiben igaza is van (még vö. Honti 1997a: 164).

Előadom, mennyiben nem tudom elfogadni Rédei etimológiai magyarázatát. A mássalhangzós kezdetű személyes névmások bizonyos páronként azonos magánhangzót és eltérő mássalhangzót (**ć-* és **t-* ↔ **n-*) tartalmazzak, az UEW valamennyit egyes számú alaknak minősíti, noha a finn-permi nyelvekben egyértelműen többesi funkciójúak az *n*-kezdetűek (az adattárt és a kommentárokat leegyszerűsítve idézem):

¹ A WUoK (171) a votják *no*-t jövevénytárazónak tekint, és a csuvas *no* 'de, azonban' és az orosz *no* 'ua.' szóra utal; valószínűtlennek tartom, mert a szótárak szerint a votják szónak jóval szélesebb használati köre van, mint az orosz, a csuvas viszont lehet orosz jövevény, de ez témám szempontjából közömbös.

U **će ~ *či* 'dieser, der, jener', vö. pl. fi. *se* 'es, der (die, das) dort, jener, -e, -es' (UEW 1: 33–34) ↔ FP, ?U **nä* (~ **ne ~ *ni*) 'dieser; ?der, jener', vö. pl. fi. *ne* (Pl.) 'jene', „Im Finn., Mord., Tscher. und Syrj. hat das Pronomen Pluralbedeutung angenommen...” (UEW 1: 300),

U **tä* (~ **te ~ *ti*) 'dieser', vö. pl. fi. *tämä* 'dieser' (UEW 1: 513–514) ↔ FP, ?U **nä* (~ **ne ~ *ni*) 'dieser; ?der, jener', vö. pl. fi. *nämä* (Pl.) 'diese', „Im Finn., Mord., Tscher. und Syrj. hat das Pronomen Pluralbedeutung angenommen...” (UEW 1: 300),

U **to* 'jener', vö. pl. fi. *tuo* 'jener, der (da)' (UEW 1: 526–527) ↔ FW, ?U **no* 'jener', vö. pl. fi. *nuo* 'jene, diese, die da', „Es kann ursprünglich ein Singularpronomen (vgl. Lapp., Selk.) gewesen sein. Im Finn., Mord. und Tscher. nahm es Pluralbedeutung an...” (UEW 1: 306–307), még vö.

FU, U **ta* 'der hier, dieser da', vö. pl. fi. (dial.) *taa* 'der... hier, dieser, der da (näher als *tuo*)' (UEW 1: 505) ↔ FU **na* 'der hier, dieser da', vö. pl. fi. *naa* 'die, jene (näher)', „Die plur. Bedeutung der finn. und est. Pronomina ist sekundär” (UEW 1: 297).²

Rédei (1973: 316 / 2002: 58) szerint az *n-* kezdetű mutató névmások közül a **nä* (stb.) és a **no* kétségtelenül finn-permi korúak, a **na* pedig a (korai) ősfinnre datálható, „Die in den PFP Sprachen vorkommenden, auf *t-* anlautenden Pronomina mit singularischer und die auf *n-* anlautenden Pronomina mit pluralischer Bedeutung sind Ergebnis einer bis in PFP Zeit zurückreichenden Entwicklung” (Rédei: uo., ugyanígy UEW 1: 297, 300, 307).

Az uráli alapnyelvből örökölték a leánynyelvek még két olyan mutató névmást is, amelyek magánhangzós kezdetűek: U **e* 'dieser, -e, -es' > fi. *e-ttä* 'daß', ma. *ez*, *e* stb. (UEW 1: 67), U **o ~ *u* 'jener, -e, -es' > mord. E *ombo*, M *omba*, ma. *az*, *a* stb. (UEW 1: 332).

E két utóbbinak az a különlegessége, ha volt **n-* kezdetű többesi alakjuk, akkor az egybeeshetett a fenti U **će ~ *či* 'dieser, der, jener' és U **to* 'jener' **ne*, ill. **no* formákkal, de az sem lehetetlen, hogy más módon képződött ezek többese. Ha **n-* kezdetű többes alakjaik voltak ezeknek is, az egyes és többes számú formák mindkét esetben szabályszerűséget látszanak mutatni: egyrészt „szókezdő orális dentális mássalhangzó ~ szókezdő nazális dentális mássalhangzó”, másrészt „szókezdő magánhangzó ~ szókezdő nazális dentális mássalhangzó”. Az ötféle mutató névmás – a nazális kezdetűeket figyelmen kívül hagyva – szemantikailag, funkcionálisan nem különböztethető meg egymástól egyértelműen: a beszélőtől való relatív távolságon kívül szerepe lehetett esetleg azon tárgy vagy fogalom valamilyen (pl. fizikai) sajátosságának, amelyre vonatkozott. Hasonló különbségtétel látható némely nyelvek számnevei körében (l. Honti 1993: 23).

² Az UEW által biztos alapnyelvi rétegbeli minősítések vannak félkövérrel írva.

A fi. *näin* 'so', *noin* 'so, auf diese Weise', *niin* 'so, ebenso' kétségtelenül többes számú insztruktívuszi alakok (Hakulinen 2000: 520), de ezek szemantikailag valójában szingulárisziak (i. m. 106), vagy még inkább: a numerus szempontjából semlegesek, lévén adverbiumként lexikalizálódott formák. Az UEW által a **nä* alatt (UEW 1: 306) idézett lp. N *?nä ~ nāvt* 'so, auf diese Weise' stb. és N *nie ~ nievt* (stb.) 'like that, in the same way as that' adverbiumok alaktani megformáltságáról nem találtam információt a rendelkezésemre álló szakirodalomban. Ezekhez még vö. SSA 2: 211, 218, 238, 249–250, 251.

Elképzeltető, hogy némelyekben megütöztetést kelt, hogy a nyelvtípustól idegen többesképzési formát vetíték vissza az uráli alapnyelvre (de a szakirodalom is ezt teszi a jóval későbbi finn-permi alapnyelv esetében!), vagyis a számjelölő elem prepozitív helyzetű; az UEW feltevése még inkább furcsa, hiszen egy javában agglutinatív nyelvállapotra teszi e furcsa számjelölés kialakulását. Könnyen meglehet, hogy ez a távoli preuráli kor relikuma, amely a család minden ágában hagyott valamilyen nyomot. E nyom a legnyilvánvalóbb a finn-permi ágban, de a szamojéd és az ugor is emellett vall. A szelkupot és a vogult hozom föl igazolásul. „Im Südselkupischen ist *ni* (~ *i*) das Morphem des pluralen Besitzes, z. B. *mat qum-ni-m* 'мои люди-много-мои'..., welches mit dem *n* der jurakischen Kollektiva identisch und uralisches Ursprungs ist” (Honti 1997b: 94). A vogulban a többes birtok és a többes tárgy jele *n*, amely a többesi funkciójú, *n*- kezdetű mutató névmások valamelyikének agglutinátuma, pl. vog. T *āmp-ān-əm* 'kutyáim', *ālīl-ān-əm* 'megölöm azokat'. Ezt megerősíti, hogy a megfelelő osztják többesi morfémák egy másodlagos számjeltől, az **l*-ből agglutinálódtak (l. Honti 1997b: 85), pl. osztj. V *kat-l-am* 'házaim', *tul-l-am* 'hozom azokat'.

Azt is meg kell jegyeznem, hogy a rendelkezésre álló uráli nyelvi adatok még sejteni sem engedik, miként alakulhattak ezen mutató névmások duális alakjai...

Egyébként azt tapasztaljuk, hogy az uráli alapnyelvben a kettős és többes számú morfémák meglehetősen tarka képet mutatnak. E kép tarkasága a szófaji különbségekből fakad, más ui. a főnevek és a (mutató és személyes) névmások körében. Főnévi kettős számban a számjel **k*, többes számban **t* és **j ~ *i* volt; a **t* a grammatikai, a **j ~ *i* az adverbialis esetekben volt használatos (Honti 1997b: 16, 102); a személyes névmási számjelek így rekonstruálhatók: duáliszi **n*, pluráliszi **k*.

	A számjelek alapnyelvi megoszlása			
	abszolút főnévragozás		személyes névmások és személyragozás	
	grammatikai esetek	adverbialiszi esetek	a birtok és a tárgy számjele	a személyes névmások számjele
egyes szám	∅	∅	∅	∅
kettős szám	<i>*k</i>	? <i>*k</i>	<i>*k</i>	<i>*n</i>
többes szám	<i>*t</i>	<i>*j ~ *i</i>	<i>*n</i>	<i>*k</i>

	A személyes névmások duálisjele <i>*n</i> , plurálisjele <i>*k</i> volt		
	egyes szám	kettős szám	többes szám
1. sz.	<i>*mš(n-)</i>	<i>*mš-n</i>	<i>*mš-k</i>
2. sz.	<i>*tš(n-)</i>	<i>*tš-n</i>	<i>*tš-k</i>
3. sz.	<i>*sš(n-)</i>	<i>*sš-n</i>	<i>*sš-k</i>

Ezek a mai személyes névmásokból és a belőlük agglutinálódott (birtokos és igei) személyvégződésekből többé-kevésbé ma is kimutathatók (Honti 1997b: 102).

Rédei tehát a ma. *nem* ~ vog. *nēm*, osztj. *nem*, zürj. *nem* tagadó elemeket egy valamikori mutató névmásból keletkezett, 'valami; etwas' jelentésű névmásként magyarázza, amelyek tagadó mondatokban tettek szert tagadó névmási funkciójukra. Kialakulásuk az ugor, esetleg – tekintettel a zürj. *nem* alakra – a finnugor korra tehető. A ma. *nē*, *né*-, a vog. *nē*-, *nēm* és az osztj. *ne*-, *nem* „eredetileg határozatlan és általános névmások képzésére szolgálhatott” (Rédei 1969: 105, 106, még vö. TESz 2: 1003–1004, 1010, EWUng 2: 1018, 1022); a fentiek értelmében valószínűleg idetartozik a votj. *no*- is (*no-mj̄r-no* 'nichts', *no-k̄t̄š* 'nirgends'). Rédeinek igaza van, amikor ezen elemeket a **nā* névmásból magyarázza, annyiban azonban különbözik egymástól a nézetünk, hogy én vele ellentétben nem alapnyelvi egyes, hanem többes számi funkció tulajdonítok ezen névmásnak, amit fentebb igyekeztem megindokolni. Tán már a finnugor alapnyelv felbomlása körüli időkben tehetett szert a tagadást és a valamilyen névszói mondatrész határozatlanságát kifejező funkcióra, ezért az UEW okkal kezelheti a mutató névmási szócikket belül e csoportot önálló egységként. A hosszabb változatok *-m* elemének eredete híjával van a magyarázatnak. Problémát jelenthet persze az is, hogy szerintem az **n*- kezdetű mutató névmások többesi funkciójuk voltak, és ez a körülmény arra utalhat, hogy preuráli örökségről van szó, vagyis olyan korból származhat, amikor a nyelv más típust képviselt.

Ami pedig *sēm* tagadósavunkat illeti, az etimológiai szótárak által közöltekhez aligha lehet hozzátennivalóm: „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ēs*, *is*, *s* nyomatékosító-kiemelő szó és a *nem* tagadósó mondattani tapadásával keletkezett” (TESz 3: 514, ugyanígy: EWUng 2: 1317).

A tiltást kifejező *nē* partikula a TESz és az EWUng *nem* szócikkében tárgyalatik abban az értelemben, hogy „A m. *ne* tiltószónak és magánhangzóra végződő megfelelőinek előzménye végső soron az az uráli **ne* ~ **nā* 'ez' mutató névmás lehet, mely talán határozatlan és általános névmások előtagjaként is előfordul; vö. m. *nēmi*, *nēmely* stb.” (TESz 2: 1010). Fentebb volt arról szó, hogy az EWUng már kétségesnek tartja a *nēm* szónak mutató névmásból való származását, ez érvényes a tiltószóra (EWUng 2: 1022).

A legtöbbször tiltást kifejező, másik *sē* partikuláról így nyilatkoznak etimológiai szótáraink: „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ēs*, *is*, *s* nyoma-

tékosító-kiemelő szó és a *ne* tiltószó mondattani tapadásával jött létre” (TESz 3: 504). Hasonló az EWUng magyarázata, hozzátéve, hogy „Form *se* entwickelte sich durch Wegfall des inl. *n*. Urspr war das W eine Verbotspartikel in verneinend-verstärkender Funktion; in versch verneinenden bzw Verbotssätzen bekam es eine konj Funktion” (EWUng 2: 1312).

A *nēm* és a *sēm* tagadószó talán azért rövidült *nē*-vé és *sē*-vé tiltó mondatokban, mert a kategórikus parancs rövideget kíván meg, továbbá a szóvégi nazálisok hajlamosak az eltűnésre (erre magyar példa a ’hol’ kérdésre felelő *-ban/-ben* ragunk több évszázada létező *-ba/-be* változata).

93. Magyar *nincs*, *sincs*, *incs*, *ingyen*

E partikuláink és adverbiumunk is meglehetősen sokat foglalkoztatták a nyelvtörténet kutatóit az elmúlt közel 150 évben. Úgy láttam, hogy érdemes újra végiggondolni, milyen magyarázatok merültek fel, és szükséges mérlegelni az előadott érveket és ellenérveket.

A *nincs* és a *sincs* etimológiájáról utoljára ilyen nézet jelent meg: „Összetett szó: a *nem* tagadószóból és az *és*, *is* kötőszókkal azonos *es*, *is* nyomatékosító-kiemelő szóból keletkezett. Az összetétel olyan mondatokban ment végbe, amelyekben az *es*, *is* simuló nyomatékosító elemmel kiemelt *nem* állítmányi értékű volt. A két szóelem összeolvadása után az *is* nyomatékosító szerepe elhomályosult, s az összetett szó tagadó igévé vált. Eredeti többes száma *nincsek* volt, a *nincsenek* ebből a *-nak ~ -nek* ragos igei állítmányok hatására analogikusan jött létre. A *nincsen* elvonás a *nincsenek*-ből, de nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a *vagyon*, *megyen* stb. hatására az egyes számban ment végbe az alakbővülés. A R. *incs*, *incsen* alakok keletkezése nem világos” (TESz 2: 1019, hasonlóan: EWUng 2: 1028). „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ēs*, *is*, *s* nyomatékosító-kiemelő szóból és a *nincs* tagadó igéből jött létre” (TESz 3: 542, hasonlóan: EWUng 2: 1330).

A *nincs(en[ek])* és a *sincs(en[ek])* szavakat tagadó *i g é n e k* minősíteni túlzásnak tűnik, ezek ugyanis csak igeszerűen viselkedő határozószók, mint a *szabadna*, *szabadjon*, *szabadott*, hiszen ezeknek nincsen teljes paradigmájuk (a tagadó adverbiumoknak nincs igemódjuk és idejük, ill. a felsoroltak egyikének sincsenek 1. és 2. személyű alakjai), ehhez hasonlóak a mordvin és szamojéd névszók és adverbiumok predikatívizált alakjai, hasonló jelenség van az obi-ugor nyelvekben is (erről még alább; még vö. Berrár 1967: 198).

Vajon a *nincs(en)*, *nincsenek* igének tekinthető-e? Erre a kérdésre már jó másfél évtizede igyekeztem választ találni: „Die existenzielle Verneinungspartikel des Ungarischen verhält sich... einem Verb sehr ähnlich, vgl. *nincs ~ nincsen* ’es ist nicht’, *sincs ~ sincsen* ’es ist auch nicht’, *nincsenek* ’sie sind nicht’, *sincsenek* ’sie sind auch nicht’. Die Personalendungen der 3. Personen *en* (vgl.

lesz ~ *leszen* 'es wird') und *(e)nek* (vgl. *lesznek* 'sie werden') sprechen deutlich für den möglichen verbalen Charakter dieser Elemente (Szinnyei 1884: 193; Klemm 1920: 72). Die Formen *nincs(en)* ~ *nincsenek* seien als Formen eines Verbs mit unvollständiger Konjugation aufzufassen, so stellt ein Handbuch des modernen Ungarischen fest (Nyelvművelő kézikönyv 1985: 310). Im Südwesten des Sprachgebietes (in Göcsej, Komitat Zala) sind aber auch Formen wie *nincsek* (vgl. *nincsenek*), *sincsek* (vgl. *sincsenek*) aufgezeichnet (Kardos 1885: 213), die schon eindeutig darauf hinweisen, daß sie ihre Existenz der Kongruenz zwischen dem Subjekt und dem Prädikat zu verdanken haben, das bloße Numerus-suffix war nämlich ursprünglich der einzige Marker der Kongruenz (vgl. *a ház-Ø nagy-Ø* 'das Haus ist groß' ~ *a ház-ak nagy-ok* 'die Häuser sind groß'). Eine ähnliche Entwicklung hat auch in den obugrischen Sprachen stattgefunden, vgl. z. B. ostj. Trj. *ěntem-Ø* 'er ist nicht', *ěntem-γən* 'sie (2) sind nicht', *ěntem-ət* 'sie (∞) sind nicht' (Honti 1986: 99), wog. LM *oăťăm-Ø* 'er ist nicht', *oăťăm-ăn* 'sie (2) sind nicht', *oăťăm-ět* 'sie (∞) sind nicht' (Munkácsi 1894: 121). Anstelle der ursprünglichen Form *nincsek* ist im Plural *nincsenek* unter dem analogischen Einfluß der als Prädikate funktionierenden finiten Verbformen auf *nak* ~ *nek* (*lát-nak* 'sie sehen', *néz-nek* 'sie schauen') zustande gekommen (TESz 2: 1019). Mit dem pseudoverbalen Charakter dieser Verneinungspartikel läßt sich auch der Umstand erklären, daß sie auch mit dem Verbalpräfix *meg* assoziiert auftreten kann: *nincs meg* 'es ist nicht zu finden, es ist verloren', vgl. *megvan* 'es ist anwesend/vorhanden'" (Honti 1997a: 163). Valami nagyon hasonló van a vogulban is, sőt, ott méginkább „igésült”, mert mindhárom grammatikai szám mindhárom személyében létrejött ilyesmi: „Auch im wogulischen Dialekt an der Mittleren Lozva hat sich eine neue negationsverbartige Form entwickelt, die aus der Negationspartikel und verbalen Personalendungen besteht und als existenzielle Negationspartikel gilt, vgl. *ăm jun oăťămēm* 'ich bin nicht zu Hause', *nău oăťămēm* 'du bist nicht', *tău oăťăm* 'er ist nicht', *min oăťămău* 'wir (2) sind nicht', *nin oăťămăn* 'ihr (2) seid nicht', *tin oăťămăn* 'sie (2) sind nicht', *man oăťămău* 'wir (∞) sind nicht', *nan oăťămăn* 'ihr (∞) seid nicht', *tan oăťămēt* 'sie (∞) sind nicht' (Munkácsi 1894: 121)" (Honti: uo.). Ismereteim szerint a többi vogul nyelvjárásban csak a 3. személyekben használatos e tagadó partikula, csak a főnév abszolút paradigmabeli számjeleivel bővítve (míg a közép-lozvaiban, amint fentebb látható, az idézett alakok az igei személyragokat tartalmazzák); az osztjákban ugyanez a helyzet, pl. Vj *ěntim-Ø* (sg.), *ěntim-kən* (du.), *ěntim-ăt-ət* (!) (pl.), Kaz *ăntqm-Ø* (sg.), *ăntqm-ηən* (du.), *ăntqm-ət* (pl.). Egyébként ennek az osztják partikulának, akárcsak a magyar *nincs(en)*, *nincsenek* képződményeknek, jelen idejű egzisztenciális tagadás kifejezése a funkciója (DEWOS 123); ugyanez a helyzet a vogul É *ăťi*, *ăť*, *ăť*, P *ăťě*, *ăťi*, *ăťi*, *oăť*, KL K *oăťi*, *oăť* 'nem (felelettel és állítással párhuzamban); nein, nicht', T *ăk*, *ăk*, *ăki* 'nem, nincs; es gibt nicht', T *ikēm* 'nincs; ist nicht, ist kein(e)' elemekkel is (WogWb 58, 27, 135). Úgy

tűnik, ez annyit jelent, hogy az egzisztenciális tagadás (szinte minden) igeszerű partikulája csak jelen idejű mondatokban használatos az ugor nyelvekben; a vogulban az *ātīm* stb. 'nincs, nem; es gibt nicht, nicht' előfordul múlt időben is, pl. É *ātīm: tot ā. ālsēm* 'ich war nicht dort', KL *oātēm: tāu tēt oā. ōls* 'er war nicht hier' (WogWb 58–59). Így az ismert közös ugor mondattani jegyek száma ismét bővült eggyel.

Egyébként a tavdai vogulban *ā* 'nem' az állítmányt tagadó partikula, pl. *nounmi ā tārtilem* 'téged el nem bocsátlak', maga az állítmányi alak pedig: *ikēm* 'nincsen', *āk* 'ua.', nyomatékosítva: *āki* (Munkácsi 1894: 286).³

Elsőként talán Simonyi foglalkozott alaposabban *nincsen* szavunk eredetével, és ekként vélekedett: „A magyar *nincsen* véleményem szerint kettős tagadást foglal magában: **ne-incsen*. Okaim ezek: Az *incsen* alak tényleg megvan nyelvemlékeinkben, s nincs elegendő okunk föltenni, hogy ez elül hangvesztést szenvedett volna. A legközelebb rokon vogul és osztják nyelvek a 'nincsen'-t így fejezik ki: *aīim, antom, endam, endem*. Ezeknek közös eredetibb alakja nem lehet más, mint **entem*, ez pedig nagyon közel áll a magyar *incsen*-hez. (A többes szám is *aīimet, antomet*, mint a magyarban *nincsenek*). – Ez az *incsen, antom* stb., mint fönt a vogul és osztják bizonyítják, eredetileg nem a *l é t* tagadását ('non est'), hanem a pusztá tagadást jelöli, s mint kezdő magánhangzója, továbbá a hasonló hangzású osztják és vogul *anta, ate* stb. bizonyítják, csakugyan az u g o r t a g a d ó i g e m a r a d v á n y a. (Azt a kérdést is föl lehetne vetni, nem volt-e az *incs*-hez hasonló hangzású és »semmi«-t jelentő tót *nič*-nek arra hatása, hogy a magyar *incs* is fölvette elül az úgy is tagadó *n*-et?)” (Simonyi 1884: 247–248). A *nincs(en), nincsenek* hangtörténeti vonatkozásairól l. Jakab 1999a, 1999b.

Simonyi etimológiai magyarázata Simoncsics egy friss dolgozatában bukkan elő (irodalmi hivatkozás nem lévén, talán tőle függetlenül jutott ugyanarra a gondolatra). A Simonyi és Simoncsics írásaiban foglaltak készítették arra, hogy foglalkozzam *nincs* szavunk eredetével. Simoncsics megállapította, hogy „a régiségben vannak magánhangzó kezdetű *incs–incsen* változatok is” (Simoncsics 2011a: 152), továbbá: „A Münchener-kódexben szereplő 9 *incs*, illetve *incsen, incsenek* alak kétségen kívül mutatja, hogy a magánhangzós kezdetű alakok egyenrangú változatai voltak a nazális mássalhangzó kezdetű 14 *nincs*, illetve

³ A keleti és a nyugati vogulban tatár eredetű partikula fejezi ki a mondatértékű tagadást, pl. kondai *tqmē* 'nem': *t., oqt tēm* 'nem, nem eszem', *t., oat āšletam* 'nem, nem dolgozom', pelimi *tuma: t., at mineim* 'nem, nem megyek' (Munkácsi 1894: 213, 248, WogWb: 679). Idegen nyelvből tagadó partikulának az átvétele nem számít különlegességnek, az oroszországi uráli nyelveknek talán mindegyike meghonosította az orosz *ne* és *nu* partikulát.

nincsen, *nincsenek* alaknak⁴ – még a 15. század második felében is. Ez az a körülmeny, amely a *nincs* tagadószt (és változatait), velük együtt a *nem* tagadószt (és változatait) a mindenütt magánhangzó kezdetű ugor tagadósztok köréhez – ezen túl és általuk az uráli tagadó ige **i-* (~ **e-*) tövéhez – engedi kapcsolni” (Simoncsics 2011b: 157).⁵

Több mint száz évvel ezelőtt Munkácsi egy gondolatébresztő megjegyzést publikált *nincs(en)* tagadó partikulánk és *ingyen* határozószónk esetleges etimológiai kapcsolatáról: „Kétségtelenül összefügg a *ne*, *nem* tagadó szókkal a *nincs*, *nincsen*, melynek csupán végzete szorúl magyarázatra. Itt számbaveendő, hogy a Münchener Codexben e szónak *inč*, *inčen* írásával találkozunk, mi[,] ha tényleges ejtésen alapúl, arra vall, hogy a *n-incsen* utórésze a *ne*-vel egyező előrész nélkül, magában is kifejezi a tagadást. Igen lehetséges, hogy ez az *in-csen* nem más, mint az ismeretes tagadásnyomatékosító *ingyen* szó...” (Munkácsi 1901: 481; én emeltem ki, H. L.).⁶

⁴ Ennél jóval több az *n-* kezdetű alakok száma. l. alább a Nyíri és Pálfalvi közölte számokat.

⁵ Egy másik dolgozatában Simoncsics (1990) a *nincsen* tagadószóval foglalkozik abban az értelemben, vajon sajátos igeként kezelhető-e, és hivatkozik *int* igénk egyes számú 3. személyű, felszólító módú alakjára: „There is no literary gentleman who would deny that *intsen* 'he should wave' / *nincsen* 'there isn't' and the plural counterparts of them make perfect rhymes in Hungarian” (Simoncsics 1990: 144). Én bizony tagadni merészelem, hogy az *intsen* és a *nincsen* tökéletesen rímelve egymással, ezt legfeljebb helyesírásunk sugallhatja, hiszen valójában: *intsën* ↔ *nincsen*... E cikket egyébként csak a benne megbúvó etimológiai felismerés miatt említem meg, hogy ti. Simoncsics utalásszerűen összekapcsolja etimológiailag *hint* és *hímez* igénket (Simoncsics 1990: 144), amelyek esetleges kapcsolatáról a TESz (2: 113, 115) és az EWUng (1: 559, 560) nem szól. E két szónak és egyéb magyar nyelvi rokonainak hang- és jelentéstani viszonyairól igen alapos elemzésben nyilatkozik meggyőző módon Horváth Katalin (1993).

⁶ De Munkácsi ezt is írja: „az *ingy-en*-nek vogul *vońśäl'*, *vuńśäl'* megfelelője” (Munkácsi 1901: 481, még vö. 482), csak az nem világos nekem, vajon a *vońś-*, *vuńś-* és az *ingy-* etimológiai vagy funkcionális megfelelésre gondolt-e. Lewyvel (1915–1916) vitatkozva tette egyértelművé, hogy etimológiai megfelelésre gondolt: „Ich glaube immer noch, dass ungar. *ingy-en*, *ingy-ért* 'umsonst' eher mit wog. *vońś-äl'*, *vuńś-äl'* 'umsonst, vergebens; durchaus, eben nur'... erklärt werden kann (vgl. betreffs des Anlautes wog. *vonli*, *unli* 'sitzt' ~ ungar. *ül*, in der älteren Sprache *il* id.” (Munkácsi 1915–1916: 268). A Munkácsi által a ma. *ingyen*-nel összekapcsolt vogul szónak – újabb feljegyzések szerint: FL *wonśal'* 'ohne Beute; mit leeren Händen' (DEWOS 1607), Szig *wonśal'* 'leer, umsonst' (Kálmán 1976: 323) – csak az osztjában van megfelelője: Kaz Szin *wonśal'*, O *wonśali* 'ohne Beute; mit leeren Händen' (DEWOS 1606–1607), és ezen obi-ugor szók fonetikailag megbízható feljegyzésű alakjai kizárják a ma. *ingyen*-nel való etimológiai rokonságot; egyébként pedig a vog. *vonli*, *unli* 'ül' ~ ma. *ül* etimológiai párhuzam (így Munkácsi) is teljesen téves, lévén – ősinék tűnő – *ül* igénk ismeretlen eredetű.

Az MSzFE-ben és az UEW-ben az *ingyen* meg sincs említve. A TESz pedig ekként vélekedik róla: „A szócsalád alapja, az *ingyen*[,] szóhasadás eredménye. Az *ígyen* határozószótól (l. *így* a.) különült el. Eredetileg nyomósító szerepű határozószó volt a *nem*, *sem*, *majd* (*majdan*) mellett... Tagadó nyomósító szerepéből fejlődhetett az ’ok, cél nélkül, hiába’, majd ebből az ’ellenszolgáltatás nélkül’ jelentés” (TESz 2: 215). Lényegében ugyanígy vélekedik erről Bárczira (SzófSz 135) hagyatkozva Grétsy (1962: 178) és az EWUng (1: 614–615) is.

Ismereteim szerint az etimológiai szótáraink (TESz 2: 215, EWUng 1: 614–615) által vallott etimológiai nézet Lewytől származik, amelynek lényege, hogy az *így* és az *ingyen* egy töről fakadnak, mondván, az utóbbinak az *n*-je másodlagos, amely fejlemény párhuzamaként a valóban összetartozó *lág*y ~ *langyos* szópárra hivatkozik (Lewy 1913: 305–307, ez utóbbi szópárt l. MSzFE 2: 384–385, UEW 1: 250–251, TESz 2: 718, EWUng 2: 871). Lewy ezt Munkácsival (1901: 481–482) vitázva adta elő, és hivatkozott arra, hogy Setälä (1913–1918: 24) egyetértett vele, és a ma. *ingyen* mutató névmási eredetét igazolandó más nyelvekből is idézett hasonló alakulatokat (Lewy 1915–1916: 267). Ilyen a mordvin *stak* ’дапом, ingyen’ szó, amelyet Budenz (1881: 64) az Ahlquist (1861: 173) közölte *stak* ’so; úgy’ szóval kapcsolt össze, és ezt hozta fel Lewy bizonyítékkul. E mordvin adat Paasonen szótára szerint széles jelentéskörű a nyelvjárásokban: ’so, ebenso; so ohne weiteres; umsonst, vergebens; gratis’ (MdWb 1: 347). E szó etimológiájának nyomozása esetleg segíthet kialakulásának nyomára jutni. Paasonen (1953: 62, 66) egykor az *e*- névmástövből magyarázva a fi. *että*, ma. *ez* családjába vont (hasonlóan SSA 1: 108, 109) e mordvin adverbiumot. A mordvinban a tagadó igének is van *e*- töve, ezért lehetségesnek vélem, hogy az ’umsonst, vergebens; gratis’ jelentés az E *ist’ak*, *st’ak*, M *stak*, *ist’ck* névmástői képződmény a hasonló hangalakú tagadó igének köszönhető, s ha ez igaz, párhuzamul szolgál a ma. *ingyen* hasonló magyarázatához (l. alább). E mordvin adverbiumok kétféle névmástő kontaminálódásából (vö. E *ist’a* ’úgy, annyira; olyan; így, a következőképpen’; Keresztes 1990: 137) és a *k* (nyomatékosító?) elemből keletkeztek: *is-* (~ fi. *e-ttä*, ma. *e-z* stb.) × *t’a-* (~ fi. *tä-mä*, ma. *té-tova*) (így Serebrennikov 1967: 103, még vö. 257).

Az (*így* <) *ígyen* > *ingyen* fejleménnyel kapcsolatban régóta vannak szemantikai kétségeim és mellesleg hangtörténetiek is. „Az *ingyen* szónak széles területről való nyelvjárási adatokban ’hiába’ jelentését közlik... Erre a jelentésre régi nyelvi adatok is mutathatók fel” (Pais 1957: 152; ehhez még vö. Berrár 1957: 138), de Pais nem különítette el szavunkat az *ígyen* határozószótól. Nem sikerült belátnom, hogy az *ígyen* > *ingyen* ’hiába; ingyen’ jelentése ’sofort; rögtön, azonnal’ jelentésből jöhetett volna létre tagadó mondatokban. Az a határozott benyomásom, hogy az *ígyen* > *ingyen* etimológiai magyarázat híveit a jól adatolt *-VgyV-* > *-VngyV-* változás csábította erre a feltevésre, miközben a szemantikai, funkcionális változást ad hoc jellegűen értelmezték. Inetimologikus hangok meglehető-

sen nagy számban keletkeztek szókinszünk elemeiben, amiről egyebek közt Nyirkos (1987) monográfiája is tanúskodik. Éppen ezért vettem elő e könyvet, és bizony a megfelelő alponban, amelyben a *ty* és *gy* előtti szóbelseji anorgani-
kus *n*-t tartalmazó szavakat tárgyalja (Nyirkos 1987: 160), az *ingen* meg sincs említve. Gyaníthatólag azért, mert Nyirkos egymástól független szavaknak tekintette az *ígyen*-t és az *ingen*-t. Úgy látom tehát, hogy az *ingen* aligha lehet az *ígyen*-ből szóhasadással keletkezett lexéma, hanem Munkácsi eredeti ötletét látom valószínűnek, hogy ti. az *ingen* eleve tagadó értelmű lehetett, és a vitatott létezésű *incsen*-nel függhet össze.

Simonyi feltevése, miszerint a ma. *nincsen* *ne-incsen formából alakulhatott ki,⁷ hihetőnek tűnik, de persze ez nem ún. kettős, hanem nyomatékos tagadást fejezhetett ki. Ami pedig ennek a *ne*- elemét illeti, Rédei magyarázata látszik helyesnek, hogy ti. „eredetileg határozatlan és általános névmások képzésére szolgálhatott”, amely tagadó mondatokban tett szert tagadó névmási funkciójára (Rédei 1969: 105, 106), és szerintem ekként nyomatékosíthatta az *incsen* tagadó alakot is. Ezzel persze máris állást foglaltam azon kérdésben, mi fán terem az *incs(en)*, és így belebotlottam a ma. *nincs(en)* ~ *incs(en)* problémájába is. És ez azt is jelenti, hogy Simoncsicssal (2011b: 157) is egyetértve az *incs(en)* tagadósóban az uráli tagadó ígét sejtem.

Az *incs(en)* tagadósónak szakirodalmunkban való nyelvtörténeti megítélése nem tűnik megnyugtató megoldást kínáló magyarázatnak. Ezért célszerűnek látom idézni az ezzel kapcsolatos fontosabb állásfoglalásokat.

A Müncheni Kódex szótári feldolgozásában (csak a *nincs*, *nincsen* szócikkben, vannak ui. további, hasonló szócikkek is!) a *nincs*, *nincsen*, *nincsenek* adatok mennyisége 71, a *nics* adatoké 2, az *incs*, *incsen*, *incsenek* formáké összesen 9, és a feldolgozó szerint az utóbbiak „A másoló olvasási és íráshibái” (Nyíri 1993: 258); az utóbbi (vagyis a Nyíri által hibásnak tekintett) változatok száma Szabó T. (1985: 414) szerint ugyanennyi.

Pálfalvi Etelka próbálta tisztázni egy tanulmányban az *n*- nélküli adatok mi-
benlétét: „Úgy gondoljuk, hogy a MünchK. *incs* adatai téves olvasatúak, helyet-
tük *nics* olvasandó, amely oly módon került a *nincs* helyére, hogy a szóbelseji *n*
rövidítését elfelejtette leírni a másoló... a *nincs* adatok jó része (61%) *nīL* alak-
ban található a kódexben. Az idézett példák bizonyítják, hogy a rövidítés elma-
radhat még akkor is, ha így a szó értelmetlenné válik... Feltételezhető, hogy a
3[,] ill. 5 *inL* (10%) alak íráshiba, és *nīL* a helyes olvasata” (Pálfalvi 1963: 41).
Pálfalvi (1963: 39) szerint Szinnyei említi az *incs* adatot (de vajon hol?...), és „ő
a szóeleji *n* hiányának okát lekopásban látja”. Kétségtelenül igaza van Simonyi-

⁷ Most természetesen eltekinthetünk attól a részletkérdéstől, vajon a *nincs(en)* vagy az *incs(en)* az eredetibb, ill. miként magyarázható az *-en* végződés.

nak (1884: 247), amikor azt írja, hogy „nincs elegendő okunk föltenni, hogy ez elül hangvesztést szenvedett volna”.

„Még egy nyelvemlékünkről, a Virginia kódexről kell említést tennünk. Ez a kéziratunk az előbb említett valamennyi emléknél szebben írott, olvasási problémák nemigen adódnak. 12 *nincs(en)* adata van: két *nincs* (egyikük *nȳcz* feloldása), két *nics* (egyikük *ȳ-ján*: *nȳcz* a két vessző úgy egybefolyik, hogy semmiben sem látszik különbözni az előbb idézett *nycztől*. Két *nincsen* (egyikük feloldott rövidítés) mellett hat *nicsen* alak található. A szóbelseji *n*-ek ilyen arányú hiányzása inkább nyelvjárási sajátságra, mint íráshibára enged következtetni. Talán nyelvjárási eredetű a LevT. következő két adatában is a *nics*: »... mert ara tannossagom *nych*« (LevT. I, 49); »Annak felette Wng varmegyebe tarsomnak attam az nagysagod levelet, meg azra valasonk *nycz*.« (LevT. I, 12), bár a gyakorlatlan és (az első esetben a levélből megállapíthatóan) izgatott levélírók hibájából is eredhet. [Bekezdés] ... Végignézve jónéhány nyelvemlékünk *nincs* ~ *nics* ~ *incs* szavait, a fölvetett kérdésről véleményünket a következőkben foglalnánk össze: 1. *nincs* szavunknak ákalánosan elfogadott etimológiája kizárja egy *incs* hangalak létezését (vö. SzófSz.: *nem* + *es* ~ *is*). 2. Azokról az *incs* adatokról, melyekre más etimológiák hivatkoznak (MünchK., Sermdom.)(,) meggyőződésünk, hogy hibás olvasat és ezen alapuló hibás kiadás terjesztette el a nyelvészeti köztudatban; és a rájuk épülő etimológiák helytelenek. 3. Lehetségesnek tartjuk, hogy az idézett *nics* alakok közül egyesek íráshibák (MünchK.), mások pedig nyelvjárási alakváltozatok (VirgK., LevT.)” (Pálfalvi 1963: 42). Alant látható, hogy a *nics*-féle alakok száma sem elenyésző, amelyek adatoltságát Szily (1919: 141) is megerősítette. Mégha vannak is köztük íráshibás alakok, nem jelenti, hogy ilyenek egyáltalán nem is létezhetek, miként Pálfalvi is véli. Ez esetben persze kísérletet kell tenni, hogy nyelvtörténetileg értelmezzük e gyanús adatokat.

Nyíri és Pálfalvi adatainak száma, aránya:

	Nyíri	Pálfalvi
<i>nincs, nincsen, nincsenek</i>	71	61%
<i>incs, incsen, incsenek</i>	9	8
<i>nics, nicsen, nicsenek</i>	2	10

Az *incs* stb. adatok mennyisége tehát nem elhanyagolható, összességében a *nics*-féle adatok száma is elgondolkodtató. Imponálóan határozott Nyíri Antal nyelvtörténész állásfoglalása, hogy az *incs* és társai íráshiba termékei, Pálfalvi is hibás olvasatnak tekinti *incs*-eket és részben a *nics*-eket is, amely adatok mégis gyökeret vertek a szakirodalomban. Nyíri nem kommentálja a *nics* hangalakú adatokat (gyaníthatólag ezeket is íráshibaként értékelte), Pálfalvi pedig részben íráshibával, részben nyelvjárási alakváltozatokkal számol. Ezek az *incs*- és *nics*-

féle adatok kételyeket támasztottak bennem *nincs(en)* szavunk azon magyarázatával kapcsolatban, amely etimológiai szótárainkban olvasható.

A *nics*, ha ténylegesen létezett, talán *nincs* > *nics* változás (haplológia?, disszimiláció: $n-n > n > \emptyset$?) révén magyarázható.

Végül lássuk, én miképpen vélekedem *nincs(en)* partikulánk eredetéről. A szakirodalomban afelől nincsen semmi kétség, hogy az obi-ugor tagadó partikulákban az uráli **e-* tagadó ige lapul. Az osztják **ě-* és a vogul **e-* tagadósók tövének előzménye bizonyosan **e-*, és ennek valószínű magyar folytatója **i-* lehetett. Ha a ma. *incs(en)* valóban az uráli tagadó igét tartalmazza, az osztjákéhoz (pl. Vj *ěntim*) hasonló hangalakú formával számolhatunk talán az ugor alanyelvben is: **ent-* 'nem', amely az ősmagyarban az *ēs* nyomatékosító partikula előzményével összeolvadva alkotott nyomatékos tagadást kifejező elemet: **int-ēs* > > *incs*. A *nincs* valóban visszavezethető a *nēm* és az *ēs* kapcsolatára is, így párhuzamosan létezhetett egymás mellett az *incs(en)* és a *nincs(en)*; ilyenféle egzisztenciális tagadósók a magyaron kívül más finnugor nyelvekben is létrejöttek (l. Honti 1997a: 161–163). A kettő között persze lehetett valamilyen funkcionális különbség, de nem feltétlenül, lévén igen közeli hangalakúak, és ha a nyelvmélekek *incs(en)* lexémája nem íráshiba terméke, biztosnak tekinthetjük az előző mondatban megfogalmazott feltevést.

Ha az uráli tagadó ige rekonstrukciójait és azok mai képviselőit (UEW 1: 68) tekintjük, látható, hogy mind a puszta magánhangzóból álló alapszó képviselői (vagyis a tagadó igék tőalakjai), mind mai folytatóinak derivátumai szinte mindenütt nagy hangtani tarkaságot mutatnak.

A *sincs* hagyományos magyarázatához nincs mit hozzáfűznöm: „Összetett szó: az *ēs*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ēs*, *is*, *s* nyomatékosító-kiemelő szóból és a *nincs* tagadó igéből jött létre... A szóelemek összeolvadása a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat *n* elemének kiesésével járt: (*ēs nincs* >) *snincs* > *sincs*; vö. *sem*, *se*” (TESz 3: 542, hasonlóan: EWUng 2: 1330).

Summa summarum: A fent előadott magyarázatok jobbára lényegesen eltérnek a hagyományosan elfogadottaktól, és persze ezek is feltevéseken alapulnak. Saját megítélésem szerint az én érvelésem szilárdabb alapokon nyugszik, mint az általam vitatottak. Mindazonáltal nyilvánvalóan az én magyarázatom is hipotézis.

Irodalom

- Adler, Elna – Leppik, Merle (1994), *Vadja keele sõnaraamat 2*. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut, Tallinn. = VKSr 2.
- Ahlquist, August (1861), *Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis*. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

- Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Benkő, Loránd (1970), Korreferat B. In: Schlachter, Wolfgang (Hrsg.), Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 33–35.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Berrár Jolán (1957), A magyar történeti mondatlan. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1967), A szófajok története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 1967. 193–211.
- Budenz József (1873–1881/1966), A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary. – Magyar-ugor szótár. Uralic and Altaic Series 78. A. M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest / Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Budenz József (1881), Máté Evangélioma moksa-mordvin nyelven Tyumenyev A. fordításából. Ugor Füzetek 4. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- Erdal, Marcel (2004), A Grammar of Old Turkic. Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. Section Eight. Central Asia. Volume Three. Brill, Leiden – Boston.
- EWUng 1 = Benkő 1993.
- Grétsy László (1962), A szóhasadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyuris Beáta (2008), A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan. 4. kötet. A szótár szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2008. 639–682.
- Hakulinen, Lauri (2000), Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Honti László (1986), Chrestomathia Ostiacica. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1993), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti, László (1997a), Die Negation im Uralischen I–III. LU 33: 81–96, 161–176, 241–252.
- Honti, László (1997b), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). FUF 54: 1–126.

- Horváth Katalin (1993), Állapot és történet az etimológiai kutatásban. (A *hint* ige eredete és rokonsága.) In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.), Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 81–91.
- Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Jakab László (1999a/1999b), *Nincsen és sincsen*. Magyar Nyelvjárások 37: 225–227. In: Jakab László (szerk.), Tanulmányok az igeragozás köréből. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 73. szám. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen. 1999. 145–148.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1958), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. V. Band. Aufführungen beim Bärenfest. MSFOu 116. = WV 5.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1963), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. VI. Band. Schisksalslieder, Klagelieder, Kinderreime, Rätsel, Verschiedenes. MSFOu 134. = WV 6.
- Kardos Albert (1885), A göcseji nyelvjárás. Nyr 14: 213–216.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal (1920), *Nincs, nincsen, nincsenek, sincs, sincsen, sincsenek*. MNy 16: 72–78.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó György (szerk.) (1971), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.
- Lakó György (szerk.) (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Л. С.] (1976), Историческая морфология чувашского языка. Наука, Москва.
- Lewy, Ernst (1913), Etymologien. FUF 13: 304–307.
- Lewy, Ernst (1915–1916), Zu *ingen*. KSz 16: 267.
- D. Máta Mária (2011), Magyar szófajttörténet. Argumentum Kiadó, Budapest. MdWb 1 = Paasonen 1990.
- Mészöly Gedeon (1929/1973), Mióta lovas nép a magyar? Népünk és Nyelvünk 1: 205–214. / In: Kodolányi János (szerk.), A finnugor őshaza nyomában. Gondolat, Budapest. 368–382.
- Munkácsi Bernát (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Munkácsi Bernát (1901), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi, Bernhard (1915–1916), [Zu *ingyen*.] KSz 16: 268.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = WogWb.
- Nyíri Antal (szerk.) (1993), A Münchener Kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyírkos István (1987), Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. KLTE, Debrecen.
- Paasonen, H. (1953), Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriß. Zweite Auflage. Apuneuvoja suomalais-ugrilainen kielten opintoja varten IV. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Paasonen, H. (1990), Mordwinisches Wörterbuch. I: A–J. LSFU XXIII/1. = MdWb 1.
- Pais Dezső (1957), Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala *kwtež* és *vetež* szava? MNy 53: 148–153.
- Pálfalvi Etelka (1963), Volt-e *i n c s* a magyar nyelvben? NéNy 7: 39–43.
- Ramstedt, G. J. (1924), Die Verneinung in den altaischen Sprachen. MSFOu 52: 196–215.
- Ramstedt, G. J. (1952), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto. MSFOu 104/2.
- Rédei Károly (1969), Szófejtések. NyK 71: 101–112.
- Rédei, Károly (1970/2002), Kiellon ilmaismisen alkuperästä unkarissa. Virittäjä 74: 47–51. / In: Rédei 2002: 49–53.
- Rédei, Károly (1973/2002), Über die Demonstrativpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 150: 311–319. / In: Rédei 2002: 54–61.
- Rédei, Károly [Hrsg.] (1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei Károly (1998–1999), Szófejtések. NyK 96: 129–137.
- Rédei, Károly (2002), Ausgewählte Schriften von K. R. Hergestellt für K. R. zum 70. Geburtstag. R. K. válogatott írásai. Készült R. K. 70. születésnapja alkalmából. Urálisztikai tanulmányok 12. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011a), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I: Introduction, Lexicon: »A–K«. Turcologica Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011b), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part II: Lexicon: »L–Z«. Conclusions, Apparatus. Turcologica Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1967), Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Gadžieva, N. Z. [Серебренников, Б. А. – Гаджиева, Н. З.] (1979), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика и морфология. Учебное пособие для вузов. Маариф, Баку.

- Setälä, E. N. (1913–1918), Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen. JSFOu 30/5: 1–104.
- Simonsics, Péter (1981), Syntaktomorfeemi -É: unkarin syntaksin läpileikkauskuva. *Sa-nanjalka* 23: 115–123.
- Simonsics, Péter (1990), On the Verbal Nature of Negation in Hungarian. In: CIFU-7/3A. Debrecen. 144–147.
- Simonsics Péter (2003), Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngæy*) töltőeleme és a magyar -É szintaktomorféma. *NyK* 100: 238–244.
- Simonsics Péter (2011a), Az ugor tagadásról. *Erdélyi Múzeum* 73/2: 152–162.
- Simonsics Péter (2011b), Mi van a *semmi* és a *nincs* között? *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 55: 59–66.
- Simonyi Zsigmond (1884), A magyar tagadó szók eredetéről. *Nyr* 13: 241–248.
- SSA 2 = Kulonen 1995.
- Steinitz, Wolfgang (1950), Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Steinitz, Wolfgang (1976), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare. Ostjakologische Arbeiten. Band II. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- Szabó T. Ádám (szerk.) (1985), Münchener Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna (1980), Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *NyK* 82: 59–82.
- Szily Kálmán (1919), *Nincsen*. *MNy* 15: 141.
- Szinnyei József (1884), Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje? I–II. *Nyr* 13: 145–152, 193–197.
- SzófSz = Bárczi 1941.
- Tenišev, E. R. (szerk.) [Тенишев, Е. Р. (отв. ред.)] (1988), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
- UEW 1 = Rédei 1988.
- VKSr 2 = Adler – Leppik 1994.
- WogWb = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko (1987), Wotjakischer Wortschatz. LSFU XXI. = WUoK.
- WUoK = Wichmann et al. 1987.
- WV 5 = Kannisto – Liimola 1958.
- WV 6 = Kannisto – Liimola 1963.

Többfunkciós morfémakapcsolatok a szurguti hantiban¹

This study examines the syntactic function of present and past participles that appear with possessive suffixes (root+PTC.PRS+PPx and root+PTC.PST+PPx), concluding that the morpheme string can fulfill any function of the sentence. The participial forms chosen as examples (*mən-t-am* go-PTC.PRS-1SG and *mən-m-am* go-PTC.PST-1SG) primarily serve an attributive function (*məntam / mənmam lek* 'the road I walk(ed) on'). Less commonly, they can indicate time and cause (*ma mənmam ar āḷḡə jey*. 'Since I left, many years have passed'). Alongside verbs that express senses, they can function as subjects or objects (*ma mənmam əntə wuje*. 'You didn't see my leaving.'). In such cases, the grammatical item may be more accurately described as an action nominal, rather than a participle. Given the limited circumstances in which nominalization can occur, there is no justification for treating these forms as an independent word class. In Surgut Khanty, it is only in the language of folk songs that the morpheme string *participle + PPx* fulfills a predicative function (*tūt pīrnə ma tī mənmam*. 'After that I left.'). In spoken language, this function is rare and only occurs with passive verbals.

Keywords: Surgut Khanty, participle, syntactic function, grammatical polysemy.

0. Bevezetés

A hanti nyelv szurguti nyelvjárásában öt nem-finit igealak, azaz igenév van: a *-ta(γə)* képzős főnévi igenév (infinitivus), a *-t-* képzős folyamatos és *-m-* képzős befejezett melléknévi igenév (participium), a *-min* képzős határozói igenév (gerundium v. konverbum), a *-ŋ-* képzős feltételes és a *-ḷḡ* képzős tagadó igenév. A leggazdagabban a participiumok toldalékolhatók. Az infinitivusokhoz nem lehet egyéb toldalékot fűzni, a gerundiumok csak állítmányi helyzetben láthatók el számmal, a participiumokhoz azonban járulhat személyjelölő morféma, határozórag és névutó is. A tagadó igenév a participiumokhoz hasonló módon toldalékolható,

---

¹ A tanulmány az OTKA K104249 számú kutatásának keretében jött létre. Ezúton mondok köszönetet Havas Ferencnek és Gugán Katalinnak írásom végső megformálásához nyújtott, hasznos segítségükért.

de variációs lehetőségei korlátozottabbak. A mai nyelvben már archaikussá vált feltételes igenévhez pedig csak személyjelölő morfémákat lehet kapcsolni.

Jelen tanulmányban a szurguti hanti folyamatos és befejezett melléknévi ige-nevek személyjelölővel ellátott alakjainak a mondatbeli funkcióit vizsgálom (PTC.PRS + PPx és PTC.PST+PPx)². Érdeklődésem az keltette föl, hogy a tő + igenévképző + személyjelölő felépítésű morfémasorok a mondatban bármely szintaktikai funkciót betölthetik. Ez vajon azt jelenti, hogy a hanti nem-finit alakok rendszere hasonlítható az angolhoz? A szakirodalomban széles körben ismert a következő, a *crying* szó különböző funkcióit illusztráló angol mondatsor (Nedjalkov 1995: 106, idézi Ylikoski 2000: 219):

Participium: <i>A crying girl entered the room.</i>	'A síró lány belépett a szobába.'
Konverbum: <i>Crying, the girl entered the room.</i>	'A lány sírva lépett a szobába.'
Infinitivus: <i>The girl started crying (=to cry).</i>	'A lány sírni kezdett.'
Nomen actionis: <i>The girl's crying irritates me.</i>	'A lány sírása zavar engem.'

A mondatok fordításából kiderül, hogy a magyarban morfológiailag is világosan elkülönülnek egymástól az adott szófajok és mondatbeli funkciók, azaz az *-ing* képzőnek a magyarban legalább négy igenév- illetve főnévképző felel meg. Az alább ismertetendő szurguti hanti jelenség inkább az angolhoz áll közelebb. Itt is arról van szó, hogy azonos morfológiai felépítésű alakok többféle szintaktikai funkciót is betölthetnek, ebből következően akár több szófajhoz is tartozhatnak.

A fentebb idézett négy angol mondat annak a nyelvészeti diskurzusnak is állandó szereplője, mely a verbális és nominális kategóriák közti átmeneti szófajokat érinti. A klasszikus igenévi szófajok (infinitivus, participium, gerundium) mellett a nyelvészeti irodalomban egyre gyakrabban használják a konverbum terminust, mely az igenévi eredetű, határozói funkciójú szerkezeteket szélesebben lefedő fogalom (Haspelmath – König 1995, van der Auvera 1998 stb.), másrészt pedig az alanyi és tárgyi funkciót betöltő, a névszókhoz közelebb álló cselekvésnév kategóriája is alapos kutatás tárgya lett (Comrie 1976, Koptjevskaja-Tamm 1993, 2011, Malchukov et al. 2008 stb.). A finnugor nyelveket is figyelembe véve legutóbb Jussi Ylikoski próbálta tisztázni a fentebb említett terminusok jelentését (2003). A tisztázást egyrészt az nehezíti, hogy egymástól nagyon különböző nyelvek jelenségeit kellene egységes rendszerbe igazítani, másrészt pedig a morfológiai és szintaktikai szempontok egyidejű alkalmazása okoz gon-

² Az igevekhez járuló személyjelölőket birtokos személyragként szokták elemezni, és Px-szel jelölik. A szurguti hantiban viszont különbözik a Px-ek és az igenévi személyjelölők alakja, ezért ez utóbbiakat én PPx-szel jelölöm (bővebben l. Csepregi 2012). A transzkripció és a glosszázás tekintetében is a Csepregi 2012-ben alkalmazott gyakorlatot követem.

dot. Az egyes szófajkategóriák között óhatatlanul is átfedések vannak, a határokat nem lehet egyértelműen meghúzni. Gyakran még az sem világos, hogy az igenévi alakok a szóképzés vagy a ragozás körébe tartoznak-e. Ennek a dichotómiának a feloldására hozta létre Haspelmath a „szófajváltó ragozás” (word-class-changing inflection) kategóriát (1996). Az utóbbi bő két évtized nyelvészeti diskurzusának áttekintése után Ylikoski a következőképpen jellemezte a négy alapvető infinit igealakot (2003: 228):

<i>Nem-finit igealak</i>	Infinitivus	Konverbum	Participium	Nomen actionis
<i>Szintaktikai funkció</i>	argumentum (= alany, tárgy, kötött határozó)	(szabad) határozó	jelző (+ melléknévi állítmány)	– (azonos a főnevek funkciójával)
<i>„Új szófaj”</i>	–	–	melléknév	főnév
<i>A lexikalizáció iránya</i>	főnév, határozószó	határozószó, névutó, kötőszó	melléknév (> főnév)	főnév

Jelen tanulmánynak nem célja a hanti igenévrendszer teljes körű szófajtani bemutatása, de a személyjelölővel ellátott participiumok használatának tárgyalásakor fel kell vetnünk ezeket a ma aktuális szófajtani kérdéseket is.

A fenti angol mondatok mintájára létre lehet hozni négy hasonló hanti mondatot, melyekben a *mən-t-am* megy-PTC.PRS-1SG vagy a *mən-m-am* megy-PTC.PST-1SG morfémasor négy különböző szintaktikai funkciókban szerepel. Ha a szófaj a szintaktikai funkció határozza meg, akkor ez négy különböző szófaj is jelent:

Participium:	<i>ma mənmam leki jūwa!</i>	’Az általam járt úton gyere!’
Konverbum:	<i>ma mənmam ar āḷḡa jey.</i>	’Mióta elmentem, sok év telt el.’
Nomen actionis:	<i>ma mənmam əntə wuje.</i>	’Elmeneteletem nem láttad.’
Ige:	<i>íut pīrnə ma tī mənmam.</i>	’Azután ím elmentem.’

Az élő nyelv sokkal gazdagabb ezeknél a sematikus mondatoknál. A továbbiakban az utóbbi bő száz évben feljegyzett szurguti hanti nyomtatott forrásokból gyűjtött, és anyanyelvű adatközlők által kiegészített példamondatokon mutatunk be a PTC+PPx morfémakapcsolat grammatikáját.

1. Participium + személyjelölő – jelzőként

A melléknévi ige nevek prototipikus mondattani funkciója a jelzői. Ennek megfelelően a szurguti nyelvjárásban is jelzőként fordul elő a személyjelölő nélküli folyamatos és befejezett melléknévi igenév. Az aktív és passzív ige neveknek

nincs külön morfológiai jelölője, de szó szerkezetet alkotva megkülönböztethető: ha a szerkezet alaptagja (feje) az igenév ágense, akkor az igenév aktív, ha a páciense, akkor passzív (mint a magyarban).

Folyamatos, aktív:

- (1) *ma wəʌe mən-tə ne wɔ̃s-əm.*
 én PCL megy-PTC.PRS nő COP-1SG
 'Hiszen én menő (= úton levő) nő vagyok.' (Chr 78)

Befejezett, aktív:

- (2) *wəjəɣ kənč-čayə jəŋkiʌ-əm jāk-kən jɔ̃wət-ɣən.*
 vad keres-INF jár-PTC.PST emberek-DU érkezik-[PST]-DU
 'Két ember érkezett, akik vadászni jártak.' (VJM 46)

Folyamatos, passzív:

- (3) *wāt ʌʌəm-tə sārəm lip-ət*
 szél emel-PTC.PRS száraz levél
 'szél emelte száraz levél' (BUFF 26/47)

Befejezett, passzív:

- (4) *tem ʌʌ ʔwt-əm juɣ aŋkʌ-ət-a jɔ̃w-ət.*
 ez év kivág-PTC.PST fa törzs-PL-LAT érkezik[PST.3SG]
 'Idén kivágott fatörzsekhez érkezett.' (Chr 74)

Befejezett, relatív – ha az intranszitiv igenek egyéb bővítménye, pl. hely-, cél-, vagy eszközhatározója van, a belőlük képzett igenevek átmenetet képeznek az aktív és a passzív értelmű igenevek között. Ezeket hívják relatív participiumoknak (Lehmann 1984: 49–58, idézi Haspelmath 1994: 154):

- (5) *ma jɔ̃s jəɣ-ʌ-am mən-əm lek-i*
 én régi emberek-PL-1SG megy-PTC.PST út-ABL
 'őseim járta úton' (BUFF 27/55)

A passzív (vagy relatív) folyamatos és befejezett melléknévi igenév személyes névmási ágensét az igenévhez járuló koreferens személyjelölő fejezi ki. Ez a jelenség csak a keleti hanti nyelvjárásokban ismert, a nyugati nyelvjárások az ágensjelölést a jelzői szerkezet fejéhez kapcsolt birtokos személyraggal fejezik ki (l. erről bővebben Csepregi 2012).

Folyamatos, relatív:

- (6) *temi wəle ma jǎŋkia-t-am lār kǎnəŋ.*
 ez PCL én jár-PTC.PRS-1SG tó part
 'Hiszen ezen a tóparton én járok (én járom tópart)' (VJM 8)

Befejezett, passzív:

- (7) *katə-m-am kuə put-nə kiŋ.*
 fog-PTC.PST-1SG hal fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 'A hal, melyet fogtam (a fogtam hal) a fazékban maradt.' (NyK 108: 67)

Befejezett, relatív:

- (8) *lin jǎŋkia-m-in tǎŋi-t-nə lin wər-in-at*
 ők ketten jár-PTC.PST-3DU hely-PL-LOC ők ketten vér-3DU-INSF
ńərəm kar-ət əjnam wərt-a jəŋ-ət.
 bokor tisztás-PL mind vörös-LAT válik-[PST]-PL
 'Ahol ők ketten jártak (a jártuk helyeken) a vérüktől a bokros helyek
 vörösek lettek.' (JAK 30)

A fenti példákban szereplő igenevek rendelkeznek a participiumok összes tulajdonságával. Egyrészt képesek a relatív igeidő kifejezésére, valamint az ágens személyének jelölésére; őrzik az igei vonzatokat (pl. vadászni járt emberek, (2) mondat), mindezek az igékhez közelítik őket. Annyiból viszont nominális jellegűek, hogy főnév bővítményei, jelzői szerepben a melléknevekhez állnak közelebb.

2. Participum + személyjelölő – határozóként

A személyjelölővel ellátott vagy személyjelölő nélküli melléknévi igenévhez határozórag kapcsolódhat, és névutóval is szószerkezetet alkothat. Ezek a szerkezetek a mondatban időhatározói, ritkábban ok-, cél-, eredmény- és hasonlító határozói funkciót töltenek be, vagy feltételes mellékmondatot rövidítenek. A határozói funkciót a szerkezet végén megjelenő határozórag vagy a névutó biztosítja. A szurguti hanti nyelvjárásban használatos hét határozórag közül öt jelenik meg participiumok végén (LAT, LOC, ABL, TRA, NSF), a névutók közül pedig több mint egy tucat.

Előfordul azonban határozói helyzetben pusztán személyjelezett igenév is. Ezek tulajdonképpen elliptikus alakok, a határozóragos vagy névutóval alkotott szerkezetek variánsai, melyekről hiányzik a konkrét határozói viszonyt jelölő morféma. Példatáramban vannak olyan szerkezetek, melyeket funkció nélküli,

alkalmi alakváltozatnak tekintek (2.1.). Sejtésem szerint ezek az alakok a folyamatos beszédben és a folklórban fordulnak elő, de ez a sejtés még adatközlői megerősítésre vár. Viszont bizonyos határozói funkciókban a puszta személyjelezett igenév következetesen megjelenik, erről lejjebb (2.2.).

2.1. Alkalmi alakváltozat

Folyamatos melléknévi igenév, egyidejű cselekvés:

- (9) *nŭŋ mən-t-an ma nŭŋ-at kǒΛ-nə ǒjajtə-Λ-əm?*
 te megy-PTC.PRS-2SG én te-ACC hogyan észrevesz-PRS-1SG
 'Ha/amikor elmész, én hogyan veszlek észre?' (Chr 66)

Egyidejű időhatározóként *mən-t-an-nə* (megy-PTC.PRS-2SG-LOC), feltételes mellékmondatban *mən-t-an-ka* (megy-PTC.PRS-2SG-PCL) lenne az elvárt alak.

Befejezett melléknévi igenév, előidejű cselekvés:

- (10) *tú pǎŋ tǒj-m-in tǎŋka, (...) nípək ǒjajtəŋ-kən.*
 DET fiú születik- PCL papír észrevesz-[PST]-DU
 PTC.PST-3DU
 'Miután megszületett a fiuk, észrevettek egy papírt.' (BUFF 32/6)

Befejezett melléknévi igenév, egyidejű cselekvés:

- (11) *səŋ pǒn ɬát'-tá jǎŋk-m-a kǒw mətə mǎri jǎŋk-ən.*
 menyhal varsa néz-INF jár-PTC. hosszú valami idő jár[PST]-
 PST-2SG 2SG
 'Amikor a menyhalvarsát ellenőrizni voltál, sokáig elmaradtál.'
 (BUFF 17/89)

A hanti mesék stílusára jellemző, hogy a beszélő egy mondaton belül ugyanazt az igetövet használja különböző grammatikai alakokban. Ezzel erősíti a szöveg kohézióját. Az igenevek és igék váltogatásával a narráció dinamikája is érvényesül. A (11) és (12) mondatban az igenév a tartósabb cselekvés kifejezésére szolgál:

- (12) *tí ǒnəɬəŋəΛ- kəΛəm ǎΛ ǒnəɬəŋə-əm, os kat ǎΛ-ŋən kǐŋ'-ŋən.*
m-am
 DET tanul- PTC. három év tanul[PST]- még két év-DU marad
 PST-1SG 1SG [PST]-3DU
 'Így tanulván három évig tanultam, még két év maradt.' (Chr 56)

Hasonló szövegtani megoldás feltételes mellékmondatot is eredményezhet:

- (13) *təγə jōwət-ən, nūŋ təγə jōwət-m-a*
 ide jön-[PST]-2SG te ide jön-PTC.PST-2SG
ΛiΛŋ-ən əntə mən-Λ-ən.
 eleven-LOC NEG megy[PST]-2SG
 'Ide jöttél, ha ide jöttél, élve nem mész el.' (BUFF 34/97)

2.2. Következetes használat

Az alárendelő mellékmondatot helyettesítő határozók használati köre igen tág. A sokféle jelentés között van kettő, melyben viszonylagos következetességgel jelenik meg a puszta személyjelezett igenév. Az egyik az okhatározói, a másik az időtartamot jelölő előzményhatározói. Ezeknek esetében úgy tűnik, megkezdődött a puszta személyjeles igenév grammatikalizációja, az alakok elindultak a konverbummá válás útján.

Az alábbi mondatokat Gugán Katalin egy más célú lekérdezés céljával hozta létre.³ Az adatközlő feladata az volt, hogy a jelentés és a grammatikalitás szempontjából vizsgálja meg őket. Ő a határozóraggal vagy névutóval ellátott szerkezeteket időhatározóinak, a puszta személyjelölőt tartalmazót okhatározóinak értékelte.

- (14a) *păγ čăŋkəΛ-m-aΛ atə-Λ tōγə ăśəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Mivel a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14b) *păγ čăŋkəΛ-m-aΛ-nə atə-Λ tōγə ăśəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG-LOC apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Amikor a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14c) *păγ čăŋkəΛ-m-aΛ-a atə-Λ tōγə ăśəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG-LAT apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Mire a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14d) *păγ čăŋkəΛ-m-aΛ latnə atə-Λ tōγə ăśəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG idő-LOC apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Amikor a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14e) *păγ čăŋkəΛ-m-aΛ pɨrnə atə-Λ tōγə ăśəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG után apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Miután a fiú felnőtt, az apja elengedte.'

³ Gugán Katalin kéziratoss anyagából, az ő szíves hozzájárulásával.

Ha tehát a személyjelezett igenévhez határozórag vagy névutó kapcsolódik, az igeneves szerkezet időhatározói mellékmondatokkal egyenértékű, a pusztá személyjelezett igenév azonban absztraktabb jelentésű, okhatározói.

A pusztá személyjelezett igenév másik következetes használata a 'mióta?' kérdésre válaszoló, előzményhatározói jelentésű mellékmondatban érhető tetten. A főmondatban az időtartam hossza fogalmazódik meg.

Folyamatos melléknévi igenév:

- (15) *ma wõnt-nam mæn-t-am ar kãtəł-γə jəγ.*
 én erdő-APPR megy-PTC.PRS-1SG sok nap-TRA válik[PST.3SG]
 'Mióta az erdőt járom, sok nap telt el.' (LNK)

- (16a) *mũkkim t̥səł-γə jəγ k̥õn-nat wăł-ta?*
 hány hónap-TRA válik[PST.3SG] has-COM van-PTC.PRS-2SG
 'Hányadik hónapos terhes vagy?' (RAZ 1117)

- (16b) *ma k̥õn-nat wăł-t-am kut t̥səł-γə jəγ.*
 én has-COM van-PTC.PRS-1SG hat hónap-TRA válik[PST.3SG]
 'Hat hónapos terhes vagyok.' (RAZ 1118)

Befejezett melléknévi igenév:

- (17) *ma iki-ja mæn-m-am, temi k̥os ăł-γə jəγ.*
 én férj-LAT megy-PTC.PST-1SG íme húsz év-TRA válik[PST.3SG]
 'Mióta férjhez mentem, húsz év telt el.' (LNK)

- (18) *kãntəḱ-ko nãwi ɬiw-m-imən-pə k̥õḱ-kə jəγ.*
 hanti férfi hús eszik-PTC.PST-1DU-PCL hosszú-TRA válik[PST.3SG]
 'Régóta nem ettünk emberhúst.' (BUFF 22/249)

Csábító lenne a gondolat, hogy ezekben az alakokban az igésülés folyamatának és ezzel együtt az összetett mondatok kialakulásának kezdetét lássuk⁴. A szurguti hanti igenevek azonban csak akkor válnak igévé, ha mondatvégi, állítmányi helyzetben vannak, speciális modális viszonyok között, melyeket alább, a 4. pontban tárgyalunk.

2.3. Participium, konverbum vagy cselekvésnév?

A mondatban szabad határozóként funkcionáló igeneves szerkezeteket gyakran elemzik konverbumként akkor is, ha az alapja participium (Ylikoski 2000).

⁴ Ezt feltételezte Honti László is harmincöt évvel ezelőtt (1978: 128, 4. lábjegyzet), észa-ki hanti párhuzamra hivatkozva, szerintem tévesen.

Ezek lehetnek határozóragos vagy névutós szerkezetek, de mint fentebb láttuk, pusztá személyjelölővel ellátott alakok is. A morfológiai besorolási szempont, azaz az igenévképzők szerinti rendszerezés egyértelmű. Ha a szintaktikai funkciókat is figyelembe akarjuk venni, a kategóriák határai elmosódnak. Ráadásul a (15)–(18) mondatok elemzésekor, ha szemantikai szempontokat is érvényesítünk, még jobban belebonyolódunk a szófajtani problémákba. Ezeket ugyanis fordíthatjuk „Azóta, hogy...” kezdetű időhatározói mellékmondatokkal, és akkor a konverbumhoz állnak közelebb, de deverbális főnevekkel is: (15) Az erdőbe jövetelem óta több nap telt el; (16b) Terhességem hat hónapos lett; (17) Férjhez menésem óta húsz év telt el; (18) Emberhúst evésünk régen volt. A pusztá személyjeles igenév itt főnevesülni látszik, ami már a cselekvésnevek irányába mutat.

3. Participum + személyjelölő – alanyként és tárgyként

A szurguti hantiban a főnevesülés igen korlátozottan, speciális szintaktikai-szemantikai környezetben megy végbe, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

3.1. Észlelést jelentő igei állítmány mellett

A nyomtatott forrásokban két észlelést jelentő ige mellett fordul elő a személyjelezett igenév: az intranszítív *seʼ-* 'hallatszik, érződik' és a tranzitív *wu-* 'lát, tud' jelentésű ige mellett. A személyjelezett igenév az intranszítív ige mellett alanyi, a tranzitív ige mellett tárgyi funkciót tölt be.

3.1.1. Intranszítív ige alanya

Folyamatos melléknévi igenév:

- (19) *wan-γə*   *jəwət-m-aλ*   *koləntəγ-aλ*, (...) *jü-t-aλ*   *seʼ-aλ*.
rövid-TRA   érkezik-   hallgat-PRS.3SG   jön-   hallatszik-
PTC.PST-3SG   PTC.PRS-3SG   PRS.3SG⁵
'Közelebb jöve hallgatózik: jövése hallatszik.' (Chr 108)

A mondat mindkét tagjában van személyjelezett participium. Az első részben lévő *jəwətm-aλ* határozói, a főmondatban lévő *jütaλ* pedig alanyi funkciójú.

Befejezett melléknévi igenév:

- (20) *ai-ta*   *jəγ-m-am*   *seʼ-aλ*.
eszik-INF   válik-PTC.PST-1SG   hallatszik-PRS.3SG
'Érzem, hogy megéheztem.' (BUFF 16/38)

⁵ A mondat két tagjában lévő 3SG két különböző személyre vonatkozik, ez a kontextusból egyértelműen kiderül.

3.1.2. Transzitiv ige tárgya

Folyamatos melléknévi igenév:

- (21) *tem säsəɣ ʌɣpi-ja nŭŋ ʌəŋ-t-a əntə wu-ʌ-e.*
 ez csapda belső-LAT te belép- NEG lát-PRS-SG<2SG
 PTC.PRS-2SG

'A csapdába lépésedet nem látod (nem veszed észre, amikor belelépsz a csapdába).' (VJM 10)

Befejezett melléknévi igenév:

- (22) *ɟʌ tərəm mən-m-am əntə wuj-əm,*
 alsó ég megy-PTC.PST-1SG NEG lát/tud-[PST]-1SG
num tərəm mən-m-am əntə wuj-əm.
 felső ég megy-PTC.PST-1SG NEG lát/tud-[PST]-1SG
 'Alsó égbe mentemet nem láttam, felső égbe mentemet nem láttam
 (nem tudtam, hogy az alsó vagy a felső világba mentem-e).' (Chr 72)

3.2. 'elkészül, készen van' jelentésű állítmány mellett

Általános alany, személytelen szerkezet, az igenév személyvégződése az ige tárgyával koreferens:

- (23) *kāt wār-m-aʌ tərəm.*
 ház csinál-PTC.PST-3SG kész[PST.3SG]
 'A házat felépítették.' (OJS)

Konkrét alany:

- (24) *ma ʌiw-m-am kəʎa əntə tər-m-əm, ʌiw-nə any-ət ʌəwit-at.*
 én eszik-PTC. még NEG kész- ő-LOC edény- mosogat-PASS-
 PST-1SG [PST]1SG PL [PST]-3PL
 'Még nem végeztem az evéssel, ő már elmosogatta az edényeket.' (OJS)

3.3. Tagadó értelmű mondat alanya

3.3.1. Predikatív tagadósó mellett

Folyamatos melléknévi igenév:

- (25) *jəwət-t-aʌ kəw-ən əntem.*
 érkezik-PTC.PRS-3SG hosszú-LOC NEG
 'Jövedele nincs messze (azaz nemsokára megérkezik).' (Chr 108)

Befejezett melléknévi igenév:

- (26) *əj ʌat-nə əj imi-ʌ ʌŭw ʔut-əʌ-a ʌəʔətʌə-m-aʌ-pə əntem.*
 egy idő- egy asszony ő ház-3SG- látogat-PTC. NEG
 LOC -3SG LAT PST-3SG-PCL
 'Egyszer az egyik asszony a másik házáat nem látogatja.' (Chr 74)

3.3.2. Egyéb, tagadó értelmű mondatokban

- (27) *nŭŋ man-t wuj-m-a arətta-pə tetti,*
 te én-ACC lát-PTC.PST-2SG többé-NEG.PCL itt
ma nŭŋ-at wuj-m-am arətta-pə tetti.
 én te-ACC lát PTC.PST-1SG többé-NEG.PCL itt
 'Te engem többé nem látsz, én téged többé nem látlak.' (NyK 80: 132)

A mondat jó példa arra, hogy az igenév megőrzi az ige vonzatszerkezetét: az alany nominativusban, a tárgy accusativusban van. Ez itt kiderül, mert a személynévmásnak van accusativusa, de a főnévi tárgy egyébként jelöletlen.

- (28) *ma jastə-m-am mŭwə ʔəm-ʔə pit-ʌ.*
 én beszél- PTC.PST-1SG mi jó-TRA következik-PRS-[3SG]
 'Amit mondtam, annak nincs haszna.' (KVGr 291)

3.4. Participium vagy cselekvésnév?

A személyjelölővel ellátott melléknévi igenév csak a fenti három szemantikai-szintaktikai körben – az észlelést jelentő igék, a 'készen van / nincs készen', valamint a 'nincs' állítmányok mellett – tölthet be argumentumi, azaz alanyi és tárgyi funkciót. Feltehetjük a kérdést: elegendő-e ez arra, hogy önálló szófajként, cselekvésnévként kezeljük-e ezeket az alakokat? Nem lenne-e szükség nagyobb produktivásra, gyakoriságra abban az értelemben, ahogyan Bybee (2003: 602–623) tárgyalja a grammatizálódás feltételeit?

A másik obi-ugor nyelvben, a manysiban – amint az Bíró Bernadett legújabb kutatásaiból kiderül (Bíró 2008, 2011, 2012) –, a participiumi és gerundiumi eredetű nem-finit igealakok szélesebb körére alkalmazható a cselekvésnév kategória. A szófajhatárokat ő sem tudja minden esetben egyértelműen meghúzni, de az megállapítható, hogy a manysi participiumok a nominalizációs skálán (Kopjtevskaja-Tamm 1993: 60) közelebb vannak a főnevekhez, mint a nekik megfelelő, hanti nem-finit igealakok.

4. Participium + személyjelölő – állítmányként

Az északi hanti nyelvjárásokban a személyjelölővel ellátott folyamatos és befejezett melléknévi igenévből állítmányi helyzetben jelen illetve múlt idejű evidenciális módú finit ige lett, melyekben az igenévképző időjellé grammatizálódott (Nikolaeva 1999). Ez a változás a keleti (melyek közé a szurguti is tartozik) nyelvjárásokban a beszélt nyelvben nem ment végbe.

4.1. Igésülés az éneknelvben

A szurguti nyelvjárásban participium csak az éneknelvben kerül állítmányi funkcióba. A mitikus énekekben eredeti és igenévből alakult verbum finitumok változtatják egymást, úgy, hogy szemantikai magyarázatot nem, csupán stilisztikait lehet feltételezni az igealak választás mögött. Az alábbi mondat első felében igei állítmány van, a másodikban igenévi.

- (29) *piŕ kūr-γḁḁ ma sāwrəm-γḁḁ-am, ma tōt sāwrəm-ḁḁ-t-am.*
hátsó láb-DU én vág- DU>1SG, én ott vág-FREQ-PTC.PRS-1SG
'Két hátsó lábát levágom, én legott levagdosom.' (Chr 130/173–174)

Az aktív értelmű mondatokban az igenévhez járuló PPx az igenév ágensének személyét jelöli. Passzív szerkezetekben azonban ugyanez a PPx az igenév páciensével koreferens.

- (30) *məkkəḁə pun-pi tōrəm ŋōw ma-nə-pa wǎḁ-iḁḁḁ-m-ḁḁ.*
varjúbogyó szőr- ADJR ég jávor én-LOC-PCL öl-FREQ-PTC.PST-3SG
'Varjúbogyó [színű] szőrű égi jávort én bizony megöltem.'
(TRJ 86/191–192)

Az északi hantiban az állítmányi helyzetű, grammatizálódott igealakok is előfordulnak passzív szerkezetekben, de azokhoz nem járul személyvégződés, alakilag megegyeznek a pusztai melléknévi igevelekkel (Nikolaeva 1999: 132). A szurgutiban viszont az éneknyelvi igenévi eredetű igealakoknak megvan az aktív és a passzív ragozása ugyanúgy, mint az eredeti igékének is. Az alábbi mondatban a *səməḁam-ŋəḁəməḁam* szó szerinti fordítása 'szíveim-nyelveim', azaz a jávorszarvasból származó húsdarabok, melyek az égi vadászt illetik, a történet főhőse, akinek a nevében az énekes szól egyes szám 1. személyben. Az első tagmondatban a *səməḁam-ŋəḁəməḁam* a 'hazavittem' jelentésű *tuwəm* ige tárgya. A második tagmondatban a *ḁiḁəmiḁ* és *kiwərtiḁəmiḁ* 'rakattak', 'főztek' igenévi alakok 3PL alakú PPx-ei a többes számú tárgyra utalnak.

- (31) *səm-Λ-am-   náΛəm-Λ-am   jākə   tuw-əm,*
szív-PL-1SG   nyelv-PL-1SG   haza   hoz[PST]1SG
nik-nam   ΛiΛə-m-ia   ǎw,   nik-nam   kiwərt-ia-əm-ia.
víz-APP   rak-PTC.PST-3PL   PCL   víz-APP   főz-FREQ-PTC.PST-3PL
'Szíveimet-nyelveimet (a húsdarabokat) hazavitettem, a vízbe rakódtak,
megfőttek.' (TRJ 87/209–213)

4.2. Igésülés a prózában

Személyjelezett participium állítmányi helyzetben az énekeken kívül az általam ismert, nyomtatásban megjelent szurguti nyelvjárású szövegekben összesen kétszer fordul elő. Talán nem véletlen, hogy ezekben is a (30)–(31) mondathoz hasonló, passzív szerkezettel találkozunk:

- (32) *kāt-lumi-nə   tōj-əm   ǎwi   pāŋki-nə   pit-m-aΛ.*
ház lakatlan-LOC   tart-PTC.PST   lány   légyölőgalóca-   berűg-PTC.PST-
LOC   3SG
'A lakatlan ház szellemlánya a légyölő galócától lerészegedett.'
(BUFF 14/10)
- (33) *os tākə   jəŋ-iw-nə   tasəŋ-kə   wārəntə-m-iw.*
PCL   apa-1PL-LOC   gazdag-TRA   csinál-PTC.PST-1PL
'Hát, apánk gazdaggá tett minket.' (JKN 147/607)

Lehetséges, hogy a jövőben a szurguti nyelvjárásban is megtörténik az igenevek igésülése. Ez azonban a szurguti nyelvváltozat saját innovációja lesz, nem pedig ősosztjából örökölt közös vonás továbbélése.

4.3. Participium vagy ige?

A szurguti nyelvjárásban a participiumok igésülése csak az éneknyelvben történt meg. Aktív értelmű igenevek mellett a PPx az ige alanyával, passzív értelműek mellett a tárgyával koreferens. A ragozott igék variációs gazdagságától messze elmaradnak ezek az alkalmilag igésült alakok: nincs alanyi és tárgyas ragozás, és igemódok jelölésére sincs lehetőség. A beszélt nyelvben személyjelölő nélküli participium nem fordul elő állítmányi helyzetben. Személyjelölővel ellátott is igen ritkán, l. (32)–(33) mondat.

5. Összegzés, kitekintés

Az alábbi táblázat azt ábrázolja, hogy milyen szintaktikai funkciókban fordul elő, és ezáltal milyen szófajok irányába fejlődhet a szurguti hanti *-t-*, *-m-* képzős melléknévi igenév. A + jelek azt jelzik, hogy az oszlop tetején jelölt igenévi alak előfordul a megfelelő szintaktikai funkcióban. A (+) jel az alacsony frekvenciát, a produktivitás korlátozott voltát jelenti.

Szintaktikai funkció	A <i>-t-</i> , <i>-m-</i> képzős igenév morfológiai szerkezete				Szófaji besorolás
	tő+Ptc	tő+Ptc +PPx	tő+Ptc +(PPx) +Cx	tő+Ptc +(PPx) +PP	
Jelző	+	+	–	–	Participium > melléknév
Alany	(+)	+	–	–	Nomen actionis > főnév
Tárgy	(+)	+	–	–	
Határozó	–	(+)	+	+	Konverbum > határozószó
Állítmány	–	(+)	–	(+)	Ige

A tő + Ptc oszlopban szereplő (+) jelek azt mutatják, hogy a pusztá igenév – bár nagyon ritkán – de előfordul alanyi és tárgyi funkcióban is:

- (34) *ḵāt puḡaḷ ḵārəḡ-a jōwət, niməḷ sōw āḷ-tə-pə əntem.*
ház falu tér-LAT jön sítalp síbot fekszik- NEG
[PST-3SG] PTC.PRS-PCL
'Megérkezett az udvarra, se sítalp, se síbot (sítalp, síbot fekvése nincs).' (Chr 106)

Ugyanazt az eseményt (a faág repülését) egy mesében háromféle igeneves szerkezet írja le.

Folyamatos melléknévi igenév személyjelölővel:

- (35a) *ma juḡ mǎwr-əm mən-t-aḷ pə tōm əntə wuḷ-i.*
én fa ág-1SG megy- PCL DET NEG lát-PRS-
PTC.PRS-3SG PASS.3SG
'Az én faágam repülése nem látszik.' (JKN 124/ 109)

Pusztá igenév, személyjelölő nélkül:

- (35b) *juḡ mǎwr mən-tə pə əntə wuḷ-i.*
fa ág megy-PTC.PRS PCL NEG lát-PRS-PASS.3SG
'A faág repülése nem látszik.' (JKN 124/ 115)

Befejezett melléknévi igenév személyjelölő nélkül:

- (35c) *ma* *Λῑw* *juγ* *măwr-əΛ* *mən-əm* *əntə* *pə* *wuj-əm*.
 én ő fa ág-3SG megy-PTC.PST NEG PCL lát-[PST]-1SG
 'Én az ő faága elrepültét nem is láttam.' (JKN 2004:125/ 13)

Alanyi és tárgyi funkcióban a személyjelölővel ellátott igenév sokkal gyakoribb, mint a PPx nélküli. A PPx nem is mindig vonatkozik konkrét személyre, vannak olyan esetek, amikor csupán főnevesítő szerepe van:

- (36) *pəΛ-γəΛ-nat* *χəΛ-əΛ*, *tú* *tōw* *jəŋk-nə* *mōləγ-t-əΛ* *se'-əΛ*.
 fül-DU-COM hall- az tó víz- suttog-PTC. hallatszik-
 PRS[3SG] LOC PRS-3SG PRS[3SG]
 'Két fülével hallja, annak a tónak vizén suttogás hallatszik.'
 (JKN 2004:122/ 61)

Jelen dolgozatban nem foglalkozunk a névszói utótagú participiális jelzős szerkezetekkel. Csak utalok rá, hogy a cselekvésnevek létrehozásában sokkal nagyobb szerep jut a *tő+Ptc* +(*PPx*)+*N* szerkezeteknek, mint a *tő+Ptc* +*PPx* szerkezetnek. Többek között a *wăř* 'munka, dolog', *tăyi* 'hely' és *sűj* 'zaj' utótag már-már képzőszerű tulajdonságokkal rendelkezik: *məntə wăř* 'elmenetel, utazás', *wăłtə tăyi* 'élet', *mōləγtə sűj* 'suttogás'. A *tăyi* 'hely' utótagú participiális szerkezetek állítmányi helyzetben is előfordulnak, itt viszont nem nominalizátori, hanem verbalizátori szerepük van. Ezek a szerkezetek a mondat végén evidenciális módú igealakokként funkcionálnak (Csepregi 2008). A (33) mondatnak ilyen változata is van ugyanabban a mesében:

- (37) *tăka*, *jəγ-iw-nə* *tas-at*, *wăγ-at* *məj-m-iw* *tăyi*.
 PCL apa-1PL-LOC gazdagság- pénz-INSF ad-PTC. hely
 INSF PST-1PL
 'Hát, apánk gazdagságot-pénzt adott nekünk (úgy tűnik).'
 (JKN 147/612)

A táblázat jól ábrázolja, hogy a leguniverzálisabb morfémakapcsolat a *tő+Ptc* +*PPx*, mivel ebben az oszlopban csak + jeleket találunk, tehát a személyjelölővel ellátott igenév a mondatban bármelyik funkciót betöltheti. A névszókhöz a (19)–(24), (35a), (36) mondatokban megjelenő, alanyi és tárgyi funkciójú alakok állnak legközelebb – bár igei vonzatkeretüket és a relatív időviszonyítási képességet mindvégig megőrzik. Utánuk következik a jelző, mely bár névszó bővítőménye, de képes utalni az általa jelölt cselekvés ágensére (l. (6)–(8) mondat). A határozói funkciójú ige-nevek mint mellékmondat állítmányai, közelebb vannak az igehez (l. (9)–(13), (14a), (15)–(18) mondat), de az igésülési folyamatban a legmesszebbre a mondatvégi helyzetben, állítmányként funkcionáló igealakok jutottak (l. (29)–(33) mondat).

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	LOC	locativus
2	2. személy	NEG	tagadószó
3	3. személy	NEG.PCL	tagadó partikula
ABL	ablativus	PASS	passivum
ACC	accusativus	PCL	partikula
ADJZR	melléknévképző	PL	többes szám
APP	approximativus	PRS	jelen idő
COM	comitativus	PST	múlt idő
Cx	határozórag	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
DAT	dativus	PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
DET	determináns	PP	névutó
DU	kettős szám	Px	birtokos személyjel
FREQ	gyakorító igeképző	PPx	igenévhez járuló személyjelölő
INF	főnévi igenév	SG	egyes szám
INSF	instructivus-finalis	TRA	translativus
LAT	lativus	Vx	igei személyrag

A nyelvi adatok forrásainak rövidítései:

BUFF	Csepregi 2011.
Chr.	Csepregi 1998.
JAK	Ajpin 2002.
JKN	Koškarëva 2004.
KVGr	Karjalainen – Vértes 1964.
LNK	Ljudmila Kajukova (szóbeli közlés)
NyK 108	Csepregi 2012.
NyK 80	Honti 1978.
OJS	Olesja Sopočina (szóbeli közlés)
PVJ	Paasonen – Vértes 2001.
TRJ	Csepregi 2003.
VJM	Koškarëva – Pesikova 2006.

Irodalom

- Ajpin, Jeremej [Айпин, Еремей] (2002), Пан сәмәли. Клюквинка. Просвещение, Санкт-Петербург.
- van der Auwera, Johan (1998), Defining converbs. In: Kulikov, Leonid – Vater, Heinz (eds), *Typology of Verbal Categories: Papers Presented to Vladimir Nedjalkov on the Occasion of his 70th Birthday*. *Linguistische Arbeiten* 382. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 273–282.
- Bíró Bernadett (2008), A manysi cselekvésnevek szófaji kérdései. *NyK* 105: 255–269.
- Bíró Bernadett (2011), Cselekvésnevek a manysiban: az északi manysi cselekvésnevek valenciája. *FUD* 18: 3–33.
- Bíró Bernadett (2012), Action nominal constructions in Northern Mansi. http://www.babel.gwi.unimuenchen.de/media/downloads/grammar/NorthernMansi/Syntax/Abstract_thesis_B%C3%ADr%C3%B3.pdf
- Bybee, Joan (2003), Mechanism of Change in Grammaticization: The Role of Frequency. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), *The handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Malden – Oxford – Sidney – Berlin. 602–623.
- Comrie, Bernard (1976), The Syntax of Action Nominal: A Cross-Language Study. *Lingua* 40: 177–201.
- Comrie, Bernard – Thompson, Sandra (1985), Lexical nominalization. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. Volume III. Cambridge University Press, Cambridge. 349–398.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA, Supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2003), Egy tromagani osztják jávorének. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 80–87.
- Csepregi Márta (2008), Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. UT 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 125–135.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi Márta (2012), Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. *NyK* 108: 61–94.
- Haspelmath, Martin (1994), Passive Participles across Languages. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds), *Voice: Form and Function*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 152–177.
- Haspelmath, Martin (1996), Word-class-changing inflection and morphological theory. In: Booij, Geert – van Marle, Jaap (eds), *Yearbook of Morphology 1995*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 43–66.

- Haspelmath, Martin (1999), Converb. In: Brown, Keith – Miller, Jim (eds), *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*. Elsevier Science, Amsterdam. 110–115.
- Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds) (1995), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. *NyK* 80: 127–139.
- Karjalainen, K.F. – Vértes, E. (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjasischen Mundarten*. MSFOu 128.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1993), *Nominalizations*. Routledge, London.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (2011), Action nominal constructions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Digital Library, Munich. Chapter 62. <http://wals.info/chapter/62> (2013-08-01)
- Koškarëva Natalya [Кошкарёва, Н. Б.] (2004), Образцы текстов на сургутском диалекте хантыйского языка. In: Koškarëva, N. B. – Širobokova, N. N. (szerk.) [Кошкарёва, Н. Б. – Широбокова, Н. Н. (ред.)], *Языки коренных народов Сибири*. Вып. 13. Экспедиционные материалы. Сибирское отделение РАН, Новосибирск. 104–148.
- Koškarëva, N. B. – Pesikova, A. S. [Кошкарёва, Н. Б. – Песикова, А. С.] (2006), *Варəŋ йăвəн неврем моньчəт. Детские сказки варьёганских ханты*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Lehmann, Christian (1984), *Der Relativsatz*. Günter Narr, Tübingen.
- Malchukov, Andrej – Koptjevskaja-Tamm, Maria – Cole, Peter – Hermon, Gabriella – Kornfilt, Jaklin – Comrie, Bernard (2008), *Leipzig Questionnaire on Nominalizations and mixed categories*. http://www.eva.mpg.de/lingua/tools-at-lingboard/pdf/Malchukov_MixedCategories_Questionnaire.pdf (2013-08-01)
- Nedjalkov, Vladimir P. (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Mouton de Gruyter, Berlin. 97–136.
- Nikolaeva, Irina (1999), The semantics of Northern Khanty evidentials. *JSFOu* 88: 131–159.
- Pokačeva, E. P. – Pesikova, A. S. [Покачева, Е. П. – Песикова, А. С.] (2006), *Русско-хантыйский разговорник (сургутский диалект)*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Ylikoski, Jussi (2000), Konverbeistä ja konverbirakenteista. In: Pajunen, Anneli (toim.), *Näkökulmia kielitypologiaan*. Suomi 186. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 214–245.
- Ylikoski, Jussi (2003), Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs and Infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.

SUSANNA VIRTANEN

Grammaticalized preverbs of aspect and their contribution to expressing transitivity in Eastern Mansi

Mansi has altogether 30 preverbs that are mainly grammaticalized particles. In my article I will discuss three grammaticalized adverbs in Eastern Mansi – *juw* '[to]home', *jål* 'down' and *nok* 'up' – that all have an aspectual meaning. These three preverbs were chosen due to their similar functions as markers of aspect, and to their similar origin as expressions of direction. I will concentrate on *juw* but I also present data on *nok* and *jål*. I will discuss the process of grammaticalization from adverbs to grammaticalized preverbs and the degree of grammaticalization of these preverbs. The theoretical background of my study is based mainly on Heine and Kuteva's study on grammaticalization (see Heine – Kuteva 2002) as well as Kiefer and Honti's observations on prefixes and preverbs in the Uralic languages (see Kiefer 1997, Kiefer – Honti 2003).

Further on, I will outline the role of preverbs of aspect in expressing transitivity and show correlations between transitivity and aspect. My approach is based on a semantic definition of transitivity. I will e. g. apply Kulikov's study (1999) on the connection between these two phenomena in Vedic Sanskrit and some other similar cases. I will show, how (in)transitivity and variation between the two verb inflection categories – the subjective and the objective conjugation – correlate with aspect as well as with the distribution of directional adverbs and grammaticalized preverbs in Eastern Mansi.

My research data come from a folklore collection gathered by Artturi Kannisto in 1901–1906 and published some decades later: *Wogulische Volksdichtung I–VII* (1951–1963). My corpus includes 84 clauses including *juw*, 24 examples on *nok* and 37 on *jål*.

Keywords: Mansi, Eastern Mansi, grammaticalization, preverbs, transitivity.

1. Introduction

Mansi (Vogul) is a Uralic language spoken in Western Siberia. Its eastern dialects have already vanished, but appr. 2 700 speakers of the northern dialects still exist. The eastern dialects were spoken at the area of the river Konda, and there were three sub-dialects – Upper Konda, Middle Konda and Lower Konda – carrying the name of the river, and one representing the tributary of Konda called Yukonda. My data represent the Middle Konda dialect.

As all Uralic languages, Mansi can be characterized by its agglutinativity: grammatical relations are expressed with suffixes, which sometimes produce very long word forms. A less typical, i. e. less agglutinative, feature is the use of preverbs. Mansi has altogether 30 preverbs that are mainly grammaticalized particles such as *nok* 'up; above', *jål* 'down; off' and *juw* '[to] home; to a destination; into', all of which are used in the expression of perfective aspect. As will be shown by the data discussed in the following sections, e. g. the verb *ääji* 'drink' receives a perfective aspect with the preverb *juw*: *juw-ääji* 'drink up', and the verb *ääli* '[try to]kill' is perfectivized with the preverb *jål*: *jål-ääli* 'kill to death'.

In the following sections I will discuss these three grammaticalized adverbs – *juw*, *jål* and *nok* – that all have an aspectual meaning. These preverbs were chosen due to their similar functions as markers of aspect, and to their similar origin as expressions of direction. I will concentrate on *juw*, but also present some data on *nok* and *jål* for comparison. Further, I will outline the role of preverbs of aspect in the expression of semantic transitivity. Concerning aspect, I will base my approach on a binary opposition between continuous and perfective aspect in Eastern Mansi, where a change in aspect is expressed by a preverb indicating perfectivity. Based on my data, I will show some correlations between transitivity and aspect, and discuss how the marking of aspect is connected to the variation in the categories of verb conjugation, as well as information-structural variation.

The theoretical background of my study is based mainly on Heine and Kuteva's study on grammaticalization (see Heine – Kuteva 2002) as well as Kiefer and Honti's observations on prefixes and preverbs in the Uralic languages (see Kiefer 1997, Kiefer – Honti 2003). Grammaticalization as a historical linguistic phenomenon has been well-documented in the literature, and also some grammaticalization processes in Mansi have been outlined, but the Mansi preverbs of aspect and time – especially those of Eastern Mansi – have not been discussed comprehensively.

Another objective of my study is to describe the connection between aspect and transitivity. Among others, Kulikov (1999) has discussed the connection between these two phenomena in Vedic Sanskrit and referred to some other similar cases as well. Kulikov concentrates especially on the relation between causativity and aspect, and presents two different correlations called *split ergativity* and *split causativity*: in split ergativity, certain aspectual categories select ergative instead of absolutive, while in split causativity certain aspectual categories select transitive-causative instead of intransitive (Kulikov 1999: 32). This cannot be applied to the Uralic languages, but in the following sections I will demonstrate how the (in)transitivity and variation between the two verb inflection categories correlate with aspect as well as with the distribution of directional adverbs and grammaticalized preverbs in Eastern Mansi.

It is no longer possible to access new live material of Eastern Mansi, which is why my research data is from a folklore collection gathered by Artturi Kannisto in 1901–1906 and published some decades later (Kannisto 1951, 1955, 1956, 1958, 1959, 1963). My corpus includes 84 clauses including *juw* – either in its concrete or in its grammaticalized meaning, and 24 examples on *nok* and 37 on *jål*. The data have been gathered from the volumes I, II and III of Kannisto’s collection. The texts were originally written in the Finno-Ugric Transcription system (FUT) and were later converted to a phonetic transcription developed by Ulla-Maija Forsberg especially to meet the requirements of Eastern Mansi.

The structure of the article will be as follows: In Section 2 I will give an overview on grammaticalization of preverbs in general, and on transitivity and aspect in Eastern Mansi. Sections 3 and 4 explore the usage of the three grammaticalized preverbs – *juw*, *jål* and *nok* – and their grammaticalization. The main results, conclusions and further questions are discussed in Section 5.

2. Theoretical background

2.1. Preverbs and the grammaticalization process

Grammaticalization is a complex process concerning several kinds of morphological or lexical elements. Heine and Kuteva have described grammaticalization as a development from lexical to grammatical forms and as a context dependent semantic process (Heine – Kuteva 2002: 2–3). They list four interrelated main mechanisms that grammaticalization involves:

1. desemanticization: loss in meaning content
2. extension: use in new context
3. decategorialization: loss in morphosyntactic properties
4. erosion: loss in phonetic substance

These mechanisms are not independent of each other: e. g. desemanticization precedes decategorialization and erosion. (Heine and Kuteva 2002: 2–3). In other words, when the meaning of the element undergoing grammaticalization recedes from the concrete (lexical) meaning, the contexts of its usage change as well, and the morphosyntactic properties get less value. In this article I will discuss the grammaticalization of these adverbs to preverbs. The preverbs to be discussed have undergone at least desemanticization when losing their original meaning of concrete direction. They have also undergone extension when becoming more complex parts of the base verbs.

According to Kiefer and Honti, „[p]reverbs are preverbal elements which form a complex verb with the base verb” (Kiefer – Honti 2003: 137). They have three different though not unrelated functions: 1) perfectivization, 2) aktionsart-

formation, 3) lexical word formation (Kiefer 1997: 323). In Eastern Mansi, these elements derive from the lative forms of adverbs that have developed into preverbs via grammaticalization (Kiefer 1997: 325). As Kiefer – Honti have pointed out, the grammaticalization proceeds from the adverbial meaning first to the aspectual meaning, and finally to the aktionsart meaning (Kiefer – Honti 2003: 317, 318). The genuine prefixes – bearing the aktionsart meaning – represent the highest stage of grammaticalization, and they can be separated from the main verb almost by any other element. Most Uralic languages have separable preverbs and only a few have genuine verbal prefixes. According to Kiefer, only the Ugric languages – Hungarian, Khanty and Mansi – have developed verbal prefixes (Kiefer 1997: 323), but not all preverbs have reached the stage of a prefix (Kiefer – Honti 2003: 137). Also the three grammaticalized elements discussed in this article are preverbs, not genuine prefixes. They can be separated from the base verb by various elements, and they can also occur in a post-verbal position, but they do not carry the aktionsart meaning. Usually they change the aspectual meaning of the verb.

Within the Uralic language family, preverbs are also known in Selkup, Livonian, Estonian, Finnish, Votic, Veps and Karelian (Kiefer – Honti 2003: 137). It is a commonly accepted view that Proto-Uralic did not have any verbal prefixes, and they have been borrowed from Slavic: preverbs never became morphologized in Uralic (Kiefer – Honti 2003: 137). In each language they have developed separately, triggered by areal influence (Kiefer 1997: 323). Also Nurk states that the grammaticalization of the Uralic preverbs and prefixes might be of foreign origin (Nurk 1996: 77–78).

2.2. Expressing transitivity in Eastern Mansi

My approach is based on a semantic definition of transitivity. As e.g. Næss (2007) has proposed, transitivity is a semantic phenomenon, in which one of the participants is affected by the other. In my approach concerning Eastern Mansi, the expressions of transitivity include both active and passive constructions (see e. g. Virtanen 2013). Passive is the inverse category of transitive active constructions and may include all arguments of a transitive active sentence. The variation between active and passive is motivated by information-structural factors (see Virtanen 2013). The main principle is that there is a correlation between the syntactic and pragmatic functions: the most topical argument always occupies the place of the subject. In the case of transitive constructions, this causes variation between the active and the passive: active is used whenever the agent is the most topical element in the sentence (primary topic), whereas passive appears whenever any other constituent than the agent is the primary topic and occupies the subject position. Usually the subject of a passive clause is a patient or a recipient.

The syntactic variation within active constructions is primarily a variation between two verb inflection categories, the subjective and the objective conjugation. Also case marking of NPs is involved. Also the variation between different morphological categories expressing transitivity is motivated by information structure: in active transitive sentences, topical direct objects are marked, while focal ones are not. When the direct object in an active sentence is topical, it represents the so-called secondary topic (see Nikolaeva 2011: 26): it is topical, but less topical than the agent that occupies the place of the subject. Topical direct objects are obligatorily verb marked, and some of them are also case marked. (See Virtanen 2013.)

The expressions of perfective aspect in the data discussed in the following sections are often connected to transitive actions that affect the referent of a direct object of an active transitive clause (patient) or the subject of a passive clause (patient). As mentioned above, I will show how the marking of transitivity is connected to the marking of aspect, and how these two concepts correlate with each other.

3. *juw*: from concrete to aspectual meaning

In this section I will first present data on the original concrete meaning of *juw*, and further on its grammaticalized, aspectual meaning and the syntactic use of these forms. In Section 3.1 I will discuss its concrete directional meaning, in Section 3.2 its aspectual meaning and in 3.3 the frequency distribution of *juw* in different contexts. Deverbal nouns used with *juw* are briefly discussed in Section 3.4.

3.1. 'into'; '[to]home'

The original concrete meaning of the Eastern Mansi particle *juw* is 'into', '[to]home'. It is a directional locative that originates in the stem *ju-* 'inner side, inside' (WW: 180) and expresses concrete direction. It is also used in the meaning '[to]home'. Example (1) illustrates the concrete directional meaning 'into': someone is entering the house, going concretely into it:

- (1) *juw i kooj-øš, juw tuu-s, pääsyø wöär-øš.* (WV III: 8)
 in so go-PST in step-PST greeting make-PST
 'So he went in, entered, and said hello.'

Also in (2) the preverb refers to a concrete direction 'into', in a context of bringing something into a house:

- (2) *wisy=kom kâjt-iil-øš, jonkp-äg kotøl-äg juw=kâjt-tøšöä.* (WV I: 14B)
 young=man run-DER-PS1 moon-DU sun-DU in=run-PST.DU<3sg
 'The young man ran and brought (by running) the moon and the sun in.'

Example (3) indicates the meaning '[to]home', which also contains a semantic reference to the inside of a house or a house yard but primarily refers to the abstraction of 'home' in general:

- (3) *juw*   *jox̣t-ø̣s.*   (WV III: 9B)
       home   come-PST
       'He came home.'

In (1), (2) and (3), *juw* has only a spatial or directional function, with no reference to the aspect of the verb. In these situations, a concrete directionality to home or into something motivates the use of the adverb. However, in (3) we can already see marks of desemantization or extension: the meaning 'into' has been extended to concern the whole household including even then house yard, or to represent the relational meaning 'home', the place identified as one's residence. It thus refers not only to a direction but also to the reaching of a goal.

In the previous examples, the verbs accompanied by *juw* are simple one-participant (intransitive) motion verbs. The adverbial *juw* can also appear with a two- or three-placed verb, expressing the direction where something is transferred by someone else:

- (4) *t̄āt-i*   *juw.*   (WV III: 7B)
       bring-3SG   home
       'He takes [some wood] home.'

In (4) the verb is in the subjective conjugation. The man the sentence refers to has chopped wood and starts to bring some wood home. Later on, he has brought all the wood home (5):

- (5) *jiiw-ty-m̄ø*   *sok*   *juw=t̄āt-ø̣s-te.*   (WV III: 7B)
       wood-PL-ACC   all   home-bring-PST-SG<3SG
       'He brought all the wood home.'

The direct object has become topical and the action is perfective. The verb is in the objective conjugation – marking topicality of the object – and the nominal object constituent is in the accusative – triggered by the verb conjugation (see e. g. Virtanen 2013). In this context *juw* still represents its adverbial function, with a concrete direction home. However, in this case *juw* is also connected to a perfective event and – especially considering its more grammaticalized functions – it already includes features of an aspect marker.

3.2. Aspectual *juw*

When used as a grammaticalized preverb, *juw* changes the aspect of the verb from continuous to perfective and loses its semantic function as an expression of

direction. Verbs accompanied by the grammaticalized *juw* are discussed in Section 3.3.

In (6) the verb *tee-* 'eat' combines with *juw* and acquires the perfective meaning 'eat up':

- (6) *tāw nää-n jål=wõõltøg-tø, juw pøl tøg-tø.* (WV II: 2)
 3SG 2SG-ACC PREF=kill-SG<3SG PREF PARTIC eat-SG<3SG
 'He will kill you and eat you up.'

In (6) the verb is inflected in the objective conjugation, which refers to the topicality of the direct object. In my data, 95 % of the active sentences containing grammaticalized *juw* include objective conjugation. Considering the nature of the preverb – it expresses perfectivity of a transitive event, which is often connected to topicality – such a frequency is quite expectable.

In (7) *juw* is used with the verb *køtilaxti* 'ask'. The verb is also used without a preverb in similar contexts, and the use of the preverb seems to be motivated by the need to emphasize the question:

- (7) *āk° kom uus k°än=pöält juw=køtilaxt-ii:* (WV II: 28B)
 one man town out=side PREF=ask-3SG
 'A man outside the gate of the town asks.'

However, example (7) represents that 5 % of active sentences in my data, which – despite the preverb – contain the subjective conjugation, which in this case is due to the nature of the verb. The verb stem *køtilaxt-* 'ask' can also be used with other preverbs like *päri* 'back': *päri-køtilaxtii* 'answer with another question'.

Example (8) is about taking a mare and letting it free. The event is perfective and results in a change of state. The preverb refers to aspect, not to a direction:

- (8) *poojtøl juw=puug-øx°, söät kōōr-øl tōārøt-äx°?* (WV II: 5)
 mare PREF=catch-INF seven stallion- release-INF
 INSTR
 'Should I take my mare and let it go with seven stallions?'

A feature common to examples (6)–(8) is that the function of *juw* is not to express direction but a change of state and its perfectivity. In comparison with (1), (2) and (3) discussed in Section 3.1, we can see a clear desemanticization and also decategorialization. The metaphorical direction 'into' might be connected to the events, but the sentences cannot be semantically understood unless we consider the grammaticalized meanings.

3.3. Verbs appearing with *juw*

According to WW, the following verbs are used with *juw* in the Eastern dialects: *karti* – throw; *jiiw* – (be)come; *lekemi* – push, jostle; *märelyti*, *märemi*, *märi* – fit, narrow, tighten; *måwømtaxti* – dive, sink; *mini* – go; *nyalti*, *nyåliji*, *nyålti* – swallow; *påsøpi* – let in, get in; *puuløji* – fit into mouth; *ropi* – come ashore, disembark; *teeg* – eat, *teelti* – pay (back); *töäjøpi* – bite, gobble, burn; *tååsyepi* – get stuck; *tuuji* – enter; *tuuli* – run away, hide.¹

In my data, the following verbs are used with *juw*: *mini* – go; *joxti* – come; *tuuji* – get in, enter; *tåti* – bring; *puugi* – grasp; *keeti* – send; *wøg* – take; *teeg* – eat; *åji* – drink; *lätøkötöäli* – talk, give a talk; *køtilaxti* – ask.

As the lists above show, verbs used with *juw* are semantically mostly verbs of motion: they mean 'go', 'come', 'embark', 'enter', 'push' or 'hide'. There are also verbs of bodily functions such as 'eat' and 'swallow'. The first group clearly involves a direction or the concrete meaning 'into' or '[to]home', and also in most verbs of the second group at least a metaphorical direction 'into' can be seen.

It is with this second type of verbs (verbs of eating and drinking) where the function of *juw* is not a concrete 'into' but rather an aspectual meaning of expressing perfectivity. These verbs are two- or three-participant verbs that are usually used to express transitivity. They indicate a continuous aspect when used without the preverb, and a perfective aspect when used with a preverb. The difference between the continuous and perfective aspects can be seen in simple pairs like (9) vs. (10) and (11) vs. (12):

(9) 'eat' – continuous:

jāmōs lyüüly=kar tee-s ääj-ø.s. (WV I: 40)
 good bad=thing eat-PST drink-PST
 'He ate and drank good and bad.'

(10) 'eat' – perfective:

öämp juw=tee-s-tø. (WV I: 12B)
 dog PREF=eat-PST-SG<3SG
 'The dog ate it [the bird] up.'

(11) 'drink' – continuous:

sårøg=öän-øl k°ås tåt-wø, öät ääj-i. (WV I: 14B)
 beer=bowl-INSTR though bring-PASS NEG drink-3SG
 'They bring him a bowl of beer, but he does not drink.'

¹ The verb forms have been converted to Kulonen's transcription.

(12) 'drink' – perfective:

wisy soon=toägöl keeløp kit=wor= kääsy-äät juw=ääj- (WV II: 5)
ootør øs-tø,
 young birch.bark- blood two=ridge brother- PREF=drink-
 [man] goblet =prince POSS.SG3SG PST-SG<3SG
 'The brother of the prince of two ridges drank a small birch bark goblet of blood.'

In the examples (9)–(12) the verb is in the objective conjugation when accompanied by a preverb but in the subjective conjugation when used without a preverb. This cannot be generalized to all instances, but it tells a lot about the role of the preverb in the expression of transitivity. There is a correlation between aspect and the marking of direct objects, i. e. the perfective aspect expressed with a preverb correlates with the topicality of the direct object. Only topical direct objects are marked (see Virtanen 2013), and those that are marked may appear in the same clause with the aspect-marker.

The grammaticalized *juw* can also be used with a verb inflected in the passive:

(13) *tänkør juw=nyöäløj-øw-øs. (WV III: 10B)*
 mouse PREF=swallow-PASS-PST
 'The mouse was swallowed up.'

In passive expressions the function of the preverb is the same as in the active: it expresses perfectivity. The passive does not overtly code the direct object, but the use of the passive itself tells about high topicality: in this case the passive is used, because the patient (the mouse) is the most topical argument of the sentence (primary topic) and needs to be promoted to subject (see Kulonen 1989, Virtanen 2013).

3.4. Deverbal nouns

Deverbal nouns can also be used with a preverb. In my data, 13 % of all sentences with *juw* involve a deverbal noun.

(14) *juw=tee-n-äänøl pøl öätyi (WV I: 28)*
 pref=eat-DER-POSS.SG3PL PARTIC NEG
 'They do not have anything to eat.'

Nominalized forms of *tee-* 'eat' can appear with or without the preverb *juw*. In both cases the meaning of the deverbal noun is 'something to eat', but the form with an aspectual preverb is used especially in contexts with hunger and a need to eat something. The perfective aspect is used to emphasize the concrete need of people or animals.

3.5. The overall picture of *juw*

I have distinguished three different meanings of *juw*: firstly the most concrete meaning 'into', secondly, the meaning '[to]home', and, thirdly, the aspectual meaning of perfectivity. These three functions represent also three different stages of grammaticalization proceeding from concrete to abstract. The different meanings of *juw* in my data have the following frequencies (see table 2):

Preverb	Frequency (%)
'into'	44 %
'[to]home'	16 %
aspectual	40 %

Table 2

In table 2 it can be seen that the concrete meaning is still vital, but the 40 % frequency of the aspectual meaning tells about strong grammaticalization. The frequency of 16 % of the meaning 'home' still represents a concrete directional function, but already includes marks of loss in the semantic value and a more extensive range of uses. The aspectual meaning shows up mostly with verbs like 'eat' or 'drink', which also contain the meaning 'into', if the participant performing the eating is conceptualized as a container. The aspectual function of *juw* is still often – though not always – connected to its concrete meaning 'into'. Originally the perfective aspect has been expressed by emphasizing direction 'into', and later on it has been adapted to perfective verb forms with other kinds of meanings as well.

4. *nok* and *jål*

The adverbs *nok* 'up' and *jål* 'down' refer to opposite vertical directions. Both of them also have an aspectual meaning in the same way as *juw*: both are used with certain verb forms to express perfective aspect. These two preverbs will be discussed only shortly to give a ground for comparison with *juw*. [*n*]*ok* and its concrete and aspectual functions are discussed in Section 4.1, and *jål* and its functions in Section 4.2.

4.1. *nok*

The original concrete meaning of *nok* is 'up'. It is used in expressions of simple concrete situations, where the action is directed upwards:

- (15) *ðõx-nø nok=suum-øs* (WV II: 2)
 hill-LAT up=gallop-PST
 'He galloped up the hill.'

In (15) *nok* is used as a directional locative expressing the direction 'up', and indicates no aspectual meaning. In (16) the same element is used together with a passive form of the verb *pølømt* 'burn' and carries an aspectual meaning. As mentioned in Section 3.3, an aspectual particle may also be used with passive forms, expressing aspect in the same way as in the active.

- (16) *woor- syäärääny-äät koj-i, toåwtv-øl nok=pølømt- (WV II: 5)*
pððwøl øw-øš.
Vorpaul ember.stack- lie-3SG fire-INSTR PREF=burn-
 POSS.SG3SG PASS-PST
 'The Vorpaul village lies as a stack of ash, it was destroyed by the fire.'

Also the aspectual use of *nok* involves a direction in (16): the smoke goes up when the village is burning. However, the primary meaning expressed by *nok* is not this direction but the perfective aspect: the whole village was destroyed by fire. Thus *[n]ok* expresses perfective aspect of the event of destroying.

4.2. *jål*

The original concrete meaning of *jål* is 'down; downwards; beneath', and like *juw* and *nok* it is also used with motion verbs to express a direction as in (17):

- (17) *nöälmøn wity-øt tunsy-i luup, ow-nø jål tåt-il-øwø (WV II: 5)*
 beneath water- stand- tree.trunk stream down bring-
 LOC 3SG -LAT DER-PASS
 'Lower in the water there is a tree trunk, the stream presses it downwards.'

In (17) the motion in the stream of the river is continuous, and *jål* appears as an adverb and expresses only direction downwards. In example (18) it is used with the verb *wððl* '[try to] kill', bringing perfective aspect to the meaning:

- (18) *tåw nää-n jål=wððl-tøg-tø, juw pøl tøg-tø. (WV II: 2)*
 3SG 2SG-ACC PREF=kill-DER- PREF PARTIC eat-SG<3SG
 SG<3SG
 'He will kill you and eat you up.'

In (18) the aspectual *jål* has also at least a symbolic meaning 'down' – we can imagine the body of the killed person falling down – but its main function is to express perfectivity, not direction. In the same way as with *juw* and *nok* discussed above, the grammaticalization of *jål* is first connected to the expression of perfective aspect by emphasizing a direction. In the same sentence (18) there is also the perfective verb stem *juw-teeg-* already discussed in Section 3.3.

My data on *nok* and *jål* also show correlation between aspect and transitivity: the adverbial meaning appears with the active subjective conjugation expressing an intransitive action, while the aspectual meaning is accompanied by the objective conjugation or passive, which both index topicality of the patient.

5. Conclusions

In this article I have outlined the use and origin of three aspectual preverbs in Eastern Mansi. My data show that the grammaticalized meanings of the verbal preverbs have – or at least have had – a semantic connection to their original adverbial meanings ‘into’, ‘up’ or ‘down’ – even though they can be clearly differentiated from the area of usage of these original concrete meanings. In most of the cases, the grammaticalized form appears with a verb expressing movement into the same direction the original adverbial meaning expresses. In more abstract cases the preverbs may occur with verbs indicating a directional meaning.

The aspectual *juw* appears mainly when something is acquired by a human participant, or when the aspectual action includes the direction ‘into’, and the action is actually perfective. The aspectual *nok* is used when the event with a perfective aspect includes a concrete or a metaphoric meaning ‘up’. The aspectual *jål* appears when the event combines perfective aspect with a concrete or metaphoric symbolic meaning ‘down’. In some contexts a further extension may arise where the preverb is connected to a verb without such a directional meaning.

Further, there is quite a clear correlation between transitivity and aspect: the original spatial or directional meanings appear with intransitive verbs, or aspectually continuous transitive verb forms, while the grammatical meanings are accompanied by perfective transitive constructions. The use of *juw* with different verb forms and aspects can be summed up as follows (table 3):

Aspect	Form	Example
intransitive	subjective conjugation + adverb	<i>juw minəs</i> ‘He went home.’
continuous transitive	subjective conjugation + adverb	<i>tåti juw</i> ‘He takes [some wood] home.’
perfective transitive	objective conjugation + adverb	<i>tåtøstø juw</i> ‘He brought it home’
	passive + adverb	<i>tåtøstø juw</i> ‘It was brought home.’
	objective conjugation + gram	<i>juw-teestø</i> ‘He ate it up.’
	passive + gram	<i>juw-nyöäløjøwəs</i> ‘It was swallowed up.’

Table 3

These three preverbs represent only 10 % of all preverbs in Eastern Mansi, so these results cannot be generalized to all preverbs. However, there are obvious similarities in the grammaticalization of these three preverbs. Directional locatives have developed into preverbs expressing aspect, and in this way they also participate in the expression of transitivity. The same phenomenon has been observed also in Estonian (see Veismann – Trägel 2008). Grammaticalized preverbs tend to appear with two- or three-place verbs inflected in the objective conjugation. They can also appear with verbs inflected in the passive or in the active subjective conjugation, as well as with deverbal nouns. Common to all these forms is that they express a transitive action, and that the function of the preverb is to express perfectivity.

Abbreviations:

ACC	– accusative	PARTIC	– particle
DER	– derivational suffix	PASS	– passive
DU	– dual	PL	– plural
INF	– infinitive	POSS	– possessive suffix
INSTR	– instrumental	PREF	– preverb
LAT	– lative	PST	– past tense
LOC	– locative	SG	– Singular
NEG	– negation particle		

Literature

- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2002), *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (1993), *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kálmán, Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi (1951), *Wogulische Volksdichtung I. Texte Mütischen Inhalts*. Bearbeitet und hrsg. von Matti Liimola. MSFOu 101.
- Kannisto, Artturi (1955), *Wogulische Volksdichtung II. Kriegs- und Heldensage*. Bearbeitet und hrsg. von Matti Liimola. MSFOu 109.
- Kannisto, Artturi (1956), *Wogulische Volksdichtung III. Märchen*. Bearbeitet und hrsg. von Matti Liimola. MSFOu 111.
- Kannisto, Artturi (1958), *Wogulische Volksdichtung IV. Bärenlieder*. Bearbeitet und hrsg. von Matti Liimola. MSFOu 114.
- Kannisto, Artturi (1959), *Wogulische Volksdichtung V. Aufführungen beim Bärenfest*. Bearbeitet und hrsg. von Matti Liimola. MSFOu 116.

- Kannisto, Artturi (1963), *Wogulische Volksdichtung VI. Schicksalslieder*. Bearbeitet und hrsg. von Matti Liimola. MSFOu 134.
- Kiefer, Ferenc (1997), Verbal prefixation in Ugric languages from a typological-areal perspective. In: Eliasson, Stig – Jahr, Ernst Håkon (eds), *Language And Its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 100*. Mouton de Gruyter, Berlin. 323–341.
- Kiefer, Ferenc – Honti, László (2003), Verbal 'prefixation' in the Uralic languages. *Acta Linguistica Hungarica* 50: 137–153.
- Kulikov, Leonid I. (1999), Split causativity. Remarks on correlations between transitivity, aspect and tense. In: Abraham, Werner – Kulikov, Leonid (eds), *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov. Studies in language companion series 50*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 21–42.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The passive in Ob-Ugrian. MSFOu 203.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Nikolaeva, Irina (2001), Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39/1: 1–49.
- Næss, Åshild (2007), Defining transitivity. Markedness vs. prototypicality. In: Miestamo, Matti – Wälchli, Bernhard (eds.), *New challenges in typology. Broadening the horizons and redefining the foundations. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 189*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 179–198.
- Nurk, Anu (1996), On the origin of the finno-ugric verbal prefexes. In: *Uralic Languages in European and Siberian linguistic context. Fenno-Ugristica 20*. University of Tartu, Tartu. 77–79.
- Veismann, Ann – Tragel, Ilona (2008), Kuidas horisontaalne ja vertikaalne liikumissuund eesti keeles aspektiks kehastuvad? *Keel ja Kirjandus* 7/2: 515–530.
- Virtanen, Susanna (2013), Informaatorakenteen vaikutus suoran objektin merkintään mansin itämurteissa. *JSFOu* 94: 305–347.
- WV = Kannisto, Artturi (1951–1963).
- WW = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986).

SIPŐCZ KATALIN

Ditranzitív igék a manysiban¹

This paper discusses the ditransitive verbs of Northern-Mansi. Ditransitive verbs express typically physical transfer (e.g. 'give') and mental transfer (e.g. 'tell', 'show'). These verbs occur in ditransitive constructions. In Mansi there is an alternation of two types of ditransitive constructions: indirective and secundative constructions. Remarkable characteristic feature of Mansi ditransitive verbs is that all of them can freely occur with both ditransitive constructions. Languages differ in the size of the class of ditransitive verbs. Other noteworthy phenomenon is that in Mansi this class is open and rather big comparing to other languages. Both of these features can be explained by the fact that Mansi syntax seems to be determined primarily by information structure.

Keywords: Mansi, ditransitive constructions, ditransitive verbs,
alternation of ditransitive constructions, information structure

0. Bevezetés

Írásomban a manysi nyelv ditranzítív igéit vizsgálom abból a szempontból, hogy a kérdéses igék milyen argumentumszerkezetben szerepelhetnek, és milyen tényezők játszanak szerepet az adott argumentumszerkezet kiválasztásában. Vizsgálatom kiinduló megállapítása, hogy a manysiban a ditranzítív igék nagy, nyitott igeosztályt alkotnak, melyek jellemzően szabadon előfordulhatnak a manysi nyelvben használatos kétféle ditranzítív szerkezet mindegyikében. Elemzésem az északi manysi nyelvjárásra irányul, mely napjainkban a manysi nyelv egyetlen még beszélt nyelvjárása. Feltételezhető, hogy a többi nyelvjárás nem mutat lényegi eltérést a vizsgálatom tárgyát tekintve. (A keleti manysi tárgyjelölésre irányuló kutatások e feltételezésemet erősen alátámasztják, vö. Virtanen 2011, 2013). Kutatásomhoz a nyelvi adatok forrásául mind régebbi folklórszövegek (Munkácsi 1892–1896), mind pedig az utóbbi évtizedben keletkezett manysi szövegek szolgáltak (Dinislamova 2007, 2008, LS).

1. A ditranzítív igék

A ditranzítív igék a háromargumentumú igék egy csoportját alkotják, jellemzően fizikai transzfert fejeznek ki (*ad, küld, visz* stb.). Számos nyelvben hasonló szín-

---

¹ A tanulmány az OTKA K 101652. sz. kutatás keretében készült.

taktikai struktúrában szerepelnek bizonyos „mentális transzfer” kifejező igék is (*mond, mesél*), ezért a szakirodalomban általában ezek az igék is a ditranzitív igék csoportjához sorolódnak. Megemlítendő még, hogy a benefaktív szituáció is hasonló a ditranzitívhoz, néha egyértelműen nem is elkülöníthető (Malchukov et al. 2007: 2–3, Kittilä 2005). A különbség, hogy a recipiens argumentum helyett beneficiens szerepel a benefaktív szerkezetben, e szemantikai szerepek azonban igen közeli. Egyes nyelvek ezeket a szerepeket megkülönböztetik (pl. eltérő esetraggal vagy adpozícióval), más nyelvekben azonban mindkét tematikus szerep ugyanolyan módon jelenik meg. (Vö. *Ajándékot adtam neked. – Ajándékot készítettem neked.*) A manysi is ez utóbbi csoportba tartozik, az alábbi példákban mind a beneficiens, mind a recipiens latívuszraggal szerepel:

- (1) *Xōn-nə   manər   jomas   wāriyl-as-əm?*
 fejedelem-LAT   mi   jó   csinál-PST-1SG
 'Minő jót tettem a fejedelemnek?'
- (2) *Mir-ən   maltəp   maj-en!*
 nép-LAT   meleg   ad-IMP
 'Az embereknek meleget adj!'

A három argumentumot tartalmazó igei szerkezetek leírása és elemzése érthető módon több kérdést vet fel, mint a két vagy egy argumentummal rendelkezőké. Közülük néhány szerkezet típus nagyobb figyelmet kapott az eddigi kutatásokban (pl. műveltető igés szerkezetek), de az ebbe a csoportba tartozó igék jelentősebb részének akár tipológiai, akár elméleti nyelvészeti megközelítésű leírása még várat magára (Margetts – Austin 2007). A ditranzitív szerkezetekre az utóbbi időben nagyobb figyelem irányult (Malchukov et al. 2007), a ditranzitív igék közül pedig elsősorban az 'ad' jelentésű ige kapott nagyobb hangsúlyt (Newman 1996, Haspelmath 2013, Wagner-Nagy – Szeverényi 2013).

2. A ditranzitív szerkezetek

A ditranzitív igék által előírt argumentumszerkezetet ditranzitív szerkezetnek nevezzük. A szerkezet szereplői maga az ige, az ágens (A), a recipiens (R) és a téma² (T). Vö.:

<i>Mari</i>	<i>könyvet adott</i>	<i>Jánosnak.</i>	<i>Mary gave</i>	<i>John</i>	<i>a book.</i>
<i>Mari</i>	<i>mesét mondott</i>	<i>Jánosnak.</i>	<i>Mary told</i>	<i>John</i>	<i>a story.</i>
A	T	R	A	R	T

² A ditranzitív szerkezetek téma szerepét (a cselekvés passzív résztvevője) gyakran nehéz elválasztani más tematikus szerepektől (pl. patiens, eszköz, hely). A manysira ez fokozottan érvényes.

A ditranzitív szerkezetek legáltalánosabb tipológiai besorolása a monotranzitív és a ditranzitív szerkezetek összehasonlításán alapul: a ditranzitív szerkezet R és T, valamint a monotranzitív P (patients) argumentumok jelölismódját szokás összehasonlítani. Ez alapján három fő csoportot lehet elkülöníteni:

(1) Az indirektív típus, melyben a monotranzitív ige patientséhez hasonlóan jelölik a ditranzitív igék téma argumentumát ($T = P / R$), ilyen nyelv például a magyar:

(monotranzitív)	<i>János könyvet olvas.</i>
(ditranzitív)	<i>János könyvet vesz Annának.</i>

(2) A szekundatív típus, melyben a ditranzitív igék recipiens argumentumát jelölik a monotranzitív igék patientséhez hasonlóan ($T / P = R$). Ilyen szerkezeteket találunk az obi-ugor nyelvekben. Vö. manysi:

(monotranzitív)	<i>am</i>	<i>naŋən</i>	<i>suns-iləm</i>	
	én	te.ACC	néz-SG.1SG	
	'nézlek téged'			
(ditranzitív)	<i>am</i>	<i>naŋən</i>	<i>sūp-əl</i>	<i>junt-iləm</i>
	én	te.ACC	ing-INSTR	varr-SG.1SG
	'inget varrok neked'			

(3) A neutrális típus, melyben a ditranzitív ige témája és recipiense is a monotranzitív ige patientséhez hasonlóan jelölődik ($T = P = R$).³ (A szakirodalomban gyakran a „double object construction” elnevezéssel találkozunk.) Közismert példája az angol, vö.:

(monotranzitív)	<i>Mary saw John.</i>
(ditranzitív)	<i>He gave John a book.</i>

További, logikailag lehetséges, de minimális előfordulásuk alapján gyakorlatilag figyelmen kívül hagyható szerkesztésmódok még az ún. tripartitív ($T \neq R \neq P$) és horizontális típus ($T = R \neq P$) (Malchukov et al. 2007: 5–6).

E tipologizálási keretbe nehezebben illeszthető, de megemlítendő, hogy a világ nyelveiben előfordulnak még az ún. szeriális igés, valamint adnominális szerkesztésmódok (Malchukov et al. 2007: 10–11, Margetts – Austin 2007). E szerkezettypusok felállítása nem a monotranzitívakkal való összehasonlításra alapul, de ennek ellenére világosan elkülönül esetükben is az indirektív és szekundatív jelleg. Az első típushoz tartozik például a joruba nyelv, ahol az 'ad'

³ Főképpen angol leíró nyelvtani szakirodalomban lehet találkozni azzal a jelenséggel, hogy az angolban használatos neutrális szerkesztésmódot illetik a ditranzitív szerkezet elnevezéssel.

jelentésű ige szerepel ún. szeriális igeként, és voltaképpen a R argumentum bevezetésére szolgál. Vö.:

joruba   *Ó   tà-á   fún   mi*
                  he   sell-it   give   me
 (a) 'He sold it to me.' (b) 'He sold it for me.'
 (Margetts – Austin 2007)

Az adnominális stratégia possesszív típusát mutatja például a nganaszan, ahol az R argumentum a T birtokosaként jelenik meg. Vö.:

nganaszan   *mənə   kɰ́iga-ðə-mtu   mi-siə-m*
                  I   book-DST-ACC.3SG.   give-PST-1SG
                  'I gave him/her the book.'
 (Wagner-Nagy – Szeverényi 2013: 28)

3. A manysi ditranzitív szerkezetek alternálódása

Meglehetősen gyakori jelenség, hogy egy nyelvben többféle ditranzitív szerkesztésmód is megjelenik.⁴ Jól ismert az angolból az indirektív és a neutrális típus kettőssége, melyet datív mozgatóként (*dative shift*) is ismerhetünk. (Vö. *He gave a book to John.* / *He gave John a book.*) Bár jól ismert, mégis ez a fajta alternáció meglehetősen ritka a világ nyelveiben, sokkal elterjedtebb az, amikor az indirektív típus mellett a szekundatív szerkesztésmód jelenik meg. E kettőnek az alternációját figyelhetjük meg a manysiban is.

manysi

indirektív: (3)   *am   naŋənn   sūp   junt-eyəm*
                  én   te.DAT   ing   varr-1SG
                  'Én inget varrok neked.'

szekundatív: (4)   *am   naŋən   sūp-əl   junt-iləm*
                  én   te.ACC   ing-INSTR   varr-SG.1SG
                  'Én inget varrok neked.'

⁴ Ennek kétféle típusa ismert. Az egyik az ún. *split*, amikor pl. egyes ditranzitív igék csak egyféle szerkezetben szerepelhetnek, és az adott nyelv más ditranzitív igéi más szerkesztésmódot kívánnak. A másik típus az alternáció, melynél ugyanazon ditranzitív igék többféle ditranzitív szerkezetben is előfordulhatnak (Malchukov et al. 2007: 13–18).

Ha egy nyelvben a ditranzitív szerkezetek alternálódhatnak, fontos kérdés, hogy mikor melyik szerkezetet kell használni. A különféle nyelvekben különböző tényezők játszhatnak szerepet az adott szerkezet választásában: például a P és R argumentumok prominencia-eltérései (az élő-élettelen hierarchiában, szófaji státuszukban, topikalitásukban) vagy akár jelöltségbeli különbségei, de bizonyos szemantikai szempontok is fontosak lehetnek e tekintetben (például az adás jellege, a T milyensége stb.) (Malchukov et al. 2007: 15–16).

A manysit illetően régóta foglalkoznak a kutatások ezzel a kérdéssel, és a magyarázatok kezdetben elsősorban az instrumentálisszal kifejezett argumentumra irányultak, az utóbbi időben pedig egyre tágabb összefüggésben vizsgálva, a manysi tárgyas mondat szerkezetek egyik tényezőjeként jelenik meg az alternáció kérdése. Tekintsük át az ide vonatkozó megállapításokat röviden (Sipőcz 2011: 221–223)!

3.1. A manysi ditranzitív szerkezetek „hagyományos” értelmezése

A hagyományos szintaktikai megközelítés kezdetben elsősorban arra próbált választ adni, hogy az instrumentálisragos bővítményt tárgynak vagy határozónak kell-e felfogni. Munkácsi „köztes” megoldást választott, tárgyhatározónak (1894: 9, 194), illetve tárgyi viszonyt kifejező instrumentálisznak (uo.: 263) nevezve az *-l* ragos bővítményt. Beke tárgynak tekintette a kérdéses mondatrészt, kialakulását illetően pedig így írt (1905: 186): „Vannak .... olyan igék, melyek mellett az eszköz egyúttal tárgya is a cselekvésnek; pl. valamivel megajándékoz és valamit ajándékoz, dob, áldoz stb..... Ezek analógiájára azután oly igék cselekvő alakjával is *-l* ragos tárgy áll, melyeket eszköznek egyáltalán nem lehet venni, gyakran még a szenvedőben sem.”

Lavotha (1953) valószínűbbnek tartotta a határozói eredetet, „amint a magyarban a *-ból/-ből* rag, úgy lett a manysi *-l* a részleges tárgy jelölője, amellet, hogy eredeti helyhatározói funkcióját is megtartotta” (uo.: 208). Továbbá azt is megállapítja, hogy a manysi szemlélet nem feltétlenül felel meg a magyar felfogásnak, tehát az, amit a magyar nyelvben tárgynak fogunk fel, a manysi beszélő számára nem feltétlenül a cselekvés tárgyát jelenti. Liimola (1963: 47) szintén a határozói felfogás mellett áll, és hasonlóképpen Honti (1969) is, aki szerint már csak azért sem lehet tárgynak tekinteni a kérdéses mondatrészt, mert a kifejezésekben gyakran jelen van a voltaképpeni (általában determinált, néha tárgyraggal is ellátott) tárgy is. Honti szerint tehát az *-l* ragos bővítmény csak logikai szempontból fogható fel tárgynak, grammatikailag határozó. Létrejöttét tekintve Beke-hez hasonló álláspontot képvisel: az ’ad, ajándékoz, dob’ típusú igék esetében alakulhattak ki az ilyen szerkezetek, majd később „ez a szemantikai kötöttség meglazult” (Honti 1969: 119). Az obi-ugor ditranzitív szerkesztésmódok funkciójára vonatkozóan Honti megemlíti a tárgy elidegeníthető-elidegeníthetetlen

voltának megkülönböztetését (ez a hantiban figyelhető meg), valamint a kiemelést, azaz az akkuzatívuszragos tárgynak a közlés középpontjába való állítását (Honti 1999: 37).

3.2. A manysi ditranzitív szerkezetek az újabb kutatásokban

A kérdéskörre irányuló újabb elemzések, szakítva a hagyományos leíró megközelítéssel, komplexebb módon vizsgálják a jelenséget, pragmatikai szempontokat is figyelembe véve. Ilyen igényt fedezhetünk fel Rombandeeva írásaiban (Rombandeeva 1962, 1973, 1979). Rombandeeva az *-l* ragos bővítményt instrumentálisban álló tárgynak nevezi, és funkciója – szerinte – a tárgy konkretizálása, kiemelése, határozottá tétele. Bár Rombandeeva az egyetlen nyelvész, aki anyanyelvi kompetenciával felvértezve szólhat a szerkesztésmód használatáról, írásai nem tisztázzák megnyugtató módon a kérdéskört, saját magának is ellentmondó állításokat tartalmaznak, példamondatai között pedig egyszerű eszközhatározós kifejezések is ditranzitív szerkesztésként vannak feltüntetve (vö. Dolovai 2003).

Kulonen (1990) a ditranzitív szerkezeteket összekapcsolja az obi-ugor nyelvek passzivizálási lehetőségével, és megállapítja, hogy olyan vonásról – datívmozgatról – van szó, mely a világ számos nyelvében előfordul. A jelenség lényege, hogy a ditranzitív szituációk recipiense a tárgy pozíciójába kerül, majd passzivizálás útján elfoglalhatja az alany pozícióját, azaz az alacsonyabb pozíciójú mondatrészek szintaktikai eszközzel való kiemelésére szolgál. Skribnik (2001) Kulonenhez hasonlóan a jelenséget a passzivizálással együtt tárgyalja. Úgy véli, a mondat aktuális tagolásában, a topik-komment viszonyok kifejezésében játszik szerepet az, hogy a beszélő melyik ditranzitív szerkezetet, aktív vagy passzív szerkesztést, valamint determinált vagy indeterminált igeragozást használ-e.

Hasonló jelenséget ír le Nikolaeva az (északi) hanti nyelvről (Nikolaeva 2001: 32–35). Megfigyelése szerint a ditranzitív szerkezetekben az alternációt a mondat információs struktúrája irányítja: a „topikabb” nem-alanyi argumentum foglalja el a tárgyi pozíciót. Ha T az ún. másodlagos topik⁵, akkor a szerkesztés indirektív, ha pedig R, akkor a szekundatív szerkesztés használatos, melyben tehát R az ige tárgyi bővítménye. Mindkét esetben az ige tárgyas ragozása, azaz az igealak egyértelműen utal a szerkezet tárgyára, melynek így módon nem is kötelező megjelennie. Az indirektív szerkezet lehetséges alanyi ragozása igealakkal is, ekkor a mondatban az alanyon kívül nincs topik-elem, vagy az egész mondat lehet topik nélküli. (*Mit csináltál?*, *Mi történt?*-típusú kérdésre válaszol.)

⁵ Az elsődleges topik mindig a szerkezet alanya.

hanti É

(<i>ma</i>)	(<i>a:n</i>)	<i>Juwan-a</i>	<i>ma-s-e:m</i>
én	csésze	Juwan-LAT	ad-PST-SG.1SG.

'A csészét Juwannak adtam.'

(<i>ma</i>)	(<i>Juwan</i>)	<i>a:n-na</i>	<i>ma-s-e:m/*ma-s-əm</i>
én	Juwan	csésze-LOC	ad-PST-SG.1SG/ad-PST-1SG

'Juwannak csészét adtam.'

(<i>ma</i>)	<i>Juwan-a</i>	<i>a:n</i>	<i>ma-s-əm</i>
én	Juwan-LAT	csésze	ad-PST-1SG

'Csészét adtam Juwannak.'

Skribnik (2001) tehát hasonlóképpen magyarázza az északi manysiban az alternálódás lényegét. Kiegészítve a passzivizálódással, a Nikolaeva által leírt hanti elvvel egyező képet kapunk. A passzív igealak pedig akkor használatos, ha a diskurzus/történet elsődleges topikja nem az ágens szerepét tölti be, ekkor az a passzivizálódással alanyi pozícióba emelkedik. Lássunk erre öt példát! A példasor első tagja tehát indirektív típus, melyben sem a T, sem pedig az R nem topik helyzetű, az ige alanyi ragozású. A másodikban a szerkesztésmód továbbra is indirektív, a másodlagos topik szerepét a T tölti be, az ige tárgyas ragozású. A harmadik szekundatív típusú, R szerepel másodlagos topikként az ige tárgyas ragozású alakjával utalva rá,⁶ a negyedik pedig passzív szerkesztésű, melyben az elsődleges topik a passzív ige alanya. A passzivizálódás két típusa, az R- vagy T-passzivizáció lehetővé teszi továbbra is az R vagy a T közötti választást a topik pozíciójára; vö. a 4. példában R, az 5. példában pedig T vált a passzív mondat alanyává. Mivel általában R az elsődleges topik, ez magyarázza az R-passzivizáció gyakoribb előfordulását, mint a T-passzivizációjét. (Részletesebben erről l. Bíró – Sipőcz 2013).

(5)

1.	<i>tōrəm</i>	<i>naŋən</i>	<i>matər</i>	<i>mi-s</i>
	Isten	te.ACC	valami	ad-PST.3SG

'Isten adott neked valamit.'

2.	<i>al-ne</i>	<i>χul-anəl</i>	<i>gosudarstwə-n</i>	<i>miγ-anəl</i>
	öl-PTCP	hal-3PL	állam-LAT	ad-SG.3PL

'A fogott halakat az államnak adják.'

⁶ Megjegyzendő, hogy a példamondatok között – igaz kis számban – előfordul olyan eset is, hogy a szekundatív szerkesztésmódban az ige alanyi ragozású (Bíró – Sipőcz 2013).

3. *akw ēt ūnl-en-ən māγəs χūrəm-sat sajt-əl mīy-ləm*
 egy éj ül- PP három-száz rubel- ad-SG.1SG
 PTCP-2SG INSTR
 'Egy éjen át való virrasztásodért neked háromszáz rubelt adok.'
4. *tōnt tax ōs akw Buran-əl mi-w-et.*
 aztán még is egy Buran-INSTR ad-PASS-3PL
 'Aztán még egy Buránt [motoros szán] kaptak.'
5. *jarm-ən ta-ke maj-we-s-əm*
 ínség-LAT az-PTCL ad-PASS-PST-1SG
 'Az ínségnek, annak adtak (engem).'

4. Az igék eloszlása a kétféle ditranzitív szerkezetben

A ditranzitívnek tekinthető igék csoportja nem egységes a különféle nyelveket vizsgálva. Számos nyelvben ezek a csoportok sok taggal rendelkeznek, de akadnak zárt jellegű és kevés taggal bíró ditranzitív igei csoportot használó nyelvek is.

A többféle ditranzitív szerkezetet használó nyelvekre jellemző, hogy minden ditranzitív igtét mindegyik szerkezetben nem lehetséges használni. Az angolban például a *give* 'ad' megengedi mind az indirektív, mind a neutrális stratégiát, a *say* 'mond' csak az indirektívet, a *supply* viszont szekundatív szerkezetben is szerepelhet. Hasonló jelenségeket más nyelvekből is sorolhatnánk (Malchukov et al. 39–40). A magyarban például a ditranzitív szerkezet alapvetően indirektív típusú, de több ige esetén is lehetséges a szekundatív szerkesztés is, igaz, az igék ez utóbbiban jellemzően igekötővel szerepelnek.

Teát kínálok a vendégeket. / Teával kínálok a vendégeket.

Könyvet ajándékozok neked. / Megajándékozlak könyvvel.

Az igék szemantikája többnyire magyarázatul szolgál arra, hogy melyik ige miért éppen az adott szerkezetet kívánja. A ditranzitív igék szemantikáját vizsgálva fontos tényezőként jelennek meg a következő vonások:⁷

- az igei jelentés a T birtoklásának változására utal-e vagy a T helyének változására (vö. *ad – küld*);
- az ige által kifejezett transzfer lényegi része-e annak előidézésének módja (vö. *ad – dob*);

⁷ A felsorolás semmiképpen nem kimerítő jellegű, csupán a legjellemzőbb, legfontosabb tényezőket tartalmazza. Sok tekintetben ezek a szempontok párhuzamba állíthatók a szituáció tranzitivitásával (Hopper – Thompson 1980).

- az ige által kifejezett transzfer milyen mértékben tekinthető inherensnek (vö. *ad – küld*);
- a cselekvés effektivitása, R tényleges érintettsége (vö. *ad – küld*);
- az igei argumentumok szimmetriája/aszimmetriája az élő-élettelen hierarchiában (vö. *ajándékot ad – diákokat tanít*).

Az igék szemantikai vonásaival van összefüggésben az, hogy az adott ditranzitív ige jobban „preferálja-e” az indirektív vagy a szekundatív szerkesztésmódot, vagy éppen megengedi-e a neutrális, azaz „dupla-tárgyas” szerkezetet. (Részletesebben l. Malchukov et al. 2007: 39–54.) Vizsgálatunk tárgyát, a manysit tekintve a két első típus összevetése lényeges. Az indirektív szerkesztésben az R általában valamilyen datívuszi jellegű argumentummal szerepel a nyelvekben, ennek konkrét megvalósulása változatos lehet (datívusz, latívusz, allatívusz, valamint ezekkel rokon funkciójú adpozíciók). A manysiban is gyakori, hogy az R nem esetraggal, hanem névutóval szerepel, akár ugyanazon ige esetében is. Vö.:

- (6) *Tānanəln mǎn jil’pi ēriγ wār-s-uw.*
 ök.LAT mi új ének csinál-PST-1PL
 ’Új éneket csináltunk nekik.’

- (7) *Nē sǎw wārmal’-t takwi pāwləŋ χōtpa-ne māγəs wār-i.*
 nő sok dolog-PL saját falusi nép-PL.3SG PP csinál-3SG
 ’A nő sok dolgot csinált a falusi embereknek.’

Sok nyelvben az R grammatikai jelölője egyéb szemantikai szerepek jelölésére is alkalmas (hely, cél, beneficiens, experiens, birtokos stb.). Megfigyelhető, hogy többnyire azok az igék alkalmasak az indirektív szerkezetben való megjelenésre, melyekben az R a „klasszikus” recipiens szerepen kívül a hasonló módon jelölt, jelentésében „közeli” (főképpen beneficiens) szemantikai szerepet foglalja el. Az R az igei cselekvés egyfajta spatio-temporális ösvényének végpontja.

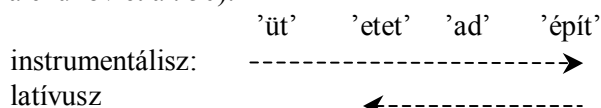
A manysiban a szekundatív szerkezetben a T instrumentálisraggal jelölt, s ez más nyelvekben is gyakori, vö.:

nyugat-grönlandi

- (*Uma*) *Niisi aningaasa-nik tuni-vaa.*
 (that.ERG) Niisi pénz-INSTR.PL ad-IND.3SG>3SG
 ’Pénzt adott Nisinek.’ (Malchukov et al. 2007: 4)

Tipikusan ilyen szerkezetben használatosak az ún. ballisztikus mozgást kifejező igék (pl. ’dob’, ’üt’), gyakran az ’etet’, ’itat’, ’ellát’ típusúak is, tehát azok, amelyekben a cselekvés tárgya és eszköze közeli kategóriák. Nyelvenként változó, hogy az instrumentáliszos szerkesztésmód milyen mértékben terjedhet el a di-

tranzitív igék csoportjában, de hasonlóképpen az is, hogy az indirektív minta hogyan terjedhet át ez utóbbi ige típusokra. Nikolaeva kiemeli, hogy a hantiban mindkét stratégia meglehetősen általános, a ditranzitív igék szinte korlátozás nélkül megjelenhetnek mindkét szerkezetben: „Sintactically both groups behave identically...” (Nikolaeva 1999: 40). A két stratégia kiterjedését mutatja az alábbi ábra (Malchukov et al. 50):

A manysiban hasonló jelenséget tapasztalunk. Skribnik (2001: 229) is kiemeli tanulmányában a ditranzitív igék azon vonását, hogy az obi-ugor nyelvekben a kétféle ditranzitív szerkezetben előforduló igék köre – e nyelvek passzivizálásához hasonlóan – nagyon kiterjedt: „In Ob-Ugric languages, on the other hand, we find such indirect object promotion as a regular grammatical device practically independent of lexical or semantic limitations.” Fontos megállapítása továbbá, hogy ez a jelenség areálisan elterjedt a szibériai nyelvekben. Megjegyzendő, hogy a szelkup nyelvben is megfigyelhető a kétféle szerkesztés, de az alternáció használatát illetően nem egyértelmű a szakirodalom (vö. Wagner-Nagy – Szevérenyi 2013: 34–35).

Az alábbiakban néhány példán mutatom be a manysi ditranzitív igék kétféle szerkezetben való megjelenését (a példamondatok (a) tagja az indirektív, (b) tagja a szekundatív szerkesztést mutatja):

- (8a) *tānanəln*   *mān*   *jil’pi*   *ēriγ*   ***wār-s-uw***
 ök.LAT   mi   új   ének   csinál-PST-1PL
 ’Új éneket csináltunk nekik.’
- (8b) *nēnan*   *am*   *šopr-šonaχ-əl*   ***wāri-jaγəm***
 ti(DU).ACC   én   ezüst-bögre-INSTR   csinál-DU.1SG
 ’Nektek (kettőtöknek) bögrét csinálok.’
- (9a) *lātəŋ*   *mānawn*   ***lawi-γla-s-ən***
 szó   mi.LAT   mond-Dx-PST-2SG
 ’szóltál hozzánk’
- (9b) *latəŋ-l*   *naŋən*   ***lawi-t’e-luw***
 szó-INSTR   te.ACC   mond-Dx-SG.1PL
 ’szólunk hozzád’

- (13) *āht'əŋ uj jomas jir-əl naŋən ti lül'-as-ləm*
 szarvas állat jó áldozat-INSTR te.ACC PTCL áll-Dx-
 'szarvas állat jó áldozatával állok ím előtted' SG.1SG

A szemantikai szerepek „kiszélesedése” pedig logikusan együtt jár a ditranzitív szerkezetekben szereplő igék körének bővülésével.

Feltűnően nagy csoportot alkotnak az ún. mentális transzfert kifejező, ditranzitívan viselkedő igék is ('mond', 'mesél', 'énekel', 'nevez', 'gondol', 'táncol' stb.). Véleményem szerint ezek egyrészt az információszerkezet irányította ditranzitív szerkezetek használatának analógiás hatását mutatják, másrészt pedig a folklór műfajból terjedhettek el, s előfordulásuk főképpen a folklór- és irodalmi szövegekben gyakoribb. Az obi-ugor folklórra egyébként is jellemző figura etimologicás szekezetet alkotnak, azaz a T argumentum az igetővel azonos alapszó ('szót/szóval szól', 'mesét/mesével mesél', 'éneket/énekekkel énekel', 'gondolatot/gondolattal gondol', 'táncot/táncsal táncol' stb.). Pl.:

- (14) *Pjotr Gacrilovič mǎnawn potr-ət potert-as, ēry-ət ēry-as.*
 P. G. mǎ.LAT mese- mesél- ének-PL énekel-
 PL PST.3SG PST.3SG
 'P.G. meséket mesélt, énekeket énekelt nekünk.'

- (15) *Nē posəŋ nomt-əl nomi-lmatiŋla-len!*
 nő fényes gondolat-INSTR gondol-Dx-SG.IMP.2PL
 'Fényes gondolattal gondoljatok e nőre!'

- (16) *pupiŋ posəŋ xūrəm poj-k-əl poj-k-aw-ən,*
 bálvány fényes három könyörgés-INSTR könyörög-PASS-2SG
pupiŋ posəŋ xūrəm l'uńś-əl l'uńś-aw-ən
 bálvány fényes három sírás-INSTR sír-PASS-2SG
 'Bálványkát illető szentséges három könyörgéssel könyörögnek hozzád, bálványkát illető szentséges három siralommal sírnak hozzád.'

Rövidítések

A	agens	PASS	passzív
DST	(pre)desztinatívusz	PL	többes szám
DU	duális	PP	névutó
Dx	képző	PST	múlt idő
IMP	felszólító mód	PTCP	participium
INSTR	instrumentális	PTCL	partikula
LAT	latívusz	SG	egyes szám
LOC	lokatívusz	T	téma
P	páciens		

Irodalom

- Beke Ödön (1905), A vogul határozók. NyK 35: 71–100, 165–193.
- Bíró, Bernadett – Sipőcz, Katalin (2013), Syntactic variation in Mansi ditransitive constructions (konferencia-előadás). Grammar and Context: New Approaches to the Uralic Languages IV. Tartu, 2013. június 6–8.
- Dinislamova, Svetlana [Динисламова, С. С.] (2007), Лавим лёнґханув. [A nekünk rendelt út.] Полиграфист. Ханты-Мансийск.
- Dinislamova, Svetlana [Динисламова, С. С.] (2008), Vízcepp. Szerkesztette Sipőcz Katalin. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Dolovai Dorottya (2003), Tárgyas mondat szerkezetek a vogulban. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely III. Uráli Tárgyaló. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–76.
- Haspelmath, Martin (2013), Ditransitive Constructions: The Verb 'Give'. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds.), The World Atlas of Language Structures Online. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wals.info/chapter/1>, hozzáférés 2013. november 26.)
- Honti László (1969), A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában. NyK 71: 113–121.
- Honti László (1999), Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária (szerk.), Budapest Uráli Műhely I. Ugor Műhely. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 19–42.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. (1980), Transitivity in Grammar and Discourse. Language 56: 251–299.
- Kittilä, Seppo (2005), Recipient prominence vs. beneficiary-prominence. Linguistic Typology 9: 269–297.
- Kulonen, Ulla-Maija (1990), Obinugrilaisten kielten syntaksin yhtäläisyyksistä. Vir 94: 49–56.
- Kulonen, Ulla-Maija (1999), Object Marking in the Ugric Languages. In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária (szerk.), Budapest Uráli Műhely I. Ugor Műhely. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–72.
- Lavotha Ödön (1953), A tárgy jelölése a manysiban. NyK 54: 200–218.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. MSFOu 127.
- LS = Lujima Seripos [Луима Серипос]. Ханты-Мансийский Автономный Округ – Югра газета. Ханты-Мансийск.
- Malchukov et. al. (2007), Ditransitive constructions: a typological overview. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/DitransitiveOverview.pdf> (hozzáférés: 2013. március 1.)
- Margetts, Anna – Austin, Peter (2007), Three-participant events in the languages of the world: towards a cross-linguistic typology. Linguistics 45: 393–451.

- Munkácsi Bernát (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Ugor Füzetek II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1892–1896), Vogul népköltési gyűjtemény I–IV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Newman, John (1996), *Give: A Cognitive Linguistic Study*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Nikolaeva, Irina (1999), *Ostyak*. Lincom, München.
- Nikolaeva, Irina (2001), Secondary Topic as a Relation in Information Structure. *Linguistics* 39: 1–49.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1960), Каузативные формы мансийского глагола. In: Cincius, V. I. (szerk.) [Цинциус, В. И. (ред.)], *Учение записки*. Том 167. Ленинградский государственный педагогический государственный институт им. А. И. Герцена, Ленинград. 71–83.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), *Мансийский (вогульский) язык*. Наука, Москва.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1979), *Синтаксис мансийского (вогульского) языка*. Наука, Москва.
- Sipőcz Katalin (2011), Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 221–229.
- Skribnik, Elena (2001), Pragmatic Structuring in Northern Mansi. *CIFU IX/6*: 222–239.
- Virtanen, Susanna (2011), Ditransitiivien vaihtelua mansin itämurteissa. *FUD* 18: 165–176.
- Virtanen, Susanna (2013), Contextual function of noun marking in the direct object-marking system of Eastern Mansi. In: Csepregi Márta – Kubinyi Kata – Sivonen, Jari (szerk.), *Grammatika és kontextus: új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Uralisztikai Tanulmányok 20. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 304–317.
- Wagner-Nagy Beáta – Szeverényi Sándor (2013), On the argument structure of the 'Give' verbs in Nganasan and Selkup. *Томский журнал лингвистических и антропологических исследований* 2013/1. ТГПУ, Томск. 27–36.

BÍRÓ BERNADETT

Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban¹

This paper discusses the nominalized ditransitive constructions in Northern-Mansi. Ditransitive constructions contain a ditransitive verb, an agent-argument (A), a recipient-like argument (R) and a theme-argument (T). Concerning the nominalization of ditransitive constructions, the important question is that which of the two non-agentive arguments can be genitivized. In Mansi there is an alternation of two types of ditransitive constructions: indirective and secundative constructions. Nominalized ditransitive constructions of both types are quite rare in Mansi both in older and newer texts. In my data from older texts there were no examples of nominalized ditransitives with all three arguments present. In the newer data I found that both indirective and secundative constructions can form a nominalization. In both nominalized constructions the adverbial arguments retain their original form as well as R retains its accusative form in the secundative construction. This means that in nominalization R cannot be genitivized nor in the indirective nor in the secundative construction. This also holds for T in the secundative construction. In the indirective construction however, the status of T can be considered problematic.

Keywords: Mansi, ditransitive constructions, nominalization, action nominals.

1. Bevezetés

Írásomban a ditranzitív igékből képzett északi manysi cselekvésnevekkel és cselekvésneves szerkezetekkel foglalkozom. Először röviden bemutatom a cselekvésneveket és cselekvésneves szerkezeteket általában, és az északi manysiban. Ezután a ditranzitív szerkezetek, valamint a ditranzitív igékből képzett cselekvésneves szerkezetek tipológiájának tárgyalása következik. Írásomat a manysi ditranzitív igékből képzett cselekvésneves szerkezetek, és az ezekkel kapcsolatban felmerült problémák bemutatása zárja.

Vizsgálataimat csak az irodalmi nyelv alapját képező északi nyelvjárásra korlátozom, mely az egyetlen ma is élő manysi nyelvjárás. A jelen elemzéshez felhasznált nyelvi anyag forrásai elsősorban a Munkácsi Bernát (Munkácsi

---

¹ Jelen írás a Hajdú Péter – Schmidt Éva emlékkonferencián (PTE BTK Finnugor és Magyar Nyelvtörténeti Szemináriuma, Pécs, 2012. október 11–13.) elhangzott előadás kibővített változata. A tanulmány az OTKA K 101652. sz. kutatás keretében készült.

1892–1896) és az Artturi Kannisto (Kannisto – Liimola 1951–1963) által a 19. század végén/20. század elején gyűjtött folklórszövegek, kisebb részben pedig újabb manysi szövegek.

2. Cselekvésnevek és cselekvésneves szerkezetek

A cselekvésnevek (action nominals, nomen actionis) főnevek, vagy legalábbis tipikus főnévi pozícióban megjelenő szóalakok, amelyek a főnevekre jellemző inflexiós tulajdonságokat mutatnak, és/vagy a főnevekhez hasonlóan kapcsolódhatnak adpozíciókkal. A cselekvésnevek igékből jönnek létre valamilyen meglehetősen produktív módon, akár képzés, akár inflexió útján, és eseményekre és/vagy tényekre utalnak. A cselekvésnevek tehát egyesítik az igék és a főnevek szemantikai és diskurzusjegyeit, valamint morfológiájukban is kombinálódnak az igei és névszói vonások (Koptjevskaja-Tamm 1993, 2005).²

A cselekvésneves szerkezetek olyan főnévi csoportok, amelyek feje egy cselekvésnév (igéből képzett főnév), és amelyek e fejen kívül tartalmazzák egy propozíció vagy egy predikátum egy vagy több folytatóját (reflex), pl. *the enemy's distruction of the city* (*the enemy destroyed the city*); *the loud chanting in the quad* (*chanting loudly in the quad*) (Comrie 1976: 178, Comrie – Thompson 1985: 358).

Általánosan elfogadott tény, hogy a deverbális főnevek szemantikailag többértelműek: számos értelmezésük, olvasatuk lehet (esemény, állapot, mód, hely, eredmény stb.) (vö. pl. Melloni 2008). Ezek közül az „esemény” / ”komplex esemény” és „eredmény” olvasatok közötti különbség különösen nagy hangsúlyt kapott, ellentmondásos szintaktikai következményei miatt. A kétféle olvasat közti alapvető különbség az, hogy csak a „komplex esemény” főnevek képesek theta-szerepeket adni, és csak ezek vesznek fel argumentumokat (vö. Grimshaw 1990). Írásomban csak a „komplex esemény” jelentésű cselekvésnevekkel foglalkozom.

A manysiban számos olyan deverbális nomenképző van, amelyek cselekvésnevek képzésére is szolgálnak. A szövegek tanúsága szerint azonban szinte kizárólag csak az *-n*, *-m*, ritkábban az *-ima* képzők azok, amelyek „valódi” cselekvésnévi szerepben álló, azaz „komplex esemény” olvasatú deverbális névszókat hoznak létre. Az *-n* a folyamatos melléknévi igenév, az *-m* a befejezett melléknévi igenév, az *-im(a)* pedig a határozói igenév képzője. Az *-im(a)* képzős deverbális névszók főnévi, azaz cselekvésnévi szerepben való egyértelmű használatára

² A cselekvésnevek definíciójáról bővebben l. pl. Comrie 1976: 178; Comrie – Thompson 1985: 350–351, 358–360; Koptjevskaja-Tamm 1993: 6–7; 2005, Ylikoski 2003: 186–194; 2009: 28–32.

azonban elég kevés példa áll rendelkezésemre, ezért írásomban csak az *-n* és az *-m* képzős deverbális névszókkal foglalkozom, pl.:

- (1) *lū-majt*   *tārā*   **pos - nū - iγ**   *pajta - we*
 ló-máj   át-   fő-AN-TRANSL   főz-PASS[3SG]
 'A lómájat mindaddig főzik, míg teljesen szét/át nem főtt.'
 (VNGy IV: 419)
- (2) *pōl' - əm*   *tow*   **tōl - ma - tū**   *sujti*
 fagy-PTCP.PST   ág   törik-AN-SG<3SG   hallatszik
 'A fagyos gallynak töredezése hallik.' (VNGy III: 97)

A cselekvésnevek és az egyéb nem-ragozott (non-finit) igealakok összefonódása eléggé általános a világ nyelveiben, ezek az igealakok tipikusan egynél több szintaktikai funkcióban használatosak (vö. pl. Koptjevskaja-Tamm 1993: 33–45, Ylikoski 2003, 2009: 28–32).

3. Ditranzitív igék és ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek

A ditranzitív igék olyan igék, amelyeknek három argumentumuk van: egy ágensi (A), egy recipiens-szerű (R), valamint egy téma (T) (vö. Malchukov et al. 2007, Sipőcz 2011). A legtipikusabb ditranzitív szerkezetek fizikai transzfert kifejező ditranzitív igét tartalmaznak, mint pl. *ad*, *átnyújt*, *visz*. Pl.:

- (3) *Mary gave*   *John*   *a pen.*
 A   R   T

Számos nyelvben azonban a mentális transzfert kifejező igék (pl. *mond*, *(meg)mutat*) is nagyon hasonló módon viselkednek, ezért ezek is a ditranzitív igék csoportjába tartoznak, például:

- (4) *Rita almát ad Annának.*   (5) *Rita gives Anna an apple.*
 (6) *Rita mesét mond Annának.*   (7) *Rita tells Anna a story.*

A ditranzitív szerkezetek – amelyek tehát egy ditranzitív igét, valamint egy ágensi, egy téma és egy recipiens-szerű argumentumot tartalmaznak – legáltalánosabb tipológiai osztályozása a ditranzitív és a monotranzitív szerkezetek összehasonlításán alapul. A ditranzitív szerkezetek T és R, valamint a monotranzitív szerkezetek P (patiens) argumentumának jelölésmódját összehasonlítva három fő csoportot különíthetünk el:

1. Indirektív típus: a ditranzitív ige téma argumentuma és a monotranzitív ige patiens hasonlóan jelölődik ($T = P = R$), ilyen nyelv pl. a magyar:

- (8) (monotranzitív) *Rita palacsintát (P) süt.*
 (9) (ditranzitív) *Rita palacsintát (T) ad Annának.*

2. Szekundatív típus: a ditranzitív ige recipiens argumentumának jelölése a monotranzitív ige patiensének jelöléséhez hasonló ($T = P = R$), ezt találjuk pl. a manysiban:

- (10) (monotranzitív) *am naʔən (P) sunsi - ləm*
 én teACC néz-SG<1SG
 'én nézlek téged'
 (11) (ditranzitív) *am naʔən (R) tōr - əl miy - ləm*
 én teACC kendő-INSTR ad-SG<1SG
 'kendőt adok neked' (lit. 'kendővel adlak téged')

3. Neutrális típus (vagy „double object constructions”): mind a ditranzitív ige témája, mind pedig a recipiens a monotranzitív ige patienséhez hasonlóan jelölődik ($T = P = R$), talán a legismertebb példája az angol:

- (12) (monotranzitív) *Mary saw John (P).*
 (13) (ditranzitív) *Mary gave John (R) a book (T).*³

A ditranzitív igeiből képzett cselekvésnevek esetén a fő kérdés az, hogy a két – nem-ágensi – argumentum (T és R) közül melyik kerülhet birtokosi pozícióba a cselekvésneves szerkezetben.⁴ Az angolban például T birtokosi pozícióba kerülhet, de R nem:

- (14) *Mary gave the book (T) to the boy (R).*
Mary's gift of the book to the boy

³ Logikailag lehetséges még két további szerkesztésmód: a tripartitív (mindhárom argumentum különbözőképpen jelölődik: $T \neq R \neq P$) és a horizontális típus (T és R jelölése azonos, P-é különböző: $T = R \neq P$). Ezek azonban nagyon ritkán fordulnak elő, ezért gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatók (Malchukov et al. 2007: 5–6).

⁴ Az angol nyelvű tipológiai irodalomban a „genitivizálódás” terminus szerepel („which of the two objects can be genitivized in action nominals derived from ditransitives” (Malchukov et al. 2007: 32)), ez azonban egyes nyelvek esetében félrevezető lehet. Így pl. a manysiban is, hiszen a manysiban nincs genitivuszi esetrag. Ugyanígy félrevezető a „two objects” megfogalmazás, hiszen például a manysi indirektív és szekundatív szerkezetekben semmiképpen sem tekinthető mindkét argumentum tárgynak (csak T).

- (15) *Mary gave the boy (R) the book (T).*
 Ø (**Mary's gift of the boy (of) the book*)

Ha egy nyelvben az egyik argumentum birtokosi pozícióba kerülhet, akkor a legtöbb esetben ez az argumentum T. Az angolhoz hasonlóan így van ez a magyarban is, csak a direkt tárgy jelenik meg birtokosként, míg a másik argumentumhoz a *való* szó kapcsolódik:

- (16) *a könyv Annának való felolvasása* (Kenesei et al. 1998: 355)⁵

Tehát mind az angolban, mind pedig a magyarban a nominalizáció indirektív alapon működik: csak P és T kerülhet birtokosi pozícióba. A magyart illetően ez persze annak is tulajdonítható, hogy a ditranzitív szerkezetek eleve az indirektív elrendezési módot követik (ld. fentebb). Az angolt illetően viszont ez nem magyarázná meg a kettős tárgyú szerkezet „genitivizálódásának” korlátait. Ha létezne olyan nyelv, amelyben a ditranzitív szerkezet szekundatív mintát követ, de a két argumentum közül mégis T kerül birtokosi pozícióba a nominalizációban, az megerősítené azt a feltételezést, miszerint a nominalizáció alapvetően indirektív alapon működik a nyelvekben. A rendelkezésre álló szórványos anyag ellenére legalább egy ilyen nyelv létezéséről tudunk: az alamblak nyelvben (Pápua Új-Guinea) a beágyazott nem-ragozott (non-finit) mellékmondatokban az egyik argumentum birtokos esetbe kerülhet, és ez az argumentum inkább a másodlagos tárgy (T), mint az elsődleges (R). (Az elsődleges tárgy (recipiens/benefaktív) csak akkor kerülhet birtokos esetbe, ha T/P először inkorporálódik.) (Bruce 1984, idézi Malchukov et al. 2007: 33) Például:

- (17) *yinem - r (R) yemrë - r - oh (T) wikna - hay - yuk yima - r*
 child meat-GEN.PL buy-BEN-PURP man-SM⁶
 'a man to buy meat for the child' (lit. 'meat's buying (for) child')
 (Bruce 1984: 113, idézi Malchukov et al. 2007: 33)

Mindezek alapján úgy tűnik, a nominalizációnak általában indirektív „hajlama” van, függetlenül attól, hogy a nyelvben egyébként milyen típusú elrendezést követnek a ditranzitív szerkezetek. Ez azonban csak részben igaz, mert van néhány olyan nyelv is, amelyben ezt az általános indirektív hajlamot a ditranzitív szerkezetek alapvető szerkesztésmódja is befolyásolja. A tukang besi (ausztronéziai) nyelvben például kétféle ditranzitív szerkezet található: szekundatív, vala-

⁵ Illetve, ha a cselekvésnév a téma és a recipiens között áll, akkor a *való* szó nem szükséges: *a könyv felolvasása Annának*.

⁶ A példák esetében megtartottam a szerzők eredeti glosszázását és rövidítéseit.

mint neutrális.⁷ Ebben a nyelvben a nominalizációban mind T, mind pedig R birtokos esetben kerülhet. Mivel A is birtokosi pozícióba kerül (birtokos személyjelölővel ellátva), az eredmény egy „tripla possesszív” szerkezet lesz:

- (18) *hu'u - ka - no   nu   iaku (R)   nu   bokuj (T)*
          give-NMLZR-3POS   GEN   1SG   GEN   book
          lit. 'their giving of a book of me' (Donohue 1999: 76,
          idézi Malchukov et al. 2007: 33)

Ez a szerkezet kompromisszumként értékelhető a nyelvre jellemző alapvető ditranzitív szerkesztésmódok (amelyek az R birtokosi pozícióba kerülésének kedveznek a szekundatív szerkezetben) és a nominalizáció belső indirektív hajlama között (amely viszont T birtokosi pozícióba kerülésének kedvez).

A nominalizáció eme indirektív hajlamának eredete nem világos, de talán szemantikai motivációja van: a nominalizációk esetében az érintettséget („affectedness”) gyakran tartják olyan faktornak, amely lehetővé teszi (engedélyezi) a birtokosi pozícióba kerülést, és úgy tűnik, hogy ez a vonás inkább P-hez és T-hez kapcsolódik, mint R-hez (Malchukov et al. 2007: 33).

4. Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban

A manysiban, mint már említettem, kétféle ditranzitív szerkesztésmód ismeretes: az indirektív és a szekundatív. Az indirektív típusú szerkezetek nominalizációja esetén a fentiek alapján mindenképpen T birtokosi pozícióba kerülését várnánk, hiszen egyrészt láttuk, hogy a nominalizáció (nagyon kevés kivétellel) alapvetően indirektív hajlamú a világ nyelveiben, másrészt pedig az indirektív szerkesztésmód egyébként is T birtokosi pozícióba kerülésének kedvez. A szekundatív szerkezetek esetén viszont már nem ilyen egyértelmű a helyzet: előfordulhat, hogy a nominalizáció indirektív hajlama itt is érvényesül, és így szintén T jelenik meg birtokosként (l. fentebb alambak), de láttunk arra is példát, hogy T és R is birtokosi pozícióba kerülhet, ha a nominalizáció indirekt hajlama mellett a nyelvre jellemző ditranzitív szerkesztésmód tulajdonságai is érvényesülnek (l. tukang besi). A szekundatív szerkesztésmód tehát a manysiban is elsősorban R birtokosi pozícióba kerülésének kedvezne, annál is inkább, mivel T határozói esetragot kap (instrumentális), és a határozóragos bővítmények a monotranzitív

⁷ Meglehetősen gyakori, hogy egy nyelvben kétféle ditranzitív szerkesztésmód is lehetséges. A legelterjedtebb az indirektív és a szekundatív típus alternációja (vö. pl. manysi), de jól ismert az angoltól az indirektív és a neutrális típus kettőssége is (Malchukov et al. 2007: 13–14).

Nézzük először a példák hiányát! A Munkácsi (Munkácsi 1892–1896) és a Kannisto (Kannisto – Liimola 1951–1963) által gyűjtött folklórszövegekből származó mintegy 600, cselekvésnevet tartalmazó példa között egyetlen olyan sem akadt, amelyben ditranzitív igéből képzett cselekvésnév szerepelt, és a cselekvésnév mellett jelen volt mindkét (nem-ágensi) argumentum (R és T). Ugyan előfordultak ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a korpuszban (pl. *ēryi* 'énekél', *lāwi* 'mond', *takti* 'átnyújt'), ezek száma azonban meglehetősen kevés, és ezekben a példákban is rendszerint csak az egyik argumentum, T jelent meg a cselekvésneves szerkezetben, például:

- (19) *akw' layiləp layilin šārkā - m* (T) *takti - m-porä - t lāwe - γ - im:*
 egy lábú lábas csészé- *m* (T) átnyújt-AN-idő- mond-PRES-
 SG<1SG LOC 1SG
 'Egy lábú lábas csészikém odanyújtása idejében [így] szólok.'
 (VNGy IV: 31)

Az egyes nyelvek különböznek abban a tekintetben, hogy mekkora a ditranzitív igék száma, illetve hogy mely igék tartoznak a ditranzitív igék csoportjába az adott nyelvben. Mint már említettem, ditranzitív igék lehetnek fizikai vagy mentális transfert kifejező igék (*ad, vesz, lő*; illetve *mond, mutat, énekel*), benefaktív hatást kifejező igék (*varr, ellát, felszerel*) stb. A manysiban igen széles a ditranzitív igék köre, és érdekes, hogy – más nyelvekkel ellentétben – a manysiban ezek az igék mindkét szerkesztésmódban (indirektív és szekundatív) megjelenhetnek. Úgy tűnik, hogy szinte egyáltalán nincs semmilyen lexikai korlátozás e tekintetben (vö. Nikolaeva 1999). Ezek alapján tehát semmiképpen nem számítanánk arra, hogy kevés ditranzitív igéből képzett cselekvésnevet találunk a many-

⁸ Vö.: *taw sēməl kērpā nālin ālā lou tul'āp kitij kātna* (LAT) *pūynātū ness sunsentiləm*. 'Hogy az ő fekete vasú nyíltartóját tíz ujjas két kezébe fogja, azt ellenszegülés nélkül (csak úgy) nézdegelem' (lit. 'tíz ujjas két kezébe fogását') (VNGy IV: 303).

⁹ Ezeket a szerkezeteket a szakirodalom általában igeneves szerkezetekként tartja számon (vö. pl. Kálmán 1975, Riese 2001), véleményem szerint azonban ezekben inkább cselekvésnévi szerepben állnak az egyes nem-ragozott igealakok, ezért ezek inkább cselekvésneves szerkezeteknek tekinthetők. Erről bővebben l. Bíró 2011.

két argumentum közül csak a direkt tárgy jelenik meg, az alanyra pedig csak a cselekvésnévhez kapcsolódó birtokos személyrag utal:

- (22) *ñāl - ä*   *li - m - ä*   *jui-pālt*   *ūlm - ən*   *joxtu - we - s*
nyíl-SG<3SG   lő-AN-SG<3SG   után   álom-LAT   érkezik-PASS-
PAST[3SG]

‘Miután nyílat kilőtte, álom jött reá.’ (VNGy I: 7)

A folklórszövegekből származó példákban tehát egyetlen olyan, ditranzitív igéből képzett cselekvésneves szerkezetet sem találtam, amelyben mindkét argumentum (R és T) jelen lett volna.

Mint már említettem, vizsgálatom elsősorban a régebbi szövegeken alapul, így az újabb szövegekből (a *Lujima Seripos* nevű manysi újságból) csak kevesebb (kb. 200) cselekvésnevet tartalmazó példa állt rendelkezésemre. Ezek között is mindössze egyetlen példa akadt, mely megfelelt a vizsgálat céljának:

- (23) *Tōrəm*   *nūpəl* (R)   *l’ul’*   *lātəŋ* (T)   *l’āyal - am - um*   *ērt*
Isten   felé   rossz   beszéd   mond-AN-SG<1SG   mikor
Pup   *jay - um - n*   *hirsajt - əl*   *χińsamtal - we - s - um.*
pap   atya-SG<1SG-LAT   vessző-INSTR   üt-PASS-PAST-1SG
‘Mikor Istenhez rosszul szóltam, pap atyám vesszővel megütött.’
(Lujima Seripos 1992.05.16.)

Itt tehát egy indirektív szerkesztésmódú szerkezet nominalizálódott:

- (24) *Tōrəm nūpəl* (R) *l’ul’ lātəŋ* (T) *l’āyalēŋəm* →
‘Istennek rossz beszédet mondok’
(25) *Tōrəm nūpəl* (R) *l’ul’ lātəŋ* (T) *l’āyalamum*
‘az, hogy Istennek rossz beszédet mondok’ (tkp. ‘Istennek rossz beszédet mondásom’)

Mint látjuk, R nem került birtokosi pozícióba (az északi manysiban nincs genitívuszi esetrag), hanem változatlan formában maradt a cselekvésnév mellett is. (Valószínűleg ugyanez lenne a helyzet akkor is, ha R nem névutóval (*nūpəl* ‘felé’), hanem *-n* latívusz-raggal lenne jelölve (*Tōrəmn* ‘Istennek, Istenhez’)). Ez tehát megfelel feltételezésünknek, miszerint a határozóragos bővítmények a ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek mellett is változatlan formában őrződnek meg, illetve megfelel a nominalizáció fentebb már említett „indirektív hajlamanak” is, amely szerint R és T közül általában T az, amely birtokosi pozícióba kerülhet a különböző nyelvekben. De valóban birtokosi pozícióba került-e a (23)-as példában T? Ez a kérdés visszavezet a korábban már előrevetített másik

Ez a probléma már a monotranzitív igékből képzett cselekvésnevek esetén is jelentkezik, itt is nehéz megállapítani, hogy az eredeti ige direkt tárgya (P) milyen formában jelenik meg a cselekvésnév mellett. A bázisige alanyi bővítménye birtokosi pozícióba kerül a cselekvésnév mellett, hiszen ugyanúgy vele számban, személyben egyező birtokos személyrag utal rá, ahogyan a birtokosra is bármely manysi birtokos szerkezetben, vö. (26)-ot (27)-tel:

- A direkt tárgy helyzete azonban kérdéses, annál is inkább, mivel az északi anysisban akkuzatívuszi esetrag sincs. A szenvedő értelmű cselekvésneves szerzetekben megállapítható, hogy az eredeti ige alanya helyett a direkt tárgy (P) rül birtokosi pozícióba a cselekvésnév mellett, hiszen ez a hangsúlyos, az any pedig ismeretlen, határozatlan, vagy általános, és nincs is jelen:

- A nem szenvedő értelmű cselekvésneves szerkezetekben azonban nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mi történik a direkt tárggyal a nominalizációban, megőrzi-e eredeti jelöltségét/jelöletlenségét, vagy birtokosi pozícióba kerül-e.

Ugyanígy a fent említett, ditranzitív igéből képzett cselekvésnevet tartalmazó példa (23) alapján sem tudjuk megállapítani, hogy mi történt T-vel a nominalizációban: birtokosi pozícióba került-e, ugyanúgy, mint az eredeti alany, vagy sem. A példából az egyértelmű, hogy az eredeti alany birtokosként jelenik meg a cselekvésnév mellett, hiszen birtokos személyrag utal rá a cselekvésnéven: 'rossz beszéd(et) mondásom' – 'az, hogy rossz beszédet mondok/mondtam'. Ez azonban még nem zárja ki azt, hogy T ('rossz beszéd') is birtokosi pozícióba kerül-

jön, hiszen vannak olyan nyelvek, amelyekben több argumentum is „genitivizálódhat”.¹⁰

Láthatjuk tehát, hogy sem a régi szövegek, sem pedig az újabb szövegekből jelenleg rendelkezésemre álló példák alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy hogyan működik a ditranzitív szerkezetek nominalizálása az északi manysiban. Ezért megpróbáltam egy anyanyelvi beszélőtől információt kérni az egyes szerkezetekre vonatkozóan. Információim Raija Partanovától származnak, aki az északi nyelvjárás obi alldialektusának középkorú beszélője.

Adatközlőm szerint mind az indirektív (29), mind pedig a szekundatív (31, 33) szerkesztésmódú ditranzitív szerkezet nominalizálódhat:

- (29) *am naŋənn (R) mōjt (T) mōjt - ēγ - əm* →
 én te.DAT mese mesél-PRES-1SG
 'я тебе сказку расскажу/рассказываю' ('mesét mondok neked')
- (30) *naŋənn (R) mōjt (T) mōjt - ne - m juji-pālt...*
 te.DAT mese mesél-AN-SG<1SG után
 'после того как тебе расскажу/рассказала сказку...'
 ('miután mesét mondok/mondtam neked')
- (31) *am naŋən (R) mōjt - əl (T) mōjti - ləm* →
 én te.ACC mese-INSTR mesél-SG<1SG
 'Я тебе сказку расскажу/рассказываю'
 ('mesét mondok neked', lit. 'mesével meséllek téged')
- (32) *naŋən (R) mōjt - əl (T) mōjt - ne - m juji-pālt...*
 te.ACC mese-INSTR mesél-AN-SG<1SG után
 'после того как расскажу/рассказала тебе сказку...'
 ('azután, hogy mesét mondok/mondtam neked', lit. 'téged
 mesével (való) mesélésem után...')
- (33) *am naŋən (R) tōr - əl (T) miγ - ləm* →
 én te.ACC kendő-INSTR ad-SG<1SG
 'я тебе платок даю/дам' ('kendőt adok neked', lit. 'kendővel
 adlak téged')

¹⁰ L. pl. tukang-besi „tripla possesszív” szerkezet, (18) példa, vagy a monotranzitív igék esetén pl. finn dupla possesszív szerkezet: *Aino-n (GEN) kana-n (GEN) syöminen (AN)* 'Aino csirkeevése'. Habár ez utóbbi finn mondat háromféleképpen is értelmezhető ('az, hogy Aino csirkét eszik', 'az, hogy Aino csirkéje eszik', 'az, hogy Aino csirkéjét eszik'), ezért általában kerülik az ilyen szerkezetek használatát, amelyekben mindkét argumentum jelen van (vö. Koptjevskaja-Tamm 1993: 169).

- (34) *naŋən* (R) *tōr - əl* (T) *mi - nə - m* *χalt*, *taw* *χot* *oj - as*
 te.ACC kendő-INSTR ad-AN- közben ő ki fut-
 SG<1SG PAST[3SG]
 'когда/пока тебе платок давала, он убежал на улицу/тебе платок
 давала, а в это время он убежал на улицу'
 ('mikor/miközben kendőt adtam neked, ő kifutott az utcára/kendőt
 adtam neked, és eközben ő kifutott az utcára')

Az adatközlő szerint tehát mindkét nominalizált szerkezet lehetséges, és az ő véleménye szerint nincs közöttük különbség.¹¹ Ez alapján azonban még mindig csak azt állapíthatjuk meg, hogy – feltételezésünknek megfelelően – a határozói esetben lévő argumentumok változatlan formában örződnek meg a nominalizációban is (az indirektív szerkezetben R datívuszban, a szekundatív szerkezetben pedig T instrumentálisban), valamint hogy R is megőrzi akkuzatívuszi formáját¹² a szekundatív szerkezet nominalizálása esetén. Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy R sem az indirektív, sem pedig a szekundatív szerkesztésmódú ditranzitív szerkezet nominalizálása esetén nem kerül birtokosi pozícióba; valamint hogy a nominalizált szekundatív szerkezetben T sem. Azt azonban továbbra sem tudjuk, hogy az indirektív szerkezet nominalizálásakor T birtokosi pozícióba kerül(het)-e, vagy sem.

(Természetesen azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek mindössze egyetlen adatközlőtől származó információk, tehát mindenképpen óvatosan kezelendők.)

Zárásként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy habár jelen cikk megírásához csak nagyon kevés példát tudtam felhasználni az általam gyűjtött anyagból, és ezek segítségével sem találtam egyértelmű választ a felvetett problémára, a példának ez a szembetűnően kis száma önmagában is jelentős tény. Jelentős azért, mert egy olyan nyelvben, amelyben a ditranzitív igék és a cselekvésnevek bázisigéinek a köre ennyire széles, és amelyben ilyen gyakori és kiterjedt a cselekvésneves szerkezetek használata, mindenképpen meglepő, hogy a mintegy 800 példában ennyire kevés a ditranzitív igéből képzett cselekvésnevet tartalmazó példák száma, és hogy ezek között is mindössze egyetlen olyan akadt, amelyben a ditranzitív ige mindkét nem-ágensi argumentuma (T és R) jelen volt a cselekvésnév mellett.

¹¹ A két szerkezet közötti választást befolyásoló tényezőkre jelen írásomban nem térek ki, erről bővebben l. Bíró – Sipőcz 2013.

¹² Az északi manysiban csak a személyes névmásoknak van tárgyesete, a főnevek alanyesetben állnak tárgyi pozícióban is.

Rövidítések

ABS	=	abszolutívusz	NMLZR	=	nominalizer
ACC	=	akkuzatívusz	PASS	=	passzív
AN	=	cselekvésnév	PAST	=	múlt idő
DAT	=	datívusz	PL	=	többes szám
ERG	=	ergatívusz	POS	=	possessive
GEN	=	genitívusz	PRES	=	jelen idő
INSTR	=	instrumentális	PTCP.PST	=	befejezett melléknévi igenév
LAT	=	latívusz	SG	=	egyes szám
LOC	=	lokatívusz	TRANSL	=	transzlátívusz

Irodalom

- Alexiadou, Artemis (2001), *Functional structure in nominals: nominalization and ergativity*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bíró Bernadett (2011), *Cselekvésnevek a manysiban – Az északi manysi cselekvésnevek valenciája*. FUD 18: 3–33.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2013), *Syntactic variation in Mansi ditransitive constructions*. (Konferencia-előadás.) *Grammar and Context: New Approaches to the Uralic Languages IV*. Tartu, 2013. június 6–8.
- Comrie, Bernard (1976), *The Syntax of Action Nominals: A Cross-Language Study*. *Lingua* 40: 177–201.
- Comrie, Bernard – Thompson, Sandra Annear (1985), *Lexical nominalization*. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description III*. Cambridge University Press, Cambridge. 349–398.
- Grimshaw, Jane (1990), *Argument Structure*. MIT Press, Cambridge.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951–1963), *Wogulische Volksdichtung I–VI*. MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134.
- Kálmán Béla (1975), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kenesei István – Vago, Robert M. – Fenyvesi Anna (1998), *Hungarian*. Routledge, London.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1993), *Nominalizations*. Routledge, London – New-York.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (2005), *Action nominal constructions*. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Digital Library, Munich. Chapter 62. <http://wals.info/chapter/62>
- Lujima Seripos [Луима Серипос]. *Ханты-Мансийский Автономный Округ – Югра газета. Ханты-Мансийск*. 1991/03. 30., 1992/01. 18., 1992/02. 15., 1992/03. 07., 1992/04. 07., 1992/05. 16., 1993/04. 10., 2004/11. 06., 2011/01. 01., 2011/10. 08., 2011/11. 12., 2011/12. 10., 2011/12. 17.

- Malchukov et al. (2007), Ditransitive constructions: a typological overview.
<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/DitransitiveOverview.pdf>
- Melloni, Chiara (2008), Action Nominals Inside. Lexical semantics in morphology. (http://www.uni-stuttgart.de/linguistik/sfb732/files/action_nominals_inside_abstract.pdf)
- Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
(= VNGy.)
- Nikolaeva, Irina (1999), *Ostyak*. Lincom, München.
- Riese, Timothy (2001), *Vogul. Languages of the World/Materials 158*. Lincom Europa, München.
- Sipőcz Katalin (2011), Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 221–229.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896.
- Ylikoski, Jussi (2003), Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.
- Ylikoski, Jussi (2009), Non-finites in North Saami. *MSFOu* 257.

SIMONCSICS, PÉTER

**Linguistic gestures:
On negation, with special reference to Permian languages
(A distributional analysis)**

To the memory of Erik Vászolyi-Vasse

Negation is not only a logical operation, but also an emotional act usually in initial position of an utterance or a phrase. Permian languages like most of their Uralic cognates use negative auxiliaries for expressing denial and prohibition. The author is paying attention to some concomitant gestures of denial and prohibition having an impact on the phonic material negative auxiliaries are built of. The original negative auxiliary stem in Uralic and thus in Permian was an illabial vowel **e-*. It is observed that the illabial stem changed to a labial one in present tense in Permian (Komi *o-* and Udmurt *u-*). Labialization of present tense forms of negation as a facial gesture is supposed to emphasize the *hic et nunc* of denial and to make it more conspicuous, so to say, visible for the partner at present, i.e. the hearer. Another negative stem, more limited in use in Permian languages, is *a-*. Similarly, it is explained also by gestural factors which are in accordance with its physiological nature: when producing *a* one usually opens his mouth wide with a concomitant pulling back of his head which is the so-called „Turkish way” of expressing „no”. The negative stems, Komi *-ë* and Udmurt *-a* are illabials and used in general questions as question tags, i.e. in final position of a phrase.

Keywords: negative auxiliary, *hic et nunc* of denial, present vs. past, labialization as facial gesture.

0. Preliminaries

Before presenting, discussing and, hopefully, also solving the problem of negation in Permian, we offer a brief review of Permian vocalism, since this is the linguistic framework within which the problem of negation in Uralic and, specifically, Permian is located and where the solution may possibly be found. The negative auxiliaries in Permian are mostly monosyllabic vocalic stems *e-*, *ë-*, *o-*, *u-*, which is of a piece with the overall tendency to monosyllabicity in the word-stock of Permian. Grosso modo, both Komi and Udmurt have seven vowel phonemes:

<i>i</i>		<i>ĩ</i>		<i>u</i>
	<i>e</i>	<i>ẽ</i>	<i>o</i>	
		<i>a</i>		

In Vászolyi's transcription we find *y* instead of *ĩ* and *ø* instead of *ẽ*. For the palatalized affricate of Komi – following Wiedemann's transcription – digraph *dž* is used in this paper. Initial syllable stress is common in Komi, while in Udmurt – under the influence of the neighbouring Turkic languages Chuvash and Tatar – stress has moved to the last syllable. Unexpected/irregular stress is marked by a post-syllabic dot {·} in texts cited by Csúcs and a pre-syllabic raised comma {ˊ} in Vászolyi's. Vowel length is indicated by raised hyphen {̄}. There are also other differences in transcription, but they have little or no relevance to our topic. As to the analysis of the texts cited here I use the following symbols: – precedes an inflectional suffix as well as the negative particle/question tag of a general question; = precedes a derivational suffix; "... " indicates a close/literal translation, '...' indicates a loose, but idiomatic translation; ^ indicates an opaque compound. Capitals represent grammatical terms as, for instance, PSTPARTICIPLE stands for past participle, SG1 for first person pronoun, PXSG1 for first person singular possessive suffix, VXSG1 for first person singular verbal suffix etc.

In addition to their strikingly similar structure two further characteristics of Permian vocalism should be mentioned here: the absence of vowel-harmony and the lack of stem-vowel alternations, the latter of which will be of particular importance here. Both features are uncharacteristic of Uralic.

1. The problem as seen from a comparative point of view

It is common knowledge, even a commonplace, that Permian languages belong to the majority of cognate languages that employ negative auxiliaries. Strictly speaking, this is the only major grammatical feature shared with the other Uralic languages. As to their grammatical category, auxiliaries in Uralic are classified as verbs carrying (ideally) markers of person, number, tense and mood. In fact, only one cognate language has full paradigms of negative auxiliaries marking all four categories mentioned above, namely Nganasan, a Northern Samoyedic language, situated on the northernmost periphery of the Uralic region, Wagner-Nagy (2011). In most cases negative auxiliaries in Uralic have only incomplete paradigms and lack either markers of tense or mood, or both, but usually retain markers of person and number, leaving representation of the remaining categories to the main verb called, in this context, connegative.

Thus linguistic negation in the Uralic languages seems to be a more personal business than in Indo-European languages, where impersonal negative particles are used to represent and emphasize, even overemphasize, the logical aspect of negation. The real space where negation as well as position (and communication in general) goes on is personal in every language community. In the Uralic languages, however, by virtue of personal markers attached to the negative auxiliary stem, negation is more marked linguistically than in most Indo-European languages. Thus Uralic negation takes place in a distinctively personal space established by the participants in the speech situation: the speaker, the listener, and a third person who is distant from both and/or a virtual player and may represent also the speech act itself. This space can be best demonstrated by the so-called T-structure introduced by János Lotz (1967):

where speaker (SG1) and listener (SG2) form a common axis of discourse that is close, intimate and real and contrasts with (SG3) that is located further away, distant, and even virtual. As an example of this axis let us consider the positive and negative paradigms of Udmurt in singular present:

Present

	Positive		Negative	
VXSG1	<i>mīn=iško</i>	'I walk'	<i>u-g mīn=iškī</i>	'I don't walk'
2	<i>mīn=iško-d</i>	'you walk'	<i>u-d mīn=iškī</i>	'you don't walk'
3	<i>mīne</i>	'(s)he walks	<i>u-g mīnī</i>	'(s)he doesn't walk'

Here the morpheme *=iškī* in VXSG1 and VXSG2, but clearly absent in SG3, has a role different from the way the reflexive suffix is usually taxonomized. In my analysis it is a kind of affective morpheme uniting the proximate speech participants *you and me* against a more distant *him/her*.

Concerning totality to be expressed negative phrases equal „normal”, i.e. positive verbs in respect to tense, mood, person and number. But the negative auxiliary has a full paradigm only in Nganasan, as mentioned above. Categories that happen to be missing from auxiliaries (tense and mood) reemerge and are marked on the connegative main verb. In fact, in Permian as well as in Mari negative auxiliaries in the present tense carry the marker *-k/-g-* and *-γ-*, respectively, both being historically identical with the present marker **-k-* of Proto-Finno-Ugric (possibly even Proto-Uralic). By contrast, the corresponding Finnish morpheme *-q-* (phonetically a glottal stop), being identical with the imperative suffix, is attached to the connegative. Thus connegatives

may be marked, in most cases, by a suffix identical/homophonic with that of imperative SG2, which can also be a zero. In both Permian languages the paradigms of the negative auxiliaries are of the latter type. The negative auxiliary appears together with the connegative, which as a rule it precedes. For the sake of brevity and clarity of presentation here only VXSG1 (and in one case also VXSG2) forms will be cited. For the same reason, the future paradigms of Komi and Udmurt, as well as the imperfect and pluperfect paradigms of Komi are omitted, as they are but slightly modified variants of various present and past tenses. As to the missing counterpart of the narrative past VXSG1 in Komi it is worth noting that in this respect Komi is more „logical” than Udmurt: it is evident that, when the narrator, i.e. the first person in grammatical terms, describes a scene or tells a story that happened in the past in which (s)he was not a participant and was informed about only through hearsay, (s)he cannot be represented linguistically as someone – moreover, the grammatical first person at that – on the scene. Thus in the case of the Komi narrative past we have chosen the other representative of the axis of speech, SG2, to demonstrate our point. Samples of the negated forms of Udmurt and Komi verbs, *mīni-* ‘to walk’ and *šet-* ‘to give’:

Indicative Present Sg1

Udmurt	<i>u-g mīn=iški</i>	‘I don’t walk’
Komi	<i>o-g šet</i>	‘I don’t give’

Testimonial Past Sg 1

Udmurt	<i>ěj mīni</i>	‘I didn’t walk’
Komi	<i>e-g šet</i>	‘I didn’t give’

Narrative Past Sg1

Udmurt	<i>ě^vėl mīn=iške-m ~ mīn=iški=mte(je)</i>	‘I didn’t walk’
Komi	–	

Narrative Past Sg2

Udmurt	<i>ě^vėl mīnem(e-d) ~ mīni=mteje-d</i>	‘You didn’t walk’
Komi	<i>ab=u šetě=m-äd</i>	‘You didn’t give’

Conditional Sg1

Udmurt	<i>ěj mīni-sal</i>	‘I wouldn’t walk’
Komi	–	

Imperative (Prohibitive) Sg2

Udmurt	<i>e-n mìn(i)</i>	'Don't walk!'
Komi	<i>e-n šet</i>	'Don't give!'

(Csúcs 1990: 53–54, Rédei 1978: 83–84).

A quick glance shows that negative auxiliaries (1) are preposed, (2) are vowel-initial (i.e. they are vocalic stems), and (3) possess two stem variants: an *u-* ~ *o-* stem in the present (and future) indicative, and an *e-* ~ *ě-* stem in all other moods and tenses. Vowel-initial negative auxiliaries seem to be a general feature of Uralic, from Saami through Mordvinian to Kamassian and Selkup, and as I have suggested elsewhere (Simoncsics 2011a) partly even in Hungarian. In the Udmurt narrative past negation can also be expressed synthetically (by a caritive participial form) as an alternative to the analytic form also based on the *ě-* stem: *ě^vël* 'negative auxiliary stem^be'. Similarly, in the Komi narrative past negation is also formed analytically: *a^bu* 'negative particle (possibly a loan of unknown origin)^be'. Apart from the latter variant there seems to be complementary distribution between negative *u-* ~ *o-* and *e-* ~ *ě-* stems with respect to present indicative and the remaining tenses and moods. In other words and in a broader perspective, in the present indicative we have only *u-* ~ *o-* stems, while *e-* ~ *ě-* stems occur in the other tenses and moods together with negative forms with *a-*. It is this kind of double representation of the negative auxiliary in Permian (and in Mari, and, in part, also in Mordvinian) that has prompted some scholars reconstruct two negative stems for Proto-Finno-Ugric, namely **e-* and **a-* (Bereczki 1996: 55). And „there's the rub"! Applying Occam's razor „Numquam ponenda est pluralitas sine necessitate" even in the remote period of Proto-Finno-Ugric we may ask: why reconstruct two negative stems, if the majority of peripheral languages in the West, North and South of the Finno-Ugric region, Balto-Finnic and Hungarian, indicate that just one negative stem is enough? (We could speak of similar phenomena in Samoyedic, but we defer the discussion of this to a later date.)

But how can we bring these two stems to a common denominator? The simplest way of solving this riddle would be to suppose paradigmatic vowel-alternation for Permian. But, in contradistinction to some closer (and more distant) cognates, such as Mari, Khanty, Vogul and even Hungarian, there is no paradigmatic stem-vowel alternation (Ablaut) in Permian, as pointed out by Austerlitz (1985: 99). Nevertheless, W. Steinitz mentions Ablaut phenomena in Permian in his famous „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus", noting however that most of these are dialectal and some of them „hitherto unexplained". In the following I will try to solve this Permian enigma.

2. Solving the problem from the outside: extralinguistic effects

I suggest that the distribution of *u-* ~ *o-* and *e-* ~ *ě-* stems in respect of present indicative and non-present tenses and moods offers a clue. Present tense is close to the axis formed by the speaker and the listener and is simultaneous with the speech act, which makes the message it carries more actual and emphatically more informative. Since negation is by itself emphatic and semantically richer, and may also convey, in addition to its logical content, personal attitudes of the speaker distinguishing himself from other participants and/or constituents of the speech act and may express refusal, distantiation, abhorrence etc., and, as a consequence, it is accompanied, more often than not, by bodily gestures as well. These may include facial expressions, such as grimaces, as well as lip-rounding, which is the most economical of facial gestures, demanding the least muscular effort. It is worth emphasizing that negative auxiliaries as they usually appear in Permian, as well as in other cognate and non-cognate languages, are introductory elements of a phrase, so their initials are, by nature, the most prominent constituents of the utterance in question. Labial *u-* ~ *o-* initials when compared to illabial *e-* ~ *ě-* initials are more visible and *hic et nunc* reveal more about the emotions concomitant with negation to the partner in the speech act, i.e. the listener.

Negation expressed by negative auxiliaries in Uralic thus represents a complex linguistic phenomenon where a logical operation is combined with phonic representations of emotions and sentiments of persons directly involved in the act of negating, since negation takes place in a space overtly defined by grammatical persons. In some cognate languages and specifically in Permian, negative emotions and sentiments of the speaker also exert an influence on the phonic material used in negation in the form of facial gestures, such as the labialization of illabial vowels. Steinitz's hints in this direction when he writes „In mehreren urspr[ünglichen] vordervokalischen Wörtern ist es – wohl unabhängig vom Sy[rjänischen] – neu entstanden, wohl in Zusammenhang mit der (bisher unerklärten) doppelten Entwicklung von *e > wotj[akisch] *o* und *u*...“ (Steinitz 1944: 129). Although Steinitz cites several examples showing this „unexplained“ vowel-change from front vowels to back ones (see again footnote¹), he omits mentioning the Udmurt negative stem *u-* and its Komi counterpart *o-*, although both fit well into the process of a front-to-back change from *e* or *ě* to *o* and a further step from a Pre-Proto-Permian *o* to *u* in Udmurt (***e-* > **o-* > *u-*). Approaching the problem from an angle slightly different from that of Steinitz, as I see it the negative *o-* ~ *u-* stem developed from the original Uralic **e-* stem and was preserved until the dissolution of Proto-Permian. And the fact that a geographically close cognate, Mari, *ceteris paribus*, also uses *o-*-stem negative auxiliaries in the present tense indicates that the process of the labialization

of the illabial initial of the negative auxiliary stem possibly goes back to Pre-Proto-Permian in both time and space.

In addition to the present marker *-g-* the labialization of the illabial initial **e-* of the negative auxiliary duplicates the distinction of present and pushes past tenses into the background, where the logical nature of negation becomes more prominent, i.e. they are more analytic in nature, using particles *ě^vël* and *a^bu* in Udmurt and Komi, respectively. Both Udmurt *ě^vël* and Komi *a^bu* '[there] isn't; cf. Hungarian *nincs(en)*' are uninflected compounds consisting of a negative element and a remainder of the respective existential verb: Udmurt *ě-* is identical with the stem of negative auxiliary *ě-* of Uralic origin and *ab-* is probably a loan (see point 4. below). The main verb appears as a past participle with personal suffixes *mîn=em-ed* 'walk=PSTPARTICIPLE-PXSG2; cf. Hungarian *men(e)=t-ed*' and *šet=em-nïd* 'give=PSTPARTICIPLE-PXSG2; cf. Hungarian *ad=t-od*'. The whole structure is in fact a negation of a participle without reference to tense with the meaning 'there is no going/giving of yours; cf. Hungarian *nincs meneted/adtod*, or *nincs menésed/adásod*. The lack of representation of tense explains the free alternation of narrative past and present tense proper in folklore texts. E.g.:

Narrative Past

- Udmurt   *ě^vël mîn=em-ed* 'you didn't walk'
              NEG.STEM^*be* main verb=PSTPARTICIPLE-PXSG1¹
- Komi   *a^bu šet=ëm-ïd* 'you didn't give'
              NEG.PART^*be* main verb=PSTPARTICIPLE-PXSG2

To the point above we may add that in Udmurt the optional variant of narrative past can occur even without a negative particle, e.g. *mîni=m=te-jed* 'STEM=PSTPARTICIPLE=CARITIVE-PXSG2; you didn't walk [so they say]' where a caritive suffix would suffice.

Generally speaking, in analytical constructions specifically in past tenses and moods other than indicative and imperative – where personal involvement (and markedness) becomes weaker and/or fades away – the logical nature of negation comes to the fore and becomes more conspicuous. In Udmurt, for instance, the conditional in the singular can be wholly impersonal, through use of the negative particle *ěj* (< negative auxiliary stem *ě-*) with the main verb in conditional without personal suffixes: *ěj mîni=sal* 'I/you/(s)he would not walk'.

Furthermore, in polar questions the question-tags *-ě* and *-a* are used in Komi and Udmurt, respectively. It is worth noting that (1) Komi is more archaic in this respect, too, as shown by the use of the "original" negative stem *-ě*, and (2) Ud-

¹ ^ marks a compound consisting of the negating auxiliary / particle and the truncated stem of the existential verb 'to be'; *be* represents the truncated stem of the existential verb.

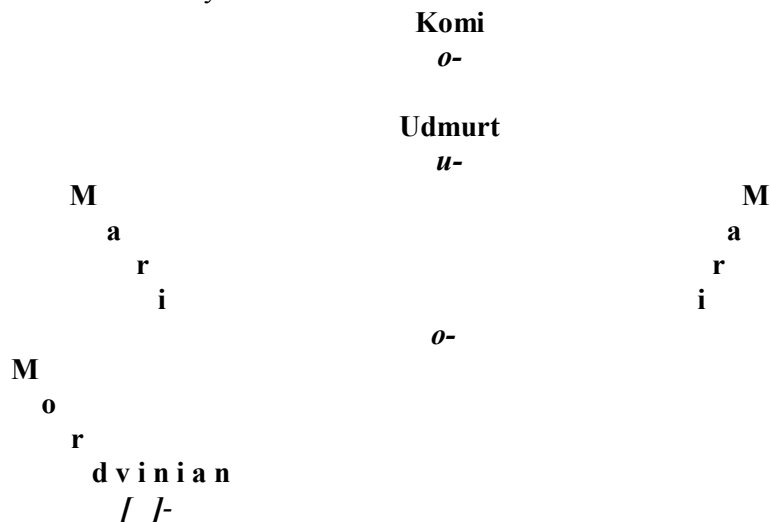
Komi

- Udmurt

- ### 3. Linguistic gestures in an areal context: stem-alternations
- #### ial *e-*, *ë-*, *i-* ~ labial *o-*, *u-* as seen from a geographical perspective

[illegible]

Negative *o*-stem auxiliaries in the present tense occur in Komi and Mari, while *u*-stem occurs in Udmurt. In Mordvinian there are no negative auxiliaries with *o*- stem in present tense (nor *u*-stem either). Both Mokša and Erza dialects of the language apply negative particles with *a*- in present tense where the provenience of the stem *a*- is unclear so far. Yet, Mordvinian forms are part of the overall picture of the area, since in testimonial past it also uses an *e*-stem auxiliary, thus making a clear distinction between present and testimonial past. The distinction between present and past and, further, between testimonial and narrative past seems to be a common feature of the area north and south of the Volga-bend where the four language cognates surrounded by Turkic peoples (Chuvash and Tatar) are situated. In a recent study Bereczki argued that even Hungarian might have preserved this distinction (possibly under Turkic influence) in its various past tense forms, which are now mostly obsolete (Bereczki 2004). (For the time being we will not discuss the fact that distinction between testimonial and narrative past tenses is also a general feature east of our area. The vast Siberian territory inhabited by Uralic, Turkic and Palaeo-Siberian peoples offers a treasure-trove of this distinction thanks to the folkloristic nature of its languages and cultures). Let us return now to the “smaller” area of the Permian languages and their cognates in the Volga region and try to reconstruct the line of development leading from **e*- to Udmurt *u*- and Komi and Mari *o*-; in other words, let us try to find the origin of this innovation. The geographical distribution of these languages and their respective negative auxiliary stems is shown schematically below:

(The symbol [/] indicates that the change of illabial to labial negative auxiliary stem in the present tense did not take place in Mordvinian.)

Udmurt is in the geographic centre and seems to have been also the centre of the innovation where **e-* changed to *o-*. Phonologically a change from a Proto-Finno-Ugric **e-* stem to a Pre-Proto-Permian *o-* stem seems natural, if we imagine the economy of the process so that the force which produces it step by step is measured by the least possible amount of effort required: (step 1) the back of tongue moves forward horizontally creating a larger space in the back of the buccal cavity resulting *ě-* (front > back change), and (step 2) a concomitant movement of the lips, whereby an illabial vowel (*ě-*) changes to a labial one (*o-*). This phase, which I would call supralinguistic, is dominated by a gestural move, a facial grimace, i.e. lip-rounding expressing negative feelings (surprise, distantiation, rejection, abhorrence etc.) concomitant with denial or negation in general. Once this gesture of lip-rounding became integrated into the system of negation, in other words, once it was „petrified”, it became available for participation in intra-linguistic processes. To demonstrate the overall tendency of *o* to change to *u* we may consider such pairs as Komi *on* (dialectally also *un*) and Udmurt *um* 'dream', Komi *olēm* and Udmurt *ulem* 'life', Komi *gěrd* 'red' and Udmurt *gord* 'id.', Komi *ker* 'log, beam' and Udmurt *kor* 'id.' where *o* seems to be the archaic original. The ethnonym *ud-murt* itself throws light on a similar development: the Mari ethnonym *odo-mari* 'Udmurt' contains the original labial mid vowel. (Hajdú 1981: 44). Note, in this connection, the widespread and translinguistic use of the labial vowel *o* to express surprise, recoil, being taken aback: Komi *ok ok o! kiš-kě taj i te taććě voëmüd?! 'Oh, oh, oh! From where have you come here?!'* Rédei (1978: 100). As for Mordvinian as a representative of the *o*-zone consider *on* 'dream', *od* 'new, young', *nolams* 'to lick', with etymological correspondences in Permian also. Thus a further development can be seen in Udmurt where Proto-Permian-Volgaic *o-* has changed to *u-* by another natural process (step 3) where the tongue moves vertically from low position to high. According to a well-established tenet of language geography centres are prone to be innovative, while peripheries are usually conservative. Applying this to the languages in question Komi and Mari belong to the periphery by having retained *o-* as the result of steps 1 and 2, while Udmurt seems to be the centre, having developed it further to *u-* (step 3). Seen from a Permian angle the most conservative languages are those where the original Uralic negative stem remained illabial, **e-* or **i-*, i.e. Mordvinian, Balto-Finnic, Hungarian, Samoyedic and partly even Ob-Ugrian, which form the outer circles of the periphery. The change from *e-* to *o-*, continuing to *u-* in Permian and Mari, on the other hand, is not just a historical, but also a synchronic, a living and productive process, as attested by Steinitz.

At first glance, it may seem that negative *o*-stem is also found in the imperative. In fact, ostensible imperatives like Komi *med oz šet* 'let him/her not give; may (s)he not give', *med oz šetni* 'let them not give; may they not give' and *ogě*

šetěj 'let us not give; may we not give' and – with a slight difference – also Udmurt *meda·z mīnī* 'let him/her not go; may (s)he not go', *meda·z mīnele* 'let them not go; may they not go' are not strictly speaking imperatives. These are syntactic structures (imperative VXSG2 of *med-* 'to wish, to want, to plan' + indicative VXSG/PL3) expressing wish or desire and as regards their modality they are optatives rather than imperatives. From a strictly morphological point of view the cores of these structures are indicative SG/PL3 forms. The Udmurt forms of the imperative SG/PL3 are exceptions due to the stress (and possibly also length) on the final syllable where instead of an expected *meduz we have *meda·z*. The explanation is that stressed / long low vowels do not usually rise, according to the Donegan – Tálos – Abondolo hypothesis, cf. Abondolo (1996), Donegan (1978/85), Tálos (1983). On the other hand, *ě-n šet* 'don't give', *ě-ně šet-ěj* 'you (pl) don't give' are true SG2/PL2 imperatives of formed with the "past" stem (i.e. the original) variant of the negative auxiliary *ě-*. Present vs. past and imperative vs. other moods are basic coordinates in verbal orientation and, partly, also complementary, at least in negation in Uralic: when present and past are distinguished by initial labialization as in Permian, then imperative is left unmarked, when imperative is distinguished by labialization as in Nenets, then we have the opposite case where present remains unmarked.

The labialization of negative *e-* ~ *ě-* stems in Permian is an example of how a linguistic change can be triggered by extralingual gestures, where a facial grimace can become internalized and its phonic representation become part of the paradigm.

In a broader context, taking Mari (and even also Mordvinian) into consideration, the nucleus of the labialization process must have been in Udmurt where the first step from *e-* ~ *ě-* to *o-* was taken by the alteration of only one feature in the vocalic stem, i. e. „labialization”. Udmurt, that is to say the centre, developed further by raising the tongue-level from mid to high. The periphery, Komi and Mari and, indeed, Mordvinian remained at the first stage, retaining the *o-* stem in the present tense. The case of Komi and Mari is, in this respect, simple and straightforward. Mordvinian is problematic where negation in the present is formed in a totally different manner, using negative particles with an *a-* stem, whereas in the past it retained the illabial (*e-* ~ *i-*) stem (except in the use of the alternative *aš-* stem in Mokša). The archaic nature of Mordvinian is apparent if one takes a look at the testimonial past tense forms of the negative paradigm:

Mokša	Erza
Sg1 <i>i-ž-əń ~ aš-əń soda</i>	<i>e-ž-iń soda</i> 'I didn't know'
Sg2 <i>i-ž-ə-t' ~ aš-əť' ...'</i>	<i>e-ž-iť' ...'</i>
Sg3 <i>i-ś ~ aš-əś ~ aš-əž' ...'</i>	<i>e-ś' ...'</i> ....

where the negative stem E *e-* ~ M *i-* (and also *aš-* of different, as yet unknown, origin) is followed by past tense marker *-ž/-š-* and the respective person marker and the stem of the main verb. A similar archaism occurs dialectally also in Estonian, e.g. *esin anna* 'I didn't give', Hakulinen (1941: 226).

At this point and instead of a summary, let me cite Austerlitz: "The idea of a Permian Centre can also be expanded and grafted on a larger set of coordinates. It could serve as a model or framework for thinking about the original dispersion and the subsequent history of the earliest groups of speakers of the Fennic and the Fenno-Ugric languages.

Is it an accident that, in terms of geographical reality, the Finno-Ugric Centre was, *grosso modo*, identical with the Permian Centre?" Austerlitz (1985: 108).

4. The problem of Komi *abu* and Udmurt *ěvël*

Negative particles, Komi *abu* and Udmurt *ěvël*, are used in so-called existential phrases where (1) a quality of the subject is negated, as for instance, Udmurt *ton piči ěvël ni* 'you are not [a] little [child] any more' Csúcs (1990: 100); Komi *bo-gatirës ñe-kodi vermiš abu vëlëma* 'there was nobody capable of defeating the knights', Rédei (1978:109) or (2) the fact of possessing something is denied, as for instance Udmurt *källen læz eväl* 'the tongue doesn't have a bone' Csúcs (1990: 75); Komi *ëni pë ñe-kën ñi-nëm abu* 'now, he says, there is nothing nowhere' Rédei (1978: 102). And (3) last, but not least, these forms serve as general negative particles, usually in initial position.

It should be pointed out at once that there are two basic occurrences of negation: general negation, on the one hand, and as the question-tag part of general question on the other. They are quite clearly distributed in the Permian languages too: general negation as a rule is in the initial position of the utterance, while the question-tag usually follows the part of speech (verbal or nominal predicate) with which it forms a unit, so it is in final – or at least in non-initial – position. There seems to be an inverse relationship between the initial and final position of the negative stem, i.e. general negation vs. question tag, in Komi and Udmurt. The Udmurt centre is „conservative” with respect to general negation by retaining the „original” compound with illabial vocalism (*ě^vël*) and „innovative” with respect to the vocalism of the question-tag (*-a*), while the (more) peripheral Komi is „innovative” with respect to the general negation by employing an *a-* stem (*a^bu*) and „conservative” in the vocalism of the question-tag (*-ě*). While the various occurrences of these negating forms seem disparate at first glance, below the surface they have more in common. First of all there is the differentiation between the two types of negation, between general negation and question-tag: in Udmurt we have *ěvël* and *-a*, in Komi *abu* and *-ě* in the respec-

tive functions. Regarding vowel frequency in Udmurt *ě*- and *-a* represent the two extremes of vocalism: *ě* is the least frequent and *a* the most frequent vowel (Csúcs 1980: 25). In initial position, i.e. in general negation, it is the least frequent initial vowel – the *ě* of *ěvėl* – that makes negation conspicuous. As to final *-a* as question-tag let us consider again the overall distributional tendency that in Udmurt *-ě* does not in practice occur in final position, in other words, it must be substituted by a more marked vowel: *a* both as regards frequency and also as regards height (low). In short: in Udmurt the counterpart of mid *ě* is a low *a* when there is need to make a function more emphatic. The tendency is identifiable also in the reconstruction of two negative stems, **e-* and **a-* for Pre-Permian, i.e. Proto-Finno-Ugric (Bereczki 1996: 55). (Note that it is well known that in Udmurt there is no vowel harmony that could be exploited had such a need arisen. It is therefore more than interesting that *a* plays a similarly prominent role in deixis in opposition to the mid vowel *o*, cf. *tā, taiz* ... vs. *sō, soiz* ... 'this, just this ...' vs. 'that, just that ...' charged with the informational plus of 'proximity'.) In Komi the situation is the inverse of Udmurt: the question tag *-ě* is conservative and the *a-* of general negation *abu* is an innovation, together with the overall shape of the word with its final *u* which is a rather rare final vowel and occurs mainly in affective words. Initial *a-* is an innovation also from the viewpoint of gesture: the manner of production of initial *a-* is usually associated with a slight movement of the head backward as if the speaker were recoiling from something: it is the so-called „Turkic gesture” of *no*, Jakobson (1987: 474-478). The gesture is co-ordinated with or rather superimposed on the physiological automatism of sound production resulting – as Roman Jakobson puts it – in *a* as a „motor sign” of *no*. It is translinguistic and used widely as a concomitant or non-canonical way of negating, as, for instance, in Hungarian where there are two variants: an extra short *a* with a so-called „fester Ansatz” [’ə], with an annoying connotation, and an extra long *a* [ā] with a connotation of understanding and forgiveness, Simoncsics (2004: 372–377).

5. Examples

For the convenience of the reader here follow a number of examples morphologically analysed and selected from authentic texts to demonstrate the main points of my paper: *e-*, *ě-*, *i- ~ o-*, *u-*, i. e. the alternation of illabial-labial vowels as a secondary distinction between past and present in negation; the use of general negation Komi *abu* 'there isn't' and Udmurt *ěvėl* 'id.'; the use of question-tags *-ě* and *-a* in Komi and Udmurt, respectively.

Komi dialects

Upper Vychegda

- (i) *o-z-ε tene, mikit vań-ε/ lež=nĩ šera=m vyle?*
 “NEG.AUX^{LAB}PRESENT-VXSG3-^{ILLAB}NEG.STEM you-ACC.SG2
 Mikit Vań-ACC/ let=INF laugh=PPARTICIPLE onto?”
 ‘isn’t it you, my Mikit Vań/who is being ridiculed?’
 (Vászolyi-Vasse 2003: 262)

Middle Vichegda

- (ii) *ambar-ě peta-s, ružjě vidla-s, e-z-ě sim*
 “granary-ILL go-PAST, rifle touch-PAST, NEG.AUX^{ILLAB}PAST-
 VXSG3-NEG.AUX^{ILLAB}STEM rusty”
 ‘to the granary he went, touched his rifle to see whether it was rusty or not’
 (Rédei 1978: 101)
- (iii) *me o-g vermi ta-lun kaj=nĩ*
 “I NEG.AUX^{LAB}PRESENT-VXSG1 able this-day go=INF”
 ‘I can not go today’
 (Rédei 1978: 101)

Lower Vichegda

- (iv) *a me pē ig lok vējujt=nĩ, a me pē vēv korś=nĩ, me pē vēv-korśi=s, me pē ig vij*
 “but I, say, NEG.AUX^{ILLAB}PAST come fight=INF, but I, say, horse
 look=INF, I, say, horse-look=PRESPRT, I, say, NEG.AUX^{ILLAB}PAST-
 VXSG1 be”
 ‘well, he says, I didn’t come to fight, I came to look for a horse, he says,
 I am a horse-looker, he says, I was not [a fighter]’
- (v) *men pē oz i kov šermēd-īd*
 “I.DAT, say, NEG.AUX^{LAB}PRESENT-VXSG3 need bridle-PXSG2”
 ‘I don’t need, he says, your bridle’
 (Rédei 1978: 103–104)

Udora

- (vi) *bošt-ěma jem da t’ukajtl-ěma vok-īs-liš jaj-sě, o-z-ě sajdmĩ*
 “take-NARR.PAST-SG3 needle and prick-NARR.PAST-SG3 brother-
 PXSG3-GEN-ABL, NEG.AUX^{LAB}PRESENT-SG3-
 NEG.AUX^{ILLAB}STEM regain consciousness”
 ‘she took a needle and pricked his brother’s body [to see] whether
 he becomes conscious’
 (Rédei 1978: 110)

Vim

- (vii) *si-lēn nĩ-nēm ab^u*
 “(s)he-GEN no-thing NEG.PART^be”
 ‘(s)he does not have anything’

- (viii) *mun-ě, mun-ě, tuj-is ab^u, keral-ě, keral-ě, vir-is ab^u – pīž-ěn*
mun-ěm va vīti
 “go-VXSG3, go-VXSG3, path-PXSG3 NEG^APART^{be}, cut-VXSG3,
 cut-VXSG3, blood-PSXG3 NEG^APART^{be} – boat-INSTR go-
 PASTPRT water across”
 ‘goes, goes, there is no path, cuts, cuts, there is no blood – going through
 the water by boat’
- (ix) *kik vok da jorta-jort-ēs o-z ažžj-nī – šin*
 “two brother and companion-companion-ACC NEG.AUX^{LAB}-SG3 see-
PL3 – eye”
 ‘two brothers and they don’t see each other – eyes’
- (x) *tū jil-ě mij o-z ěšj ? – kol’k*
 “nail top-ILL what NEG.AUX^{LAB}PRESENT-SG3 stuck – egg”
 ‘What wouldn’t you hang on the head of a nail? – egg’
- (xi) *tī vojtišt-ě, ta vojtišt-tě da ñe-kor o-z vojtiš – iserga*
 “here drop-VXSG3, there drop-VXSG3 but never
NEG.AUX^{LAB}PRESENT drop – earring”
 ‘dropping here, dropping there, still never drop [to the ground] – earrings’
 (Rédei 1978: 110–113)

Middle Inva

- (xii) *soja-vona orćčon su’wawø=ny a ota-mød-nys-ø oz-ø ažžj – šin-nez*
 “sister-brother together stand-VXPL3 but one-other-PXPL3-ACC
NEG.AUX^{LAB}PRESENT-PL3 see – eye-PXPL3”
 ‘sister and brother stands together, but they don’t see each other – eyes’
- (xiii) *mun-ø, mun-ø, a šl’ed-ys ab^u – pyž*
 “go-VXSG3, go-VXSG3, but track-PXSG3 [there] isn’t – boat”
 ‘goes and goes, but leaves no track’
- (xiv) *za’podsø raža-n, raža-n, a teq=ny bōr o-n vermy – sar’tas šul’a’w-ø*
 “fence break-VXSG2, break-VXSG2, but put=INF again
NEG.AUX^{LAB}PRESENTVXSG2 can – wood chip chop-PASTPRT”
 ‘you’re breaking, breaking the fence, yet put it back you can not –
 chopping wood chips’
 (Vászolyi-Vasse 1999: 394)

Kolva and Usa

- (xv) *med nyl-yd sije o-z boš!*
 “let daughter-PXSG2 it NEG.AUX^{LAB}PRESENT-VXSG3 touch”
 ‘Don’t allow your daughter to touch it!’

- (xvi) *čort tød myj kuž, i-g ažžyl, kørennej aëum*
 “devil know [IMP] what how, NEG.AUX^{ILLAB}PAST-SG3 see,
 aborigine myself”
 ‘hell knows what exactly happened, I haven’t seen it, I am a local myself’
 (Vászolyi-Vasse 2001: 409)

Udmurt dialects

- (xvii) *»mənam e-vě-l-a« šu=sa »ta diš-e?»*
 “I-GEN NEG.AUX^{ILLAB}STEM-be-NEG^APART” say-GER “this dress-
 PXSG1?”
 ‘this dress isn’t mine’ says she ‘, it is?’
 (Wichmann JSFOu 19/1: 161–162; cited by Csúcs 1990: 73)
- (xviii) *ləmə ke iči lue, nəñ u-g da-ltə, ləmə ke tiros, nəñ no d’ēs*
 “snow if small be.FUT.SG3 corn NEG.AUX^{LAB}PRESENT-SG3 grow,
 snow if much/full, corn good”
 ‘if the snow is small, then corn won’t grow, if there is much snow,
 corn will be good’
 (Fedotov ORUD 120–121; cited by Csúcs 1990:74)
- (xix) *wal’l’o ta-ž e-z u-la-le, e-z*
 “earlier this-TERM NEG.AUX^{ILLAB}PAST-SG3 live-VXPL,
 NEG.AUX^{ILLAB}PAST-VXSG3”
 “they didn’t live in this way earlier, did they?”
 (Fedotov ORUD 129; cited by Csúcs 1990: 74)
- (xx) *šekta-ško, šudi-ško! e-n žo-žge!*
 “entertain-VXSG1, feed-VXSG1! NEG.AUX^{ILLAB}IMP-SG2 scold”
 ‘I entertain you, I feed you! Don’t scold me!’
 (Wichmann JSFOu 11/1: 90; cited by Csúcs 1990: 75)
- (xxi) *kaban-leš val u-g kə-ška=škə*
 “haystack-ABL horse NEG.AUX^{LAB}PRESENT-SG3 frighten=REFL”
 ‘the horse is not afraid of [the] haystack’
- (xxii) *kək gondər odig gu-e u-g te-rə*
 “two bear one hole-ILL NEG.AUX^{LAB}PRESENT-SG3 fit”f
 ‘two bears do not fit into one hole’
- (xxiii) *kəl-len lə-ez e-vəl*
 “tongue-GEN bone-PXSG3 NEG.AUX^{ILLAB}STEM-be”
 ‘The tongue does’t have a bone’
 (Wichmann JSFOu 19/1: 8–9; cited by Csúcs 1990: 75)

- (xxiv) *pinal-jos-se šudə=nə ə-vəl bəgate=m*
 “child-PL-3ACC feed=INF NEG.AUX^{ILLAB}STEM-be able=PASTPRT”
 ‘she couldn’t feed her children’
- (xix) *mon tod-iško u·-d ke-no vera*
 “I know-VXSG1 NEG.AUX^{LAB}-SG2 if-PART say”
 ‘I know it even if you don’t say’
 (Wichmann JSFOu 19/1: 125; cited by Csúcs 1990: 77)
- (xxv) *va·ń-a pinal-e e^və·l-a?*
 “is-NEG^APART child-PXSG1 NEG.AUX^{ILLAB}STEM-be-NEG^APART?”
 ‘Is there a child to me, or is there not?’
 (Wichmann JSFOu 19/1: 149–150; cited by Csúcs 1990: 78)
- (xxvi) *so-os-len mumī-zī no bubī-zī no ěj val*
 “(s)he-PL-GEN mother-PXPL3 and father-PXPL3 NEG^{ILLAB}PART
 be-PAST”
 ‘they had neither mother nor father’
 (Kelmakov OUR 64; cited by Csúcs 1990: 80)

6. Summary

Linguistic negation is undoubtedly part of the logical foundation of language and the most elementary process of cognition whereby we classify (identify and differentiate) parts of our symbolic world. Therefore it is understandable that studies concentrate on the means of expressing the logical aspect of negation, suffice to mention only two recent major works: Hamari (2007) and Wagner-Nagy (2011). Much less attention has been paid to the circumstances where and effects by means of which negation takes place. The accompanying circumstances and effects are more prominent and marked in Uralic than, for instance, in most Indo-European and Turkic languages, to mentioning the two major language families between which Uralic is as it were “sandwiched”. In contradistinction to Uralic, negation in these two major language families usually lacks any personal marking. Generally speaking, Uralic negation takes place in a linguistically marked personal space by using negative auxiliaries. In the present paper we have focused on Permian languages and have identified how they distinguish present tense forms of negative auxiliaries by extra- or supralinguistic gestures of recoil, distancing oneself by means of labialization and the use of an *a*-stem. In Permian we were able to identify a peripheral area, Komi to the north and Mari to the south, where we can witness the first step of this innovation as labialization. The labialization of the illabial negative auxiliary stem of mid *e*- (*ě*-)

took place in present tense forms, resulting in a similarly mid, *o*- stem. This *o*-stem, in a further wave of innovation, developed to *u*- in Udmurt, the possible centre where the whole process of this innovation began. The process is absolutely regular, i.e. there are no exceptions. The extralinguistic gesture of labialization thus became grammaticalized and part and parcel of the present tense paradigms. Yet another innovation took place in Permian, strangely enough not in the centre, but in the periphery, i. e. in Komi, where the initial of the negative particle for general negation is *a*- and, similarly to the labialization of present tense forms of negative auxiliary, it is explained by extra- or supralinguistic factors, namely the coordination or simultaneity of sound production with the bodily gesture of recoil. Both of these innovations are seen as interplay, and consequently also as a complementary distribution of various forms of negation. The well-established distinction in comparative linguistics between initial final and non-initial (final) positions is fruitfully exploited also at the syntactic-syntagmatic level of Permian negation. By virtue of the various innovations in negation Permian seems to be also a central area of the Proto-Finno-Ugric language community whereto means of negation of outer areas can be compared.

7. Acknowledgements

I am grateful to the following friends and colleagues who took their time to read my manuscript and thus helped me to make my points clearer and more convergent with the standards of the profession: Márta Csepregi (Loránd Eötvös University, Budapest, Hungary), Sándor Csúcs (Péter Pázmány Catholic University, Piliscsaba, Hungary), Attila Dobó (University of Pécs, Hungary), László Honti (Università di Udine, Italy and Gáspár Károli Calvinist University, Budapest, Hungary), Gábor Zaicz (Péter Pázmány Catholic University, Piliscsaba, Hungary). I owe special thanks to Peter Sherwood (University of North Carolina at Chapel Hill, USA) for his deep insight of the problem treated here and for his invaluable help in finalizing the text of this paper. Any remaining errors, of course, are my own.

During my work on this paper Erik Vászolyi-Vasse, a great scholar of Komi language and folklore passed away in Perth (Australia) at the age of 80. To his memory I dedicate this paper.

Literature

- Abondolo, Daniel (ed.) (1998), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York.
- Andrásfalvy, Bertalan – Domokos, Mária – Nagy, Ilona (eds) (2004), *Az idő rostájában*. I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. L'Harmattan, Budapest.
- Austerlitz, Robert (1985), *The Permian Centre*. SFU 25: 99–110.
- Bereczki, Gábor (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (2004), *A magyar nyelv és a Volga-vidék*. In: Andrásfalvy et al. 2004: 227–234.
- Csepregi, Márta (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- Csúcs, Sándor (1990) *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dobó, Attila (1896/1990), [Vorwort] see under Munkácsi.
- Fancsaly, Éva (2009), s. under Simoncsics, Péter (2009)
- Gugán, Katalin (2012), *Zigzagging in Language History: Negation and Negative Concord in Hungarian*. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 1/1–2: 89–97.
- Hajdú, Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú, Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hamari, Arja (2007), *The negation of stative relation clauses in the Mordvin languages*. MSFOu 254.
- Honti, László (1986), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1997), *Die Negation im Uralischen I–III*. LU 33: 81–96, 161–175, 242–252..
- Jakobson, Roman (1987), *Motor Signs for „Yes” and „No”*. *Language in Literature*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. 474–478.
- Keresztes, László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lotz, János (1967), *Egy nyelvtani modell (két fejezet a magyar nyelvtanból)*. MNy 63: 394–408.
- Munkácsi, Bernát (1896/1990), *A votják nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia – Janus Pannonius Tudományegyetem, Budapest – Pécs.
- Rédei, Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simoncsics, Péter (1981a), *Unkarin kieltosana, nem ja ne ja uralilainen kieltoverbi*. *Folia Hungarica* 1: 69–76. Helsinki.
- Simoncsics, Péter (1981b), *Syntaktomorfeemi -É: unkarin syntaksin läpileikkauskuva*. *Sananjalka* 23: 115–123.
- Simoncsics, Péter (1996) *Modus tollens, modus ponens (a nyenyec tagadóigékről és állító párjaikról)*. In: Terts, István (ed.), *Nyelv, nyelvész társadalom. Tanulmányok Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Második kötet*. JPTE, Pécs. 246–261.

- Simoncsics, Péter (2004), *Gesztusnyelv – nyelvi gesztusok*. In: Ladányi, Mária – Dér, Csilla – Hattyár, Helga (eds), „...még onnét is eljutni túlra...”. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 372–377.
- Simoncsics, Péter (2009), *The auxiliaries of denial: negation in Mordvinian and Samoyedic*. In: Fancsaly Éva (ed), *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007*. Dialóg Campus Kiadó – PTE BTK, Budapest – Pécs. 101–108.
- Simoncsics, Péter (2011a), *Az ugor tagadásról*. Erdélyi Múzeum 73: 152–162.
- Simoncsics, Péter (2011b), *Mi van a nincs és a semmi között? (Önkritika.)* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 55: 59–66.
- Steinitz, Wolfgang (1944), *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Stockholm
- Vászolyi-Vasse, Erik (1999), *Syrjaenica I. Specimina Sibirica XV*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Vászolyi-Vasse, Erik (2001), *Syrjaenica II. Specimina Sibirica XVII*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Vászolyi-Vasse, Erik (2003), *Syrjaenica III. Specimina Sibirica XIX*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Vászolyi-Vasse, Erik – Lázár, Katalin (2010), *Songs from Komiland*. Reguly Társaság, Solymár.
- Wagner-Nagy, Beáta (2011), *On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages*. MSFOu 262.
- Zaicz, Gábor (1998), *Mordva*. In: Abondolo 1998: 184–218.

Pluratívák morfoszemantikai vizsgálata az északi lappban¹

The purpose of this study is the analysis of the morfosemantic aspects of the plurativa (~ plurale tantum) in the Northern Saami. There are 4 morfosemantic groups of Northern Saami plurativas: absolute plurativa, potential plurativa, optional plurativa and correlative plurativa. The term absolute plurativa refers to a plural form that does not have singular declension. Words like this constitute the class of pluralia tantum in the classic sense. E.g. *áibmoglášat* 'sunglasses'; *beas'sážat* 'Easter'; *heajat* 'wedding'; *vuoigŋašat* 'brain'.

The group of partial plurativas contains lexemes that have both plural and singular declension paradigms, but the plural and singular forms are somewhat different in meaning. In the case of this type of words, no unambiguous information is available about grammatical number. That is, the word *jor'ri* means 'wheel', while *jor'rit* may mean 'wheels', 'a vehicle', or 'more vehicles'.

Potential plurativas are nouns that have both singular and plural forms, but the latter is a collective noun, the individual parts of which are not referred to, i.e. the parts are named with the singular/plural forms of the same words: *gáma* 'shoe' ~ *gápmagat* 'shoes', 'a pair of shoes', 'more pairs of shoes', 'a lot of shoes'.

Correlative plurativas are specific to the Sami language, having been created with the -š correlative suffix meaning 'group of people': *guoibmi* 'friend' > *gūimeš* 'fellows, comrades, companions' > *gūimmežat* 'fellows, comrades, companions'.

The existence of these groups shows that the prototype theory used in cognitive linguistics is applicable for the specification of plurativas as well, given that the notion of the PLURATIVA is also organized around prototypes. The prototype (i.e. the most typical member of the group) in our case is the group of absolute plurativas (words that are *in fact* only used in the plural), and the "less central" members (partial, optional and potential plurativas) gradually move away from this prototype. The prototype (i.e. the absolute plurativa) stands at one end-point of the scale thus created, while the other end-point is the class of words with a complete declension paradigm.

Keywords: plurativa, plurale tantum, morfosemantics, Northern Saami.

---

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1. Pluratív vs. plurale tantum

A plurale tantum (lat. *pluralis* 'többszörös', *tantum* 'csak') a világ számos nyelvén megtalálható. A nyelvészeti terminológiai szótárak a plurale tantumok (és ugyanígy a singulare tantumok) definícióját jobbára egy mondattal határozzák meg. Glück a német plurale tantumokra az alábbi definíciót adja: olyan szavak, melyek csak többes számban fordulnak elő. Ilyenek például a földrajzi tulajdonnevek (*die Alpen* 'Alpok', *die Antillen* 'Antillák'), az idő meghatározására vonatkozó szavak (*Ferien* 'ünnepek', *Weihnachten* 'karácsony'), betegségek nevei (*die Märsen* 'kanyaró', *die Pocken* 'himlő'), valamint a kollektívum jelölésére (*die Eltern* 'szülők', *die Geschwister* 'testvérek') szolgáló szavak (vö. Glück 1993: 472).

A vizsgált terminussal szemben már a legkorábbi monográfiákban is kritikák fogalmazódnak meg (vö. Braun 1930). A plurale tantum megnevezés túlságosan merev, csak kis számú halmazra igaz, jöllehet ehhez a jelenséghez sokkal több nyelvi adat sorolható. Mivel azonban a vizsgált szavak teljes számparadigmával is rendelkezhetnek (vö. lp. *jor'ri* 'kerék', a logikus többes *jor'rit* 'kerekek', pluratív jelentés 'kocsi'), így a 'tantum' által jelölt kizárólagosság helytelen. Ebből kiindulva szükségesnek láttam az adott jelenség megnevezésére egy új terminust bevezetni. Ez nem önkényes alapon történt, hanem a finn és lapp szakirodalomban már használt terminus (fi. pluratiivi, lp. pluratiiva) átvételével. A pluratíva terminus a speciális többes számot használó összes szó halmazának jelölésére alkalmas, azáltal, hogy elhagyjuk a 'csak többes', viszont megtartjuk a 'speciális többes' mozzanatot. A pluratíva és a plurale tantum tehát nem szinonim kifejezések, a plurale tantum a pluratíva egyik speciális formája.

A terminus mellett szükségesnek tartottam az ismert egymondatos definíció (l. pl. fentebb) revideálását is. A pluratíva értelmezésében tehát olyan nyelvi jelenség, melyben az egyes vagy kollektív jelentés többes formában valósul vagy valósulhat meg (vö. Ingo 1978: 42).

Tágabb értelemben pluratívának tekintek tehát minden olyan szót, mely:

- nem rendelkezik egyes számú paradigmával;
- rendelkezik egyes számú paradigmával, de az egyes és a többes számú alak jelentése kisebb vagy nagyobb mértékben eltér egymástól;
- rendelkezik egyes számú paradigmával, és az egyes és a többes számú alakok jelentése között látszólag nincs különbség.

2. A pluratívák létrejöttének folyamatáról

A nyelvek/nyelvi rendszerek alapvetően megkülönböztetik a plurale tantumot a szimpla (logikus) pluralis használatától. Ez utóbbi két szempontból is különbözik a plurale tantumtól: a latin *tantum* ('csak') névelem rögzíti a kizárólagos töb-

bes használatot (grammatikailag tulajdonképpen ez az egyetlen különbség a két többes között, mivel a plurale tantum sem a formális képzésben, sem a szintaktikai használatban nem tér el a pluralistól).² Másodsorban jelentésbeli különbség is megfigyelhető, mivel a plurale tantum a legtöbbször olyan objektumot jelöl, ami a nyelvérzék számára egységes, „singularisi” (Braun 1930: 1).

Az óegyházi szlávban végzett vizsgálatait alapján Braun a plurale tantumok keletkezésének kétféle módját tartja lehetségesnek: az első szerint a ’tantum’ jelleg másodlagosan, egy eredetileg logikus többes számú alak „megmerevedésével” alakulhatott ki. Ez olyan esetekben feltételezhető, melyekben az egyes alak ma is használatos, vagy korábbi megléte etimologikusan könnyen rekonstruálható. Minden ilyen esetben azt kell feltételeznünk, hogy az eredetileg logikai többesnek megszokott jelentése mellett kialakult újabb értelme is (pl. ószl. *dъni-je* ’napok’ > ’élet, idő’). Az ilyen plurale tantumokat tekintette Braun á t m e n e - t i t ö b b e s n e k (Braun 1930: 4–5).

A plurale tantumok kialakulásának másik lehetősége egy olyan folyamat, amelyből hiányzik az egyes számú állapot. Ez már kissé bizonytalanabbnak tekinthető, ugyanis Braun szerint a páros objektumokat vagy testrészeket jelölő duale tantumok (*plušta* ’tüdő’) eredetileg plurale tantumokból fejlődhettek, vagyis itt – szemben az előző kialakulási móddal – a plurale tantummal mint primer jelenséggel kell számolni. Az óegyházi szlávban a plurale tantumok jelentésfejlődése a legtöbb esetben pars pro toto jelenség, vagyis az adott objektum a részei által kerül megnevezésre, pl. ószl. *kola* ’kocsi’ < *kolo* ’kerék’ (Braun 1930: 7).

A harmadik feltételezés az analógia, amely jelentős szerepet játszik a plurale tantumok kialakulásában (Braun 1930: 12).

A plurale tantumok történeti fejlődésében három fő folyamat figyelhető meg: a) a meglévő állomány fennmaradása, b) bizonyos szavak és formák eltűnése, c) a plurale tantumok állományának bővülése új szavak révén (Braun 1930: 30). Nézzük meg részletesebben ezeket a kategóriákat!

a) A meglévő állomány fennmaradása során semmi mást nem lehet megfigyelni, mint a „kiválasztás”-t, vagyis a már meglévő plurale tantumok közül egyesek nagyobb szerephez jutnak, míg mások inkább háttérbe szorulnak, ritkábban lesznek használatosak.

b) Az elvesztés kétféle módon mehet végbe: az egyik lehetőség szerint a szó megtartja ugyan korábbi jelentését, elveszíti azonban a többes formát és singulárisként lesz használatos; a másik opció szerint a teljes szó elvész, amit egy újabb

² Braun megállapítása csak az indourópai plurale tantumokra lehet igaz, mivel a finnugor nyelvek plurale tantumai szintaktikai szerkezetben a pluralistól eltérően viselkednek (a lapp példákra vö. Kelemen 2011: 91–92).

szó pótol.³ (Ez utóbbi azonban elméletileg bizonytalan, egyes szakemberek elfogadják, mások azonban elvetik ezt a lehetőséget) Az viszont tény, hogy a gyakorlatban mindig numerusváltás történik.

c) Az állomány bővítése is kétféleképpen mehet végbe, mivel az új szó (Braun terminológiájával: Neubildung) fogalma jelen esetben nem egészen egyértelmű. Különbséget kell ugyanis tenni az új szó keletkezése és az analógia között, ami csak a már meglévő formális képzéseknek és használatnak a mechanikus utánzása, szemben az új szóalkotással, melyet „szemantikai szükség” idéz elő, mivel az adott nyelv egy bizonyos dolog megnevezésére nem rendelkezik kész szóalakokkal (Braun 1930: 30–31).

Új szavak organikus keletkezése a plurale tantumok esetén az ún. „átmeneti többes” (Übergangsplural) kategóriájával igazolható. Ezek olyan alakok, amelyek a normál (logikus) többes mellett is előfordulnak, ám ha összehasonlítjuk vele, akkor már új, egységes jelentést hordoznak. Ezek tehát még nem igazi plurale tantumok, de bizonyos körülmények között azzá tudnak fejlődni. Az átmeneti többes tehát – akárcsak a plurale tantum – a nyelvi kifejezésár egy bizonyos kategóriája, pl. or. *карты* ’kártyák’ ~ ’kártyajáték’ (Braun 1930: 33, 34).

Saas (1965) ezt a kategóriát részleges plurale tantumoknak nevezi (Partiële Pl. Tantum). Ezek valódi értelemben véve nem tisztán többes számúak: a kizárólag többes számban előforduló jelentés mellett (pl. lat. *rostra* ’szónoki emelvény’) van egy jelentésében eltérő egyes számú alak, ehhez tartozó egyedi többes számmal (lat. *rostrum/rostra* ’hajóorr(ok)’) (Saas 1965: 3).

Mindezek mellett egy további kategória megkülönböztetésére is szükség van az olyan objektumok jelölésére, amelyek megnevezésére egyes szám is használható volna, de általában inkább többes számban áll, mivel többes formában vált megszokottá. Az átmeneti többes legfontosabb kritériuma, az egységes jelentés itt hiányzik, ezért szükséges elkülöníteni a fent említett csoporttól. Ezt Braun megszokásból a dódó többesnek (Gewohnheitsplural) (Braun 1930: 37), Saas (1965) pedig potenciális plurale tantumnak (Potentiële Pl. Tantum) nevezi. Ezekről akkor beszélhetünk, ha az adott főnévnek egyes és többes számú alakja is van, de a többes szám használata kapcsán kérdéses, hogy vajon egy „valódi”, egyedi többes számú alakról van-e szó, vagy pedig olyan ún. egységpluraliáról (Einheitsplural),⁴ mely általában csak nagyon csekély, de annál érdekesebb jelentéskülönbséggel rendelkezik az egyes számú alakhoz képest.

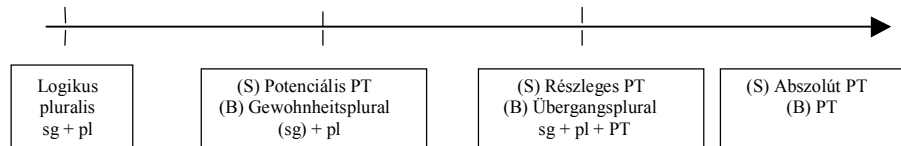
³ Saas szerint az is megesett, hogy plurale tantumok teljes értékű egyes számú alakokkal egészültek ki, és így egyedi, logikus többes számú alakokká fejlődtek (Saas 1965: 3).

⁴ Több, elkülöníthető egyedből felépülő egység. Fajtái: a) az egységet alkotó egyedek hasonlóak: *Masern* ’gabona’, *Wogen* ’mérleg’; b) az egységet alkotó egyedek különbözőek: *Eingeweide* ’zsigerek’, *Gezeiten* ’árapály’; c) az egyes részek már nem transzparenszek: *Ostern* ’húsvét’, *Pfingsten* ’pünkösd’ (Behagel 1923: 459–461).

Ilyenkor nincs is valódi szám-megkülönböztetés (holl. *hij pochte op zijn rijkdom* (sg) / *rijkdomen* (pl) 'dicsekedett a gazdagságával'). Az egyes és a többes számú alak ebben az esetben gyakran egymás helyett is használatos. Ilyenkor az egy-ségpluralia ellenpárjaként (kollektív) singularis alak jelenik meg ott, ahol többes számot várnánk (holl. *de Brit/ten heerste/n op alle zeeën* 'britek uralkodtak/a brit uralkodott a tengereken').

Ez a fokozatos átmenet a megszokásból adódó többes és az átmeneti többes között a dolgok természetéből következik. A megszokásból adódó többes jelenti az első lépcsőfokot az átmeneti többes felé, ez az első láncszem a közbeeső formák láncolatában, amely a logikus többestől az igazi plurale tantumok felé vezet (Braun 1930: 39). Mindezek alapján a fejlődést (pluralisatio) egy lineáris vonal mentén lehet elképzelni, melynek kiindulópontja az ún. logikus többes, végpontja pedig a plurale tantum.

Ezt az alábbi ábrával illusztrálom ($S = Saas$, $B = Braun$):

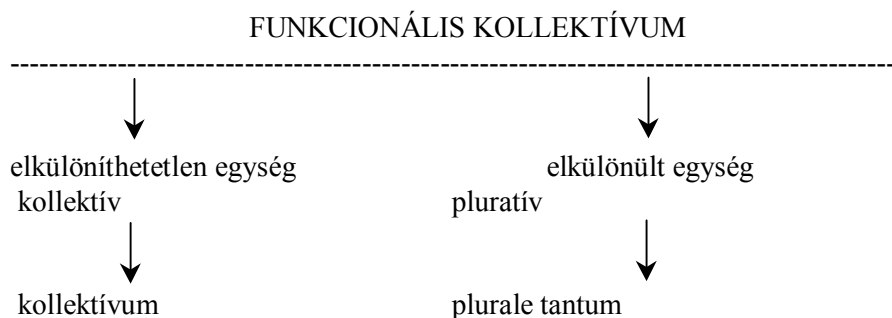

Rune Ingo a plurale tantumok keletkezésének bemutatására a fent említettekhez hasonló, de jóval egyszerűbb fejlődési vonalat vázol fel. Véleménye szerint a szemantikai egyesből a többes felé történő elmozdulás kétféleképpen történhet meg. Az első lehetőség az eredeti egyes szám növelése egytől felfelé, például fi. *poika* 'fiú' ~ *pojat* 'fiúk'. A másik lehetőség az alap egyes szám részeire bontása: fi. *jauho* 'liszt' ~ *jauhot* liszt'. Ha az első esetben a mennyiség és a szám növekedéséről van szó, akkor a felosztással a szám és nem a mennyiség növekedett (Ingo 1978: 10). Ha a denotátum ideiglenes kollektívum, például a lányok véletlenszerűen szerveződött csoportja, akkor az értelmi szinten többes képzet jelenik meg, vagyis az ember figyelme az egyesre irányul. A felszínen a többes képzet numerikus többesként jelenik meg (fi. *tytöt* 'lányok') (Ingo 1978: 37). Triinu Palo szerint a folyamat így írható le: ideiglenes kollektívum > többes képzet (a figyelem az egyesekre irányul) > numerikus többes (1999: 14, Ingo alapján).

Ha a denotátum funkcionális kollektívum,⁵ például emberek, élőlények események csoportja, tömege, sora, amelyek funkciója a részekből felépülő egység jelölése, akkor az az értelmi szinten kétféleképpen valósulhat meg: a funkcionális kollektívum tagjai elkülöníthetetlen egységgé válnak, ami a felszínen kol-

⁵ „...ryhmä, joukko tai sarja olioita, ilmiöitä, tapahtumia jne. jotka functionsa, alkupe-ränsä tms. yhteenkuuluvuuden perusteella muodostavat luonnollisemman tai yhtä luon-nollisen lähtökohdan käsityksiköille kuin yksittäinen olio, ilmiö tai tapahtuma...” (Ingo 1978: 39).

lektívumként (például *kahviastias* 'kávészak' vagy elkülönült egységekként realizálódik, amelyek a kifejezés szintjén plurale tantumként valósulnak meg, például *kahvikalat* 'kávészak' (Ingo 1978: 39):

Részekből felépülő egységek realizációja az értelmi szinten
(Palo 1999: 15)

3. Pluratívák morfoszemantikai vizsgálata

A pluratívák fajtái a morfoszemantikai szempontok alapján a következők lehetnek:⁶

3.1. Abszolút pluratíva.⁷ Olyan többes alakok tartoznak ebbe a csoportba, amelyeknek nincs meg az egyes számú paradigmájuk. Ezek alkotják a klasszikus értelemben vett plurale tantumok csoportját.

A finnben ez a típus Ingo szóhasználatával az ún. *obligatorinen monikko*, azaz kötelező többes szám (vagyis a régi klasszikus megnevezés szerint maga a plurale tantum). Ebbe a csoportba tartozik például a finn *hää* 'esküvő' szó, mely mindig többes számban használatos. Az ide sorolható szavakra jellemző, hogy nem adnak információt a numerusról, sem abban az esetben, ha többes számú alakban egyes a jelentés (hiszen csak egyes számú fogalmat mutat), sem akkor, ha többes a jelentés (hiszen a többes szám jelét már az első esetben „felhasznál-

⁶ Példadanyagomat a lapon kívül a finnugor nyelvek sorából a finnből, észtből és mordvinból hozom. A plurale tantum a többi finnugor nyelvben nagyon ritkán fordul elő (pl. a votjában és a cseremiszen egyáltalán nincs), emiatt ezt a jelenséget rokon nyelveinkben kevésbé kutatják. A magyar plurale tantum kutatásokhoz l. H. Varga Márta: 2012a, 2012b.

⁷ A kategóriák megnevezéseit Wilhelm Saas *Pluralia tantum* című munkájából vettem át, azonban azokat sok esetben eltérő funkcióban, a lapp nyelv pluratíváihoz igazítva használom.

ta”). Általában ezeknek a szavaknak az értelmezésében a kontextus segíthet: *Martin ja Maijan häät pidettiin kotona* 'Matti és Maija esküvőjét otthon tartották'. Ezzel szemben: *kaikkien sisarusten häät pidettiin kotona* 'minden testvér esküvőjét (= esküvőit) otthon tartották' (Ingo 1978: 43).

Ebbe a csoportba tartozik a *valjaat* 'lószerszám' szó is, amely szintén kötelező többes. Egyes számban csupán a lószerszám konkrét részeinek megnevezése történik: *mahavyö* 'hám', *luokki* 'hámiga'. Viszont a *valjaat* szó esetében a többes jelentés és a numerus közötti kapcsolat kissé más, mint a *häät* szó esetén, a lószerszámhoz ugyanis alapvetően több elem kapcsolódik: kantár, hám, zabla stb. Tehát az *useat luokit* 'több hámiga' és az *useat valjaat* 'több lószerszám' értelemszerűen nem ugyanazt a jelentést hordozza. Hasonló a helyzet a *kahvikalut* 'kávékészlet' esetében is (ekkor a készlethez ugyanis tartozik egy csésze és egy alátét – vagy akár ezekből több is) (Ingo 1978: 44).

Érdekes jelenség, hogy noha a *häät* és a *valjaat* önálló szóként mindig többes számban használatos, addig összetett szavak előtagjaként egyes számban állnak: *hääpuku* 'esküvői ruha', *hääyö* 'nászéjszaka', *valjasrasva* 'lószerszámszír'.

További finn példák Ingo alapján: *aivot* 'agy', *bailut* 'táncesemény', *housut* 'nadrág', *kapiot* 'kelengye', *kasvot* 'arc', *kemut* 'vendégség', *kihlát* 'jegyajándék', *markkinat* 'piac', *nivukset* 'ágyék', *nojapuut* 'korlát (sportban)', *pihtimet* 'fogó', *sakset* 'olló', *silat* 'szügyhám', *sisälmykset* 'beleak, zsigerek', *syömingit* 'lakoma', *tamineet* 'öltözék', *turkikset* 'szőrme, prém', *vyöteiset* 'derék'.

Az észetben ebbe a csoportba sorolhatók (Palo alapján) az *andmed* 'tudás', *annaalid* 'évkönyv', *bikiinid* 'bikini', *elejad* 'pelyva', *heitmed* 'maradék, hulladék', *juuksed* 'haj', *kihlad* 'eljegyzés', *memuaarid* 'emlékirat', *omaksed* 'hozzátartozók', *prillid* 'szemüveg', *püksid* 'nadrág', *rangid* 'hámiga', *saksid* 'olló', *tangud* 'dara', *veimed* 'kelengye' szavak.

Az észetben olyan speciális plurale tantumokkal is találkozhatunk, melyeknek a nominativusi alakjuk általában hiányzik, de egyéb singularisi esetekben (különösen helyhatározókban) jelen vannak: *rõuged* [PI] 'himlő' ~ *rõugetes* [InessSg] 'himlőben', *leetrid* [PI] 'skarlát' ~ *leetritesse* [IllSg] 'skarlátba' (Palo 1999: 17).

A „valódi” plurale tantum kategóriája a mordvinban is megfigyelhető, pl. *kalgomat* 'herezacskó', *ponkst* 'nadrág'. Ide főként orosz eredetű szavak sorolhatók, olyanok, amelyek már az átadó nyelvben is többes számban álltak. A mordvin az orosz pluralisjelet a saját *-t* szuffixumával helyettesítve már eleve többes számban vette át e szavakat: *botat* 'sárcipő' < or. боты, *drogat* 'parasztszekér' < or. дрогу, *duxt* 'illatszer' < or. дыху, *gonkat* 'verseny' < or. гонка, *kalošat* 'kalucsni, sárcipő' < or. калоша, *kal'sont* 'fehérnemű' < or. кальсоны, *kandalat* 'bilincsvas' < or. кандалы, *kańikulat* 'szünidő' < or. каникулы, *k'lešcat* 'harapófógó' < or. клеици, *końkat* 'korcsolya' < or. коньки, *pošilkat* 'hordágy' < or. носилки, *ščipcat* 'harapófógó' < or. щипцы, *tiskat* 'satu' < or. тиски, *trušikt* 'alsónadrág' < or. трусики, *usat* 'bajusz' < or. усы, *vibort* 'választások' < or. выбо-

pyl. – Összetételekben az előtag – a finnhez hasonlóan – elveszíti plurativitását: *šel'mukšt* 'szemüveg', de *šel'mukškudo* 'szemüvegtok' (vö. Maticsák 2004: 273–274).

Az északi lappban csak többes számban használatosak például az alábbi szavak:⁸ *alfasuotnjarat* 'Alphastrahlen | alfa-sugárzás'; *Amerihká Ovttaštahhton stáhtat* 'die USA | Amerikai Egyesült Államok'; *atnubiktasat* 'Alltagskleidung | hétköznapi ruha'; *áhpit* 'Stärke, Kraft | erő'; *áibmoglášat ~ -klášat ~ -lášat ~ -láset* 'Sonnenbrille | napszemüveg'; *beas'sážit* 'Ostern | húsvét'; *cin'nębaksamat ~ -baksamat* 'Schamlippen | szeméremajkak'; *čalbmelášat ~ -lášat* 'Brille | szemüveg'; *Dálmát* 'Kjelmøy (helynév)'; *fálttehat* 'haalarit | kezeslábas'; *Gállábártnit* 'der Gürtel des Orion | az Orion Öve'; *heajat* 'Hochzeit | esküvő'; *ihtamat ~ ihttomat* 'Ekzem | ekcéma'; *juovllat* 'Weihnachten | karácsony'; *kárvvat* 'Pfeifentabak | pipadohány'; *lágastangolut* 'Prozesskosten | perköltség'; *mañibut* 'jälkeiset | méhlepény'; *njálbmęruovddit* 'Gebiss | zablá'; *olympialaččat* 'die Olympischen Spielen | olimpiai játékok'; *rievdđahat* 'roskat | szemét, uszadék'; *skár'rit* 'Schere | olló'; *tánggat* 'Zange | fogó'; *urgot* 'urut | orgona'; *vuoigņašat* 'Gehirn | agy'.

Ezeknek a szavaknak az egyes számú alakja csak bizonyos összetett szavak előtagjaként jelenhet meg (hasonlóan a finnhez, mordvinhoz), pl. *beas'sáš|njoammil* 'Osterhase | húsvéti nyúl'; *headja|mátki* 'Hochzeitsreise | nászút'; *juovla|beahci* 'Weihnachtsbaum | karácsonyfa'; *vuoigņaš|cuozza* 'agyhártya' | Gehirnhaut.

3.2. Részleges pluratíva. Ebben a csoportban olyan lexémák találhatók, amelyeknek van egyes és többes számú alakjuk is, de azok jelentése kisebb vagy nagyobb mértékben különbözik egymástól. Az ilyen típusú szavak esetén nem kaphatunk egyértelmű információt a numerusról, vagyis a *jor'ri* szó jelentése 'kerék', míg a *jor'rit* 'több kerék', 'egy jármű', 'több jármű' jelentésekkel rendelkezhet.

A finnben a részleges pluratíva csoportjába sorolhatók a *helmet* 'gyöngysor' (< *helmi* 'gyöngy')-féle szavak: 'gyöngyök', 'egy gyöngysor', 'több gyöngysor' (Ingo 1978: 47). További példák Ingótól: *Bermuda* 'Bermuda-szigetek' ~ *bermudat* 'bermuda nadrág'; *hius* 'hajszál' ~ *hiukset* 'haj'; *ikkunalaute* 'ablakpárkány' ~ *ikkunalaute* 'ablakkeret'; *illallinen* 'vacsora' ~ *illalliset* 'ünnepi vacsora'; *kilpailu* 'verseny(szám)' ~ *kilpailut* 'verseny, sportrendezvény'; *lasi* 'üveg' ~

⁸ A lapp szavak jelentését mindig két nyelven adom meg. A forrásnyelvek (német vagy finn) után | jellel elválasztva adom meg a szó magyar jelentését. A német jelentés elsődleges használatát az indokolja, hogy a legújabb és jelenleg legteljesebb szótár a lapp-német (Sammallahti – Nickel 2006). A finn jelentést (Sammallahti 1989 alapján) abban az esetben adom meg, ha a szó nem szerepel a legújabb szótárban.

lasit 'szemüveg'; *nahkanen* 'kis bőrdarab' ~ *nahkaset* 'bundatakaró'; *rauta* 'vas' ~ *raudat* 'bilincs'; *rinnus* 'ruhadarab mellrésze' ~ *rinnukset* 'mell'; *tanssi* 'tánc' ~ *tanssit* 'táncos rendezvény'; *viikko* 'hét' ~ *viikot* 'több hetes (zenei) fesztivál'.

Az észtben ilyen szópárok: *alge* 'elem' ~ *alged* 'alapelemek, alapismeretek'; *harjas* 'szőr, haj' ~ *harjased* 'sörte'; *huvi* 'érdeklődés' ~ *huvid* 'előnyök'; *isa* 'apa' ~ *isad* 'ösök'; *kolmik* 'trió' ~ *kolmikud* 'hármás ikrek'; *lõõr* 'kémény' ~ *lõõrid* 'tüdő'; *närv* 'ideg' ~ *närvid* 'idegrendszer'; *raud* 'vas' ~ *raudad* 'bilincs' (Palo 1999).

A mordvinban is sok ilyen lexéma található, pl. *čoval'a* 'apró, kicsi' ~ *čoval'at* 'üveggyöngy'; *kal'ava* 'rövid, kurta' ~ *kal'avat* 'rövidnadrág'; *lopavt'hema* 'mosás' ~ *lopavt'hemat* 'mosnivaló, szennyes'; *muškema* 'mosás' ~ *muškemat* 'mosnivaló, szennyes'; *nu'amo* 'ringás' ~ *nu'amot* 'hinta'; *taz* 'rühátka' ~ *tazt* 'rüh'; *ut'akst'hema* 'ringatás' ~ *ut'akst'hemat* 'hinta'; *uvt'amo* 'lehúzás, lenyomás' ~ *uvt'amot* 'kútgém'; *vel'amo* 'forgás' ~ *vel'amot* 'motolla, csévé'; *verged'ema* '(meg)gyújtás' ~ *verged'emat* 'kiütés, pattanás'. A singularisi alak sokszor deverbális -mo, -ma nomenképzőt tartalmaz (Maticsák 2004: 273–274).

Az északi lappban is igen szép számmal találhatunk példát az egyes ~ többes forma közti jelentéskülönbségre: *aviisa* 'Zeitung | újság' ~ *aviissat* 'Presse | sajtó'; *bahta* 'Hintern, Gesäss, Popo; Boden | hátsó, fenék' ~ *bađat* 'die Federn eines Tellereisens für Füchse | rókacsapda vaslemezei'; *čuoigan* 'Skifahren, Skilaufen, Skilauf | sielés' ~ *čuoigamat* 'Skirennen | síverseny'; *deadja* ~ *teadja* 'Tee (als Getränk) | tea (mint ital)' ~ *deajat* ~ *teajat* 'Tee, Teeblätter | tea (levelek)'; *gahčahat* 'Fall, Absatz | esés, leesés' ~ *gahčahagat* 'Schuppenflechte | pikkelysömör'; *journalista* 'Journalist(in) | újságíró' ~ *journalisttat* 'Redaktion | szerkesztőség'; *leangga* 'länki | hámiga' ~ *leanggat* 'Zuggeschirr | hámszerszám'; *márkan, márka* 'Dorf, Kirchdorf, Flecken | falu' ~ *márkanat* 'Markt | piac'; *non'ná* 'Nonne | apáca' ~ *nonnát* 'Orden | apácarend'; *ođas* 'Neuheit | újdonság' ~ *ođdasat* 'Nachrichten | hírek'; *rihkusláhka* 'Strafgesetz | büntetőjog' ~ *rihkuslágat* 'Strafgesetzbuch | büntető törvénykönyv'; *skear'ru* 'Scheibe | korong, tárcsa' ~ *skearrut* 'Karre | kordé, taliga'; *váibbas* 'väsnytt | fáradt' ~ *váibasat* 'Müdigkeit | fáradtság'; *vuoigha* 'Geist, Haltung | lélek' ~ *vuoijnjat* 'Atem, Atmung | lélegzés'.

3.3. Fakultatív pluratíva. Az ebbe a csoportba tartozó szavak teljes paradigmával rendelkeznek, a jelentések között semmiféle különbség nincsen: a beszélő maga dönti el, hogy melyik formát kívánja használni:

A finnben a fakultatiivinen pluratiivi csoportjába tartozó szó például a *haalari*, amelynek egyes számban is és többes számban (*haalarit*) is 'kezeslábas' a jelentése (de a szó többes alakjának természetesen van 'kezeslábasok' jelentése is). További példák: *festivaali* ~ *festivaalit* 'fesztivál'; *iltama* ~ *iltamat* 'esti mulatság'; *niska* ~ *niskat* 'nyak'; *pinsetti* ~ *pinsetit* 'csipesz'; *sahra* ~ *sahrat*

'kétágú eke'; *stereo* ~ *stereot* 'sztereó'; *uikkari* ~ *uikkarit* 'úszónadrág' (Ingo 1978).

Ilyen szópárokat az észten is találhatunk: *luul* ~ *luulud* 'tévhit'; *matus* ~ *matused* 'temetés'; *pale* 'arc' ~ *palged* 'arc'; *pintsett* ~ *pintsetid* 'csipesz'; *pulm* ~ *pulmad* 'esküvő' (EKG 1995: 61–62; Palo 1999: 17–18).

A mordvin nyelv fakultatív többes számú alakjai például a *mel'ke* ~ *mel'kt* 'tüdő'; *t'evel'av* ~ *t'evel'avt* 'tüdő' (Maticsák 2004: 273).

Az északi lapp fakultatív pluratívák például: *alin* 'Hüfte, Lende | csípő, derék' ~ *alimat* 'Hüfte, Lende | csípő, derék'; *čuolahat* 'hogstfelt | fűrészpor' ~ *čuolahagat* 'hake | fűrészpor'; *gávas* 'Gähnen | ásítás' ~ *gávvasat* 'Gähnen | ásítás'; *láhkki* 'Kette | lánc'; *mōhtorsiikka* ~ *-syhkket* 'Motorrad | motorbicikli' ~ *mōhtorsiikkaelat* ~ *syhkkelat* 'Motorrad | motorbicikli'; *pinseahhta* 'pinsetit | csipesz' ~ *pinseahtat* 'Pinzette | csipesz'; *ruska* 'Abfall | hulladék' ~ *ruskkat* 'Abfall | hulladék'; *spiral* 'Hüfte | csípő, ágyék' ~ *spirralat* 'Hüfte | csípő, ágyék, medence'.

3.4. Potenciális pluratíva. Olyan szavak tartoznak ebbe a kategóriába, melyeknek van egyes és többes számú alakja, de ez utóbbi gyűjtőfogalom, amelynek az egyes részeit nem nevezi meg külön a nyelv, azaz a részekre ugyanannak a szónak egyes/többes számú alakját kell használni.

A finnben Vilkuna (2003: 97) ide sorolja a páros testrészneveket (*silmt* 'szem-plur.', *korvat* 'fül-plur.' stb.) és a ruhadarabokat (*kengät* 'cipő-plur.', *hihat* 'ingujj-plur.') is. Ezeket olyan szavaknak tekinti, amelyek többes alakban párt (két darabot) jelentenek, míg egyes alakban egy-egy darabot. További példák: *aisat* 'kétágú szekérúrd', *akuttimet* '(ablak) függöny'; *kahleet* 'lánc, bilincs'; *kupeet* 'lányék'; *lauteet* 'izzasztópad'; *posket* 'arc'; *pukimet* 'ruha'; *saappaat* 'csizma'; *sukset* 'sílécék' (Ingo 1978, 1997).

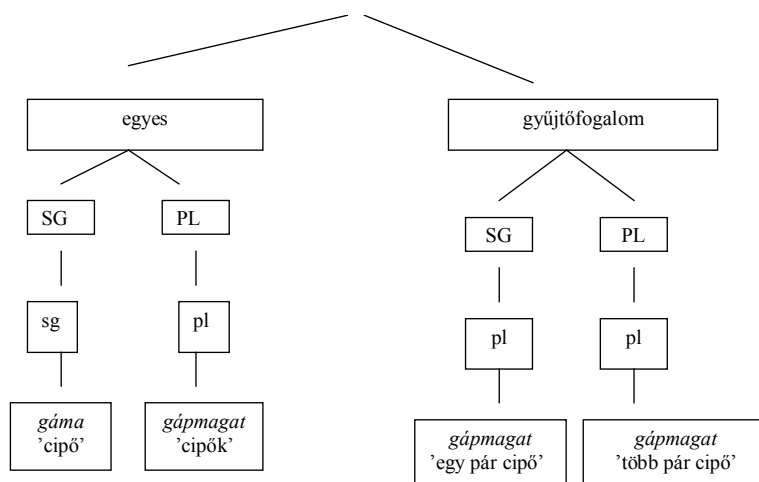
Ide sorolható észti szavak: (*ava*)*pidustused* 'megnyitó'; *bronhid* 'hörgők'; *kingad* 'cipő'; *kliid* 'korpa'; *puusad* 'medence'; *tarbed* 'hozzávaló, kellék' (Palo 1999).

A lappban – akárcsak a finnben (vö. Vilkuna 2003: 97) – ide sorolhatjuk a páros testrészneveket (*čalmmit* 'szem-plur.', *bealjit* 'fül-plur.' stb.) és a ruhadarabokat is: *gápmagat* 'cipő-plur.'. Ezeket tehát olyan szavaknak tekinthetjük, amelyek többes alakban egy párt fejeznek ki, míg egyes alakban egy darabot. Az abszolút pluratívától abban térnek el, hogy a *buorit heajat* 'jó esküvő' nem ekvivalens a 'két jó esküvő' jelentéssel, viszont a *gáma* 'cipő' szó esetén a *buorit gápmagat* jelentése 'két jó cipő' (vö. Koski 1987: 32).

A vizsgált szónak létezik egyes *gáma* 'cipő' formája is, viszont a lapp a páros testrészek fedésére használatos ruhadarabokat és lábbeliket többes számban használja: *mon aigōm gābmāgiid* [AccPl] 'cipőt akarok venni' (Lakó 1986:

160); *cokka daid gápmagiid* [AccPl] *juolgái* 'vedd fel a cipőt (a lábra)!' (Nickel 1990: 504).

Az abszolút pluratíva és a potenciális pluratíva közötti szemantikai különbség abban rejlik, hogy míg pl. az *ovttat* (< *okta* 'egy' plur. alakja) *vuoighašat* (két agyfélből felépülő) egyetlen agyat jelent, addig a *ovttat gápmagat* egy pár (azaz két darab) cipőt (vö. Hedlund – Larsson 2011: 255). A potenciális pluratíva esetén tehát azzal a problémával kell szembesülnünk, hogy a többes forma jelentése 'cipők (több)' lehet, gyűjtőnévi funkcióban pedig 'egy pár cipő'; 'több pár cipő'. Ezt az alábbiak szerint ábrázolhatjuk (Ingo 1978: 50 alapján):

3.5. Korrelatív pluratíva. A finnugor nyelvekben a korrelatív szerkezetek két fő csoportja: 1) a mellérendelő összetételekben használatos korrelatív szerkezet; 2) a képzővel alkotott korrelatív szerkezet. A második csoport további két alcsoportra bontható: a) dualisi képző használatával létrejött szerkezet; b) önálló, korrelatív képzővel létrejött szerkezet.

a) Mellérendelő összetételként működő korrelatív szerkezetek. A mordvinban gyakoriak a rokonságterminusokat kifejező, többes számban álló mellérendelő összetételek. Ezekben a kopulatív (összefoglaló) összetételekben a tagok általában singularisi értelműek, például *at'at-babat* 'idős házaspár' < *at'a* 'apó' + *baba* 'anyó' (szó szerint 'apók és anyók', de valójában egy apó és egy anyó), *d'edat-babat* 'nagyszülők' < *d'eda* 'nagyapa' + *baba* 'nagyanya' (szó szerint 'nagyapák és nagyanyák', de valójában egy nagyapa és egy nagyanya), *t'e'at-avat* 'szülők' < *t'e'a* 'apa' + *ava* 'anya' (szó szerint 'apák és anyák', de valójában egy apa és egy anya) stb. Bizonyos összetételekből nem derül ki a „számmosság”: *avat-t'ejt'ert* 'anya és lánya' < *ava* 'asszony' + *t'ejt'er* 'lány, lánya' (egy

anya és egy vagy több lány), *št'irt'-ćorat* 'gyerekek' < *št'ir* 'lány' + *ćora* 'fiú' (Maticsák 2004: 271–274).

Hasonló szerkezeteket a finnben is szép számmal találunk: *yöt päivät* 'éjjelnappal'; *siellä oli Matit ja Paavot* 'ott volt Matti és Paavo'; *siitäpä tuli, että koirat, ketut, sudet ja karhut yhtenä metsää kävivät* 'ebből az lett, hogy a kutya, a róka, a farkas és a medve együtt járták az erdőt'; *hän on nähnyt Helsingit ja Pietarit* 'látta Helsinkit és Szentpétervárt'. Ezekben az esetekben a többes szám az egyenrangú mondatrészek szorosabb kapcsolatát jelenti (Beke 1914: 158).

b) Dualisjel használatával létrejött szerkezetek. A dualis ugyanazon fajhoz tartozó kettőnek, a párnak a kifejezésére szolgál. A vogulban és az osztjákban az a szerkezet az egyik legelterjedtebb, amelyben a két különböző, de szorosan egybe tartozó személy vagy dolog nevének mindegyike felveheti a dualis jelét: vog. *jäyäyā-āñwäyā* 'apja-anyja' (Kertész 1913: 307). A -γ dualisi jel vizsgálata során Somogyi Ferenc még tovább szűkíti ezt a csoportot, ő ugyanis a két egymással kapcsolatban lévő személynek a családi viszonyt jelölő megnevezéseire hívja fel a figyelmet, mint például férj és feleség (*ekβäiy ājkäiy āleiγ* 'egy asszony és egy öreg ember élnek'; *ekβäiy ājkäiy jol-χujäsiγ* 'az asszony s örege lefeküdtek'); apa és anya (*šāñäyā-āšäyā taβpālt šāltsiγ* 'szülei hozzáléptek'; *jäyäyā-ōñkβäyā-nūpāl potarti* 'atyjához s anyjához (ezt) beszéli'); leánya és veje (*mortim ēkβäiy-ājkäiy laβeiγ: āyiäyām, vāpsäyām!* 'a költöző madarak hazájabeli öregek szólnak: leányom, vöm!') (Somogyi 1932: 8–9).

c) Önálló, korrelatív képzővel létrejött szerkezetek. Somogyi rámutat viszont olyan alakra is, amelyben nem a dualisi -γ jel, hanem az -iñš képző szerepel az eddigiekhez hasonló jelentéssel: *ās-piγiñš ti kojmitesän* 'nagybátyja és unokaöcsém követik őt' (Somogyi 1932: 10).

Ezzel eljutottunk az ún. viszonyossági dualishoz, mely két dolognak egymáshoz való tartozását jelölő, a valódi dualis jelentéséhez közel álló nyelvi jelenség ('ők ketten', 'mi ketten'), ugyanis ahhoz hasonlóan rendelkezik egyfajta egybefoglaló, összekapcsoló funkcióval: vog. *tēn nūsminiñš* v. *nūpiñš* 'ők (ketten) nászszülők'; *jä-pöyñš* 'atyafiak' (Munkácsi 1887–90: 327; Fokos-Fuchs 1935: 320).

A kollektívum kifejezésére szolgáló fent említett lehetőségek közül a lappban a mordvinhoz hasonló mellérendelő összetételi forma is megtalálható (vö. lpS *aččieh čičžieh* 'apa és anya' [tkp. 'apák és anyák']), előfordulása azonban megglehetősen differenciált. A viszonyossági dualis használata viszont igen gyakori.

Az emberek kapcsolatának minősége alapján megkülönböztethetünk szimmetrikus kapcsolatot jelölő szavakat, vagyis amikor a személyek kölcsönös és azonos viszonyban állnak: *apmasaččat* 'idegenek (egymás között)', *bahážat* 'el-lenségek együtt', *bēležat* 'pár', *currežat* 'ikrek', *dovdosacčat* 'ismerősök együtt', *eaigádat* 'házigazdák', *fülkkežat* 'rokonok együtt', *gáimmežat* 'névrokonok

(egymás között)'; *gálojēnežat* 'sógornők', *gierrásaččat* 'kedvesek egymással, szeretők', *gūimmežat* 'társak, bajtársak, pajtások', *jūmežat* 'ikrek', *kránnjážat* ~ *ránnážat* 'szomszédok', *láhčamaččat* 'hitvestársak szülei', *lávežat* 'barátok, cimborák', *mágažat* 'sógorok'; *oahppásaččat* 'ismerősök (egymás között)'; *oambeležežat* 'unokatestvérek', *oappášbēležežat* 'féltestvérek (egymás között)', *oap-páža(ga)t* 'lánytestvérek', *oarbinaččat* 'lánytestvérek', *oarpmēležežat* 'unokatestvérek', *olbmážat* 'barátok, cimborák', *olbmožat* 'jó emberek', *ráhkkásaččat* 'szeretők', *risšpiležežat* 'sógorok', *siidagūimmežat* 'szomszédok', *skihpáraččat* 'barátok, pajtások (egymás között)', *ustibaččat* 'barátok, cimborák', *vērddežežat* ~ *vērddežežat* 'pajtások, barátok (egymás között)', *vieljaža(ga)t* 'fiútestvérek', *vielljabēležežat* 'mostoha (fiú) testvérek', *vilbēležežat* 'unokatestvérek (egymás között)'

A másik csoport az aszimmetrikus kapcsolatokat jelölő szavakat, amikor is a személyek kölcsönös, de eltérő kapcsolatban állnak: *áhčežat* 'apa és gyerek'; *ed-nožat* 'nagybácsi lánytestvérének a gyerekével'; *ēgežat* 'nagybácsi fiútestvérének a gyerekével', *ētneža(ga)t* 'anya és gyerek'.

A korrelatív plurativák szerkezeti elemzése során rögtön szembetűnik, hogy a korrelatív viszony kifejezésére minden esetben az -š képző szolgál. A képző kapcsolódási szabálya az északi lapp főnevek mind a három (páros, páratlan és összevont) tőtípusa esetén a következőképpen valósul meg: a tő egyes accusativus/genitivus alakjához kapcsolódik az -š képző Gen/Acc formája, majd ezt követi a többes szám -t jele. Páros tő: *vieljaža(ga)t* 'fiútestvérek' (< *viellja* 'fiútestvér'); páratlan tő: *ustibaččat* 'barátok' < *ustit* 'barát'; összevont tő: *olbmážat* 'barátok, cimborák' (< *olmmoš* 'ember'). A kapcsolódás során bekövetkezik egy töbelseji *i* > *e*, *u* > *o* változás, illetve az ütem első szótagjában bekövetkező monoftongizáció is megfigyelhető, pl. *fuolki* 'rokon' > *fülkkežežat* 'rokonok együtt'.

Az -š denominális képző személyjelölő származékot hoz létre, amely két vagy több személy egymáshoz való viszonyát fejezi ki (Nesheim 1942: 30; Korhonen 1981: 321; Lakó 1985: 69). A képző eredetéről egybehangzó vélemények születtek, eszerint a fgr. *-nsa/-nsä vagy *-nča/-nčä, -nč(e) alakra vezethető vissza. Ennek eredetileg nomen possessorisi, ill. deminutív jelentése volt. Ez a jelentés megfigyelhető több rokon nyelvben is, sőt ezekben a dualishoz közel álló kollektív jelentés is megvan (Toivonen 1927: 38–54, 172, 234; Korhonen 1981: 321).

A már említett vogul és lapp példákon túl ezzel a képzővel találkozhatunk az északi (nyelvj. *sōzaritse* 'lánytestvérek együtt', *velitse* 'fiútestvérek együtt'); az osztjakban (*ōp̄sàzn* 'fiú és lánytestvér, lánytestvérek'); a szamojédokban (*šittj isakumos-käki* 'férfi és nő, házaspár') és a finnben (*kaksoiset* 'kettős' > *kaksoiset* 'ikrek') is (Fokos-Fuchs 1935: 321–322). (A témáról részletesebben vö. Kelemen 2009: 47–55.)

4. A pluratíva meghatározása a prototípus-elmélet alapján

A pluratívák fentebb bemutatott morfoszemantikai csoportosítási lehetőségei hozzájárulnak ahhoz, hogy újabb szemszögből közelítsünk a pluratívákhoz és azok definíciójához. Ehhez a kognitív nyelvészet kategorizációs elméletét, az úgynevezett prototípus-elméletet alkalmazhatjuk.

„A kategorizáció olyan mindennapos és jellemzően nem tudatos tevékenység, amelynek során a környezetünkben található tárgyakat és eseményeket különféle jelentéssel bíró »csoportokba«, vagyis kategóriákba helyezzük.” (Kövecses – Benczes 2012: 25). A kategóriák létrehozásának egyik központi problémája az egyes kategóriák definiálásának nehézsége. A kérdés fontosságát jelzi, hogy számos elmélet született annak megválaszolására.

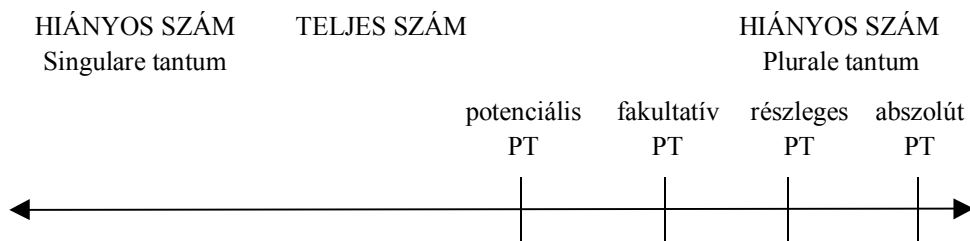
A prototípus alapú kategorizáció modellje az 1970-es években mint „alternatív” elmélet fejlődött ki, elsősorban a már Arisztotelész óta ismert és használt klasszikus kategorizáció ellenében. Az arisztotelészi kategorizáció egy elemnek az adott kategóriához való tartozását szükséges és elégséges feltételek alapján döntötte el. Egy-egy kategória minden eleme egyenrangú, azonos státusszal rendelkezik a csoporton belül (vö. Kövecses – Benczes 2012: 25). A prototípus elmélet alapján a kategóriák prototípusok köré szerveződő tagok halmaza, ahol a tagokat a „családi hasonlóság” (ang. family resemblance) köti össze, vagyis az elemek nem írhatók le egyetlen tulajdonsággal, hanem csak bizonyos tulajdonságaik közösek. A kategória tagjainak nem egyforma a státusza, vannak jobb (prototipikus) és kevésbé jó (periferikus) példák is. A kategóriahatárok megváltoztathatók, nem merevek (Kövecses – Benczes 2012: 32).

A prototípus-elmélet a kognitív pszichológia mellett a nyelvészeti kutatásokban is egyre nagyobb teret nyert magának. Nyelvtani kategóriák meghatározásakor annak a kérdésnek a megválaszolására keresték a választ, hogy például a FŐNÉV csoport definiálható-e szükséges és elégséges feltételek alapján, vagy inkább prototípusok köré szerveződik (Kövecses – Benczes 2012: 30). (?) Ezek a vizsgálatok igazolták, hogy a prototipikus kategóriák a nyelv grammatikájában is szerepet játszanak.

Ebben a tanulmányban a prototipikus modell használata azért indokolt, mert a vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a PLURATÍVA csoport is prototípusok köré szerveződik. A prototípust, avagy a csoport legjellegzetesebb tagját adják a ténylegesen csak többes számban álló szavak (abszolút pluratívák), majd ezektől fokozatosan távolodnak a „kevésbé jó” (részleges, fakultatív, potenciális) alakok. Az így létrehozott skálának egyik végpontján a prototípust képviselő csoport, azaz az abszolút pluratíva áll, másik végpontján pedig a teljes szám-paradigmájú szavak csoportja.

Ezek alapján a hiányos számparadigmát a következőképpen ábrázolhatjuk:

Irodalom

- Behagel, Otto (1923), Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. Band. I. Die Wortklassen und Wortformen. Heidelberg.
- Beke Ödön (1914), Egy finn mondat szerkezetéről. NyK 43: 157–160.
- Braun, Maximilian (1930), Das Kollektivum und das Plurale tantum im Russischen: ein bedeutungsgeschichtlicher Versuch. Leipzig.
- Erelt, Mati – Kasik, Reet – Metslang, Helle – Rajandi, Henno – Ross, Kristiina – Saari, Henn – Tael, Kaja – Vare, Silvi (1995), Eeste keele Grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn. [= EKG]
- Fokos-Fuchs Dávid (1935), A vogul-osztják duálisképző. NyK 49: 314–336.
- Glück, Helmut (szerk.) (1993), Metzler Lexikon Sprache. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar.
- Hedlund, Cecilia – Larsson, Lars-Gunnar (2011), Li dušše duoddaris! Lärobok i nordsamiska. Edita Västra Aros, Västerås.
- Honti László (1997), Numerusprobleme. FUF 54: 1–121.
- Ingo, Rune (1978), Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus I. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat. Åbo Akademi, Turku.
- Ingo, Rune (1997), Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus II. Ruumiinosa ja vaatteita tarkoittavat sanat. Vaasan yliopisto. Humanistinen tiedekunta. Käännösteorian ja ammattikielten tutkijaryhmä, Vaasa.
- Kelemen Ivett (2009), Az -š korrelatív képző funkciói az északi lappban. FUD 16: 47–55.
- Kelemen Ivett (2011), Plurativák szintaktikai és szemantikai vizsgálata az északi lappban. FUD 18: 89–98.
- Kertész Manó (1913), A duális a magyarban. Nyr 9: 307–313.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Koski, Mauno (1987), Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 1. In: Kontrastiivista kielentutkimusta. Fennistica 8. Åbo.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakó György (1986), Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Maticsák Sándor (2004), A plurale tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Váradi Eszter (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 264–276.
- Munkácsi Bernát (1887–90), A vogul nyelvjárások (Szóragozás és nyelvmutatványok) I. Éjszaki vogul nyelvjárás. NyK 21: 321–455.
- Nesheim, Asbjørn (1942), Der lappische Dualis mit Berücksichtigung finnisch-ugrischer und indogermanischer Verhältnisse. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskapsakademi i Oslo. II. Hist-Filos. Klasse. No. 5, Oslo.
- Nickel, Klaus Peter (1990), Samisk grammatikk. Universitetsforlaget, Oslo.
- Palo, Triinu (1999), Suomen ja viron monikkosanojen semanttinen vertailu. Tartu. Szakdolgozat.
- Saas, Franciscus Wilhelmus (1965), Pluralia tantum. Van Gorcum & Comp N.V., Assen.
- Somogyi Ferenc (1932), A vogul kettősszámképző eredete. Nyelvészeti Tanulmányok I: 3–18. Szeged.
- Toivonen, Y. H. (1927), Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. FUF 19: 1–269.
- H. Varga Márta 2012a: A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei. A plurale tantumok. Nyr 136: 88–96.
- H. Varga Márta 2012b: Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar és Patrocinium Kiadó, Budapest.
- Vilkuna, Maria (2003), Suomen lauseopin perusteet. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 90. Edita, Helsinki.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Az igekötő + ige szerkezet szemantikája*

The paper investigates the semantics of the Hungarian verbal prefix (preverb) + verb construction, within the theoretical and methodological framework of cognitive linguistics. The verbal prefix + verb construction is analyzed as a composite structure, based on semantic correspondences, elaboration and integration. The verbal prefix + verb construction proves to be a non prototypical composite structure because it is less asymmetric compared to the prototypical stem + inflectional suffix structure. Within the verbal prefix + verb construction the verb denotes a temporal process of three related figures, with detailed meaning, sequential scanning and event structure. In its primary meaning the verbal prefix expresses a dynamic spatial orientation, the ORIENTATION of an entity by the SOURCE – PATH – GOAL schema, with summary scanning, related to a reference point in space. The conceptual scope of the verb is unlimited; the conceptual scope of the verbal prefix is topologically constrained. There are correspondences between the trajectors, the landmarks, the event structures of the verbal prefix and the verb, and also between the component states of the summary scanning of the verbal prefix and the component states of the sequential scanning of the verb. The verbal prefix and the verb mutually specify the semantic structure of the other, profiling certain elements. The spatial orientation of the verbal prefixes is complex, forming a complete space system, originating from the human body. The semantic factors involved are closely connected to the semantic extensions of the verbal prefixes and the verbs with verbal prefixes, forming the starting domain for the extremely rich and productive polysemeous networks and functions in Hungarian.

Keywords: component structure, composite structure, landmark, reference point, semantic structure, trajector, verb, verbal prefix.

---

* Köszönet illeti Ladányi Máriát, Kugler Nórát, Tátrai Szilárdot a kézirat korábbi változatához fűzött fontos és hasznos megjegyzéseikért, valamint a tanulmány két anonim lektorát, főképp az egyiket, alapos, gondos és megszívlelt javaslataiért. Mindamellet minden felelősség csakis a szerzőé. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az ige kötő + ige szerkezet szemantikáját mutatja be. A leírás elméleti kerete szemantikai, a kognitív szemantika teóriájából származik, csakúgy, mint a módszertana. A kognitív szemantika alapelveiből a következők fontosak az ige kötő + ige szerkezet leírásakor (Langacker 1987, 2008, Lakoff 1987; l. még Tolcsvai Nagy 2013):

- a jelentés tapasztalati alapú, fogalmi természetű, enciklopédikus jellegű, összefügg a világról való egyéni és közösségi tudással,
- a nyelvi szerkezetek egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolatából állnak,
- a grammatika tágra értelmezendő: a szintaxis és a lexikon nem különül el egymástól (ez a kontinuumelv),
- használat és rendszer szorosan összefüggnek, a használat fontos jellemzői beépülnek a rendszerbe,
- a nyelvi egységeket természetes közegükben és saját terminusaikkal lehet megfelelően leírni,
- a jelentés szerkezetes, a megismerés módjainak megfelelően.

A tanulmány fő kiinduló feltevései a következők:

- az ige kötő + ige szimbolikus szerkezet szemantikai pólusa összetett struktúra, az ige kötő és az ige jelentésének kapcsolata,
- az ige kötő + ige szerkezet temporális folyamatot fejez ki több sematikus figura viszonyában,
- a szerkezet kompozitumszerkezet (Langacker 1987 értelmében), részleges megfeleléseken és kidolgozáson alapul,
- a szerkezet nyelvi egység, komponenseinek külön feldolgozása nem feltétlenül szükséges megértéséhez, bár a jelen esetben az átláthatóság erősebb, mint a tő + toldalék struktúrában,
- az ige kötő + ige szerkezet jelentésének felismerhető részei specifikusan járulnak hozzá az egész jelentéséhez és e jelentés kiterjesztéséhez.

A tanulmány általános kérdése a következő: milyen fogalmi motivációk révén működik és hogyan írható le

- egy térfogalom és egy időfogalom összekapcsolódása, valamint
- egy nem temporális irányulást kifejező elem és egy időbeli folyamatot kifejező elem szemantikai kapcsolata.

Az ige kötő + ige szerkezet leírásakor a kiindulópont egyrészt általában az ige mint szemantikai és fonológiai szerkezetek szimbolikus struktúrája, beleértve morfológiai szerkezetét, hiszen az egyszerű ige temporális folyamatot fejez ki két vagy több sematikus figura viszonyában. Valamint kiindulópont az ige nyel-

vi környezete az általános értelmezői, leíró közegként. Másrészt kiindulópont az igekötő szemantikája, elsődleges és további jelentéseinek, poliszém hálózatának jellemzői. A szemantikai leírás bemutatja, hogy az igekötő milyen jelentésbeli többletet ad és változást okoz az ige jelentésszerkezetében, az ige milyen módosulásokat eredményez az igekötő szemantikus jelentésének megvalósulásaiban, illetve milyen új szemantikai egység jön létre az igekötő és az ige kapcsolatából.

A jelen tanulmány előzménye az igekötő + ige szerkezetet a kognitív nyelvtan Langacker (1987) értelmében vett kompozitumszerkezetként, illetve a Fauconnier (1985) és Fauconnier – Turner (1998) értelmében vett fogalmi integrációként modellálta, a két elem közötti szemantikai kapcsolat legfontosabb szemantikai tényezőire összpontosítva (vö. Tolcsvai Nagy 2005). Az akkori leírás elsősorban a figurák és az útvonal egyszerűen tételezett térbeli és időbeli megfeleléseit mutatta ki. Az itteni tanulmány a további kutatási eredményeket összegzi: az ige folyamatkifejező szemantikai tartalmából indul ki, az inherens temporalitás most-pontok sorozatából, az ehhez kapcsolódó szekvenciális feldolgozásból, valamint a temporalitás és az eseményszerkezet összefüggéseiből, a határolatlanság és határoltság különbségéből. Ehhez kapcsolódik az igekötő részletes szemantikai jellemzése, az összegző feldolgozás módjával, az IRÁNYULÁS fogalma sémájának leírásával, amely a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma szerint funkcionál, alapbeállításban a séma kezdő és végpontjának (szakaszának) profilálásával, mindig egy konceptualizáló (például a beszélő, a hallgató) által felállított referenciapontból, feldolgozó viszonyítási pontból. Az időbeli folyamat és az irányulás szemantikai szerkezetének összekapcsolódása akkor lehetséges, ha közöttük motivált jelentéstani viszony jöhet létre. Ez a viszony az alább részletezendő megfeleléseken és kidolgozáson alapul, az igekötős igék poliszém hálózatában metonimikus figyelemáthelyezések és metaforikus kiterjesztések révén is. A szemantikai viszony fontos összetevője az ige jelentésének részletezett és az igekötő jelentésének sematizált volta, továbbá az ige inherens temporalitása szekvenciális feldolgozással és az igekötő temporális tartalma összegző feldolgozással. Az igekötő általános funkciója a kiinduló előfeltevés szerint az ige által jelölt folyamat egyes specifikumainak olyan profilálása, ahogy az a tőigében nincsen vagy nincsen feltétlenül előtérbe helyezve. A részletes leírás lehetővé teszi nem csupán az igekötő szemantikai és tágabb funkcionális variabilitásának pontosabb, módszeresebb feldolgozását, hanem az igekötő + ige szerkezet tipikus funkcióinak (például folyamat térbeli irányultsággal, folyamat időbeli és térbeli befejezettséggel) és poliszém változatainak összefüggő, motivációs bemutatását, valamint a közös figyelmi és referenciális jelenetekben interszubjektívan létrehozott konceptualizációk, konstruálások finom különbségeinek a megragadását. Az így leírt igekötő + ige szerkezet egyúttal jó példa a konvencionált típus kontextuális megvalósulásából létrejövő újabb konvencionált típusok hálózatára.

Az igeekötő + ige szerkezet leírásának igen nagy a szakirodalma. Minden lényeges ezzel foglalkozó leírás kiemeli az igeekötő igéhez való helyzeti viszonyának jellegzetességeit, sorrendi lehetőségeit, határozószó vagy képző jellegét és az igét módosító jelentéstani és grammatikai szerepét, termékenységet, szintaktikai jellemzőit. A leírások egy része a besoroló hagyományos nyelvtanban viszonyoszóként értelmezi, és a képzőkhöz hasonlónak tekinti (l. Balogh 2000: 264–267). A strukturális nyelvtan vagy strukturális szemantika az igeekötő és az ige szerkezeti kapcsolódási jellemzőit, mintáit vizsgálja részletesen (vö. Kiefer – Ladányi 2000: 483–513; történeti vonatkozásban Kiefer – Honti 2003). Kiefer – Ladányi (2000) az igeekötőt egy- vagy kétargumentumú predikátumnak tartja, amely igemódosító preverbum, nem vonzata az igének, argumentuma az ige, vagy szemantikai művelettel kielégíti az ige egyik argumentumát. A formális nyelvészet É. Kiss Katalin mondattani magyarázatában (2004) az igeekötőt igemódosítónak és másodlagos predikátumnak tekinti, „melynek logikai alanya az ige patiens szerepű vonzata”. Szintaktikai jelentőségét abban látja, hogy az egyszerű igét tartalmazó mondat egy propozíciót, az igeekötős igét tartalmazó mondat két propozíciót foglal magában, rezultatív, terminatív és lokatív funkciót tulajdonítva az igeekötőnek.

A leírások főképp az igeekötőnek az igére gyakorolt morfoszemantikai és szintaktikai hatását sorolják föl. Ezek többek között a következők: határozószói jelentés (az ősi igeekötőknél elsődlegesen térjelentéssel), az ige jelentésének módosítása, a befejezett aspektus jelölése, az akcióminőség meghatározása (l. Kiefer – Ladányi 2000). Szili (2001, 2003, 2005, 2009) az igeekötők funkciók szerinti szemantikai leírásának fontos empirikus fejezeteit adja, Ladányi (2004 és 2012) komplex funkcionális megközelítést alkalmaz, amely – miképp Szili írásai – a kognitív szemantika eredményeit is alkalmazza. Ladányi (1999) megfogalmazza a térbeli végpont elérése és az időbeli befejezettség szoros összefüggését (l. még Takács 2012), az időleképezés részletezése nélkül. Ez utóbbi leírások már megmutatják az igeekötő + ige szerkezet szemantikai megalapozottságát, és így tüzetes szemantikai vizsgálatának szükségességét. Fazakas (2007) kognitív nyelvészeti keretben, történeti szempontból ír le három magyar igeekötőt. Az igeekötő szemantikai szerkezetét elsősorban Szilágyi N. Sándor elméletének, valamint Levelt és Jackendoff térszemantikájának alapján mutatja be, fogalmi viszonyként, egy stabil és egy mobil dolog térbeli relációjaként (Fazakas 2007: 40, a Langacker-féle trajektor–landmark megoszláshoz hasonlóan; erről l. lejjebb), és e térvizonyoknak az ige jelentéséhez kapcsolódását elemzi rendszeres változataikban, igen nagy történeti anyagon.

Az alábbi tanulmány az igeekötő és az ige kapcsolatát a következő szemantikai szempontokból vizsgálja: az igeekötő és az ige külön vett jelentésszerkezete, az igeekötő és az ige kapcsolatának szemantikai jellemzői, az igeekötős ige jelentései, jelentésének változásai. Másrészt – az előbbieket megalapozásaként is – az

ősi igekötők szemantikai jellemzését adja, az elsődleges jelentésükre összpontosítva. Az igekötő poliszém hálózatának leírására itt nem kerül sor, az – jóllehet az alább részletezendő jellemzőkből kifejezhető – másik tanulmány témája.

2. A prototipikus ige jelentése

A prototipikus igék az emberi megismerés számára könnyen és gyorsan feldolgozható folyamatokat fejeznek ki. Ilyen prototipikus ige például a mozgást kifejező ige. Az önmagára figyelő ember folyamatosan irányítja és ezzel egyidőben érzékeli saját helyváltoztató mozgását vagy testének, testrészének helyzetváltoztató mozgását. Más fizikai tárgyak (testek) mozgását szintén közvetlenül tudja érzékelni: a környezetében lévő emberek vagy állatok saját akaratból és energiaforrásból eredő mozgását elsősorban látja a megismerő ember. A MOZGÁS fogalmát többek között igékkel lehet kifejezni (például: *mozog, megy, repül, fut, érkezik*). Szintén prototipikus folyamat az ember által más tárgyakon végrehajtott akaratlagos cselekvés, például a kézben tartás vagy a kézzel más tárgyon végrehajtott művelet, vagyis a KÉZZEL VÉGZETT CSELEKVÉS, a KÉZMANIPULÁCIÓ. A folyamatoknak ezeket a fajtáit szintén ki lehet igékkel fejezni (például: *fog, dob, tesz, rak, simogat*).

A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy folyamatot elsődlegesen időben fejez ki,
- a folyamatot időben körülhatárolt módon fejezi ki,
- egy folyamat térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy folyamat térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok (l. Langacker 1987, 2008).

Az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők (rövid leírásukat l. alább):

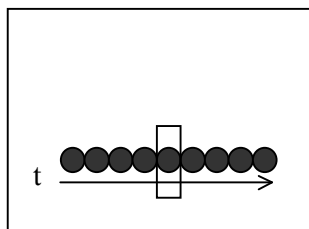
- a temporális viszony, a folyamat,
- a folyamat eseményszerkezete,
- a figurák (résztvevők).

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza.

Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő alapbeállítás szerint lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli, most-pontokból álló idő.

A már elmúlt most-pontok múltként való ismerete és az elvárt most-pontok jövőként való ismerete adja a mindenkori most-pont értelmét. A megismerő és önmagára is figyelő ember feldolgozza a most-pontok múltba váltását és a várt most-pontok tényleges most-ponttá válását. Az ige időszerkezetében a most-pontok sora leválik a közvetlen észlelésről, elvonódik és sematizálódik, ezáltal a pillanatnyi jelen most-pontja nem profilálódik az ige lexikális, dekontextualizált alakján (l. részletesen Tolcsvai Nagy 2013: 71–78). A mindennapi tapasztalásban észlelt pillanatnyi most-pont le van horgonyozva a létezésében önmagát is észlelő ember számára, ezzel szemben a dekontextualizált, lexikális ige jelentésében nincsen lehorgonyozott most-pont. A lehorgonyzást a deiktikus igeidővel lehet végrehajtani, de az általában az adott ige teljes temporális szerkezetére érvényes. Mind a határoeltság (a temporális és az eseményszerkezet kezdő és/vagy végponttal ellátottsága), mind a temporalitás további jellemzői más tényezők (például az eseményszerkezet) révén specifikálódnak az egyes igék jelentésében. Ezt az időfolyamatot tagolják profilálásokkal az egyes igék időszerkezetei: sematikus kezdő- és végpontokkal, a kettő közötti részekre osztással. Az 1. ábra az időnek mint most-pontok sorának a feldolgozását mutatja be. A fekete pontok a most-pontokat jelképezik, a vízszintes nyíl a most-pontok egymásra következését jelöli, amelyek közül mindig egy észlelődik a pillanatnyi jelen most-pontjaként.

1. ábra
Az idő feldolgozása

● egy most-pont

□ a pillanatnyi jelen most-pont

A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás (szekvenciális letapogatás, sequential scanning), amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248–243). Az állapotok egymásra következése az

időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli az ige.

Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamat jellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli lehorgonyzó deiktikus igeidővel. Például a *megy* ige inherens időleképezése a mozgás időtartamára vonatkozik. Ez a valamilyen időtartam alatt végbemenő folyamat megtörténhet a beszédidővel egyidejűleg vagy a beszédidőhöz képest korábbi időben megkonstruálva, úgy, hogy magában a folyamat idejében nem történik változás: a) Sok ember megy az utcán; b) Sok embert ment az utcán.

Az eseményszerkezet az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll.

Például a *fog* ige eseményszerkezetének legfontosabb összetevői a következők: a cselekvő mint elsődleges figura kézben tartja a másodlagos figura által reprezentált körülhatárolt fizikai tárgyat.

A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusán, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusán, legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviselést az ige jelentésében. Az alábbi igék után a névmások nevezik meg sematikusán a figurákat.

- (1) esik – valami
- van – valami, valahol
- fut – valaki, valahová, valahonnan
- fog – valaki, valamit
- megy – valaki, valahová
- kinyit – valaki, valamit

A figura dologként vagy dologszerűként konceptualizált entitás, főképp fizikai tárgy, „elvont” tárgy, hely, idő. Sematikusán: VALAKI, VALAMI, VALAHOL, VALAMIKOR. A figurák egymáshoz és az eseményszerkezethez viszonyulnak, sematikus szemantikai tartalmukat a figura dologfogalmában ezek a viszonyok profilálják. A sematikus figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek az ige jelentésszerkezetében. A trajektor, az elsődleges figura a figyelem előterébe kerül a beszélő figyelemirányítása révén, míg a landmark vagy landmarkok, a másodlagos figurák a trajektor viszonyítási fogalmai, azok az előhívott fogalmak a konstruálásban, amelyekhez képest kerül előtérbe a trajektor.

Például a *fog* ige jelentésszerkezetében résztvevő a VALAKI és a VALAMIT. A VALAKI sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: cselekvő (prototipikusán emberi lény), aki saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott kézmanipulációra, specifikusabban valaminek a kéz általi fogására képes. Ezt a résztvevő

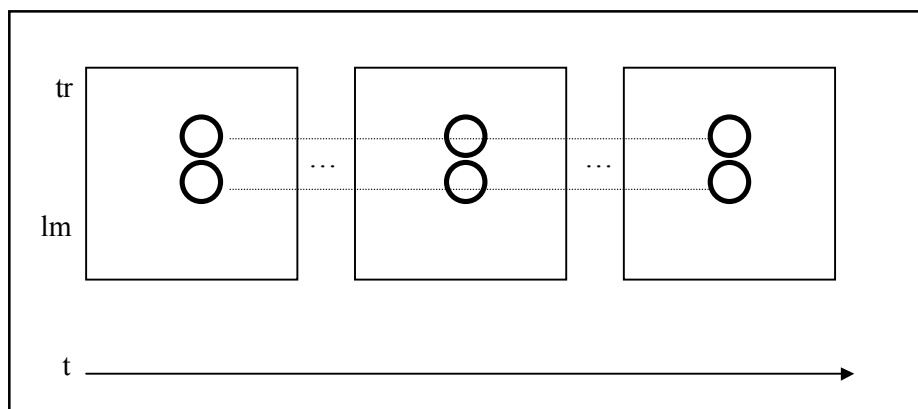
vőt az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura, a trajektor reprezentálja. A VALAMIT sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: térben meghatározott helyen lévő körülhatárolt fizikai tárgy, amely emberi kézzel megfogható. Ezt a résztvevőt az ige jelentésszerkezetében a másodlagos figura, a landmark reprezentálja. A két résztvevő közül a figyelem a humán cselekvőre irányul, ez a feltűnőbb, ez lesz az elsődleges figura.

A 2. ábra a *fog* ige jelentésszerkezetét (komplex mátrixát) ábrázolja. A *fog* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két résztvevő időbeli viszonyát fejezi ki (ezeket a figurákat a két karika jelöli az ábrán). Az egyik résztvevő a kézmanipuláció, a cselekvés végrehajtója (ezt jelöli a felső karika), a másik résztvevő az a fizikai tárgy, amely a fogást elszenved (ezt jelöli az alsó karika).

Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időben egymásra következésével reprezentálja. A 2. ábra három elemi állapotot mutat be a lehetséges sok közül: a kezdőt, egy közbűlsőt és a befejező pillanatnyi állapotot, mindegyiket egy-egy négyszögben. A teljes szerkezet ábráin belüli négyszögek kognitív tartományok (reprezentációs terek), amelyek egy-egy pillanatnyi állapotot reprezentálnak, és amelyek az igék esetében azonosak a teljes jelentésszerkezetben. Az időt a pillanatnyi állapotok belső ábrái alatti vízszintes nyíl jelöli.

A folyamat eseményszerkezete minden ige esetében specifikus, több általános tényezővel.

2. ábra
A *fog* ige sematikus jelentésábrája¹

¹ Az ábra Langacker (1987: 245) alapján készült. Hangsúlyozandó, hogy az ábra, miképp a többi ábra is, erősen sematikus, csak az ige jelentésszerkezetének fő elemeit tartalmazza, az alszerkezetek specifikus jellemzőit nem.

A *fog* ige által jelölt időbeli folyamatban a (2) példában az egyik résztvevő akaratlagos cselekvése közvetlenül, fizikailag a másikra irányul. Az egyik résztvevő a fogás, a cselekvés végrehajtója (a *segéd*, ezt jelöli a felső karika), a másik résztvevő a fogás tárgya, elszennvedője (a *madár*, ezt jelöli a másik karika). A folyamat két résztvevő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon megy végbe. A *fog* ige eseményszerkezetének fő része a kézzel fogás. Az ige jelentésszerkezete mind a résztvevőket, mind a folyamatbeli viszonyokat sematikusan tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli.

- (2) Az olajszennyezett pingvineket teljesen kommersz módon egy műanyag lavórba ültették. Az egyik segéd a madarat *fogta*, egy másik pedig súrolta, sikálta, majd kézi zuhannyal letusolta.²

Az ige itt röviden összefoglalt általános szemantikai tulajdonságai funkcionálnak az igekötő + ige szerkezetben. A következő részek e jellemzőket mutatják be.

3. Az igekötő jelentése

A magyar igekötők történetileg hosszú időn át és szakaszokban alakultak ki a nyelvhasználatban; az igekötők létrejöttének folyamata ma is zajlik. Az alábbiakban az ősi igekötők szemantikai leírására kerül sor. Ősi igekötő a *ki, be, fel, le, el, meg* (vö. J. Soltész 1959). Azért ezek az igekötők állnak a szemantikai vizsgálat előterében, mert ezek mutatják a legtöbb fontos jellemzőt, ezeknek van a leggazdagabb használati köre típusban és a kapcsolt igék számában, valamint föltehetőleg példánygyakoriságban is.

A magyar igekötőknek van jelentésük, miképp minden, különböző sematizáltsági szintű grammatikai elemnek. Az igekötőknek általában több jelentésük van, ezek a jelentések poliszém hálózatot alkotnak. A jelen tanulmányban az ősi igekötők elsődleges jelentésének leírására kerül sor. Az igekötő elsődleges jelentésére általánosságban jellemzők a következők:

- sematizált, ahogy a grammatikai elemek jelentése általában sematizált,
- térvizonyt tartalmaz,
- fogalmi rendszere topológiai,
- dinamikus, a viszonyt összegző feldolgozással képezi le.

² MNSz. Nyelvváltozat: magyarországi Altkorpusz: sajtó Dátum: 2000/10/16 Típus: újságcikk Rovat: zöldoldal Szerző: Ö. Z. Cím: Pingvinsutakolás Afrikában Forrás: Népszabadság http://corpus.nyud.hu/cgi-bin/hnctest/hnc_hun.cgi

3.1. Az igeekötő általános szemantikai jellemzőinek részletes leírása bemutatja az igehez kapcsolódás motivációs alapjait.

(3) Az igeekötő jelentése jelentős mértékben sematizált.

A sematizáltsági mérték fokozat kérdése: az alapszófajok (ige, főnév, melléknév) jelentésszerkezete számos alszerkezetből áll, részletes, kidolgozott, vagyis nagy mennyiségű és viszonylag nagy mértékben specifikált információt tartalmaz. A grammatikai elemek jelentésszerkezete kevés alszerkezetből áll, nem részletes, kis mennyiségű és kis mértékben specifikált információt tartalmaz. A grammatikai elemek sematizáltsága is eltérő: a többes szám jele, a tárgyrag jelentése nagymértékben sematikus, a határozórag jelentésszerkezete részletesebb, az igeekötő vagy a névmás jelentésszerkezete pedig még részletesebb lehet. A lexikai és a grammatikai elemek közötti határ nem éles, inkább átmeneti a jelentések összetettsége szempontjából.

(4) Az igeekötők sematizált jellege grammatikalizáció eredménye.

A grammatikalizáció során egy korábbi összetett jelentésszerkezetből néhány releváns alszerkezet marad meg, amelyek kiegészülhetnek még továbbiakkal (a grammatikalizáció modelljére vö. Heine 1993: 53–70, Heine – Claudié – Hünemeyer 1991, Dér 2008, magyar vonatkozásaira l. D. Mátyai 2007). Az igeekötő kialakulásának egyik összetevője az absztrahálódás: a deszemantizáció, vagyis szemantikai sematizálódás és egyúttal a más irányú bővülés (l. Sweetser 1988, Ladányi 1999, Hopper – Traugott 2003), amely folyamat az eredetibb részletesebb szemantikai szerkezet egyes elemeinek eltűnésével, más elemek előtérbe kerülésével, valamint új elemek megjelenésével jár. A *be* igeekötő jelentése a *bél* főnév történeti előzményéből grammatikalizálódva elvesztette az eredetibb dologfogalom számos jellemzőjét, közben kiegészült az eseményszerkezet és az összegző feldolgozás (letapogatás) összetevőivel³: miközben a főnévi előzmény jelentésének nincsen eseményszerkezete, az igeekötőnek van. Az igeekötő kialakulásának másik fontos grammatikalizációs jellemzője a fonológiai erózió: az ősi igeekötők, és a későbbiek jó része is egy szótagos elemmé történetileg vált. Szintén a grammatikalizáció eredménye a nem teljes klitizálódás: az igeekötő nyelvi egységet képez az igevel, szemantikailag nem autonóm, feldolgozásához más fogalom előhívása szükséges; ugyanakkor az igeekötő elválhat az igtől, klitizálódása nem teljes. A dekatégorizáció is kimutatható az igeekötők történetében: eredetibb szintaktikai tulajdonságai egy részét (például a főnév általános kapcsolódási lehetőségeit) elvesztette. Az igeekötők az eredetibb kategoriális kialakulásuk után tovább grammatikalizálódtak, amikor funkciójuk például az irányjelölésből a per-

³ Az összegző feldolgozás magyarázatát l. lejjebb, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma tárgyalásánál.

fektiváló szerepbe váltott át. Az igekötők eltérő grammatikalizációs fokon állnak az ezredfordulón. A *meg* igekötő hosszú történeti korok óta szinte teljes mértékben grammatikalizálódott, míg a *be* vagy a *ki* megtartotta elsődleges irányjelölő jelentését is.

Az igekötő történeti funkcionális alakulása kikerülhetetlen tényező jelentésszerkezetének, tágabban funkcióinak a leírásában, hiszen a történeti folyamat jól mutathatja a funkciókat megalapozó motivációs tényezőket, valamint a szinkrón variabilitás mélyebb okait.

3.2. Az igekötő jelentésszerkezete kevés elemet tartalmaz: alapvetően három sematikus figura irányulás szerinti térbeli viszonyát. E viszonyban az egyik figura a figyelem előterében áll (ez a trajektor, tr, elsődleges figura). Az elsődleges figura konstruálása két másodlagos figurához, landmarkhoz (jele lm) viszonyítva történik meg. Az igekötő az irányulást prototipikusan annak kezdő és végpontján jelöli: a kezdőpont az első landmark (lm1), a végpont a második landmark (lm2). A *be* igekötő a BEFELE IRÁNYULÁS fogalmát képezi le úgy, hogy egy figura (valamely fizikai tárgy) irányulása egy ösvényen annak kezdőpontjából (lm1) egy másik figura, második landmark (lm2; valamely körülhatárolt, de átjárható tér) belsejébe irányul.

Az igekötők elsődleges jelentése térviszonyt képez le (a térszemantikára l. Zlatev 2007, Lukács – Király – Racsmány – Pléh szerk. 2003, Tolcsvai Nagy 2013: 65–71). A tér fogalmi és szemantikai leképezése az igekötő meghatározó tényezője. Megvizsgálandó, hogy a kognitív szemantika egymással rokon térszemantikai modelljei közül melyik a legalkalmasabb az igekötő térleképezésének leírására, akár módosításokkal: a) a szemantikai primitívek vagy archetípusok rendszere, b) a trajektor–landmark megkülönböztetés, és c) a referenciakeret modellje.

A tér fogalmi leképezését szemantikai primitívek nyelvtől független rendszerben tartja számon Wierzbicka (1996), kissé más keretben Lakoff (1987), és Johnson (1987) is képi sémák reprezentációiban. E magyarázatban például az ÖSVÉNY fogalma nyelv előtti konceptualizáció eredménye, amely sémaként segíti a térrel kapcsolatos szemantikai szerkezetek létrehozását és megértését.

A tér fogalmi leképezését Langacker (1987, 1999) kognitív grammatikája a trajektor–landmark megoszlásban, azaz viszonyban modellálja. A trajektor–landmark megoszlás az előtér–háttér megkülönböztetésen alapul, azon belül egy elsődleges figura profilálásán egy vagy több másodlagos figura mint háttér viszonyában. A tér leképezése itt a tér egy elemének, részletének a leképezése a tér más elemeihez viszonyítva. A trajektor–landmark megoszlás a figyelem aktuális irányításától függ, a pillanatnyi beszélő konceptualizációjának keretében. A trajektor–landmark megoszlás konvencionált formája a térjelölésben az angol előljárószók paradigmája, a magyar igekötők vagy határozóragok rendszere. (A tra-

jektor–landmark megoszlás nem térszemantikai használatban általánosabban a mondat szerkezetében is alapvető szerepet játszik, például az alany–tárgy megkülönböztetésben.)

A tér fogalmi leképezését a referenciakeret-modellben mutatja be Heine (1997): a térbeli orientáció tapasztalati forrásait keresi, azok grammatikalizációs eredményeit mutatja ki a lexikon, a grammatikai elemek és a mondat szerkezetek rendszerében. E magyarázatban a tér szintén viszonyfogalom: a tér egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy figura (Heine terminológiájában landmark⁴) kerül a figyelem középpontjába. A referenciakeret (vagy referenciapont-szerkezet) fogalmi tartomány a tér meghatározott feldolgozására, amelyben a figyelem előterébe kerülő figura egyrészt egy másik figurához van viszonyítva, másrészt a tér és a benne lévő figurák egy perspektivikus kiindulópontból mint referenciapontból, viszonyítási pontból konceptualizálódnak. A referenciapont könnyen hozzáférhető fogalom, amelynek aktiválásával mentális kapcsolat létesíthető egy nehezebben hozzáférhető fogalommal (Langacker 1999: 171–173). Jellegzetes referenciapont-szerkezet, referenciakeret a birtokos szerkezet (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 255–266). A térszemantikai referenciakeretben a referenciapont az a mentálisan létrehozott térbeli kiindulópont, ahonnan a figurák leképezhetők. A referenciakeret lehet abszolút, azaz a megismerő ember nézőpontjától független, ilyen például a geocentrikus referenciakeret; és lehet relatív, azaz a megismerő ember nézőpontjától függő, ilyen például a nézőpont-központú referenciakeret. Ahogy Traugott – Dasher (2002: 8) is kimutatja, a „térreferenciában különböző keretszerkezetek lehetnek, nem csak az emberi test kivetítésein alapuló relatív tér gyakori (bal–jobb, elől–hátsó), hanem abszolút referencia is rögzített pontokkal, pl. észak, dél”. A relatív referenciakeret belülről, az emberi test belülről való pozicionálása alapján épül ki, az abszolút referenciakeret kívülről, külső pontból történő tájékozódási pozicionálás. Heine (1997: 11–12) és mások munkái is alapvetően a referenciakeret modelljét alkalmazzák. A térbeli orientáció a következő típusokba rendeződik:

- deiktikus (a deiktikus referenciapont mint központ: a beszélő teste),
- tárgy (a referenciapont mint központ: valamely fizikai tárgy, elsősorban emberi test),
- tereptárgy (a referenciapont mint központ: tereptárgy [pont, szerkezet] a fizikai környezetben, például hegy, folyó),
- kardinális (a referenciapont mint központ: független a beszélőtől, a beszédhelyzettől, például az égtájak).

⁴ Ebben az értelemben a landmark a figyelem középpontjában álló figura, eltérően az itteni tanulmányban érvényesített Langacker-féle trajektor–landmark megkülönböztetéstől.

A magyar igekötők szemantikai rendszerét a referenciakeret és a trajektor–landmark megoszlás modelljeivel lehet a legrészletesebben leírni. A referenciakeret modelljével az irányulás mint térviszony perspektívátságát lehet bemutatni: az irányulás valahonnan valahová tart, mindig valamely konceptualizáló perspektívából megkonstruálva (a perspektívátságra és a nézőpontra l. Sanders – Spoonren 1997, Tolcsvai Nagy 2013: 146–151). Az irányulás térbeli feldolgozása nem abszolút paraméterekkel történik, hanem a megismerés perspektíváló keretében. A referenciakeretben a deiktikus és referenciális központ elsődlegesen a beszélő: az egyes igekötők által kifejezett térviszony elsődleges figurája a beszélőhöz mint testben létező, önmagát és környezetét észlelő entitáshoz viszonyul. Ez a deiktikus központ kihelyeződik más fizikai testekre, többnyire már nem deiktikusan, de referenciapontként, az igekötők igen részletes térrendszerben érvényesülve.

Például a *fel* igekötő referenciapont szerint különböző konstruálásokban funkcionál:

a) deiktikus, a referenciaközpont az önmagára vonatkoztatott emberi test: a felfelé irányulás az emberi test kanonikus álló alakjához képest a test felső része (fej) felé az alsó része (láb) felől történik: egyes szám első személyben *felelem a kezemet*; egyes szám harmadik személyben ez a viszony kivetítődik nem deiktikusan (*felemeli a kezét*).

b) tárgy, a referenciapont valamely résztvevő mint fizikai tárgy, test (második landmark, lm2), elsődleges figurája az az entitás, amely a felfelé irányulás tárgya: *Péter este feljön hozzám*;

c) tereptárgy a referenciapont: valamely tárgy térben való elhelyezkedése, felfelé irányulása más fizikai tárgyak (testek) viszonyában történik: *Péter felmegy a hegyre*;

d) kardinális, a referenciapont embertől független, abszolút viszonyítási pont: *felmegy északra*.

Az egyes igekötők önmagukban a trajektor–landmark megoszlás szerint modellezhetők.

Egy referenciakeretben egy referenciaponthoz viszonyítva két figura fizikai térbeli viszonya egy FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térbeli kiterjedésen specifikusan irányulásban konstruálódik meg. A referenciapont (referenciális központ) az emberi test vagy más tárgy vagy természeti tereptárgy, kardinális pont. A referenciapont azonos lehet az térbeli irányulás egyik figurájával, de különbözhet is tőle.

A referenciakereten belül az igekötő által kifejezett térviszony három sematikus figura (valamely dolgot sematikus jelölő szemantikai alszerkezet) által képeződik le: a trajektor, tehát egy sematikus jelölt fizikai tárgy térbeli helyzete a térben történő irányultsága alapján konstruálódik meg, két másik figura (landmark), egy ösvény két végpontján lévő két másik sematikus jelölt fizikai tárgy térbeli elhelyezkedéséhez képest. A három figura által jelölt tárgy közül az egyik

a figyelem előterében áll, ez az elsődleges figura (a trajektor), a másik kettő a másodlagos figura (a landmark), ezekhez viszonyítható az elsődleges figura.

Az irányulás fogalmi és szemantikai specifikáció szerint kategorizálódik, a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma fogalmi struktúrája szerint.

- (5) Az igekötők elsődleges jelentésükben prototipikusan térbeli irányulást fejeznek ki: egy figura egy ösvényen irányul egy kezdőpontból egy cél felé.

A FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma szerinti irányulás nem mozgás, és nincs szekvenciális múlt – jelen – jövő szerkezete. Ugyanakkor az irányulás tartalmaz nagymértékben sematizált eseményszerkezetet.

A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma alapja az a leképezés, hogy minden mozgó dolog valahonnan valahová tart (Lakoff 1987: 275). A séma alapját adó testi tapasztalat az ember saját testrészeinek, végtagjainak, illetve saját testének mozgásából származik. A séma strukturális összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek, helyzetek egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat). A forrástól a cél felé tartó dolog az ösvény minden menet közbeni pontján áthalad, de nem mindegyik profilálódik feltétlenül (a *be* vagy a *fel* igekötő esetében a közbelső helyzetek nem profilálódnak, az *át* vagy a *keresztül* igekötő esetében viszont profilálódnak). A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma az igekötő szemantikai szerkezetében specifikusan valósul meg. Az irányulás leképezésében a forrás, vagyis a kezdőpont és a cél, vagyis a végpont profilálódhat, előtérbe kerülhet:

- (6) a. *be* a házba a kertből
b. *fel* a pincéből a padlásra

Általánosítva ekképp rögzíthető:

- (7) irányulás valahonnan valahová

A profilálódás függ az igekötőhöz kapcsolódó igének és a mondat további elemeinek a jelentésétől.

3.3. A magyar igekötők fogalmi tartalma topológiai rendszert alkot, térfogalmak topológiai rendszerét. Ez a tulajdonságuk összhangban áll a grammatikai elemek általános fogalmi megalapozásával: „ha a grammatikai specifikációk általánosan megegyeznek a (nyelvi) kognitív strukturálással, akkor annak a struktúrájának a természete nagymértékben viszonylagos, topológiai, kvalitatív vagy megközelítő, inkább, mint abszolút, euklidészi, kvantitatív vagy pontosító” Talmy (2000: 28).

Az igekötők elsődleges jelentésükben prototipikusan valamilyen térviszonyt fejeznek ki, szemantikai szerkezetük a térrel kapcsolatos tapasztalati alapú ismer-

retekből alakult ki, nem máshonnan. Az igekötők szemantikai tartalmának fogalmi korlátozottsága általában jellemző a grammatikai elemekre, szemben a lexikai elemekkel. Ez a korlátozottság megvalósul a kései és kevésbé grammatikalizálódott igekötők, például az *agyon* vagy *tönkre* esetében is: az ilyen igekötők jelentésének is van térbeli tartalmi része ('fizikai tárgy + ráirányulás'). Az igekötők egyes elsődleges jelentéseiből, a fizikai térbeli irányultságokból rendszer áll össze. Ennek a rendszernek a térbeli kiindulópontja eredendően az emberi test, a beszélő ember nézőpontbeli kiindulópontja, ahonnan a tér testből érzékelhető különböző irányai és térrészei konceptualizálódnak az igekötőkben. A beszélő saját testi kiindulópontja az igekötők térrendszerében külső kiindulópontba is kihelyeződött. A beszélő teste a kiindulópont (referenciapont):

(8) Felemelem a kezemet.

Egyes szám harmadik személyben külső tárgy a kiindulópont (referenciapont):

(9) Péter felmegy a dombra.

3.4. A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémának van idővonatkozása. Ez az idővonatkozás azonban különbözik az igétől. Az igekötő a temporalitást összegző szerkezetként képezi le, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként: „miközben az egyes állapotok természetes sorrendjükben férhetők hozzá, összegzésen mennek át, azaz mentálisan egymásra helyeződnek [...] a feldolgozási idő minden pillanatában a fókuszált fogalom a letapogatás során addig feldolgozott konfigurációkat egyszerre tartalmazza” (Langacker 2008: 111; l. még Langacker 1987: 248–253). Vagyis általában az esemény, az igekötők esetében az irányulás komponens állapotait időben kiterjedve dolgozza fel a beszélő és a hallgató, de holisztikusan tapogatja le azokat.

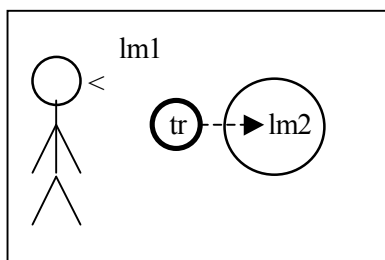
Az ige inherens temporalitása pillanatnyi állapotok, a most-pontok egymásra következéséből áll össze. Az atemporális relációkat tartalmazó nyelvi elemek, így az igekötő szemantikai szerkezetében a pillanatnyi állapotok feldolgozása nem szekvenciális, hanem összegző abban az értelemben, hogy a pillanatnyi állapotok egyszerre, egyetlen feldolgozó műveletben együtt érthetők. A komponens állapotok kumulatív jelleggel kapcsolódnak össze, úgy, hogy egyidejűleg megjelennek és hozzáférhetők. Az igekötőben a pillanatnyi állapotok pillanatnyi térbeli helyzetek az ösvényen. Az igekötőben a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma irányulást fejez ki, a teljes ösvény minden egyes pontját, másképp fogalmazva pillanatnyi állapotát egyetlen fogalmi szerkezetben dolgozza fel a konceptualizáló, kontiguus egységként. A *be* igekötő jelentésszerkezete a kintlevés mint kezdő-állapot (forrás) és a bentlevés mint végállapot (cél), valamint az ösvényen lévő, a két szélső állapot közötti összes pillanatnyi állapot kumulatív feldolgozását tartalmazza. A 3. ábra a (10) mondatbeli *bemegy* ige perspektivált jelentésszerke-

zetét mutatja be. A sematikus emberalak a beszélőtől eredő referenciapont, a trajektor (tr) a mozgást végrehajtó kutya, az első landmark (lm1) a kintlevés helyzete, a második landmark (lm2) a bentlevés helyzete.

(10) [A beszélő azt mondja kintről, hogy] A kutya_{tr} bement a házba_{lm2}.

3. ábra

A *be* igekötő jelentésének sematikus ábrája külső nézőpontból

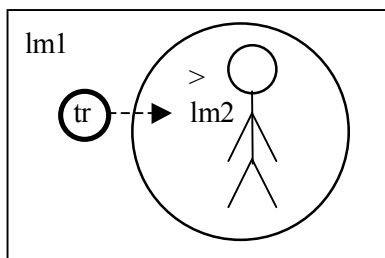
beszélő

A 4. ábra a (11) mondatbeli *bejön* ige perspektivált jelentésszerkezetét mutatja be, a *bemegy* mintájára.

(11) [A beszélő azt mondja belülről, hogy] A kutya_{tr} bejött a házba_{lm2}.

4. ábra

A *be* igekötő jelentésének sematikus ábrája belső nézőpontból

beszélő

Az igekötő csak ezzel az összegző feldolgozással képes leképezni az irányulást a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma felhasználásával. És csak ezzel a szemantikai szerkezettel lehet az igéhez kapcsolni, kompozitumszerkezetet alkotva, alább részletezendő módon.

4. Az ősi magyar igekötők jelentésszerkezete

Az alábbiakban az ősi magyar igekötők elsődleges jelentésének leírása következik. A leírás Langacker (1987) és Heine (1997) relációs szerkezetek jelentését modelláló elmélete alapján készült, a tér conceptualizációs módjainak és nyelvi kifejezőmódjainak általános jellemzői alapján (l. az előző részben). Miképp fentebb már említettett, az igekötő térbeli irányultságot fejez ki, egy a figyelem középpontjában álló figura térbeli irányultságát egy térben elhelyezkedő ösvény elemi szakaszaihoz, azokkal együtt kezdő és végpontjához viszonyítva. Ez az elemzési mód összhangban áll a kognitív nyelvészet elméletével és módszertanával. A keret a szemantikai szerkezetek részletezettségének fogalmi alapjaira, végső soron pszichológiai megalapozottságára épít. A részletezettség, a granulált leírás kidolgozásbeli indokoltságát alátámasztják pszicholingvisztikai vizsgálatok (vö. Sandra – Rice 1995). A részletező, granulált leírás módszertana az igekötős igék jelentéseinek variabilitásában, e szemantikai változatosság és poliszémikusság tárgyalásában is hasznosnak bizonyul (ez utóbbi már nem tárgya a jelen tanulmánynak).

Az igekötők elsődleges jelentésének részletes leírása tartalmazza az elsődleges jelentés belső variabilitását is, a landmarkok (az ösvény kezdő- és végpontja), az ösvény jellege és a referenciakeretbeli referenciapont jellegének változataiban. A referenciapont fogalmi, szemantikai jellegének következményei vannak az igekötő és az ige összekapcsolódási lehetőségeiben, az igekötős ige vonzatainak szelekciós hálózatában, az igekötős ige mondatszemantikájában.

Az igekötő jelentésének leírása részben az önmagában vett igekötő vizsgálatával lehetséges. Azonban az igekötő csak meghatározott helyzetekben áll magában, például kérdésre adott válaszban:

(12) – Elmégy?

– El.

Ezekben az esetekben az igekötő reprezentálja a szintaktikailag és retorikailag teljes választ (itt például 'Igen, elmegyek.'). Az igekötő ilyen funkciója nem témája a jelen tanulmánynak. Az igekötő magában álló vizsgálata dekontextualizációval lehetséges. A dekontextualizáció azonban korlátozott lehetőség csupán: demonstrálni kontextuálisan lehet, igével, ahol az ige, valamint a kidolgozott figurák (főnévi megnevezésű alany, határozó) jelentése már hat az igekötő jelentésére. Továbbá minden dekontextualizált, metanyelvi említés elkerülhetetlenül behív valamilyen megszokott kontextust, legalább sematikus szinten. A kérdés összefügg a leíró vizsgálat egy másik tényezőjével, az elsődleges jelentés középontba állításával. A poliszém jelentéshálózat elsődleges jelentése általában az a jelentés, amely

– a legközvetlenebb tapasztalaton alapul,

- a szó prototípushatásokat mutató, alapbeállítású, legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, illetve amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus,
- nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés.

Megjegyzendő, hogy az ősi igekötők esetében az elsődleges jelentése meg egyezik a történetileg, etimológiailag első jelentéssel, kivéve a *meg* igekötőt. Az alábbiakban a hat ősi igekötő szemantikai leírása következik.

ki

A *ki* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben (vízszintesen) kifelé irányul, egy ösvényen (l. az 5. és 6. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban bent van egy körülhatárolt térben (első landmark, lm1), az ösvény végén kívül van a körülhatárolt téren, egy határolatlan térben (második landmark, lm2), a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, vagyis a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a kezdőpont körülhatárolt fizikai tér, amelynek határai átjárhatók; a végpont a körülhatárolt fizikai téren kívüli határolatlan tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a kezdőpont szerepű landmark által reprezentált körülhatárolt térbe és képes helyváltoztató mozgásra, illetve mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

A *ki* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai a referenciapont szerint.

- a) a referenciapont, a trajektor és az első landmark az emberi test:

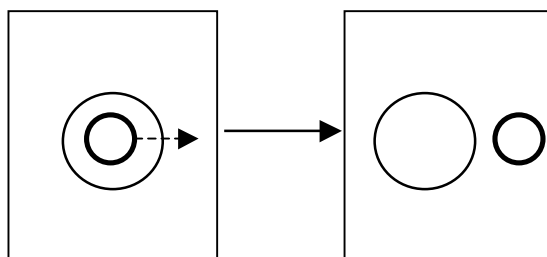
(13) kihány, kiköp (valaki valamit)

- b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve (a kintlevő beszélő nézőpontjából):

(14) Péter kijön a házból

5. ábra

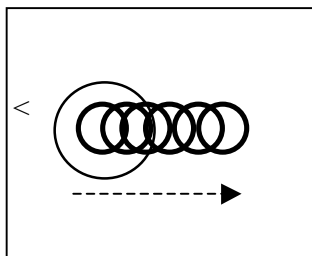
A *ki* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

Az 5. ábra a *ki* igeikötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja a kifelé irányulásban. Az első négyszög a bentlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a kintlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja. A nagyobb karika a körülhatárolt tér, a másodlagos figura, az első landmark, *lm1*, a kisebb, vastagabb karika az ösvényen a kezdőponttól a végpont felé irányuló entitás, elsődleges figura, trajektor, *tr*. A második landmark, *lm2* a kintlevés tere, a négyszög által határolva. A két négyszög közötti nyíl az ösvényt jelképezi. A referenciapontot nem tartalmazza az ábra.

6. ábra

A *ki* igeikötő összegző jelentésszerkezete referenciakeretben

A 6. ábrán az összegző feldolgozási módot az egymásba érő kisebb karikák jelzik, mint a körülhatárolt térből kifelé irányuló entitás pillanatnyi állapotait az ösvényen végig. Az ösvényt a szaggatott nyíl jelöli. A < jel a referenciapontot, a konceptualizáló nézőpontját, perspektivikus kiindulópontját jelzi; az ábrán jelképes az elhelyezkedése, mert nincsen helyhez kötve.

be

A *be* igeikötő elsődleges jelentése röviden: egy entitás térben (vízszintesen) befelé irányul egy ösvényen (l. a 7. és 8. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban kívül van egy tartályon, az ösvény végén belül van a tartályban, a feldolgozásban úgy, hogy az összes korábbi pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A *be* igeikötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, *tr*) egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban egy körülhatárolt térben mint első landmarkban (*lm1*) van, az ösvény cél részéhez, a végponthoz (második landmark, *lm2*) képest kint; az ösvény végén belül van a körülhatárolt téren (a *lm2*-n belül), a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a végpont körülhatárolt fizikai tér, amelynek határai átjárhatók; a kezdőpont a körülhatárolt fizikai

téren kívüli tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a végpont szerepű landmark által reprezentált körülhatárolt térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

A *be* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai a referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és a második landmark az emberi test:

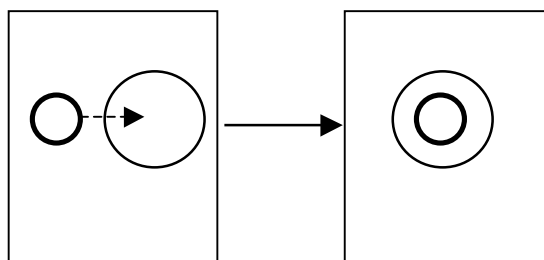
(15) bekap (ételt), bevesz (gyógyszert)

b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve (a bentlevő beszélő nézőpontjából):

(16) Péter bejön a házba

7. ábra

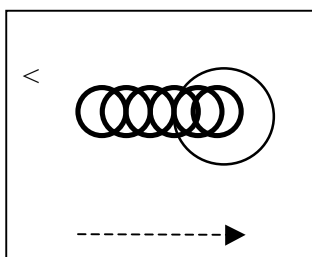
A *be* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 7. ábra a *be* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyyszög a kintlevés pillanatnyi állapotát, a második négyyszög a bentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja.

8. ábra

A *be* igekötő összegző jelentésszerkezete

fel

A *fel* igeekötő elsődleges jelentése röviden: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben felfelé irányul egy ösvényen (l. a 9. és 10. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban lent van egy vertikálisan alul és fölül specifikált térben (két másodlagos figura, landmark, lm1 és lm2), az ösvény végén fent van a térben, a feldolgozásban úgy, hogy az összes korábbi pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a lent mint fizikai tér: a feldolgozott tér alja, prototipikusan szilárd alátámasztási felület, a végpont a fent mint fizikai tér: a feldolgozott tér felső része fizikai értelemben gyakran nyitott, fogalmilag a feldolgozásban véges, például a mozgás vagy a kézmanipuláció számára elérhető térbeli tartományban. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely rá- vagy befér a kezdőpont és a végpont szerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe, és képes helyváltoztató mozgásra, illetve mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben függőlegesen orientálva konceptualizálódik.

A *fel* igeekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai a referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és az első landmark az emberi test, deiktikusan:

(17) felemelem a kezemet

b) a referenciapont és a trajektor az emberi test a két landmarkhoz viszonyítva, a cselekvő semleges kiindulópontjaként, különböző személyű lehet, a két landmark fizikai tér:

- (18) a. felteszi a polcra (a referenciapont lent van, lehet fent is)
b. felhúzza a padlásra (a referenciapont lent vagy fent van)

c) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:

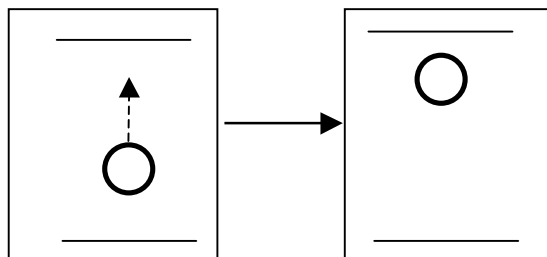
(19) Péter felmegy a dombra

d) a referenciapont kardinális pont, független a beszédhelyzettől:

(20) az expedíció felmegy északra

9. ábra

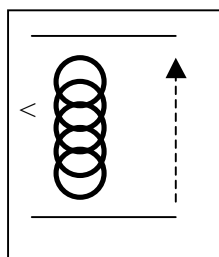
A *fel* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 9. ábra a *fel* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyszög a lentlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a fentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja. A két vízszintes vonal a tér alsó és felső specifikációit, határait jelöli.

10. ábra

A *fel* igekötő összegző jelentésszerkezete

le

A *le* igekötő elsődleges jelentése röviden: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben lefelé irányul egy ösvényen (l. a 11. és 12. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban fent van egy vertikálisan alul és fölül specifikált térben (másodlagos figura, landmark, lm1 és lm2), az ösvény végén lent van a térben, a feldolgozásban úgy, hogy az összes korábbi pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a fent mint fizikai tér: a feldolgozott tér felső része, fizikai értelemben gyakran nyitott, fogalmilag a feldolgozásban véges, például a mozgás vagy a kézmanipuláció számára elérhető térbeli tartományban, a végpont a lent mint fizikai tér: a feldolgozott tér alja, prototípi-

kusan szilárd alátámasztási felület. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely rá- vagy befér a kezdőpont és a végpont szerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben függőlegesen orientálva konceptualizálódik.

A *le* igeekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai a referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és az első landmark az emberi test:

- (21) a. leereszti a kezét, a vállát
b. lelógatja a kezét

b) a referenciapont és a trajektor az emberi test a két landmarkhoz viszonyítva, a cselekvő semleges kiindulópontjaként, különböző személyű lehet, a két landmark fizikai tér:

- (22) a. leteszi a polcra (a referenciapont lent van, lehet fent is)
b. leereszti a földre (a referenciapont fent van, lehet fent is)

c) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:

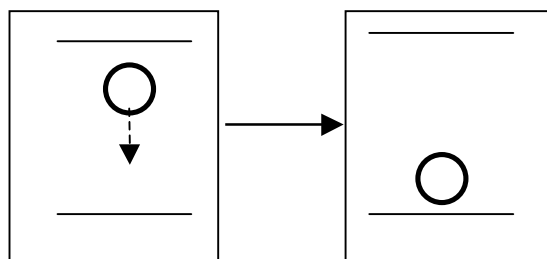
- (23) Péter lemegy a völgybe

d) a referenciapont kardinális pont, független a beszédhelyzettől:

- (24) az expedíció lemegy délre

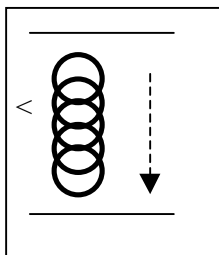
11. ábra

A *le* igeekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 11. ábra a *le* igeekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyzet a fentlevés pillanatnyi állapotát, a második négyzet a lentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja. A két vízszintes vonal a tér alsó és felső specifikációit, „határait” jelöli.

12. ábra
A *le* igekötő összegző jelentésszerkezete

el

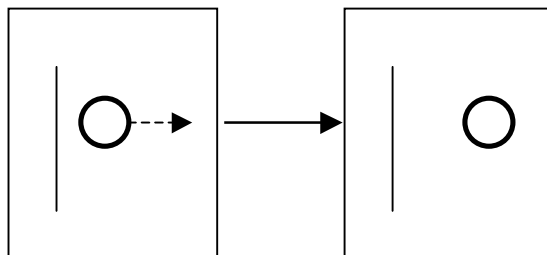
Az *el* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) irányulása térben távolodó, egy ösvényen (l. a 13. és 14. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban közel van egy meghatározott térbeli entitáshoz (első landmark, lm1), az ösvény végén távol van a meghatározott térbeli entitástól, közel egy meghatározatlan másik entitáshoz (második landmark, lm2) a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a közel mint fizikai tér, a végpont a távol mint fizikai tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható, rá- vagy befér a kezdőpont és a végpont szerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

Az *el* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai a referenciapont szerint.

- a) a referenciapont, a trajektor és az első landmark az emberi test:
  - (25) eltart (magától például a kezét, a kezében tartva valamit)
- b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:
  - (26) eltávolodik az oszloptól
- c) a referenciapont kardinális pont, független a beszédhelyzettől:
  - (27) eljut északra

13. ábra

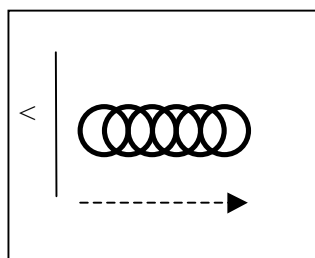
Az *el* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 13. ábra az *el* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyyszög a közel levés pillanatnyi állapotát, a második négyyszög a távol levés pillanatnyi állapotát ábrázolja.

14. ábra

Az *el* igekötő összegző jelentésszerkezete referenciakeretben

meg

A *meg* igekötő hosszú ideje teljes mértékben grammatikalizálódott, eredeti irányulás jelentése deszematizálódott, és más funkciói, főképp perfektuáló hatása maradt meg. A *meg* igekötő irányjelentése 'hátra', 'vissza' volt (l. J. Soltész 1959: 30). A *meg* igekötő eredetibb irányjelölő jelentésben csak néhány igekötős igében mutatható ki, részben elemzéssel, tehát az ezredforduló magyar anyanyelvű beszélői számára a *meg* igekötő ezekben az igékben nem jelent feltétlenül visszafelé irányulást. Ilyen igék történeti jelentésükben a következők (vö. J. Soltész 1959: 30–33):

- (28) megfordít 'visszafordít', megfordul 'visszafordul', megjön 'visszajön',
 megtér 'visszatér',
 megad 'visszaad', megfizet 'visszafizet', megtérít 'visszatérít', megtérül
 'visszatérül',
 megmarad 'visszamarad',
 megkér 'visszakér', megkíván 'visszakíván',
 megfelel 'párbeszédben visszafelel',

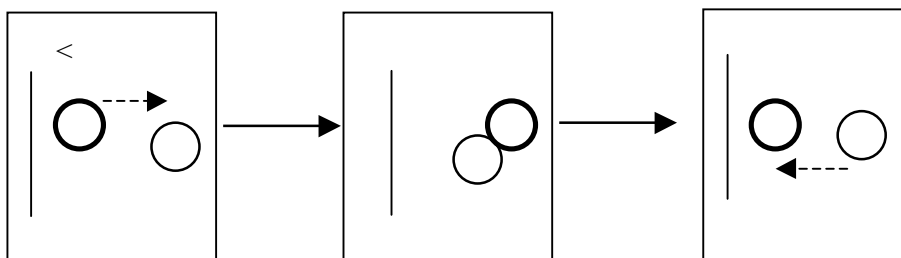
megvált 'visszavált, visszavásárol',
megvet 'háta mögé vet, úgy távolít el magától, hogy ne kerüljön a szeme elé'.

A *meg* igekötő elsődleges jelentése a fenti (28) példákból kikövetkeztetve: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) irányulása térben távolból visszatérő vagy távolodó és visszatérő, egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban közel van egy meghatározott térbeli entitáshoz (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén távol van a meghatározott térbeli entitástól, majd újra közel van, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a közel vagy a távol mint fizikai tér, a végpont a közel mint fizikai tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható.

A *meg* igekötő kialakulásában a többi ősi igekötőnél is nagyobb szerepet játszott az emberi test mint referenciapont, hiszen az igekötő történeti előzménye többek között a 'hát' emberi testrészt jelölte, így a közvetlen testi kiindulópont eleve érvényesült. A 15. ábra a *meg* igekötő eredetibb, irányt jelölő jelentésszerkezetét mutatja be.

15. ábra

A *meg* igekötő eredetibb, irányt jelölő jelentésszerkezetének
kiinduló, köztes és végpontja

Az egyes ősi igekötők jelentésszerkezetei között különbségek és azonosságok mutatkoznak. Az azonosságok a 3. pontban foglaltak szerint érvényesülnek: az igekötő elsődleges jelentése specifikus térbeli irányultságot fejez ki trajektor–landmark relációban, dinamikusán, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térbeli séma alapján, egy referenciaponthoz viszonyítva. A *ki* – *be* és *fel* – *le* igekötők párokban funkcionálnak, szemantikai szerkezetük elemei, felépítésük megegyezik, térbeli irányultságuk a párokon belül ellentétes. Az ősi igekötők közötti szemantikai különbségek a szemantikai alszerkezetek közötti különbségeken alapulnak. Az emberi test mint referenciapont nagyobb mértékben profilálódik a *fel*, *le*, *el* igekötőkben, és kevésbé a *ki*, *be* igekötőkben. Ebből a rendszerből kiválik a *meg* igekötő.

5. A prototipikus igekötő + ige szerkezet jelentése

Az ige és az igekötő jelentése egyaránt összetett szemantikai struktúra, miképp azt a fentebbi fejezetek bemutatták. E két struktúra egy nagyobb szerkezet komponenseként funkcionál. Az igekötő és az ige kapcsolata két jelentésszerkezet kompozitumszerkezete. Olyan kompozitumszerkezet, amely két viszonylag jól elkülönülő egységből áll, mindkettőnek saját feldolgozható jelentése van, s e két jelentés meghatározott módon kapcsolódik össze.

A nyelvi egységek (morfémák, szavak) a nagyobb szerkezetekben egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozó viszonyba kerülnek. E viszonyok szintén sematizálódhatnak, absztrakció (általánosítás) révén nyelvtani szerkezeteket hozva létre.

A nyelvi egységek komponensszerkezetekként vesznek részt egy összetett struktúrában, azaz kompozitumszerkezetben. Az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással. A jelentéstanilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két komponensszerkezet jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű kompozitumszerkezetet. A két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikusan, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. A kompozitumszerkezetek jellemzői valenciaviszonyokkal írhatók le, a következő tényezők alapján (Langacker 1987: 277–326):

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek az átfedések egyúttal sematikus entitások vagy viszony kidolgozásai is lehetnek); többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következően kombinálódnak, és előrehaladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

A kompozitumszerkezet egyszerű példája a tő + toldalék struktúra. A legtöbb mondatbeli kifejezés alaktanilag összetett. A fő szófajok példányai nem alakjukban funkcionálnak egy-egy mondatban, hanem különböző nyelvtani elemekkel összekapcsolódva.

(29) ház + ban

A (29)-beli nyelvi szerkezet nem egyszerűen grammatikai struktúra, amely például valamilyen mondattani szerep jelölésére is hivatott. E nyelvi szerkezet szemantikai viszonyt tartalmaz, az elemek jelentései szemantikai alapon kapcsolódnak össze. Egy sematikus és egy részletes szemantikájú nyelvi elem szimbolikus (morfológiai vagy szintaktikai) szerkezetének szemantikai pólusaként jelentésszerkezet.

A főnév(i tö) és a határozórag kölcsönös szemantikai viszonyba kerülnek egymással. Mindkét elem egy-egy komponensszerkezet, amelyek jelentésük révén közösen kompozitumszerkezetet alkotnak, amikor összekapcsolódnak. Ez a szemantikai viszony kétirányú:

- a főnév kidolgozza a rag sematikus jelentésszerkezetének egyik alszerkezetét, egyik figuráját, méghozzá a másodlagos figurát (a más szerkezet által elaborált sematikus elem a kidolgozási oldal),
- a rag kijelöli a főnév jelentésszerkezetében az aktív zónát, azokat az elvonatkoztatott tulajdonságokat, amelyek az adott szerkezetben fontosak.

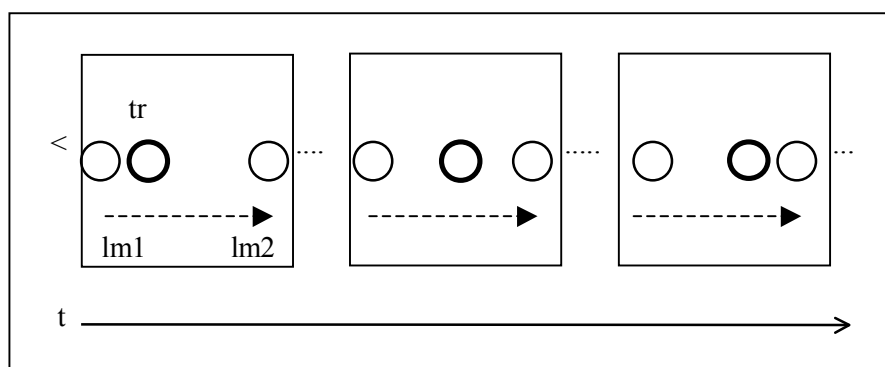
A sematikus jelentésszerkezet kidolgozható alszerkezete (a *-ban/-ben* ragban a specifikus körülhatárolt tér sematikus figurája) e jelentésszerkezet kidolgozási felülete. A kompozitumszerkezet a komponensszerkezetek integrációja, kölcsönös szemantikai és fonológiai egymáshoz igazodása révén jön létre.

Az igeikötő + ige szerkezet a kompozitumszerkezet egy specifikus megvalósulása. Vegyük példának a *bemegy* igét. A következő elemzésben mind a két nyelvi egységnek, mind a belőlük alkotott kompozitumszerkezetnek a prototipikus jelentéséből indulunk ki, azaz a *be* esetében a térben befelé irányulást, a *megy* esetében a szándékolt térbeli előrehaladást, az igeikötős igére vonatkozóan pedig ezeknek a jelentésszerkezeteknek az összekapcsolódását írjuk le. Elsőként a *megy* és a *be* külön jelentéstani jellemzését kell megadni. A *megy* ige a következőképpen jellemezhető Langacker (1987, 1999) kognitív grammatikája alapján:

- folyamat temporális profillal, szekvenciális (egymásra következő) feldolgozással, imperfektív (időbeli változás nélküli), időbeli korlátozás (például végpont) nélkül;
- a kognitív tartomány (az a megismerési tartomány, absztrakciós mentális közeg, amelyben egy fogalom kialakítható és feldolgozható) a fizikai tér;
- a trajektor valamely létező (prototipikusan ember) a 3D térben való mozgás képességével;
- az első landmark („valahonnan”, egyúttal beszélői referenciapont vagy semleges kiindulópont) és a második landmark („valahová”) specifikálatlan térbeli hely, kötött régió a 3D fizikai kontinuumban;
- a folyamat eseményszerkezete: járó mozgással, egyenes testtartással, saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata egy közepesen hosszú ösvényen.

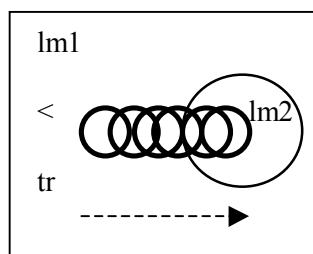
A 16. ábra a *megy* ige jelentésszerkezetét mutatja be. A belső négyszögek az egymásra következő pillanatnyi állapotok közül hármat reprezentálnak, a 3D tér megismerési tartományaként, a vastagabb karika a trajektor (elsődleges figura, tr), a mozgást végrehajtó dolog, az első, baloldali vékonyabb karika az első landmarkot (lm1) jelöli, ez a mozgás kiindulópontja vagy az ahhoz közel eső térbeli hely, az ösvény kezdő része, a második, jobboldali vékonyabb karika a második landmarkot (lm2) jelöli, ez a mozgás végpontja vagy az ahhoz közel eső térbeli hely, az ösvény befejező része. A szaggatott nyíl az ösvény (útvonal) jele.

16. ábra
A *megy* sematikus ábrája

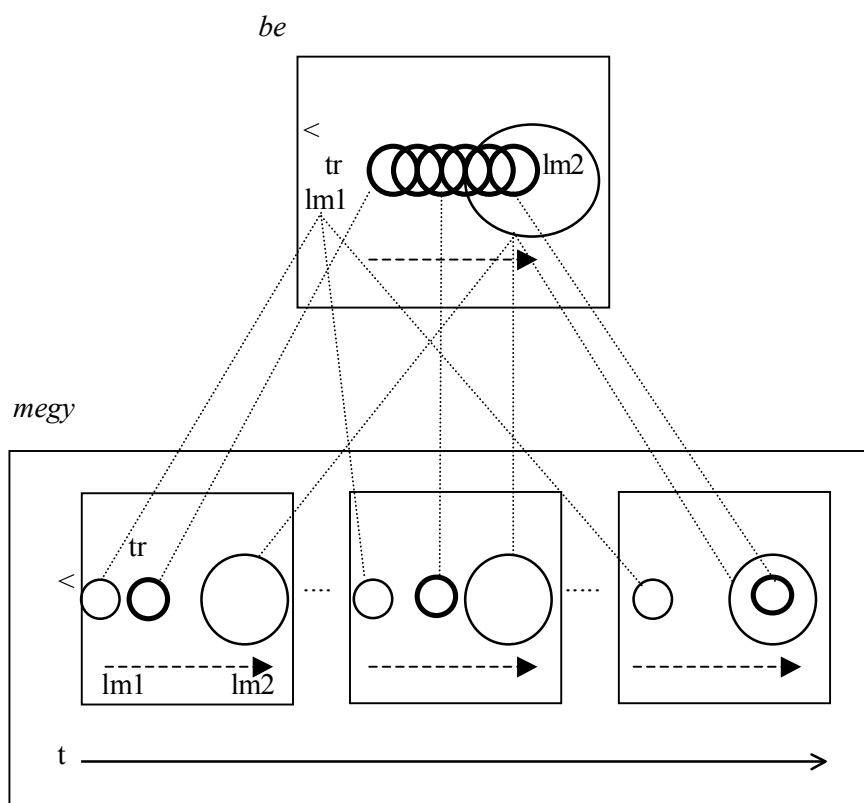
Korábban bemutatott leírása szerint a *be* igeekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben vízszintesen befelé irányul, egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban kívül van egy körülhatárolt téren, az ösvény végén belül van a körülhatárolt téren, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. Az elsődleges figura (trajektor) jellegzetesen körülhatárolt, mozgatható fizikai tárgy, a két landmark (másodlagos figura) egyike az ösvény kezdőpontja, a körülhatárolt fizikai téren kívüli tér; a másik az ösvény végpontja, körülhatárolt fizikai tér, amelynek határai átjárhatók, és amelybe fizikai tárgyak férnek. A 17. ábra a *be* igeekötő sematikus jelentésszerkezetét mutatja be. A vastagabb karika az útvonalon végighaladó dolog jele (trajektor, tr), a nagyobb karika a második landmarknak, az útvonal végének, egyúttal a körülhatárolt téren való bentlevésnek a jele (lm2), a trajektor és a második landmark körül lévő tér az első landmarknak, az útvonal kezdetének, egyúttal a körülhatárolt téren való kívüllevésnek a jele (lm1)

17. ábra
A *be* igekötő összegző jelentésszerkezete

A *bemegy* ige jelentésszerkezetét elsődleges, fizikai mozgás jelentésében kompozitumszerkezetként a 18. ábra mutatja be. A *megy* ige diagramja három pillanatnyi állapotot mutat be a számos közül, a kezdőt, egy közbülsőt és a végsőt. Az igekötő és az ige ábrája közötti szaggatott vonalak az egyes összetevők közötti megfeleléseket jelzik.

18. ábra
A *bemegy* ige kompozitumszerkezetének sémája

Ebben a kompozitumszerkezetben a *be* igekötő trajektora (valamely entitás a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL útvonalon végigirányodva) megfelel a *megy* ige trajektorának (valamely létező a 3D térben való mozgás képességével). A *be* igekötő második landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a cél, körülhatárolt fizikai tér átjárható határral) megfelel a *megy* fő landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahová”, kötött régió 3D fizikai kontinuumban). A *be* igekötő első landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a forrás, körülhatárolatlan fizikai tér) megfelel a *megy* másik landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahonnan”, kötött régió 3D fizikai kontinuumban). A megfelelés nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a trajektorok és landmarkok kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. Így a két jelentésszerkezet lényegi jellemzőit megtartja, de kis mértékben megváltozik. A *megy* ige trajektora (valamely létező a 3D térben való mozgás képességével) sematikus, de kidolgozottabb, mint a *be* igekötőé (valamely entitás), ezért itt a kidolgozás az ige felől az igekötőre irányul. A *be* igekötő második landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a CÉL) sematikus, de specifikusabb, mint a *megy* igéé (specifikálatlan térbeli hely, kötött régió 3D fizikai kontinuumban), ezért itt a kidolgozás az igekötő felől az igré irányul. A *megy* ige a *be* igekötő két landmarkja közül a másodikat, a végpontot (a célt) hagyja profilálódni, míg az első landmarkot, a kezdőpontot (a forrást) háttérben hagyja.

A megfelelésekből és részleges kidolgozásokból eredő jelentésintegrációk további módosulásokat eredményeznek, például a két jelentésszerkezet tér- és időleképezésében. A *megy* ige eredetileg imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le. Az ige a *be* igekötő landmarkja révén befejezetté válik, mert a landmarkba való bejutással a ösvény véget ér, a trajektor eljut céljáig, vagyis az ösvény térbeli és ezáltal időbeli végpontot is kap. A *bemegy* ige által leképzett cselekvés a tér egy meghatározott pontjának elérésekor befejeződik időben is. Ezáltal az igekötő az ígét befejezett aspektusává teszi. Az integráló művelet sor másik részeként a *be* igekötő összegző feldolgozás szerinti feldolgozása pillanatnyi állapotunként megfelel a *megy* ige szekvenciális időszerkezetének pillanatnyi állapotaival. E tényező, a szekvenciális és az összegző feldolgozás szerkezeti elemmegfeleléseinek rendszere az egyik fő alapja az igekötő + ige szerkezetnek. Összefoglalva:

- *be*: térbeli viszony összegző feldolgozással, végponttal → kvázitemporális térbeli viszony végponttal,
- *megy*: kezdő- és végpont nélküli imperfektív temporális viszony egymásra következő feldolgozással → perfektív temporális viszony egymásra következő feldolgozással, végponttal.

Az igekötő + ige szerkezetben a komponensszerkezetek kölcsönösen módosítják vagy specifikálják a trajektort, a landmarkokat, az ösvényt, a referenciapontot, a temporális szekvenciát és az eseményszerkezetet.

A kompozitumszerkezet prototipikus változata aszimmetrikus: egy sematizált szemantikai szerkezetű komponens (az esetragot) kidolgoz egy részletes szemantikájú komponens (a főnév). Az igeikötő + ige komponensszerkezetben kölcsönös kidolgozás történik, de a két komponens viszonya nem teljesen szimmetrikus, az igeikötő jelentése részletezőbb, mint például az esetragé. Emellett az igeikötő klitizálódása, morfológizálódása nem teljes, elválhat az igtől, szemben a toldalékokkal. Az igeikötő + ige szerkezet nyelvi egység jellege abban mutatkozik meg, hogy a folyamatot komplex módon fejezi ki. A szerkezetben mind az igeikötő, mind az ige jelentése nemcsak nyitott potenciál a kapcsolódásra, hanem korlát is a megfelelések lehetőségei szerint.

Az alábbi változások következnek be az igeikötő + ige kompozitumszerkezetben:

1) határolatlan mozgás térben → határolt mozgás térben

Csak a mozgás eredetileg határolatlan térbeli ösvényének kezdő vagy utolsó szakaszai profilálódnak (a *bemegy* esetében a határ átlépése előtti, a határt átlépő és a határ átlépése utáni közvetlen lépések), miközben a megelőző most-pontok a háttérben maradnak (félaktiváltak, Chafe 1994 értelmében);

2) 1) következtében határolatlan mozgás időben → határolt mozgás időben

Csak a mozgás eredetileg határolatlan temporális szekvenciájának kezdő vagy utolsó szakaszai profilálódnak (a *bemegy* esetében a határ átlépése előtti, a határt átlépő és a határ átlépése utáni közvetlen komponens állapotok), miközben a megelőző most-pontok a háttérben maradnak (félaktiváltak, Chafe 1994 értelmében). Mégis, az összetett ige (*bemegy*) megőrzi az igtő temporális jellemzőit a szekvenciális feldolgozással.

Az imperfektív → perfektív változás a sematikus igei szemantikai szerkezetben több tényező mentén történik meg a prototipikus esetben:

1) a térbeli útvonalprofilálás az időbeli tényező háttérével mint aszimmetrikus viszony megfordul: az időbeli szekvenciális folyamat és annak kezdő vagy végszakasza profilálódik, miközben a térbeli útvonalprofilálás a háttérbe kerül;

2) az 1)-ben jelzett változás során a határolatlan temporalitásra egy referenciapont helyeződik; olyan referenciapont, amely a teljes szekvenciális temporális folyamat kezdő vagy végszakaszát kiindulópontként profilálja, és a teljes folyamatot ebből a kiindulópontból értelmezi. Ez a referenciapont az igeikötő FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémájának térbeli feldolgozásához szükséges referenciapontból származik.

A *bemegy* ige az eseményszerkezetet a közvetlen hatókörön belül a végső szakasz (a határátlépés utáni beérkezés) lezártága szemantikai kiindulópontjából konstruálja meg, miközben a *megy* ige temporális szerkezetén nincsen ilyen kiindulópont kijelölve. Pontosan leképezi ezt a viszonyt ikonikusan az igeikötő ige előtti helyzete. Amennyiben az igeikötő az ige utáni helyzetben dolgozódik fel:

(30) *megy be*

akkor maga a határolatlan mozgásfolyamat profilálódik elsőként, és az aspektuális referenciapont csak ezután következik a feldolgozott időben, utólag, ezáltal progresszívvé téve az igei szerkezetet. Ez a progresszív szerkezet azonban nem lexikalizálódott a magyarban, lexikai egységként nem konvencionálódott, csak tagmondati szinten, az instanciációban érvényesül. Az igekötő + ige szerkezet perfektuáló konstruálási módja szoros rokonságot mutat a „metonymic coercion” aspektuális áthelyeződésével, melyet Panther – Thornburg (2009) dolgozott ki.

Az így megmutatkozó kompozitumszerkezet lényegében egy négydimenziós tér-idő kontinuumot képez le. Egyrészt a térbeli és az időbeli szemantikai tényezők együtt érvényesülnek, nem különülnek el élesen egymástól. A elsődleges jelentésekben a térfogalom áll a figyelem előterében, de – mint a fenti elemzések demonstrálják – az idő fogalmi feldolgozásának is szerepe van. Ez az alapja a perfektiváló funkciónak, amikor a temporalitás és annak határoltsága profilálódik. Másrészt a tér konceptualizációja rendkívül kifinomult rendszerben valósul meg, az irányulások kiemelkedően sok fajtájában, amely legalább az összegző feldolgozásban közvetlenül kapcsolódik az időbeliséghez.

Ez az értelmezés kissé különbözik a Langacker által komplex atemporális viszonyként bemutatott szerkezettől (vö. Langacker 1991: 22; a temporalitás jelenlétére Pelyvás Péter is fölhívja a figyelmet, vö. Pelyvás 1998). Az igekötő + ige szerkezet szemantikai integrációja további rendszer szintű struktúrákat eredményez (például az akcióminőség, a temporalitás vagy a tranzitivitás területén) a töigéhez képest, ezek azonban más tanulmányok tárgyát képezhetik.

A kompozitumszerkezet általános jellemzőinek megfelelően az igekötő–ige kapcsolatnak a következő szemantikai tulajdonságai vannak:

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek leírása történt meg fentebb);
- profilmeghatározottság: az ige (a példában a *megy*) komponensszerkezetének profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja, vagyis a térbeli mozgás, saját általános jellemzőivel (itt egy ágensnek valamely körülhatárolt térbe irányuló térbeli mozgását képezve le);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: a másikhoz képest autonóm komponensszerkezet (az ige, a példában a *megy*) kidolgozza a részlegesen függő komponensszerkezetnek (az igekötőnek, a példában a *be* forrás–ösvény–cél jelentésösszetevőjének) egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- konstituencia: a prototipikus esetben az igekötő mint komponensszerkezet az ige előtt aktiválódik. Ez a sorrendi feldolgozás teszi lehetővé, hogy az

ige + igekötő sorrend nem perfektuál, hanem ellenkezőleg, folyamatos időstruktúrát eredményez. Ez utóbbi jellemző mutat rá arra, hogy az igekötő és az ige nyelvi egység, de a feldolgozásban két komponensszerkezet valamilyen mértékig elkülönül.

Az itteni leírás a *be* és a *megy*, illetve a *bemegy* jelentéstani alapbeállítását vázolja, történeti vonatkozások nélkül. Ám még ez a változat is jelentéstani indokát adja annak a megállapításnak, amely szerint az igekötős, prefixummal ellátott igeik jelentéstörténete az uráli nyelvekben történetileg a következő változatokat mutatja (lásd Kiefer – Honti 2003):

- határozószói jelentés → határozószói jelentés és aspektuális jelentés → aspektuális jelentés → aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés (az ősi igekötők esetén)
- határozószói jelentés → határozószói jelentés és aspektuális jelentés → aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés (az újabb igekötők esetén).

Az igekötő és ige kompozitumszerkezetként való leírása két fontos általánosabb jellemzőt mutat fel. A kompozitumszerkezet egyetemes elvek alapján jön létre, de nyelv- és kultúraspecifikus tényezők is szerepet játszanak benne.

6. A *fel* igekötő elsődleges jelentésének megvalósulásai

A jelentés dinamikus természetű tudásszerkezet, amely a séma (típus) és megvalósulás kettősségében funkcionál (vö. Langacker 1987: 84–85, Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2011: 51–67). E tényezőnek több fontos összetevője szerepet játszik a jelentés variabilitásában.

1. A jelentés sematizált típusjelentésként gyakorlódik be egyénileg és konvencionálódik közösségi szinten, használati események sematizációja révén.
2. A típusjelentés a prototipikus referensre vonatkozó teljes jelentésszerkezet (a beszélői nézőpontok összegzéseként, amelyhez prototipikus, könnyen előhívható kontextus rendelhető), amely az újabb aktiválások, használati események révén változik, nem „kész” elméleti tárgy.
3. A típusjelentés a közös figyelmi és referenciális jelenetekben interszubjektív kontextusban valósul meg.
4. A megvalósult jelentés a típusjelentésből aktuálisan, dinamikusan alakított konceptualizáció (kategorizáció és konstruálás) eredménye, az aktuális referenshez van igazítva, teljes jelentésszerkezetéből az aktív zóna, a figyelem előterébe állított rész profilálódik.

Az igekötők elsődleges jelentése mint típusjelentés az előző pontokban tárgyalt szemantikai alszerkezetek (jelentésszerkezetek) referenciális és kontextuális

változatossága révén nagy változatosságot mutat a megvalósulásokban. Az egyes igekötők fizikai térszemantikai variabilitása nagy: a trajektor, az ösvény kezdő- és végpontjaként létesülő két landmark és az ösvény, valamint az irányulás általános jellege a főntebb egyetlenként leírt elsődleges jelentésen belül változatokat mutat. A változatok mind a fizikai mozgás vagy mozgítás konstruálásán belül létesülnek.

A grammatikai elemek poliszémiája és az egyes jelentések leíró és használati elkülönítésének részletessége nyitott kérdés. Brugman (1988) és Lakoff (1987) az angol *over* poliszém rendszerében külön jelentésként határozza meg azokat a megvalósulásokat, amelyekben az *over* sematikus figuráinak egyes jellemzőit (például méretét) specifikusan, kontextuálisan tartalmazzák, a teljes specifikáció (full specification) jeleként. Ezzel szemben Tyler – Evans (2001, 2003) e szemantikai különbségeket kizárólag kontextuális hatásoknak tekinti, nem tartja a lexikai (rendszer szintű) jelentés részének. Sandra – Rice (1995) pszicholingvisztikai kísérletek alapján a nyelvhasználói feldolgozások részletességét, a szemantikai alszerkezetek legalább bizonyos fokú hozzáférhetőségét mutatja ki.

A jelentésen belüli variabilitás a fentiek értelmében a séma (a típusjelentés) rendezett, de nem abszolút szabályok alapján működő szisztémája, amely a valószínűség és az emergencia alapján működik.

Az igekötő elsődleges jelentésének változataihoz vegyük a *fel* igekötő példáját. A *fel* igekötő motivációs alapja a megismerő ember saját testi tapasztalata, mint igen sok térfogalom esetében (a test térszemantikai feldolgozásához l. Heine 1997, a testben létezés, az embodiment hatásához l. Rohrer 2007). A *fel* igekötő specifikus helyzetben konstruálja meg ezt a tapasztalatot. Az emberi test prototipikus helyzete az álló helyzet, az emberi test részekből áll, a fej jellegzetesen fent van, a láb lent van. A test prototipikus helyzete, ezáltal a vertikálitás a földi környezet tömegvonzásból eredő aszimmetrikus jellegéből ered: a tömegvonzás lefelé hat egyetemesen, a föld bármely pontján.

A test vertikális elhelyezkedésének belső referenciapontú tapasztalata a megismerésben és a nyelv szemantikai rendszerében elvonódik, és külső referenciapontokba kihelyeződik. Ennek egy megvalósulása az emberi test elhelyezkedése a környező fizikai térben, a környezet fizikai tárgyaihoz képest, a valamilyen helyzetbe jutás műveletsora, az ahhoz szükséges energia. Egy másik kiterjesztése más testek elhelyezkedése a saját testhez és más testekhez képest. (L. a főntebbi példákat.)

A testi eredetű tapasztalat konceptuális feldolgozása eredményezi a felfelé irányulás sémán alapuló szemantikai szerkezetét (l. az 7. és 8. ábrát a hozzá tartozó leírással): a trajektor egy függőlegesen orientált ösvényen annak alsó, profilált, landmark funkciójú kezdőpontjától az ösvény felső, profilált, landmark funkciójú végpontja, teteje felé irányul, valamilyen referenciaponthoz viszonyítva.

Az alábbiakban a *fel* igekötő + mozgásige megvalósulásainak egyes típusairól lesz szó. A *fel* igekötő + mozgásige szemantikai szerkezeti variabilitását csak az elsődleges jelentéseiben, tehát fizikai térvizonyaiban és a fizikai helyváltoztató mozgás változataiban lehet itt vizsgálni, poliszém metaforikus kiterjesztései külön leírást kívánnak. A *fel* igekötő az előző részben bemutatott felfelé irányultságot fejezi ki, a mozgásige élőlény, prototipikusan ember saját akaratból és saját energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgását jelöli.

1) Változatok a felfelé irányuló entitás jellege szerint. A trajektor cselekvő, az igekötő aktív felemelkedést jelöl, vagyis a trajektor maga irányul az ösvényen függőlegesen fölfelé, amely irányultságjellet az ige részletezi temporálisan:

(31) száll – felszáll, repül – felrepül, mászik – felmászik

Az igekötő trajektora passzív, nem maga irányul az ösvényen függőlegesen fölfelé, hanem egy másik erőforrás által jön létre az orientáció. A felemelkedés felfelé vitel, felemelés, amely irányultságjellet az ige részletezi temporálisan:

(32) emel – felemel

2) Változatok az ösvény térbeli irányulásai szerint. A *felmegy* igekötős ige jelentésszerkezetében a trajektor aktív, saját erőforrásból mozog, helyváltoztatás, járó mozgással, a mozgást végrehajtó térbeli kiindulópontjától induló ösvényen, e kiindulóponttól vertikálisan magasabban lévő végponttal. A *felmegy* igekötős ige által kifejezett mozgás útvonala, az ösvény térbeli specifikációja többféle lehet.

a) Az útvonal nem vagy nem feltétlenül függőleges, inkább emelkedő, továbbá tagolt és nem rövid, a végpont rögzített:

(33) felmegy a dombtetőre
 felmegy az emeletre, a toronyba,
 felmegy a fára
 felmegy a lépcsőn
 felmegy a padlásra, karzatra, színpadra
 felmegy az épületbe, a lakásba

b) Az útvonal nem függőleges, a vízszintes mozgás egy mozzanatban fölfelé is irányul, egy vagy néhány lépésnyi hosszúságú, nem tagolt:

(34) felmegy az úttestre, a járdára

c) Az útvonal nem kizárólag, de dominánsan függőleges, a mozgás rövid, nem tagolt, a végpont nem rögzített:

(35) felmegy a vonatra, a repülőgépre (rendőr, határőr, vámos, nem utasként száll föl, hanem ellenőriz)

d) Az útvonal vízszintes, függőlegesként konceptualizálva, földrajzi térben, a mozgás hosszú, tagolt, a végpont rögzített

(36) felmegy északra
felmegy a kapuhoz a pályán

e) Az útvonal tagolt, van vízszintes és függőleges része is, elsődlegesen azonban valamely fontos, értékes entitás a cél:

(37) felmegy Budára
felmegy a városba
felmegy a nagykövetségre
felmegy a plébániára
felmegy a lakására
felmegy a barátjához

A *felmegy* igének már poliszémiaként értelmezhető jelentéskiterjesztéseit a jelen tanulmány nem részletezi. A *felmegy* ige belső, még nem poliszém variabilitása mint a kontextuális megvalósulások rendszere adja az igekötőnek és az igekötős igének a poliszém jelentések képzéséhez az alapot.

7. Összefoglalás

A tanulmány az igekötő + ige szerkezet szemantikáját mutatta be, a kognitív szemantikai elméleti keretében és módszertanával. Az igekötő + ige szerkezet kompozitumszerkezet, amely kölcsönös szemantikai megfeleléseken, kidolgozáson és integráción alapul. Az igekötő + ige szerkezet nem prototipikus kompozitumszerkezet, mert kevésbé aszimmetrikus, mint például a *tő + toldalék* szerkezet. Az igekötő + ige szerkezetben az ige temporális folyamatot jelöl két sematikus figura viszonyában, részletezett jelentéssel, szekvenciális temporalitással, eseményszerkezettel. Az igekötő dinamikus térbeli irányulást fejez ki, egy entitás IRÁNYÁT egy FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában, a cél felé irányulva, összegző feldolgozással, egy térbeli referenciaponthoz viszonyítva. Az ige fogalmi közege korlátlan, az igekötő fogalmi közege korlátozott, topológiai jellegű. A két komponensszerkezetben megfelelés van a trajektor, a landmarkok (az igekötőnél a cél, végpont landmark), az eseményszerkezet között, valamint az igekötő összegző és az ige egymásra következő állapotok szerinti feldolgozása között. Az igekötő és az ige kölcsönösen specifikálja egymás jelentésszerkezetét, egyes elemeket profilálva. Az igekötők térirányultsága komplex, teljes térrendszert alkot, az emberi testből kiindulva. A felsorolt szemantikai tényezők szorosan összefüggnek az egyes igekötők és az igekötős igék szemantikai kiterjesztéseiben is, alapját adva az igei aspektusnak, a rendkívül gazdag és termékeny poliszém hálózatoknak és funkcióknak.

Irodalom

- Balogh Judit (2000), Az igekötő. In: Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Brugman, Claudia (1988), The Story of Over: Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon. Garland, New York.
- Chafe, Wallace (1994), Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Dér Csilla Ilona (2008), Grammatikalizáció. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fazakas Emese (2007), *A fel, le és alá* magyar igekötők használata a kései ómagyar kortól napjainkig. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- Fauconnier, Gilles (1985), Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark (1998), Conceptual integration networks. Cognitive Science 22 (2): 133–187.
- Heine, Bernd (1993), Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization. Oxford University Press, Oxford.
- Heine, Bernd (1997), Cognitive Foundations of Grammar. Oxford University Press, Oxford.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünemeyer, Friederike (1991), Grammaticalization: a conceptual framework. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs (2003), Grammaticalization. Cambridge University Press, Cambridge.
- Johnson, Mark (1987), The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Kiefer, Ferenc – Honti, László (2003), Verbal ‘prefixation’ in the Uralic languages. Acta Linguistica Hungarica 50 (1–2): 197–153.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 100: 15–42.
- Ladányi Mária (1999), Poliszémia és grammatikalizáció. In: Gecső Tamás (szerk.), Poliszémia, homonímia. Tinta Kiadó, Budapest. 124–135.
- Ladányi Mária (2004), Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke”. In: Büky László (szerk.), Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stílus-tika. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 97–118.
- Ladányi Mária (2012), Igekötős igék kapcsolódási mintázatai. Vizsgálati lehetőségei. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.), Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására. ELTE, Budapest. 71–83.
- Lakoff, George (1987), Women, Fire, and Dangerous Things. The University of Chicago Press, Chicago, London.

- Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1999), *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Langacker, Ronald W. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba szerk. (2003), *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- D. Máta Mária (2007), *A magyar szófajttörténet általános kérdései*. Nyelvtudományi Értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (2009), *Aspect and metonymy in the French passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds.), *Metonymy and metaphor in grammar*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 177–195.
- Pelyvás Péter (1998), *A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről*. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 117–132.
- Rohrer, Tim (2007), *Embodiment and Experientialism*. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 25–47.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert (1997), *Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View*. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- Sandra, Dominiek – Rice, Sally (1995), *Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist's or the language user's?* *Cognitive Linguistics* 6: 89–130.
- J. Soltész Katalin (1959), *Az ősi magyar igeekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sweetser, Eve (1988), *Grammaticalization and semantic bleaching*. *Berkeley Linguistics Society* 14: 389–405.
- Szili Katalin (2001), *A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a meg igeekötő funkciói kapcsán*. *Magyar Nyelv* 97 (3): 262–282.
- Szili Katalin (2003), *A ki igeekötő jelentésváltozásai* *Magyar Nyelv* 99: 163–188.
- Szili Katalin (2005), *A be igeekötő jelentésváltozásai I–II*. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164, 282–299.
- Szili Katalin (2009), *A fel, le és egyéb igeekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez*. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.

- Takács Edit (2012), A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.
- Talmy, Leonard (2000), *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Tátrai Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2005), Kognitív jelentéstani vázlat az igeekötös ígéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. (2002), *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of over. *Language* 77 (4): 724–765.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2003), *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.
- Wierzbicka, Anna (1996), *Semantics: primes and universals*. Oxford University Press, Oxford.
- Zlatev, Jordan (2007), Spatial Semantics. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 318–350.

TÓTH VALÉRIA

**Szemponatok a középkori források
személynévi adatainak értékeléséhez¹**

Personal names found in medieval documents are used as data by several disciplines, especially the historically oriented ones: they are used for research in linguistics, history, historical geography, archaeology etc. The large number of personal names in charters no doubt constitute an immensely valuable source material and can be used to settle many questions in the fields listed above. But it is also clear that researchers have burdened this set of data beyond necessity. The goal of this paper is to make it clear for what research issues personal names can be sensibly used and what are those issues (partly linguistic, partly historical), for which the usefulness of these data is very limited.

Keywords: historical onomastics, ethnic reconstruction, reliability of sources.

1. A tulajdonnevek a magyar nyelv és tágabban a magyarság korai történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak. És noha a szakirodalom hagyományosan jelentős különbségről beszél a két legfontosabb tulajdonnévfajta, a helynevek és a személynevek általános forrásértéke között,² az minden kétségen felül áll, hogy a személynevek vallatóra fogását az ómagyar kor, s azon belül különösen az Árpád-kor vonatkozásában sem a nyelvészet, sem más történeti tárgyú diszciplína (főképpen a településtörténet, művelődés- és kultusztörténet, néprajz stb.) nem kerülheti meg. E kérdésben nagy a felelőssége a nyelvtudománynak, hiszen a korai személynevek tanúságtétele és az ebből levont, főként történettudományi következtetések könnyen tévutakra vezethetnek, aminek „szigorú módszerbeli igényesség-

---

¹ A publikáció az OTKA K 100580 számú pályázat és az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

² Ez az eltérés részben a személynevek rövidebb (valójában a névviselőhöz kötött) élet-tartamával áll összefüggésben, másrészt pedig azzal, hogy e névfajta elemei és egész rendszere nagyobb mértékben, erőteljesebben ki van téve a nyelven kívüli tényezők hatásának: a személynévrendszer módosulását igen gyakran külsődleges (kulturális-társadalmi) körülmények irányítják. A személynevek megfigyeltének fokozottabb nehézségei ugyancsak hozzájárulnak a két tulajdonnév-kategória eltérő felhasználási lehetőségeihez (l. mindehhez Hoffmann 2009: 21, illetve 1996).

gel” lehet csak gátat szabni (Benkő 1998b: 157). A korai nyelvemlékekben fennmaradt, filológiailag konkrétan megragadható személynevek (és persze helynevek) csak akkor kapcsolhatók be eredményesen a magyarság korai történetének vizsgálatába, ha e nevek helyzete nyelvészeti-névtani tekintetben megnyugtatóan tisztázva van, vagyis ha interpretációjuk „nem odavetett ötletekre, dogmaként továbbhurcolt, kritikailag számottevően sohasem revidelált, elavult nézetekre alapul, hanem (...) a történeti nyelvtudomány mai szintjének filológiailag, módszerbelileg, szemléletileg megfelelő elemzés, tüzetes szövegvizsgálat szűrőjén megy át” (Benkő 1995: 402).

A nyelvi és más, történeti következtetésekhez fogódzót nyújtó személyneveket a legközvetlenebb „lelőhelyükről”, az írott forrásokból merítik a kutatók. E forrásokat és a bennük rejlő személynévanyagot tanulmányozva ugyanakkor az a kérdés fogalmazódik meg bennünk, hogy vajon minden tekintetben elbíra-e azt a terhet ez a nyelvi elemcsoport, amit a különböző szakmák képviselői (elsősorban a nyelvészek és a történészek) lényegében évszázada halmoznak rájuk. Másképpen fogalmazva: valóban vallanak-e mindarról a források személynévi adatai, amit a szakirodalom megállapításai, sőt olykor „dogmává” merevedő tételei sugallnak, vagy érdemes a nevek és egyúttal a források tanúságát a megszokottnál nagyobb mértéktartással, szigorúbb módszertani elvek alkalmazásával kezelni? A következőkben annak igyekszik utánajárni, hogy mely kérdésekre kaphatunk közvetlenül válaszokat a nyelvtörténeti források személynévi adatai által, és melyek azok, amelyek – bár alapvető problémákat érintenek – pusztán a források személyjelölő szerkezetei révén nemigen válaszolhatók meg.

A személyjelölő szerkezet kifejezés használatát a személynév mellett az indokolja, hogy az írásbeliségben, a források szövegében igen gyakran különféle latin szerkezetek szolgálnak a személyek megjelölésére (ezeket tekintem személyjelölő szerkezeteknek),³ amelyekben aztán magyar nyelvű tulajdonnevek: személynevek (egyénevek, nemzetségnevek) és helynevek is előfordulnak. Megítélésem szerint a latin szerkezet és a benne lévő magyar névforma között a terminushasználatban is célszerű különbséget tenni. Konkrét példával illusztrálva ez tehát azt jelenti, hogy az 1300. évi oklevélből származó *Michaele filio Nycolai de Zoluna de genere Vrusur* (ÁÚO 12: 664, Gy 1: 803, ÁSz 784) személyjelölő szerkezetben a *Michael*, a *Nicolaus*, az *Vrusur* személynevek (az utóbbi nemzetségnév), illetőleg a *Zoluna* helynévi elem fordul elő, de az egész szerkezetről mint valami-féle névről semmiképpen sem beszélhetünk.

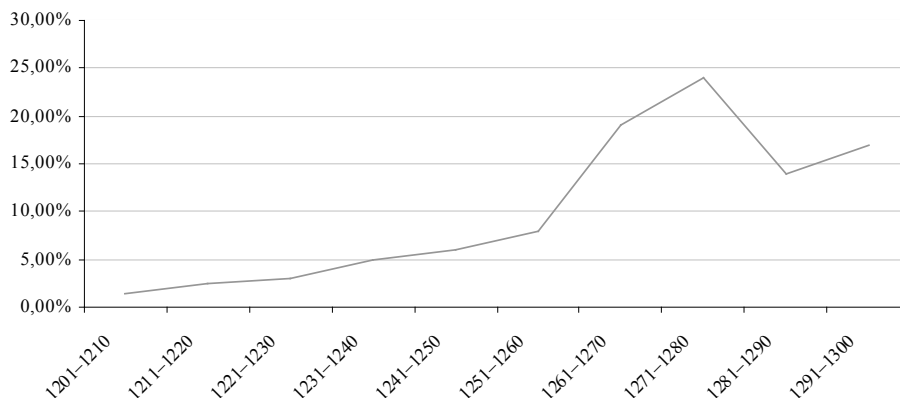
³ A személynévtörténeti szakirodalomban e szerkezetekre rendszerint a körülírás fogalmát használják a névkutatók, és a megkülönböztető név(elem), névszerkezet stb. fogalmi hálójában tárgyalják (vö. pl. Hajdú 2003: 732, Slíz 2009: 299, N. Fodor 2010: 28–36; a terminológiai javaslatok összefoglalását és értékelését lásd Slíz 2010, illetve 2011a: 20–29).

2. A társadalom, a kultúra, a nyelv életében egyaránt meghatározó jelentősége van az írásbeliség kialakulásának. A magyarországi írásbeliség a Kárpát-medencében való letelepedés és az európai keresztény-feudális kultúrkörhöz való kapcsolódás szükségszerű következményeként bontakozott ki. A korabeli Európában az írás az élet számos területén nagy hagyományokra visszamenően és meghatározó módon jelen volt: fontos szerepet játszott az államigazgatás, az egyház, a tudomány művelése és az oktatás területén egyaránt. Az írásbeliség nyelve Délkelet-Európában a görög, ettől nyugatra és északnyugatra a latin volt. A magyarországi írásbeliség a magyarság egyre szélesebben kiépülő kapcsolatrendszeréhez igazodva latin nyelvű írásbeliségként alakult ki, amely azonban a kezdetektől megkövetelte a magyar nyelv egyes elemeinek lejegyzését is (Hoffmann 2009: 13–14, lásd még Benkő 1998c: 1039, 1967a: 38 stb.).

A magyar nyelv történetének legkorábbi, adatokkal dokumentált korszakából, az Árpád-korból nagyon különböző célú, jellegű, műfajú írásos források maradtak ránk, melyek között – éppen az eltérő természetükből adódóan – a bennük lévő tulajdonnévanyag vonatkozásában is különbségek mutatkoznak. Mielőtt ezeket röviden felvázolnánk, előzetesen néhány általános megjegyzés a nyelvemlékeknek és a tulajdonnevek forrásértékének az összefüggéséről még idekívánczozik.

Közismert, ám sokszor mégis figyelmen kívül hagyott körülmény, hogy a források időbeli és térbeli eloszlása rendkívül egyenetlen. Az előbbit jól illusztrálja például az alábbi, a 13. század királyi okleveleinek kronológiai megoszlását ábrázoló diagram (1. ábra).⁴ A források térbeli egyenetlen eloszlásához pedig elég csupán az erdélyi területek kimondottan hátrányos forrásadottságaira utalnunk. Ezek az egyenetlenségek szükségszerűen befolyásolják annak a lehetőségét is, hogy egy-egy nyelvi jelenség kronológiai és nyelvföldrajzi sajátosságaira utaló megállapításokat tehessünk.

⁴ Azért szűkítettem le a bemutatást az Árpád-kor egésze helyett csupán a 13. század okleveleire, mert a 11–12. századra a korszak forrásainak elenyésző hányada, mindössze 4,5%-a datálható, s ezek évtizedes metszetekben való ábrázolása túl sok haszonnal aligha kecsegtetett volna. (Az adatok forrása: Solymosi 2006: 206, 208.)

1. ábra

A királyi oklevelek kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben

A történeti források (a nyelvemlékek) személynévi adatainak különböző célú felhasználásakor akkor járunk el a legcélszerűbben, ha magukhoz a személyneveket rögzítő forrásszövegekhez nyúlunk vissza, s a névadatokat az évtizedek alatt rájuk rakott (ám igen gyakran nem kellően megalapozott) tudományos teherrel megszabadítva, a maguk közvetlen filológiai valóságában vizsgáljuk. Mindez persze nem azt jelenti, hogy félre kellene söpörnünk minden eddigi kutatási eredményt, hiszen ezek jó része ma is, az itt előtérbe állított nézőpontból szemlélve is kiállja a legszigorúbb szakmai kritika próbáját, pusztán arra kívánok utalni e megjegyzéssel, hogy a történeti személynévkutatás evidenciaként kezelt tételei között bőséggel akadnak olyanok is, amelyek viszont fennakadnak a kritika rostáján. Ezért is látszik célszerűnek időről időre nemcsak a személynévkutatásban, hanem más tudományterületeken is szemléleti és módszerbeli „felülvizsgálatot” tartani, amelynek eredményeképpen az adott tárgykörben nem csupán gyarapodnak, hanem jelentősen át is minősülnek az ismereteink (vö. B. Gergely 2004: 23). Úgy vélem, egy efféle tudományos önvizsgálatra újfent megérett az idő az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb súllyal szereplő történeti személynévkutatás több alapkérdésében, közte a nyelvi adatok forrásértékének kezelésében is.

A személyneveket is nagy számban tartalmazó ómagyar kori nyelvemlékek – céljuk, műfajuk szerint is – különböző forrástípusokba rendeződnek. A legjelentősebb arányt közöttük kétségkívül az igen eltérő (de minden esetben jogi) rendeltetésű, funkciójú oklevelek (alapító- és adománylevelek, határjáró oklevelek, birtok- és vagyonösszeírások, osztálylevelek, tanúvallomások, végrendeletek stb.) képví-

selik, melyek latin nyelvű szövegébe a magyar nyelvű szórványelemek beékelődése részben (birtok)jogi érdekek követésével, részben pedig általános európai oklevélírói normákkal (és nyilván több más tényezővel) is összefüggésben állhat.

Az oklevelek mellett a szórványemlékek másik típusába az elbeszélő történeti munkák, a geszták és krónikák tartoznak. Ezek nyelvi tekintetben közeli rokonságban vannak az oklevelekkel, hiszen azokhoz hasonlóan szintén latin nyelven íródtak, és nagy számban tartalmazznak szövegükben magyar nyelvi elemeket. Összeköti emellett e műfajokat a szerzőik köre is, akik valamennyien az egyházi értelmiség tagjai voltak, és jobbra azonos műveltséggel, képzettséggel rendelkeztek. Hasonlóság mutatkozik továbbá e műfajok céljai között is: „a történeti munkák egyik fontos célja ugyanis éppúgy a birtokjog igazolása volt az írásbeliség hitelesítő erejével, mint ahogyan az oklevelek ugyanezt a jog eszközeivel valósították meg” (Hoffmann 2009: 23, lásd még Benkő 1998a: 12–13). A rokonság, a hasonló jegyek ellenére azonban – éppen a műfaji eltérésekből adódóan – lényeges különbségek is tapasztalhatók a geszták, krónikák, illetve az okleveles források között. Amíg például az előbbi forrástípusban a névmagyarozatok, a latinizálások kimondottan jellegzetesek, mondhatni hozzá tartoznak e műfaj kellékeihez, névmagyarozatokra az oklevelekben elvélve is alig akadunk, a latinizálási eljárásoknak pedig jól kitapintható, többnyire következetesen alkalmazott szabályai vannak.

Eltérések nem csupán a geszták és az oklevelek között jelentkeznek, hanem találunk ilyeneket az oklevelek egyes típusai körében is, elsősorban azok különböző kiállítási céljából adódóan. A jobbágyösszeírások⁵ személyjelölő szerkezeteinek jellegét például alapjaiban határozza meg az a körülmény, hogy a kiállítóinak a feladata a birtok nagyságának, a telkek és az azokon élő személyek számának rögzítése volt. Az ilyen jellegű forrásokban ezért a személyek maguk alig jönnek számításba, inkább csak a számuknak van jelentősége: így pedig nem meglepő, hogy bennük az egyetlen névvel álló személyjelölések még a 14. század utolsó évtizedében (pl. az 1389. évi összeírásban) is jellegzetesek (Fehértői 1969: 27). Aligha lehet kérdéses, hogy személynév-történeti forrásként az ilyen háttérű nyelvemlékek egészen más módon vehetők figyelembe, mint azok, amelyekben a szemé-

⁵ Az összeírások, lajstromok, tizedjegyzékek a szórványemlékek tipizálásakor több munkában is az oklevelektől elválasztva, külön kategóriában szerepelnek, bizonyára nem függetlenül az eltérő általános jellemzőiktől (lásd pl. Benkő 1967a: 40–41, Slíz 2011a: 209, 227). Mások ezeket a forrásokat egységesen az oklevelek között tartják számon (Hoffmann 2009). A diplomatikai szakirodalomban (vö. pl. Érszegi 1986: 12, 1994: 504, Solymosi 2001: 153) olvasható oklevél-definíciók alapján e helyütt én sem tartottam lényegesnek e forrástípusok elkülönített kezelését, noha a fentiekben is jelzett különbségek magyar nyelvi anyaguk értékelésében is feltétlenül figyelembe veendők.

lyek minél pontosabb rögzítése – jogbiztosító okok folytán – az oklevél-kiállító legalapvetőbb céljai és érdekei közé tartozott.⁶

3. A források személyjelölő szerkezeteinek értékelésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a források jóvoltából előttünk a névhasználatnak az írásbeli szintje áll (és abból is csupán annyi, amennyi szerencsés vagy szerencsétlen véletlenek folytán ránk maradt), ez pedig nem azonosítható a névhasználat beszélt nyelvi valóságával, annak csupán egy szűk (és az írás közegéhez igazított) részletét tükrözi. Mivel pedig az oklevelek szövegeiben történő rögzítés egyúttal a természetes használati közegüktől eltávolítja, abból kiszakítja a személyneveket, az írástények felszíne mögött rejlő egykorú élőszóbeli névhasználat feltárásához további fogódzókra is szükségünk van.

Az írásbeli névhasználat jellegével összefüggően további adatkezelési és –értékelési nehézségekkel is számolnunk kell. Azzal többek között, hogy az egyedi előfordulású adatokból nyilvánvalóan nem lehet reális, megnyugtató következtetéseket levonni (vö. Fehértói 1997b: 428), márpedig ilyenek főleg a korai időszak nyelvemlékeiben szép számmal akadnak. Ezt az elvet (minden bizonnyal kényszerűségből) a történészek – amint azt Kristó Gyula elismeri (1998: 188) – nem képviselték vizsgálataikban következetesen. Visszaköszön ez a probléma a nyelvészek munkáiban is. Benkő Loránd hangsúlyozta például korábban (a fenti alapelvnek is megfelelően), hogy a 950–951-ben készült „De Administrando Imperio”-ban (DAI) fennmaradt néhány személynév (*Falicsi, Ézelech, Jutas*) nyilván nem szolgáltat megfelelő információkat az ősmagyar kor személynévadásáról (1950a: 19). Annyit azonban megengedhetünk, hogy a személynévrendszer állományi összetételét nagyvonalakban mégiscsak tükrözheti a kérdéses korszak gyér forrásanyaga is. A névhasználat részleteire irányuló megállapításokkal azonban sokkal óvatosabban kell bánnunk. E tekintetben csakis azzal a véleménnyel érthetünk egyet (az egynevűség elképzelésével szemben), miszerint az a körülmény, hogy a korai nyelvemlékeinkben a személyek általában egy néven (identifikáló szerepű személynéven) jelennek meg, nem több, mint az írásbeliség pusztá felszíne, „az élő beszélt nyelvben azonban nagyon régi időktől kezdve jóval »mozgékonyabb« volt a névadási/névviselési helyzet” (Benkő 2002: 25). Egyes szerencsés esetekben pedig az írásbeliség szintjére is beszüremkedtek egyazon személyre vonatkozóan változó névhasználatot jelző személynévek (i. h.).

Azt is fontos tudatosítanunk, hogy az írásbeli közeg magán viselheti az oklevél megszövegezőjének beavatkozását is: a latinizálási eljárások mögött bizonyosan

---

⁶ Itt jegyzem meg, hogy a különböző típusú források személynévi adatainak eltérő értékelési lehetőségeiről Slíz Mariann is szólt egy a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén megtartott előadásában (2012).

az oklevélíró nyelvi lenyomatát kell sejtenuünk, de valószínűleg számolhatunk a beavatkozásával más síkokon is.⁷

Tekintve, hogy az ómagyar kori személynévek előfordulásának közvetlenül elérhető színtere az írásbeliség, a szövegvizsgálatokra az eddigieknél nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk. Ez azt jelenti, hogy a személynévi adatokat a „gazdaszöveg” szerves részeként, és nem abból kiemelve célszerű interpretálnunk. Az utóbbi években Benkő Loránd visszatérően figyelmeztetett arra, hogy a „nagy történeti fontosságú tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását – és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját – nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” (2003: 70). Ilyen eljárással van csupán esélyünk megítélni az egyes nevek kényes filológiai kérdéseit. Ezzel persze nem kívánom a személynévtárak, kompendiumok hasznát, értékét megkérdőjelezni. Ellenkezőleg: a történeti személynévkutatás számos alapkérdése (a nevek tipológiai, névrendszertani vizsgálata) kapcsán ezek hiányában leküzdhetetlen akadályok tornyosulnának a kutatók előtt. Nem véletlen, hogy hosszú évtizedekig (sőt mondhatjuk: évszázadon át) emlegették nyelvészek és történészek egyaránt egy történeti személynévszótárnak – nemcsak a személynév-, de még a helynévkutatások szempontjából is – fájó hiányát (csupán néhány hivatkozás a hosszan folytatható sorból: Melich 1907: 169, Benkő 1949: 118, 247–248, Szabó T. 1940: 82, Kniezsa 1943–1944: 127, Temesi 1980: 242, Hajdú 2003: 333, B. Gergely 2004: 19, Slíz 2006: 171, 179 stb.), amin aztán Fehértói Katalin „Árpád-kori személynévtára” (ÁSz, 2004), majd az utóbbi években egyre több, ómagyar kori személynévanyagot élénk táró munka (pl. Slíz 2011b, N. Fodor 2010b) változtatott gyökeresen. Akkor azonban, amikor a személynévi adatok nyelv- és történettudományi forrásértékéről esik szó, nem lehet megkerülni a források szövegének (és a névadatok szövegkörnyezetének, illetve a forrás adatainak egymáshoz viszonyított) vizsgálatát. „Egy-egy oklevél vagy elbeszélő forrás magyar nyelvű szórványai ugyanis egymást kölcsönösen megvilágíthatják, akár helyesírási szempontból, vagy a latin és magyar alakok viszonya tekintetében, akár esetleg még névszerkezeti viszonyaikat illetően is” (Hoffmann 2007: 15). Ezért fontos a nyelvi adatokat annak a forrásnak az elemeként is interpretálnunk, amelyben előfordulnak. A latin nyelvű források szövegvizsgálatának fontossága nem új gondolat a nyelvészeti szakirodalomban: a magyar szórványelemek kapcsán a szűkebb és tágabb kontextus sokszempontú értékelésének jelentőségére jó

⁷ E kérdéskör aprólékos feltárásához különösen jó vizsgálati terepet nyújtanak az olyan oklevelek, amelyeknek a hitelesített, megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt (ilyen például a Tihanyi összeírás 1211-ből).

néhányan felhívták már az eddigiekben is a figyelmet (lásd pl. Balázs J. 1980: 290–291, 317–322, 1989: 101–103, Benkő 1995: 404, 2003: 70, Hoffmann 2004, Szőke 2006, 2008, 2013, Szentgyörgyi 2010: 35, Slíz 2012 stb.), a kontextusvizsgálat révén ugyanis a szórványok névtörténeti, nyelvtörténeti és történettudományi értékelése egyaránt pontosíthatóvá válik.

4. A személynév-történeti vizsgálatokban a források jellegét, céljait az előzőekben kifejtettek értelmében nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a benne „zárványként” szereplő személyjelölő formákat névtörténeti kérdések megválaszolásához segítségül hívjuk. A következőkben néhány olyan, kifejezetten nyelvészeti-névtani természetű – főként a név és a névrendszer, illetőleg a név és a névviselő kapcsolatát a középpontba helyező – problémát érintek, amelyek feltárásához megítélésem szerint eredményesen használhatók fel a források személynévi adatai, majd pedig azokra térek ki, amelyeknél e fogódzók alapján kevésbé számíthatunk megnyugtató eredményekre, sőt olyanokat is bemutatok, amelyeknél súlyos a tévedések kockázata.

4.1. A nagyívű változási folyamatokról, a személynévrendszerben bekövetkező strukturális átalakulásokról a források személyjelölő formái feltétlenül számot adnak: a névrendszertani átstrukturálódás folyamatának főbb tendenciái bizonyosan nyomon követhetők ilyen módon. A legkorábbi nyelvemlékek *Árpád*, *Tas*, *Kicsid* típusú személyjelölései helyén néhány száz év múlva *Zrínyi Miklós*, *Dobó István*-féle névszerkezeteket találunk (vö. 1553: *Zrinj Miklos*, RMCsSz 1163, 1554: *Dobo Istwan*, RMCsSz 303), amit hagyományosan az egyelemű névrendszer kételeművé válásaként értékel a szakirodalom.⁸ A névrendszertani átrendeződés kronológiai, területi és társadalmi körülményeire utaló megjegyzésekkel azonban – mint azt rövidesen látni fogjuk – már óvatosan kell bánnunk, ahogyan nem kerülhető meg az egyes névhasználati síkok (az írásbeli és szóbeli névhasználat) differenciált megközelítése sem.

A személynévrendszer állományi összetételéről ugyancsak megfogalmazhatók bizonyos megállapítások a források személynévanyaga alapján. Persze ennek kapcsán is elsősorban nagyvonalú jellemzésre, általánosabb megfigyelésekre nyílik le-

⁸ Noha ennek részletesebb kifejtése e helyütt nem lehetséges, és a témánk szempontjából nem is szükséges, azt megjegyzem, hogy az ómagyar kori személynévrendszer leírására általam alkalmazott funkcionális megközelítésben és az ezzel összefüggésben kidolgozott fogalmi keretben a *Dobó István* típusú névszerkezet (névforma) kétosztatú vagy kétrészes névként határozható meg. Maga a névrendszer pedig annak függvényében minősül egy-, két vagy hárombázisú szisztémának, hogy benne hány személynév-fajta használható fel a személyek megjelölésére (a fogalmi hálózathoz és a terminusokhoz l. Hoffmann 2008).

hetőség (mint például a személynévrendszer forrásbázisainak általános leírására), az egyes konkrét személynévi formák etimológiai felfejtése azonban jóval problematikusabb feladat. A nyelvi adatok fényében afelől ugyanis aligha lehetnek kétségeink, hogy a magyar személynévrendszer minden korszakában építkezett belső keletkezésű, a magyar nyelv közszaivaiból származó személynévekből éppúgy, mint idegen eredetű, a magyarsággal érintkező nyelvek valamelyikéből átvett jövevényszemélynévekből. A források latin nyelvű szövegében álló egyes személynév-adatok nyelvi magyarázata azonban ennél konkrétabb kérdéseket is felvet: erre a későbbiekben még ugyancsak visszatérek.

Jó ideje a személynév-történeti kutatások középpontjában állnak az oklevelek személyjelölő latin szerkezetei: azok a latin struktúrák, amelyek a személyek minél pontosabb megjelölését szolgálják, s amelyek magyar nyelvű személynévi (és nemritkán helynévi) elemeket is tartalmaznak. Megítélésem szerint a történeti személynév-kutatás egyik kulcskérdése éppen az, hogy a *Comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan* (1321, A 1: 617, AOKt 6: 73/183, Slíz 2011b: 260) típusú latin szerkezetek jelentkezése köthető-e bizonyos szabályszerűségekhez (ahogyan megfigyelhetünk ilyeneket a magyar helynevek latin szövegbe történő beillesztése során is), mert az ezek mögött álló beszélt (magyar) nyelvi valóság felderítéséhez részben ezáltal juthatunk közelebb. Márpedig a történeti személynév-kutatás legfontosabb és legidőszerűbb feladatának az erre irányuló kutatásokat tekinthetjük.

Megítélésem szerint ezek tehát azok a főbb területek, amelyeken a források személyjelölő szerkezetei jó iránymutatóként vezethetnek bennünket. Ezek a tudásterületek – noha egyelőre csupán nagyobb tömbökként jelöltem ki őket – megítélésem szerint a vázát adják a személynévekről megszerezhető ismereteknek, azt az alapot, amelyre más típusú (főképpen az általános, névelméleti tényezőkből lesűrhető) ismeretanyag segítségével felépíthető egy megnyugtató tudás a régi magyar személynévek használatának fő kérdéseiről.

4.2. Rendre megfogalmazódnak ugyanakkor a szakirodalomban olyan, a forrásokra „hárított” vélekedések is, amelyek igazolhatósága erősen vitatható tekintve, hogy lényegében spekulatív módszerekkel formálódtak sokszor igen tetszetős tételké. Bizonyos területek (mint például az etimológia vagy a történettudományi konzekvenciák) meglehetősen gyakran esnek áldozatul ezeknek a forrásokból kiolvasni vélt megállapításoknak, de egyes nyelvmlékek (mint például Anonymus vagy Konstantinos munkája) – nyilván koraiságuk, különleges filológiai helyzetük okán – ugyancsak gyakran csábítják a különböző szakmák művelőit erre az ingoványos talajra.

Ennek hátterében bizonyára az áll, hogy a nyelv- és a történettudomány a magyarságra vonatkozó legkorábbi dokumentált tulajdonnévanyagból – mint majdhogynem egyetlen forrásból – igyekszik számos fontos kérdésben ismereteket

szerezni és következtetéseket levonni. Ez az attitűd valójában érthető is, az e téren felhalmozódott óriási mennyiségű ismeretanyag azonban nagyon heterogén értékű, mert magán viseli az időben változó kutatási szemlélet és módszer negatív következményeit, s ezzel is összefüggésben gyakran egymásnak gyökeresen ellentmondó nézeteket hordoz. Erre Benkő Loránd többször is felhívta a figyelmet. „A magyarság korai történetéről szóló forrásokból ismert számos tulajdonnevünk olyan velejárókkal élte át tudománybeli pályafutását akár máig is elvergődve, amelyek nem mindenben felelnek meg a jelenkor filológiai és történeti névtani követelményeinek” (Benkő 2003: 68, vö. még 1998b: 157). Ezek a magyarázatok ráadásul – a helyzetet tovább súlyosbítva – igen gyakran tudományos közhelyekként áramlottak tovább a történettudományba.

Azt pedig, hogy bizonyos források rendkívül intenzíven vonzzák a figyelmet, talán az Anonymus gesztája iránt megmutatkozó széleskörű tudományos érdeklődésen mérhetjük le a legjobban. A geszta tulajdonnévi elemei körül azért áll fenn fokozott mértékben a tévedések kockázata,⁹ mert az 1210-es évek végén készült¹⁰ munka a honfoglalás eseményeit beszéli el. Hitelességének és forrásértékének kérdése tehát valójában két kronológiai síkon is felvetődik: a kutatók nagy része egyetért abban, hogy a geszta helynévi szórványai a 13. század elejére, Anonymus korára vonatkozóan többnyire hitelesnek fogadhatók el, ám a honfoglalás idejére nézve semmiképpen nem szolgálhatnak forrásanyagul. A személynévi szórványok hitelességének helyzete sokkal rosszabbul áll: egy részük nem valós történelmi (vagy akár mondai) személyt jelöl, e személyek nagy valószínűséggel Anonymus elméjének szülöttei, a nevüket pedig szintén ő maga alkotta meg korának helynevei vagy éppen jeles személyiségei alapján (lásd ehhez az említett Anonymus-tanulmányokat, illetve Benkő 2009 is).¹¹ Ettől függetlenül persze egyetérthetünk

⁹ Ezek némelyikére Benkő Loránd több írásában is rámutatott (lásd ehhez pl. 1995, illetve az Anonymus-tanulmányokat a gyűjteményes köteteiben: 1998a, 2003).

¹⁰ Anonymus gesztájának keletkezési idejéről viták zajlottak a nyelvtörténeti és a történettudományi szakirodalomban egyaránt. A vita az utóbbi évtizedekben – úgy látszik – viszonylagos nyugvópontra jutott, és az 1210-es években való keletkezés jórészt elfogadott datálásnak tekinthető (lásd pl. Benkő 2003: 39, 165–166, Veszprémy 2004: 75–76, Holler 2012: 76, bár abban továbbra is vannak véleménykülönbségek, hogy az 1210-es évek elejére vagy a végére tehető-e inkább a geszta születése, sőt újabban az 1220-as évek is előtérbe kerültek lehetséges datálásként: vö. Veszprémy 2013). Ettől eltérő nézetekkel is találkozunk ugyanakkor egyes szakmunkákban (a történeti földrajzában Györffy György például [1200 k.]/896-ra típusú datálással veszi fel a gesztabeli adatokat, és ugyanígy jár el Fehértói Katalin is az Árpád-kori személynévtárban).

¹¹ Arra, hogy az Anonymus személye iránti elfogódottság hogyan tudta előltni a „józan nyelvészeti kritikát”, Benkő Loránd visszaemlékezése szolgáltat jó példát: „Sosem felejttem el, hogy amikor vagy negyedszázada a *Csepel* ügyet megpróbáltam helyre

Benkő Loránddal abban, hogy ezek a nevek nem zárhatók ki a magyar történeti hely- és személynév kutatás köréből: „A történeti, névtani, kronológiai hitelesség kérdése nem tévesztendő össze a nyelvi–névadásbeli értékek ügyével. Amit jó öreg Anonymusunk képzelete a nevekkal és a hozzá kapcsolt eseményekkel művel, az nem ok arra, hogy regényes gesztájának egészét és benne különösen tulajdonneveinek óriási bőségét ne tekintsük a történeti magyar nyelv tudomány és névtan megbecsülhetetlen értékű, széles tudományos problematikát magában foglaló tárházának” (1998a: 39). A geszta nyelvészeti és történettudományi forrásértékének mérlegelésekor ugyanakkor a fent említett névtani „kétarcúságon” túl – amint arra Benkő ugyancsak rámutat – a szerzője szemléletének egészét, érzelmvilágát és érdekérvényesítő törekvéseit, valamint a korában egyedülálló munkamódszerét is feltétlenül figyelembe kell vennünk (2002: 51).

S ha már az egyes nyelvemlékek forrásértékéről esik szó, említsük meg azt is, hogy az utóbbi időben a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette „De Administrando Imperio” (DAI) című munka körül is egyre több a kérdőjel, felmerül többek között tendenciózus, politikai szempontú beállítottsága, ellentmondásos fogalmazása (Makk 1994: 367, de lásd még Olajos 1995: 110–136, Harmatta 1996), noha a korábbi kutatás – azzal a feltétellel, hogy a forrás eredeti kéziratán alapulnak a vizsgálatok – megbízott adatainak hitelességében (Moravcsik 1926: 84, illetve lásd még 1958: I, 356–390 is). Bár a korai magyar történet forrásai (így Konstantinos műve) kapcsán is a kritikai szemlélet híve Benkő Loránd, a bizánci császár *Τερματίζου*s személynév adatának apropóján annak a véleményének is hangot ad, hogy az egykorú szerzők konkrét megnevezésekre utaló, adott nyelvi megformáltságú adatait mindaddig teljes értékűnek, nyelvilag is hitelesnek kell elfogadnunk, amíg „abszolút filológiai bizonyosság kritériumok alapján hibás, javítandó voltuk be nem bizonyosodik” (1998b: 159, hasonlóan viszonyul a DAI-hoz az utolsó monográfiájában is: 2009).

4.3. A következőkben néhány olyan – immáron szűkebben a források személyjelölő elemeivel kapcsolatos – megállapításra mutatok rá, amelyek a név és a névrendszer viszonyában, illetve a név és a névviselő kapcsolatában jeleznek az indokoltnál merészebb, s igen gyakran a nyelv- és névtörténet területén kívülre is ható (történettudományi) konzekvenciákat. E megállapítások (vagy még inkább: feltevések) némelyike persze az adott problémakörben akár realitásokat is tartalmazhat, e helyütt mindössze arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a források

---

tenni (...), Pais tanár úr ugyan barátian, de azért dohogva, szomorkodva ezt mondta: »Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia; nézze, Anonymusról van szó!«” (1994: 135).

szövege s a bennük rejlő személynévanyag az alább idézett következtetések levonására önmagában nem lehet alkalmas.

4.3.1. A történeti személynév kutatásban a névrendszertani kérdésekkel összefüggésben gyakran fordul a figyelem egyes személynév fajták kronológiai jellemzői felé. Különösen nagy érdeklődés övezi a családnevek és az ezek előzményeül szolgáló ún. átmeneti névszerkezetek (a fogalomhoz lásd pl. Slíz 2010: 157, N. Fodor 2010a: 28) kronológiai viszonyát: alig van olyan személynév-történeti vizsgálatot végző szakember, aki ne foglalt volna valamilyen módon e kérdésben állást (az egyes vélemények tudománytörténeti áttekintését lásd Hajdú 2003: 736–377, 740, illetve legutóbb N. Fodor 2010a: 30–32, Slíz 2011a: 177–179). Az, hogy a családnevek kialakulásának idejét tekintve hosszú időn át nem volt megegyezés a szakirodalomban, világosan jelzi, hogy a források személyjelölő szerkezetei alapján kronológiai kérdésekben nem sok esélyünk lehet olyan válaszokat kapni, mint amilyenekre a kutatók számítottak. Ez a negatív konzekvencia több tényezővel is szorosan összefügg: a név és a névviselő azonosításának fontossága régóta alapvető igény a személynév kutatásában, de ennek nehézségeivel ugyancsak tisztában vannak a kutatók (lásd ehhez módszertani szempontból is Korompay 1971, Slíz 2006); és még ha ezen a téren érhetünk is el jelentős eredményeket (ezen alapul a genealógia, a családtörténet kutatása), a források fennmaradásának esetlegessége, illetőleg a névöröklés tényének és ezzel kapcsolatban a névforma változékony vagy szilárd voltának nagyon bizonytalan igazolhatósága¹² egytől egyig olyan körülmények, amelyek beszűkítik a névkutatás lehetőségeit egy-egy személynév fajta (jelen esetben a családnevek) időbeli viszonyainak felderítésében. Az utóbbi időben egyfajta kompromisszumként – mintegy a családnevek kialakulásának folyamat jellegét hangsúlyozva és annak társadalmi-területi eltéréseit is figyelembe véve – igen tág időhatárokat (a 13. század második fele és a 17. század közötti időszak) jelölnek meg a kutatók (lásd pl. N. Fodor 2004: 31, 2010a: 18). Ez a megoldás mindenképpen reálisabban tükrözi a kérdéses jelenséget, mint a korábbi szakmunkákban tapasztalható kategorikusabb álláspontok.

Egyes személynév fajták kronológiai kérdéseivel foglalkozva három tényezőt feltétlenül érdemes szem előtt tartanunk. Az egyik ilyen tényező az a körülmény, mely szerint a személynévrendszer változásai – a nyelvi változások általános természetéhez igazodva – úgy zajlanak, hogy egy ideig a régi és az új struktúra egy-

¹² Ezzel szembesülve egyáltalán nem szokatlan az az „áthidaló” (és nem minden tekintetben védhető) megoldás, amit például Szabó István munkájában tapasztalhatunk, aki bár világosan utal arra, hogy a családnevek öröklődővé válását – jellegükből kifolyólag – nem érzékeltetik a lajstromok, mégis elég alapot lát arra, hogy az 1522. évi dézsmalajstrom paraszti családneveit már öröklődő névformáknak tekintse, amelyek azonban ekkor még változhatnak (1954: 10–11).

más mellett él, és párhuzamosan funkcionál. Ez a tétel a családnevek kapcsán azt jelenti, hogy egyáltalán nem kell valamiféle anomáliának tekintenünk azt, ha a személyek megjelölésében egy bizonyos korszakban vannak már prototipikus családnevek, amelyek tehát a családnévszerűség minden kritériumának eleget tesznek (azaz családtagokat összekapcsoló, öröklődő, csekély változékonyságot mutató névformák), ám mellettük vannak olyanok is, amelyekre ezek a jegyek még csak átmenetileg, alkalmilag jellemzők (azaz pl. két generáció között megfigyelhető az öröklődés, a harmadik generáció tagjainál azonban más névforma jelenik meg; vagy a generációk közötti öröklődés mellett testvérek névhasználatában – birtokszerzés vagy egyéb, nem kideríthető okok miatt – más megkülönböztető név bukkan fel; esetleg egyidőben több, de nem minden családtag viseli az adott névformát).¹³ Ezek a nevek ekkor még nyilvánvalóan távolabb állnak a prototipikus családnevek kategóriájától. Az efféle párhuzamosság tehát a nyelvi jelenségek működésének és változásának legtermészetesebb jegyei közé tartozik.

A másik tényező pedig, amit a kronológia kapcsán figyelembe kell vennünk az, hogy bármely nyelvi és ezen belül névtani jelenségre érvényes az a megállapítás, amit Benkő Loránd a névdivat vonatkozásában hangsúlyoz ugyan, de aminek általánosabb érvényt is adhatunk, az tudniillik, hogy „a nagyon kényes kronológiai problémákat nem szabad, nem lehet »összmagyar« szempontból néznünk, ha csak nem akarjuk idevágó eredményeinket vagy az esetleges erre épülő következtetésláncolatot illuzórikussá tenni” (1960: 132, de lásd még ehhez Bárczi 1958: 127 is). A kronológiai vizsgálatok során tehát – egyfajta keresztaszempontként vagy még inkább párhuzamos aspektusként – a társadalmi rétegek névhasználatának eltéréseire éppúgy tekintettel kell lennünk, mint a területi, azaz a nyelv- és névföldrajzi körülményekre. Személynévtani közhelynek számít az a vélekedés, miszerint a családnevek kialakulása és elterjedése az egyes társadalmi rétegekben nem egyidejűleg következett be: előbb jelent meg a birtokos rétegnél, majd a városi polgárságnál, végül a jobbágyság, a szolgarendűek körében (vö. pl. Benkő 1948: 45, 1967b: 380–381, Kálmán B. 1979: 9, Slíz 2011a: 234). Ebben a vélekedésben valószínűleg jelentős igazság van: részint a nyelvi változások terjedésének alapvető természetére, részint pedig arra alapozva, hogy bizonyos személynév-fajtákra előbb jelenik meg az igény a felsőbb társadalmi rétegekben, ezt az álláspontot nagyobb kockázat nélkül vállalhatjuk. Akkor azonban, amikor éppen a források személyjelölő szerkezeteinek értékelése áll a középpontban, a fenti állítás mérlegelésekor azt semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyes társadalmi rétegek képviselőinek adatoltsági viszonyai, dokumentálhatósága egyáltalán nem mondható kiegyensúlyozottnak: a jobbágyságra például a 15.

¹³ Ilyen esetekre Slíz Mariann több munkájában is idéz példákat (2008: 130, 2010: 160, 2011a: 187), és nem kifejtetten ugyan, de efféle kettősségre utalhat Szabó István is az említett írásában (1954: 10–11).

század előttről sokkal kevesebb adatunk van, mint a nemességre (Kniezsa 1965/2003: 262), s ez az aránytalanság természetesen rányomja a bélyegét a társadalmi rétegek névhasználatának feltérképezhetőségére is.¹⁴ A hasonlóan felfelé forduló helyzet miatt kell csínnunk a személynévrendszerre vonatkozó területi, nyelvföldrajzi következtetésekkel is. A nyelvföldrajzi vizsgálatok eredményeivel szemben gyakran felhozható az a súlyos kifogás, hogy azok nem a valóságot, hanem csak a rendelkezésre álló és feldolgozott forrásanyagot tükrözik (Kázmér 1970: 66). Bizonyos típusú adatok hiánya egy-egy területen ugyanis nemcsak azzal magyarázható, hogy az adott névformák ott aktuálisan nem voltak használatban, hanem legalább ilyen mértékben összefügg ez a hiány a forrásadottságokkal is, vagyis azzal, hogy az adott vidékről (pl. egyes alföldi megyékről) alig vannak középkori adataink (Korompay 1978: 67).

A harmadik körülmény, amit ugyancsak szem előtt kell tartanunk, a névhasználat jogi hátterével van összefüggésben. Mindaddig ugyanis, amíg egy jeltípus (esetünkben egy személynév-fajta) nem válik jogilag rögzítetté,¹⁵ hanem csak a nyelvhasználat és az emögött lévő (vagy adott esetben éppenséggel nem lévő) társadalmi igény irányítja a nyelv- és azon belül a névhasználatot, addig egyáltalán nem szükségszerű, hogy az adott jeltípus (itt: egy-egy névfajta) használata minden nyelvhasználóra (névviselőre) vonatkozzon. Kivétel nélkül a használata akkor válik, amikor azt jogi úton kötelezővé teszik. A törvényi rendelkezést megelőzően

¹⁴ Meg is jelennek a személynév-történeti kérdésekkel foglalkozó munkákban a fenti tételnek ellentmondó megfigyelések is, amelyek tehát (főleg 16. század eleji források tanúsága alapján) azt hangsúlyozzák, hogy nem megokolt nagyobb időbeli megkülönböztetést tenni a nemesek, polgárok és jobbágyok családneveinek keletkezési idejére nézve (Szabó I. 1954: 9). Az oklevelekben nyilvánvalóan azoknál a rétegeknél találkozunk korábban öröklődő családnevekkel, amelyek tagjai gyakran szerepelnek ezekben az iratokban. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy azokban a rétegekben, amelyek szórványosabban kerülnek elő a forrásokban, még nem alakult ki a családnév kategóriája. Az oklevelekben való ritkább előfordulás miatt a jobbágy-társadalom tagjainak leszármazottait nem tudjuk úgy nyomon követni, mint a nemeseket (Fehértői 1969: 29), márpedig ez az öröklődés kérdésének megítélésében meghatározó tényező. Olyan vélemény is elhangzott, hogy a szolganevek feljegyzésére – periférikus társadalmi helyzetük okán – nem fordítottak akkora gondot (Berrár 1952: 53), aminek többféle következménye is lehetett, köztük bizonyára olyan is, amely az írásban rögzített névszerkezetekben mutatkozik meg. Az újabb személynévtörténeti szakirodalom ugyancsak e különbségek valóságosan csekély voltát hangsúlyozza (lásd pl. Hajdú 2003: 739–740, Slíz 2011a).

¹⁵ A mai hely- és személynévrendszerben csupán néhány ilyen jeltípus van: a személynévek körében a családnév + keresztnév kapcsolata tekinthető ilyennek, a helynevek kapcsán pedig a településnevek, bizonyos közigazgatási jellegű nevek, illetve újabban a közterületek nevei minősülnek jogilag is rögzített névfajtáknak.

a családnévviselés például a zsidóknak csak egy polgáriasultabb részére volt jellemző, e névfajta használata nem terjedt el széleskörűen közöttük, noha minden bizonnyal már akkor is beszéltek magyarul. II. József 1788. január 1-jével életbe lépett rendelete azonban változtatott ezen a helyzeten, és a körükben is kötelezően előírta a családnév használatát. Hasonló rendeletek más csoportokra (pl. cigányokra, az ortodox vallású, elsősorban szerb lakosságra) vonatkozóan ugyancsak születtek (lásd ehhez Farkas 2009: 9–10). Mindez azt jelzi tehát, hogy míg a (nyelv)szokás alól adott esetben kivonhatják magukat a közösség tagjai, a jogi követelmény (törvény) alól nem; vagy amennyiben ez mégis megtörténhet (lásd a családnév-változtatásokat), arra csakis jogilag szigorúan meghatározott rendben van lehetőség.

4.3.2. A személynévek funkcionális kérdései a nevek rendszertani leírásának éppúgy részét képezik, mint a név és névviselő kapcsolatát a középpontba állító vizsgálatoknak. E problémakör kapcsán csupán két jellemző példán keresztül igyekszem illusztrálni azt, hogy a források személynévi adatai – noha a szakmai közvélekedés a kérdésben megengedőbb – miről *nem* informálnak bennünket. Az Árpád-kori személynévrendszer közszoí eredetű személynéveiről, egyénneveiről (pl. *Farkas, Nyavalyád, Ajándok, Péntek, Nemvalód* stb.) az a szakirodalom általános véleménye, hogy ezek a névformák erősen motiváltak, szoros jelentéstani kapcsolatban állnak a viselőjükkel, vagyis az azonosító szerepük mellett egyidejűleg az adott személyek jellemzésére is szolgálnak (lásd pl. Benkő 1950a: 23, 1967b: 375, Pais 1960: 99, 1966: 11, B. Lőrinczy 1962: 53, Németh M. 1997: 40, Hajdú 2003: 770–771).¹⁶ Deme László a még korábbi, az – adatokkal ugyan nem dokumentálható – ősmagyar kori közszoí eredetű nevekről tartotta azt, hogy azok elsődlegesen jellemző, és csak másodlagosan identifikáló elemek, azaz lényegében sajátos alkalmazású, bizonyos fokú funkcióbővülésen keresztülment köznevek. S ha ezek a közszoí eredetű elemek elveszítik a jelentésbeli kapcsolatukat a jelöltjükkel, akkor válnak „par excellence” névvé, amelynek pusztán azonosító

¹⁶ Érdekes megszorítást (pontosabban kitágítást) fogalmaz meg ennek kapcsán Pais Dezső akkor, amikor úgy nyilatkozik, hogy a név realitásában nemcsak az elnevezett, hanem az elnevező egyénisége is számottevő tényező lehet (1960: 99). Nyilván elsősorban az ún. névvonatkoztatás eseteire céloz, vagyis arra a jelenségre, amikor a családon belül, illetve azonos foglalkozásúak körében egyesek szemantikailag vagy alakilag összefüggő neveket viseltek. „Valami konvencióféle élt akkoriban, amely ilyen módon a névkapcsolatok révén érzékeltette a személyi kapcsolatokat: a név megkülönböztetett, de egyszersmind össze is foglalt.” (i. h.). Ebben a megfigyelésben annak a kognitív szempontnak az igen korai jelentkezését láthatjuk, hogy tudniillik a névadót is jellemzi a név, sőt ez a jellemzés akár még erőteljesebben is érvényesülhet, mint az elnevezett vonatkozásában.

funkciója van (1960: 137–138). E véleményekhez az alábbi megjegyzéseket fűzhetjük hozzá.

A névadás aktusa két aspektusból közelíthető meg: a névadás körülményeit (azaz pragmatikai szempontokat) előtérbe állítva az alapján határozzuk meg az egyes névfajtákat, hogy miként juthat a névviselő hozzájuk; kognitív nézőpontból közelítve pedig a név funkciójára vagyunk figyelemmel (vö. Hoffmann 2008: 10–11). Névelméleti síkon, rendszertani leírást végezve e szempontok alapján az egyes alapnévfajták jegyei jól megragadhatók és szabályokba, definíciókba foglalhatók, de amint az Árpád-kori oklevelek személyjelölő elemeire, vagyis az egyes konkrét esetekre vonatkozóan kellene – pusztán a források rendelkezésünkre álló szövege alapján – nyilatkoznunk arról, hogy az adott személy milyen körülmények között kapta például a *Farkas* nevet, s annak az ő esetében milyen jelentéstartalma (motiváltsága) volt, ennek megállapítására vajmi kevés esélyünk nyílik. A források ugyanis az egyes személynévadási aktusok háttéréről, körülményeiről nem (vagy csak nagyon ritkán) adnak hírt.¹⁷ Ráadásul a közszoói eredetű nevek nem is feltétlenül leíró, sajátosságjelölő elemként kapcsolódtak hozzá az illető személyhez, hanem lehetett ezeknek a névformáknak pusztán azonosító szerepe is, hiszen a személynévrendszer minden korszakában a meglévő elemek a szóbeliségben, a szokásokban élő „névlistaként” is alapul szolgálhattak (referáló funkciójú névként) a névadáshoz.¹⁸

A közszoóval egybeeső névformák típusa természetesen nemcsak az Árpád-kor időszakára jellemző, hanem ott látjuk a nyomát a kései ómagyar korban is: a családnevek előzményét jelző névszerkezetekben, sőt lényegében ma is elevenen él a ragadványnevek motivációs rendszerében. Meglehetett továbbá az Árpád-kortól időben visszafelé haladva, az ősmagyar korban is, noha ezt adatokkal nem, csupán névrendszertani érvekkel tudjuk alátámasztani. Márpedig az a szemlélet, amely a közszoói eredetű névadásnak az ősmagyar korban, illetve az Árpád-korban más jellemzőit emeli ki – azt tudniillik, hogy e nevek közelebb eshettek a közszoóvakhoz, sőt akár közszoói státusúak lehettek –, mint amelyek később jellemzőek voltak rá, nemigen fogadható el (lásd ehhez még Mozga 2013: 162 is).

Ugyancsak névelméleti megfontolások alapján kell ellentmondanunk a Deme-féle fokozatos névvé válás elképzelésének is. A név a mai felfogásunk szerint az esetek túlnyomó többségében a névadás aktusa által lesz névvé, vagyis „a névadás

¹⁷ Egyedisége miatt különösen értékes az az 1292. évi oklevél, amelynek egyik részletéből kiderül, hogy a benne szereplő szolgálóknak az úrnőjük adta idegen eredetű nevüket: „quasdam duas ancillas suas, n o m i n e i p s a r u m d o m i n a r u m Anglent et Venis nominando” (MES 2: 335; idézi Berrár 1950: 68, 1960: 190)

¹⁸ Arra, hogy a valamely közszoóhoz kapcsolható személynév nincs szükségszerűen összefüggésben a megfelelő köznév jelentésével, többen ugyancsak utaltak a névtani szakirodalomban (lásd pl. Benkő 1948: 44, Kálmán B. 1989: 12).

egy pragmatikai síkon megragadható cselekvés”-nek tekinthető (Mozga 2013: 162, lásd még Hoffmann 2008 is), és ez a felfogás éppúgy kevésbé tartja valószínűnek a személynév-keletkezés terén a közszó fokozatos tulajdonnévvé válásának gondolatát, ahogyan jobbra elutasítja ezt az elképzelést a helynévkeletkezés vonatkozásában is (arra azonban, hogy a tudatos névadás és az „onimizáció” a helynevek kapcsán meg is férhetnek egymás mellett lásd Reszegi 2009: 37, Hoffmann 2012).

A másik példaként felhozandó jelenség az Árpád-kori személynevek képzőinek vagy tágabban értelmezve az oklevelekben szereplő származékoknak a funkcionális ügyeit érinti. A kérdést a legközvetlenebbül úgy tehetjük fel, hogy a források *Petre*, *Petra*, *Peteuch*, *Peturka* stb. személynévi adatai (amelyek mind a *Petrus* egyházi latin személynévnek mint alapnévnek magyar képzőmorfémákkal álló származékok) kicsinyítő-becéző funkcióban állnak-e (ahogyan ezt többen tartják, vö. pl. Benkő 1950b: 335, 1967b: 384, Berrár 1952: 54), vagy neutrális értékű, pusztán azonosító funkciójú személyneveknek tekinthetők (vö. pl. Galambos 1942: 8, Fehértói 1997a: 73), esetleg a két szerepet e személynévformák egyidejűleg vagy egymást váltva tölthették be (vö. Rácz E. 1956, 1960, B. Lőrinczy 1957, 1962: 30–31, Korompay 1980: 521, Szegfű M. 1991: 250)? Ez a kérdés ismét csak tágabb keretben értékelendő, amit e helyütt fontos megjegyezni, csupán az, hogy a nevekhez kapcsolódó érzelmi attitűdöt (a becézés mint funkció ezt nyilvánvalóan feltételezi)¹⁹ a forrásokból nem lehet kiolvasni. Az 1318: *Petrus dictus Pethych nobilis de Nemithy* (SoprOkl 1: 98, Fehértói 1969: 125), 1338: *Sebus filius Abrae dicti Abychk* (A 3: 456, Fehértói 1969: 58),²⁰ 1366: *Johannem dictum Janko* (SoprOkl 1: 366, Fehértói 1969: 98) személyjelölő szerkezetek *Petic(s)*, *Abic(s)k*, *Jankó* névformái az affektív funkcióról nem, csak a származéknév-jellegről tanúskodnak, a latin alapnevek (*Petrus*, *Abraham*, *Johannes*) használata pedig az oklevélírás általános szabályaival, egyfajta normatörekvéssel állhat – megítélésem szerint – összefüggésben (vö. Tóth V. 2009: 57–58).

4.3.3. A nyelvelmékek személynévi adatainak nyelven kívüli (pl. történettudományi) forrásértékével kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmazott meg egy évtizede Benkő Loránd. „A személynév (...) pusztán létének önmagában is fontos

¹⁹ J. Soltész Katalin e kérdésben fontos megszorításokat tesz, amikor névelméleti szempontból közelítve úgy véli, hogy a becéző névváltozat használata a névviselő és a névhasználó érzelmi viszonyától független is lehet (1979: 60).

²⁰ Azt, hogy az *Abychk* nem a *Sebus*-re, hanem az *Abraham*-ra vonatkozik, az esetragok használata teszi egyértelművé (a *Sebus*-re vonatkozás esetén ugyanis a szerkezetben a *filius*-hoz hasonlóan *dictus* nominatívuszi formát találunk). További, a latin személyjelölő szerkezet strukturális jellemzőire támaszkodó érvekhez lásd Slíz 2010: 164, 2011a: 25.

vallomásán kívül – bármennyire sajnálatos – nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét” (2003: 19). Noha e meglehetősen szkeptikus állásponttal – ebben a végletes formájában legalábbis – nemigen érthetünk maradéktalanul egyet, a véleményben tükröződő intelem mindenképpen mértéktartásra kell, hogy figyelmeztessen a forrásainkban ránk maradt személyjelölő formák elemzésekor. Az óvatosságra pedig különösen nagy szükség van akkor, amikor olyan fontos kérdésekben használjuk fel a tulajdonneveink, köztük a személynevek tanúságát, mint a Kárpát-medence korai etnikai viszonyainak a feltérképezése. Minthogy a nyelven kívüli forrásérték terén e problémakörnek van véleményem szerint messze a legnagyobb súlya, a személynevek történettudományi hasznosításának lehetőségeit (illetve az esetlegesen felmerülő kételyeket) ezen keresztül mutatom be.²¹ Annak, hogy ebben a kérdésben milyen sokféle fogódzót igyekeznek megragadni a kutatók, az áll a háttérben, hogy a komplexitásigény a forráshiányos korok vizsgálatát még fokozottabban jellemzi (lásd ehhez Hoffmann 2007: 17).²²

A nyelvészeti szakirodalomban az oklevelekben dokumentált személynevek etnikai azonosító szerepéről kétféle vélekedést olvashatunk. Az egyik felfogás szerint a személynevek használatát minden korszakban olyan mértékben meghatározza a divat, hogy a török, német, szláv vagy éppen francia etimonú nevek semmiképpen sem utalhatnak viselőjük etnikai hovatartozására (vö. pl. Gombocz 1915: 17, Melich 1930: 125, Pais 1966: 6).²³ A kérdésben sajátosan kettős álláspontot képviselt Fehértói Katalin, aki hangsúlyozta ugyan, hogy mivel a divat minden korban meghatározó szerepet játszik a névadásban, egy-egy név eredete alapján

²¹ Társadalomtörténeti szempontból hasonlóan nagy port kavart elsősorban történész berkekben a foglalkozásnévvel azonos családnevek forrásértékének kérdése. A nagyfokú érdeklődés persze nem véletlen, hiszen a történészek számára itt nem kevesebb a tét, mint az, hogy fölhasználhatók-e a források foglalkozásnévi elemei a középkori gazdaság és társadalom vizsgálatához, avagy nem (amennyiben ezek az elemek tényleges foglalkozásjelölő szerepűek, akkor a válasz igen, ha viszont öröklődő családnevekként állnak a forrásokban, akkor a válasz nem). A korábbi kutatásokat is összefoglalva fontos módszertani elveket, fogódzókat fogalmazott meg nemrégiben Gulyás László Szabolcs a (latin vagy vulgáris nyelvi) foglalkozásnevek közszói, illetve személynévi (családnévi) funkciójának elkülönítésére, s tett javaslatot ennek figyelembevételével e nyelvi elemek történettudományi hasznosítására (2008).

²² E kérdéskörben néhány jellemző példára támaszkodva fontos módszertani javaslatokat is megfogalmazott írásában N. Fodor János (2012: 152–156) és Szentgyörgyi Rudolf (2012) is.

²³ Ez a felfogás is befolyásolta azt, hogy etnikai kérdésekben a nyelvészek, történészek egyaránt szívesebben nyúltak a helynevek vallomásához: azok használatában – több más előnyös tulajdonságuk mellett – a divat a klasszikus értelemben nem játszott szerepet.

nem következtethetünk biztosan a nevet viselő személy etnikumára, ám a korai évszázadokra vonatkoztatva rögtön azt is hozzáteszi, hogy „ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszói eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt” (1997a: 72). Most tekintsünk el attól, hogy egyet lehet-e általában érteni az itt tett megjegyzéssel (tehát azzal, hogy a személynév valamilyen módon utalhat etnikai hovatartozásra) vagy sem, az „ő maga vagy valamelyik őse” megszorítással maga Fehértói húzza ki a talajt az etnikai következtetések alól, hiszen e kitétel értelmében az is előfordulhat, hogy az adott személynévi adat korára vonatkozóan nem, csak esetleg valamely régebbi korszakra (az illető „ős” idejére) nézve lehet etnikai vallomása a névformának. Ez pedig burkoltan mégiscsak azt jelenti, hogy a Kárpát-medence etnikai összetételének meghatározására egy adott korszak személynévi adatai nem alkalmasak. Azt ugyanakkor, hogy Fehértói Katalin ezt mégsem egészen így látta, jól mutatja az ugyanezen írásban másutt olvasható határozott állásfoglalása. Az „Árpád-kori kis személynévtár” névanyagára (öt Árpád-kori, 1138–1240 közötti oklevél 6800 – zömmel az alsóbb társadalmi rétegbelieket megnevező – személynévére) támaszkodva, nyelvészeti-névtani vizsgálat eredményeként azt emeli ki a szerző, hogy a 12–13. században Magyarországon élő szolgálonépek nagy többsége (a 80%-a) nem magyar eredetű nevet viselt. Az ebből levont, immáron történettudományi természetű konzekvencia azonban már meglehetősen kategorikus: a névanyag etimológiai összetétele azt mutatja, hogy az itt talált földművelő réteg „biztosan” szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművesek a névhasználat alakulásában fontos szerepet játszottak (1997a: 75, illetve fordított aspektusból, de ugyanerre jutva lásd még 1997c: 243, 245 is).

Erre mint a nyelvész szakma egyik fontos képviselőjének a részéről megfogalmazott véleményre is támaszkodik a történész Kristó Gyula a Szent István kori Magyarország etnikai összetételét vizsgáló nagyívű tanulmányában (2000), és száll vitába Kniezsa Istvánnal (1938, 1958) felróva neki, hogy a konkrét forrás-vizsgálatok helyett preconcepciókra hagyatkozott. Eleinte a józan mértéktartás vezeti Kristó tollát több vonatkozásban is: arra hivatkozik egyrészt, hogy a névdívat nagy mértékben korlátozza annak a lehetőségét, hogy a személynévekből a viselők etnikai hovatartozására következtetni lehessen (2000: 30); másrészt pedig azt is jelzi, hogy a Szent István korából a forrásokban ránk maradt mindössze 43 személynévi adat a korabeli társadalom egészének etnikai összetételét nem reprezentálhatja olyan módon, ahogyan a ránk maradt egykorú helynévanyag (i. m. 30).²⁴ Arra viszont reális esélyeket lát, hogy a Fehértói által is használt személynévi

²⁴ Az persze más kérdés, hogy a helynévanyag kapcsán tett megállapításait – főként hibás módszertani elvei miatt – szintén erős kritikával kell fogadnunk (lásd ehhez

névanyag, az 1138–1240 közötti időszak forrásanyaga és annak vizsgálati eredményei, arányszámai alapján etnikai következtetéseket megfogalmazhasson (i. m. 31). Ezen a ponton azonban a következtetései megokolatlanokká válnak: pusztán abból, hogy az 1138–1240 közötti öt forrás 20%-ban tartalmaz magyar (belső) keletkezésű és 80%-ban idegen eredetű személynévet (itt most az etimológia problematikusságát nem is említem), semmiképpen sem következik az, hogy a korabeli lakosság 20%-a volt magyar, 80%-a pedig idegen etnikumú. Azt a véleményt pedig még kevésbé lehet módszertanilag megindokolni, amit mindezek alapján Kristó Szent István idejére vonatkozóan – mindenféle érvelést mellőzve – megfogalmaz: azt tudniillik, hogy a 11. század első évtizedeiben még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv), és még kisebb a magyar személynévanyag, mint amit a 12–13. század forrásaiban tapasztalunk. „S amennyiben ezt – megfelelő óvatossággal – etnikai értékekre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben” (i. m. 34). Nem vitatom azt, hogy így is lehetett (etnikumtörténeti vizsgálatokba e helyütt nem bocsátkozhatom), csak azt vitatom, hogy a fent bemutatott névtörténeti elemzési módszerrel megalapozottan lehet ilyen vagy ehhez hasonló, de akár ezzel ellentétes következtetéseket levonni.

A módszertani buktatók között azt is meg kell említenünk, hogy a közszói eredetű magyar nevek kategóriáját nem egységesen értelmezik, határozzák meg a kutatók, s ennek is lehetnek következményei az etnikai forrásérték tekintetében. A nyelvtudomány képviselői a nyelvi változások természetét szem előtt tartva magyar eredetű személynévnek tekintik a magyarban meghonosodott jövevényszavakból alakult személynéveket is (pl. *Unoka*, vö. szl. *vnuka*, TESz 3: 1034, EWUng 2: 1578; *Péntek*, vö. óe. szl. *petъkъ*, TESz 3: 156, EWUng 2: 1142; *Árpa*, vö. tör. *arpa*, TESz 1: 180, EWUng 1: 50). Kristó ugyanakkor ezt az elvet csak a későbbi korokban élt személyekre vonatkoztatva tartja alkalmazhatónak, amikor is a török vagy szláv eredetű közszó már „teljesen” magyarnak minősült, és „minél korábbi időben bukkan elő idegen eredetű néven [értsd: idegen eredetű (jövevény)szóval azonos alakú néven – T. V.] szereplő személy, annál kevésbé indokolt ez az eljárás, mivel akkor még az idegen szó csak úton volt (vagy még úton sem), hogy a magyar szókincs részévé, jövevényszóvá váljék” (2000: 33). E hibás módszertani elvhez tartotta magát akkor is, amikor a török, szláv stb. eredetű nevek kategóriájába sorolta be a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait is, ha azok török, szláv stb. eredetű közszóból alakultak, függetlenül a névformák egyértelműen magyar morfológiai szerkezetétől (a kritikájához lásd Hoffmann 2010a: 230–231,

---

Hoffmann 2007, illetve 2010a: 230–231). Itt jegyezzük meg azt is, hogy a helynevek alapjául szolgáló személynévek etimológiai eredete etnikai vonatkozású következtetésekhez semmiképpen sem szolgálhat alapul (i. m. 228).

a nyelvi-etnikai rekonstrukciót illetően az elvi és módszertani kérdések általános problematikájához pedig 2007).²⁵

A szórványemlékekben előforduló személynévek etnikai forrásértékének kérdését azzal az általánosabb, elvi állásfoglalással zárhatjuk itt átmenetileg le, hogy mivel a személynévadás és személynévhasználat mögött részben kulturális okok húzódnak meg, a személynévek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. A személynévkincsnek tehát nincs közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke (Hoffmann 2010b: 55–56).

A középkori latin nyelvű források magyar személyjelölő szerkezetei fontos tanulságokat hordoznak magukban a régi magyar nyelv és névrendszer vonatkozásában éppúgy, mint a nyelven kívüli szféra jó néhány területét illetően. Vizsgáljuk azonban csak akkor lehet eredményes, ha a forrásértéküket mérlegre téve is szem előtt tartjuk Benkő Loránd intő szavait, miszerint a korai tulajdonneveink „csak a mikrofilológiai vizsgálatig lemenő, tüzetes kritikai latra tétellel lehetnek alkalmasak akár nyelvészeti-névtani, akár ezeken alapuló történeti következtetések levonására” (1995: 402). A fentiekben elsősorban olyan problémák kerültek elő, amelyekben a kutatás valamelyest „túlértékelte” a történeti személynévek valótlomását, és fogalmazott meg e nyelvi elemcsoportnak tulajdonított válaszokat olyan kérdésekre, amelyek megválaszolására a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem alkalmasak. Azok a szintén nem lényegtelen problémakörök viszont, amelyek kapcsán valóban reális esélyünk lehet arra, hogy a személynévi adatok alapján gazdagítsák az ómagyar korról való ismereteinket, aránytalanul kisebb hangsúlyt kaptak az itteni tárgyalás során. E kérdések részletes kibontására más írásaimban vállalkozom.

²⁵ Hasonlóan ellentmondásos a megítélése az egyházi latin személynévekből alakult származékneveknek is (lásd pl. B. Lőrinczy 1958: 527). Anélkül, hogy a kérdésbe e helyütt mélyebben belebocsátkoznánk, azt feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a *Pete*, *Pető*, *Petes*, *Petre*, *Petra* stb. formák az alapszavuk eredetétől függetlenül – morfológiai szerkezetük okán – belső keletkezésű (tehát magyar) személynévi elemeknek tartandók, s mint ilyen struktúrák szolgálhatnak további analízisekhez alapul.

Irodalom

- Anjoukori okmánytár I–VI. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1920. = A.
- Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–. = Aoklt.
- Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest (később Budapest), 1860–1874. = ÁÚO.
- Balázs János (1980), Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Magvető Kiadó, Budapest.
- Balázs János (1989), A latin a Duna-tájon. In: Balázs János (szerk.), Nyelvünk a Duna-tájon. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–140.
- Bárczi Géza (1958), A magyar szókincs eredete. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1948–1949), A családnév-változtatás kérdései. Magyarosan 17: 40–45, 65–72; 18: 1–6.
- Benkő Loránd (1949), A történeti személynévvizsgálat kérdései. MNy 45: 116–124, 244–256.
- Benkő Loránd (1950a), Árpádkori személynévek. Nyr 74: 18–23.
- Benkő Loránd (1950b), Néhány becenevünkről. Nyr 74: 335–342.
- Benkő Loránd (1960), Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Budapest. 132–135.
- Benkő Loránd (1967a), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 21–93.
- Benkő Loránd (1967b), A magyar tulajdonnevek története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 374–388.
- Benkő Loránd (1994), Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. MNy 90: 131–137.
- Benkő Loránd (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? MNy 91: 402–411.
- Benkő Loránd (1998a), Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–57.
- Benkő Loránd (1998b), Hogyan is hívták Árpád dédunokáját? MNy 94: 157–165.
- Benkő Loránd (1998c), Az itáliai kultúra nyelvi emlékei az Árpád-kori Magyarországon. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.), A magyar művelődés és a kereszténység. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest. 1037–1042.
- Benkő Loránd (2002), Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

- Benkő Loránd (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (2009), *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- Berrár Jolán (1950), *A magyar női nevek társadalmi megoszlása a 11–14. században.* MNy 46: 66–69.
- Berrár Jolán (1952), *Női neveink 1400-ig.* MNyTK 80. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Berrár Jolán (1960), *Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek.* In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–190.
- Deme László (1960), *Személynévrendszerünk alaktanához.* In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 136–139.
- EWUng 1 = Benkő Loránd 1993.
- EWUng 2 = Benkő Loránd 1995.
- Érszegi Géza (1986), *Oklevéltan.* In: Kállay István (szerk.), *A történelem segédtudományai.* ELTE BTK, Budapest. 12–29.
- Farkas Tamás (2009a), *Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében.* NytudÉrt 159. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehértői Katalin (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* NytudÉrt 68. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehértői Katalin (1997a), *Árpád-kori közsői eredetű személynéveinkről.* Nyr 121: 71–75.
- Fehértői Katalin (1997b), *Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személynéveink eredete.* MNy 93: 426–441.
- Fehértői Katalin (1997c), *Eltérő nézetek legrégebbi személynéveink eredetéről.* In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet.* Balassi Kiadó, Budapest. 235–246.
- Fehértői Katalin (2004), *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.

- N. Fodor János (2004), Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához – A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. *Névtani Értesítő* 26: 31–45.
- N. Fodor János (2010a), Személynevek rendszere a kései ómagyar korban (A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése 1401–1526). ELTE BTK, Budapest.
- N. Fodor János (2010b), A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526). *Magyar Névtani Értekezések* 3. ELTE BTK, Budapest.
- N. Fodor János (2012), Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 143–158.
- Galambos László (1942), A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban. *MNyTK* 64. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- B. Gergely Piroska (2004), A történeti személynév kutatás újabb eredményei. In: Farkas Ferenc (szerk.), *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Névtani tanácskozás Jászberényben. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 19–31.
- Gombocz Zoltán (1915), Árpád-kori török személyneveink. *MNyTK* 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. – Lásd még: *MNy* 10 (1914): 241–249, 293–301, 337–342, 11 (1915): 145–152, 245–252, 341–346, 433–438.
- Gulyás László Szabolcs (2008), Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–462.
- Györffy György (1963–1998), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Gy.
- Hajdú Mihály (2003), Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris Kiadó, Budapest.
- Harmatta János (1996), Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest. 105–111.
- Hoffmann István (1996), Névtörténet – nyelvtörténet – társadalomtörténet. In: V. Raisz Rózsa (szerk.), *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. Országos anyanyelv-oktatási napok. *MNyTK* 207. Eger. 113–123.
- Hoffmann István (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- Hoffmann István (2007), Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció. In: Hoffmann István – Juhász Dezső (szerk.), *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 11–20.
- Hoffmann István (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj* 46: 5–20.
- Hoffmann István (2009), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: Madas Edit (szerk.), *„Látjátok feleim...”*. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. OSZK, Budapest. 13–28.
- Hoffmann István (2010a), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hoffmann István (2010b), Név és identitás. *MNyj* 48: 49–58.

- Hoffmann István (2012), Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. MNy 50. Megjelenés alatt.
- Holler László (2012), Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-gezsza. Helynévtörténeti Tanulmányok 8: 61–79.
- Kálmán Béla (1979), Vezetékevek és történelem. Névtani Értesítő 1: 9–13.
- Kálmán Béla (1989), A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Kázmér Miklós (1970), XIV–XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése. (A -si képző kialakulása.) NytudÉrt 70: 60–69.
- Kázmér Miklós (1993), Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. = RMCsSz.
- Kniezsa István (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.), Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest. II: 365–472.
- Kniezsa István (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.), Magyarok és románok I–II. Budapest. I: 111–313.
- Kniezsa István (1958), Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről). NyK 60: 475–488.
- Kniezsa István (1965/2003), A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: Kniezsa István, Helynév- és családnévvizsgálatok. Lucidus Kiadó, Budapest. 255–349.
- Korompay Klára (1971), A történeti személynévkutatás néhány kérdése. In: Hajdú Mihály – Rác Endre (szerk.), A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. Nyelvtudományi Dolgozatok 6. ELTE, Budapest. 27–34.
- Korompay Klára (1978), Középkori neveink és a Roland-ének. NytudÉrt 96. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korompay Klára (1980), Név és névváltozat a keresztnévek történeti vizsgálatában. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.), A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. NytudÉrt 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 519–523.
- Kristó Gyula (1998), *Levedi, Liüntika, Levente*. MNy 94: 187–188.
- Kristó Gyula (2000), Magyarország népei Szent István korában. Századok 134: 3–44.
- B. Lőrinczy Éva (1957), Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokok nyelvjárástörténeti szempontból. MNy 53: 87–97.
- B. Lőrinczy Éva (1958), *Chopos, Phitoch, Thopus ~ Thopos, φαιτίϛiv[ς]?* MNy 54: 524–527.
- B. Lőrinczy Éva (1962), Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt 33. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Makk Ferenc (1994), VII. (Bíborbaszületett) Konstantinos. In: Kristó Gyula (főszerk.), Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. 367–368.

- Melich János (1907), Az Árpád-kori becéző keresztnévek egy csoportjáról. MNy 3: 165–176.
- Melich János (1930), X–XI. századi német tulajdonneveinkről. MNy 26: 124–125.
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.
- Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2. Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. 3. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924. = MES.
- Moravcsik Gyula (1926), *Levente és Álmos*. MNy 22: 82–84.
- Moravcsik, Gyula (1958), *Byzantinoturcica I–II*. Berlin.
- Mozga Evelin (2013), Szempontok az -s/-cs képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. Helynévtörténeti Tanulmányok 9: 153–167.
- Németh Miklós (1997), Csavargók megkülönböztető nevei a XIV. században. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.), *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. MNyTK 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 37–40.
- Olajos Teréz (1995), Görög nyelvű források. In: Kristó Gyula (szerk.), *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 93–153.
- Pais Dezső (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93–105.
- Pais Dezső (1966), *Régi személyneveink jelentéstana*. 2. kiadás. MNyTK 115. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. – Lásd még MNy 17 (1921): 158–163, 18 (1922): 26–34, 93–100.
- Rácz Endre (1956), A becéző nevek megkülönböztető szerepéről. *Nyelv és Irodalom* 2: 133–139.
- Rácz Endre (1960), Néhány szempont becéző keresztnéveink vizsgálatához. In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 146–149.
- Reszegi Katalin (2009), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 35–45.
- RMCsSz = Kázmér 1993.
- Slíz Mariann (2006), Az Anjou-kori személynevek kutatásának kérdései. *Névtani Értesítő* 28: 171–180.
- Slíz Mariann (2008), Az egy személyre vonatkozó adatok mennyiségének szerepe a névtörténeti kutatásokban. *Névtani Értesítő* 30: 121–134.
- Slíz Mariann (2009), Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához. MNy 105: 291–300.
- Slíz Mariann (2010), A történeti személynév kutatás terminológiájához. *Névtani Értesítő* 32: 157–172.
- Slíz Mariann (2011a), *Személynévadás az Anjou-korban*. Históriaantik, Budapest.
- Slíz Mariann (2011b), *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Históriaantik, Budapest.

- Slíz Mariann (2012), Kommunikációelmélet és szövegtan a történeti személynevek kutatásában. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.), *Nyelv és kultúra. Kultúrális nyelvészet. Magyar szemiotikai tanulmányok* 25–26. Magyar Szemiotika Társaság, Budapest. 297–300.
- J. Soltész Katalin (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Solymosi László (2001), *Oklevéltan*. In: Bertényi Iván (szerk.), *A történelem segédtudományai*. Második, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest. 176–193.
- Solymosi László (2006), *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Sopron vármegye története. *Oklevéltár I–II*. Kiadta Nagy Imre. Sopron, 1889–1891. = SoprOkI.
- Szabó István (1954), *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. MNyTK 86. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó T. Attila (1940), *A személynevek helyneveinkben*. MNy 2: 81–123.
- Szegfű Mária (1991), *A személynévképzés*. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 253–255.
- Szentgyörgyi Rudolf (2010), *Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- Szentgyörgyi Rudolf (2012), *Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 133–142.
- Szőke Melinda (2006), *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete*. In: Kovács Zoltán – Szirák Péter (szerk.), *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 263–274.
- Szőke Melinda (2008), *Régi helyneveink latinizálása*. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.), *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 267–271.
- Szőke Melinda (2013), *A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata (Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire)*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.
- Temesi Mihály (1980), *Személynévvizsgálatok*. In: Temesi Mihály: *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*. Gondolat Kiadó, Budapest. 241–247.
- TESz 1 = Benkő 1967.
- TESz 3 = Benkő 1976.
- Tóth Valéria (2009), *Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseire*. MNy 47: 43–59.

Veszprémy László (2004), Anonymus: A magyarok cselekedetei. – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi Magyar Történelem. Források. (Anonymus művét Veszprémy László, Kézai művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta.) Osiris Kiadó, Budapest.

Veszprémy László (2013), A magyar őstörténeti latin forrásai. Előadásként elhangzott a Magyar Őstörténeti Témacsoport „Tudomány és hagyományörzés” című konferenciáján. 2013. április 18.

http://www.btk.mta.hu/images/18_Veszpr%C3%A9my_L%C3%A1szl%C3%B3.pdf

RÁCZ, ANITA

Ethnic groups and settlement names in Hungary¹

Ethnic group names as elements of the Hungarian onomasticon are present from the earliest period of the Hungarian language. According to my research there are 39 ethnic group names that took part in coining settlement names. The analysis of the toponyms containing ethnonyms shows us that they can be clearly described morphologically, and they belong to different morphological types. Between these types we can detect significant chronological differences. In the earliest period on the one hand we find toponyms formed without any name-formant, while some names were coined by the formant *-i*, less frequently by *-d*, but there are other suffixes as well which were used rarely. Later such structures appeared that contain an ethnonym and another lexeme (e.g. other toponyms, common geographical name). In my paper I show the latest findings on this important layer of the Hungarian onomasticon.

Keywords: ethnonyms, typological analysis, topoformants, interdisciplinary.

1. The Hungarian language was the first of the Uralic languages to be recorded in writing. The earliest written records of the language, dating from the 11th century, are found in foreign language texts. These are essential for research in historical linguistics, since from them we can learn a number of valuable lessons about the contemporary state of the Hungarian language, and the subsequent change processes it underwent. However, these names are not only of interest to those who concern themselves with the linguistic sciences. Since place names reflect the everyday life of the name-bestowing community from many aspects, representatives from the fields of history, ethnology and geography consider it vital to use such name data in accordance with the goals of their own research. In this respect historians and linguists are fully in agreement that historical research into toponyms provides such important source material on the early history and language history of Hungary that it cannot be ignored.

The verifiable name layers from the early period of the conquest were subjected to study in Hungary from the 1930s and 1940s, resulting in early historical place-name typologies (Moór 1936: 110–117, Kniezsa 1938, 1943, 1944, 1960, Kertész 1939: 33–39, 67–77, Kristó 1976), the results of which are still to this day largely accepted by the research community without reservation. These

---

¹ This work was carried out as part of Research Group on Hungarian Language History and Toponomastics (University of Debrecen – Hungarian Academy of Science).

pioneering studies established the semantic and morphological characteristics of the typical components encountered in the Hungarian place name system. In addition this research can be linked to historical onomastics and to the generally accepted proposition that there are so-called 'era-defining' settlement names. By this we understand that certain types of name were characteristic of particular periods of Hungarian history, which of course does not mean that the presence of that name type was exclusively indicative of that age, but rather that its appearance is strikingly characteristic. Accordingly, we can use the designation of „old or early settlement name type”, amongst which we can identify personal names, names of tribes, ethnonyms and occupational names, either without any formant or with an affixational morpheme, which have given rise to the creation of settlement names (see Kristó 1976 and L. Kiss 1997). Thus we can see that, from the very beginning, the names of ethnic groups were present in the naming system of Hungarian place names, and that these impacted on the name layer and on any general statements that can be made about early place-name types.

In the first half of the 20th century István Kniezsa systematized Hungarian place names based on the names of peoples into two major groups: simple and complex type names. The first type includes a subset of ethnonyms without any name-forming element (*Horvát, Tót, Orosz* etc.); the other subtype has the possessive suffix *-i* attached to the names (as in *Németi, Csehi, Tóti* etc.). The complex type place names are those where the name of a people has some common noun used in topographical description attached to it (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláh-telek, Olasztelek* etc.) (Kniezsa 1943: 124). Roughly two decades later, this basic division into three typological groups was accepted by Gyula Kristó (1976: 58–65), and such an organizational framework must still be kept in mind by all researchers who engage with the topic.

Since the research methods, principles and basic concepts established in the early 20th century have been passed on to the present day essentially unchanged, I decided that it was high time to undertake, after looking back through the decades-old typologies, a comprehensive review of settlement names based on ethnonyms using a large database of name material, with a view to refining and adding to the store of knowledge. I actually started work on this theme in 2011 with the publication of a monograph entitled „Data concerning early settlement names derived from ethnonyms”, which deals with name data from the conquest until 1526, gathered from various written sources, collected and published. For 945 settlements a total of 1355 name-formants and something in the order of several thousand items of name data can be found, amongst which can be highlighted 39 lexemes related to the names of ethnic groups. The frequency order for these items is as follows: *tót, német, magyar, oláh, orosz, besenyő, szász, cseh, olasz, székely, horvát, maróc ~ marót ~ morva, lengyel, tatár, bőszőrmény, kun, nádor, káliz, úz, zsidó, kazár, román, várkony, jász, török, cigány, rác, bolgár,*

szerecseny, polyák ~ polány, komán, bajor, korontál, görög, kölpény, sváb, szerb, avar, őrmény. Here I only want to show in outline what kind of overall picture we can draw at the present time of the role played by name-forming ethnonyms in that layer of names belonging to the early name stock of Hungary.

2. There are significant chronological differences between the various types of place names constructed on the basis of ethnonyms. Those which either don't use a name formant or simply use a suffix added to the ethnonym are much older than those which are formed from ethnonym + other lexeme (e.g. common nouns or adjectives referring to a geographical locality).

In studying the relationship between ethnonyms and toponyms, linguists established from the very beginning that settlement names can be constructed on the basis of singular nominative forms of ethnonyms without any difficulty. Indeed, these lexemes (together with the names of tribes and occupations) have a collective meaning even in the singular form (Kertész 1939: 37, Kniezsa 1943: 124), being so-called social group names. Early typologies considered this name group as the first type of construction, and in my taxonomy I have also taken this name structure into consideration, indeed I have slightly expanded the traditional framework. While previous studies only considered name elements of the type *Besenyő, Német, Székely* type of name forms were recorded here, I considered that name forms such as *Bogorbesenyő, Felnémet, Püspökszékely* etc. also belong here, as the basic form of the salient ethnonym often occurs in an attributive structure, playing a role in the second part of the name. All such names are, however, the result of a secondary development, the primary form of ethnonym-based place names being the nominative singular. In fact, the result of the emergence of tag complementation can be taken into consideration even in cases where there is no concrete evidence for a specific form of the name in extant written records. For this purpose the name taxonomy itself provides enough proof. Just how natural this name pattern is in Hungarian is shown by the fact that, out of 39 ethnonyms which I considered in my samples, 36 were turned into settlement names on the basis of this very pattern. Furthermore, when we look back to the first appearance of all the settlement names based on ethnonyms, roughly one third are traceable in origin to name forms of this type.

Regarding the chronology, several researchers agree that the use of settlement names referring to peoples without recourse to a name formant was probably established during the 10th century. László Makkai listed them together with place names derived from tribal names and discussed them as one unit, restricting their development exclusively to the 10th century (Makkai 1947: 112), a conclusion echoed by György Györffy (1958: 60–87) as well as the authorial team András Mező and Péter Németh (1972: 116). Typologically it is clear that these names can be linked to place names based on personal names without

name-formant elements, as is done in the work of of István Kniezsa and Géza Bárczi. Nonetheless the chronology they establish is the same as stated by the researchers given above. The final date for the development of this type of name is considered by all of these researchers to be no later than the 13th century. Gyula Kristó, by contrast, states that the earliest formation of place names characterized by this structural pattern can be dated back to turn of the 10th–11th centuries, and may have occurred up until the end of the 14th century (Kristó 1976: 59, 61, see also L. Kiss 1997: 180).

The examination of the chronological particularities of the place names which I collected, based on a much larger sample compared to those of previous studies, seems to confirm the arguments cited above and the analyses proposed by Gyula Kristó and Lajos Kiss. The early period is in general is poorly documented and the database contains a relatively insignificant number of names: from the 11th century just 10 citable items of data, and from the 12th century only 16 names. Naturally, this may be attributable to record-keeping practices which had not yet been fully established and, in consequence, the scant number of surviving documents, as well as the „newness” of the foundation of permanent settlements. The number of settlement names based on ethnonyms without name-formant elements is seems to jump significantly at the beginning of the 13th century, and this naming method most clearly in evidence during the second half of this century, and is also well-represented during the first half of the 14th century, but there is no question of it disappearing during the historical period following that currently under scrutiny. Metonymic name formation is present throughout, but as we move forward in time, it may be possible to state that it plays a less important part in the creation of new names.

For the vast majority of name forms representing this name type (63%), the earliest name form is synonymous with any possible variant names of the settlement. In other words, on the basis of the available documentary evidence only a small proportion of structural type variations have been discerned, the names in question rather retaining their primary formations. Amongst the secondary formations the following structural type is represented in large numbers: affixed initial name element + ethnonym-based main element without name formants. For these acts of naming the vast majority are characterized by complementation through suffixation, which is explainable for onomastic systemic reasons as a common phenomenon. In my opinion the following conclusion is supported by the name data: the type of names formed by affix + ethnonym without name formant came into being with a slight chronological „phase delay” in comparison with the structure ethnonym without name formant. The former started to appear in writing when the latter forms were still in use and the chosen modes of complementation were influenced by the desire to reflect extralinguistic factors from the environment.

3. The second group in the traditional typology includes those instances where a topographical affixational morpheme is added to the ethnonym, the most typical being *-i*, followed by the less common *-d*, to create settlement names. According to my most recently collected name material, the suffix *-i* was used to create the first attested formation of 79.1% of such names, with the *-d* suffix accounting for roughly one-fifth of that number at 16.5% of the occurring designations. The presence of other affixational morphemes observed (*-y*, *-j*, *-ka/-ke*, *-ny*, *-s*) is indeed negligible at just 4.3%.

Some of our researchers noted very early on that, when analysing names constructed using topographical suffixes, certain ethnonyms were characteristically associated with one or the other name formant and, conversely, that there are ethnonyms with which this type of name structure never occurs. In propounding an explanation for this phenomenon chronological criteria were mostly considered: that amongst certain early settlement names the name components **Oláh(i)*, **Rác(i)*, **Tatár(i)*, **Török(i)*, **Cigány(i)* do not occur, and these ethnonyms only appear in two-part names as the first signifying element (*Oláhbáród*, *Cigányfalva*). The responsibility for this fact occurring on a regular basis is placed on the late emergence of these settlements in a period when settlements names could no longer be formed on the basis on bare ethnonyms or ethnonym + the suffix *-i* (c.f. L. Kiss in 1996: 447). Loránd Benkő analyzed the specific behaviour of settlement names based on ethnonyms in several of his studies, but his explanation is quite different from that of researchers who preceded him. He sees the reason in the connected intersection of lexical, root and phonological dependencies and certain chronological aspects (Benkő 1998a: 71, 1998b: 119). Although this idea was used by its originator without entering into very detailed analysis to justify it, by drawing on my own name sizeable corpus, I was in some cases able to specify the morpho-phonetic conditions connected to certain name formants (2008).

3.1. It seems clear from my previous research experience that the most common and the most natural way of compounding ethnonyms into toponyms between the 10th–16th centuries was through the addition of the place name suffix *-i*. An explanation could perhaps be sought from the same direction as the semantic nature of ethnonyms, and the close relation to this of the suffix's origin and original „meaning” and function: from the possessive marker *é*, from which parallel forms and meaning cleavages were separated out, becoming a place-name suffix in its own right (Szegfü 1991: 254, cf. Makkai 1947: 113, Kázmér 1970: 57).

When considering the chronology of settlement names formed with the *-i* suffix it is important to note that, since it was in use for a relatively short period of time, it is usually considered as having a role to play in determining the limits of an era. Knieszsa's position is that the vast majority of representatives of this name type came into being before the middle of the 13th century (1949: 100, 107, 1960: 20, c.f. also Bárczi 1958: 149, 157, 160). Gyula Kristó placed the first formation of place names employing the suffix *-i* rather earlier, at the very

beginning of the 11th century, or even at the end of the 10th century, with the most productive period using this formation being the 13th–14th centuries and, in his opinion, new coinages were appearing even as late as the 15th century (1976: 51–52, 77). The most recent monograph to deal exhaustively with place-name formation is by Ágnes Béneyi, who writes that the place-name forming suffix *-i* appeared in place names at the end of the 13th century or in the 14th century. Then it was at its most productive, and the effect of contemporary fashion was such that it was responsible not only for the formation of primary names but, by analogy, existing names were added to using this name formant (Béneyi 2012: 84). And while from her findings Béneyi considers the general application, features and chronology of the place name suffix *-i*, on the basis of my own name material I can confirm that place names constructed on the basis of ethnonyms plus this morpheme blend into the overall picture. The ethnonym + *-i* structure was applied most notably in the second half of the 13th and the first half of the 14th century. However, this structure also played a part in the creation of new names in the subsequent period of language history. In my name material almost half of all settlements using the *-i* name formant first appeared as names in their primary form between the 12th century and the end of the 15th century. Among secondary names two major groups can be distinguished, that is to say that within the type shift two specific forms can be seen: one is the expansion of the ethnonym (as toponym) without formant through the addition of the *-i* suffix (*Cseh* > *Csehi*, *Horvát* > *Horváti*, *Orosz* > *Oroszi*). The second group are the names in which the type shift occurs by the addition of a first part to the already affixed ethnonym (*Németi* > *Szatmárnémeti*, *Oroszi* > *Füzesoroszi*, *Tóti* > *Kistóti*). – From my investigations I conclude that the systematic lack of the *-i* formant with some ethnonyms can be explained by a form of suffix blocking, which would prevent it from being added to the final vowel ending of the given ethnic signifier.

3.2. The second most common place-name affix *-d* was originally a diminutive, pet-form, and from this has evolved or developed in parallel a meaning approximating to 'supplied with something'. Relatively early on it became a typical place-name affix, and its use in connection with place names is attested from the 10th century (cf. Szegfü 1991: 253). It is linked for the most part to lexical items for plants or animals, and when connected with the basic has the function of indicating the wealth of the named plants or animals in the surrounding countryside. In addition, though somewhat rare, it also occurs in connection with ethnonymic lexemes. From our point of view it is significant to note that this suffix is often added as a pet form to a personal name (*Inánd*, *Jánosd*, *Kaszád* etc.), and thence may be created a settlement name on the basis of a nickname without any problem thereby enriching the number of *-d* ending place-names. These designations further contributed to the spread of the group of settlement names using the *d*-formation and, to some extent, encouraged the development of this affix as a name formant for settlements.

The basic position taken in earlier literature was that the *-d* formation, like the *-i* suffix had been previously, was at its most productive during the 13th–14th centuries, and that place names were still being created on this pattern until the end of the 14th century, with later coinages of this type only occurring through analogy (Kniezsa 1943: 127, Bárczi 1958: 155). Gyula Kristó examined and reviewed the time boundaries for this name type. In his opinion, the spread of place names using the suffix *-d* was uneven (as is the case for various place-name types), differing in popularity from one geographical area to another (1976: 86). He also maintains that the name formant's vitality may have persisted down to the 15th century. It is his opinion that those names which turn up with a *-d* ending based on analogy only appeared after the 15th century (cf. 1976: 88). According to my own research, the most intensive period for the use of this name formant coincided with the period when the *-i* suffix also most characteristically appeared, i.e. the second half of the 13th century to the first half of the 14th century, albeit in much smaller numbers, with the tokens of the former type being roughly one-fifth of the latter. The reason for this might be, on the one hand, that name-givers may have got more used to collocating the *-i* suffix with ethnonyms and in this semantic category felt the *-d* morpheme to be less appropriate as a place-name formant, though its use was not ruled out. On the other hand, for some ethnonyms (in addition to the random lack of attestation) there may be morpho-phonetic reasons for their absence, since the data I have collected show that names ending in *-t* and *-h* never take the *-d* suffix, encouraging one to believe that a form of suffix-blocking is in operation.

3.3. Settlement names based on ethnonyms rarely turn up with the name formants *-é ~ -j ~ -aj/-ej*, *-ka/-ke*, *-ny*, *-s*. These have hardly been dealt with by earlier typologies, which is understandable if you consider that, in my substantial corpus, a total of only 16 such settlement names appear using any of these components. In addition, for some of these the etymology is uncertain, leading us to refrain from entering into more detailed discussion of them.

4. The third structural type of settlement names of ethnonymic origin according to classic typologies are those names structured on the pattern of a first element, which is the marker of the ethnic group, followed by the main element, which is a common geographical name signifying some type of settlement (*-ház(a)*, *-telek(e)*, *-lak(a)* etc.).

The propagation of the earlier established typologies appears to have begun during the 13th century. According to Elemér Moór, the names of settlements using the *-falva* suffix started to take root during the second half of the 12th or the first half of the 13th century (1936: 117). István Kniezsa's view is that the genesis of earlier place names based on personal names without a formant [or more generally any constructed without name formants – A. R.] were replaced by the new type of compound place name at almost lightning speed during the 13th

century, and that they functioned next to each other in parallel for less than half a century (cf. Kniezsa 1943: 128, Bárczi 1958: 160, Szabó 1966: 136). The issue of the chronology of early Hungarian place-name types was subjected to detailed scrutiny by these authorities, and their findings have been complemented and clarified by Gyula Kristó who, however, comes to quite different conclusions. According to him, there was no sudden change of type and the period of parallel use started earlier and ended later than Kniezsa and his followers claim: spanning from the 11th to the middle or end of the 14th century. In support of his claim he points out that the type of compound settlement name reached its peak of popularity in the 15th century when the type of place names without formant was much less lively (Kristó 1976: 92). My research results are more in line with the findings of Kristó than of any others. The appearance of this name type as a lexical group can be located in the second half of the 12th century, even though the highest proportion occurred from the first half of 14th century up to and including the first half of the 15th century. During the second half of the 15th the century the number of instances of this name type falls to less than half of the tokens found for the preceding half century.

The traditional typology did not consider the question as to how and according to what structure common geographical names were connected to ethnonyms. I have been able to conclude on the basis of my investigations that in the case of geographical common nouns linked to ethnonyms the tendency is for the morphology of the generic suffixes to be grammatically unmarked. Although some such place name formants do use personal suffixes implying the possessive, a much higher proportion of the names inspected employ the term in its base form, this phenomenon being clearly visible in the endings *-falu*, *-telek* and *-vár*. However, for some other formants such as *-földe*, *-háza*, *-laka*, the opposite tendency is true. Some common geographical names, while being of only scant overall incidence, exclusively appear in their base forms, these being *-egyház*, *-sok*, *-szállás*, *-ülés*, *-város*, *-vég* and the special case of *-falud*. On the other hand, the toponymic terms *-lakosa*, *-monostora* and *-váralja* are only found in possessive structures. It is noteworthy that if we look into the chronology of the name formations that appear in documents, we can see that many of the forms bearing a personal marker are due to a change of type: they were established by the addition of a personal suffix to ethnonym-based settlement names without name formants. This means that the earlier or earliest name was an unmarked structure, and the subsequent addition of a possessive marker created the grammatically marked forms.

5. In addition to taking into account the three traditional name types presented according to established morphological criteria, in my monograph I also distinguish two types of name group. One of them is in some ways related to the category described above, since the ethnonym occupies the initial position as a pre-

fix, but the principal element is a common geographical term which does not belong to the regular list of place-name formants (*Besenyőfő, Tótvölgy, Zsidóhavas* etc.). In terms of their structure, such place names with ethnonymic content are the least frequently encountered in the time-frame of the 10th–16th centuries. On the one hand their creation can be explained by metonymy: a place name took on a narrower or a broader meaning, but was after all still linked to an ethnic group, and the new naming was motivated by the possibility of expressing its characteristics through the use of an ethnonym, the resulting micro-names for emerging settlements in the vicinity becoming eponymous and thus, in a metonymic way, turning into settlement names. Generic geographical terms that appear in a settlement name thus indicate primary denotata in the naming, it being named as a particular type of location. On the other hand, this kind of micro-name > settlement name metonymic shift is not the sole means by which names can evolve. Katalin J. Soltész has written a monograph whose goal is to answer this question: „what do we know about proper names?” In it she states that „for certain name types, the characteristic word elements, prefixes, suffixes, derivational affixes and, in fact, non-functional endings act as name formants, on the basis of which people use the existing model to create new names [...]” (1979: 19). Thus, their existence confirms the status of proper names as linguistic elements, and when name users want to create a new proper name, they draw upon this stock of name formants. And if you have a proliferation of similarly structured settlement names, the name makers get accustomed to the fact that these morphemes may be used in creating settlement names, new village names can be created analogically along the lines of the many existing similar names in the name system, and these start being used directly to form settlement names, then we no longer need to take into consideration the metonymic process. Examining the chronological development of the properties of the basic name forms we can see that the model was established for these name entities in the second half of the 14th century and came to the fore during the first half of the following century. However, due to the small amount of data, I don’t think that very far-reaching conclusions can be drawn.

6. Another name type with which I concerned myself are those acts of naming in which the ethnonym serves as the modifier in the first part of the name. The names considered in this group (23.5%) exhibit either a syntagmatic structure, or so-called name differentiation, in which the modifying prefix serves to bring about the result of complementation. In the latter case, structural changes to an existing settlement name have created new name formations.

One characteristic onomastic feature of medieval Hungary is that quite a number of identical names can be found in the name materials of several counties, and there is even the example of one basic name appearing several times

within a single county. The case of villages with the same name and lacking any distinctive markers suggests that their populations used some distinguishing name elements in their spoken language but that these were not recorded in official documents. However, the result of using of these expanded forms was that, over time and as they became embedded in language use, sooner or later they started to appear in records as well, finally taking their place as fully fledged names in official documentation. At the same time we could asseverate about this name type that settlements with the same base name which are geographically near each other may be derived from a common source. We need to bear in mind that very often we encounter names, the sources of which suggest we are dealing with the existence of a separate settlement, whereas in reality it may not cover a discrete village at all. Such nominally duplicated settlements only temporarily bore marked name elements, and later (as also originally designated) they continued their existence under a single base-name form. Three sources of motivation can be identified for the creation of names of this type: 1. The distinctive marking prefix is used to express and clearly identify a hitherto non-existent, newly-formed settlement; 2. The new name element is used to express some change (e.g. of ownership) to some already existing settlement; 3. It is related to some unique feature of the settlement, of a trait being expressed unambiguously through the name to distinguish it from another settlement of the same name, possibly expressing the salient difference of the inhabitants. This latter motivation may come into play when a society's name knowledge – their actual scope of movement, their system of connections – expands and widens, and other, more distant settlements with the same name enter within the name users' fields of knowledge (cf. Inczefi 1965: 75, Szabó 1966: 135, Bölcskei 2010: 239–248).

Through the examination of the chronological characteristics of this name type we can ascertain that its popularity began to rise sharply during the first half of the 14th century, with numbers continuing to grow throughout the examined period and reaching a golden age in the second half of the 15th century. This name structure, its upward trend and zenith essentially coincide chronologically with the appearance of this previously discussed settlement names with a geographical common noun suffix. The new fashion for two-part names brought about the creation of this name structure.

7. One possible research direction for linguists and historians who concern themselves with place names (settlement and water names, micro-names) is the attempt to answer the question as to how useful these names are for the determining the ethnic composition of any given area. The settling of the Hungarians in the Carpathian Basin is still a matter which occupies archaeologists and historians are still employed, and even after all the available resources have been processed a number of issues still remain unclear. However, the theme was ap-

proached through the means of old place names by some outstanding linguists in the first third of the 20th century. János Melich set out to unravel the ethnic status of settlements in the Carpathian Basin at the time of the conquest on the basis of settlement names (1925–1929). Meanwhile, István Kniezsa set out to define the territory occupied by the Hungarians using a similar but somewhat revised method (1938). The historian Gyula Kristó in his most recent large-scale work examined the presence of foreign ethnic groups in medieval Hungary (2003), and in his research he relied heavily on the evidence of place names. Before this, the vast majority of Hungarian historical and archaeological literature automatically assumed that all ethnonymic names were derived directly from ethnic groups. It is now an established position that such an assumption does not necessarily hold good when working on place names based on ethnonyms. Let us say, for instance, that the ethnonym initially became a personal name, and that personal name was applied then to a place name, usually to express possession (cf. Bárczi 1958: 159 and L. Kiss 1997: 180, Kristó – Makk – Szegfű 1973, 1974: 8). The semantic content of place names containing ethnonyms may well be multiple. It might conceivably express any of the following: 'the settlement lived in by those belonging to a particular ethnic group' or, 'the settlement belonging to an individual who is a member of the given ethnic group' or even, 'in some way or other connected to the particular ethnicity' (having similar external or internal features or attire, or originally coming from the same area as was inhabited by that ethnic group etc.). Whether the ethnonym in a settlement name refers to a community or to an individual owner (be it by means of a common noun or a common noun used as a personal name), is a matter that can be established with the help of historical researchers. At this point I do not intend to go into detail about this question. At all events, it is clear that the examination of settlement names of ethnonymic origin is an interdisciplinary task, and that their analysis, using the respective research methods of linguistics and history, can be applied to one another with mutually beneficial results.

Literature

- Bárczi, Géza (1958), *A magyar szókincs eredete*. Second edition. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (1998a), *A szlávok népnévei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük*. In: Benkő, Loránd, *Név és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 58–75.
- Benkő, Loránd (1998b), *Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja*. In: Benkő, Loránd, *Név és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 111–21.
- Bényei, Ágnes (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Bölcskei, Andrea (2010), *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Károli Gáspár Református Egyetem, BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.

- Györffi, György (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. Századok 92: 12–87.
- Inczeffi, Géza (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról. MNy 61: 75–80.
- Kázmér, Miklós (1970), A *falu* a magyar helynevekben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kertész, Manó (1939), A magyar helynévadás történetéből: Nyr 68: 33–39, 67–77.
- Kiss, Lajos (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. Nyr 120: 440–50.
- Kiss, Lajos (1997), Korai magyar helységnévtípusok. In: Kovács, László – Veszprémy, László (eds), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest, 177–87.
- Kniezsa, István (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi, Jusztnián (ed.), Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II. Budapest. II: 365–472.
- Kniezsa, István (1943), Keletmagyarország helynevei. In: Deér, József – Gáldi, László (eds), Magyarok és románok I–II. Budapest. I: 111–313.
- Kniezsa, István (1944), A párhuzamos helynévadás. Magyar Történettud. Int., Budapest.
- Kniezsa, István (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban. MNy 45: 100–107.
- Kniezsa, István (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: Mikesy Sándor (ed), Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája, 1958. Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–26.
- Kristó, Gyula (1976), Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- Kristó, Gyula (2003), Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus, Budapest.
- Kristó, Gyula – Makk, Ferenc – Szegfű, László (1973), Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV. Szeged.
- Kristó, Gyula – Makk, Ferenc – Szegfű, László (1974), Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II. Acta Historica Szegediensis Tomus XLVIII. Szeged.
- Makkai, László (1947), A Csallóköz településtörténeti vázlata: Századok 81: 109–135.
- Melich, János (1925–1929), A honfoglaláskori Magyarország. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mező, András – Németh, Péter (1972), Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB, Nyíregyháza.
- Moór, Elemér (1936), Magyar helynévtípusok. Népünk és Nyelvünk 8: 110–117.
- Rácz, Anita (2008), Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. MNy 46: 103–124.
- Rácz, Anita (2011), Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- J. Soltész, Katalin (1979), A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó, István (1966), A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szegfű, Mária (1991), A névszóképzés. In: Benkő, Loránd (ed.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.

HOLLER LÁSZLÓ

„*Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának*”

Kronológia és szövegrekonstrukció:

a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről

Zolnai Gyula (1862–1949) és
Benkő Loránd (1921–2011)
munkássága előtt tisztelegve

The subjects of the present study are the earliest surviving Hungarian texts from the 12–13th centuries, especially the so-called Königsberg Ribands: four small parchment fragments with barely legible texts on both sides of them. They were discovered 120 years ago in the binding of the same codex containing the Königsberg Fragment as its flyleaf. The key findings of the study are as follows:

- The Königsberg Fragment fluidly connecting to the text on the backside of the Königsberg Ribands (subchapters 2.3.–2.4.);
- The orthographic features of the front- vs. backside of the Königsberg Ribands are significantly different, i.e. they are copies of texts composed at different times (subchapter 3.1.);
- The name given by the author based on the subject for the text of the front side of the Königsberg Ribands is *Old Hungarian Annunciation* (*Ómagyar Angyali Üdvözlét*), while the back side of the Ribands and the Königsberg Fragment is entitled *Miracle of the Virgin Mary* (*Szűz Mária Csodája*).

The chronology of the earliest Hungarian texts is discussed in subchapters 3.4. – 3.5. The results, using new methods, are the following:

Funeral Sermon and Prayer	2 nd half of the 12 th century, probably 1160–1185
Old Hungarian Lament of the Virgin Mary	1 st half of the 13 th century, probably 1200–1225
Miracle of the Virgin Mary	3 rd quarter of the 13 th century
Old Hungarian Annunciation	4 th quarter of the 13 th century

A division of the „Old Hungarian Age” in the history of Hungarian Language for periods is offered by the author in subchapter 3.7.; these are named according to the different types of records surviving from that period. The author’s new reconstruction of the continuous part of the *Old Hungarian Annunciation* is provided in chapter 6., while of the *Miracle of the Virgin Mary* is reconstructed in chapter 7., including the transcription, the hypo-

thetical original text and the interpretations. Tables 3. and 4. show the divergences of these new reconstructions compared to Loránd Benkő's transcription given in his treatise „Hungarian text records from the Arpadian-era”.

Keywords: Hungarian text records from the Arpadian-era; Königsberg Ribands; Königsberg Fragment; Funeral Sermon and Prayer; Old Hungarian Lament of the Virgin Mary; Miracle of the Virgin Mary; Old Hungarian Annunciation; relative chronology; absolute chronology; text-reconstruction.

1. Bevezetés

1.1. 2014-ben lesz 120 esztendeje, hogy a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke, Szily Kálmán kezdeményezésére Königsbergben leválasztották egy kódex kötéséből azt a néhány pergamendarabkát, amelyek azóta mint a „Königsbergi Töredék Szalagjai” szerepelnek a magyar nyelvtörténeti és irodalomtörténeti szakirodalomban. A „Töredék Szalagjai” meghatározás oka, hogy három évtizeddel korábban ugyanennek a kódexnek az előzéklapján találtak egy kilenc sor terjedelmű magyar nyelvű szöveget. Ezt a különleges, régi nyelvemléket Toldy Ferenc 13. századnak tartotta és „Königsbergi Töredék”-nek nevezte el.

Az 1894-ben leválasztott pergamenlapocskák hamarosan eljutottak Budapestre, s kiváló felkészültségi kutatók munkája eredményeképpen már 1895-ben megjelent három alapvető fontosságú közlemény az újonnan előkerült nyelvemlékről – néhány további hozzászólás mellett. E három, alapvető fontosságú publikáció a következő:

- Nagy Gyula történésznek Czobor Béla és Simonyi Zsigmond közreműködésével elkészített szövegátírata, amely helyenként, – többnyire egy-egy betű erejéig –, a szöveg kiegészítését is nyújtja;
- Szilády Áron irodalomtörténész értékes írása a szalagok tartalmáról, analóg latin és magyar szövegek megadásával, aki mellékletként közölte a nyelvemlék fotóit is – kényszerű retusálás után!;
- valamint Zolnai Gyula nyelvtörténész gondos munkája, amely a szöveg nyelvtörténeti jellemzőit és tanulságait vette számba.

S joggal elmondható, hogy e három publikáció (Nagy 1895; Szilády 1895; Zolnai 1895) e fontos nyelvemlék vizsgálatának nem csupán az alapjait teremtettem meg, hanem – Benkő Loránd hasonlatával élve – lényegében a teljes épületét is: az elmúlt 120 évben ennek az épületnek csupán kisebb-nagyobb renoválására, felújítására került sor (Benkő 1980: 11–12).

1.2. A Königsbergi Töredék Szalagjai több okból is különösen problematikusnak mondható nyelvemlékeink sorában. (L. az elő- és hátoldal retusált és retusálatlan fotóit Benkő 1980: 32. és 33. oldalak közötti fényképeken.) Bár a leg-

korábbi „összefüggő szövegű” emlékek között tartjuk nyilván, de a négy szalagcska megfelelő eltolású egymás mellé helyezésével is csupán mintegy 10–10 soros, nagyjából folytonos szöveget ad a szalagok két oldalán. E többé-kevésbé folytonosnak mondható szöveg felett csak a két szélső oszlopon, alatta pedig csak a két középső oszlopon találhatók szövegmaradványok. És bár a szalagok nagyjából egymás mellé illeszthetők, de közöttük többnyire hiány is mutatkozik, sőt, az előoldali szöveg sorainak elején, valamint a hátoldali szöveg sorainak végén is legtöbbször hiányzik néhány betű, ezzel lehetetlenné téve még a lényegében összefüggő szövegrészek folyamatos betűszerinti átírását is. Mivel a pergamentzalagok kötőerősítő funkciójuk céljából ragasztóval lettek bekenve, emiatt a szövegmaradványok meglehetősen halványak, nehezen olvashatók, s több helyen szinte teljesen kibetűzhetetlenekké váltak. Tehát a Königsbergi Szalagok sokkal töredékesebb szöveget nyújtanak, mint a Königsbergi Töredék! S ez az egyetlen a korai nyelvemlékeink közül, amely valószínűleg végleg elveszett a II. világháború viharában, tehát a technika fejlődése által a jelenben vagy a jövőben kínált lehetőségek már nem segíthetnek az eredeti beható vizsgálatával az olvashatatlanná vált karakterek azonosításában.

E speciális körülmények erősen megnehezítik e nyelvemlék vizsgálatát: ami más esetekben adott, nevezetesen maga a szöveg, az itt a felderítendő kategóriájába tartozik. Ahol csupán egyetlen betű hiányzik, ott az illető szó, illetve a szövegkörnyezet redundanciája ezt a betűt könnyen kitalálhatóvá teszi, de ahol már 4-5, vagy még ennél is több betű hiányzik, ott valóban a szöveg minden szintjének a vizsgálatára szükség van – a fonológiai szinttől egészen tartalmi kérdésekig –, és a szövegrekonstrukció egy ilyen hosszúságú részlet esetében nem kevés kreativitást igényelhet. Nem csoda, hogy az elmúlt 120 évben alig-alig fordult elő, hogy a szövegen belül három betűnél hosszabb részlet rekonstrukcióját kísérelte volna meg egy-egy kutató.

Márpedig hangsúlyozni szeretném, hogy a Königsbergi Szalagokon megőrzött szöveg – minden csonkasága, töredékessége, nehéz kibetűzhetősége dacára – rendkívül értékes forrásanyagot jelent. Amint Benkő Loránd monográfiájából megtudhatjuk, a 12–13. századból eredő összes, összefüggő szövegű nyelvemlékünk mindösszesen csupán 806 rekonstruálható szót tartalmaz (Benkő 1980: 64), és ennek a roppant szerény mennyiségnek nem kevesebb, mint az egyharmada a Königsbergi Szalagokon van! Vagyis, némi túlzással úgy fogalmazhatnánk, hogy a korai magyar nyelvre vonatkozó tudásunk egyharmada csupán a Königsbergi Szalagok alig olvasható, halvány szavainak a vizsgálatával hozható napvilágra. Ezért a Königsbergi Szalagok nélkülözhetetlen értéket képviselnek a magyar nyelvtörténet számára.

1.3. Ami e nyelvemlék 1895 utáni kutatástörténetét illeti, a következő bő négy évtized leginkább az irodalomtörténészek „vers kontra próza” vitáinak le-

hetett tanúja, de persze nyelvtörténészeink is felhasználták vizsgálataikban a szalagokon megőrződött adatokat. Az 1950-es évekből okvetlenül említést érdemel Kniezsa István, aki helyesírás-történeti munkájában fontos megállapításokat tett róla (Kniezsa 1952: 85–88), valamint B. Lőrinczy Éva, aki egy értékes, átfogó monográfiát írt „A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék” címmel (B. Lőrinczy 1953).

Az 1950-es évektől Benkő Loránd több nyelvtörténeti cikkében is felhasznalta a szalagokon megőrzött szöveg szavait, és későbbi publikációiban egyre inkább egységes szemlélettel fordult a legkorábbi összefüggő szövegű nyelvemlékeink, azaz a Halotti Beszéd és Könyörgés, az Ómagyar Mária-siralom, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, valamint a Gyulafehérvári Sorok felé. Három évtizedes oktatói és kutatói munkálkodásának gyümölcse az a roppant jelentős mű, amely ezeknek egységes szemléletű feldolgozását nyújtja: „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei”. A szövegek átírásának, olvasatának, értelmezésének tekintetében a rendkívül gondos analitikus elemzés, az alapvető nyelvtörténeti kérdések tárgyalásánál pedig a korai emlékek mellett a kódexirodalom forrásanyagát is alkalmazó szintetikus feldolgozás Benkő monográfiájának nagy értéke. Továbbá az, hogy vizsgálataiban a nyelvi elemzés legkülönbözőbb szintjeit egymást támogatólag használta fel. Benkő munkájának értékeire az alábbiakban többször fogok utalni. (Tanulmányomban az íves zárójelben álló, szerzőnév nélküli szakirodalmi hivatkozások Benkő Loránd 1980-ban megjelent monográfiájára utalnak.)

Benkő Loránd munkatársainak és tanítványainak keze nyomán eredményei beépültek a 90-es években megjelent *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, a Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana, valamint a kétezres évek elején megjelent új Magyar Nyelvtörténet köteteinek anyagába.

1.4. A Benkő monográfiáját követő közel három évtizedből aligha tudnék a Königsbergi Töredék és Szalagjai ügyében publikált érdemleges új eredményt említeni, noha a másik három korai szövegemlékünkkel kapcsolatban több jelentős munka látott napvilágot. Ezek közül nyelvészeti szempontból kiemelendőnek tartom Bárczi Géza posztumusz művét, „A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése”-t, mely 1982-ben jelent meg. Nyelvemlékeink latin mintái és liturgiai szerepe vizsgálatában igen jelentős Madas Edit munkája a HBK tekintetében (Madas 2002: 83–125, 254), valamint Martinkó Andrásé az ÓMS vonatkozásában (Martinkó 1988); az emlékeinket fenntartó kódexek tartalmát illetően fontos mű Vizkelety András monográfiája a Leuveni Kódexről (Vizkelety 2004) és Madas Edit tanulmánya a Gyulafehérvári Kódexről (Madas 1993, 2002: 197–218).

A Königsbergi Töredék és Szalagjai vizsgálatában figyelemre méltónak Tóth Péter 2009-ben megjelent tanulmányát tartom. Ez a publikáció a Jakubovich-hagyatékban fennmaradt fényképek alapján a Königsbergi Kódex tartalmi rekon-

strukciója és paleográfiai elemzése tekintetében számos fontos eredményt, illetve hipotézist közöl. Ezek a nyelvemléket több aspektusból is új megvilágításba helyezhetik; ilyen hipotézis egyebek mellett annak megfogalmazása, hogy a Königsbergi nyelvemlékek lapjai eredetileg e kódex részét képezhették. A tanulmány fontos része az előképek feltárásának irányában végzett munka.

Tóth Péter publikációjának éppen a magyar szöveg keletkezési idejére vonatkozó elgondolásával kell vitába szállnom. Tóth ugyanis így fogalmaz: „... ha elfogadjuk a fentiekben megfogalmazott eredményeket, miszerint a szöveg egy egyszerű, ad hoc jellegű alkalmi lejegyzés eredménye, akkor nyelvállapotának is a lejegyzés korában, a korai gótikus kurzív használatának időszaka [*helyesen*: időszakában], azaz a 14. század közepe és a kódex utolsó bejegyzése, 1392 áprilisa között használt magyar nyelvet kell tükröznie” (Tóth 2009: 117).

Amint jelen írásomból ki fog derülni, több lényeges módosítással ugyan, de alapkonceptióját illetően magam is Benkő Loránd véleményét képviselem, amely szerint a Szalagokon és a Töredéken megőrzött szöveg korábban készített feljegyzések másolata, s mivel a másolat lényegében betűhelyesen követi az eredeti szöveget, emiatt a leírási idejénél korábbi nyelvállapotot mutat. Arról, hogy időben mikorra helyezhetők e korábbi feljegyzések, az alábbiakban lesz szó.

1.5. Amikor talán egy évtizede – *király* szavunk eredetének vizsgálata kapcsán – foglalkoztam a Königsbergi Szalagok szövegével – ahol összesen ötször fordul elő e szó –, akkor Benkő Loránd könyve mellett átolvastam az Ó-magyar olvasókönyv idevonatkozó részét is. És két, számomra rendkívül meglepő észrevételt tettem.

Az emlék részeinek számozása Benkő művében lényegében követi az Ó-magyar olvasókönyvbeli sorrendet: I. A Königsbergi Töredék; II. A Szalagok előoldala; III. A Szalagok hátoldala. De az Ó-magyar olvasókönyv bevezetője megállapítja: „Könnyen meglehet azonban, hogy a magyar nyelvemlékes kéziratban e részek a természetesebb II., III., I. sorrendben követték egymást” (ÓMO 180). S még azt is feltételezi e bevezető, hogy a korábban felfedezett Töredék és a később megtalált Szalagok azonos bifólióhoz tartoztak. Így felvetődhetett volna az a gondolat a kötet összeállítóiban, hogy a Töredék kilenc sora éppen a Szalagok hátoldali szövegének a folytatása, magam ugyanis e szövegek szoros tartalmi kapcsolódását éreztem. De erre sem Jakubovich Emil és Pais Dezső nem utalt, sem a későbbi nyelvészeti szakirodalom, Benkő Loránd monográfiáját is beleértve, csak Tóth Péter 2009-ben megjelent írásában történik erre utalás.

1.6. Másik meglepetésem a szalagok által fenntartott szövegek elolvasása során ért. Ugyanis észrevettem ezeknek egy olyan különbségét, amely arra mutat, hogy az előoldali és a hátoldali szövegek különböző korban keletkezett feljegyzések másolatai. Ilyen feltételezésre Benkő könyvében nem találtam utalást, ő a Szalagok szövegeit együttesen vizsgálta. Ebből az észrevételből kiindulva

legkorábbi nyelvemlékeink relatív kronológiája tekintetében érdekes következtetésekhez jutottam el.

A fentiek miatt éreztem úgy, hogy a közelgő 120. évforduló okán – megszakítva más irányú munkáimat – érdemes megosztanom ezeket az észrevételeimet a Nyelvtudományi Közlemények olvasóival. S egyúttal megadom a Szalagok előoldala és hátoldala lényegében összefüggő mintegy tíz-tíz sorának a korábbiakénál pontosabb rekonstrukcióját, részben továbbgondolva, részben módosítva a Benkő Loránd monográfiájában olvasható szövegkiegészítéseket.

E munka során Benkő nagyszerű és élvezetes könyvében szereplő számos eredményre és az abból sugárzó szemléletmódra támaszkodhattam.

2. A Königsbergi Szalagok és a Königsbergi Töredék összetartozásáról

2.1. A Königsbergi Szalagok oldaltükrön belüli elhelyezkedése és szövegeinek terjedelme

2.1.1. A továbbiakban a Königsbergi Szalagok egykori összefüggő pergamenlapjának előoldalát A oldalnak, hátoldalát B oldalnak, a Königsbergi Töredéket tartalmazó fölió magyar nyelvű szöveget is tartalmazó oldalát C oldalnak, hátoldalát pedig D oldalnak fogom nevezni.

Feltételezésem szerint mind az A, mind a B oldal teljes egészében magyar nyelvű szöveget tartalmazott. Az A oldali írásmű – tartalmilag is indokoltan – „Amen”-nel fejeződik be.

A C oldal tetején kilenc sornyi magyar nyelvű szöveg áll. Az ennek végére utólagosan, az eredetnél vékonyabb írással odaillesztett – tartalmilag nem indokolt – „Amen” azt jelöli, hogy a másoló ezen a ponton hagyta abba munkáját. Ezzel az „Amen”-nel azonosan vékony vonalvezetéssel, s az eredeti szövegnél jóval kisebb méretű betűkkel utólagosan eszközölt betoldások-javítások nem voltak részei a vizsgálatunk tárgyát képező eredetinek, így ezekkel a kiegészítésekkel nem foglalkozom.

A C oldalon a magyar nyelvű sorokat követően egy latin nyelvű, egyhasábos írásképi prédikációvázlat áll. Bár a latin szöveg 20%-kal kisebb sortávolságú, mint a magyar, de azonos kéz írása. A D oldalon ugyancsak latin nyelvű, ellenben kéthasábos liturgikus szöveg olvasható. A C és D oldali latin szövegek tartalmáról Vizkelety András adott tájékoztatást, aki a világháborút átvészelő Töredéket Turinban megvizsgálta (Vizkelety 1984); magukat a szövegeket már Szilády Áron közölte (Szilády 1895: 578–580).

2.1.2. Először azt a kérdést vizsgálom meg, hogy a megfelelően összeillesztett szalagokon látható szöveg, amely az A oldalon 28 sorból, a B oldalon 27 sorból őrzött meg részleteket, az oldaltükörnek mely részén helyezkedett el.

A Szilády Áron által 1895-ben közzétett – retusált – fényképek azt mutatják, hogy mindkét oldalon a legalsó sorok is – legalábbis részlegesen – fennmaradtak, és az A és a B oldalon az alsó margó egyaránt nagyjából 10-10 mm. A Jakubovich-féle fényképeken azonban némi írás mégis kivehető a retusált képen legalsónak látszó sorok alatt is! Meggyőződésem szerint ezek az alig kiolvasható szövegmaradványok nem képezték az eredeti magyar nyelvű törzsszöveg részét, hanem csupán utólagos kommentárok, illetve korrekciók voltak, hasonlóan azokhoz, amelyeket a Töredék szövegébe illesztettek, vagy mint az az „*ez scent*” megjegyzés, amelyet a B oldal alulról számított kilencedik sorának bal margójára írtak, a törzsszövegnél kisebb betűnagysággal. Már itt megjegyzem, hogy hasonlóan utólagos jegyzetnek tartom az ugyanezen sor jobboldali margójára eső, Benkő által „*yst[en]*” formában átírt szót is.

Azt, hogy a szalagok a laptükör alsó és középső részéről származnak, több, egymástól független megfigyelés is igazolja. Ilyen az összeillesztett szalagok képe, amely azt mutatja, hogy a középső két szalag felett egy-egy, azokkal szinte pontosan azonos hosszúságú szalag adhatta ki a teljes oldal magasságát. Erre utal az előoldal bal szélén (s így a hátoldal jobb szélén) látható, két kör alakú tüske és egy íves csík formájú kivágószerszám nyoma, amelynek középvonala nagyjából az eredeti oldaltükör középvonalába esett. S végül erre utal az is, hogy a hátoldal első fennmaradt sorában olvasható „*scent*” szó az alatta következő sorokénál beljebb kezdődik, s tőle balra egy cirkalmas, hosszan elnyúló iniciálé halvány részletei láthatók. Márpedig ez azt jelenti, hogy a hátoldal felső részén új szermó kezdődött. Összevetve mindezt az előoldal fennmaradt utolsó sorában olvasható, az elbeszélést lezáró „*Amen*”-nel, gyakorlatilag kizárja, hogy az előoldalon ezt követően új szöveg kezdődött volna, mivel akkor alig néhány sort követően állna a hátoldal tetején a cirkalmas iniciálé. Ez is azt valószínűsíti tehát, hogy a fennmaradt szalagok közül a szélsők az oldal közepéről, a másik kettő pedig az oldaltükör legalsó részéből lett kivágva.

2.1.3. A Königsbergi Töredék lapjának mérete 190 x 140 mm (Szily 1894: 399: 7½ hüvelyk magas és 5½ hüvelyk széles; l. még: Tóth 2009b: 230. Máshol Tóth Péter egészen téves adatot említ: Tóth 2009: 98). Az egykori fóliót, amelyből a szalagokat kivágták, szintén azonos méretűnek tekinthetjük fel a szalagok mérete és elhelyezkedése alapján.

A megfelelően összeillesztett szalagok Szilády Áron-féle fényképe alapján megállapítottam, hogy a sortávolság jó közelítéssel 4,8 mm. Feltételezve, hogy mindkét oldalon egyformán 10–10 mm-es alsó és felső margó volt a törzsszöveg alatt és felett, ebből az a következtetés adódik, hogy mindkét oldalon 35 sornyi szöveg állhatott. (A következtetés mögött meghúzódó elemi számítás az alábbi: $\text{entier}\{[190-(2 \times 10)]/4,8\}=35$.)

Tanulmányomban a fennmaradt sorokat, illetve sortöredékeket ennek megfelelően számozom.

Tehát az A oldalon fennmaradt legfelső sor, melyből a „*gukeritu*” szó olvasható csupán, a 8. sor; a 9–17. soroknak a baloldali és jobboldali szélső oszlopa maradt fenn, a 18–28. sorok maradtak fenn lényegében teljes szélességükben (a 28. sor jobboldali oszlopának csak a felső része), a 29–35. soroknak pedig a két középső oszlopa.

A B oldalon fennmaradt a 9–17. sorok bal- és jobboldali oszlopa, a 18–27. sorok lényegében teljes szélességükben, a 28. sorban a két középső és a jobb szélső oszlop szövege, a 29–35. soroknak a két középső oszlopa.

A továbbiakban a szöveg egyes helyeire az illető oldal betűjelével, majd az ezt követő „/” jel után a sor számának a megadásával fogok utalni. Az egyes sorokra történő hivatkozásaim azonosításához célszerű Benkő könyvének 42–43. oldalain látható transliterációkat használni; a saját szövegrekonstrukcióim összefoglalásaiban (6. és 7. fejezet) a sorszámozást is megadom.

A C oldali Töredék kilenc sorának számozása E. Abaffy Erzsébet szövegközlésében azonosítható (E. Abaffy 1990: 125–126).

2.2. Az Ó-magyar olvasókönyv a Königsbergi Szalagok és a Töredék kapcsolatáról

Az Ó-magyar olvasókönyv bevezetője azonos bifólióból származónak tartja a Königsbergi Töredéket tartalmazó lapot és azt, amelyik szétszabdalásával keletkeztek a Königsbergi Szalagok. Feltételezett összetartozásukról az alábbi szemléletes leírást nyújtja:

„A kódex bekötéséhez a {kódexével} körülbelül egyező lapnagyságú, szétszaggatott magyar nyelvemlékes kéziratnak egymással összefüggő, egybetartozó hártylevél-párját használta fel az egykori könyvkötő, még pedig úgy, hogy a kiterjesztett két levélnyi hártyalapot nem a hajtásvonalban metszette szét, hanem az épen hagyott első levélhez hozzászabta még a második levél fél-újjnyi keskeny belső margóját is. Az ép első levelet azután a latin kódex kötéstáblája és szövegének első lapja közé védőlevélül (Vorsetzblatt) alkalmazta s úgy erősítette a kódexbe, hogy a második levél hozzászabott keskeny csonkját a kódex első és második íve (...) közé csíptette. A védőlevél első lapjának felső negyedén olvasható a meglehetősen merev, nagybetűs gótikus írással írt 9 soros *Königsbergi Töredék*. ... A második levélnek a latin kódex első és második íve közé fűzött margóján néhány a Töredékével azonos írású, tehát szintén magyar nyelven írt sor elmetasztott első, illetve (a hátlaapon) utolsó betűi mutatkoznak. ... A második levél megmaradt, magyar szöveggel beírt, részét ... szalagokra szabdalta fel a könyvkötő” (ÓMO 174–175). A fentiekben említett, a margón mutatózó betűmaradványok felsorolását is megtaláljuk a kötetben (ÓMO 184).

Miután az Ó-magyar olvasókönyv bevezetője elbeszélte az emlékek előkerülésének és feldolgozásának a történetét, rátér az egyes részek vázlatos tartalmi ismertetésére. Ennek elején így fogalmaz: „A magyar szöveg két részét lapbeosztásának megfelelően is nyilván három elmélkedésre vagy legendatöredékre kell tagolnunk” (ÓMO 179), s ezután „I.” alatt a 9 soros Töredék, majd „II.” alatt a szalagok előoldalán szereplő elbeszélés, s végül „III.” alatt a szalagok hátoldalán olvasható szöveg rövid tartalmi ismertetését adja. Ezt követően azonban az alábbi fontos észrevételt teszi: „Könnyen meglehet azonban, hogy a magyar nyelvemlékes kéziratban e részek a természetesebb II., III., I. sorrendben következtek egymást. *Zacher* is azt hiszi, hogy a könyvkötő a hártylevélpárt felszabdálás előtt kifordította. Eredetileg tehát a szalagokra metélt levél lehetett az első, az épen maradt levél (előzéklap) pedig a második. Ez esetben a KT a harmadik lapra esett.” Értsd: a „harmadik oldalra”. A szakirodalomban mindmáig használatos a „lap” szó ’oldal’ jelentésben. Magam a köznyelvi jelentéshez alkalmazkodva a „lap”-ot ’fólió’ jelentésben használom, melynek tehát előoldala és hátoldala van. A Magyar Könyvszemlében a 2000-es évek eleje óta megjelent publikációimban is ehhez a szóhasználathoz alkalmazkodtam, itt is ezt követem. Majd így folytatja az Ó-magyar olvasókönyv: „De így is csak akkor lehetett közvetlen folytatása a III.-nak, ha a felszabdalt levélpár a nyelvemlékes kézirat valamelyik 3 vagy 4 hártylevélből álló ívének (ternio, quaternio) középsője volt” (ÓMO 180).

Szigorúan véve ez utóbbi állítás téves; csak abban az esetben helytálló, ha azonos bifólióhoz tartozott a Töredék és a szalagok. Amennyiben nem, akkor nem szükségszerűen igaz: l. erről a lejjebb, a 2.5. alfejezetben.

2.3. A Königsbergi Szalagok hátoldali szövegének és a Töredéknek az összetartozásáról

2.3.1. Ha összehasonlítjuk a B és C oldal szövegét, szóhasználati és megfogalmazásbeli azonosságokat tapasztalhatunk. Például a B oldal 24–25. sorában ez olvasható: „szűz leány fiat szült, [a]miben csodát mutott (!), és anya tartja ölében” (Benkő „A” típusú értelmezése: 58). A C oldal 4–6. sorában ez áll: „Tudjuk, látjuk (őt) szűz leánynak, [a]ki ölében tart csodálatos fiat, fürösztí, mossa, eteti, emleti, úgy, [a]mint anya szülöttét” (Benkő „A” típusú értelmezése: 57).

A B oldali szöveg töredékesen fennmaradt utolsó három sora tartalmilag jól kapcsolódik a C oldal mondanivalójához.

2.3.2. Ha fényképek alapján összehasonlítjuk a szalagok hátoldalának írását a Töredékével, ezeket első ránézésre is hasonlóaknak találjuk. Gondosabb vizsgálattal ennél többet is mondhatunk: a B és a C oldal azonos kéz írása!

Mindezt azért jelenthetem ki határozottan, mivel egész kis szótár állítható össze azokból a szavakból, amelyek mind a B, mind a C oldalon felbukkannak.

Ilyenek az alábbiak: *ana* (B/25. – C/6.); *bynut* (B/12. – C/9.); *chuda* (*chudat* B/25. – *chudaltus* C/5.); *esmer* (*esmerum* B/27. – *esmeriuc* C/7.); *fiot* (B/24. – C/2.); *ozu-* (*ozun* B/23. – *ozut* C/7.); *scilut* (*scilut* B/24. – *sciluttet* C/6.); *scola* (*scola* B/23. – *scolanac* C/1.); *scuz lean* (B/24. – C/2., C/4.); *segnec* (B/23. – C/3.); *tart* (*tartia* B/25. – *tart* C/5.); *vleben* (*uleben* B/25. – *vleben* C/5.); *ysten* (B/15. – C/7., C/8.; a B/22. előfordulást szándékosan mellőzöm az 2. fejezet 1.2. pontjában írottak miatt).

Bár csupán a C oldal fényképe ad éles rajzolatú képet, a B oldalé sok helyen meglehetősen elmosódott, de nagyítóval vizsgálva és a betűcsoportokra is tekintettel összehasonlítva az írásképeket, azokat egyértelműen azonos kéztől származóknak mondhatjuk! (Utólag konstataáltam, hogy ilyen megállapítással már B. Lőrinczynél (1953: 7) és Benkőnél (183) is találkozunk.)

2.3.3. Még egy meglepő hasonlóságot említek meg a B és C oldal szövegeit illetően. Noha az A oldalon egy-egy teljes sor a belső szóközöket és írásjeleket is számítva átlagosan mintegy 60 karakter terjedelmű, ez az érték a B oldal esetében csupán 47 karakter (l. a 6.2., illetve a 7.3. alfejezetbeli hipotetikus eredeti szövegeknél). A C oldal teljes sorai ez utóbbival közel azonos értéket, átlag 49-et adnak. Egy helyesírási vonatkozású hasonlóságról pedig a 3. fejezet 1.1. pontjában lesz majd szó.

Itt jegyzem meg, hogy az A oldal írása is ugyanattól a kéztől való, mint a B és C oldalé (ÓMO 175). Téves B. Lőrinczy Éva azon feltételezése, miszerint az A oldal és a B oldal fennmaradt szövegének hét felső sora más kéztől származna, mint a B oldal további részei (B. Lőrinczy 1953: 7).

2.4. A B és C oldal szövegét összekapcsoló részlet

2.4.1. Amint az 2. fejezet 1.2. pontjában említettem, több megfigyelés egyértelműen arra utal, hogy a szalagok által fenntartott szöveg a szétvágott lap alsó részén állt. Vagyis a hátoldali szöveg utolsó sorának két középső oszlopában olvasható „[q]ui mia vrduguc scurnevlen[ec]” részlettől jobbra – a jobboldali csík szélességéből megállapíthatóan – a belső szóközökkel együtt ebben a sorban mindössze 13–16 további karakter állhatott. A szalagok hátoldali szövegének és a Töredék szövegének tartalmi kapcsolódása alapján igen nagy valószínűséggel tételezhetjük fel, hogy a szalagok hátoldali utolsó sorát közvetlenül követte a Töredék első sorának eleje: „ug scolanok.” A Töredék kilenc sorát elolvasva pedig meglehetősen valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy ezt megelőzően, a hiányzó sorvégen ennyi állhatott: „es chudalcodvan” – ami a szóközzel együtt 15 karakter hosszú. Vagyis a Töredék erős hitetlenkedést kifejező elmélkedésének bevezetője – Benkő átírási és jelölési eljárását követve, melyeket majd részletesen ismertetek a 4.5. alfejezetben – így rekonstruálható: „[q]ui mia vrduguc scurnevlen[ec] [es chudalcodvan] ug scolanok.”

Ennek az eredetit lehetőség szerint pontosan követő értelmezése (Benkőnél „A” típusú értelmezés): „ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának:”; ma használatos megfogalmazásban pedig (Benkőnél „B” típusú értelmezés): „aki miatt az ördögök szörnyülködtek és csodálkozva így szóltak:”

A B oldal szövegéből a C oldalra átvetető kikövetkeztetett részlet „A” típusú értelmezését választottam jelen tanulmányom címéül.

2.4.2. Itt néhány szóval kitérek arra, hogy miért éreztem indokolt feltételezésnek a „*chudalcodvan*” szóalak használatát. A *chuda*, illetve képzett alakja háromszor is jelentkezik a szalagok hátoldali szövegében, illetve a Töredékben, és pedig (Benkő, ill. E. Abaffy átírása szerint) „*chudut mutut:*”, „*Ez levn vy ignec. chud[ia]*”, „*qui vleben tart chudaltus fiot.*”, így használata könnyen lehetséges még egy további helyen is. Mind a *-kod* visszaható igeképzőre, mind a *-ván*, *-vén* határozói igenévképzőre számos példát találhatunk legkorábbi kódexünkben. Sőt, a *-ván*, *-vén* képző még magában a hátoldali szövegben is felbukkan: „*ele menuen bethle[hembele]*”. Ezért elegendőnek érzem, ha hivatkozom arra, hogy a Jókai-kódexben tízszer fordul elő a *csudáلكodik* visszaható ige, s közülük négy-szer éppen a „*czudalkoduan*” alakban (Jakab 2002: 61); a Müncheni-kódexben a *csudáلكodik* közel félszázszor, s ezek között a *csodáلكodván* ötször (Nyíri 1993: 62). Arra vonatkozóan, hogy a szóbelseji *k* hangot vajon *c* vagy *k* betűvel jelölte-e a szöveg, biztos válasz nem adható, mivel a hátoldal szövegében és a Töredékben veláris magánhangzó előtt kétszer *c* betű áll (*coronaia*, *tacaruta*), amely a „szabályos” átírás, de a *k* alkalmazása is előfordul. Ez utóbbi „szabálytalan” átírásra biztos példa a *pukul[n]oc* szó, és elvileg lehetséges egy további is a *kut* szótöredékben is, amely már Nagy Gyula átírásában is így szerepel. Magam a „szabályos”, *c*-vel történő átírást feltételeztem. És végül megjegyzem, hogy az *es* kötőszó többször előfordul a hátoldal szövegében, a kiegészítést nem igénylő esetek száma öt.

2.4.3. Annak idején *csodáلكozva* vettem tudomásul, hogy az Ó-magyar olvasókönyv fent idézett megállapításai ellenére maga Jakubovich Emil ezt a valószínűsíthető szövegkapcsolatot nem észlelte, és erre sem itt nem utalt, sem valamely későbbi publikációjában.

És noha Benkő Loránd is ezt mondja: „Azoknak a sejtéseknek mindenesetre igazuk lehet, melyek az egész szövegkomplexus eredeti rendjét a Szalagok első lapja – a Szalagok második lapja – A Töredék sorban vélik megtalálni” (27), de ennél tovább nem lép, lehetséges szövegkapcsolatról nem tesz említést.

2.5. Egy bifólióhoz tartozott-e a B és a C oldal?

2.5.1. A fentiek szerint a legtermészetesebbnek tűnik az Ó-magyar olvasókönyv által említett lehetőség, miszerint ugyanazon bifólióhoz tartoztak a szala-

gok és a Töredék. Ebben az esetben a bifólió két levele közül a jobboldali maradt meg épségben s a baloldali lett összeszabdalva (ÓMO 180).

Ehhez kapcsolódva megemlítem, hogy a C oldal tetején álló magyar nyelvű szöveg sortávolsága 5 mm; vagyis $\approx 4\%$ -kal nagyobb, mint az A és B oldalak sortávolsága. A Töredék alatt 33 sornyi latin szöveg van a magyar nyelvű sorok betűformálásával teljesen azonos írással; ennek viszont csupán 4 mm-es a sortávolsága, ami a felette lévő magyar szövegének csupán a 80%-a. Nézetem szerint ez annak a jele, hogy a másoló latin szöveg írásában jóval nagyobb rutinnal rendelkezett, mint magyar nyelvűében.

Ami a B és C oldalon minimálisan eltérő sortávolságot illeti, ennek okát abban látom, hogy amikor a másolást végző számára egyértelművé vált, hogy a szövegnek viszonylag kis része, mintegy ötöde átkerül a következő oldalra, az új oldalon igyekezett kissé testesebbé tenni ezt az utolsó néhány sort, hiszen elegendő hely állt a rendelkezésére.

2.5.2. Szeretném felhívni a figyelmet arra, – főleg a matematikusi gondolkodásmódot értékelő olvasókét –, hogy az Ó-magyar olvasókönyv által említett mellett egy másik lehetőség is elképzelhető, amely ugyanígy lehetővé tenné, hogy a kilenc soros részlet a szalagok hátoldalán olvasható szöveg közvetlen folytatása legyen. Ugyanis elképzelhető, hogy a szalagok nem ugyanahhoz a bifólióhoz tartoztak, mint amely jobboldali lapjának előoldalán a kilenc soros magyar szöveg van, hanem a kódex illető füzetének eggyel beljebb elhelyezkedő bifóliójához és ennek jobboldali fólióját képezte a szalagokká szétvágott kódexlap.

2.5.3. Hogy melyik lehetőség áll fenn, azt a keskeny oldalcsíkon található betűmaradványok esetleg eldönthetik. E betűmaradványokat az Ó-magyar olvasókönyv felsorolja; az előoldal bal szélén 10 sorból jelez valamilyen maradványt: 1 esetben egy betűpárt, 4 esetben egy-egy betűt, és 5 esetben csak írásjelet. A hátoldal jobb szélén 12 sorban jelöl valamit: egyszer egy betűhármast, kétszer betűpárt, 4 esetben egy-egy betűt, 5 esetben írásjelet (ÓMO: 184). Azt azonban nem adja meg, hogy ezek a karakterek egymás alatti sorokhoz tartoznak-e egyáltalán, és hogy az oldalnak melyik részére esnek. Azt feltételezve, hogy egymás alatti sorokhoz tartoznak, a közel teljes hosszukban ismert sorokkal ezek a szélső betűk nem korrelálnak. Így abban az esetben, ha a teljes hosszukban fennmaradt soroknak a magasságába esnének e betűmaradványok, akkor biztonsággal lehetne azt állítani, hogy a szalagok nem ugyanahhoz a bifólióhoz tartoztak, mint a Töredék. Minden más elhelyezkedés esetében bizonyosat nem lehet mondani.

2.5.4. 2009-ben megjelent tanulmányában Tóth Péter az Ó-magyar olvasókönyv elgondolását tette magáévá, miszerint a Töredék és a szalagok ugyanahhoz a bifólióhoz tartozhattak; a másik lehetőséget ő sem említette meg. Ellenben azt a fontos gondolatot vetette fel, hogy a Töredék és a szalagok szövegét tar-

talmazó bifólió egykoron hozzátartozott magához a kódexhez. Így ír: „Ez a duplaoldal eredetileg az emlékek őrzőkódexe utolsó ívfüzetének legfelső, könnyen eltávolítható duplaoldalát képezhette” (Tóth 2009b: 230, l. még: Tóth 2009c: 233, 2009: 115). Tóth Péter „legfelső”-je alatt az összehajtás utáni „legbelső” bifóliót kell értenünk. E feltételezés igazolásához a keskeny margócsíkon fennmaradt sorszámi betűk vizsgálatát javasolja (Tóth 2009: 109). Azt Tóth Péter természetesen tévesen mondja, hogy az emlékek fizikai összetartozásának gondolatát mindeddig még senki nem vetette fel a magyar kutatás történetében (Tóth 2009: 109); amint láttuk, az Ó-magyar olvasókönyv bevezetőjében ez a gondolat már szerepel.

2.5.5. Önmagában igen érdekes kérdés, hogy mindössze egyetlen bifóliónak két és negyed oldalán volt-e magyar nyelvű szöveg, vagy pedig több fólió is magyar nyelvű szöveget tartalmazott és ezek mind a könyvkötő késének estek áldozatul. Az első esetben csupán a mindkét oldalán magyar szöveget tartalmazó lapot szabdalta fel a 15. századi könyvkötő a kódex kötésének megerősítéséhez és a nagyrészt latin szöveget tartalmazó másik lapot pedig visszaillesztette a kódex elejére.

Függetlenül attól, hogy e lehetőségek melyike áll fenn, a fenti bizonyítékok alapján megalapozottan jelenthettük ki, hogy a Töredék szövege a szalagok hátoldalának közvetlen folytatója.

3. A legkorábbi szövegemlékeink kronológiai és általános kérdései

3.1. Königsbergi Szalagok előoldali és hátoldali szövegeinek eltérő jellegzetességeiről

3.1.1. Amint a bevezetőben említettem, jónéhány évvel ezelőtt a Königsbergi Szalagokat olvasva az elő- és hátoldali szövegek közötti érdekes különbségre figyeltem fel. Ez azért is meglepett, mert Benkő monográfiájában azt mondja a Töredékben és a szalagok két oldalán fennmaradt összesen „három” szövegről, hogy „a fennmaradt másolati szöveg mindhárom részének írásbelisége és nyelvéllapota meglehetősen azonos képet tár elénk, köztük lényegbevágó differenciákat kimutatni csak a *-ság*, *-ség* képző külön-, illetőleg egybeírásában lehet” (27–28).

A 2. fejezetben elmondottak alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a szalagok hátoldalán és a Töredékben fennmaradt szövegek nyelvéllapota „meglehetősen azonos”. Meglepő ellenben a szalagok elő- és hátoldali szövegei közötti különbség, amelyet Benkő Loránd nem észlelt.

Az általam annak idején észrevett eltérés az volt, hogy az A oldalon alig láttam y-t, az összetartozó szöveget megőrző B és C oldalakon viszont elég sokat. Számszerűsítettem is ezt az észrevételemet. Benkő Loránd transzkripciója sze-

rint (42–43) az *i*-szerű és *j*-szerű hangok jelölésére az A oldalon 4 *y* és 30 *i* betű szolgál, valamint egy *J* betű (a *Josepnec* név elején); a B oldalon – lényegében ugyanolyan hosszúságú szövegben – viszont 17 *y* és 30 *i* található. A C oldal magyar szövegében 12 *y* és 17 *i* fordul elő (E. Abaffy [1990: 125–126] átírását használtam).

Az A oldalról leolvasható szövegben négy *y*-t ad meg Benkő Loránd. Közülük az egyik egy önmagában álló *y*, közvetlenül előtte és utána betűk nem olvashatók (A/30. sor), és ezt az *y*-t sem az 1895-ös Nagy Gyula-féle átírás, sem az Ómagyar olvasókönyv átírása nem tartalmazza. Ha ezt a némileg kétséges előfordulást nem vesszük figyelembe, akkor mindössze 3 *y* marad: az A/19. sorban a „[h]yu”, az A/24. sorban az „ystense[g]nec” és az A/33. sorban az „ysten” szavakban. Figyelemre méltó, hogy az oldalon korábban kétszer is előfordul az *isten* szó, *i*-vel írva (A/16., A/18.). Emiatt elképzelhetőnek tartom, hogy a két *y*-os alak esetén a megszokás vezethette az eredeti lejegyzést készítő szkriptor tollát, és a két utóbbi esetben egy korábban használatos írásmód szerint írta le a szót.

Az *y* betűk aránya tehát az A oldalon négy *y*-al számolva $\approx 11\%$, (hárommal számolva $\approx 9\%$), a B oldalon $\approx 36\%$, a C oldalon $\approx 41\%$.

Az A, illetve a B–C oldalak adatainak különbségét igen lényeges, szignifikáns eltérésnek tartottam. Ebből nyilvánvaló, hogy az A, illetve a B–C oldal szövegének eredetije nem ugyanazt a hangátírási, mondhatnánk helyesírási rutint képviselték, és ennek legvalószínűbb oka az lehet, hogy nem ugyanabban az időben kerültek lejegyzésre.

Ebből az észrevételből az a roppant fontos tény is kiderült, hogy az a pap vagy szerzetes, aki a tartalmánál fogva számára érdekes két magyar nyelvű szöveget lemásolta, gondos munkát végzett: általánosságban bizonyosan karakterhelyesen másolta le a két különböző írásművet és nem módosította a helyesírást a saját kora szokásának megfelelően. Ezért maradhatott a különbség ennyire szignifikáns.

Még egy további következtetés vonható le a fentiekből: noha a C oldalon magasabb az *y*-k aránya, mint a B-n ($\approx 41\%$, illetve $\approx 36\%$), azonban ezt a különbséget nem érzem lényegbevágónak, sőt, e két adatot elég közelinek tartom ahhoz, hogy az eddigiektől különböző jellegű, nevezetesen egy helyesírási érvet nyújtsanak a B és C oldal szövegeinek összetartozásához.

3.1.2. A fenti észrevételemet követően több, különböző jellegű eltérést konstatáltam az A és a B–C oldalak szövegei között.

Az egyik érzékelhető különbség az összefüggő elbeszélést tartalmazó részek között, hogy míg az A oldali írásmű gördülékeny, szép magyarsággal megfogalmazott szöveg, a B oldali nehezkesebb, töredezettebb, alkalmasint szorosabban követi egy latin előkép nyelvi struktúráját. Ezek az eltérések jobban érzékelhetővé válnak, ha a szövegrekonstrukciós megfontolások alapján kialakuló szö-

vegeket hasonlítjuk össze. E különbség független az írások keletkezési idejétől, sokkal inkább megfogalmazóik személyiségétől és az előkép használatának jellegétől függő jellemzőről van szó.

Egy másik különbségnek már lehet korhatározó értéke. A 'menny' szó az A oldalon kétszer fordul elő birtokos jelzőként (A/20., A/25.). Benkő elképzelhetőnek tart mindkét helyen többes vagy egyes számban álló birtokos jelzőt, s a többes esetben jelzetlen formát is; de a lehetőségek mindegyike minden szótagban *e*-jellegű hangot hordoz: *mennyeknek*, *mennynek* vagy *mennyek*; ezek egykori kiejtése *mënyeknek*, *mënynek* ill. *mënyek* lehetett (50). A B oldalon háromszor jelentkezik a szó: *menýun* (B/19.), *muýun* <ɔ: munýun> (B/20.) és *mvnybe*[le] (B/22.), amelyek feltehető kiejtése *mënyön* (*mënyün*), *mönyön* (*münyün*), *möny belé* (*müny belé*) (51). Ezek tehát egy zártabb ejtés bizonyítékai: e mögött első sorban nyelvjárási, de akár jelentősebb időbeli különbség is állhat.

E zártabb ejtéshez kapcsolódik a *nem* szó több, *e* vokálisú lejegyzése mellett egyszer jelentkező *num* alakja (C/8.), s az egyszer előforduló *hanum* 'hanem' (B/27.); ilyenekre az A oldalon nincs példa.

A szövegek különbözősége a szóhasználatban is megmutatkozik. Ennek bizonyosságaként említem az A oldalról a [bi]sunsagut (A/11.) szót; *bezzeg* a B oldalon 'bizonyosság' jelentésben még a „bezzeg” szó fordul elő, éspedig kétszer is: *bezzug* (B/19.), *Bezzug segut* (B/28.).

Az A oldali szó szöveggörnyezetének „B” típusú értelmezése Benkő szerint: „bűnükrol tanúságot tett” (59), amit akár így is mondhatnánk „bűnükrol tanúbizonyúságot tett”. A B oldali *bezzeg* szavak szöveggörnyezeteinek „B” típusú értelmezései az alábbiak: „És hogy bizonyosan annak nevezzenek” (B/19.), illetve „E dolog számára a bizonyosságot is kívánja.” (B/28.). Tehát azonos fogalmat különbözőképpen fejezett ki a két szöveg; kétségtelenül az A oldali a későbbi.

Az egyetlen különbség a két szöveg között, melyet Benkő Loránd is említ (28), hogy a *-ság*, *-ség* képzővel létrehozott főnevek az A oldalon mindig egybeírt alakban találhatók: *scobodsagut* (A/11.), [bi]ssunsagut (A/11.), *cuetsegum* (A/19.), *cuetsegem* (A/23.), *ystense*[g]nec (A/24.), *cuetsegum* (A/25.), ellenben a B és C oldalon a képzők szóköz után állnak: *ysten seg* (B/15.), *výmad sagu*[t] (B/21.), *ysten segnec* (B/22–23.), *dýchev segut* (B/26.), *Bezzug segut* (B/28.), *setit segeb*[elevl] (B/33.), *scuz segnec* (C/3). A példák száma jelentős: az A oldalon hat, a B és C oldalon hét esetről van szó, ez egyértelműen a helyesírási normák különbözőségét mutatja. (Az A/35. sorbeli *dichev(seg)* képzője utólagos beszúrás.)

3.1.3. A fentiek alapján arra következtetnek, hogy nagy valószínűséggel más időszakban, legalábbis más környezetben lejegyzett szöveget tartalmaz az A oldal, illetve a B–C oldalpár. A nyelvtörténeti változások elemzésének szempontja azt kívánja, hogy ezt a két szöveget megkülönböztetve, egymástól elválasztva vizsgáljuk, tehát nem fogadhatom el Benkő Loránd azon nézetét, aki nem lát

okot arra, „hogya a KT. és Sz.-t ne egységes szöveggként fogjuk föl” (28). A fenti-ekben tárgyalt eltérések abba az irányba mutatnak, hogy a B–C oldali szöveg eredetije a régebbi.

Mivel a fenti vizsgálataink ahhoz a konklúzióhoz vezettek, hogy a Königsbergi Szalagok két különböző nyelvemléket rejtenek, így a következő kérdés, hogy miképpen hivatkozzunk rájuk.

3.2. A legkorábbi szövegemlékeink elnevezéséről

Legkorábbi szövegemlékeink megnevezésénél meglehetősen következtetlenség tapasztalható, amennyiben az eddig számon tartott négy emlék közül kettő, a leg-
régebb óta ismert Halotti Beszéd és Könyörgés (HBK), és a legkésőbbben előkerült Ómagyar Mária-síralom (ÓMS) szövegük tartalma alapján kapott nevet, a másik kettő ellenben annak a városnak a nevét viseli, ahol az emléket annak leválasztása előtt őrizték, illetve még ma is őrzik. De e két utóbbi eset is meglehetősen eltérő: a königsbergiek esetén az emlékek jellege – töredék, ill. szalagok – szerepel a névben, a gyulafehérvári kódex bejegyzései esetében annak korábbi megnevezését, a „Glosszák”-at módosították „Sorok”-ká. Mindez a sokszínűség a hagyománytiszt-
telet fényében másodlagosnak mondható és változtatást nem is kívánna.

Bár tény, hogy némi problémát jelent a „Königsbergi Töredék” és annak „Szalagjai” esete, különösen rövidítéssel írott formáikban. Ugyanis csak körülte-
kintő és precíz tudósok, mint például Benkő Loránd különböztette meg pontosan a „KT.” (Königsbergi Töredék), a „KTSz.” (Königsbergi Töredék Szalagjai), va-
lamint a „KT. és Sz.” (Königsbergi Töredék és Szalagjai) jelentését és rövidíté-
sét. Kevésbé alapos kutatók írásaiban mindez időnként összekeveredett és félre-
értésekre adott alkalmat.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Königsbergi Töredék Szalagjai valójában két, helyesírásukat illetően különböző, s feltehetően eltérő időben lejegyzett nyelvemléket tartalmaznak, melyek közül az egyik folytatása maga a Töredék, elkerülhetetlennek tűnik az elnevezések újragondolása.

Azon az állásponton vagyok, hogy a tartalma alapján elnevezett és legtöbbet hivatkozott két nyelvemlékünk nevén szükségtelen változtatni, a töb-
bieket azonban érdemes a tartalmuk alapján elnevezni.

Ennek megfelelően a Königsbergi Szalagok hátoldalán megőrzött szöveget, valamint az ezzel összefüggő, a Königsbergi Töredék által fenntartott kilenc sort „Szűz Mária Csodája” néven fogom említeni és „SzMCs” alakban rövi-
díteni. E megnevezés rövid tartalmi azonosítást nyújt, s mindhárom szavát tartal-
mazza maga a szöveg.

A Königsbergi Szalagok előoldalán megőrzött szöveg a hagyományosan „Angyali Üdvözet” név alatt ismert bibliai jelenetet mondja el. A nyelvemlék megnevezésében biztosítani szándékozom az erre történő egyértelmű utalást, de

egyúttal jelezni kívánom, hogy itt egy régi magyar nyelven írt szövegről van szó, ezért az „Ó m a g y a r   A n g y a l i   Ü d v ö z l e t” megnevezést fogom használni és az „ÓAÜ” rövidítéssel fogok hivatkozni rá.

S végül a Gyulafehérváron őrzött, ferences szerzetesek által összeállított prédikációs segédkönyvbe lejegyzett öt-, négy-, illetve hatsoros magyar nyelvű distinctiókat „Ferences Prédikációs Vázlatok” néven különböztetem meg és „FPV” formában rövidítem.

Így az egységesen hárombetűs rövidítések megfelelő egyedi azonosítást biztosítanak legkorábbi összefüggő szövegű nyelvemlékeink számára.

3.3. A Ferences Prédikációs Vázlatok nyelvi jellegzetességeiről

3.3.1. A Ferences Prédikációs Vázlatokat tartalmazó kódex tartalmáról Madas Edit 1993-ban adott pontos leírást. Ebben azonosította a kódex törzsszövegét lejegyző hat szkriptor írását. Megállapításai szerint a kódex másolása rövid idő alatt történhetett, készítési idejéről az írások paleográfiai jellegzetességei és a benne szereplő oklevélszövegek alapján a 14. század első negyedét jelölte meg (Madas 1993: 4). Később kissé tágabb időhatárt engedve ezt a 14. század első harmadára tette (Madas 2007: 86, 2009: 228).

Az első magyar nyelvű vázlat a kódex 50. fóliója előoldalán, a második a 125. fólió előoldalán található; Madas Edit megállapítása szerint mindkettő a IV. számú kéz által írt latin szöveghez kapcsolódik, s a magyar bejegyzéseket is ugyanez a szkriptor készítette (Madas 1993: 4/22 j.) A harmadik magyar nyelvű bejegyzés a kódex legutolsó, 154. lapja előoldalának alján látható; írása a fénykép alapján a törzsszöveget író hat kéz egyikével sem azonosítható egyértelműen.

3.3.2. Benkő Loránd arra a következtetésre jutott a Ferences Prédikációs Vázlatok vizsgálata alapján, hogy a szövegek eredetije „talán fél évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát” (26). Azonban a magyar nyelvű bejegyzések másolati jellegét illetően maga Benkő is kifejezi ambivalenciáját. Így ír: „A magyar szöveg lapalji beírású jellege, valamint az egyes szakaszoknak egymástól viszonylag távol eső lapokon és feltehetően nem egyidőben való lejegyzése ugyanis megengedi, sőt látszólag valószínűsíti is, hogy a vele kapcsolatos latin rész leírója maga kompilálta a lapszélekre, lapaljakra írt latin distinctiókat, s ezeket három ízben magyarra is lefordította a lap aljára írva. Ám végeredményben azt sem zárja ki semmi, hogy mint nyilván az előzményül szolgáló latin prédikációkat, prédikáció-vázlatokat, azonképpen a magyar distinctiókat is másolta: vagy elhelyezkedésükben is előzményét követve, vagy maga választva, képezve a marginális formát” (22–23).

Így felvetődik a kérdés, hogy melyek azok a nyelvtörténeti jellemzők ebben az összességében is szerény terjedelmű, 15 sorban mindössze 50 szót tartalmazó szövegben, amelyek alátámaszthatják, hogy még a 13. századból erednek.

3.3.3. Ezt vizsgálva magam egy lényeges különbséget észleltem a harmadik bejegyzésben az első kettőhöz, főleg a legelsőhöz képest. Meglepő módon erre vonatkozó utalást nem láttam az eddigi szakirodalomban. Ugyanis az első két bejegyzésben a *k* hang jelölésére összesen kétszer szerepel a *c* betű, s 16-szor a *k*. A két *c* betű morfémahatáron, mássalhangzó előtt áll, a *k*-előfordulások közül öt szó elején, palatális magánhangzó előtt, így ez a hét eset „szabályos”-nak mondható jelölés, hasonlóan pl. az ÓAÜ által követett eljáráshoz vagy az Anonymus-gesztáéhoz. De a többi 11 *k* alkalmazása teljesen „szabálytalan”, közülük öt-öt szó belsejében mássalhangzó előtt áll, illetve a szó végén fordul elő, egyik pedig szó elején van, veláris magánhangzó előtt.

A fentiekkel szemben a harmadik magyar nyelvű bejegyzésben egyetlen egy *k* sem fordul elő! Találunk viszont szóvégi helyzetben három *c*-t, emellett három *ch*-t: *nepnech*, *fianach*, *halalanoch*! Az egyetlen további *k*-hang jelölésére – szó elején – a *qu* betűpár szolgál. Így az első két vázlat és a harmadik a *k* hang jelölése szempontjából a lehetséges spektrum két végétét képviseli: az első kettő a *k* hangot az esetek 90%-ában *k*-val írja, ami egy „modern” jelölés. A harmadik esetében esetleg idegen hatásra is gondolhatunk, de inkább egy jóval korábbi helyesírási rutin alkalmazását láthatjuk benne.

3.3.4. Ha összehasonlítjuk e harmadik vázlatot a Halotti Beszéd és Könyörgés szövegével, többféle hasonlóságot is konstatálhatunk:

- a *k* hang *ch*-val történő lejegyzésére, amely a FPV-ban a *nepnech*, *fianach*, *halalanoch* szavakban jelentkezik, megemlítem a HBK *turchucat* szavát (olvasata: *turkokát* {*turkát*} (48); Benkő feltevése szerint a *turchucat* téves másolat *turchat* helyett (23), ennek felel meg a kapcsos zárójelbeli olvasat);
- a FPV-beli *tonohtuananac* (olvasata: *tanohtuányának* (53)) szavában jelentkező *χ* hangra példa a HBK-ból a *zoboducha* (olvasata: *szobodoχχá* (48));
- a *-val*, *-vel* rag *χ*{*h*}-val hangzó alakjára, amely a FPV-ban a *scemehel* (olvasata: *szēmēhel* {*szēmēxel*} (53)) szóban látható, a HBK-ból idézem a *zumtuchel* (olvasata: *szümtükxel* (47)), *szumtuchel* (olvasata: *szümtükxel* (48)), illetve a *kegilmehel* (olvasata: *kēžilmēxel* (49)) példákat;
- a tövéghangzó meglétére a *Nemzetui* szóban (olvasata: *Nemzētüi* (53)) a HBK-ból említhető a *intetvinec* (olvasata: *intetüinek* (47–48)) és az *ildetuitvl* (olvasata: *ildetüitül* (48)).

Másrészről viszont – meglepő módon – a HBK-beli illeszkedetlen *halalnec*, *puculnec* állapottal szemben a FPV-ban *tonohtuananac*, *uarasanac*, *fianach*, *halalanoch* és *ascunnac* illeszkedett alakokat találunk. (És érdekes módon éppen az első vázlatban fordul elő egy illeszkedetlen alak: *Habrosagben*.)

Összességében tehát a harmadik vázlat több szempontból a HBK nyelvéllapotához közelinek tűnik, így feltehetően a kora is ahhoz közeli. Így ennek esetében a Benkő által vélelmezett korábbi eredeti megléte nagyon valószínű, s nem

csupán egy fél évszázadot, hanem akár másfél évszázadnyi különbséget is kitehet. Sőt, még akár az is lehetséges, hogy Gyulafehérvári Kódex tartalmilag idekapcsolódó, rímtelen latin szövege éppen a rímes magyar distinkciók alapján jött létre!

3.3.5. Az első vázlatból az előbb említett illeszkedetlen *Habrosagben* alak, a második feljegyzésben pedig a tövéghangzós *ielenetiben* (olvasata: *jelēnetiiben* (53)) utalhatnak arra, hogy e két magyar nyelvű distinkció esetében is okkal tételvezhető fel egy korai eredeti, amelynek helyesírását a másolás során nagyrészt aktualizálta a lejegyzés készítője.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy e margóra írt feljegyzések, még ha korai mintáik lehettek is, ahogyan Benkő Loránd – nem alaptalanul – vélelmezi, nem minden részletükben őrizték meg eredeti alakjukat a Gyulafehérvári Kódexbeli másolatukban. Emiatt a feljegyzések kronológiai besorolását nehezen látom kivitellezhetőnek.

3.4. A legkorábbi szövegméleink relatív kronológiája

3.4.1. A 3.1. alfejezetben kimutattam, hogy a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldalán megőrzött szövegek – tehát az Ómagyar Angyali Üdvözlés és a Szűz Mária Csodája – több jellegzetesség tekintetében is különböznek, ezért különböző időszakból származhatnak, s Szűz Mária Csodája lehet a régebbi.

Az alábbiakban kíséreljük meg a korábban alkalmazott eljárás általánosítását, vagyis az *i*-szerű és *j*-szerű hangok lejegyzésében mutatkozó *y*-gyakoriság vizsgálatát a többi korai nyelvemlékünk esetében is. Egyszerű számolással kapott eredményeimet az alábbi táblázat tartalmazza.

Az Ómagyar Angyali Üdvözlés esetében figyelembe vettem mind a Benkő átírásának megfelelő 4 darab *y*-os lehetőséget, mind az egyetlen különálló *y* elhagyásának esetét is.

A Ferences Prédikációs Vázlatokat is bevontam a vizsgálódásom körébe; csak az *i*-szerű vagy *j*-szerű hangok jelölésére használt betűket vettem figyelembe.

		y betű	i betű	J betű	Összesen	y aránya
Halotti Beszéd és Könyörgés	HBK	8	103		111	7,2%
Ómagyar Mária-siralom	ÓMS	41	13		54	75,9%
Szűz Mária Csodája	SzMCs	29	47		76	38,2%
Ómagyar Angyali Üdvözlés	ÓAÜ	4	30	1	35	11,4%
		3	30	1	34	8,8%
Ferences Prédikációs Vázlatok	FPV	0	15		15	0%

1. táblázat: Az *y*, mint *yndikátor*

Ezeket az adatokat nagyon meglepőnek találtam, mivel az öt emlékből egészen eltérő gyakorisági adatok jelentkeztek. Az egyik végletet az ÓMS jelenti, melyben az *i*-szerű és *j*-szerű hangok több, mint háromnegyedét *y* jelöli, a másik végletet a Ferences Prédikációs Vázlatok, ahol egyetlen *y* sem fordul elő. Másfelől meglepő, hogy a Halotti Beszéd és Könyörgés, valamint az Ómagyar Angyali Üdvözlét adatai elég közel állnak egymáshoz, noha kétségtelenül nem ugyanannak az évszázadnak a termékei: a számos nyelvi archaizmust mutató HBK a Pray-kódex törzsszövegéhez tartozik, amely még a 12. század vége előtt elkészült, az ÓAŰ bizonyosan jóval későbbi.

3.4.2. Hogyan lehetne támpontokat nyernünk korai összefüggő nyelvemlékeink keletkezési idejére vonatkozóan? Mivel ezekben a datálásra utaló konkrét adat nincs, összehasonlítás céljára csak a hely- és személyneveket, valamint ritkábban magyar közszavakat is tartalmazó latin nyelvű oklevelek vagy történeti művek jöhetnek szóba. S mivel a vizsgálandó nyelvemlékeinket Benkő Loránd – a HBK kivételével – a 13. századra tette, ezért célszerűnek tartottam, hogy Anonymus gesztájához forduljak.

Ugyanis kutatónemzedékek munkájának eredményeképpen a geszta elkészültének ideje ma már nagy pontossággal behatárolható. Magam egy 2012-ben megjelent publikációmban arra a következtetésre jutottam, hogy: „a geszta lezárásának időpontja mintegy 70%-os valószínűséggel esik az 1211 októbere és 1213 szeptembere közötti két éves időintervallumra, s ezen belül mintegy 40%-os valószínűséggel az 1212 áprilisa és 1213 márciusa közötti egy éves időszakra” (Holler 2012: 76).

A magyar nyelvemlékek datálásához történő alkalmazása szempontjából kétségtelen korlátot jelent, hogy másolatban maradt fenn. Így – természetesen – ebben a másolatban hibák is vannak, melyeket illetően a legátfogóbb analízis Benkő Loránd nevéhez fűződik (Benkő 1999). Korábbi dolgozataimban magam is rámutattam néhány olyan esetre, amikor biztosan állítható, hogy a másolás során hiba történt, így például az *ad ægæum mare* → *ad nigrum mare* (SRH 1: 91/18), a *per populos alpinos* → *per populos aliminos* (SRH 1: 112/9), vagy az *ad neopatram ciuitatem* → *ad cleopatram ciuitatem* (SRH 1: 92/15) részletek esetében (Holler 2008: 307, 2009: 323, 2012: 65).

3.4.3. Felvetődik a kérdés, hogy miképpen lehetne az egykori magyar hangátírási szokásokra nézve felvilágosítást kapnunk a geszta segítségével?

Anonymus a geszta számos magyar hely- és személynévének lejegyzésekor bizonyos hangzók esetében meglehetősen körültekintően járt el. Ez érvényes például az *s* – *sz*, vagy a *cs* hangokra. De ugyanez az *i*- és *j*-jellegű hangokat jelölő *i* és *y* betűket illetően már korántsem mondható el.

A gesztában jó néhány esettel találkozhatunk, amikor egy tulajdonnév különböző előfordulásainál egyszer *i*-s, másszor *y*-s változat szerepel. Például: *Atthile* –

Atthyle; Billa – Bylla; Boemi – Boemy; Igfon – Ygfon; Mezesinas – Mezesynam; Nir – Nyr; Nitra – Nytra; Scithicorum – Scythicorum; Souiou – Souyou; Thanais – Thanaydis; Titulum – Tytulensy; Ziloc – Zyloc. E tucatnyi szópár talán elég egyértelműen jelzi, hogy a két betű gyakorlatilag egyenértékű volt a geszta írója számára.

Ha azt próbáljuk megállapítani, hogy melyiknek a használata a gyakoribb és milyen arányban, akkor az egyes tulajdonnevek meglepően eltérő arányokat mutatnak. Például a *Nir – Nyr* páros esetében *i*-s alak kettő van, *y*-os négy, tehát az *y* aránya 67%. A *Nitra – Nytra* esetében az *i*-s változat 11-szer jelentkezik, míg az *y* csak 4-szer, tehát az *y* aránya itt csak 27%. A figyelembe veendő szavak közül a Tisza igen sokszor szerepel: első vokálisának négy *i*-s változata mellett 29 az *y*-osok száma, vagyis az *y* aránya 88%.

Mivel ennyire különböznek az egyes tulajdonnevek az *y–i* használatának arányait tekintve, megpróbáltam egy összesített számszerű adatot nyerni, amely a magyar szavak leírásakor alkalmazott *y*, illetve *i* gyakoriságára vet némi fényt. Ez azért kissé kényes kérdés, mivel latin szövegről lévén szó, külön kell választanunk a latin szavak karaktereit a magyar szavakban jelentkező *i*- és *j*-jellegű hangok jelölésétől. S például el kell különítenünk egy helynév latinul deklinált alakjában a latinos végződés betűit a név tövének betűitől!

Egy tájékoztató arány megállapítása céljából megvizsgáltam a magyar nyelvű alakban említett magyarországi helyneveket. Tehát nem foglalkoztam az Anonymus-kori Magyarországon kívül eső helyekkel, de még számba vettem a határon fekvőket. Nem vettem figyelembe azonban a latin változatúnak érzékelt neveket, például a *Danubius*-t, viszont a Tisza folyó *Tiscia* formában írt nevét alapvetően magyar szónak minősítettem, de *-ia* végződését már a latinhoz adaptált végződésnek éreztem. E több elemében szubjektív döntést kívánó, áttekintő jellegű vizsgálatnak az lett az eredménye, hogy 120 figyelembe vett előfordulásból 79-szer szerepelt az *y* és 41-szer az *i* betű. Az arány tehát 65,8% az *y* javára. Ez elég magas, s közelinek mondható az ÓMS-ban regisztrált 75,9%-hoz.

3.4.4. A gesztával fennálló időbeli azonosságra tekintettel megnéztem, hogy mit mond Gácsér Imre, az 1211. évi Tihanyi Összeírás helyesírásának monográfusa a terjedelmes oklevél *i – y* használatának kérdéséről. Ezt írja: „Az *i* és *y* jel hangértéke ugyanaz. Használatuk vegyes. ... A tövégi *i*-t, melynek általános jele az Árpád-korban *i* (...), többször *y*-nal jelöli a hitelesített változat, melyben egyébként is gyakoribb az *y*, mint a fogalmazványban. Elvértve a fogalmazványban is előfordul az *y* a tövégi *i* jeleként” (Gácsér 1941: 6). Ez a globális kép összhangban van a geszta elemzésekor kapott eredményünkkel.

3.4.5. A *th*-k *thanúsága*. – Mielőtt a végső következtetést levontam volna, a fentiek ellenőrzéseképpen megvizsgáltam az ÓMS egyedülálló jellegzetességét,

ugyanis a legkorábbi nyelvelméleink közül csak itt fordul elő a „henye *h*”: azaz az esetek többségében a *t* hangot *th* jelöli (Kniezsa 1952: 87). Számszerűen megadva 21-szer fordul elő a *t* hang jelölésére a *th* betűpár és 13-szor a *t* betű. Tehát az arány 62% a *th* javára, elég magas. A többi korai nyelvelmélünkben a *th*-nak nyoma sincs.

Kérdés, mennyire korrelál ezzel az Anonymus-geszta. Megállapíthatjuk, hogy a gesztában ugyanazon szó esetében előfordulnak *t*-s és *th*-as változatok is, azt jelezve, hogy a két megoldás nem ritkán csereszabatosnak mondható: *Botond* – *Bothond*; *Rutenorum* – *Ruthenorum*; *Tocsun* – *Thocsun*. Például *Tysciam* 4 esetben fordul elő, a *Thysciam* 12 esetben; az arány 75% a *th* javára. Kniezsa ezt mondja a gesztáról: „A *th* gyakori, de nem általános” (Kniezsa 1952: 81). Ez ép-penséggel érvényes megállapítás lehetne az ÓMS tekintetében is.

Az 1211-es Tihanyi Összeírásbeli *t* hangokról ezt írja Gácsér Imre: „Jele *t* és *th*. Körülbelül egyenlő arányban fordulnak elő” (Gácsér 1941: 7). Majd felsorol hat esetet, amikor a fogalmazvány *t* jelét a hitelesített példányban *th*-ra javították. Jelzi, hogy a felsorolást folytathatná. Ez arra mutat, hogy 1211-re a *th*-s írásmód vált korszerűbbé a *t*-vel szemben.

Mindezek arra utalnak, hogy az Anonymus-geszta, az 1211. évi Tihanyi Összeírás és az ÓMS a *t* – *th* jelölési arányokat tekintve nagyjából hasonló eloszlást mutatnak, ami keletkezésük időbeli közelségére utal, legalábbis az adatok egy ilyen hipotézisnek semmiképp nem mondanak ellent.

3.4.6. Mindezek alapján feltételezem, hogy az ÓMS létrejötté időben elég közeli lehet Anonymus gesztájához és a Tihanyi Összeíráshoz, s okvetlenül a 13. század első felére datálható. Mivel az ÓMS esetében nagyon magas az *y*-ok aránya (75,9%), feltehetően ez az arány fokozatosan csökkent a 13. század folyamán. Így az ÓMS utáni időszak terméke lehet a Szűz Mária Csodája a 38,2%-os adatával, és még későbbié az Ómagyar Angyali Üdvözet (11,4 vagy 8,8%).

Ez utóbbi elgondolásom ellenőrzése céljából megnéztem, hogy a magyar királyi oklevelekben előforduló, *i*-s vagy *j*-s hangokkal kezdődő tulajdonnevek esetében milyen arány mutatható ki a 13. század végén. A Szentpétery-Borsaféle regesztagyűjtemény névmutatóiban az „I + (Y és mássalhangzó)”, valamint a „J + (Y és magánhangzó)” szókezdetek betűit megnézve arra a megállapításra jutottam, hogy a 13. század utolsó negyedében – azaz 1272 és 1301 között – alig néhány %-ot ér el az *y* gyakorisága az *i*-vel szemben (RegArp IV: 297–301).

S hogy mindez nem véletlen, ezt igazolni látszanak az ÓMS-at fenntartó Leuveni Kódex magyar glosszái is. Található ugyanis kilenc további magyar szó a kódexben (a 222r, 279r, 285v oldalakon; lásd: ÓMO 131), s ezekben hat *i* fordul elő, de egyetlen egy *y* sem, ellentétben az ÓMS adataival, jelezve az időbeli távolságot. Míg az ÓMS-ból a *hullothya*, *olelothya* 3. személyű birtokos személyjeles alakokat idézhetem, melyekben *y* áll, az a z o n o s

kéztől származó glosszában (Vizkelety 2004: 129–130) *fugliabeleul* van *i*-vel! A paleográfiai elemzés szerint a kódex törzsszövege a 13. század harmadik negyedéből való, az egyszerre dolgozó két magyar anyanyelvű glosszátor bejegyzései pedig – az ÓMS-at is beleértve – a 13. század végéről (Vizkelety 2004: 28., 28/58. j.), igazolva az ÓMS másolati jellegét.

3.4.7. Meggyőződésem szerint az Ómagyar Mária-siralom és a Szűz Mária Csodája viszonylagos időbeli közelségének a bizonyítéka a 'bizony' jelentésű *bezzeg* szó előfordulása mindkét szövegben, szemben az Ómagyar Angyali Üdvözlettel, ahol ebben a jelentésben a *bizony* áll. Az ÓMS-ban az „*O ygoz symeonnaok bezzeg scouuo ere*” kifejezésben fordul elő, amely Benkő „B” típusú értelmezése szerint „Ő, az igazmondó Simeonnak bizony érvényes volt a szava”, tehát a jelentése ugyanaz, mint a SzMCs-ból a 3. fejezet 1.2. pontjában idézett két előfordulásban.

Érdekesnek és tanulságosnak tartom egyébként a *bezzeg* és a *bizony* szavaink vizsgálatának egyes fázisait az elmúlt évtizedekből: így Pais Dezső „Bezzeg, bizony” című dolgozatát 1953-ból (Pais 1953), a TESz nézetét (1: 292; 1: 310), majd a TESz álláspontját *bizony* kritikával illető Benkő Loránd véleményét (339–342), s végül az EWUng szikár szócikkeit (1: 102, 110), amelyek már figyelembe veszik Benkő véleményét.

3.4.8. Visszatérve szövegemlékeink kronológiájának kérdéséhez, a fenti elemzések alapján a négy, valóban összefüggő szövegű nyelvemlékünk relatív időbeli sorrendjét az alábbiak tartom: 1) Halotti Beszéd és Könyörgés, 2) Ómagyar Mária-siralom, 3) Szűz Mária Csodája, 4) Ómagyar Angyali Üdvözet.

3.5. A legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiájáról

3.5.1. A Halotti Beszéd és Könyörgés a Pray-kódex törzsszövegében maradt fenn, amelyet biztonsággal datálhatunk 1192 és 1196 közé (Kniewald 1939, Madas 2002: 116). A liturgiátörténet a szakramentárium magyarországi mintapéldányát a 12. század közepe tájára teszi (Madas 2002: 116). Kevésbé tartom valószínűnek, hogy már ebben a legelső kéziratban szerepelt volna magyar nyelvű temetési beszéd is, inkább valamelyik későbbi másolatába került bele, de az bizonyosnak mondható, hogy a Pray-kódex közvetlen előzményében a szakramentáriumot kiegészítő rituálék között már szerepelt. Benkő Loránd több érvet sorakoztatott fel a szöveg másolati jellege mellett (20–27).

Amint a 3.4. alfejezetben láttuk, a HBK helyesírási jellegzetességei Anonymus gesztájától és a Tihanyi Összeírástól oly mértékben különböznek, hogy eredeti lejegyzését ezeknél minimálisan egy negyedszázaddal, de akár egy fél évszázaddal korábbra kell tennünk. Ennek alapján szükségesnek érzem a Benkő által megadott „XII. század utolsó negyede” kormeghatározást (26) kiterjeszteni a

korábbi évtizedek felé, s magam a Halotti Beszéd és a Könyörgés írásba foglalását a 12. század második felére, ezen belül nagyobb valószínűséggel az 1160 és 1185 közötti negyedszázadra teszem.

Másrészt ugyancsak a 3.4. alfejezetben láttuk, hogy az Ómagyar Mária-siralom nagyon erős helyesírási hasonlóságokat mutat Anonymus gesztájával és az 1211. évi Tihanyi Összeírással. Ezért létrejötté legnagyobb valószínűséggel az 1200 és 1225 közötti negyedszázadra datálható.

3.5.2. Az alábbiakban egy külső kronológiai információ alkalmazásának a lehetőségét kívánom felvetni az Ómagyar Angyali Üdvözlötnek a szövegrekonstrukció során még részletesebben vizsgálendő háromsoros versbetétjéhez kapcsolódóan. A szövegrészlet az alábbi:

Ihul uagun sceuz leannoc lacadalma:

[ke]rali mogzotbelevl tamadatia:

d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia:

A Benkő Loránd által adott „B” típusú értelmezés második változata az alábbi (az első variánst nem tartom helyesnek):

Itt van a szűz leánynak a lakhelye,

akinek királyi fajtából való az eredése,

a dicső Áron-nemzetségből való a származása.

Úgy vélem, hogy az a magyar pap vagy szerzetes, aki ezeket a verssorokat éppen ilyenképpen fogalmazta meg, valószínűleg olvasta Aquinói Szent Tamás (1225–1274) *Summa theologiae* c. nagy műve harmadik részének alábbi sorait: „Unde et Aaron, qui fuit primus sacerdos secundum legem, duxit ex tribu Juda conjugem Elisabeth filiam Aminadab. Sic ergo potuit fieri ut pater Elisabeth aliquam uxorem habuerit de stirpe David, ratione cujus B. Virgo Maria, quae fuit de stirpe David, esset Elisabeth cognata; vel potiùs è converso, quòd pater B. Mariae de stirpe David existens, uxorem habuerit de stirpe Aaron: vel sicut Augustinus dicit, ..., si Joachim pater Mariae de stirpe Aaron fuit (...), credendum est quòd mater Joachim fuerit de stirpe David, vel etiam uxor ejus, ita ut per aliquem modum Mariam dicamus fuisse de stirpe David” (Thomas 1864: IV/280).

Aquinói Szent Tamás fent idézett elemzése sorra veszi azokat az elképzelhető leszármazási kapcsolatokat, amelyek logikailag megindokolhatják, hogy Szűz Mária egyrészt Dávid király házából származó, másrészt az első főpap, Áron nemzetségből való lehessen. Nézetem szerint e két tény egymás mellett szerepeltetése a versben, anélkül, hogy bármely további konkrétumra utalna, – s Aquinói Szent Tamás elemzéséből láthatóan további konkrétum nem is adható –, éppen arra utalhat, hogy ezt a rendkívül hamar széles körben ismertté vált művet a magyar szerző olvasta. Mivel Aquinói Szent Tamás e művét 1265 és 1274 kö-

zött írta, erre tekintettel az Ómagyar Angyali Üdvözet írása a 13. század negyedik negyedére datálható.

3.5.3. Figyelembe véve egyrészt egyes nyelvemlékeink *y* gyakoriságának lényegesen eltérő kvantitatív adatait (1. táblázat), másrészt az előző pontbeli datálási megállapítást, e két különböző jellegű, egymással összhangban lévő információ alapján legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiájára az alábbi becslés adható:

Halotti Beszéd és Könyörgés	HBK	12. század 2. fele, valószínűleg 1160–85 között
Ómagyar Mária-siralom	ÓMS	13. század 1. fele, valószínűleg 1200–25 között
Szűz Mária Csodája	SzMCs	13. század harmadik negyede
Ómagyar Angyali Üdvözet	ÓAÜ	13. század negyedik negyede

2. táblázat

3.6. A nyelvtörténeti következtetések nagyfokú adat-érzékenységről

Az előző fejezetben elmondottak kiváló alkalmat szolgáltatnak ahhoz, hogy rámutassak arra: a rövid szövegemlékeink korszakából rendelkezésünkre álló forrásanyag mennyisége olyannyira szerény, hogy az ezekre alapozott egyes következtetéseink rendkívül szenzitívek lehetnek forrásaink szövegrekonstrukciójára; bizonyos elgondolások megalapozottsága akár egyetlen betűn is múlhat.

Vegyük szemügyre az előző fejezetben vizsgált versbetét *d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia*: sorát, amely Szűz Máriára utal, s melynek jelentése Benkő fent idézett értelmezése szerint „a dicső Áron-nemzetségből való a származása.”

Az *Áron* név *arun* alakjával kapcsolatban Zolnai Gyula 1895-ben némi problémát érzékelt, amelyre azonban rögtön magyarázattal is igyekezett szolgálni: „Föltűnő az *Áron* névnek zártabb *u* hangzós alakja ... a mi vagy tollhiba, vagy a nyelvemlék korának ama kiejtésbeli sajátságából magyarázható, hogy szóvégen, *á* hangzós szótag után rendszerint *u* hang állt a mai *o*-nak helyén (...) s a héber Áron név csak alkalmazkodott ehhez az általános magyar ejtismódhoz” (Zolnai 1895: 118).

De az *arun* névalak még ezen kívül is rejt két további problémát. Egyrészt nem nagy kezdőbetűvel lett lejegyezve, ellentétben az egy sorral lejjebb olvasható *Gábríel* és az öt sorral lejjebb *József* nevekkal. Másrészt várható lenne a latinban alkalmazott néveleji kettős *a* használata, amint azt legkorábbi kódexeinkben, így a Müncheni-kódexben (54ra/5. sor), a Bécsi-kódexben (254/4. sor) és az Apor-kódexben is láthatjuk (Jakab – Kiss 1997: 19–20), de itt csak szimpla *a* áll.

A fentiek mellett még az is megjegyzést érdemel, hogy az *arun agbelevl aradatia* kifejezésben egy birtokos személyjeles *agabelevl* alak lenne a nyelvileg pontosabb, bár ennek elhagyása a versjelleg által megkívánt szótagszámra hivatkozva megindokolható.

Mindezen nehézségekre tekintettel nem szabad kizárni annak a lehetőségét, hogy e sor eredetileg szándékolt jelentése '[akinek] dicső arany ágból való a származása' is lehetett akár, s ehhez az *arun* szónak *aron* alakúra való javítása lenne csupán szükséges; hasonlóan ahhoz, amiképpen a B/18. sorbeli *aron* [o]*ltara* 'arany oltára' kifejezésben szerepel.

Az *ág* szóhoz tartozó *dicső* és *arany* jelzők a szöveg hangulatába stílusosan igen jól illeszkednének, hiszen ezáltal a verssor egyfelől a spiritualitás, másfelől a materialitás köréből a legkiválóbb minőségre utaló melléknevet alkalmazná.

S azt igazolandó, hogy mindez nem csupán a képzelet szülte lehetőség, utalnék egy, a történeti irodalomban gyakran idézett frazémára, amely Ákos nembeli István nádor 1303. február 26-án kelt birtokadományozó oklevelében fordul elő, s amely III. András királyt „ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe ac sanguine sancti Regis Stephani primi Regis Hungarorum” utalással említi (AnjOkmt 1: 52). Márpedig, ha az *aureo ramusculo* pontosan ebben a kontextusban egy 14. század elejéről származó hazai oklevélben megjelenik, akkor okkal tételezhető fel, hogy a kifejezés magyar változatát a 13. század folyamán is használhatták. Márpedig, ha a verssor nem azt mondja Szűz Máriáról, hogy *a dicső Áron-ágból való a származása*, hanem hogy *dicső arany ágból való a származása*, akkor el-esik az Aquinói Szent Tamásra történő hivatkozás indoka, s egyúttal annak kronológiai relevanciája is.

Amint majd a szövegrekonstrukció során látni fogjuk, egy-egy karakternek a korábitól eltérő kibetűzése nemcsak egy-egy szót változtathat meg a szövegben, hanem hosszabb részletek jelentését is lényegesen módosíthatja. A kontextusba nehezen illeszkedő szavak, szókapcsolatok és kifejezések jelentése válhat világossá egy-két betűnek a korábitól eltérő kiolvasása következményeképpen.

3.7. Javaslat a nyelvtörténeti „Régi Magyar Kor” korszakfelosztására

Benkő Loránd igen sokat tett azért, hogy nyelvemlékeink datálása terén a nyilvánvaló tévedéseket korrigálja, s a sok bizonytalanságot lecsökkentse. Hasonlóképpen az egész magyar nyelvtörténet korokra tagolása ügyében is fontos, az előzményeket áttekintő és elvi kérdéseket is tisztázó, iránymutató munkát végzett (Benkő 1964). Az ő alapvetésére támaszkodtak azok, akik ennek a korbeosztásnak a továbbfejlesztésén munkálkodtak (Kiss 2003).

Erre tekintettel jelen írásomba illeszttem a magyar nyelvtörténet „Régi Magyar Kor”-ának általam javasolt korszakfelosztását az egyes korszakoknak a rendelkezésünkre álló források alapján történő, általam javasolt megnevezésével.

A „Régi Magyar Kor” az „Ősi Magyar Kor” és a „Korai Magyar Könyvnyomtatás Kora (1533–1711)” közötti, sok évszázadot átölelő és sokféle nyelvi változást magába foglaló időszak. Szándékosan alkalmazom a „Régi Magyar Kor” megnevezést a korábban használt „Ómagyar Kor” helyett, ugyanis egy-egy

korai nyelvemlék megnevezésében még indokoltnak tartom az *ómagyar* melléknév használatát, de a kor megnevezése esetében már nem. Ugyanis az *ómagyar* szó egy évszázaddal ezelőtti köznyelvi használatot tükröz, s az ebből fakadó 'ódon' konnotációja okán érzékletes lehet egy hét-nyolc évszázaddal ezelőtti nyelvemlék, pl. az Ómagyar Mária-siralom vagy az Ómagyar Angyali Üdvözlét megnevezése esetében, de elavultnak tűnik egy 21. századi nyelvtörténeti fogalom számára. Ezért a köznyelvi szóhasználat alapján a „Régi Magyar Kor”, illetve az „Ősi Magyar Kor” terminusok alkalmazását javasolom.

1) [762] – 972: A külföldi szórványadatok korszaka. Kezdeté: a magyarság Kárpát-medencei megjelenése. Ennek kétségtelen hitelűnek tekinthető bizonyítéka a 762-ből való friauli alapító/adománylevél *Via/Strada Ungarorum* adata (Sasinek 1905: 377; Király 1987: 316; 2006: 163–170).

2) 973 – 1172: A hazai szórványadatok két évszázada. Kezdeté: az első fennmaradt szövegű magyarországi oklevél, a veszprémi görög apácakolostor alapító- és adománylevélenek feltehető időbeli alsó határa (Holler 2011: 289–291; 2013: 55–61).

3) 1173 – 1372: A rövid szövegemlékek két évszázada. A korszak nyelvemlékei: Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Szűz Mária Csodája, Ómagyar Angyali Üdvözlét, Ferences Prédikációs Vázlatok. Kezdeté: a Halotti Beszéd és Könyörgés eredeti lejegyzése feltehető negyedszázadának közepe (3.5.3. pont).

4) 1373 – 1472: A magyar nyelvű Biblia évszázada. A korszak nyelvemlékei: a Szent Ferenc-legenda magyar fordításának jelentős részét tartalmazó Ehrenfeld-kódex (későbbi nevén Jókai-kódex); a Biblia magyar fordításának részeit tartalmazó Bécsi-, Münchener- és Apor-kódex. Kezdeté: a Szent Ferenc-legenda magyar fordításának feltehető időbeli alsó határa (EWUng 1: XXXVI).

5) 1473 – 1532: A magyar kódexek hat évtizede. A korszak nyelvemlékei: mintegy félszáz kódex és kódex-töredék. Kezdeté: a Birk-kódex írása előtti év, mely egy négy levélből álló töredék, amely Váci Pál fordításában Szent Ágoston reguláit és a Szent Domonkos által alapított apácarend szabályait tartalmazza. Vége: az első, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű könyv kiadási éve előtti esztendő, amely Komjáti Benedek fordításában Szent Pál leveleit tartalmazza.

3.8. A königsbergi nyelvemlékek kettős természetéről

3.8.1. A königsbergi nyelvemlékeknek, vagyis a Szűz Mária Csodájának és az Ómagyar Angyali Üdvözlétnek próza vagy költemény műfajába sorolása ügyében az elmúlt 120 év szakirodalma éles véleményütközést dokumentál (l. Szentgyörgyi 2009).

Szilády Áron 1895-ben, az akkor még csupán néhány hónapja ismert nyelvemlékkel kapcsolatban szerényen így fogalmazta meg nézetét, melyet teljes mér-

tékben helyesnek tartok: „Vélekedésem szerint nincs elég okunk arra, hogy nyelvemlékünket verses maradványnak tekintsük. Azok a rhythmicusnak látszó sorok, a melyek az előbb és utóbb felfedezett töredékekből felmutathatók, a teljes vagy kiegészíthető szövegben nem folynak tovább; maga az angyali üdvözlés és egyéb részletek erőltetve is csak más rhythmus szerint volnának hangoztathatók” (Szilády 1895: 574).

Sziládyval nagyjából egyidőben Zolnai Gyula ugyancsak kétségtelen igazságot fogalmaz meg, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy „egész erővel csendül meg a ritmus a következő szavakban: Ihul vagyun szűz lěánnok lakadalma, / Királyi mogzotbelől támadatja, / Dicső Árun ágbelől áradatja” (Zolnai 1895: 116).

És igazat kell adnunk Horváth Cyrill véleményének is, aki Zolnai fenti szavaihoz csatlakozott (Horváth a sorokon belüli alliterációkat jelöli kurziválással, a sorvégi írásjeleket egységesen *-gal): „a szövegben van két hely, amelyben lehetetlen versre nem ismerni. Az egyik ez: Ihul uagu[n] fcuz leannoc lacadalma* / [ke]rali mogzotbelev[l] tamadatia* / d[y]chev arun agbe[le]vl aradatia*. A másik: keralucnoc [ke]ralatul* / yftenfe[g]nec aniahuz* / [a]ngolucnoc asun[a]huz* / tistes[segut] [m]uncallek* / cuetsegum huz[i]ad weged / me[niec] eget [m]ege turied* / tu[bb] sulgad es ne legen*” (Horváth 1934: 138).

3.8.2. Nos, e két nézet egyidejű érvényességét e nyelvemléknek a jelen alfejezet címében említett kettős természete magyarázza meg.

Az itt alkalmazott „kettős természet” kifejezés nem a Szűz Mária Csodája és az Ómagyar Angyali Üdvözlés témáját illetően éppen releváns, Jézus „isteni” és „emberi” természetének dualizmusára vonatkozik. A „kettős természet” kifejezést a fizikából vettem, ahol évszázadokon keresztül sorakoztatták fel érveiket a legkiválóbb tudósok a fénynek egyfelől anyagszerűnek mutatkozó, másfelől hullámszerűnek látszó természete mellett. A fizikai vizsgálatok körében egy elemi jelenség vagy tömeggel rendelkező részecskének mutatkozott, vagy valamely közegben hullámszerűen haladt tovább; e kettő „nyilvánvalóan” alapvetően különböző létezési formákat feltételezett és leírásuk is egészen eltérő matematikai apparátust igényelt. Azt, hogy a fény olyan különleges valami, amely egyszerre mindkét természettel rendelkezik, csak a 20. század elején alkotó zseniális fizikusok tették egyértelművé. Sőt, kiderült, nemcsak a fény ilyen, hanem minden, amit korábban részecskének tartottunk.

Nos, hasonló a helyzet nyelvemlékeink vers kontra próza természetének kérdésével is. Noha az irodalmi vizsgálatok körébe tartozó írásművek jellemzően a kettő közül valamely kategóriába sorolhatók, de vannak „kettős természet”-tel rendelkező művek is!

Némi kutatói elfogultsággal elsőként Anonymus gesztáját említem, melynek fennmaradt szövegében több verses betét található. Arra, hogy ilyesmit rejt a geszta szövege, már Bél Mátyás is rámutatott a legelső kiadás előszavában (Bél

1746: VIII). Szabó Károly remekbeszabott fordításában tipográfiaiilag is megkülönböztetett öt ilyen helyet (Szabó 1860: 3, 36, 39, 81, 88). A legmeglepőbb talán annak a verses betétnek az esete, amely az 55. fejezetben egy történeti szövegbe illeszkedik. Pontosabban szólva egyáltalán nem illeszkedik, mondat közben, majdhogynem szó közben szakítja meg a narrációt, s a verses betét után a mondat folytatása olvasható. Így szól az itteni vers, mely egy költemény többféle stílusjegyét is felmutatja (SRH 1: 110/6–9 sor): *Felix igitur Hungarorum embola, / multa periculorum experientia / iam securior et exercitatio / de ipsa continua / exercitatione preliorum viribus / et potestate prestantior.*

Annak okát, hogy a történeti szövegbe ennyire szervesen illeszkedik a költemény, Szabó Károly abban látja, hogy „szerzőnk fölhevült lelkesedésének mintegy kitörést enged” (Szabó 1860: 81/ 3. j.). Ennél többet a meglehetősen kiterjedt Anonymus-szakirodalom erről a meglepő helyzetről nem szól. Magam ezt a jelenséget olyképpen magyarázom, hogy a korunkra jutott egyetlen másolat készítője előtt egy szépen „tipografált” példány feküdt, amelyben a folytonos történeti szöveget egy, a miniatúrákhoz hasonló elhelyezésű, – feltételezésem szerint még díszes keretbe is helyezett – verses betét díszítette. A másoló pedig – nem tudván eldönteni, hogy miképpen kezelje ezt a speciális helyzetet –, az előtte fekvő szöveget folytonosan másolva, a történeti szövegbe mintegy beszúrva másolta le a költeményt.

Azért is időztem ennyit Anonymus verses betétjeinél, mivel különösen szép analógiát kínál a geszta a Szűz Mária Csodájához, ugyanis mindkét 13. századi emlékünknél egy-egy verses betéttel zárul.

Anonymusnál ez olvasható (SRH 1: 117 /1-6. sor): *Et dum beatus / rex Stephanus / verba vite predicaret / et Hungaros baptizaret, // tunc Thonuzoba in fide vanus / noluit esse Christianus, / sed cum uxore vivus / ad portum Obad est sepultus, // ut ne baptizando ipse / et uxor sua viverent / cum Christo in eternum, / sed Vrcun filius suus / Christianus factus vivit / cum Christo in perpetuum.*

A Szűz Mária Csodája ezzel a verssel zárul: *Ez oz ýsten mynt esmeriuc. / quit sceplev nem illethet. / mert ha ýsten ev num uolna / benne býnut lelhetneýnc.*

Egyes kutatók talán úgy vélekednek, hogy a vers/próza problematika kívül esik a nyelvtörténeti vizsgálatok érdekszféráján. Nos, valójában nem így van: amint majd a szövegrekonstrukció során látni fogjuk, nem mellékes a nyelvtörténeti elemzés szempontjából, hogy egy szó vagy kifejezés éppen egy verses betétből való-e vagy sem (l. az 5. fejezet 11.4. pontját és a 7. fejezet 7.12. pontját).

4. A szövegrekonstrukció elvi kérdései

4.1. Az átírás problematikája

Az átírás pontosságán igen sok múlik, hiszen egy-egy betű téves azonosítása a szalagok rejtette szöveg megértésének és a helyes nyelvtörténeti következtetések levonásának komoly akadálya lehet.

A szöveg átírása jól olvasható emlékek esetében magától értetődőnek tűnik; ilyen például a Königsbergi Töredék kilenc sora, ahol minden karakter kifogástalanul éles rajzolatú.

Közelebbről vizsgálva a kérdést, valójában az átírás még ilyen esetekben sem magától értetődő, még itt is kontextus-függő. Példaként említem a Töredék esetében a *c* ill. *t* betűket, melyek írásképe meglehetősen hasonló, amennyiben nem csatlakoznak folytonos vonallal más betűhöz. Bár általában a *c* esetében a bal felső sarokban ívben hajlik a vonal, a *t* esetében viszont megtörik, de például a C/7. sor végén álló *esmeriuc* szóvégi betűjét valószínűleg *t*-nek olvassuk, ha *nem ismerjük* a szó elejét. Vagy például a Töredéket záró két szó esetében a *bynut* szóvégi betűjét inkább *c*-nek, a *lelheytnenc* szóvégi karakterét inkább *t*-nek olvasnám, ha önmagukban állnának.

Amennyiben a szöveg kibetűzése nem egyértelmű, akkor a szövegértelmezés szinte öntudatlanul is befolyásolja az átírást végző kutatót; ennek hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Itt utalhatnék a következő fejezetben tárgyalandó több szövegrészletre; példaképpen megemlítem az A/19. sor végén álló szót, mely minden eddigi átírásban teljes bizonyossággal „*corat*”-ként szerepel. Meggyőződésem szerint ez tévedés, s emiatt nemcsak e szónak, hanem magának a szövegrészletnek is a korábbi magyarázatoktól lényegesen különböző jelentést tulajdonítok.

Lehetnek olyan esetek, amikor bizonyos előzetes elvárások befolyásolhatják az átírást. Példaként az A/24. sor végén álló szót említem, melyet a korábbi kutatók zöme *tistus* formában rekonstruált, de Szilády Áronnál és Benkő Lorándnál *tisctes* alakban áll. Az alábbiakban ezzel a szóval is részletesen foglalkozom majd.

A szalagok szövegei esetében az átírást több további tényező is nehezíti. A sor eleji, sorvégi és a szalagok közötti pergamenhiányok miatt számos betű, ill. szórészlet nem maradt fenn. Könyvkötéshez történt felhasználásuk során írásuk erősen elmosódottá, sok helyen olvashatatlaná vált. Mivel ma már csupán fényképek állnak rendelkezésünkre, így bizonytalan, hogy a szöveg mely betűi és szavai lettek a leírásukat követően megvastagítva, korrigálva. Az átírást befolyásolhatják tévedésből leírt betűk, amelyek hibás voltát vagy jelezte a szkriptor valamilyen módon vagy sem, valamint a szövegtől független, de az írásképet zavaró vonalak, jelzések is. Néhány helyen érdemesnek tartottam ezek jelölését, melyen a korábbi átírások átsiklottak; ehhez a ¶ jelet használtam. Így például az A/24. sorbeli (a) *ngolucnoc* szóban a *c* és az *n* között egy betű szélességű jel van,

amelyen egy folytonosan rajzolt, vízszintes és függőleges szakaszból álló vonalnak a függőleges szára megy keresztül. Az A/21. sorbeli *scuz*, valamint az A/24. sorbeli *asun(a)huz* szavakban pedig a *z* előtt egy-egy „inetimológikus” *i*-szerű részlet gyanítható. Esetleg megzavarhatják az átírást a pergamen másik oldaláról átszűrődő részletek is.

Az átírásnak egy további kényes pontja, hogy a margóra írt magyarázatok vagy kommentárok a folytonos szöveg részének tűnhetnek, megzavarva a szöveg helyes értelmezését. Ilyen, az eredeti szöveghez nem tartozó utólagos jegyzet a B/27. sor bal margójára írt „*ez scent*” szópár, és az eredeti szövegen kívülinek tartom a szintén a B/27. sorban, annak végén álló, s Benkő által „*yst[en]*” formában jelzett szótöredéket is, amely meggyőződésem szerint ugyancsak a margóra írt jegyzet.

4.2. A szöveghibákról

Elvi fontosságú kérdésnek tartom a másolás során elkövetett tévesztések ügyét. Ilyenek létének tudomásul vétele ugyanis rámutat arra, hogy nem szabad megkérdőjelezhetetlennek tekinteni még a legpontosabban kibetűzött szöveget sem.

Benkő így ír a szalagok szöveghibáiról: „A KTSz.-nak több betűtévesztése főként azokon a helyeken, ahol a betűk ductusai közel esnek egymáshoz, arra mutathatnak, hogy a másoló az eredeti szövegnek vagy nem jól olvashatósága, vagy számára már archaikus nyelvi sajátosságai miatt nem érthette meg a szöveg néhány részletét; pl. *minlessed*-et ír *miulessed* helyett; *muýun*-t *munýun* helyett; *latecuot*-ot *latotuot* helyett; *fizeni*-t talán *fizetni* helyett stb” (23).

Lényegesnek tartom, hogy maga Benkő Loránd is feltételezett szöveghibákat; az A oldalon két esetben (egyiknél kérdőjellel adva meg a javított változatot), a B oldalon pedig a fentiekben felsorolt négy esetben (ezek között az utolsót kérdőjellel). E négy javítási javaslat közül az egyiket szükségtelennek látom, egy másik esetében pedig módosítást javaslok; néhány további esetben is korrigálandónak tartom a kiolvasható szöveget.

4.3. A szövegkiegészítés problematikája

Elvileg két különböző okból válhat szükségessé, hogy szövegkiegészítést tegyünk: ha a pergamenlapnak egy része hiányzik, esetleg sérült, illetve ha a megmaradt pergamenen a szöveg olvashatatlanul halvány vagy a betűalak más okból azonosíthatatlan. Egy folytonos szövegben egy-egy betű rekonstrukciója a szöveg redundanciája miatt nemigen okozhat problémát, hosszabb részleteké azonban jóval nehezebb, jelentősebb kreativitást igénylő feladat lehet.

Amikor 1895-ben Nagy Gyula közzétette az akkoriban meglelt Königsbergi Szalagok elő- és hátoldalának a szövegét (Nagy 1895), számos helyen rekonstruált egy-egy nem olvasható betűt. Az elő- és a hátoldalon összesen 42 helyen

egészítette ki a szöveget egy betűvel, 14 helyen két betűvel és 6 helyen három betűvel. Egyetlen helyen rekonstruált egy négy betű hosszúságú részletet, a B/26. sorban a *l/fenni* esetében. Nagy Gyula kiegészítései tehát átlagosan 1,46 karakter hosszúságúak voltak.

Benkő Loránd monográfiájában a szalagok két oldalának szövegében (az elsődleges átírásban) egy betűt ugyancsak 42 helyen egészített ki, két betűt már 36 helyen és három betűt ugyancsak 6 helyen. Egyetlen helyen egészítette ki a szöveget négy betűvel: *[segu]t* (A/25.), egy helyen öt betűvel: *setit segeb[elev]* (B/33.), egy helyen hat betűvel: *me[necnec]* (A/25.) és egy helyen hét betűvel *bethle[hembele]* (B/29.). Így Benkő kiegészítései átlagosan 1,75 karakter hosszúságúak. (Az opcionálisként megadott transzkripciók lehetőségeiben egy betűs kiegészítés 2 db, két betűs 2 db, négy betűs 3 db és hat betűs kiegészítés 1 db akad.)

Benkő megosztja az olvasóival az általa követett eljárás koncepcióját: „Szövegépítést a szöveg tartalmi összefüggései, a betűhiányok nagyságrendje stb. alapján viszonylag sokat lehetne tenni. Elrugaszkodni azonban – elődeimnek általában jó példáját követve – természetesen e tekintetben sem akarok, a fantáziát a filológiában nem tekintve hasznos tanácsadónak. Ahol azonban az egyes szavak kiírt, elolvasható részeihez tartozó kiegészítéseket biztosan vagy legalábbis megokolható valószínűséggel meg lehet adni, ott azt megteszem, szögletes zárójelben. Ez mind a levágott részekre, mind a megmaradt szalagok szöveg-, illetőleg betűgyanús helyeire vonatkozik. Ahol viszont a szalagokon különféle jelekből (betűnyomok, szövegértelmezés stb.) ítélve lehetett ugyan valami szótöredék, betűkapcsolat vagy betű, de annak rekonstruálása reménytelennek látszik vagy legfőleg a találgatás szintjéig volna teljesíthető, ott a kipontozáshoz folyamodom” (41–42). Nos, ebből nyilvánvaló Benkő alapkoncepciója, amely mögött a tévesztés minimálisra csökkentésének célja áll.

Benkő Loránd így értékelte saját szövegkiegészítési munkáját: „természetesen új szöveget én sem „varázsolhattam” elő ... De azért a korábbiaktól többé-kevésbé eltérő megoldást mind a transliteráció, mind a szövegépítés terén kimagaslóan – lényegében elődeim ilyen irányú tevékenységét folytatva –, s a filológiai aprómunkában talán ez sem kevés” (41).

4.4. A jelen tanulmányban követett szövegrekonstrukciós eljárásról

4.4.1. Benkő Loránd előzőekben ismertetett koncepciójával szemben tudomásul kell vennünk, hogy a tudomány előrehaladása nem nélkülözhet „némi fantázia” igénybevételét igénylő feltevéseket, ami valamennyi rizikót is rejt magában. A javasolt szövegrekonstrukciókról csupán a különféle kritériumokkal való szembesítés után, utólag dönthető el, hogy – Benkő szavaival élve – „megokolható valószínűségű” megoldást képviselnek-e.

Bár a szövegrekonstrukciót csak a „lényegében összefüggőnek mondható” szövegrészek esetében kísérelem meg, de ezek során nemritkán 4-6 karakter hosszúságú vagy még hosszabb részletek kiegészítése is szükséges.

Az alábbiakban tárgyalandóknál sokkal kevésbé determinált helyzetekben is végeztem már szövegrekonstrukciót. Így például egy 1597-ben megjelent magyar nyelvű nyomtatvány rendkívül töredékesen fennmaradt címoldala négysoros feliratának (írásjellel és belső szóközzel együtt) 16 karakternyi töredéke alapján adtam meg egy 67 karakter hosszúságú cím-szöveget (Holler 2001: 109). Más alkalommal a 13–14. századból fennmaradt latin történeti szövegek alapján rekonstruáltam ezek közös forrásának, egy 10. századi hipotetikus siralmas éneknek egy versszakát (Holler 2009: 316). Úgy vélem tehát, hogy a 4-6 karakter hosszúságú részletekre irányuló szövegrekonstrukciós vállalkozásunk sem mondható reménytelennek.

4.4.2. Egy szövegkiegészítésnek alapvetően háromféle kritériumnak kell eleget tennie: a javasolt kiegészítés karakterszáma az adott hely szélességével legyen összhangban, grammatikailag megfelelő szöveget adjon és tartalmilag konzisztens történetet eredményezzen.

– A szövegrekonstrukcióhoz általam alkalmazott elsődleges eszköz a hiányzó részletek eredeti karakterszámának közelítő meghatározása volt. Ehhez figyelembe vettem, hogy az íráskép baloldali margójának szélessége állandó, így mm pontossággal meghatározható a sorok elején hiányzó betűsor szélessége. Noha általában nem ennyire kötött, de közelítőleg ugyanez a jobboldali margóra is érvényes. Nagyon fontos információt jelentett a szalagok közötti pergamenhiány szélessége, mivel ez sok esetben kizárt jónéhány korábban javasolt rekonstrukciót és erősen leszűkítette a reálisan szóba jövő megoldások körét.

– További fontos eszközt jelentett a szöveg jelentésének és gondolati tagolásának kiderítése.

– Gondosan elemeztem a Benkő könyvében közölt fényképeket, mind a Jakubovich-hagyatékból valókat, mind a Szilády Áron által közölt retusáltakat.

– Szövegrekonstrukciós javaslataimhoz követendő mintának tekintettem a Benkő-monográfia „A szövegértelmezés kérdései” c. fejezetében számos példán keresztül bemutatott komplex analitikus módszert.

– Végül, tanulmányom első változatának elkészülte után, javaslataim ellenőrzése céljából igénybe vettem az MTA Központi Könyvtára Kézirattárában őrzött Jakubovich-hagyatékot, amelyben a szalagok elő- és hátoldaláról négy-négy fotót találtam.* E fotók különböző expozíciós vagy előhívási idővel készültek, és talán eltérő szögben beeső fényt is használtak, így az egyes képek kontrasztja eltérő, más-más részleteket tesznek jobban láthatóvá. Természetesen a szövegek

---

* Köszönöm Horányi Károlynak, az MTA Kézirattára munkatársának segítőkészségét.

igen rossz olvashatósága fennáll e fotók esetében is. (Az oldalról történő megvilágítás módszerét magam is alkalmaztam kutatásaim során, egy festmény restaurálása miatt láthatatlanná vált szöveg olvashatóvá tétele céljából: Holler 2000: 301.)

A csak fényképek alapján dolgozó 20. századi kutatóknál bizonyára valamivel előnyösebb helyzetben voltam, mivel a fotókat beszkennelés után a számítógémem monitorán tetszőleges mértékben nagyíthattam, a különböző változatokat könnyen összehasonlíthattam. Ennek során részben megerősítést nyertek egyes szövegrekonstrukciós javaslataim (így pl. az 5. fejezet 2.2.–2.4. pontjaiban tárgyalt javaslatom), de más helyeken megdöbbenve szembesültem a korábbi átírások komoly hibáival. Emiatt több olyan részlet is akadt, ahol teljesen el kellett vetnem a korábban általánosan követett átírást. Általában sikerült vagy biztosnak, vagy legalábbis elképzelhetőnek mondható szövegkiegészítést „kimunkálnom”, de egy esetben inkább kipontozottan hagytam egy többszavas részletet (5.9. alfejezet).

Az alább következő szövegrekonstrukciókban természetesen figyelembe vettem a Jakubovich-hagyaték fotói alapján tett megfigyeléseimet. Egyetlen szövegrészlet esetében azonban, az 5.1. alfejezetben módszertani tanulságai miatt először közlöm a Benkő-féle átírás és elemzés alapján készített véleményemet, majd utána a Jakubovich-hagyaték fotóinak megvizsgálása után levont következtetéseimet.

4.5. Benkő Loránd szövegrekonstrukciójának jelölési rendszere

A szövegrekonstrukcióm során kiindulópontnak tekintettem a Benkő által közölt transliteráció és szövegkiegészítés jelölési rendszerét, aki az alábbi jelöléseket alkalmazza (41–42):

- dőlt betűs szedés: biztos vagy valószínű karakter;
- álló betűs szedés: kétséges karakter: „Minden kétséges dologra, akár az emlékekben szereplő betűk értékével, akár a hiányzó részek kiegészítésével kapcsolatos az, álló betűs szedéssel utalok”;
- szögletes zárójelben [...]: szövegkiegészítés; mind pergamenhiány miatti, mind olvashatatlan karakter rekonstrukciója esetében; kipontozás megemelt magasságban: „ha a karakterek rekonstruálása reménytelennek látszik vagy legfőkébb a találgatás szintjéig volna teljesíthető, ott a kipontozáshoz folyamodom; a pontok száma a feltehető karakterek számával egyezik meg”;
- ékes zárójelben, ♂: jellel <♂: ...>: feltételezhetően hibásan lejegyzett szó esetében a feltehetően helyes szóalak megadása;
- kapcsos zárójelben, kérdőjellel: {? ...}: a másodlagos, harmadlagos átírási lehetőségek kapcsos zárójelben állnak, továbbá: „egyéb olvasati bizonytalanságokat { } téve, kérdőjellel tüntetek föl”;
- íves zárójelben (...): utólagos bejegyzések.

4.6. A jelen tanulmány szövegrekonstrukciós jelöléseinek eltérései Benkőétől

Mivel lényegesnek tartom annak megkülönböztetését, hogy a szövegkiegészítés a rossz olvashatóság vagy pergamenhiány miatt vált szükségessé, ezért az általam megadott szövegrekonstrukcióban a zárójelek Benkőétől eltérő funkcióban szerepelnek.

- íves zárójelben (...): szöveg-kiegészítés pergamen-hiányos helyen; közvetlenül egymást követően álló zárójelek ( ) mutatják, hogy bár folytonossági hiány mutatkozik a pergamenen, de ez annyira keskeny, hogy nem okozott betűhiányt; egymástól egy szóköznyire álló zárójelek ( ) mutatják, hogy a pergamenhiány helyén szóköz volt;

- szögletes zárójelben [...]: szöveg-kiegészítés olvashatatlan vagy bizonytalan olvasatú karakter esetében, amennyiben a pergamen folytonos az adott helyen;

- íves zárójelen belüli szögletes zárójelben ([...]): szöveg-kiegészítés részlegen hiányos pergamen esetén, ha a megmaradt pergamenen karakterrészeket azonosíthatók;

- kapcsos zárójelben {...}: a legkevésbé bizonyos kiegészítések (ill. javítások), amelyekhez sem azonosítható betűk, sem a szövegösszefüggés nem nyújt elegendő, biztos információt;

- ferde zárójelben /.../: olyan szövegrészlet, amely a fényképen számomra olvashatatlan volt, s ezért nem kívántam átvenni a nézetem szerint kétséges korábbi átírásokat.

A kéziratban eszközölt utólagos, illetve a margóra írt pótlásokat nem jelölöm, mivel ezek nem voltak részei az eredeti (másolt) szövegeknek. Egyéb tekintetben Benkő jelöléseit alkalmazom.

Egy további jelölés bevezetését tartottam szükségesnek: a † a szöveghez nem tartozó betű, betűrészlet vagy folt helye. Olyan írásmaradványt jelöl, amely nem tartozik a szöveghez, esetleg másolási hiba következménye. E jelölés pontosabbá teszi a transzkripció betűinek a fényképekkel való összehasonlítását.

A sorfolytonosan közölt átírások esetében || jel mutatja, hogy az utána következő részletek a következő sorba esnek, függetlenül attól, hogy ezt a jelet az illető átírás alkalmazta-e vagy sem.

4.7. Az írásjelek

Röviden foglalkozom az írásjelek kérdésével. Benkő ezt írja az ÓAÜ és a SzMCs írásjeleiről: „...olvasatomban és értelmezéseimben is elég sok a bizonytalanság. ... különösen a Szalagokban egyes jelek formális képe nem is mindig eléggé világosan kivehető; például a kettőspontnak és a fordított pontosvessző-féle jelnek az elkülönítése többször is nehézségbe ütközik, sőt a fordított pontosvessző-féleség sem mindig azonos formátumú (az ÓmOlv. például bizonyos esetekben szöveggözlésében kérdőjellel adja vissza, mivel a jel felső része kacskarin-

gós rajzolatú). Legalább három interpunctiós jel mégis eléggé jól elkülöníthető: a pont, a ritkább kettőspont és az igen gyakori fordított pontosvessző-féle jel, s ehhez a szöveg egyes részeiben még nagybetűs szókezdést is hozzá lehet számítani. E jelek grammatikailag tagoló funkciójának elkülönülése, tehát mondat-, tagmondat vagy szószerkezet-határ jelölése azonban nem annyira világos...” (364).

Először is szeretném megjegyezni, hogy a Benkő által említett háromféle írásjel gyakorisági aránya lényegesen eltérőnek tűnik az ÓAÜ és a SzMCs esetében. Az előbbiben a szimpla pont kevesebb, mint negyedrészt teszi ki Benkő transzkripciójában azonosított írásjeleknek, az utóbbiban viszont több, mint a 60%-át. Ezért – hasonlóképpen az *y* betű használatához –, eltérő írásjelhasználatot kell feltételeznünk e két szöveg esetében.

Mivel a Benkő által jelzett többirányú erős bizonytalanság kétségtelenül fennáll, s mivel funkcióbeli eltérést nem találtam a kettőspont és a fordított pontosvessző-féle jel használatában, ezért e két jelet nem különböztetem meg.

Így lényegében háromféle írástagoló jelölést alkalmazok:

– nagybetű: a mondat kezdetét vagy tulajdonnevet jelöl. Ha mondat elején áll, akkor az előző mondat végét abban az esetben is jelöli, ha nem áll előtte írásjel;

– pont: főleg a SzMCs-ban fordul elő; általában középmezőben áll, de néha az írás alapvonalán, funkciója a prózai szöveg tagolása, a jelenlegi írásjelhasználatban a vessző a megfelelője;

– kettőspont vagy vesszős pont (az utóbbi olyan kettőspont, amelyben a felső pont helyén ívelt vessző vagy ferde vonalka áll): általában verses betétek sorvégének jelzésére, a jelenleg szokásos írásjelhasználatban folyamatos szövegben a szimpla vagy kettős virgula (/ vagy //) lehet a megfelelője.

Megjegyzem, hogy a B/24. sorbeli *lat[ot]uot* szó után egy szöveg feletti vízszintes vonalkához derékszögben csatlakozó függőleges vonalka áll, melynek szövegtagoló funkciója lehet. Feltehetően azonban nem az eredeti szöveg lejegyzésekor készült, hanem utólagos betoldás, emiatt nem jelölöm.

5. Az Ómagyar Angyali Üdvözlét 18–27. sorainak rekonstrukciója

5.1. „ · · leg {? leg[en]} en sceretev [h]yu sulgam. ”

5.1.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „ . . . le . . en sceretev || h]yu sulgam ”

1895: Szilády Áron: ki lëgy[ën]én szerető || hív szulgám :

1929: ÓMO: „ . . leg[en] en sceretev || [h]yu sulgam . ”

1980: Benkő Loránd: „ · · leg {? leg[en]} en sceretev || [h]yu sulgam. ”

(a kapcsos zárójel előtt álló *leg* kurziválása Benkő könyvében elmaradt, ezt pótolom).

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... legy[en] én szerető, hű szolgám, ”; 2. változat: „... légy én szerető, hű szolgám, ” (57).

A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... legy[en] én szerető, hű szolgám, ”; 2. változat: „... légy én szerető, hű szolgám, ” (59).

Az alábbi 5.1.2.–5.1.5. pontokban a Benkő Loránd átírása és részletes elemzése alapján készített véleményem következik, majd az 5.1.6.–5.1.8. pontokban a Jakubovich-hagyaték fotóinak megvizsgálása után levont következtetéseim.

5.1.2. Benkő egy terjedelmes és érdekes elemzést szentel e részletnek (316–319). Ennek során először a *sceretev* előtt álló *en* betűpárt vizsgálja. Mivel egyrészt az *e*-t némi üres hely előzi meg, másrészt szövegszerkesztési-stiláris szempontból is valószínűsíthető az *en* különállása, ezért e betűpárt a *leg*-től függetlennek tartja és az ’én’ névmásnak felelteti meg.

Majd az *en* előtti betűket vizsgálja, s megállapítja: „Én a Jakubovich-féle fényképen is *leg*-et és csakis azt látok”. S noha a „Jakubovich-hagyaték fényképei alapján a *leg* után egy vagy két betű esetleg valóban állhatott”, de „tekintettel a rongált szövegű emlék betűelmosódásai és betű nélküli szóközei közti különbségtetés igen nehéz voltára, továbbá a másolótól írt szóközők nemegyszer észlelhető nagyságára, e hely betűkkel való kitöltöttsége közel sem szükségszerű föltevés” (317). S gondolatmenete oda konkludál, hogy „a *leg* alak mellett több számba jöhető meggondolás szól, mint a *leg[en]*, kétbetűs kiegészítést feltételezőé mellett” (318).

Ezután a *leg* alak két lehetséges grammatikai értelmezésével foglalkozik. Erdemesnek tartom idézni ennek egy részletét, egyrészt illusztrálandó egyetlen szóalak melletti döntés mögött meghúzódó gondolatmenet összetettségét, másrészt a részletbeli „beszélő–hallgató viszony” jellegéről mondtak miatt.

Benkő a létige egyes szám 2. személyű ’légy!’, és az egyes szám 3. személyű, archaikus ’légy!’ felszólító igealakjai közötti választás lehetőségéről, és a 3. személyű igealak melletti érvekről szól. Ezt mondja: „a *leg* funkciója ... kétféle is lehet. Teljes határozottsággal állást foglalni sajnos ebben a kérdésben sincs módunk. Mindamellett én sokkal inkább az egyes szám 3. személy jelölését látom benne. ... azért, mert a szövegösszefüggés, valamint a szöveg különféle részei szerkezeti-stiláris megoldásainak mérlegelése alapján úgy látom, hogy Isten itt nem egyenesen Gábrielnek szól, az arkangyal itt nincs is említve név szerint (a *leg* előtt a nem olvasható igen rövid szakasz *ű* vagy *ki* névmás lehet talán). Ez a szövegrész szerintem az Isten általános kinyilatkoztatását, többekhez „környezetéhez”, a menyeeiekhez általában szóló szavait tartalmazza, melyek Gábrielről, az ő feladatáról szólnak ugyan, de nem közvetlenül hozzá. E szakasz tehát személyes beszélő–hallgató viszonyt tükröztető, közvetlen szavakat idéző, dramatizált formája ellenére sem azonos természetű a később következő, *tamag Gabr[iel]* kezdetű szakasszal, ahol a tegezés már teljesen jogos, sőt kötelező

nyelvi forma. Ezzel összefüggésben aligha lehet véletlen az, hogy a *leg en sceretev* [h]yu fulgam kezdetű szövegszakasz egyes 3. személyű folytatásaival szemben a *tamag Gabr[iel]* kezdetű szakaszt már nem ilyenek, hanem egyes 2. személyű alakok követik” (318).

Eddig tart Benkő logikus, szép gondolatmenete. Ennek fő pillérei tehát az alábbiak: a) az *en* részlet önállóan áll, így jelentése a stilisztikailag is indokolt ’én’; b) a *leg* részlet után nemigen állhattak további betűk: „*leg*-et és csakis azt látok”; c) a *leg*-nek egyes szám 2. személyű, tegezéssel, ’légy’ értelmezése a szövegösszefüggés alapján nem valószínű.

Ezen premissákra épül Benkő konklúziója a kifejezés első eleméről, a *leg*-ről, miszerint „az egyes szám 3. személy jelölését látom benne”, s az archaikus ’légy!’ használatát tételezi fel.

5.1.3. Mivel a vizsgálatunk tárgyát képező részlet folytatása így szól: „[a]ki én követségem viselhesse”, ezért ezt megelőzően olyan kérdés állhat, hogy vajon az úristen „szerető, hű szolgálói” közül ki volna az, aki méltó lenne és képes volna e követi feladat véghezvitelére. Benkő szerint „a *leg* előtt a nem olvasható igen rövid szakasz *ű* vagy *ki* névmás lehet talán”, s a fentiek miatt az utóbbi lehetőséget tartom valószínűnek. Tehát az a megválaszolandó kérdésünk, hogy miképpen értelmezendő, – esetleg a *leg* és az *en* közötti valamilyen kiegészítés után –, az alábbi, részlegesen rekonstruált szöveg: „[Qui] *leg en sceretev* [h]yu sulgam.”

Abban a tekintetben nem osztom Benkő véleményét, hogy az úristen e szavait többekhez, általában a mennyekhez intezte volna. Úgy vélem, hogy csupán egyik legkedvesebb szolgájának, Gábielnek mondja el gondolatait, majd miután meghozta döntését, az előtte álló Gábielre ruházza a megbízatást.

Abban a tekintetben Benkő érvei meggyőzőek, hogy aligha indokolt egy egyes szám 2. személyű, felszólító módú ’légy’ igealak feltételezése. Másfelől viszont a szerző nyelvi választékossága, az alkalmazott grammatikai szerkezetek döntő többségének a mai olvasó számára is könnyű érthetősége, mondhatni természetessége kétségeket ébresztett bennem aziránt, hogy a szokatlan egyes szám 3. személyű „légy!” formát alkalmazta volna az író.

E nehézség feloldását két módon tartom elképzelhetőnek, mindkettő megkérdőjelezi a Benkő-féle b) állítás helyességét. Ugyanis összehasonlítva Benkő könyvében a Jakubovich-féle retusálatlan és a Szilády-féle retusált fényképeket, úgy látom, hogy a retusálás során a *leg* szóbeli *eg* részlet rajza eltolódott jobbra, s az *l* betűt követően éppen elég hely van az *en* szócska előtt – esetleges szóközt is beleszámítva – öt karakter számára. Mindkét alábbi javaslat esetében a szókezdő *l* után, az *en* előtt éppen öt karakter áll.

5.1.4. Egyik elképzelésem szerint a *leg...en* részlet betűi valójában a *leyessen* szó maradványai volnának, vagyis a részlet „A” típusú értelmezése ez lenne: „Ki lehessen szerető, hű szolgám”.

A *leyessen* alkalmazását az eredeti szövegben kellően megindokolná, hogy ugyanez a ható igei forma olvasható jól láthatóan a Töredék C/4. sorában. Megjegyzem, hogy itt az *y* által megjelenített *j* hiátustöltő hang valódiságát és így a szövegrész autentikusságát bizonyosra veszem, csatlakozva Benkő nézetéhez (88). Ezt támasztja alá a kérdéses szóhoz hasonlóan két *e*-szerű vokális között jelentkező *j* hiátustöltő számos adata *fehér* szavunkban, a 14. század végétől kezdve (RMGI 224. *fehér* a.). Hasonlóképpen ennek valószínűségét támasztják alá *leend*, illetve *teend* szavainknak a Jókai-kódexben olvasható *leyendnek*, ill. *teyendetek* alakú előfordulásai (Jakab 2002: 503). Kizártnak tartom, hogy a Töredékben a *lehessen* szó lejegyzése során elkövetett másolási hibáról lehessen szó.

Paleográfiai szempontból elképzelhető, hogy egy *y* az átírási-kiegészítési folyamatban *g*-vé változzon. Különösen, mivel a Nagy Gyula-féle átírásban *e g* betű még nem szerepel, így bizonyosan nem volt egyértelműen kiolvasható. Másrészt – tekintettel az *s*-ek keskenységére –, az [ess] hárombetűs kiegészítés beférhet a *leg* és az *en* közötti alig 3 mm széles helyre, kiadva a *le[yess]en* szórekonstrukciót.

E gondolat mellett szóló érvnek tartom a ható igei formáknak az isteni monológ további részében egymás után álló kvartettjét: viselhesse; elmúlhassa; megtörhesse; megelhesse. Ebben az esetben a rekonstrukció tehát ilyen lenne: „[Qui] *le[yess]en sceretev* || *[h]yu sulgam*. ”

„A” típusú értelmezése: „Ki lehessen szerető, hű szolgám,”; „B” típusú értelmezése: „Ki lehetne az a kedves és hűséges szolgám,”

Az elgondolás apró gyengéje, hogy a szövegösszefüggés nem feltétlenül indokolja a ható igealak felszólító módjának alkalmazását: a 'lehessen' helyett inkább a feltételes módú 'lehetne' illenék jobban a szövegbe.

5.1.5. A másik lehetőség, hogy a *leg...en* valójában a *legen en* maradványa, vagyis ez a rekonstrukció itt követné az ÓMO kiegészítését: „[Qui] *leg[en] en sceretev* || *[h]yu sulgam*. ”

„A” típusú értelmezése: „Ki legyen én szerető, hű szolgám,”; „B” típusú értelmezése: „Ki legyen az a kedves és hűséges szolgám,”.

5.1.6. Tanulmányom első változatának elkészülte után, eredményeim ellenőrzése céljából vizsgáltam meg a Jakubovich-hagyatékbeli fényképeket. Ennek során meglepődve láttam, hogy az A/19. sor elején az átírásokban szereplő „*[h]yu*” rekonstrukció szóvégi *u*-ja helyett igen nagy bizonyossággal *t* látható, és az előtte álló betű sokkal inkább egy *v*, mint egy *y* benyomását kelti. A következő szót pedig, – melyet az átírások egyöntetűen *sulgam* alakban adnak meg –, ugyancsak meglehetősen bizonyossággal *sulgani*-nak láttam, ahol egyébként az *l* betű jól láthatóan utólag meg lett erősítve. Folytatva a vizsgálódást, az előző sor végén az átírások *sceretev* szavát inkább *sculetev*-nek olvastam. E szó előtt, még a jobb szélső szalagon két betű áll, amelyet az átírások *en*-ként adnak meg; a két

betű közül a második kétségtelenül *n*, előtte azonban inkább *o* van, s nem *e*. Végül, az A/18. sornak ez előtti részlete a *scola* szó után olvashatatlan. Az egyetlen „biztosan” (?) azonosítható betű szerintem *f*, nyilván az, amelyet az eddigi átírások *l*-nek láttak, s a tőle jobbra másodikként álló betű talán valóban *g*.

Mindezen megfigyeléseim következtében kártyavárként omlott össze a részlet minden korábbi átírása, ill. rekonstrukciója, beleértve természetesen az általam az előbbieken felvázolt két opciót is.

5.1.7. Némi töprengés után a vizsgált részletnek a korábitól szinte minden szavában különböző és homlokegyenest eltérő jelentésű alábbi szövegrekonstrukcióját tartottam elképzelhetőnek: „[qui] f[ogia u](g)[o]n sc[ul]etev || (fi)vt *sulgani*.” (A *sc[ul]etev* szóban a megváltoztatott betűk zárójelezése az elődök iránti tiszteletet tükrözi.)

„A” típusú értelmezése: „ki fogja ugyan születő fiút szolgálni,”; „B” típusú értelmezése: „ki fogja ugyan a születő fiút szolgálni.”

5.1.8. Néhány megjegyzés:

– A *sulgani* szóalaknak két hiányossága is van: a szóeleji *sz* szabályos jele az *sc* lenne, továbbá hiányzik egy *l* betű az *a* és az *n* között. Ami az *sz* hangot illeti, egyrészt szövegünkben pár sorral lejjebb is előfordul hibás lejegyzése, az A/24. sor *asun(a)huz* <ɔ: *asscunahuz*> szavában, másrészt még más lehetőség is szóba jön, erre vonatkozóan l. a *tistus* szó elemzését a jelen fejezet 7.3. pontjában. Az *l* hiányát illetően a rosszul kiartikulált ejtést gyanítom a lejegyzés hibája mögött.

– A (fi)vt szóban figyelemre méltó a második vokális *v* jele. A Szűz Mária Csodájában három helyen fordul elő a *fiú* tárgyesete, mindháromszor *fiot* formában *o*-val (B/24., C/2., C/5.). Az Ómagyar Angyali Üdvözlésben egy további helyen szerepel ez a szó (A/33.), itt már *fiu* alakban. Tehát ebben a szóban az ÓAÜ helyesírásának felel meg az *u* hang *v* jele. Ezzel egy további helyesírási különbségre mutattunk rá a szalagok két oldala között, melyet az A oldalról 2, a B oldalról 3 adat reprezentál!

– A *sc[ul]etev* szóban figyelemre méltó az első vokális látható *u* jele. A Szűz Mária Csodájában öt helyen fordul elő a *szül* ige valamilyen szóban, éspedig (Benkő, illetve E. Abaffy 1990. átírásában): *s[c]ilut* (B/24.), *sc[ilu]t* (B/25.), *scilete[t]vi* (B/32.), *sciulhessen* (C/2.), *sciluttet* (C/6.). Az öt esetből egynél kiegészített az első magánhangzó, a többi négy esetben egyöntetűen *i* jelöli. Az Ómagyar Angyali Üdvözlésben két másik helyen is szerepel ez a szó, (Benkő átírásában): *sculet-nen* <ɔ: *sculeteuen*> (A/33.), *sculetv* (A/34.), mindkétszer *u*-val. Tehát az ÓAÜ helyesírásának felel meg az *u* a *sc[ul]etev* szóban. Ezzel egy további helyesírási különbségre mutattunk rá a szalagok két oldala között, melyet az A oldalról 3, a B oldalról 4 adat reprezentál!

– A *[h]yu* kihagyása miatt még eggyel csökken az ÓAÜ-beli *y*-ok száma.

5.2. „angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhas[sa]”

5.2.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „angol[u]cnoc corat || . mar ele mulhas . . ”
 1895: Szilády Áron: angyoluknak korát || ha]mar ele mulhassa :
 1929: ÓMO: „angol[u]cnoc corat || . . . mar ele mulhas[sa]”
 1980: Benkő Loránd: „angol[u]cnoc corat || [ha]mar ele mulhas[sa]”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „angyaloknak karát hamar elmúlhasa” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „az angyaloknak testületét tüstént hagyja el”; 2. változat: „az angyaloknak seregét tüstént hagyja el” (59). A fenti értelmezésben némileg meglepőnek találtam az „elmúlhasa” szóhoz a ’hagyja el’ jelentés társítását.

5.2.2. A Benkő könyvében közölt fénykép alapján érdekes megállapításokat tettem. Ugyanis, bár csupán két betűt olvasok eltérően az elmúlt 120 év egyöntetű átírásaitól, mégis, ez az egész szövegrész jelentését teljesen megváltoztatja.

Az A/19. sor végén álló, mindeddig *corat*-nak olvasott szó középső betűje nem lehet *r*, mivel a fényképről megállapítható, hogy a *co*- szókezdet és az *-at* szóvég között nincs hely egy normál szélességű betű számára, ott csak egy keskeny betű állhatott. Meggyőződésem szerint itt egy íves végződésű függőleges vonallal rajzolt *s* betű áll, amely a *cosat* szót adja ki.

Az A/20. sor elején az eddig *mulhas*-nak olvasott szókezdet első betűjét *n*-nek olvasom. Ugyanis az eddig *m*-nek tartott karakter második szára nem függőleges, amiképpen a szövegben az *m* betűknél tapasztalható, hanem ferde, lefelé haladva balról jobbra dől. Miután leért az írás alapvonalára, onnan a vonal folytatódik és felemelkedik közel az *n* betű magasságáig, de ez a felemelkedő vonal közben elvékonyodik. Ezt a felemelkedő vonalat értékelhették egy *m* betű jobb-oldali száráként ez eddigi transzkripciók készítői. A szó elejét tehát *mulhas*-nak olvasom. (Az *n* betű felemeledő és elvékonyodó vége megengedhetne egy *niulhas* átírást is.)

5.2.3. A részlet értelmezéséhez először is utalnék arra, hogy a latin *aries* az ókori rómaiaknál nemcsak a juh hímjét, hanem a faltörő kost is jelentette (Finály 1884: 169. h.). Mivel a folytatásban a „mennyek egének megtörése”-ről esik szó, nem kétséges, hogy ehhez a feladathoz célszerű elővenni „az angyalok faltörő kosát”.

Az „elnyúlhasa” pedig valószínűleg a „nyúl” ige több jelentését is magában hordozza e kifejezésben: részben a ’valamihez hozzáér’ (TESz 2: 1057 *nyúlik* 5. jelentés) és ’elvesz valamit’ (8.) jelentéseket, de különösen a ’valamilyen tevékeny-

séghez hozzáfog, belekezd' (7.) jelentést, s még arra is utalhat, hogy a faltörő kos működésbe hozása után térben távolra hat (3. jelentés).

5.2.4. A fentiek alapján a részletet ekképpen rekonstruálom: „*angol(u)cnoc co[s]at || (ha)mar el nulhas(sa)*”. „A” típusú értelmezése: „angyaloknak kosát hamar elnyúlhasa”; „B” típusú értelmezése: „hamar elindítaná az angyalok faltörő kosát”.

5.3. „[men]ecnec {? meniec} eget mege turhe[sse]”

5.3.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „... ecnec eg . . . meg . . . . .”
 1895: Szilády Áron: mennyeknek eget mēgē törje :
 1929: ÓMO: „[men]ecnec eg[et.] meg[e turie]”
 1980: Benkő Loránd: „[men]ecnec {? meniec} eget mege turhe[sse]”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „mennyeknek eget megtörhesse”; 2. változat: „mennyek eget megtörhesse” (57).

A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „mennyeknek eget törje át”; 2. változat: „mennyek eget törje át” (59).

5.3.2. A kifejezés analóg párja megjelenik az A/25. sorban, amit Benkő három lehetőség számbavételével ír át: „mennyeknek/menynnek/mennyek eget megtörjed”. Tehát a birtokos jelző lehet jelölt többes számú, vagy jelölt egyes számú, vagy jelöletlen többes számú. Ugyanez a három lehetőség az általunk most vizsgálandó A/20. sorbeli kifejezésben is lehetséges. Benkő alapos elemzést szentel a kérdésnek (320–321), s a következő megállapításra jut: „Ez az ügy tehát filológiaiileg meglehetősen zűrzavaros és többféleképpen felfogható. Ezt tükrözik olvasataim és értelmezéseim vagylagosságai is mind a két, párhuzamos szövegrészben. Így bár a szövegértelmezés bármelyik forma esetén mindkét részben világos, a jelzett bizonytalanságok és a nyomukban járó többrendbeli feltevések a kérdés frazeológiai és grammatikai oldalát nem segítik tisztába tenni. Pedig mindkét tekintetben érdekes volna ismerni az egyértelműbb választ” (321). Benkő még említést tesz arról, hogy a Szilády Áron által 1895-ben közölt fénykép igen jól olvasható „*meniec*” szóalakot mutat az A/20. sorban, s hogy „e szóalak halvány betűi ... nem látszanak retusáltaknak” (321).

5.3.3. A Jakubovich-féle fénykép vizsgálata alapján úgy látom, hogy az adott helyen ez állt: „Ez mennec eget mege turhesse”. A jelöletlen birtokos jelzőre az ÓAÜ-ben találunk példát: „*nazaret [v]arasat*” (A/20–21.).

5.3.4. Az alábbi szövegrekonstrukciót fogom használni: „[E]z [menn]ec eg(e)[t] mege turhe[s](s)[e]”. „A” típusú értelmezése: „Ez mennyek eget megtörhesse”; „B” típusú értelmezése: „Amellyel áttörné a mennyek boltozatát”.

**5.4. „...s tamag Gabr[iel] es cuetsegem [t]e viselled ... keralucno[c]
[ke]ralatul: ystense[g]nec aniahuz: [a]ngolucnoc asun[a]huz tiscetes
[segu]t [m]uncallec:”**

5.4.1. Ebben az alfejezetben a fenti hosszabb részlet gondolati szerkezetét, azaz egyes szókapcsolatai összefüggésének kérdését vizsgálom. A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed! ... királyoknak királyától. Istenségnek anyjához, angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék.”; 2. változat: „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed! ... királyoknak királyától, istenségnek anyjához, angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék.” (57–58).

5.4.2. Természetesen a páros szókapcsolatok gondolati összetartozása illetve különállása összességében jópár lehetőséget kínál. Így lehetséges, hogy a „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed!” önálló gondolat, és új mondat kezdődik utána, de az is lehet, hogy szorosan összefügg a „... királyoknak királyától” részlettel. Márpedig alapvetően ettől függ, hogy mi állhatott eredetileg a „királyoknak királyától” kifejezés előtt.

A fentitől teljesen független, külön megválaszolandó kérdés, hogy az „istenségnek anyjához” és az „angyaloknak asszonyához” csak szinonima-halmozásként állnak-e egymás után, – hiszen mindkettő Szűz Máriára utal –, vagy két külön mondathoz tartoznak-e. Vagy vajon a „tisztességet munkállék” részlet első sorban az utána következő „követségem hozzád vegyed” gondolattal áll-e összefüggésben, vagy inkább az előtte olvasható „angyaloknak asszonyához” kifejezéssel tartozik-e össze.

Nos, a szöveg áttekintése alapján megglehetős bizonyossággal az alábbi gondolati tagolást tartom valószínűnek. E feltételezés esetén mindhárom gondolat tartalmilag két, egymáshoz kapcsolódó gondolat-komponens uniója és mindhárom lényegében azonos terjedelmű, kb. 15–16 szótagból áll: 1. gondolat: „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed!”; 2. gondolat: „... királyoknak királyától, istenségnek anyjához”; 3. gondolat: „angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék.” A további elemzéseimet erre a tagolásra alapozom.

5.5. „...s tamag Gabr[iel] es cuetsegem [t]e viselled”

5.5.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „... tamag Gabri[el] es cuetsegem [t]e viselled”
- 1895: Szilády Áron: „... támagy Gábriël és küetségem tē viselled :
- 1929: ÓMO: „... tamag Gabri[el] es cuetsegem [t]e viselled”
- 1953: B. Lőrinczy: „[s] tamag Gab[rie]l es cuetsegem [t]e viselled”
- 1980: Benkő Loránd: „...s tamag Gabr[iel] es cuetsegem [t]e viselled”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „· · · Támadj, Gábriel, és követségem te viselj! ” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „· · · Eredj, Gábriel, és te vidd el üzenetemet!”; 2. változat: „· · · Eredj, Gábriel, és vidd végbe megbízásomat!” (59).

5.5.2. Benkő körültekintően elemzi a *cuetsagem [t]e viselled* részletet, ahol a „követség” lehetséges értelmezését taglalja (319–320).

5.5.3. Első megjegyzésem a *Gabr[iel] es* részletre vonatkozik, amely mögött minden olvasat a *Gabriel es* szavakat rekonstruálja, bár abban eltérés mutatkozik, hogy a *Gabriel* név mely betűi láthatók, s melyek estek a két szalag közötti hiány területére. Ez a rekonstrukció azonban kétségtelenül tévedés. Ugyanis a bal szélső szalagon látható a *Gab* szókezdet, valamint a következő betű bal széle, a mellette lévő szalagon pedig – többé-kevésbé – az *ies* részlet vehető ki. Egyedül B. Lőrinczy jelezte átírásában a „Gab[rie]l es” megoldással, hogy egy függőleges vonal-jellegű betű még olvasható az *es* előtt a szakadás után.

A két szalag közötti pergamenhiány szélessége alapján biztosan kijelenthető, hogy csupán egyetlen normál szélességű betű válhatott olvashatatlanná, több nem! Ezt bizonyítja, hogy az általunk vizsgált, A/23. sorbeli részlet felett, az A/22. sorban a *mogzotbelevl tamadatia* kifejezésen belül a *belevl* névutó két utolsó betűjéből csupán a *v*-nek a jobb oldali fele és az *l* betű, tehát egy fél betűnyi, valamint egy keskeny betűnyi szöveghiány mutatkozik, ami összességében egy normál betű szélességének felel meg. Hasonlóképpen az eggyel lejjebbi A/24. sorban az *ystensegnec* szóban csupán a *g* hiányzik. S végül, a pergamen hátoldalán, a vizsgált részlet magasságában a B/23. sorban az *ozun keppen scola* részletben a *keppen* szóvégi *n*-je hiányzik csupán. Ezek bizonyítják, hogy az A/23. sorban nem hiányozhat a „Gabriel” szó végén az *r* betű nagyobb része mellett még az *iel* betűhármas is! Meggyőződésem szerint a megoldást az adja, hogy a balról nézve második szalagon olvasható *ies* betűhármas a „Gabriel” szó része, és a valóban *s*-nek látszó szóvégi betű téves lejegyzés az *l* helyett. Tehát a részlet átírása és kiegészítése ilyen alakú kell legyen: *Gab(r)ies* <ϝ: Gabriel>.

5.5.4. A vizsgált szövegrészlet jelentése világos, így csak az a megválaszolható kérdés, hogy mi állhatott a sor elején.

A fénykép megtekintése érdekesen támasztja alá az először B. Lőrinczynél, majd utána Benkőnél is megjelenő kiegészítést a *tamag* előtti szó utolsó *s* betűjéről. Ugyanis valójában a pergamenen egy álló *s* betűnek csak a legfelső, konkáv hajlata látszik, éspedig a tőle jobbra álló betűk magasságánál kissé feljebb. Viszont az még kivehető a fényképről, hogy közvetlenül az *s* betű előtt nem állhatott magasra nyúló betű, például egy másik *s*, mert annak is látszódnia kellene, holott ennek semmi nyoma. Tehát, példának okáért nem állhatott a sor elején a „(Sies)s” szó, mivel a szóvégi dupla *s* baloldali tagjának felső kampója nem látszik.

Arra vonatkozóan, hogy mi állhatott a sor elején, két különböző típusú információ alapján alakítottam ki a hipotézisemet. Egyrészt a rendelkezésre álló hely a részlegesen látszódó *s* betű előtt mintegy 8 mm. Ez azt jelenti, hogy itt 4-6 karakter számára van hely, attól függően, hogy milyen széles betűkből állt a sor eleje.

Másrészt megpróbáltam rekonstruálni az író elképzelését a szituációról, s arra a következtetésre jutottam, – amit fentebb, az 5. fejezet 1.3. pontjában meg is fogalmaztam –, hogy Gábiel az, akinek dilemmáját az úristen hangosan elmondja. Majd közben arra a következtetésre jut, hogy éppen Gábiel lenne a legalkalmasabb e megbízatás végrehajtására, s ezt azonnal közli is vele, kiadva számára az utasítást: „Jöjj és támadj Gábiel, követségem te viselljed!”

5.5.5. Az ÓAÜ-ben többször előforduló *-ti-* kapcsolat olvasatában Benkő elsősorban a hasonulás nélküli *tj-s*, másodsorban a hasonulásos *tyty-s* lehetőséget adja meg, például a *tamadatia* esetében a *támadátjā*, illetve *támadatytyā*, az *aradatia* esetében az *árādātjā*, illetve *árādatytyā* olvasatot (50). Ennek alapján okkal felvethető, hogy a *viselled* szóalak esetleg hibás lejegyzés egy feltehető *viselied*, vagy akár egy *visellied* helyett. De a Benkő által itt egyetlenként megadott hasonulásos *βiselylyed* olvasat azt feltételezi, hogy már eredetileg is egy hasonulásos hangalak lejegyzése történt meg, vagyis az *ll* betűpár valóban az *lyly* lejegyzése, s ezért nem szükséges sem egy *viselled* <ɔ: *viselied*>, vagy egy *viselled* <ɔ: *visellied*> korrekció.

5.5.6. Végülis a részlet átírására vonatkozó hipotézisem: „({Jevi e}[s]) *tamag Gab(r)ies* <ɔ: *Gabriel*> *cuetsegem* (t)e *visell[ed]*”. „A” típusú értelmezése: „Jöjj és támadj Gábiel, követségem te viselljed!”, „B” típusú értelmezése: „Jöjj és indulj Gábiel, te vidd el az üzenetemet!”

5.6. „... *keralucno*[c] || *ke*]ralatul: *ystense*[g]*nec aniahuz*:”

5.6.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „... *keralucnoc* || *ke*]ralatul *ysten se*[g]*nec aniahuz*”
 1895: Szilády Áron: „... *kéraluknok* || *kē*]rálátul : *istenségnek anyjához* :
 1929: ÓMO: „... *keralucnoc* || [*ke*]ralatul? *ystense*[g]*nec aniahuz* :”
 1953: B. Lőrinczy: „... [*gu*] . *keralucnoc* || [*ke*]ralatul. *ystense*[g]*nec aniahuz* :”
 1980: Benkő Loránd: „... *keralucno*[c] || [*ke*]ralatul? *ystense*[g]*nec aniahuz*?”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... királyoknak királyától. Istenségnek anyjához,”; 2. változat: „... királyoknak királyától, istenségnek anyjához,” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... a királyoknak királyától. Az isteni gyermeknek anyjához,”; 2. változat: „... A királyoknak királyától, az isten-fiúnak anyjához,” (59).

5.6.2. Először is megjegyzem, hogy a *keralucnoc* szó esetében Benkő szögletes zárójelbe tette a szóvégi *c*-t, ellentétben a korábbi átírásokkal. Ezzel csupán arra akart utalni, hogy ez a *c* betű nem a várható helyén, az *o* betűt követően áll, hanem felette. Tehát nincs szó olvashatatlan vagy rosszul olvasható karakterről. Úgy tűnik, mintha a másoló el kívánta volna kerülni azt az esztétikai hibát, hogy a *c* leírásával túlhaladjon a megengedett írástükrön, ezért a szó utolsó betűjét az utolsó előtti betű fölé tette.

5.6.3. A részlettel kapcsolatos legfontosabb kérdés, hogy vajon mi hiányzik a mondat elejéről, milyen kiegészítés tehetné teljessé a gondolatot. A fenti átírásokból látható, hogy B. Lőrinczy Éva – egyedülként! – egy *gu* betűpárt is kiolvasni vélt a fénykép alapján. Megvizsgálva a fotót, a két szalag közötti rés előtt az *u* betűt teljesen biztosan azonosíthatónak láttam, az előtte álló betű azonban sokkal inkább *n*-nek tűnt. A két szalag közötti rés után pedig részlegesen egy *i* betű látszik.

A vizsgált mondat a „Jöjj és indulj Gábiel, az üzenetemet te vidd el” gondolat folytatása, és a „királyoknak királyától, istenségnek anyjához” történő eljutásra szólít fel. Így elég természetesnek tartom a [n]u(l)i, azaz ’nyúlj’ szövegrekonstrukciót, figyelemmel e szónak ’térben valameddig ér, húzódik, terjed’ jelentésére (lásd: TESz 2: 1057. *nyúlik* 3. jelentés).

5.6.4. Még egy további kérdés diszkusszióját tartom érdemesnek. Minden korábbi kutató, – s ezek sorát Benkő Loránd sem szakította meg –, a részletben kiegészítést igénylő második *király* szót *e* vokálissal rekonstruálta. Annak ellenére, hogy a tartalmilag azonos „királyoknak királya” kifejezés a B oldal 17–18. sorában is olvasható, s ott „*keralucnoc kyralanoc*” alakban áll. Kérdésem tehát kétirányú: vajon miért áll a B oldalon a két szó eltérő első magánhangzóval, másrészt ennek analógiájára miért nem ugyanezt tételezzük fel az A oldali szövegben is?

Mindenképp meglepő, hogy ugyanazon szó egymás utáni jelentkezésekor eltérő alakot ír le a szkriptor. Ez a változatosság bizonyosan nem magyarázható sem időbeli, sem helybeli, sem nyelvjárási különbséggel. Le kell szögeznünk, hogy a kétféle vokális azt mutatja, hogy a szöveg lejegyzésének helyén és idejében a *király* szó mindkét változatának használatban kellett lennie.

Egyáltalán, lehet-e a a szkriptor játékosságán kívül bármi más racionális magyarázata a kétféle szóalaknak? Nos igen, lehet. Benkő monográfiájában a szótag- és hangsúlyviszonyokkal foglalkozó fejezetben sajnálkozással állapítja meg, hogy a szóhangsúlyokénál „jóval kevesebb egzaktsággal lehet szólni a mondatilletőleg szöveghangsúly emlékeinkbeli állapotáról” (67). Úgy vélem, hogy a B oldalon olvasható „*keralucnoc kyralanoc*” kifejezés azon roppant ritka esetek közé tartozik, amelyek éppen a szöveghangsúlyra vonatkozóan adnak fontos információt. Azt feltételezem ugyanis, hogy a két azonos szóból felépülő frazéma

második elemének hangsúlyozását, kiemelését szolgálhatta a karakteresebb *i* hang használata, szemben az *e*-vel!

De akkor nem kellene-e az A oldalon előforduló azonos kifejezésben is *i* hangú kiegészítéssel élni a második szó esetében? Ha nem is az *y*-t alkalmazva, – amely, mint láttuk korábban –, szinte alig fordul elő az A oldalon –, hanem az *i* betűt alkalmazva. Nos, bár csábító lenne az analógia alapján itt is alkalmazni az *e* – *i* hangzásbeli ellentétpárt, de mivel a két szöveg nem azonos helyen és időben készült, így nincs kellő alapunk arra, hogy a B oldali megoldás analógiájára egy „*keralucnoc (ki)ralatul*” emendációt tételzhessünk fel.

5.6.5. Tehát a részlet átírására vonatkozó javaslatom: „[n]u(l)i *keralucno*^c (ke)ralatul : *ýstens[e](g)nec aniahuz*.” „A” típusú értelmezése: „nyúl királyoknak királyától istenségnek anyjához!”; „B” típusú értelmezése: „érj el a királyok királyától az istenanyához!”

5.7. „[a]ngolucnoc asun[a]huz tiscetes [segu]t [m]uncallec :”

5.7.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „[a]ngolucnoc asun[a]huz tistus || t [m]uncallec”
 1895: Szilády Áron: angyoluknok asszonyához tisztet || ségő)t [m]unkállék :
 1929: ÓMO: „[a]ngolucnoc asun[a]huz tistus || t [m]uncallec :”
 1953: B. Lőrinczy: „[a]ngolucnoc asun[a]huz [ti]stus || t [m]uncallec.”
 1980: Benkő Loránd: „[a]ngolucnoc asun[a]huz tiscetes || [segu]t [m]uncallec :”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék :” (57–58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „az angyaloknak úrnőjéhez tiszteletteljes üzenetet készítettem :”; 2. változat: „az angyaloknak úrnőjéhez tiszteletadást készítettem elő :” (59). (Eredetiben: „angyaloknak”.)

5.7.2. A részlet elemzésének alapvető célja annak vizsgálata, hogy a Szilády Áron-féle „*tiscetes[ege]t [m]uncallec*” azaz ’tisztességet munkállék’ emendáció (Szilády 1895: 568), amelyet Horváth Cyrill és Benkő Loránd is a magáévá tesz, mennyire tekinthető jó, vagy éppen az elképzelhető legjobb megoldásnak. Benkő Loránd hosszú és alapos analízist szentel a kérdésnek, amely eredményeképpen a fenti kiegészítés mellett áll ki (323–325).

5.7.3. Benkő elemzésének ismertetése előtt az A/24. sor végén álló, a Benkő átírása szerinti *tiscetes* szóval (vagy szókezdettel) kívánok foglalkozni, amely egyébként a szöveg többi részletéhez képest igen jól olvasható. Noha első ránézésre a Benkőénél korábbi *tistus* (B. Lőrinczynél *[ti]stus*) átírások alig látszanak különbözni a Benkő által megadott *tiscetes*-től, valójában lényeges különbség van közöttük.

A fényképen lényegében hat karakter látszik: a szó elején egy csonka betűkép, amely valószínűsíthetően egy *t*-nek a vízszintes vonala, melynek baloldali függőleges szára nem látszik; mellette egy *i* betű. E két karaktert mindenki *ti* betűpárként értelmezte, és egyedül B. Lőrinczy jelezte, hogy a transzkripció nem evidens. Ezek után egy függőleges vonalból és a tetején jobbra hajló félkörívből álló *s* betű áll, majd ezt követi egy *c* alakú jel, amit akár *t*-nek is olvashatunk. A kutatók egy része ezt *t*-nek vette, Szilády, Horváth Cyrill és Benkő ellenben *c*-nek. Majd ezután egy *u* alakú jel áll, korábban többen *u*-nak is olvasták, Benkő azonban, Sziládyt és Horváthot követve, *te* betűpárként értelmezte, ami meglehetősen kérdéses. Az utolsó betű egy mai *C*-hez hasonlít leginkább, feltehetően egy szóvégi *s*-ről van szó; mindenki így értelmezi. E betűnek egy szép, teljes rajzolatú példányát láthatjuk a C/5. sor *chudaltus* szava végén.

B. Lőrinczy Éva monográfiájában a következő sorban látható magányos *t*-t a *[ti]stus*-hoz tartozó tárgyragnak véli, a szó jelentését pedig 'tiszttségviselő, képviselő'-nek gondolja (B. Lőrinczy 1953: 140, 186). Öt évvel későbbi rövid közleményében már revideálja véleményét mindkét tekintetben és a szó átírásában lehetségesnek tartja már a Szilády-féle változatot is: „a KTSz. *tistus* (esetleg *tisttus* vagy *tisttes*) szavának a jelentését illetően csak tapogatózhatunk. Annyi látszik csak bizonyosnak, hogy a sor végén álló *tisztös* ~ *tisztüs* vagy *tisztés* szó nem függhet össze közvetlenül a következő sor elején álló *t*-vel. Ezt megelőzhetette 2–3 vagy legfeljebb 4 ma már pontosan ki nem következtethető betű, amely a Szalagoknak az azóta bekövetkezett megrongálódása folytán nem maradt ránk” (B. Lőrinczy 1958: 112).

Benkő Loránd Szilády olvasatát követve tisztességgel igyekszik a *tisztességet* szóhoz a *tisttes* szókezdetet kiolvasni a szövegből, kétséges azonban, hogy ez lehetséges-e. Úgy látom, hogy erre a transzkripcióra az írott szöveg nem igazán ad módot, de nincs is rá szükség.

Ugyanis, meglepő módon a SzMCs teljesen tisztán olvasható részletében a *tisztán* szó *tistan* alakban jelentkezik (C/3.), a FPV-ban előforduló *tisztés* szó pedig szintén jól olvashatóan a *tistes* formában: mindkét esetben csak *s* áll a *t* előtt. Valószínűtlennek tartom, hogy hibás lejegyzésekkel állnánk szemben. Elvileg két eset képzelhető el: vagy a korabeli helyesírási rendszerben e szavak a „nemfonetikusán írandó kivételek” közé tartoztak, vagy első szótagjukban *sz* helyett *s* hangzott. (Bár ezeket szláv átvételeknek tartjuk és a szláv szavakban valóban *sz* van, de e szók esetén a szlávban általános szóeleji *cs* hang *t*-vé hasonulása meglepő és véleményem szerint nehezen magyarázható.)

A fentiekre tekintettel magam azt tartom valószínűnek, hogy bár a fentiekben vizsgált szónak valóban 'tisztés' volt a jelentése, azonban Benkő transzkripciójával ellentétben a *tistus* átírás a helyes.

5.7.4. Benkő elemzésében először is megállapítja, hogy az A/25. sor elején szabadon álló „t előtt kb. 3–4 betű helye maradhatott le. Mivel a t a rá következő átható ige miatt is föltétlenül tárgyrag, a hiányzó helyen vagy önálló szónak, vagy a *tisztēs*-hez tartozó szórésznek kellett lennie.” Így folytatja: „Önálló szóra azért gondolnék kevésbé, mert a tönkrement hely csak egytagú szó elhelyezésére adhatott volna lehetőséget, de olyan szövegbe beleillő szót, amely mind a *tisztēs* jelzővel, mind a *munkál* igével frazeológiai kapcsolatban állhatna, nem volna könnyű megjelölni. Esetleg *[uto]t* lehetne a kiegészítés, de a *tisztēs út* feltehető ’tiszteletadás’ jelentésben kétségeket ébreszthet” (324).

A fentiek miatt Benkő szerint „a kiegészítés legelfogadhatóbban *tisctes[segu]t* formában adható meg.” Mivel „ilyen szókapcsolatra nincs egyetlen más példánk sem” (324), ezért felvetődik a kérdés, hogy „mi lehet a *tisztēségēt munkál* kifejezés értelme” (324), s Benkő következtetése szerint ’tiszteletadást készítettem’-féle jelentése lehetett (325).

5.7.5. Megvizsgáltam az A/25. sor kezdetét mutató fényképet. Figyelembe véve a biztos kiegészítéssel rendelkező sorok kezdetének a vonalát, az A/25. sor elején a t betű előtt mérésem szerint 7 mm-nyi szakaszon volt írás, ami 4-5 karakternek ad helyet. Feltételezve az egész frazéma ’tiszteletadást készítettem’-féle jelentését, magam mégis javasolnék egy olyan egytagú szót, amelyet az író egészen biztosan ismert, és a Benkő által megfogalmazott kritériumoknak ugyancsak megfelel, – vagyis „mind a *tisztēs* jelzővel, mind a *munkál* igével frazeológiai kapcsolatban állhatna”. Ez a szó szó, pontosabban annak többes számú alakja. Ismertsége azért magától értetődő, hiszen két sorral lejjebb olvashatjuk az *ezen scoval* szókat! Tehát véleményem szerint a szövegben ez a gondolat állhattott: ’angyaloknak asszonyához tisztos szókat munkállék’.

5.7.6. Mielőtt a feltételezésem szerinti rekonstrukciót megadnám, megjegyzem, hogy az *asun[a]uz* szóban az eredeti szöveg szkriptorának vagy a másolónak a figyelmetlensége következtében elmaradt a kettőzött sz hang ssc jeléből két betű. Egyébként a B oldal 20. sorának végén ott találjuk a hibátlanul leírt *asscu[n]* szóalakot. E tévesztés jelölését is szükségesnek tartom.

S végül megemlítem, hogy a szöveghez nem tartozó, de helyet foglaló két jel nyoma azonosítható ebben a részletben, melyeket a † jellel jelöltem.

5.7.7. A részlet átírására vonatkozó javaslatom: „(a)ngolucn†oc asun(a)hu†z <∅: asscunahuz> [t]is[tus] (scoa)t (m)uncallec :” „A” típusú értelmezése: „Angyaloknak asszonyához tisztos szókat munkállék.” „B” típusú értelmezése: „Az angyalok úrnőjéhez tiszteletteljes szavakat fogalmaztam meg.”

5.8. „*me[necnec] {? me[nnec]} {? me[niec]} eget [m]ege turied*”

5.8.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „ . . . . . egec || ege turied ”
 1895: Szilády Áron: mennyeknek egét || m]égē törjed :
 1929: ÓMO: „ . . me[necnec] eget || [m]ege turied ”
 1980: Benkő Loránd: „*me[necnec] {? me[nnec]} {? me[niec]} eget ||*
[m]ege turied ”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „mennyeknek egét megtörjed”; 2. változat: „mennyegek egét megtörjed” (58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „törd át a mennyeknek egét”; 2. változat: „törd át a mennyegek egét” (59).

5.8.2. Benkő elemzéséből (320–321) az 5.3.2. pontban már hosszabban idéztem. Tekintettel arra, hogy az A/25. sorban a *weged* szóvégi *d*-je és az *eget* szó eleji *e*-je között 18 mm távolság van, amelyből két szóköz 4-5 mm-nyit foglal le, ezért a „mennyek”-re utaló szó 14-15 mm-t tett ki, azaz 7-9 betűből állt. A Benkő által javasolt változatok közül a „*mennece*” és a „*menieci*” túlságosan rövidek. Noha a *menecnec* szóba jöhető megoldást adna, de az A/20. sorbeli rekonstrukció dupla *ny*-es *mennece* alakjának analógiájaképpen itt a 9 betűből álló, jelölt többes számú birtokos jelzős *mennece* rekonstrukciót tartom valószínűnek.

5.8.3. A sorkezdet helye alapján az A/26. sorban az *ege* előtt mintegy 4 betűnek kellett állnia, ezért a [m]ege helyett az (es m)ege kiegészítéssel élek.

5.8.4. Tehát az alábbi szövegrekonstrukciót fogom használni: „*me(n)[necnec] eget (es m)ege turied* :” „A” típusú értelmezése: „mennyeknek egét is megtörjed”; „B” típusú értelmezése: „törd át a mennyek boltozatát is”.

5.9. „*tu[b] sulgad es ne legen*:”

5.9.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „t . lu . . gat es ne legen.”
 1895: Szilády Áron: több szulgád és nē lēgyēn :
 1929: ÓMO: „t . . . sulgad es ne legen ?”
 1953: B. Lőrinczy Éva: „ . . t sulgad es ne legen.”
 1980: Benkő Loránd: „*tu[b] sulgad es ne legen*”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „több szolgád is ne legyen!” (58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: „több szolgád ne is legyen!” (59).

5.9.2. A Jakubovich-hagyaték fényképeit megvizsgálva gyakorlatilag kibetűzhetetlennek találtam a Szilády Áron által feltételezett, s utána többé-kevésbé elfogadott „több szulgád és ně lěgyěn” szavakat, ezért kutatói szabadsággal élve úgy döntöttem, hogy szövegrekonstrukciómban e részletnek átírása ne legyen.

5.10. „Scuz leanh[uz] titcon Josepnec ieguse[h]v[z] ezen scovol”

5.10.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gy.: „scuz leanhuz . . . tou || . Josepnec ieguse[huz] ezen scovol”
 1895: Szilády Á.: szüz lěánhoz . . titcon || . . . Jósěpněk jegyősěhöz ěžen szóvol :
 1929: ÓMO: „Scuz leanhuz . . . titcon || . Josepnec ieguse[huz] ezen scovol”
 1953: B. Lőrinczy: „Scuz leanh[uz titcon] || . Josepnec ieguse[huz] ezen scovol”
 1980: Benkő L.: „Scuz leanh[uz] titcon || Josepnec ieguse[h]v[z] ezen scovol”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „Szüz leányhoz titcon, Józsefnek jegyeséhez, ezen szóval.” (58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „A szüz leányhoz titokban, Józsefnek feleségéhez, ezen szóval.”; 2. változat: „A szüz leányhoz titokban, Józsefnek mennyasszonyához, ezen szóval.” (59).

5.10.2. Az eddigiekben vizsgált részletek közül nyelvtanilag valószínűleg ez a legproblematisabb, mert hiányzik a mondatból az állítmány.

Emellett még további nehézségekkel szembesülünk, ha összevetjük a Benkő-féle átírást a rendelkezésre álló hely szélességével. Ugyanis az A/26. sorban a *leanh* töredékszó utáni kétbetűs kiegészítést követően csak 2-4 betűvel több tölthetné ki a sor további részét, mint az átírásban feltételezett *titcon* szó. Hasonlóképpen az A/27. sor elején, ha összehasonlítjuk a jól rekonstruálható sorkezdetek helyét a *Josepnec* szó *J* betűje közötti távolsággal, ez 7 mm-nek adódik, tehát 4-5 karakter számára lenne hely, de Benkő átírásában itt semmi nem olvasható. A nagy *J* előtt egy szövegtagoló jel valamint egy vonalka látszik, hasonlóan ahhoz, mint amit a B/28. sor közepén, a *Bezzug segut* részlet nagy *B*-je előtt láthatunk.

5.10.3. Az elsőnek megválaszolandó kérdés, hogy vajon mi lehetett a mondat állítmánya? Elgondolásom szerint ez a ’szólj’ lehetett, mely *scoli* formában állhatott a szövegben. Ezt a *Josepnec* szó előtt kényelmesen el tudjuk helyezni, s így a *J* előtti szövegtagoló jel is jól illeszkedik a tartalomhoz.

5.10.4. Súlyos problémával szembesültem, amikor a Jakubovich-hagyaték fotóit megvizsgáltam. Ugyanis a Szilády Áron olvasatában hipotetizált és minden későbbi kutató által átvett *titcon* szónak semmi nyomát nem láttam a fotókon! A sor végén elég jól olvashatóan egy *tu* betűpár azonosítható,

előttük talán egy *a* betű, tehát egy *-atu* végű szó állhatott a szövegben. Így az A/26. sor végének korábbi átírásai határozottan elvetendők.

Némi töprengés után a 'látogató' jelentésű „[latoga]tu” szó egykori létét tételeztem fel ezen a helyen. A *látogat*, *látogatás*, *meglátogat* megjelenik a legkorábbi kódexünkben is (Jakab 2002: 197, 219). S egy melléknévi igenév főnévi használata semmiképp sem meglepő, l. pl. a B/26. sorbeli *fugadotianoc* szó esetét a későbbikben. A szóvégi vokális *u* jelére pedig jónéhány analóg eset említhető az ÓAÜ szövegéből: (Benkő átírása szerint) *scobodsagut* (A/11.), [bis]ssunsagut (A/11.), *Ihul* (A/21.), *uagun* (A/21.), *keralucno[c]* (A/23.), [a]ngolucnoc (A/24.), *asun[a]huz* (A/24.), *wagun* (A/28.), *aldut* (A/28.).

5.10.5. Így a részlet átírására vonatkozó hipotézisem az alábbi; – kapcsos zárójellel kiemelve a két kiegészítés bizonytalanságát: „*scuz* [l]e[an]h()[uz] {[latoga]tu} {(scoli)}: – *Josepnec ie(g)use[hvz] ezen scovol*”. „A” típusú értelmezése: „Szűz leányhoz látogató szólj Józsefnek jegyeséhez ezen szóval.” „B” típusú értelmezése: „Szűz leány látogatója szólj József jegyeséhez ezekkel a szavakkal.”

5.11. „*Ihul uagun sceuz leannoc lacadalma: [ke]rali mogzotbelevl tamadatia: d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia:*”

5.11.1. Amint a 3. fejezet 5.2. és 8.1. pontjaiban már szó volt róla, ez a részlet a történet egy verses betétje. Elsősorban azért foglalkozom vele, mivel szeretnék rámutatni arra, hogy a megfogalmazás grammatikai korrektsége szempontjából kevésbé szigorú elvárásaink vannak egy verses szöveggel szemben, mint egy prózaival. Benkő Loránd „A” típusú értelmezése az alábbi (57; az 57. oldalon az alulról számított 4. sor tévedésből nem kurzív betűtípussal lett szedve): *Ihol vagon szűz leánynak lakadalma, / királyi magzatból tamadatja, / dicső Áron ágból aradatja*. Benkő kétféle „B” típusú értelmezést ad (59). 1. változat: *Itt van a szűz leánynak a lakozása, / itt történt a királyi fajtából való eredése, / a dicső Áron-nemzetségből való származása*. 2. változat: *Itt van a szűz leánynak a lakhelye, / akinek királyi fajtából való az eredése, / a dicső Áron-nemzetségből való a származása*.

5.11.2. Előzetesen egy megjegyzést kívánok tenni, amely az A/21. sorbeli *szűz* szót érinti. Itt ugyanis az átírásokban nem a *scuz* szóalak áll, mint a szöveg más helyein (A/26., B/10., B/18., B/24., C/2., C/3., C/4.), hanem *sceuz*. Benkő a többi esetben *szűz* olvasatot ad, itt az *eu* betűpárnak megfelelően elsődlegesen *szőz*-t, s emellett még az *eü* kettőshangzó lehetőségét is jelöli (50). Szöveges elemzése szerint az *eu* jel „az *ő* tükröztetője”, a diftongusnak „eléggé kicsi a valószínűsége” (114), s nézete szerint „az *ő*-s olvasatot a szó későbbi ilyen változatai (...) is bőven igazolják” (115).

Fényképen megnézve nem láttam nyomát az *e* betűnek. A szövégi *-uz* itt jobban széthúzódik, mint a három sorral lejjebbi *aniahuz* szó utolsó két betűje esetében. Az írásképet a legpontosabban követő átírás esetleg a „*scuiz*” alakot regisztrálhatná, hasonlóan a három sorral lejjebb látható *asun(a)huz* szóhoz, ahol az átírás talán az „*asun(a)huiz*” formában lenne a legpontosabb. Az ilyen addicionális vonalakat-foltokat a $\uparrow$ jellel jelölöm. Az íráskép alapján nem tartom indokoltnak a *scuz* hét másik előfordulásától különböző szóalak feltételezését.

5.11.3. Benkő az esszék sorában is foglalkozik ezzel a részlettel (322–323). A második és harmadik sor rímelő *támadatja* és *áradatja* szavai kapcsán megjegyzi egyfelől, hogy „A *tamadatia* jelentése ... különleges magyarázatot nem kíván; némileg más, ’elindul, kiindul’ jelentésben a *tamad* különben is ott szerepel a KTSz.-ban ... *tamag Gabr[iel]*.”

Másrészt megállapítja: „Az *aradatia* ’származás, eredés’ értelemben való használata azonban mindenképpen különlegesség, példát nem ismerek rá. Az *árad*-nak, *áradás*-nak a vízzel nem közvetlen kapcsolatban lévő, tehát elvontabb jelentése azonban nem egy adattal példázható; ... Elképzelhető, hogy a *valamiből árad* (*áradás, áradat*) ’valahonnan származik, valahonnan ered’ értelemben is használatos volt a korai ómagyarban; ezt a kérdéses kifejezés hapax volta még önmagában nem cáfolná meg okvetlenül” (323). Érdekes, hogy az *aradatia* ügyében Zolnai Gyula 1895-ben már ugyanezt észrevételezte: „*áradat*, úgy látszik azt teszi: származás (...) A Ny[elvtörténeti] Szótárban nem kerül elő ilyen jelentéssel” (Zolnai 1895: 116).

A szó alkalmazásának feltehető okáról igen fontos megjegyzést tesz Benkő: „Lehetséges azonban az is, hogy a szövegalkotó csak a stílus váltakozás kedvéért alkalmazta a kérdéses fogalom kifejezésére ezt a tartalmilag ugyan érintkező, de esetleg már abban az időben sem pontosan megfelelő szókapcsolatot. ... stílus szempontból még az is fölmerülhet, hogy a szövegdíszítés elemeként, az alliteráció kedvéért szerepelteti a szót az *arun agbe[le]vl aradatia* összefüggésben” (323).

A fentieket kiegészítendő, a „*támadatja*” és „*áradatja*” összezsengését illetően azt jegyezném meg, hogy használatukban jól érzékelhető a költői nyelv választékossága:

- az *ág* és az *árad* alliterációs kapcsolata mellett erőteljes az asszociációs kapcsolódásuk is a folyókkal, folyamokkal összefüggő jelentéseikből eredően;
- az *ág* a természetben a friss, ifjú sarj, ezért egy evolúciós folyamat kezdetének nyelvi szimbólumaként szerepel, az *árad* egy folyamat kiteljesedésének nyelvi megjelenítője;
- az *árad* erősen kapcsolódik az előző sor végi *tamad*-hoz is, annak ’ered’ jelentése okán: *ered* → *árad*.

Az *ág* esetében a ’leszármazotti vonal’ jelentéssel kell számolnunk; a természeti analógiák alkalmazása az Ómagyar Angyali Üdvözlletnek még töredékesen

fennmaradt szövegéből is szépen dokumentálható, a *gyökér*-től a *gyümölcs*-ig találhatunk rá példát.

5.11.4. Amint a 3. fejezet 5.2. pontjában rámutattam, Szűz Máriának Dávid király házából, illetve Áron főpap nemzetségéből való származását említ Aquinói Szent Tamás „Summa theologia”-jában, noha a Biblia kanonikus könyveiben ilyen relációkról explicite nincsen szó. Így okkal élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a szöveg írója is erre utalt, s így a Benkő-féle második értelmezés lehet a helyes.

Benkő így világítja meg ennek az értelmezésnek a hátterét: „... lehetséges, hogy a származást megjelölő rész közvetlenül a *szűz leány*-ra utal, s akkor Mária származásának kibontása külön jelzői mellékmondatokat képez, csak az összekötő vonatkozó névmás hiányzik előlük, és bennük névszói állítmányok vannak.” Vagyis ebben az esetben a szöveg második-harmadik sora úgy értelmezendő, hogy „*akinek királyi fajtából való az eredése, akinek a dicső Áron-nemzetségből való a származása.*” De hiányzanak a szövegből mind az „*akinek*” vonatkozó névmások, mind a „*való*” melléknévi igenevek. Vagyis a szöveg grammatikai szempontból nem kielégítő, de versmivolta felmentést ad a nyelvtanilag hibátlan megformálás követelménye alól.

6. Az Ómagyar Angyali üdvözet 18–27. sorainak kiegészített átírása, hipotetikus eredetije és értelmezései

Az 5. fejezetbeli komplex analízis eredményei alapján az Ómagyar Angyali Üdvözet mintegy tízsoros összefüggő részletének kiegészített transzkripcióját, a részlet hipotetikus eredetijét, az eredetit követő értelmezését, illetve a mai megfogalmazású értelmezését az alábbiakban közlöm.

6.1. A részlet kiegészített átírása

A/18. *vr isten u(g) scola [qui] flogia u](g)[o]n sc[ul]etev*

A/19. *(fi)vt sulgani. qui (e)n cuetsegum (vi)selhesse angol(u)cnoc co[s]at*

A/20. *(ha)mar el nulhas(sa) [E]z [menn]ec eg(e)[t] mege turhe[s](s)[e] nazaret*

A/21. *(v)arasat mege le[l](h)[e]sse Ihul uagu(n) scu↑z leannoc l(a)cadalma :*

A/22. *(ke)rali mogzotbele(v)l tamadatia : d(ic)hev arun agbe(l)[e]ul aradatia :*

A/23. *(Jevi e)s tamag Gab(r)ies <ɔ: Gabriel> cuetsegem (t)e visell[ed]·
[n]u(l[i])· keralucno^c*

A/24. *(ke)ralatul : ýstens[e](g)nec aniahuz : (a)ngolucn↑oc asun(a)hu↑z
<ɔ: asscunahuz> [t]is[tus]*

A/25. *(scoca)t (m)uncaltec : ( )cuetsegum huz(i)ad weged me(n)[necnec] eget*

A/26. *(es m)ege turied : /-.....()·/n : scuz [l]e[an]h() [uz] { [latoga]tu }*

A/27. *{(scoli)}. Josepnec ie(g)use[hvz] ezen scovol*

6.2. A részlet hipotetikus eredetije

- A/18. *vr isten ug scola qui fogia ugon sculetev*
 A/19. *fıvt sulgani. qui en cuetsegum viselhesse angolucnoc cosat*
 A/20. *hamar el nulhassa Ez mennec eget mege turhesse nazaret*
 A/21. *varasat mege lelhesse Ihul uagun scuz leannoc lacadalma :*
 A/22. *kerali mogzotbelevl tamadatia : dichev arun agbeleul aradatia :*
 A/23. *Jevi es tamag Gabriel cuetsegem te viselled· nuli keralucnoc*
 A/24. *keralatul : ýstensegnec aniahuz : angolucnoc asscunahuz tistus*
 A/25. *scocat muncaltec : cuetsegum huziad weged mennecc nec eget*
 A/26. *es mege turied : /...../n : scuz leanhuz latogatu*
 A/27. *scoli. Josepnec iegusehvz ezen scovol :*

6.3. A részlet szövegkövető értelmezése (57–58. figyelembe vételével): úr isten úgy szóla: ki fogja ugyan születő fiút szolgálni, ki én követségem viselhesse, angyaloknak kosát hamar elnyúlhassa? Ez mennyek egét megtörhesse, Názáret városát meglelhesse.

Ihol vagyon szűz leánynak lakadalma,
 királyi magzattól támadatja,
 dicső Áron ágból áradatja.

Jöjj és támadj Gábrriel,
 követségem te viselljed;
 nyúlj királyoknak királyától
 istenségnek anyjához;
 angyaloknak asszonyához
 tisztességet munkállék;
 követségem hozzád vegyed,
 mennyeknek egét is megtörjed,
 /...../.

Szűz leányhoz látogató szólj Józsefnek jegyeséhez ezen szóval:

6.4. A részlet értelmezése mai megfogalmazásban (59. figyelembe vételével): az Úristen így szólt: ki fogja ugyan a születő fiút szolgálni, aki a követem lenne, s hamar elindítaná az angyalok faltörő kosát? Ezzel áttörné a mennyek boltozatát és meglelné Názáret városát.

Itt van a szűz leánynak a lakhelye,
 akinek királyi fajtából való az eredése,
 a dicső Áron-nemzetségből való a származása.

Jöjj és indulj Gábrriel,
 te vidd el az üzenetemet;
 érj el a királyok királyától
 az istenanyához!

Az angyalok úrnőjéhez
tiszteletteljes szavakat fogalmaztam meg.
Vedd magadhoz üzenetemet,
törd át a mennyek boltozatát is; /...../.

Szűz leány látogatója szólj József jegyeséhez ezekkel a szavakkal:

6.5. Módosítások Benkő Loránd átírásához és kiegészítéseihez viszonyítva

	Sor	Benkő Loránd 1980	Holler László 2013
A-01.	A/18.	· · leg {? leg[en]} en	[qui] f[ogia u](g)[o]n
A-02.		sceretev	sc[ul]etev
A-03.	A/19.	[h]yu	(fi)vt
A-04.		sulgam	sulgani
A-05.		corat	co[s]at
A-06.	A/20.	ele	el
A-07.		mulhas[sa]	nulhas(sa)
A-08.		[men]ecnec {? meniec}	[E]z [menn]ec
A-09.	A/21	sceuz	scu↑z
A-10.	A/23.	· · · · s	(Jevi e)s
A-11.		Gabr[iel] es	Gab(r)ies <ɔ: Gabriel>
A-12.		· · · ·	[n]u(l[i])
A-13.	A/24.	[a]ngolucnoc	(a)ngolucn↑oc
A-14.		asun[a]huz	asun(a)hu↑z <ɔ: asscunahuz>
A-15.		tisctes	[t]is[tus]
A-16.	A/25.	[segu]t	(scoca)t
A-17.		me[necnec] {? me[nnec]} {? me[niec]}	me(n)[necnec]
A-18.	A/26.	[m]ege	(es m)ege
A-19.		tu[b] sulgad es ne legen	/.....()·/n
A-20.		titcon	{[latoga]tu}
A-21.	A/27.		(scoli)

3. táblázat

7. A Szűz Mária Csodája 16–28. sorainak kiegészített átírása, hipotetikus eredetije és értelmezései

7.1. A Szűz Mária Csodája néhány jellemzőjéről

Az alábbiakban a Szűz Mária Csodája egy lényegében összefüggő részletének (B/16–28. sorok) általam javasolt átírását és szövegkiegészítését, valamint ennek alapján a hipotetikus eredeti szövegét adom meg. Továbbá közlöm az „A” és „B” típusú értelmezéseit, majd egy táblázatban összefoglalom azokat a helyeket, melyek különböznek Benkő 1980-ban közzétett átírásától és szövegkiegészítésétől.

Amint a 3.1. alfejezetben kimutattam, a Szűz Mária Csodája és az Ómagyar Angyali Üdvözet helyesírása különböző, de emellett más típusú különbségek is vannak közöttük. Így a SzMCs általunk vizsgált sorai általában könnyebben kibetűzhetők, mint az ÓAÜ-é, de azért itt is vannak alig olvasható részek. Másrészt a SzMCs megfogalmazása érzékelhetően nehezebb és ez a szöveg homályosságát eredményezi.

Erről így ír B. Lőrinczy Éva: „Az ÓMOLv. (180) szerint ez a leghomályosabb része emlékünknak. Ez valóban így van. Helyenként a szavak és szókapcsolatok értelme egy-egy soron belül egészen világos, de már a sorok egymás közötti összefüggése homályos. Máshol viszont töredékes vagy egyelőre megfejtethetlen szavak zavarják a nagyjában világos jelentést” (B. Lőrinczy 1953: 7). Benkő is utal a szöveg homályosságára a B/20 sorbeli, hipotetikus *miulessed* szó tárgyalásakor (186).

Véleményem szerint e homályosságnak több tényező a forrása, részben a nehezebb fogalmazás, a kissé archaikusabb szóhasználat, emellett az átírás nehézségei és az ebből fakadó tévedések, de talán leginkább az, hogy míg az ÓAÜ témája és részletei igen jól ismertek különböző feldolgozásokból, a SzMCs általunk vizsgált részlete mögött meghúzódó latin szövegek alig-alig kerültek eddig a kutatók látóterébe.

Maga a Szűz Mária Csodája több részből áll; az általunk elemzett szövegrész elején Szűz Mária dicsőítő megnevezései sorakoznak, s az átvezetést a következő, a látomásról szóló szakaszhoz e megnevezések indokoltságát igazoló bizonyágtétel igénye szolgáltatja. Hasonlóképpen, a mennyei látomás és a Betlehembe, a csodás születés színhelyére történő látogatás között ugyancsak a bizonyágkeresés motívuma adja az átkötés lehetőségét az író számára. Majd ezt követően bukkannak fel az ördögök, akik szörnyülködésének és csodálkozásának okát már a Töredék meséli el teljesen világosan, ezzel zárva a szermot.

A jelen esetben – eltérően az 5. és 6. fejezetben követett eljárástól – a részletes analitikus elemzés mellőzésével közlöm a szövegrekonstrukció eredményeit, csupán utólag fűzök némi kommentárt az általam javasolt változtatásokhoz.

Ki imádságot állata,
felül mennybe ha tekint,
élesen téged is láta,

Kiről látok új látomást, szűz leány fiat szült, amiben csodát nyújtott, anya is tartja ölében. Aki dicsőséget szült, – mint én tudom –, fogadottjának; ismerem is, ez nem egvebb gyermek, hanem jó világot fizetni.

És hogy bizonyosság alapján legyél így nevezve, a földön és a mennyben tedd ezt ismertté és egy mennybéli látomásban tényleg jelenjél meg fent a bölcs asszonynak. Aki imádkozott, hogy ha feltekint a mennybe, téged élesen láthasson, istenségnek unokája, rólad ekképpen szólt: Akiről egy új látomást látok, egy szűz leány, aki fiat szült, amivel egy csodát nyújtott, s kit az anyja tart is az ölében. Aki dicsőséget szült annak, – amint én tudom –, akit magába fogadott; ismerem is, ő nem egy egyszerű gyermek, hanem a világot megváltani jó.

	Sor	Benkő Loránd 1980	Holler László 2013
B-01.	B/17.	· <i>·tia</i>	h..... tamad]](a) <i>tia</i>
B-02.	B/19.	[ne]uestessel	(n)uestessel
B-03.		feld[e]n	feld(u)n
B-04.		menýun	mnvýun <ɔ: mnvýun>
B-05.	B/20.	minlessed <ɔ: miulessed >	minless(e)[d] <ɔ: mertessed>
B-06.		s[ce]nt	f(e)nt
B-07.	B/21.	ielunel	ielunel <ɔ: ieluniel>
B-08.		fele · ·	fel[vl]
B-09.	B/22.	mvnybe[le]	mnvýb(e)
B-10.		[ek]essen	(el)essen
B-11.	B/23.	[ne]we mia	vn[oc]aia
B-12.		Q · · · · ·	Q(uirul)
B-13.	B/24.	latecuot <ɔ: latotuot>	lat[ot]uot
B-14.	B/25.	mutut	nuitut
B-15.	B/26.	l[eni] {? l[enni]}	[nem része az alapszövegnek]
B-16.		Qui	Q↑ui
B-17.	B/27.	esmerum	csm(a)rum <ɔ: esmerum>
B-18.		yst[en]	[nem része az alapszövegnek]
B-19.	B/28.		({ýev})

4. táblázat

7.7. Kommentárok a javasolt módosításokhoz

7.7.1. Ad B-15, B-18. A szkriptor igyekezett szabályos írástükörben dolgozni, és állandó szélességű margót hagyni nemcsak a sorok elején, hanem azok végén is. Erre utal, hogy a szalagok előoldalán az A/23. sorban a *keralucnoc* szóvégi *c* betűjét az *o* fölé írta, elkerülendő, hogy a *c* túlságosan kilógjon a sorból. A margón kívül eső szövegeket nem tartom az eredeti szermó részének.

Benkő is külön jelöli (íves zárójelbe tétellel) az *ez scent* szópárt, amely a B/27. sor bal margóján áll. Az *ez nem ygeb germuk* előtt álló, a 21. században is szokásos $\sqrt{\text{ }}$ -szerű beszúrási jel mutatja, hogy a sor mely pontjához tartozik a megjegyzés. Ugyanígy nem tartom az alapszöveg részének a B/26. sor végén feltételezett *l* betűt (l. Benkőnél: *l[eni] {? l[enni]}*), mivel már a margóra esik, valamint a B/27. sorvégi „*yst[en]*” szótöredéket. Ezeket én magam nem láttam a fotokon, de mivel már Nagy Gyula átírásában szerepelnek, így minden valószínűség szerint szabad szemmel kivehetőek voltak a pergamenen. Ezt feltételezve az *yst[en]* szó valószínűsíthetően az *ez scent* jegyzet folytatása.

7.7.2. Ad B-02, B-06, B-09, B-10. A szalagok közötti pergamenhiány miatt a szöveg nem folytonos. A folytonossági hiány szélessége az egymás alatti soroknál szükségszerűen közel ugyanakkora, illetve megvizsgálhatók az azonos sorbeli előoldali kiegészítések is, és ebből következtethetünk a két szalag közötti hiány szélességére. A fenti négy esetben megállapítottam, hogy a Benkő által feltételezett kiegészítések szélesebbek annál, mint amit a pergamenhiány indokol: általában két normál betűszélességű kiegészítést tesz, holott általában csak egy normál szélességű betű állhatott ott. A B/22. sorban is legfeljebb másfél normál betűnyi hely van, ez elegendő az *el* számára, de kevés az *ek* számára. Tehát a szövegrekonstrukcióban az *[ek]essen* elvetendő, az *(el)essen* megengedhető. Ilyen típusú analízisre mutat példát az 5. fejezet 5.3. pontja.

A B/19. sorbeli *(n)uestessel* korrekció a Benkő-féle *[ne]uestessel* ellenében úgy lehetséges azonos jelentés feltételezésével, hogy a Benkő-féle *[ne]beztessēl* olvasattal szemben *(n)öeztessēl* olvasatot tételezek fel (lásd: ÁSz 587 *Nuetlen* a.).

7.7.3. Ad B-11. Talán a legmeglepőbb módosítás a SzMCs vizsgált részletében. A Benkő átírásában „*[ne]we mia*” részlet a B/23. sorban Nagy Gyulánál még csak „*we mia*” alakú. Először az ÓMO átírásában szerepel a „*[ne]we mia*”, amit aztán mind B. Lőrinczy, mind Benkő átvett. Azonban megnézve a fényképet, egy elég jól látható *vn* betűpár és a szóvégi *a* közötti betűk igen nehezen azonosíthatóknak tűntek. Mintegy 2-3 órányi töprengést okozott a helyes megoldás megtalálása, amely utólag persze „könnyedén” kiolvasható a szövegből, de mind jelentésbeli váratlansága, mind a szó mai írásmódjától való különbözése okán, valamint a korábbi javaslatoktól való lényeges eltérése következtében csak e gondolkodásbeli akadályok leküzdésével volt megelérhető. A megoldás az

vn[oc]aia szó, mellyel a részlet így olvasható: „*ýsten segnec vnocaia rolad ozun keppen scola*”.

Az *Unoka* személynévként igen sokszor előfordul a 13. században, nemegyszer éppen *vnoca*, vagy ahhoz közeli formában. A 3. fejezet 4.4 és 4.5 pontjában említett 1211. évi Tihanyi Összeírásban nem kevesebb mint nyolcszor fordul elő e név (ÁSz 777). Közszőként említi mind a Besztercei, mind a Schlägli Szójegyzék (RMG 728), s a Bécsi-kódexben is felbukkan (Károly 1965: 117). A korai adatokban jellemzően *v* betű áll a szó elején.

Megjegyzem, hogy a *v* előtt nálánál sokkal halványabb vonalak láthatóak. Ezek esetleg egy *h* nyomai lehetnek, ami egy eredeti *hvnoca* szóalakot feltételez. (*h*-kezdetű névalakok előfordultak a 13. században.)

7.7.4. Ad B-14. Benkő behatóan foglalkozik a *mutut* szóval (184–185), amelyet a ’mutat’ jelentésű *mut* ige múltidejű alakjának magyaráz. Megnézve az oldal fényképét, ott a *mutut* helyett inkább a *nuitut* betűsort azonosítottam; ez utóbbi feltételezésével adódó ’csodát nyújtott’ jelentés gördülékenyen illeszkedik a szövegbe.

Így viszont elvesztettük a *mut* ige a Régi Magyar Kor idejéből számon tartott mindösszesen három forrásadat legbiztosabbikát. Az 1237 utáni pannonhalmi birtokösszeírás *megemuto* hapaxának (PRT 1: 784) az Oklevélszótár által felvetett jelentése teljesen valószínűtlen, igaz, Zolnai Gyula dicséretére legyen mondva, nemcsak a jelentést, hanem magát a szót is kérdőjellel jelöli (OkISz 672. h.). A Szabács Viadala 100. sorának végén álló *muta* alak – amely a 99. sorvégi *juta*-val cseng össze –, két okból is íráshibának tűnik *mutata* helyett. Egyrészt a 49. sorban a *mutatta* szóalak áll, ami a *mutat* ige használatát mutatja, másrészt Alexandriai Szent Katalin verses legendájának két helyén is felbukkan egy *juta* – *mutata* rím, s ha ismert lett volna a *mut* ige a költő számára, akkor bizonyára mindkét helyen a *juta* – *muta* rímet alkalmazta volna. L. mindehhez: Horváth 1955: 427; Imre 1958: 129–130; TESz 2: 983 *mutat*-on belül *mut* a.; EWUng 2: 1007 *mut* a.

7.7.5. Ad B-05. A SzMCs vizsgált részletében ez egy érdekes módosítás. Benkő részletesen foglalkozik a *minlessed* <ɔ: *miulessed*> emendációval (185–186); egyébként már Nagy Gyula *miulessed*-nek olvasta. Ezt írja Benkő a *miulessed* szóról: „Ez a származékige hapax legomenon ugyan, de nem különlegesség” (186). A szó Benkő szövegkövető értelmezésében a nem túl természetesnek ható „művelessed mennyen való látatban” (58), mai értelmezésében pedig a „vited végbe a mennyei látomást (vagy látomásban)” (60) kifejezésben szerepel.

Megnézve a fényképet, a Benkő-féle *minlessed* átírást indokoltnak tartom, annak ellenére, hogy az *n* betű jobb oldali szára nem ér le egészen az alapvonalig. De ha választani kell aközött, hogy a másoló egy *r* vagy *n* betűt kívánt-e itt lejegyezni, akkor az *n* betű jóval valószínűbbnek látszik.

Ha Benkőhöz csatlakozva azt feltételezzük, hogy e szóalak azért értelmetlen, mivel az eredeti rossz olvashatósága miatt a szkriptor hibásan másolt, akkor akár *mertessed* alakúra is javíthatjuk a betűsort, ez pedig az előző sor végén álló *es*-sel összeolvasva az *esmertessed* szót adja, s így szövegünk azonnal könnyen érthetővé válik. E szó használata márcsak azért is indokolt, mivel az *ismer* két további helyen is szerepel a SzMCs szövegében: *esmerum* (B/27.) és *esmeriuc* (C/7.).

7.7.6. Ad B-01. Noha a B/17. sor középső két oszlopa nem maradt fenn, azonban az írás aljának néhány tizedmilliméter magasságú nyoma még éppen látható a hiány végefelé, ennek alapján tartottam rekonstruálhatónak a *tamadatia* szót, felhasználva ugyanezen szónak az A/22. sorbeli képét.

7.7.7. Ad B-16. A Benkő-féle *latecuot* <ϝ: *latotuot*> korrekciót azért tartom feleslegesnek, mert az egyes betűk annyira nem azonosíthatók teljes biztonsággal, hogy a pergamenen látható szót kétségtelenül *latecuot*-nak írjuk *latotuot*-tal szemben. Egyrészt a *c* és *t* betűk hasonlósága miatt, l. erről a 4.1. alfejezetben írottakat, másrészt az *e* és *o* betűk gyakorta nehéz megkülönböztetése okán, l. például az A/18. sorbeli A-01. javítás esetét. Amint Benkő is utal rá (328–329), miután Gombocz Zoltán rájött arra, hogy a szónak nem ’látókő’, hanem ’látomás’ a jelentése, a kutatók ezt az előfordulást is *latotuot*-nak írták, B. Lőrinczy transzkripciójában is így szerepel (ÓMO 186.; B. Lőrinczy 1953: 15).

7.7.8. Ad B-16. A B/26. sorban a *Qui* szó *Q*-ja és *u*-ja nem állnak egymás mellett, közöttük a betűmagasság közepétől felfelé törölt írásjel képe látszik. Ezt jelöli a $\downarrow$ jel.

7.7.9. Ad B-03, B-04. A B/19. sorbeli, Benkő transzkripciója szerinti *menyun*-ra tekintettel alkalmaztam a közvetlenül előtte álló szónál a *feld(u)n* kiegészítést a Benkő-féle *feld[e]n* helyett; az *-un* végződést nem érinti az általam javasolt *mnvyn* <ϝ: *mnvyn*> módosítás.

Nagy Gyula és őt követve Benkő azért láthatott itt *menyun*-t, mivel a B/18. sor végefelé álló *scuz* szó *z*-jének cirkalmasan rajzolt és az alatta lévő sorig lenyúló vonala a *mnvyn* betűsor első *n*-je bal szára előtt kis foltot képez.

7.7.10. A *fugadotianoc* esetében szükségtelennek tartom a Benkő által feltételezett ’magzat’, ’fogantatás’, illetve ’istentől fogant’ értelmezést (60, 144–145). Nézetem szerint a szó itt az istenre, illetve a szent lélekre vonatkozik, akit a szűz leány ’magába fogadott’.

7.7.11. A „*nem ygeb germuk*” kifejezés *ygeb* szava álláspontom szerint nem a ’másmilyen’ jelentésű *egyéb* szavunkkal azonos, hanem a határozatlan névelői funkcióban szereplő *egy* számnévnek nyomatékosított, fokozott, „középfokú” alakja. Ez magyarázza az „A” értelmezésben használt „*egyebb*” szóalakot.

7.7.12. Amint a szövegkövető értelmezésben jeleztem, egy ötsoros verses betétet azonosítok szövegünkben: *Qui v́mad sagut allata: / felvl mvnýbe ha te-kunte / elessen tegud es ha lata: / ýsten segnec vnocaia / rolad ozun keppen scola:*. Ez az észrevétel magyarázatot kínál egy-két meglepőnek mondható tényre. Így arra, hogy miért találjuk a vers első sorának végén az *áll* ige ’állít, tesz’ jelentésű műveltető képzős *allata* származékát, amellyel a „Qui v́mad sagut allata” verssor jelentése ’aki imádságot tett’, vagy ’aki imádságot mondott’. Miért nem használja az író a jóval természetesebb „Qui v́mad sagut monda” alakot? A válaszom, hogy az első, illetve harmadik sorvégi „*állata*” és „*ha láta*” kíváncsú összecsengése kedvéért alkalmazta ezt az egyébként kevésbé ideillő igealakot.

Egy másik ilyen meglepő észrevétel, hogy a korabeli szokásos használat szerinti *mvnýbele* helyett csupán *mvnýbe* van a vers második sorában. Úgy vélem, hogy ennek hátterében is a versforma áll és konkrét oka a szótagszám azonosságának a kívánalma lehetett. S így talán éppen a névutóból rag g á vál á s folyamatának egy pillanatképét őrizte meg számunkra a Szűz Mária Csodája.

8. Befejezés

8.1. A tanulmány legfontosabb eredményei

8.1.1. Tanulmányom első részének legfontosabb következtetései az alábbiak:

- a Königsbergi Szalagok hátoldali szövegének a folytatása a Töredék (2.3. és 2.4. alfejezetek);
- a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldali szövegeinek helyesírási jellegzetességei eltérők, ezért különböző időben keletkezett szövegek másolatai (3.1. alfejezet);
- a Ferences Prédikációs Vázlatok valószínűsíthetően korábbi feljegyzések másolatai, melyek részben őrizték meg az egykori lejegyzés jellemzőit (3.3. alfejezet);
- a legkorábbi szövegemlékeink relatív kronológiáját tárgyalja a 3.4. alfejezet;
- a legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiáját tárgyalja a 3.5. alfejezet;
- a magyar nyelvtörténet „Régi Magyar Kor”-ának a fennmaradt nyelvemlékek jellege szerinti, általam javasolt korszakbeosztását adja a 3.7. alfejezet.

8.1.2. A tanulmány második részét képező szövegrekonstruciók elsősorban a szalagokon megőrzött szövegmaradványok mondanivalójának azonosításához visznek közelebb, legalább részben eliminálандó azt a paradox helyzetet, hogy legkorábbi „összefüggő szövegű” nyelvemlékeink mintegy harmadát kitevő Königsbergi Szalagoknak eddig kevésbé voltak valóban folytonos szöveget adó hosszabb részletei: a néhány világos jelentésű mondatot többnyire homályos,

kétséges értelmű töredékes részletek szakították meg. Mind az Ómagyar Angyali Üdvözlét, mind a Szűz Mária Csodája esetében nagyjából tíz sor terjedelmű szöveg rekonstrukciójával foglalkoztam. S noha ezeknek bizonyos részletei többé-kevésbé hipotetikusak, meggyőződésem szerint előreviszi e becses szövegemlékeinknek mind irodalomtörténeti, mind nyelvtörténeti vizsgálatát.

8.1.3. Az e tanulmányban közölt szövegrekonstrukciók új megvilágításba helyezik a korábbiakat is, amelyekről részletesen szól Benkő Loránd saját átírásának és kiegészítésének bevezetőjében (33–41).

A Jakubovich-hagyaték képeinek elemzésével kiderült, hogy Nagy Gyula 1895-ben publikált átírása a folyamatos részek esetében meglehetősen pontosnak tekinthető, a csak részlegesen kiolvasható, vagy éppen csak sejthető szótöredékek esetén azonban – értelemszerűen – kevésbé.

Szilády Áron, aki a 15–16. század fordulójáról fennmaradt latin és magyar szövegeket egyaránt kiválóan ismerő irodalomtörténész volt, legjobb tudása szerint igyekezett értelmezni Nagy Gyula átírását, és saját elgondolásai szellemében általában egymást támogatóan végezte el a fotók restaurálását és adta meg a szöveg hipotetikus olvasatát; bár néha az is előfordult Sziládynál, hogy a kettő nem volt teljes szinkronban. A későbbi kutatók, így Horváth Cyrill és az Ó-magyar olvasókönyv szerkesztői racionális kompromisszumot igyekeztek találni Nagy Gyula átírása és Szilády olvasata között, s ennek következtében néha olyan betűket is az átírás részévé tettek, melyek csak Szilády értelmezéséből fakadtak, magukból a fényképekből, illetve Nagy transzkripciójából nem következtek. Ezeket helyenként B. Lőrinczy Éva igyekezett jelezni, de a Szilády-féle elgondolások mind az ő, mind Benkő Loránd átírását befolyásolták, aki jónéhány ponton a ténylegesnél biztosabb alapnak vélte elődeinek szövegközlését.

Megvizsgálva a Jakubovich-hagyaték fotóit arra a következtetésre jutottam, hogy Nagy Gyula átírása igen pontos, s ahol az ő átírása töredékes, bizonytalan, ott aligha volt emberi szem számára bizonyossággal kibetűzhető szöveg. Ezért az ilyen szavak esetén mind Szilády olvasatát, mind az ezeket „figyelembe vevő” későbbi átírásokat csak nagy fenntartással szabad kezelni.

Megtapasztalva egyes részletek roppant nehéz olvashatóságát, Nagy Gyula úttörő átírását – Benkő Lorándhoz csatlakozva – kiváló munkának tartom, és emiatt bántónak érzem Benkő kritikáját, amely Nagy átírásának „vitatható megoldásait” azzal magyarázza, hogy bár kiváló történész és paleográfus volt, de nem volt nyelvész (37). Tekintettel a nyelvész-utódok „vitatható megoldásaira”, ez a kritika nem indokolt.

S végül megjegyzem, hogy magam sem vizsgálhattam meg minden egyes betűt maximális alapossággal, s könnyen lehetséges, hogy olyan helyeken is átvettem az elődök átírását, ahol azok még pontosítást igényeltek volna.

8.1.4. A módosított átírásoknak és a javasolt szövegrekonstrukciónak természetesen nyelvtörténeti következményei is vannak. Néhány szó kikerült a szalagok által fenntartottak listájáról, mások viszont előtűntek. Kikerült az értelmezésekben eddig feltételezett *név* főnév (B/23.), a *hű* melléknév (A/19.), s a *titkon* határozószó (A/26.). Helyet kért viszont magának a *látogató* (A/26.) és az *unoka* (B/23.) A *szerető* helyét átvette a *születő* (A/18.), a *kar*-ét a *kos* (A/19.), a *szent*-ét a *fent* (B/20.), az *ékesen*-ét pedig az *élesen* (B/22.). A változások közül érdekesnek tartom, hogy a *mutut* helyett előjött a *nyújtott* (B/25.), az *elmúlhassa* helyett az *elnyúlhassa* (A/20.), sőt, még egy további helyen is felbukkant a *nyúlj* (A/23.).

A megváltozott szövegrekonstrukció következtében kikerült a szövegből néhány alaktanilag vagy jelentéstanilag problematikus szó és kifejezés. Így a szavak közül a *legy*, mint a létige egyes szám 3. személyű alakja (A/18.), a *mutut*, mely a *mut* egyes szám 3. személyű múlt idejű alakja volna (B/25.), a *miulessed*, melynek 'vitesd végbe' jelentéssel kellene bírnia (B/20.). A szókapcsolatok-kifejezések közül pedig a „tisztességet munkállék” (A/24–25.), az „istenségnek neve miatt” (B/22–23.), vagy az „angyaloknak karát hamar elmúlhassa” (A/19.).

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az archaizmusok mind eltűntek volna, de ezek egy része legkorábbi kódexeinkből is jól adatolható, ilyen pl. a *latotu* 'látomás' főnév (B/20., B/24.), vagy az *allata*, amely az *áll* ige műveltető képzős 'állít, tesz' jelentésű származékának egyes szám 3. személyű elbeszélő múltú alakja (B/21.).

És maradtak természetesen szokatlan, meglepő szavak és kifejezések is szövegeinkben. Ilyen például az „angyaloknak kosát hamar elnyúlhassa” kifejezésben (A/19–20.) az *elnyúlhassa*, az „egyebb gyermek” (B/27.), vagy a „jó világot fizetni” (B/28.), melyben a *fizetni* feltételezésem szerint 'megváltani' jelentésű.

Nyelvtörténeti szempontokra a javasolt módosítások tárgyalásakor több helyen utaltam, módszeres számbavételük és diszkussziójuk – így különösen az emlék anyagának két különböző kronológiai és nyelvjárási rétegre bontása – a jövő feladata.

8.2. További következtetések a Jakubovich-hagyaték fényképei alapján

A Jakubovich-hagyaték egyes fotói lehetőséget kínáltak arra, hogy az emlékek kapcsolatos néhány fontos további kérdésben is lényeges megállapításokat tehessek.

8.2.1. Ezek egyike, hogy a szalagok és a Töredék vajon azonos bifólióhoz tartoztak-e egykoron (l. a 2.2. és 2.5. alfejezeteket, itt különösen az 5.3. pontot). Nos, bizonyossággal kijelenthetem, hogy nem. Ugyanis a hagyaték Ms 4822/21. jelzetű fotója a Töredéket magába foglaló pergament kihajtott állapotban mutatja, így az egykori bifólió másik lapjának sorvégi betűmarad-

ványai is láthatóak. E sorvégi betűk igen keskeny jobboldali margó létét mutatják az oldal alsó felében, de teljes betűnagyságúak, így bizonyára nem utólagosan a margóra írt kiegészítések részei. E betűmaradványok jelentős része a szalagok hátoldali szövegének a lényegében teljes hosszában fennmaradt soraival esik egy magasságba és azokkal nem korrelál: a hátoldal szövegével nincs összefüggésben. Tehát a szalagok nem a Töredéket is tartalmazó bifólióból lettek kimetszve.

8.2.2. A 2. fejezet 3.3. pontjában említettem, hogy az A, B és C oldal azonos kéz írása. Megtekintve a D oldalt, azaz a Töredék hátoldalán lévő kéthasábos latin szöveget (Ms 4822/24. jelzetű fotó), megállapítható, hogy bizonyos hasonlóságok ellenére ez más kéztől származik.

8.2.3. A Königsbergi Kódex egykori lapszámozása szerinti 97. és 108. számú pergamenlapok azonos bifólióhoz tartoztak, melyek között egy jóval későbbi, 15. századi írású és tíz papírfólió terjedelmű, Szent János evangélistáról szóló füzet helyezkedett el, amely tehát nem volt része a kódexnek a 14. században. A 97-es fólió verzóján ért véget a Boldog Szűz Mária csodáinak könyvéből származó kivonat, amely a 90. fólió rektóján kezdődött, s amely az egykori kolligátum utolsó tagját képezte. A 108. fólión az előzőektől független, liturgikus célzatú szövegek álltak, a kódex törzsanyagánál későbbi, 14. századi írással (Szily 1894: 401).

Összehasonlítottam a Töredéket tartalmazó lap két oldala, azaz a C és a D oldal írásait a 108. fólión láthatóval. Noha bizonyos sajátosságok hasonlóak, de eltéréseik miatt arra következtettem, hogy különböző kezekről származnak. Így ebben a tekintetben, valamint az előző pontbeli megállapításommal ellentmondani kényszerültem Tóth Péternek, aki azonos kéztől származónak vélte a C és D oldalakat, valamint a 108. fólió szövegeit is (Tóth 2009: 113). Ezáltal szertefoszlott annak lehetősége, hogy közvetlenül az írások azonosságára hivatkozva kijelenthetnénk, hogy a Töredéket, illetve a szalagokat egykor tartalmazó lapok is biztosan ehhez a kódexhez tartoztak. Mindamellet a különböző kezek jelenléte nem zárja ki, hogy a magyar szövegeket tartalmazó pergamenek a kötet 15. századi újrakötését megelőzően esetleg valóban a 97. és 108. sorszámú fóliók füzetéhez tartozhattak, s e két fólió között helyezkedtek el. (A 108. fólió előoldalának képe az Ms 4822/230/38. jelzetű fotó jobb oldalán, hátoldalának képe az Ms 4822/19. jelzetű fotón látható.)

8.3. Zárógondolatok

1895-ben, néhány hónappal a Königsbergi Töredék szalagjainak „hazalátogatása” után Zolnai Gyula – írását szerényen kis grammatikai vázlatnak nevezve – ekképpen zárta a szövegek nyelvtörténeti vizsgálatát: „E kis grammatikai vázlat tanuságot tehet róla, mennyi értékes adat tárult föl nyelvtörténeti szempontból a Königsbergi Töredék újonnan fölfedezett részleteiben, s ha sikerülni fog a latin eredetit is kinyomozni, földerítésre talál majd az a sok homály is, a mely a fakó pergamen-szalagok betűit takarja s hézagait kitölthetlenné teszi” (Zolnai 1895: 124).

Nos, az elmúlt 120 évben nem sikerült a latin mintákat megtalálni kutatógenerációk minden igyekezete ellenére sem, így a „sok homály földerítésére” csupán „a fakó pergamenszalagok betűinek” a korábbiaknál alaposabb vizsgálata szolgáltathat újabb lehetőségeket.

Ami a nyelvtörténeti konzekvenciákat illeti, ezekhez a ma is alig 800 szónyi terjedelmű összefüggő szövegű korai nyelvemlékünk vizsgálata ad módot egyedül, s a korszakra vonatkozó következtetések igazolása csak a későbbi emlékeink alapján valószínűsíthető folyamatoknak e szerény mennyiségű szöveggel való összevetése útján lehetséges.

Ebből a munkából oroszlánrészt vállalt Benkő Loránd 1980-ban megjelent monográfiájával. Egy ilyen kaliberű, ilyen komplexitású szintézist más aligha lett volna képes létrehozni az 1960 és 2010 közötti fél évszázadban.

Motivációját és célkitűzését illetően Benkő így fogalmazott: „látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről-időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek. Ez a nyelvtörténetünk minden témájára vonatkozó perújítási igény különösen áll a magyar nyelv múltjának olyan kiemelkedően fontos, izgalmas problémakörére, mint első szövegemlékcsoportunk” (11).

A nyelvésznemzedékek által felemelt épületnek „a mai nyelvtörténeti felfogáshoz való igazítása érdekében” Benkő rendkívül értékes munkát végzett, s úgy tűnik, hogy a nyelv változásának, mint egy evolúciós folyamat vizsgálatának összetettsége monográfiáját a természettudományok jelentős kreativitást igénylő eredményeivel teszi egyenrangúvá. Hiszen alig nyolcszázegynéhány szó alapján rekonstruálni évszázadok nyelvtörténeti változásait olyanféle feladat, mintha egy távoli intelligencia képviselőinek a földi bioszférából származó nyolcszázegynéhány molekulából kellene rekonstruálniuk a földi élet hihetetlen változatosságát és evolúciójának összetett folyamatát. Majdhogynem lehetetlen.

Tisztelt Tanár Urak! Köszönet munkájukért, elismerés tudósi teljesítményükért!

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (közléteszi) (1990), Korai kis szövegelemleink újabb olvasata. MNy 86: 124–127.
- AnjOkmt = Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VI. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1878–1891., VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1920.
- ÁSz = Fehértói Katalin 2004.
- Bél, Matthias (1746), Introductio. In: Schwandtner, Johann Georg von. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. Vindononae, 1746. 1–38.
- Benkő Loránd (1964), A magyar nyelvtörténet korszakolásáról. MNy 60: 137–145.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemlekei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- Benkő Loránd (1999), Adalékok az anonymusi filológiához. MNy 37: 73–78.
- Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest. = RMGL.
- EWUng = Benkő 1993, 1995.
- Fehértói Katalin (2004), Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.
- Finály Henrik (1884), A latin nyelv szótára. Franklin Társulat, Budapest.
- Gácsér Imre (1941), Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátágai. MNyTK 58.
- Holler László (2000), A magyar királyi koronát ábrázoló, 1620–1621. évi festményekről. Művészettörténeti Értesítő 49: 297–310.
- Holler László (2001), Baranyai Decsi János éneke 1597-ből. Magyar Könyvszemle 117: 101–112.
- Holler László (2008), Anonymus és a „Fekete-tenger”. MNy 104: 306–316.
- Holler László (2009), Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. MNy 105: 300–324, 431–449.
- Holler László (2011): Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? MNy 107: 276–298.
- Holler László (2012), Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geza. Helynévtörténeti Tanulmányok 8. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 28. 61–79.

- Holler László (2013): A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. MNy 109: 50–67.
- Horváth Cyrill (1934), Hogyan szólának? MNy 30: 136–150.
- Horváth János (1955), Szabács Viadala. MNy 51: 422–433
- Imre Samu (1958), A Szabács Viadala. Nyelvészeti Tanulmányok IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László (2002), A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal (1997), Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 7. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 1997.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső (1929), Ó-magyar olvasókönyv. Tudományos Gyűjtemény 30. A Danubia kiadása, Pécs. Reprint: Holnap Kiadó, 1995. [= ÓMO]
- Károly Sándor (1965), A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- Király Péter (1987), A VIII–IX. századi *ungarus*, *Hungaer*, ... személynevek. MNy 83: 162–180, 314–331.
- Király Péter (2006), A honalapítás vitás eseményei. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10. Nyíregyháza.
- Kiss Jenő (2003), A magyar nyelvtörténet korszakolásához. MNy 99: 385–392.
- Kniewald Károly (1939), A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Magyar Könyvszemle 63: 413–455.
- Knieszsa István (1952), Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Nyelvészeti Tanulmányok II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (1953), A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (1958), KTSz.: *tiftus* || *t [m]uncallec*. MNy 54: 111–112.
- Madas Edit (1993), A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke (a Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról). Irodalomtörténeti Közlemények 97: 1–15.
- Madas Edit (2002), Középkori prédikációirodalmunk történetéből. Csokonai Könyvtár 25. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Madas Edit (2007), A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon. In: Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig., Gondolat Kiadó, Budapest. 78–89.
- Madas Edit (szerk.) (2009), „Látjátok feleim ...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a XVI. század elejéig. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest.
- Madas Edit (2009), Gyulafehérvári Sorok. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 228–229.
- Martinkó András (1988), Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében. Irodalomtörténeti Füzetek 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nyíri Antal (szerk.) 1993: A Müncheneri-kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy Gyula (1895), A Königsbergi Töredék újabban felfedezett részei. Akadémiai Értesítő 6: 22–31.
- OkISz = Szamota – Zolnai 1902–1906.
- ÓMO = Jakubovich – Pais 1929.
- Pais Dezső (1953), Bezzeg, bizony. MNy 49: 432–435.
- PRT = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1912–1916.
- RegArp = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Akadémiai Kiadó Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
- RMGI = Berrár – Károly 1984.
- Sasinek, František Vitezšlav (1905), Felelet Márki Sándor válaszára. Századok 39: 376–378.
- SRH = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Szerk. Szentpétery Imre. I–II. kötet. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Bp., 1937–1938.
- Szabó Károly (1860), Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly. Pest.
- Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Bp., 1902–1906. = OkISz.
- Szentgyörgyi Rudolf (2009), Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék). MNy 105: 411–431.
- Szilády Áron (1895), A Königsbergi Töredék. Akadémiai Értesítő 6: 561–580.
- Szily Kálmán (1894), A Königsbergi Töredékről. Akadémiai Értesítő 5: 399–402.
- TESz = Benkő 1967, 1970.
- Thomas, Aquinas S. (1864), Summa theologiae. Tom. I–VI. Paris.
- Tóth Péter (2009), A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 97–121.
- Tóth Péter (2009b), A Königsbergi Töredék és Szalagjai. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 230–232.
- Tóth Péter (2009c), A Königsbergi Töredék és Szalagjai őrzőkódexe. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 233.
- Vizkelety András (1984), A Königsbergi töredék új lelőhelye. Magyar Könyvszemle 100: 330–334.
- Vizkelety András (2004), Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnai Gyula (1895), A Königsbergi Töredék szalagjai. Nyr 24: 111–124.

CSER ANDRÁS

A latin labiovelárisok fonológiai elemzéséhez

The topic of this paper is the phonological status of Latin labiovelar stops. The arguments found in the literature over the past decades are carefully weighed and compared with our own findings regarding phonotactic patterns, alternations, frequency data and other relevant information. The central issue is whether labiovelars are monosegmental or bisegmental entities; our conclusion is that no decisive answer can be given, though the balance tilts slightly towards a bisegmental analysis.

Keywords: Latin phonology, labiovelar, consonant cluster, segment.

1. Bevezetés

A természetes nyelvek leírásának nélkülözhetetlen része a hangrendszer, a szegmentumkészlet szabatos felállítása.¹ A nyelv fonológiai leírásának ezzel kell kezdődnie. A szegmentumkészlet felállítása azonban már eleve feltételez egyfajta fonológiai elemzést, még ha ez nem is minden esetben válik explicitté. Az elmúlt évtizedekben ez a gyakorlat, azaz a természetes nyelvek szegmentumkészletének fonológiailag megalapozott, explicit kiinduló föltevéseken és analitikus eljárásokon alapuló feltárása és leírása újfajta jelentőségre tett szert, mégpedig két okból is. Az egyik a nagy nyelvi-nyelvészeti adatbázisok létrehozása, amelyek csak akkor töltik be rendeltetésüket, ha az efféle elemi kérdéseket (mint az adatbázisban található nyelvek szegmentumkészlete és a fonológiai szegmentumok, alapváltozatok kiválasztásának ismérvei) nem kell újra és újra föltenni, valahányszor egy kutató valamely konkrét kérdésre keresi a választ. Ez a kérdés már fölmerült az 1980-as években (Lass 1986, Bell 1986, Pagliuca–Perkins 1986) az UPSID néven ismert vállalkozással kapcsolatban (Maddieson 1984), amely a maga nemében elsőként tett kísérletet arra, hogy a világ nyelveinek egy reprezentatív, jelentős méretű halmazát leírja a fonológiai szegmentumok rendszerének szintjén. A másik ok a technikai fejlődés. A növekvő automatizáltsággal egyre kényszerítőbb szükségszerűség az egyértelmű és fonológiailag jól megalapozott szegmentumkészletek meghatározása, hiszen a cél éppen a rugalmas és hajlékony értelmezések kiküszöbölése.

---

¹ Köszönettel tartozom a dolgozat két névtelen lektorának, akik kiváló észrevételeket tettek számos részlettel kapcsolatban.

Kapcsolódik ehhez a kérdéshez azon elemek meghatározása is, amelyeket a tipológiai és az összehasonlító nyelvészeti kutatásban egymáshoz viszonyítunk. Közismert tény, hogy különféle okokból előállhat olyan helyzet, amelyben egy adott nyelv két szegmentumból álló szekvenciája etimológiailag megfeleltethető egy másik nyelv egyetlen szegmentumának. Példának okáért a nazális kiesése, az azt követő pótlónyúlás és egyéb kvalitatív változások miatt rendszeres hangmegfelelés áll fell az angol [u:] és a német [a(:)n] között (a. *goose* 'liba', *tooth* 'fog' ~ n. *Gans*, *Zahn*). Bizonyos esetekben azonban az összevethető hangalakok fizikailag azonos (vagy legalábbis a releváns értelemben és a releváns mértékben azonos) szakaszai eltérően funkcionálnak két nyelvben, az egyikben szegmentumként, a másokban szegmentumok szekvenciájaként. Ezt általában véve már a korai strukturalista fonológia felismerte (Trubetzkoy 1939: 50 skk.), de ma ez több mint egyszerű analitikus kérdés. Ma a kérdés nem az, hogy vannak-e egy adott nyelvben diftongusok vagy palatalizált mássalhangzók, hanem sokkal inkább az, hogy hány olyan nyelv van a világon – vagy legalábbis az adatbázisban –, amelyben diftongusok vagy palatalizált mássalhangzók vannak. A strukturális kérdések így módon az adatbázis-építés szervezési elveivé lépnek elő (vö. Round 2013).

Ebben a tanulmányban átfogó módon vizsgálunk meg egy kérdést, amelyről sokat írtak már, de még több mindent vettek adottnak vita nélkül, jelesül a labioveláris zárhangok kérdését a klasszikus latin nyelvben. Az indoeurópai alapnyelv labioveláris zárhangjai *va la mi ly en* labiovelárisokként részben megmaradtak a latinban, a mükénéi görögben, az anatóliai és a germán nyelvekben. A többi indoeurópai nyelvben másfajta hangokká alakultak. Érdekes módon azonban a fonológiai státuszuk képes volt megváltozni azokban a nyelvekben is, ahol labiovelárisok maradtak. Itt részletesen nem tárgyalandó érvek alapján, amelyek a fonotaktikai rendszert és a váltakozásokat veszik alapul, a közkeletű szakmai vélekedés az indoeurópai alapnyelv labioveláris zárhangjait monoszegmentálisnak tartja, vagyis valódi szegmentumoknak, nem szekvenciáknak, két-két szegmentum kombinációinak. De ugyanígy megalapozottan tartjuk az angol nyelv egyetlen megmaradt „labiovelárisát”, a [kw]-t szekvenciának és nem szegmentumnak, vagyis ebben az indoeurópai nyelvben a [kw] státusza ugyanaz, mint a [pr] vagy a [kl] szekvenciáké. Ami a germán alapnyelv szóban forgó fonológiai egyégeit illeti, a vélemények megoszlanak. A szakirodalomban talán általánosabbnak nevezhető a monoszegmentális értelmezés, amely tehát az ősgermánt archaikusnak, az indoeurópai alapnyelvhez közelebb állónak tartja e tekintetben (l. egyebek mellett Lehmann 1994: 22–23, Ringe 2006: 88 skk., Seebold 1967, Stausland Johnsen 2009).

Ez a tanulmány kritikai áttekintést ad az azokról az érvekről, amelyek a klasszikus latin labiovelárisok fonológiai státuszának meghatározását segíthetik. Ebben a kérdésben egyébként a szakirodalom igen megosztott. Devine – Stephens (1977: 13–104) a mai napig a legrészletesebb tárgyalása a latin labiovelárisok-

nak. A korai Sturtevant (1939) klasszikus áttekintése több olyan érvnek, amelyekre aztán a későbbi „fonémikus” elemzések támaszkodtak. Fontos megfigyeléseket szedett össze Allen (1978). Érdekes, bár kevésbé alapos elemzés található Zirin (1970: 29–40)-ben; a kérdéssel újabban Touratier (2005a) és Watbled (2005) foglalkozott. Természetesen ha az említett munkák bármelyike teljesen meggyőző és definitív megoldást adott volna, a jelen tanulmányt sem kellett volna megírni. De hogy végkövetkeztetésünket elővételezzük: miután áttekintjük a kétféle elemzési lehetőség mellett és ellen szóló érveket, látni fogjuk, hogy a kérdést teljesen határozottan nem lehet eldönteni. Ennek pedig két fontos eredője lesz, egy gyakorlati és egy elméleti. A gyakorlati kérdés az, hogy ezt az információt hogyan foglaljuk bele fonológiai szegmentumkészletek adatbázisaiba. (Leírásokba befoglalni nem jelent problémát, hiszen ott explicit magyarázatokat mindig lehet hozzáfűzni a bemutatáshoz.) Az elméleti kérdés az, hogy játszhat-e egy fonológiai jelenség kétféle szerepet (szegmentum és szekvencia) egy adott nyelv hangrendszerében. Ezzel a két kérdéssel azonban ez a dolgozat már nem foglalkozik.

2. A labiovelárisok eloszlása és előfordulása általánosságban

A klasszikus latinban a zöngétlen labioveláris ⟨qu⟩² megtalálható szó elején és szó belsejében, de kizárólag magánhangzó előtt. Mind szó elején, mind szó belsejében állhat előtte [s] (*squalor* ’mocsok’, *usque* ’ig’). Szó belsejében állhat előtte [ŋ] [r] vagy [j] (*quinque* ’öt’, *torquere* ’csavarni’, *aequus* ’egyenletes’, bár ezekből a mássalhangzócsoportokból csak a ⟨nqu⟩ fordul elő egynél több szóban). Mássalhangzó előtt, szó végén soha nem fordul elő a ⟨qu⟩, és nem található meg sem prefixumokban, sem toldalékokban.

A zöngés labioveláris rendkívül szűk fonológiai eloszlást mutat, és ennek megfelelően lexikális előfordulásai is csekély számúak. Kizárólag az alábbi 11 szóban és származékaikban fordul elő, mindegyikben [ŋ]_V környezetben:

- (1) *anguis* ’kígyó’
inguen ’ágyék’
languor ’ernyedtség’
lingua ’nyelv’
ninguit ’havazik’ (*ningit* alakban is)

² Hogy ne sugalljunk előre semmit a labiovelárisok fonológiai státuszáról, a tanulmányban végig ⟨qu⟩-ként, illetve ⟨gu⟩-ként fogunk rájuk hivatkozni. Tudni kell azonban, hogy míg e kettő közül az előbbi a latin nyelv általánosan elfogadott (és történetileg hiteles) írásmódjában egyértelműen a kérdéses zöngétlen labiovelárist jelöli, a ⟨gu⟩ nemcsak a zöngés labiovelárist jelölheti, hanem a [gu] és a [gu:] szekvenciákat is, pl. *arguere* ’bizonyít’, illetve *argutus* ’bizonyított’.

pinguis 'kövér'
sanguis 'vér'
stinguere 'kioltani'
tinguere 'mártani' (*tingere* alakban is)
unguis 'köröm'
ungere 'kenni' (*ungere* alakban is).

Amint a felsorolásban jelezzük is, némely szavakban a ⟨gu⟩ szabadon változik [g]-vel, pl. *ninguit* ~ *ningit*. A dolgozatban később visszatérünk arra, hogy ezek a tények, azaz a ⟨gu⟩ rendkívül szűk fonológiai eloszlása és kis számú lexikális előfordulása mit jelentenek fonológiai státuszára nézve.

3. A labiovelárisok fonológiai státuszára vonatkozó érvek

3.1. A gyakoriság kérdése

Devine – Stephens (1977) azt állítja, hogy a ⟨qu⟩ szöveggyakorisága jóval magasabb, mint akár a [k]-é, akár a [w]-é.³ Ők ebből arra következtetnek, hogy a ⟨qu⟩ inkább elemzendő szegmentumként, mint szekvenciaként. Ugyanakkor a szerzők azt is elismerik, hogy a ⟨qu⟩ kiemelkedő szöveggyakorisága egyszerűen annak köszönhető, hogy majdnem mindegyik kérdőszóban és vonatkozó névmásban előfordul (pl. *quis* 'ki', *quid* 'mi', *qui/quae/quod* 'melyik', *quo* 'hová' stb.), továbbá előfordul a *-que* 'és' klitikumban is (Devine – Stephens 1977: 94). Saját számításaink⁴ csak részben igazolják az ő általánosításait. Konkrétan a [w] gyakorisága majdnem kétszer olyan magas, mint a ⟨qu⟩-é (38 865, illetve 20 225), és ez még akkor is így volna, ha a [w] előfordulásaiból kivonnánk a tévesen diftongusnak nevezett tautoszillabikus [aw] szekvenciákat (ez esetben 35 189, illetve 20 225 lenne). Így tehát állításuk, miszerint a ⟨qu⟩ volna az egyetlen mássalhangzócsoporthoz tartozó, amelynek magasabb a gyakorisága, mint a második tagjé (Devine – Stephens 1977: 49), helytelennek tűnik. Ugyanakkor, ha a ⟨qu⟩

³ „[I]f *qu* and *gu* are biphonemic, then *k* would be the only consonant which would be more frequent in clusters than in single occurrences: $f(kw) + f(kC) > f(V)k(V)$ ... and *kw* would be the only cluster which would be more frequent than all other occurrences of the second consonant of that cluster: $f(kw) > f(w)$ ” Devine – Stephens (1977: 49).

⁴ A mássalhangzók szöveggyakoriságát egy saját összeállítású korpuszon mértük, amely a Kr. e. és a Kr. u. 1. század különböző szerzőit és műfajait reprezentálja, összesen 191 025 szónyi (1 101 173 leütésnyi) szöveganyaggal, és konkrétan a következő műveket foglalja magában: Res gestae divi Augusti (más néven Monumentum Ancyranum), Iulius Caesar: Commentarii de bello civili, Cicero: Brutus, De legibus, Pro Archia poeta és Pro Quinctio, Ovidius: Amores, Persius: Saturae, Sallustius: Bellum Catilinae, Statius: Silvae és Vergilius: Georgica.

mássalhangzócsoporthoz (szekvencia), akkor a [k] gyakrabban fordul elő mássalhangzócsoporthoz, mint szomszédos mássalhangzó nélkül. Saját korpuszunkban mássalhangzócsoporthoz (beleértve a <qu>-t, de nem beleértve a geminátákat) 39 062 előfordulása van, geminációban 924, egyikben sem 29 694. Ráadásul a <qu> gyakoribb, mint az összes többi [k]-t tartalmazó mássalhangzócsoporthoz együttesen (20 225, illetve 18 837). Ezzel szemben a [p], amelynek az eloszlása más tekintetben nagyjában-egészében a [k]-éhoz hasonló, mássalhangzócsoporthoz (gemináták nélkül) 13 314-szer fordul elő, geminációban 703-szor, egyikben sem 16 364-szer. Az arányok hasonlóak lesznek akkor is, ha a <qu>-t szegmentumként és nem szekvenciaként elemezzük, mert akkor a [k] mássalhangzócsoporthoz 18 837-szer fordul elő, míg nem mássalhangzócsoporthoz 29 694-szer. Azt nem számoltuk végig, hogy más mássalhangzók kvantitatív adatai a [p]-éhoz hasonlóak-e, de valószínű, hogy Devine – Stephens állítása e tekintetben helytálló. Mindent egybevéve tehát a gyakorisági adatokból egyértelmű következtetést nem lehet levonni.

3.2. Fonetikai tények

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a <qu> vokalikus eleme más volt, talán kevésbé zörejesebb, mint a [w] más környezetekben. Allen (1978: 17) utal a Kr. u. 2. századi grammatikus, Velius Longus leírására, valamint az olasz nyelv is ilyen eloszlást mutat. Míg az ókori grammatikusok és ortográfusok megjegyzései a fonetikai részletek tekintetében gyakorta megbízhatatlanok vagy nehezen értelmezhetők, az Allen által idézett szakaszt valóban lehet úgy értelmezni, hogy a <qu>-ban előforduló [w] elem kevésbé volt magánhangzós, mint a [w] szegmentumok más környezetekben.⁵ Allen ebből azt a következtetést vonja le, hogy

⁵ „...v litteram digamma esse... non tantum in his debemus animadvertere in quibus sonat cum aliqua adspiratione ut in valente et vitulo et primitivo et genetivo sed etiam in his <in> quibus <cum q> confusa haec littera est <ut> in eo quod est quis” ‘tartsuk észben, hogy a v betű digamma [azaz [w] – Cs. A.] nemcsak azokban [a szavakban], amelyekben bizonyos zörejrel hangzik, mint a *valens* és a *vitulus* és a *primitivus* és a *genetivus* [szavakban], hanem azokban is, amelyekben ez a betű összeolvad <a q-val>, mint a *quis*-ben’ (Velii Longi De Orthographia, Keil (1857–80) VII 58, saját fordításunk). A < > jelek között álló részek hiányoznak a legfontosabb kéziratból és az első nyomtatásból is. Velius Longus számára a különbség alapvetően az *adspiratio* (itt minden bizonnyal ’zörej’-nek vagy ’zörejesség’-nek fordítandó) és a *littera confusa* között van. Ez utóbbi olyan terminus technicus volt, amely betűkkel pontosan nem ábrázolható hangzó formát jelölt, ebben a szöveggörnyezetben pedig olyan hangot jelölt (ti. a [w]-t), amely összeolvad az öt megelőző <q> (vagyis [k]) zárhanggal. De vegyük észre, hogy a zörejesebb <v>-re adott példái mind szókezdő és magánhangzóközi előfordulások, és ezeket állítja szembe a <qu>-val. A mássalhangzó utáni [w]-ről egyébként nem mond semmit.

a ⟨qu⟩ szegmentum volt, nem mássalhangzócsoporthoz. De ez nem indokolt: még ha volt is fonetikai különbség a labiális elem kétféle megvalósulása között, és még ha ez valóban egy „[k]__ szemben minden más környezettel” megoszlást mutatott (ami nem egyértelmű), a fonológiai elemzés számára ez egy egyszerű allofónia és nem egyéb.

Allen (1978: 16–17) szerint a *tamquam* ’miként’ és hasonló szavak helyesírása, amely ⟨q⟩ előtti ⟨m⟩-et tartalmaz a hasonult ⟨n⟩=[ŋ] helyett, arra mutat, hogy a zárhangban a labiális mozzanat egyidejű volt a zármozzanattal, és ez ismét csak a ⟨qu⟩ monoszegmentális elemzését teszi indokolttá. A valóságban azonban az ókori grammatikusok egyértelműen nyilatkoznak arról, hogy a ⟨qu⟩ és a ⟨gu⟩ előtti nazális veláris volt (az idevágó *testimoniumok*ért l. Devine – Stephens 1977: 37). Az ⟨m⟩-et tartalmazó írásformák az összetételekre jellemző etimológizáló írásmódok voltak, és egyáltalán nem voltak kizárólagosak (l. a gyakori *tanquam*, *nunquam* ’soha’ stb. alakokat).

A rendelkezésünkre álló – igen ösztövére – fonetikai anyag tehát nem támasztja alá a monoszegmentális értelmezést – bár nem is mond neki ellent. Egyszerűen nincs belőle kritikus mennyiség ahhoz, hogy érdemi és döntő információt nyújtson.

3.3. Statikus fonotaktikai kérdések

3.3.1. Gemináták

Míg a latinban már morfológiailag egyszerű alakokban is előfordul az összes zárhang geminataként, a ⟨qu⟩-ra ez nem áll. Nem fordul elő a [kkw]/[kk^w] szekvencia sem (amely elemezhető volna akár a gemináta [k^w] fonetikai megjelenéseként, akár [k] + [k] + [w] szekvenciaként). Ez megfelel annak a megfigyelésnek, hogy gemináták a magyarhoz hasonlóan soha nem fordulnak elő más mássalhangzó szomszédságában (ebben az esetben [kk] a [w] előtt). Annak a megfigyelésnek is megfelel, hogy a [kkw] mégis előfordulhat prefixum-tő határon, bár ez is igen ritka (pl. *acquirere* ’szerez’ és *acquiescere* ’megnyugszik’, eredetileg *ad*+⟨qu-⟩). Kizárólag ezeknél a morfémahatároknál fordul elő, hogy (a magyartól eltérően) gemináta állhat mássalhangzó mellett. Ugyanakkor vegyük észre, hogy ha ezt a szekvenciát [k + k^w] csoportként elemeznénk, a [kk^w] hiánya azzal is magyarázható volna, hogy a két zárhangból álló csoportokban a geminátától eltekintve a második szegmentum csak [t] lehet – vagyis csak a [pt] [kt] csoportok fordulnak elő, és így a szóban forgó hiány a ⟨qu⟩ monoszegmentális értelmezését sem zárja ki egyáltalán.

3.3.2. Környezeti megszorítások és a zárhang–félhangzó szekvenciák

A klasszikus latinban a zörejhangefélhangzó szekvenciák szinte teljesen ki vannak zárva a nyelv fonotaktikai rendszeréből. Szóbelseji és szóvégi helyzet-

ben egyáltalán nem fordulnak elő, hacsak nem tekintjük a szó belsejében előforduló ⟨qu⟩-t és ⟨gu⟩ mássalhangzócsoporthoz. Ettől a kettőtől eltekintve a szóbelseji [w] előtt a mássalhangzók közül csak a [l r j] fordulhat elő (pl. *silva* 'erdő', *parvus* 'kicsi', *laevus* 'bal'). Szókezdő helyzetben a [kw] [sw] és a [skw] (pl. *quis* 'ki', *suavis* 'édes', *squalor* 'mocsk') lennének az egyedüli zörejhang–félhangzó szekvenciák.⁶ Továbbá, amikor esetenként a szótagvesztés költői szövegekben zárhang–félhangzó szekvenciát hoz létre szó belsejében,⁷ a metrikai bizonyítékok egyértelműen heteroszillabikus csoportra mutatnak, amiből az következik, hogy általában a zárhang–félhangzó szekvenciák nem lehetnek tautoszillabikusak. Ez pedig szemben áll azzal a metrikából könnyen kimutatható ténnyel, hogy szó belsejében a ⟨qu⟩ mindig tautoszillabikus – azaz vagy egy zárhang, vagy ugyanolyan összetett szótagkezdet, mint a többi zárhang + likvida szekvencia.⁸

Úgy tűnik tehát, hogy ez a monoszegmentális értelmezés felé billentené a mérleget. Azonban a helyzet az, hogy a ⟨qu⟩ fonotaktikai viselkedése monoszegmentális értelmezés esetén legalább annyira szabálytalan, mint mássalhangzócsoporthoz való értelmezés esetén (sőt, lehet, hogy még szabálytalanabb). Azon felül, hogy geminátaként nem fordul elő (l. fentebb), ⟨qu⟩ és ⟨gu⟩ után semmilyen helyzetben nem állhat semmilyen mássalhangzó, ez pedig a zárhangokra egyáltalán nem jellemző (mivel az indoeurópai alapnyelvben valódi szegmentumok voltak a labioveláris zárhangok, zengőhangok követhették őket neutralizáció nélkül⁹). Ha a latinban mássalhangzócsoporthoz elemezzük őket, a magyarázat nagyon egyszerű. Mivel a latinban a háromtagú csoportok középső elemének a hangzósága soha nem lehet nagyobb, mint a két szélső elemé,¹⁰ egy [kw] cso-

⁶ Watbled (2005:43 skk.) érvelése ezeken a megfontolásokon alapszik. Szerinte a labiovelárisok monofonematikus elemzésének egyik előnye az, hogy az [u] és a [w] állítólagos kiegészítő eloszlását így könnyebb levezetni. Azonban az utóbbi célt maguk elé kitűző munkák pontosan azt mutatják, hogy ez csak módfelett erőltetett és kontrain intuitív elemzésekkel érhető el, ha egyáltalán (l. Touratier 2005b: 70, avagy Zirin 1970: 80–87).

⁷ Pl. Vergiliusnál *abiete* 'fenyő' ablatívusz három szótagnak skandálva, azaz [abjete] a szabályos [abiete] helyett mind a négy előfordulásában: Aen. 2.13, 5.662, 8.597, 11.665.

⁸ Ehhez lásd még Leumann (1977: 150) utalásait arra a néhány szöveghelyre, ahol a ⟨qu⟩ elemezhető heteroszillabikus csoportként is, vagy [ku] szekvenciaként is – mindkét eset kivételes.

⁹ Pl. **k^wjeh₁* → latin *quies* 'nyugalom', cf. Rix et al. (2001: 393), De Vaan (2008: 508–509).

¹⁰ A [kst] és a [pst] kivételével, melyek közül az utóbbi majdnem kizárólag prefixum–tő határon fordul elő. A latin mássalhangzócsoporthoz részletes tárgyalásához l. Cser (1999), (2009) és (2012). Ezekben az ilyen helyzetben álló [s] extraszillabikus volta mellett érvelünk.

portot kizárólag a [j] követhetné. Mivel azonban a [j] soha semmilyen mássalhangzó után nem fordul elő, [w]-közepű háromtagú mássalhangzócsoporthoz sem léteznek.

Ugyanakkor még az, hogy a <qu> és a <gu> kizárólag magánhangzó előtt fordul elő, sem zárja ki a monoszegmentális értelmezést. Az utóbbi évek fonetikai irányultságú, funkcionális megközelítései ezeket a jelenségeket az észlelést és a szegmentumok azonosítását segítő mozzanatok perceptuális erejével magyarázzák, l. Boersma (1998), Steriade (1999), Côté (2000), Kiss (2007). Egy követő pozícióban álló mássalhangzó ezeket a mozzanatok részben vagy egészben el tudja fedni, gyengíteni tudja őket, ezért bizonyos típusú mássalhangzók, pl. a labiovelárisok, ilyen környezetben jellemzően nem fordulnak elő.

Hasonlóképpen azt, hogy a <qu> és a <gu> nem fordul elő szó végén, két különböző megközelítésben kétféleképpen is magyarázhatjuk. Ha mássalhangzócsoporthoz elemezzük őket, a hangzóssági sorbarendezés zárja ki őket, hiszen szó végén emelkedő hangzósságú csoport nem fordulhat elő.¹¹ Ugyanakkor a latinra jellemző az is, hogy szó végén szinte kizárólag koronális mássalhangzók fordulnak elő. A nem koronális mássalhangzók közül némelyek marginálisan megtalálhatók szó végén, némelyek egyáltalán nem,¹² tehát a szóvégi labiovelárisok hiánya ismét csak nem zárja ki a monoszegmentális értelmezést, voltaképpen egy nagyon egyszerű eloszlási szabályszerűség hatálya alá esik.

Ami a fentebb említett *abiete* → *abjete*-típusú költői leleményt illeti, ez valóban heteroszillabikus csoportot hoz létre. Kérdés azonban, hogy ez mit tud hozzatenni a <qu> és a <gu> státuszára vonatkozó elemzésünkhöz. Bár a természetes osztályok tagjaira a többé-kevésbé hasonló viselkedés a jellemző, a latin két félhangzója legalább három tekintetben eltérő eloszlást mutat a labiovelárisok kérdéséről függetlenül. Közelebbről: míg a [j] mássalhangzó után sosem fordul elő, a [w] előfordul szókezdő [s] után (*suavis* 'édes'), de a [lw] [rw] [jw] csoportokban is (l. fentebb) – tekintet nélkül arra, hogy a <qu> <gu>-t hogyan elemezzük. Továbbá a [w] soha nem geminálódik, míg a magánhangzóközi [j] mindig. Harmadsorban a nekik megfelelő magánhangzóval való kombinálhatóságuk is eltérést mutat, hiszen a ***#[ji]*¹³ ki van zárva, a *#[wu]* azonban nincs (*vulgus* 'tömeg', *vultus* 'arc').

3.3.3. A [sw] kérdése

Egy másik érv a [sw] státuszát érinti, és azért lényeges, mert ez az egyetlen zörejhang + [w] csoport – a labiovelárisok mellett, ha azok is csoportok. Ha a <qu> és a <gu> az elemzés szerint nem csoportok, hanem szegmentumok, a [w] le-

¹¹ Ez alól ismét csak az extraszillabikus [s]-t tartalmazó szóvégi [ps] [ks] a kivétel.

¹² L. Cser (2012:45).

¹³ A dolgozatban a * rekonstruált alakot jelöl, a ** rosszul formált alakot.

hetséges környezetei olyannyira leszűkülnek, hogy gyakorlatilag kénytelenek leszünk a [sw]-t is önálló szegmentumnak, azaz labializált réshangnak ([s^w]) tekinteni. Ez konkrétan két érvben ragadható meg: (1) ha a <qu> és a <gu> szegmentumok, akkor a [w] soha nem fordul elő összetett szótagkezdetben (kivéve a [sw]-t); (2) ettől függetlenül a [s] soha nem fordul elő zöngés mássalhangzók előtt (megint kivéve a [sw]-t). Azt már Devine és Stephens is fölismerték, hogy ez kényszerítő erővel következik a labiovelárisok monoszegmentális elemzéséből: „a szótagolás és a rendszer koherenciája... /s^w/-re mutat” (1977: 80), de rögtön utána el is határolódnak ettől a következtetéstől: „Azt lehetne gondolni, hogy a latin *kw* monofonematikus elemzése szinte kikényszeríti ugyanezt a *sw* esetében is. De ez vitatható...” (1977: 81, mindkét részlet saját fordításunk¹⁴) – ugyanakkor érdemi érveket nem adnak, eltekintve attól a kevésbé releváns adaléktól, hogy a taraszk nyelvben „földről valószínű”, hogy monoszegmentális [k^w] és nem monoszegmentális [sw] van, valamint attól a talán relevánsabb tényről, hogy az indoeurópai alapnyelvet is hasonlóképpen szokás elemezni. Saját helyzetüket nehezítik azzal, hogy kóda félhangzót nem tételeznek, és az [aw(C)] típusú szekvenciákat tévesen kettőshangzókként elemzik,¹⁵ hiszen így a [w] egyedüli környezete az, ha magában áll szótagkezdetként (kivéve, ha a szókezdő [sw]-t továbbra is mássalhangzócsoporthoz tartozónak elemezzük).¹⁶

3.3.4. Az ige- és névszó szerkezete

Devine és Stephens (1977: 48) Robert Godel nyomán felhívják a figyelmet arra, hogy ige- és névszók nem végződnek három mássalhangzóra, de <Cqu> szekvenciára végződhetnek, pl. *linquere* ’elhagyni’ vagy *torquere* ’csavarni’ (ezekhez hozzátehetjük a [ŋgw]-re végződő *tinguere* ’mártani’ és *ninguit* ’havazik’ ige- és névszót).

Ez az érv történetileg igaz, de strukturálisan nem állja meg a helyét. Hogyan teszünk elvszerűen és következetesen különbséget olyan ige- és névszók között, mint pl. *torquere* ’csavarni’ és *monstrare* ’mutatni’, ahol az utóbbi szintén egy terjedelmes mássalhangzócsoporthoz tartozó szótagkezdet mutat az inflexiók toldalékok előtt? Azzal nem lehet érvelni, hogy a *monstrare* morfológiailag összetettebb a *linquere* vagy a *torquere* ige- és névszókénál, mert ez a megállapítás nem az ige- és névszó szerkezetét írja le, hanem az eti-

¹⁴ „syllabification and system congruity... point to /s^w/... It might be thought that monophonemic assessment of Lat. *kw* almost compels the same for *sw*. But this is arguable...”

¹⁵ Ehhez a kérdéshez l. Cser (1999).

¹⁶ Voltaképpen a <qu> és a [sw] közötti strukturális párhuzamosságra már Brandenstein (1951) is utal (idézi Zirin 1970: 38). De jól látható, hogy mindegyik említett szerző ódzkodik attól, hogy az elemzés következetességét komolyan vegye ezen a ponton, és kimondja, hogy ha a <qu> egyetlen szegmentum, akkor a labializált réshang [s^w] is az.

mológiájukat (a *monstrare* általánosan elfogadott eredeztetése szerint abból az elsődleges gyökből származik, amely a *monere* 'figyelmeztet' szóban is megtalálható). Történetileg persze teljesen világos, hogy miről van szó, hiszen az indoeurópai alapnyelvi rekonstrukció részleteiből ez következik, tekintettel két konkrét mozzanatra: (1) az alapnyelvben a **k^w* egyetlen mássalhangzó, és (2) a jól ismert alapnyelvi megszorítás értelmében a maximális gyökszerkezet sCCVCC, ahol is a CC részletek szigorúan megfelelnek a hangzóssági sorbarendezésnek, pl. **streng^h*- 'összehúz'.

3.3.5. Zöngésségi kontraszt a mássalhangzócsoportokban

A legalább egy zörejhangot tartalmazó mássalhangzócsoportok a latinban igen gyakoriak. Mivel a zárhangok – szemben a réshangokkal és a zengőhangokkal – kontrasztívan zöngések, érdekes kérdés, hogy ez a kontraszt hogyan jelenik meg mássalhangzócsoportokban. Az adatok teljesen egyértelműen azt mutatják, hogy a zöngésség kontrasztképessége a csoport méretétől függ. Konkrétan zöngésségi kontraszt csak CC csoportokban lehetséges, pl. [VndV] ≠ [VntV] (*quando* 'mikor', de *quantus* 'mennyi') vagy [VlbV] ≠ [VlpV] (*albus* 'fehér', de *culpa* 'bűn'); CCC csoportokban nincs zöngésségi kontraszt, pl. van [VntrV] és [VmplV] (*antrum* 'barlang', *simplex* 'egyszerű'), de nincs **[VndrV], **[VmbIV]. Ha a *linquam* 'elhagyom' (kötőmód) és *linguam* 'nyelv' (tárgyeset) típusú alakokban található mássalhangzócsoportokat CCC-ként, és nem CC-ként elemezzük, akkor ezek lesznek az egyedüli háromtagú csoportok, amelyekben a zárhang zöngéssége kontrasztív ([VŋkwV] ≠ [VŋgwV]). Ha viszont CC-ként elemezzük őket, akkor pontosan úgy viselkednek kontrasztivitás szempontjából, ahogy a többi zárhang ([Vŋk^wV] ≠ [Vŋg^wV]). Ez önmagában tehát jó érv a labiovelárisok monoszegmentális értelmezése mellett.

3.4. Váltakozások

A <qu>-val jelölt fonológiai entitás több alakban is váltakozik [k]-val, ahogyan a [g] is, pl. *coquere* ~ *coctus* 'főz' Inf ~ PassPart hasonlóan ehhez: *agere* ~ *actus* 'tenni' Inf ~ PassPart. Devine és Stephens (1977: 50) szerint a párhuzamos váltakozás azonos környezetben arra mutat, hogy a <qu> egy szegmentum hasonlóan a [g]-hez, hiszen mindkettő alternál [k]-val. Ami a <gu>-t illeti, ez bizonyos szavakban szabad váltakozásban áll [g]-vel (pl. *ninguit* ~ *ningit* 'havazik'), némi igékben pedig a *coctus*-típusúhoz hasonló váltakozásban látszik részt venni (pl. *unguere* vagy *ungere* ~ *unctus* 'ken' Inf ~ PassPart). Úgy tűnik tehát, hogy ezek a tények mind a zöngés, mind a zöngétlen labioveláris esetében monoszegmentális státuszra mutatnak. A váltakozások kérdése azonban nem ilyen egyszerű, és a teljes kép jóval kevésbé egyértelmű, mint ahogy az eddigiek alapján gondolhatnánk.

Először is tudni kell, hogy a ⟨qu⟩ ~ [k] váltakozások gyakorlatilag két környezetre szorítkoznak, legalábbis az inflexiók morfológiában. Az egyik az o-töví névszóragozás (*ecus* ~ *equi* 'ló' NomSing ~ NomPlur),¹⁷ a másik a fentebb illesztélt eset, ahol a ⟨qu⟩ az igék imperfectum tövében, a [k] a harmadik (ún. supinum) töben és annak származékaiban található, mint pl. a passzív particípiumban. Az olyan zöngésségi váltakozások, mint a [g] ~ [k] valamivel szélesebb körben fordulnak elő, pl. *rex* ~ *regis* 'király' NomSing ~ GenSing, *ingere* 'formálni' ~ *finxi* 'formáltam' vagy *secare* 'vágni' ~ *segmentum* 'szelet'. A második főnévragozásban az *ecus* ~ *equi* típushoz legközelebb álló váltakozás a rövid ideig fennálló *dius* ~ *divi* 'isten' NomSg ~ NomPlur, ahol egy szegmentum egyértelműen kiesik.¹⁸ Ezzel szemben az igeikben jelentkező váltakozások igen sokfélék, és nem nagyon mutatnak fonológiai szabályosságot, eltekintve az olyan a-töví igeiktől, mint pl. *amare*.¹⁹

- (2) *amare* ~ *amatus* 'szeretni' (nincs váltakozás)
facere ~ *factus* 'csinálni' (nincs váltakozás)
dīcere ~ *dictus* 'mondani' (magánhangzó-hosszúság)
agere ~ *actus* 'csinálni' (zöngésség és magánhangzó-hosszúság²⁰)
vincere ~ *victus* 'győzni' (nazális ~ semmi váltakozás)
ingere ~ *fictus* 'formálni' (zöngésség és nazális)
spernere ~ *sprētus* 'megvetni' (magánhangzó-hosszúság, nazális és r-metatézis)
sternere ~ *strātus* 'lefektet' (magánhangzó-hosszúság, -minőség, nazális és r-metatézis)
solvere ~ *solūtus* 'old' ([w] ~ [u:] váltakozás)
fluere ~ *fluxus* 'folyik' ([k], továbbá [s] a szabályos [t] helyett)
ferre ~ *latus* 'visz' (szuppletivizmus)

¹⁷ Az *ecus* ~ *equi* > *equus* ~ *equi* analógiás kiegyenlítődésként csak a Kr. u. 1. század után vált általánossá, és a modern szövegkiadási gyakorlat ebben a kérdésben egy olyan hagyományon alapszik, amely voltaképpen jóval a szűken vett klasszikus kor után keletkezett (ehhez l. Buck 1899, illetve de Vaan 2008: s.v.).

¹⁸ A korábbi alak *divos* volt, amelynek a helyére szabályos hangfejlődéssel *dius* lépett, ezt pedig analógiás újjáalakításként felváltotta a *divus* a Kr. u. 1. században (Buck 1899).

¹⁹ A felsorolásban szereplő összes alak infinitívusz (-e)re), illetve passzív particípium (-tus). Az első példától eltekintve (amely a-töví), az összes ige mássalhangzós töví (harmadik ragozási típus), mint ahogyan a második típusúhoz tartozó *torquere*-től eltekintve az összes olyan ige, amely elvileg váltakozó ⟨qu⟩-t tartalmazna. A lista informális értelemben a töváltozatok közötti növekvő különbség alapján lett sorba rendezve.

²⁰ Vegyük észre, hogy az *agere* és a *dīcere* esetében a hosszúsági váltakozás éppen ellentétes irányú. Az *agere* ~ *actus* típus a Lachmann-törvényként ismert váltakozás példája (l. Collinge 1985: 105–114).

A ⟨qu⟩-ra végződő imperfectum-tövek kétféle módon viselkednek. A harmadik töben vagy [k], vagy [ku:] jelenik meg:

- (3) *relinquere* ~ *relictus* 'elhagy'
coquere ~ *coctus* 'főz'
loqui ~ *locūtus* 'beszél'²¹
sequi ~ *secūtus* 'követ'

Tekintettel tehát arra, hogy a kétféle igező között a formai különbségek ennyire sokfélék lehetnek, és voltaképpen kontinuumként jellemezhetőek, melynek egyik végén a váltakozás hiánya, másik végén a szuppletivizmus áll, hogyan dönthetjük el, hogy a *coquere*, illetve a *loqui* és hasonló igeik által mutatott váltakozások mit mondanak a ⟨qu⟩ fonológiai státuszáról?

Általánosságban elmondható, hogy a harmadik tö -ūtus végződése az imperfectum-tő végén található [Cw] vagy [Cu] szekvenciának felel meg:

- (4) *solvere* ~ *solūtus* 'old'
volvere ~ *volūtus* 'görget'
acuere ~ *acūtus* 'hegyez'
arguere ~ *argūtus* 'mutat'
tribuere ~ *tribūtus* 'ráruház'

Ennek alapján tehát mondhatnánk azt, hogy a *loqui* és a *sequi* inkább azt bizonyítja, hogy a ⟨qu⟩ szekvencia és nem szegmentum, hiszen a viselkedése a *solvere* és a *volvere* [lw] szekvenciájának viselkedésével párhuzamos.²² De ebben az esetben mihez kezdünk a *relinquere* és a *coquere* esetével? A lényeg az, hogy a latin nyelv szinkrón nyelvtanában egyszerűen nincs mód eldönteni, hogy a (2) alatt felsorolt típusok közül melyikhez tartoznak.²³ A *coctus* az *āctus*-szal volna

²¹ A *loqui* és a *sequi* formailag passzívok majdnem minden alakjukban. Ez a ⟨qu⟩ státuszát természetesen nem befolyásolja.

²² Amellett nyilván nem érvelhetünk, hogy a ⟨qu⟩ a releváns értelemben az *arguere* CV szekvenciájával mutat párhuzamot. Megjegyzendő, hogy történetileg analógiás hatást is feltételezünk ezen igeik között, l. de Vaan (2008: s.v.).

²³ Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy az összehasonlító nyelvészet ne határozta volna meg igen nagy bizonyossággal mindezeknek a formáknak az eredeti (alapnyelvi) morfológiai szerkezetét és hangtörténeti levezetését. Az indoeurópai nyelvészet régi fölismerései közé tartozik például az, hogy a *relinquere* alakban található nazális eredetileg imperfectumi infixum, a *relictus* [k]-ja az indoeurópai alapnyelvi *[k^w] és *[k] szabályos neutralizációja mássalhangzó előtt, a *dīcere* ~ *dictus* hosszúsági váltakozása az ablautra megy vissza, és így tovább. Azt akarjuk mondani, hogy mindezek az ismeretek nem befolyásolják azt, hogy a klasszikus latin nyelvállapotban ezek között az igealakok között milyen szinkrón viszonyok állnak fenn, avagy azt, hogy a ⟨qu⟩ egy mássalhangzó-e, vagy két szegmentum szekvenciája. (Az indoeurópai alapnyelvben biztosan egy szegmentumként rekonstruálható.)

párhuzamos? Ebben az esetben a ⟨qu⟩ valóban szegmentumként viselkedik. De mi van akkor, ha a *coctus* a *fictus*-szal vagy a *sprētus*-szal párhuzamos alak, amelyekben egy mássalhangzó kiesik a harmadik töben?

Ha konkrétan a [w]-re végződő gyököket tekintjük, a következőt látjuk. A *favēre* 'kedvezni', *cavēre* 'óvakodni', *movēre* 'mozogni' és *vovēre* 'esküdni'²⁴ igék passzív particípiuma *fautus*, *cautus*, *mōtus*, illetve *vōtus*. Az első két esetben (*fautus*, *cautus*)²⁵ tehát semmiféle váltakozás nincs, a második két esetben (*mōtus*, *vōtus*) pedig kiesik a [w] a magánhangzó pótlónyúlása mellett. Ez azt mutatja, hogy a [w] zéróval való váltakozása lehetséges (l. még *bos* ~ *boves* ~ *boum* 'ökör' NomSing, NomPlur, GenPlur), mint ahogy magánhangzóval való váltakozása is, pl. a *solūtus*-ban. Mindebből az a tanulság, hogy a *loqui* ~ *locūtus* típusú váltakozások inkább nyújtanak érvet a monoszegmentális értelmezés ellen, mint mellette, a *coquere* ~ *coctus* típus pedig egyik irányban sem mutat meggyőzően. Mindennek fényében tehát – tekintettel arra is, hogy ezek a váltakozások igencsak szűkkörűek – nem következtethetünk arra, hogy a klasszikus latin ⟨qu⟩ egyetlen mássalhangzó.

Az inflexiók morfológián kívül fellépő váltakozások (pl. *inquilinus* 'földbér-lő' ~ *incola* 'lakos') alapvetően ugyanezen ok miatt nem nyújtanak támpontot a kérdés eldöntésében. A [w] váltakozása a zéróval mássalhangzók és kerek magánhangzók előtt jól adatolt jelenség a latinban, ahogy a fentebbi példák mutatják.

3.5. Kisebb adalékok

3.5.1 Az *ad*- hasonulása

Prinz (1949–50: 91) rámutatott arra, hogy az *ad*- igekötő [d]-je jóval gyakrabban hasonul a tőkezdő mássalhangzóhoz, ha azt magánhangzó követi. Ha a tő elején több mássalhangzó áll, a hasonulás ritkább, tehát tipikusan *ad*+ *petere*, *ad*+*capere* → *appetere* 'utánanyúl', *accipere* 'megkap', ezzel szemben *adprehendere* 'megragad', *adclamare* 'kiált' jellemzőbben hasonulás nélkül, különösen tőkezdő [k] + mássalhangzó esetében.

Saját számításunk, amelyet a CLCLT-5 első kötetének anyagán végeztünk, a következőt mutatja. A [kV] kezdetű tövek esetében a hasonulás aránya 98%; [kl] esetében 33%, [kr] esetében 25%, ⟨qu⟩ esetében pedig 16 %. Két összehasonlítás is tanulságos lehet itt, egyfelől a [p]-kezdetű tövekkel, ahol [pV]: 88%, [pl]:

²⁴ Ezek az igék a második ragozási osztályba tartoznak, tehát a személyragok előtt egy *ē* jelenik meg az imperfectumi alakokban.

²⁵ Ne feledjük, hogy ezek az írott alakok [fawtus], illetve [kawtus] hangalakot jelölnek.

44%, [pr]: 38%, másfelől az egyetlen prefixált [sw]-kezdetű tövel (*adsuescere* 'hozzászokni'), ahol a hasonulás aránya 24%.²⁶

Lényeges, hogy a <qu>-val kezdődő tövek esetében a hasonulás igencsak ritka, pl. az *adquirere* sokkal gyakoribb, mint az *acquirere*, sőt, ez a <qu> esetében még erősebben érvényesül, mint a [kr] és a [kl] esetében, vagy akár a [sw] (az egyetlen másik szókezdő [Cw] szekvencia) esetében. Mindez tehát arra mutat, hogy az *ad*-hasonulása a <qu>-t mássalhangzócsoporthoz, és nem egy szegmenstumként kezeli.

3.5.2. Diakrón megfontolások

Mind a latin nyelv előtörténete, mind az utóélete alapján lehet érvelni a <qu> monoszegmentális értelmezése mellett. Az indoeurópai alapnyelvben a *[k^w] egyetlen zárhangként rekonstruálható, amely ráadásul kontrasztban állt a *[kw] szekvenciával. Ez kivüláglik egyfelől a rekonstruálható fonotaktikai szabályszerűségekből, másfelől az ilyen elemeket tartalmazó morfémák váltakozásaiból (elsősorban az ablaut-váltakozásokból, l. Rix et al. 2001, pl. a 374 skk. oldalakon található lemmák). A latin <qu> etimológiailag mindkét forrásból származhat, a kétféle eredetű <qu> viselkedése semmilyen különbséget nem mutat. Az újlatin leánynyelvekben a <qu> etimológiai folytatása gyakran egyetlen zárhang, pl. [k], mint a franciában (latin *qui* > francia *qui* [ki] 'ki?'), vagy [p], mint a románban (latin *aqua* > román *apă* [apə] 'víz').

Az is világos ugyanakkor, hogy bár ezek a megfontolások nyelvtörténeti szempontból nagyon fontosak, a fonológiai elemzés szempontjából semmi jelentőségük nincsen. Az újraelemzés lehetséges fonetikai változás nélkül, mint ahogy azzal együtt is. Az angol nyelv története hasonló változást mutat, amennyiben ie. *[k^w] > germán *[hw] és *[g^w] > germán *[kw], pl. angol *which* 'melyik' és *queen* 'királynő', ahol is az eredeti labioveláris zárhangok mássalhangzócsoporthozként elemzendő fonológiai entitásokká alakultak. Ezen felül a latin <qu> utóélete távolról sem egyformán alakult mindenütt; az olaszban például magánhangzóközi helyzetben [kkw] lett belőle, pl. *acqua* [akkwa] 'víz', ami lehet akár eredeti szekvencia-mivoltának a következménye is (bár ha így van, szigorúan véve akkor is a vulgáris latinra, nem a klasszikus latinra vonatkozóan).

3.6. További megjegyzések a zöngés labiovelárisról

Ahogy az (1) pontban látható volt, a zöngés labioveláris <gu> mindössze 11 lexikális egységben és azok származékaiban található meg, mindegyikben veláris nazális után. Ennek alapján nem könnyű akár a monoszegmentális, akár a mássalhangzócsoporthozértelmezés mellett érvelni. Ha a <gu> egyetlen szegmen-

²⁶ Külön köszönöm egyik lektoromnak, hogy ezt fölvetette.

tum, különös, hogy erre a környezetre szorítkozik (bár hozzátesszük, hasonlóan szűk a lényegében csak szó elején előforduló [f] eloszlása). Másfelől ha mássalhangzócsoporthoz tartozunk, a fonotaktikai megszorítások valamivel kevésbé meglepőek: a [ŋg] csoport előfordul szó belsejében, a mássalhangzó utáni [w] pedig megtalálható a [lw] [rw] [jw] [kw] [ŋkw] [rkw] [jkw] [skw] [ŋgw] csoportokban (valamint a szókezdő [sw]-ben). Bár ez még mindig nem egy egyszerűen és elegánsan formalizálható általánosítás, talán mégis jobb, mint egy nagyon szűk környezetre korlátozott eloszlású szegmentum.²⁷

A <gu>-t érintő fonológiai szabályszerűségekből nem sok van. Ahogy fentebb már megjegyeztük, néhány szóban szabad variációban van a [g]-vel (*ninguit* ~ *ningit* 'havazik'); néhány igében *coctus*-típusú váltakozást mutat (*unguere* vagy *ungere* ~ *unctus* 'ken' Inf ~ PassPart). Más váltakozásban a <gu> nem vesz részt.²⁸ Mindezek alapján tehát nehéz bármit határozottan állítani a <gu> státuszáról. Azt láttuk, hogy a *coctus*-típusú váltakozásokból nemigen következik semmi (l. 3.4), mivel az imperfectum- és a harmadik tövek formai viszonya igen változatos. A <gu> ~ [g] szabad variációból szintén nem, hiszen a [w] másutt is váltakozik zéróval (l. ismét 3.4). Sok ige perfectumi alakjaiban a [w] törlődik azonos magánhangzók között (*scivit* ~ *sciit* 'tudott' stb.), de hasonló látunk olyan szavakban is, mint az *antiquus* ~ *anticus* 'rég'-. A <gu>-vel kapcsolatos jelenségek tehát kétértelműek, de talán gyengén inkább a mássalhangzócsoporthoz való elemzés felé mutatnak.

4. Konklúzió

Az áttekintett érvek közül több nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a labiovelárisok státuszának egyértelmű meghatározását segítse. Egyetlen érv szól elég egyértelműen a monoszegmentális elemzés mellett, kettő a mássalhangzócsoporthoz való elemzés mellett, további kettő gyengén szintén a mássalhangzócsoporthoz való elemzés mellett.

²⁷ Szemben azzal, amit Watbled 2005:45 skk. állít.

²⁸ Amennyiben eltekintünk a teljesen egyedi *ning(u)it* 'havazik' ~ *ni[ks]* 'hó' Nom ~ *ni-vis* 'hó' Gen alakoktól.

(5)

	C	CC	nem egyértelmű
Gyakoriság (3.1)			X
Fonetikai tények (3.2)			X
Gemináták (3.3.1)		(X)	
Környezeti megszorítások, zárhang–félhangzó szekvenciák (3.3.2)			X
[sw] (3.3.3)		X	
Az ígertővek szerkezete (3.3.4)			X
Zöngésségi kontraszt (3.3.5)	X		
Váltakozások (3.4)		(X)	
Az <i>ad</i> - hasonulása (3.5.1)		X	
A ⟨gu⟩ eloszlása, variációja (3.6)			X

A végkövetkeztetésünk tehát az, hogy a mérleg gyengén és nem túl meggyőzően a mássalhangzócsoporthoz való elemzés felé billen, és a szóba jöhető érveknek legalább a fele nem segíti érdemben a döntést. Az ilyesfajta határozatlanság a világ nyelveiben egyáltalán nem ritka. Ez egy olyan adottság, amelyről nem szabad megfélekedni, amikor a leírásokból gyűjtött adatokat magasabb szinten használjuk fel, például elméleti érvelésekben vagy adatbázisokban. Bármely nyelv leírásában nagy szerepet játszanak az elméleti-elemző megfontolások, de minél távolabb kerülünk az elsődleges adatoktól, ezeknek a döntéseknek az empirikus alapjai annál kevésbé felidézhetők, és annál összetettebbek a következményeik.

Irodalom

- Allen, William Sidney (1978), *Vox Latina*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bell, Alan (1986), Review of Maddieson (1984). *Language* 62: 899–902.
- Boersma, Paul (1998), *Functional Phonology*. Holland Academic Graphics, The Hague.
- Brandenstein, Wilhelm (1951), *Kurze Phonologie des Lateinischen*. Appendix to F. Altheim *Geschichte der lateinischen Sprache*. Klostermann, Frankfurt. 481–498.
- Buck, Carl Darling (1899), Notes on Latin orthography. *The Classical Review* 13: 116–119, 156–167.
- Collinge, Neville E. (1985), *The Laws of Indo-European*. John Benjamins, Amsterdam.
- Côté, Marie-Hélène (2000), *Consonant Cluster Phonotactics: A Perceptual Approach*. PhD Thesis, Massachusetts Institute of Technology.
- Cser, András (1999), Diphthongs in the syllable structure of Latin. *Glotta* 75: 172–193.

- Cser, András (2009), The Phonotactics of Classical Latin Consonants. Habilitációs disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Cser, András (2012), The role of sonority in the phonology of Latin. In: Steve Parker (ed.) *The Sonority Controversy*. Walter de Gruyter, Berlin – Boston. 39–63.
- Devine, A. M. – Stephens, Lawrence D. (1977), *Two Studies in Latin Phonology*. Anna Libri, Saratoga, Calif.
- Keil, Henricus (ed.) (1855–78), *Grammatici Latini*. Teubner, Leipzig.
- Kiss, Zoltán (2007), *The Phonetics–Phonology Interface*. PhD Dissertation, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Lass, Roger (1986), Review of Maddieson (1984). *Journal of Linguistics* 22: 200–204.
- Lehmann, Winfred P. (1994), Gothic and the Reconstruction of Proto-Germanic. In: Ekkehard König and Johan van der Auwera (eds), *The Germanic Languages*. Routledge, New York–London. 19–37.
- Leumann, Manu (1977), *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck, München.
- Maddieson, Ian (1984), *Patterns of sounds*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pagliuca, William – Revere D. Perkins (1986), Review of Maddieson (1984). *Lingua* 70: 365–378.
- Prinz, Otto (1949–50), Zur Präfixassimilation im antiken und im frühmittelalterlichen Latein. *Archivum Latinitatis Mediae Aetatis* 21: 87–115.
- Ringe, Don (2006), *A Linguistic History of English*. Volume I: From Proto-Indo-European to Proto-Germanic. Oxford University Press, Oxford.
- Rix, Helmut – Kümmel, Martin – Zehnder, Thomas – Lipp, Reiner – Schirmer, Brigitte (2001), *Lexikon der indogermanischen Verben: die Wurzeln und ihre Primärstamm-bildungen*. Reichert, Wiesbaden (2., javított kiadás).
- Round, Erich (2013), 'Big data' typology and linguistic phylogenetics: design principles for valid datasets. Előadás a 21. Manchester Phonology Meetingen.
- Seebold, Elmar (1967), Die Vertretung idg. $g^{u/h}$ im Germanischen. *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 81: 104–33.
- Stausland Johnsen, Sverre (2009), The Development of Voiced Labiovelars in Germanic. In: Jamison, Stephanie W. – Melchert, H. Craig – Vine, Brent (eds), *Proceedings of the 20th Annual UCLA Indo-European Conference*. Hempen, Bremen. 197–211.
- Steriade, Donca (1999), Alternatives to syllable-based accounts of consonantal phonotactics. In: Fujimura, Osamu – Joseph, Brian D. – Palek, Bohumil (eds), *Proceedings of the 1998 Linguistics and Phonetics Conference*. Karolinum, Prague. 205–242.
- Sturtevant, Edgar H. (1939), The pronunciation of Latin qu and gu. *Language* 15: 221–223.
- Touratier, Christian (ed.) (2005a), *Essais de phonologie latine*. Université de Provence, Aix-en-Provence.
- Touratier, Christian (2005b), *Système des consonnes*. In: Touratier 2005a: 61–134.

- Trubetzkoy, Nikolai S. (1939/1969), *Principles of Phonology*. Translated by Chr. A. M. Baltaxe. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- de Vaan, Michiel (2008), *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Brill, Leiden – Boston.
- Zirin, Andrew R. (1970), *The Phonological Basis of Latin Prosody*. Mouton, The Hague.
- Watbled, Jean-Philippe (2005), *Théories phonologiques et questions de phonologie latine*. In: Touratier 2005a: 25–57.

VÍGH-SZABÓ, MELINDA

Die deutsche Sprache im Baltikum

The German language has been present in the Baltic for more than 800 years; in Estonia, Latvia and Lithuania German speakers are a sizable ethnic minority. Although research on language contact has gathered momentum since the Baltic states gained independence, Baltic German is still an underrepresented field within Germanic studies. Opinions differ as to whether Baltic German is a creole or Standard German with dialectal colouring with a number of sociolects used by the speakers. Although the lexicological-semantic research of Baltic German has revealed that the language use of the Baltic German minority basically follows the norm represented by Standard German (its phonology and syntax is fairly stable), at the morphological and lexical levels it shows mixed elements, primarily under the influence of Estonian and Latvian.

Keywords: Baltic German, language variants, semantics, lexicology.

1. Vorwort

Obwohl die sprachlichen Kontakte nach dem Wiedererlangen der Unabhängigkeit der baltischen Staaten in den 90er Jahren erneut im Zentrum der Aufmerksamkeit stehen, zählt das *Baltendeutsche* nicht eben zu den häufig diskutierten Themenbereichen der Germanistik. Ein wissenschaftlich befriedigender Vergleich zwischen dem Standard- und Baltendeutschen hat bis jetzt noch nicht stattgefunden. Die Ursache dieser Erscheinung liegt einerseits in den schwierigen Etymologien der baltendeutschen Wörter, die oftmals drei bis fünf Quellsprachen haben. Andererseits ist der Begriff *Baltendeutsch* kaum definierbar – territorial bezeichnet es diejenige deutsche Sprache, die früher auf dem Gebiet des ehemaligen Alt-Livlands gesprochen wurde und in den heutigen Staaten Estland und Lettland gesprochen wird (Kiparsky 1936: 9).

Die früheren Meinungen basierten auf der Auffassung, dass das Baltendeutsche eine (ostniederdeutsche) Mundart ist (Sallmann, 1889: 18). Die heute vorherrschende Ansicht ist die, dass das Baltendeutsche keineswegs als Mundart, sondern als „dialektisch gefärbte hochdeutsche Umgangssprache“ zu betrachten sei (Kiparsky 1936: 11).

„Das Baltendeutsche kann selbstverständlich nicht auf die gleiche Stufe mit einem alemannischen oder niederfränkischen Dialekt gestellt werden, den ein

nur hochdeutsch Sprechender unmöglich verstehen kann, es kann aber auch kaum dem Deutsch eines gebildeten Berliners oder Königsbergers gleichgesetzt werden, dessen Abweichungen vom konstruierten Hochdeutsch minimal sind” (Kiparsky 1936: 12).

Der mittelniederdeutsche und neuhochdeutsche Lehnwortschatz ist im Baltikum relativ gut erforscht (vgl. Sehwers 1918, Jordan 1995). Mit den lettisch-estnischen Einflüssen auf das Deutsche beschäftigten sich in Finnland um die Jahrhundertwende Ojansuu (1906) und Suolahti (1910), später dann Vaba (1996) und Polanska (2002).

Als grundlegende und viel zitierte Forschungen gelten Fremdes im Balten-deutsch von Kiparsky (1936) und Nottbecks baltendeutsches Wörterbuch 1001 Wort Baltisch (1987). Hier wird der Einfluss der einheimischen und fremden Sprachen auf das Deutsche im Baltikum dargestellt, wobei auch Aspekte von Wortentlehnungen einbezogen werden. Sie stellen aber keine komplexe lexikalisch-semantische Untersuchung dar. Meine Forschungen beruhen auf diesen schriftlichen Quellen (Kiparsky 1936, Nottbeck 1987), und ich beschränke meine Arbeit nur auf die lexikalisch-semantischen Unterschiede zwischen der deutschen Standardsprache und dem Baltendeutschen. Die baltendeutschen Wörter werden lexikalisch-semantisch analysiert und bewertet. Diese baltendeutschen Lexeme werden mit ihren standarddeutschen Äquivalenten verglichen.

Die baltendeutschen Wörter werden in den Wortsammlungen nach ihrer Verbreitung angegeben. Nottbecks Sammlung enthält die baltendeutschen Wörter und Redewendungen aus der Umgangssprache der letzten im Baltikum aufgewachsenen deutsch-baltischen Generation.

Ich möchte mich bei den Mitarbeitern des Domus Dorpatensis in Tartu dafür bedanken, dass sie mir baltendeutsche Materialien und Wortsammlungen zur Verfügung gestellt haben.

2.1. Geschichte der Deutschen im Baltikum

Die Deutschbalten sind eine ursprünglich im Bereich des heutigen Estland und Lettland ansässige deutschsprachige Minderheit, die ab dem 12. Jahrhundert als eingewanderte Oberschicht (niederdeutsche Kaufleute und Missionare) großen Einfluss auf Kultur und Sprache der ansässigen indogermanischen Letten und finnisch-ugrischen Esten und Liven hatte (Polanska 2002: 11).

Im 13. Jahrhundert begann die gewaltsame Unterwerfung der Heiden durch den christlichen Schwertbrüderorden. Um 1285 wurden Riga, Reval und Dorpat Mitglieder der Hanse, wo die Kaufleute Rechte und Sicherheit für ihren Handel genossen (Mühlen 1991: 24).

Dieser Raum galt in den künftigen Jahrhunderten als Schlachtfeld des Deutschen Ordens, Polens, Dänemarks, Schwedens und des Russischen Reichs. Für Schwe-

den bedeutete der Besitz von Estland und Livland die Herrschaft über die Ostsee. Allein Kurland (die historische Landschaft Lettlands) wurde nicht schwedisch (Garleff 1991: 44).

Mitte des 16. Jahrhunderts zerfiel der Deutsche Orden im Krieg gegen Russland in die Landesteile Estland, Livland und das Herzogtum Kurland. Das „Privilegium Sigismundi Augusti“ sicherte den Städten neben dem evangelischen Glauben das deutsche Recht, die deutsche Verwaltung und die deutsche Sprache (Garleff 1991: 48). Überall wurde die Mundart gesprochen, die in ganz Norddeutschland verständlich war (Mühlen 1991: 23).

1632 wurde die Universität Dorpat durch König Gustav Adolf von Schweden gegründet. Diese Universität war nach Uppsala die zweite Universität im ganzen schwedischen Reich, und sie förderte die Festigung des Protestantismus in den baltischen Provinzen. Vor Beginn des Nordischen Kriegs 1699 wurde die Universität geschlossen. Erst ein Jahrhundert später wurde die Institution von Alexander I. wieder eröffnet (Garleff 1991: 51).

Im 18. und 19. Jahrhundert wurden Estland, Livland und Kurland die „deutschen Provinzen“ Russlands. Es begann die Russifizierung der Schulen, Behörden und Verwaltung. Der Zusammenbruch des russischen und des deutschen Kaiserreichs im Ersten Weltkrieg beendete die deutsche Vormachtstellung in den baltischen Provinzen. Das städtische deutsche Handwerk verlor im industriellen Konkurrenzkampf seine Existenz. In diesem Zeitraum wurde der „Deutsche Verein“ von Adel und Literaten gegründet. Das Vereinsymbol war das schwarze Deutschordenskreuz, das noch heute als ein Baltenabzeichen gilt und im Wappen der Deutschbalten sichtbar ist. Der Erste Weltkrieg brachte neue Probleme durch die russischen Behörden: „das Verbot der deutschen Sprache in der Öffentlichkeit, Gewissenskonflikte (...) in einem Krieg gegen Deutschland, Verbannung nach Sibirien wegen Unterstützung deutscher Kriegsgefangener, dann bolschewistischer Terror mit Morden und Verschleppung“ (Mühlen 1991: 39).

Estland, Lettland und Litauen riefen 1918 ihre Unabhängigkeit aus. Die Deutschbalten konnten in Lettland eine Schulautonomie, in Estland ein Kulturautonomiesgesetz und damit ein positives Verhältnis zur Republik Estland erreichen (Mühlen 1991: 39).

Nach dem deutsch-sowjetischen Grenz- und Freundschaftsvertrag (1939) siedelten die Deutschbalten in die Gebiete von Posen und nach Westpreußen um. Die 1945 in Estland gebliebenen Deutschbalten wurden von den sowjetischen Besatzern deportiert. Innerhalb von 5 Jahren organisierten sich die ins Exil gegangenen Deutschbalten in Landsmann- und Ritterschaften (Deutsch-Baltische Gesellschaft e.V. mit Sitz in Darmstadt, früher Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Bundesgebiet e.V.) (Jahrbuch 2005).

1991 erlangten Estland, Lettland und Litauen ihre Unabhängigkeit wieder. Die baltischen Staaten traten 2004 der Europäischen Union bei.

Das Baltikum diene immer wieder als eine Brücke oder als ein Korridor bis zum Peipussee sowie zwischen Ost- und Westeuropa. „In der Geschichte dieser baltischen Region spiegelt sich also ein gutes Stück vom gesamteuropäischen Leben, vom Miteinander und Gegeneinander verschiedener Völker, von beständigem Austausch, Geben und Nehmen“ (Garleff 1991: 45).

Bis heute gibt es noch kleinere deutschsprachige Minderheiten in den baltischen Ländern. In Estland gibt es nach der letzten Zählung (2000) noch 1870 Deutschsprachige. In Lettland sind es 3311 (Volkszählung 2004), und in Litauen gibt es ebenfalls noch wenige tausend deutsche Muttersprachler. Zu beachten ist hierbei, dass Deutschsprachige oft keine Deutschbalten sind, sondern viel mehr zugewanderte Russlanddeutsche aus Sibirien und Kasachstan (Jahrbuch 2005).

2.2. Die deutsche Sprache und ihre Variationen im Baltikum

Die deutsche Sprache wird in der vorliegenden Untersuchung im Sinne des Standarddeutschen (Hochdeutschen) gepflegt, das im Baltikum eine achthundertjährige Tradition hat. Im Laufe dieser langen Zeit erschienen verschiedene Soziolekte des Standard- und Mittelniederdeutschen, die für eine bestimmte gesellschaftliche Gruppe oder Schicht im Baltikum typisch waren: das Balten-deutsche, das Halbdeutsche und das Kleindeutsche (Polanska 2002: 47).

Als problematisch erwies sich in vielen Fällen die Orthographie, die auf Provinzialismen und auf den Elementen der Rechtschreibung beruht (z. B. sind großgeschriebene Substantive im Baltendeutschen kleingeschrieben). Viele Wörter und Ortsnamen haben 3-4 Formen (z. B. bdt. *Dorpat*, russ. *Юрьевъ*, est. *Tartu*, lett. *Tērbata*; vgl. Kiparsky 1936: 19), und es gibt keine einheitlich geregelte Schreibweise. Die Wörter sind von Kiparsky und Nottbeck in phonetischer Transkription in ihrer deutschen Form angegeben.

Unter *Standarddeutsch* versteht man die offizielle deutsche Schriftsprache in ganz Deutschland, Österreich, Luxemburg und Liechtenstein sowie in Teilen der Schweiz, Belgiens, Italiens und Frankreichs.

Das Standarddeutsche, das im 16. Jahrhundert nicht nur im Baltikum, sondern auch in Deutschland als Handelsprache bestimmend wurde, wechselte sich mit dem Mittelniederdeutschen ab. Der Übergang zum Standarddeutschen war in verschiedenen Hansestädten unterschiedlich und bezog sich vor allem auf die Schriftsprache. Bei der Verbreitung des Standarddeutschen spielte die gebildete Schicht der Literaten eine wesentliche Rolle.

Das Standarddeutsche wird im Baltikum ab dem 17. Jahrhundert auch als Baltenhochdeutsch bezeichnet (Polanska 2002: 45).

Der Begriff *Baltendeutsch* („Standessprache“ oder „Gebildetensprache“) wird in den früheren Forschungen im Sinne einer deutschen *Mundart* gebraucht (Sallmann 1889: 18). In den Untersuchungen des 20. Jahrhunderts gilt

der Begriff als eine Umgangssprache (Kiparsky 1936, Polanska 2002), die oftmals als Synonym zu Deutsch im Baltikum verwendet wird. Im geographischen Sinne dient sie zur Abgrenzung von den Varianten der deutschen Sprache in Deutschland und anderen deutschsprachigen Gebieten Europas. Die Verbreitung des Baltendeutschen ist auf Estland, Livland und Kurland (auf das gegenwärtige Estland und Lettland) beschränkt.

Die deutschsprachige Bevölkerung war im Baltikum relativ klein. Überall war die offizielle Sprache, die die Oberschicht sprach, Niederdeutsch. Das Niederdeutsche trat an den Küstengebieten der Ostsee bis zum 17. Jahrhundert auf und hatte starken Einfluss auf die estnische Lexik und Grammatik. Obwohl die Deutschen eine kleine Minderheit bildeten, hatte das Baltendeutsche eine starke gesellschaftliche Stellung. Die Sprecher der Oberschicht hatten enge Kontakte nach Deutschland und festigten die Rolle des Baltendeutschen durch die Bildung und die bewusste Orientierung an den schriftlichen Normen. Das Baltendeutsche galt als Vorbild für untere Schichten.

Die geographische Verbreitung der einzelnen Lemmata ist unterschiedlich. Kiparsky (1936) und Nottbeck (1987) weisen darauf hin, dass viele z. B. im estnischen Sprachgebrauch verwendete Wörter und Ausdrücke in Lettland unbekannt sind und umgekehrt.

Halbdeutsch und Kleindeutsch müssen als Mischsprachen angesehen werden. Halbdeutsch wurde von einer Mittelschicht von Esten, Letten und Deutschen gesprochen. Nach dem estnischen Sprachwissenschaftler Ariste ist das Baltendeutsche eine kreolisierte Sprache, die aus zwei oder mehr Sprachen entstand. Im Baltendeutschen dominiert die deutsche Grammatik, aber sie enthält auch phonologische und lexikalische Elemente der anderen Sprache(n) (Ariste 1981: 71). Nach Aabrams ist ein Halbdeutscher „nicht ganz 'deutsch', ebensowenig wie er ganz 'estnisch' sei“ (Aabrams 2007: 8).

Kleindeutsch sprachen vor allem einfache deutsche Handwerker, also ist das Kleindeutsche die Sprache der sozial tiefer stehenden Schichten der Deutschen.

Beide Definitionen sind soziale Bezeichnungen und kein linguistischer Begriff (sie haben meiner Meinung nach eine negative Färbung). Sie haben stärkere dialektale Ausprägungen und einen intensiveren Einfluss auf das Estnische und Lettische (Kiparsky 1936: 15, Polanska 2002: 47).

2.3. Terminologische Abgrenzungen und thematische Grundlagen des Themas

Ich gehe immer von einem *Lexem* aus. „Ein Lexem ist die einem Wortparadigma zugrundeliegende lexikalische Einheit ohne konkrete grammatikalische Morpheme“ (Duden 1998: 558). Das Lexem ist eine „selbständige bedeutungstragende Einheit“ (Polanska 2002: 64). Unter Lexemen werden auch Derivationen und Komposita verstanden.

P. R. Lutzeier bezeichnet die kontrastive Lexikologie als „Theorie und Praxis der Unterschiede und Gemeinsamkeiten der Strukturierungen im Wortschatz“ (Lutzeier 1995: 7–19). Die kontrastive Lexikologie geht von einer bestimmten Sprache aus und vergleicht diese konkrete Sprache mit einer oder mehreren anderen Sprachen. Sie untersucht die Wörter und das Wortschatzsystem in konkreten Texten, in Sätzen und in Satzgliedern. Nach Lutzeier befasst sich die kontrastive Lexikologie mit der Wortschatzstrukturierung zweier Sprachen. Einige Sprachwissenschaftler (Hausmann et al. 1989, Korhonen 2001) vertreten die Auffassung, dass sich die kontrastiven lexikologischen Untersuchungen auf die zweisprachige Lexikographie oder auf die Übersetzungswissenschaften beziehen.

Im Laufe der lexikalischen Untersuchungen muss man sich die folgenden Ausdrücke im Bereich der lexikalischen Analyse klarmachen: direkte und indirekte Entlehnung, Lehnwort, Fremdwort, Lehnbedeutung und Lehnbildung. Als Sammelbegriff für alle diese Formen wird der Begriff *Lehn gut* verwendet (Polanska 2002: 68).

Die Bedeutung dieser Termini wird in verschiedenen Sprachen anders aufgefasst. In der ungarischen Sprache gilt *kölcsön sz ó* 'Lehnwort' als Oberbegriff, der die Termini *idegen sz ó* 'Fremdwort' und *j ö v e v é n y s z ó* 'Lehnwort' nach ihrer Bedeutung klassifiziert (Kugler – Tolcsvai Nagy 2000: 132). Die Fremdwörter lassen sich noch in weitere Untergruppen einteilen: *in nationale Wörter* und *Wanderwörter* (A. Jászó 2007: 181).

Bei den sprachlichen Entlehnungen wird ein Wortkörper mit seiner Bedeutung oder einem Teil dieser Bedeutung aus einer Gebersprache in eine Nehmersprache übernommen und bildet dort ein Lehnwort oder ein Fremdwort.

Das Lehnwort ist in seiner Flexion, Lautung und Schreibung an den Sprachgebrauch der Zielsprache angepasst. Bei den Fremdwörtern bleibt die fremde Herkunft deutlich erkennbar und seine Anpassung in der Nehmersprache erfolgt nicht oder in geringerem Maße. Die Fremdwörter werden in der deutschen Sprache zu den Lehnwörtern gezählt (Polanska 2002: 70).

Die direkte Entlehnung erfolgt im Rahmen einer direkten kontaktiven Übernahme zweier Sprachen oder einer Sachentlehnung. Bei der indirekten Entlehnung wird ein Wort von einer Vermittlersprache übernommen (Polanska 2002: 77).

Die Lehnbedeutung ist eine Bedeutungsentlehnung aus einer Sprache in eine andere, ohne den Wortkörper zu übernehmen. Lehnbildung bezeichnet ein nach fremdsprachigem Vorbild neu gebildetes Wort. Man unterscheidet folgende Arten der Lehnbildung: die Lehnübersetzung, bei der das fremde Wort Silbe für Silbe übersetzt wird (russ. *полустанция* > bdt. *Halbstation*), die Lehnübertragung, bei der ein fremder Ausdruck relativ frei übersetzt wird (bdt. *Postkasten* 'Briefkasten'), die Lehn schöpfung, bei der das fremdsprachige Vorbild formal unabhängig vom Fremdwort neu gebildet wird (bdt. *Vürtspood* 'Tante-Emma-Laden').

Die lexikalische Untersuchung führt zu einer semantischen Forschung des baltendeutschen Wortschatzes.

Der Terminus *Semantik* wird in der Sprachwissenschaft in unterschiedlichen Varianten benutzt. In der modernen Linguistik verwendet man den Begriff, um das im Langzeitgedächtnis (im mentalen Lexikon) gespeicherte Kenntnissystem zu beschreiben (Schwarz 1993).

Die Semantik wird allgemein definiert als die Wissenschaft, die sich mit den Bedeutungen von sprachlichen Ausdrücken befasst. Die Bedeutung wird einerseits im Sinne von Funktion in einem bestimmten Kontext des Kommunikationsvorgangs, andererseits als Informationsgehalt sprachlicher Ausdrücke verwendet (Lyons 1980: 15).

Bei der lexikalischen Bedeutung liegt der Schwerpunkt in einer allgemein semantischen und kontrastiven semantischen Fragestellung: ich beschäftige mich zum einen mit den allgemeinen Aspekten von eigenständigen Bedeutungen der Stichwörter im Lexikon und Bedeutungsbeziehungen als Bedeutungsrelationen, und zum anderen mit dem kontrastiven Vergleich von Wortbedeutungen in beiden Sprachen.

Man interessiert sich in erster Linie für die Wortsemantik, also für die lexikalisch-wörtlichen Bedeutungen. Obwohl die aktuelle Wortbedeutung, die von der sprachlichen Situation abhängt, ein interessanter Forschungsbereich ist, kann man mit Hilfe der baltendeutschen Wortsammlung nur die lexikalische Bedeutung untersuchen.

Nach Schwarz gelten die Bedeutungen von Wörtern als „geistige Einheiten, die an sprachliche Ausdrücke geknüpft sind und Informationen über die Welt abspeichern“ (Schwarz 1993: 15). Die Mitglieder einer Sprachgemeinschaft wenden sich an diese „geistigen Einheiten“, d. h. an den gemeinsamen Wortschatz, in dem die Bedeutungen der bestimmten Ausdrücke konventionalisiert und standardisiert sind. Man nimmt an, dass die wichtigsten Bestandteile der Grundbedeutungen erhalten bleiben.

Die Grundbedeutung bildet mit dem Lexem eine Einheit. Die Lexeme werden durch ihre Flexion und syntaktische Stellung variiert und konkretisiert. Ich gehe davon aus, dass man ein Wort nur dann verstehen kann, wenn es in seinem

Satzrahmen untersucht wird. Diese Perspektive ist besonders wichtig, wenn eine kontrastive Untersuchung gemacht wird, in deren Mittelpunkt Bedeutungsveränderungen stehen.

Von einer Bedeutungsveränderung kann man erst dann sprechen, wenn eine neue Variante (vielleicht aus mehreren neuen) entsteht, oder wenn diese Variante konventionalisiert und verbreitet wird. Nach Fritz liegt eine Bedeutungsveränderung vor, wenn es „Aspekte und Möglichkeiten der semantischen Neuerung gibt, die nicht (nur) die Sache eines einzelnen innovativen Sprechers sind oder die nicht (nur) in der Einführung einer neuen Verwendung liegen“ (Fritz 1998: 38). Die baltendeutschen Beispiele gehen über die innovativen Veränderungen hinaus – sie sind schon verbreitete konventionalisierte und fixierte Formen des Baltendeutschen.

3.1. Lexikalische Untersuchung des Baltendeutschen

Die Lehnwörter des Baltendeutschen sind vollständig angepasst: swe. *lag* > dt. *Gesetz* > bdt. *Lag* (Kiparsky 1936: 127). Bei den Fremdwörtern ist die fremde Herkunft erkennbar: bdt. *Remonte* und seine Formen: E. K. L. *Renovierung*; R. *Remonts* (Nottbeck 1987: 76).

Der größte Teil der Übernahme von Lehnwörtern kommt im Baltendeutschen aus dem Lettischen und Estnischen, z. B. let. *Knagge* 'Garderobe', 'Kleiderhaken'; est. *Kaalikas* 'Kohlrübe' (Nottbeck 1987: 44, 38). Umgekehrt haben auch das Estnische und Lettische eine bedeutende Anzahl von Lehnwörtern vom Baltendeutschen übernommen, z. B. ndt. *Adel* (Duden 1963: 23) > est. *aadlik*; nhd. *Arzt* (Duden 1963: 34) > est. *arst*.

Die Lehnbedeutung ist eine Bedeutungsentlehnung aus einer Sprache in eine andere, ohne den Wortkörper zu übernehmen, z. B. bdt. *Karbe* 'Schachtel', in der zweiten Bedeutung 'Fischerboot' im Lettischen (Polanska 2002: 293). Oder bdt. *Pirogge* 'Weißbrot aus Weizenmehl', später 'Gebäck mit Fleischfüllung' aus dem Russischen (Polanska 2002: 301, Nottbeck 1987: 68).

Die finnisch-ugrischen Sprachen (d. h. auch das Estnische) haben keine Genuskategorie. Das Lettische, das zur östlichen Gruppe der baltischen Sprachen der indogermanischen Sprachfamilie gehört, verfügt im Unterschied zum Deutschen nur über zwei Genera: Femininum und Maskulinum, die bei Substantiven, Adjektiven, Pronomina und Partizipien mit Flexionsendungen markiert werden (Polanska 2002: 138). Die lettische Maskulina wurde im Baltendeutschen verändert oder aufbewahrt: let. *knisis* (m) > bdt. *Knische* (f) 'Staubfliege' (Polanska 2002: 223); let. *kucēns* (m) (est. *kutsikas*) > bdt. *Kutzchen* (m) 'junger Hund' (Polanska 2002: 320). Die estnischen Lehnwörter bekommen im Baltendeutschen Genuskategorien: est. *karp* > bdt. *Karp* (m), *Karpe* (f) 'Kästchen', 'Schachtel' (Kiparsky 1936: 54, Polanska 2002: 293).

Obwohl die Wortbildung und die Wortzusammensetzung morphologische Prozesse sind, spielen sie in dieser lexikalischen Untersuchung des Baltendeutschen eine wichtige Rolle und werden als *Lehnwortbildung* verstanden. Bei der Bildung neuer komplexer Lexeme muss man sich auch auf die Wortartveränderungen und Wortzusammensetzungen konzentrieren: russ. *кленочек* 'Grundbuch' > bdt. *krepostieren* (Eintragen ins Grundbuch hieß *krepostieren*) (Nottbeck 1987: 48); bdt. *ledern (sich)* 'langweilen' > bdt. *ledern* (Der Vortrag war so ledern, dass ich einschlief.) (Nottbeck 1987: 53); bdt. *zu* 'geschlossen' > wurde adjektivisch gebraucht und dekliniert: *zue Augen* (Nottbeck 1987: 103).

Baltendeutsche Kompositionen sind z. B. bdt. E. K. L. *Badekostüm* 'Badeanzug' (est. *ujumiskostüüm*) (Nottbeck 1987: 19); bdt. E. K. *Dielenläufer* 'langer Teppich auf der Diele' (Nottbeck 1987: 27); bdt. E. *Klimpenschule* 'Volksschule' (Nottbeck 1987: 44); bdt. E. L. R. *Postkasten* 'Briefkasten' (est. *postkast*) (Nottbeck 1987: 71); bdt. E. *Magusjutt* 'freundliches Gespräch' (est. *magus jutt*) (Nottbeck 1987: 57); bdt. E. K. L. *Tippmaschine* 'Schreibmaschine' (Nottbeck 1987: 92); bdt. E. K. L. R. *Zwischenstunde* 'Schulpause' (Nottbeck 1987: 103).

Im Baltendeutschen sind ganze Wortfamilien entstanden, in denen die Wörter gemeinsame etymologische Wurzeln haben, z. B. aus dem estnischen Wort *trall* 'Lustigkeit, Fröhlichkeit' kommt das baltendeutsche Wort E. *Trall* 'seichte Melodie' > bdt. K. *trallieren* 'amüsieren' > bdt. E. K. L. R. *Tralljen* 'Gitter' (Nottbeck 1987: 93) oder bdt. E. K. L. R. *babbeln* 'viel und undeutlich reden' > bdt. K. L. R. *Babbchen* 'Unsinn' (Nottbeck 1987: 19). Das Stammwort ist beim bdt. E. K. L. R. *Plätteisen* 'Bügeleisen' und bdt. E. K. L. R. *plätten* 'bügeln' (Nottbeck 1987: 69) auch identisch.

Die estnische Sprache versucht die fremden sprachlichen Elemente zu nationalisieren. Dieser Vorgang ist auch im Baltendeutschen bemerkbar, z. B. bdt. E. K. L. R. *Tafelbrot* > dt. *Baguette* (Nottbeck 1987: 90).

Formen von Lexemen: bdt. E. K. L. R. *bibbern/bebbern* 'zittern' (Nottbeck 1987: 21); bdt. E. K. L. R. *Datsche/Datscha* 'Sommervilla' (Nottbeck 1987: 26).

Die baltendeutsche Sprache verwendet auch die in der standarddeutschen Sprache gebrauchten Grapheme (z. B. *W*, *Z*), die im Estnischen fremde Elemente sind: bdt. E. K. L. R. *Wot* (russ.) 'aha, genau' (Nottbeck 1987: 101) oder bdt. E. K. L. R. *Zyrene* 'Flieger' (Nottbeck 1987: 103).

Manche baltendeutsche Lexeme stammen aus einer deklinierten Form eines estnischen/lettischen Wortes, z. B. bdt. *kulla* > est. *kuld* (gen. *kulla*) 'gold' (Kiparsky 1936: 54).

Es gibt auch Wörter, die in verschiedenen Sprachgebieten mit unterschiedlichen Wortkörpern eine bestimmte Bedeutung haben, z. B. bdt. E. *Pätt* (est.) ~ bdt. E. K. L. R. *Knot* 'ungebildeter und unmanierlicher Mensch' (Nottbeck 1987: 63, 45); bdt. E. *Knust* ~ bdt. E. L. R. *Konts* 'Brotanschnitt' (Nottbeck

1987: 45, 46) oder bdt. E. K. L. R. *Örtchen* ~ bdt. E. K. L. *Peldik* (est.) 'Toilette, WC, Klosett' (Nottbeck 1987: 62, 65).

Einen interessanten Bereich der baltendeutschen Lexikologie stellen die einheimischen Bezeichnungen der Speisen und Getränke dar: E. K. *Arme Ritter* 'geröstetes Weißbrot in Milch' (Nottbeck 1987: 18); E. K. L. R. *Falscher Hase* oder E. *Pikkpois* 'Hackbraten' (Nottbeck 1987: 29, 67); E. K. L. R. *Gelbbrot* 'Rosinenbrot mit Safran' (Nottbeck 1987: 33); E. R. *Grobbrot* 'Brot aus ungebeutetem Roggenmehl' (Nottbeck 1987: 35), E. K. L. R. *Stritzel* 'Rosinenbrot ohne Safran' (Nottbeck 1987: 89); E. K. L. R. *Goggelmoggel* 'mit Zucker schaumig geschl. Eigelb' (Nottbeck 1987: 34); E. *Löffelkuchen* 'kleine Pfannkuchen' (Nottbeck 1987: 55); E. K. L. R. *Morgenkaffee* (im Baltikum spielt der Kaffee eine wichtige Rolle) 'Frühstück' (Nottbeck 1987: 60) oder E. L. R. *Schwimmende-Inseln* 'Eiweißklöße in Vanillesoße' (Nottbeck 1987: 84).

In vielen Fällen werden die standarddeutschen Ausdrucksformen im Balten-deutschen nur mit einem Wort dargestellt: bdt. *buttern* 'fleißig lernen' (Nottbeck 1987: 25); bdt. *Achse, per* > 'mit eigenen oder fremden Pferden reisen' (Nottbeck 1987: 16); bdt. *kippen* 'einen Schnaps trinken' (Nottbeck 1987: 42); bdt. *zwiebeln* 'intensiv befragen' (Nottbeck 1987: 103).

Die onomatopoetischen als lautmalerische Ausdrücke erscheinen nicht nur in der Verbkategorie (bdt. *schurren* 'kratzen', 'schaben', Nottbeck 1987: 84), sondern auch unter den Substantiven: bdt. *Schlorren* 'Pantoffel' (Nottbeck 1987: 81).

Man kann feststellen, dass das Baltendeutsche viele Wörter mit deutschem Ursprung hat, z. B. bdt. E. L. R. *Knust* (nod.) 'Brotanschnitt' (Nottbeck 1987: 45); bdt. E. K. *Kumme* (ndt.) 'Schale' (Nottbeck 1987: 51); bdt. E. K. L. R. *mächtig* (ndt.) 'gehaltvoll, reichhaltig' (Nottbeck 1987: 57); bdt. E. K. L. R. *blaken* (mhd.) 'rußen' (Nottbeck 1987: 21); bdt. E. K. L. R. *Freßkober* (omd.) 'Speisekorb' (Nottbeck 1987: 31).

3.1.1. Einfluss der einheimischen Bevölkerung

Die Sprachen der verschiedenen Völker, die im Baltikum aufeinander trafen, standen als *Adstrat* in engem Kontakt. Mit diesem Begriff *Adstrat* werden hier gleichrangige Sprachen verstanden, die aus politischen und ökonomischen Gründen als gleichwertige Sprachen gelten.

Die deutschen Kolonisten hatten in der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts mit der einheimischen Bevölkerung – zunächst mit den am unteren Laufe der Düna wohnenden Liven – Kontakt. Nicht nur die deutschen Pfarrer, sondern auch die deutschen Kaufleute waren bestrebt, die Sprachen der einheimischen Bevölkerung zu lernen. Manchmal unterrichteten sie sogar als Lehrer die einheimischen Sprachen (Kiparsky 1936: 25).

Das Baltendeutsche umfasst in den meisten Fällen in Estland und im estnischen Teil Livlands estnische, in Kurland und in dem lettischen Teil Livlands lettische Lehnwörter. Es kommen aber zahlreiche Fälle vor, wo sich das Lehnwort über das ganze Baltikum verbreitet hat (Kiparsky 1936: 28).

Bei den Fremdwörtern, die aus anderen Sprachen übernommen wurden, bleibt die fremde Herkunft deutlicher erkennbar. Bei diesen Fremdwörtern sind sich Muttersprachler des anderssprachigen Ursprungs meist bewusst, obwohl die Wortbildung oder die Schreibung dieser Wörter oft nicht an das Baltendeutsche angepasst wurde. Man kann diese Wörter aber nicht als Lehnwörter bezeichnen, weil die fremde Herkunft dieser Lexeme dem Sprecher bekannt ist. Eine exakte Grenzziehung zwischen Fremd- und Lehnwort ist jedoch nicht möglich (Polanska 2002: 324).

Mit dem estnisch-livischen Einfluss beschäftigten sich die zwei finnischen Sprachwissenschaftler Ojansuu (1906) und Suolahti (1910). Nach deren Werken kann man die sprachhistorischen Tatsachen feststellen, dass die Lautung und Schreibung von Lehnwörtern und Lehnübersetzungen des Baltendeutschen mit dem aus der Gebersprache kommenden Form adäquat sind: bdt. E. *Kaalikas* 'Kohlrübe' (Nottbeck 1987: 38); bdt. E. *Körts* 'Kneipe' (Nottbeck 1987: 45); bdt. E. L. *Kuts* 'Hund' (Nottbeck 1987: 52); bdt. E. L. *Kutsikas* 'Hündchen' (Nottbeck 1987: 52); bdt. E. *segamini* 'verwirrt, durcheinander' (Nottbeck 1987: 85); bdt. E. K. L. *tilkern* 'tropfen' (Nottbeck 1987: 92). Die Differenz besteht darin, dass das Baltendeutsche das grammatische Geschlecht als Klassifikationsmerkmal von Substantiven unterscheidet.

Im baltendeutschen Vokal- und Konsonantensystem werden einige estnische Phoneme abgeändert: est. [õ] > bdt. [ö], [e]; est. [ä] > bdt. [e]; est. [v] > bdt. [f] (vürst > Fürst). Diphtonge werden nicht unterschieden (ai, äi, ei), [au] und [ou] werden häufig miteinander vertauscht, was sich auch im einheimischen baltendeutschen Wortschatz zeigt (Kiparsky 1936: 210).

Der lettische Einfluss ist auf das Baltendeutsche von allen fremden Einflüssen am stärksten gewesen. Die Ursachen der starken Wirkung des Lettischen liegen in der Bevölkerungszahl der in Lettland lebenden Deutschbalten und in der relativ leichten Erlernbarkeit sowie der einfachen, logischen Syntax des Lettischen (Kiparsky 1936: 68): bdt. K. L. R. *Pudder*, *Pudderchen* 'kleine Baumgruppe' (Polanska 2002: 261); bdt. K. L. R. *krunkelig* 'faltig' (Nottbeck 1987: 49); bdt. K. L. R. *luttinein* 'verwöhnen' (Nottbeck 1987: 56).

3.1.2 Einfluss der herrschenden Völker

Die Schweden, die ins Baltikum einwanderten, werden im Verhältnis zu den Deutschbalten als autochthon betrachtet. Obwohl die politische und kulturelle Stellung der Schweden bestimmend war, wurden sie restlos germanisiert. Die schwedische Sprache wurde von den Deutschbalten nicht gelernt und ihr Ein-

fluss war auch nicht so stark (Kiparsky 1936: 125): bdt. *Lag* 'Gesetz' > *Lagebuch* 'Gesetzbuch' > *Lagmann* 'Richter' (Kiparsky 1936: 127).

Die polnische Herrschaft dauerte im Kurland am längsten (von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 18. Jahrhunderts), in Livland aber nicht einmal ein Jahrhundert und in Riga sogar weniger als ein halbes Jahrhundert. In der Zeit der polnischen Herrschaft bestanden keine regen Beziehungen zwischen Baltendeutschen und Polen.

Der polnische Kultureinfluss war im 17. Jahrhundert stärker – in Riga gab es eine kulturell sehr rege polnische Kolonie, in Dünaburg bildeten die Polen fast ein Drittel der Bevölkerung (Kiparsky 1936: 136): bdt. *Schlapp* 'Schritt' (Kiparsky 1936: 138); bdt. E. K. L. R. *Rassoll* 'Salat' (Nottbeck 1987: 75).

Die russische Kultur ist den Deutschbalten ziemlich fremd geblieben. Die seit 1889 eingebürgerten russischen Termini, die sich auf Verwaltung bezogen, werden von der Nachkriegsgeneration nicht mehr verstanden (Kiparsky 1936: 143): bdt. *Bulke* 'Semmel, Weißbrot' (Kiparsky 1936: 144); bdt. E. K. L. R. *ponebrat* 'verbrüder, vertraut' (Nottbeck 1987: 71).

3.1.3. Sonstige fremde Einflüsse

Die Ostjuden, die sich heute über das ganze Baltikum verteilen und Jiddisch sprechen, sind seit dem 16. Jahrhundert im Kurland und seit Anfang des 18. Jahrhunderts in Livland. In Estland erscheinen sie noch später. Gegenwärtig zählt man ca. 1000 Juden in Estland und ca. 14600 in Lettland (Volkszählung im April 1997) (Quelle: Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 2005). Die meisten im Baltikum gebräuchlichen jiddischen Wörter kamen aus Deutschland und fanden im ganzen Gebiet Verbreitung (Kiparsky 1936: 197): bdt. E. K. L. R. *kapores* 'kaputt' (Nottbeck 1987: 40); bdt. E. K. L. R. *murcheln* 'quälen' (Nottbeck 1987: 60).

Zwischen dem Schreiben des Altsächsischen und dem geschriebenen Mittelniederdeutschen gab es ein Zeitfenster von 150 Jahren, während dessen nur Lateinisch geschrieben wurde (Polanska 2002: 44). Die ersten Urkunden der deutschen Einwanderer im Baltikum und die Chronik von Heinrich von Livland sind auch auf Lateinisch verfasst. Der erste Beleg für das Baltendeutsche findet sich im Jahre 1300 in einem lateinischen Text aus dem Kurland (Polanska 2002: 311): bdt. E. K. L. R. *Ordinarius* 'Klassenlehrer' (Nottbeck 1987: 63).

Das Französische hat vor allem in den Jahrhunderten seiner Vorherrschaft den europäischen Bildungswortschatz entscheidend bereichert. Im 18. und 19. Jahrhundert sprach und schrieb die gebildete Welt Französisch, was auch auf das Baltikum eine Auswirkung hatte (Kiparsky 1936: 206): bdt. E. K. L. R. *Buffet* 'Anrichte' (Nottbeck 1987: 23); bdt. E. K. L. R. *Couchette* 'Liegesofa' (Nottbeck 1987: 26).

3.2. Semantische Untersuchung des Baltendeutschen

Die untersuchten Wortkörper haben immer deutsche Eigenschaften. Die Lautkörper der Wörter sind keine fremde Vokabeln.

Das Phänomen *Homonymie* gilt auch als eine allgemeine Erscheinung im Baltendeutschen: bdt. E. K. L. R. *geklappt* 1. gelungen (*Unser sorgfältig gearbeiteter Plan hat geklappt.*); 2. E. L. R. erwischt (*Beim Äpfelklauen wurde er geklappt.*) (Nottbeck 1987: 33) oder bdt. E. K. L. R. *reißen* 1. neppen, übermäßige Preise fordern (*Dort kann man nicht kaufen, die reißen.*); 2. E. K. L. R. provoziert streiten (*Manchen Studenten machte es Spaß zu reißen.*) (Nottbeck 1987: 76).

Bei der Analyse von präfigierten Verben gibt es mehrere Unterschiede zwischen dem baltendeutschen und standarddeutschen Lexikon. Neben den übereinstimmenden Formen des Balten- und Standarddeutschen erscheinen auch Mischformen und neue Formen mit neuen Bedeutungen im Baltendeutschen.

Nachfolgend werden die standarddeutschen Wörter und auch manche präfigierten Verben mit ihren baltendeutschen Äquivalenten verglichen. Die deutschen Bedeutungen werden nach Duden Bedeutungswörterbuch (1985), die balten-deutschen Wörter nach Nottbecks Sammlung (1987) zitiert.

bdt. E. L. *abgeben* 'in die Schule geben' (Nottbeck 1987: 15), dt. sinnv.: abliefern, geben; schenken; zuspielen; verkaufen (Duden, 1985: 22). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *abgeben*.

bdt. K. L. R. *abnehmen* 'abräumen' (Nottbeck 1987: 16), dt. sinnv.: absetzen; ausziehen; entlasten; kontrollieren; glauben (Duden, 1985: 27). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *abnehmen*.

bdt. E. K. L. *am Ende* 'vielleicht', 'möglicherweise' (Nottbeck 1987: 17), dt. Stelle, wo etwas aufhört; Zeitpunkt, an dem etwas aufhört; sinnv.: Abschluß, Ausgang, Ausklang, Beendigung, Finale (Duden, 1985: 218).

bdt. E. K. L. *antelefonieren* 'anrufen', 'telefonieren' (Nottbeck 1987: 17), dt. anrufen, telefonieren. Mischform aus den Verben *anrufen* und *telefonieren*.

bdt. E. L. *auskleben* 'ausschließen' (Nottbeck 1987: 18), dt. inwendig, auf den Innenflächen mit etwas bekleben (Duden, 1985: 97). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *auskleben*.

bdt. E. K. L. R. *Burg* 'Behausung mehrerer Studenten' (Nottbeck 1987: 24), dt. im Mittelalter häufig auf Bergen errichtete bauliche Anlage mit Wohnbau, Stallungen; sinnv.: Festung (Duden, 1985: 163). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *Burg*. In der standarddeutschen Redewendung erscheint das Wort *Burg* auch nicht: *Mein Haus, meine Welt* (ungarische und estnische Äquivalente: *Az én házam, az én váram. Minu maja on minu kindlus* 'mein Haus ist meine Burg').

- bdt. L. R. *gefährlich* 'empfindlich' (Nottbeck 1987: 32), dt. mit Gefahr verbunden; sinnv.: abenteuerlich, brenzlich, kritisch, tödlich (Duden, 1985: 282). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *gefährlich*.
- bdt. *gradieren* 'Temperatur messen' (Nottbeck 1987: 35), dt. verstärken, etwas auf einen höheren Grad bringen. Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *gradieren*.
- bdt. E. K. L. *lassen* 'falsches Deutsch sprechen', 'zechen' (Nottbeck 1987: 53), dt. veranlassen; erlauben, dulden; jmdm. etwas zugestehen; die Möglichkeit bieten, geeignet sein; einen Zustand nicht ändern; nicht tun, von etwas absehen; zur Verfügung stellen (Duden, 1985: 407). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *lassen*.
- bdt. E. K. L. *legen* 'stellen' (Nottbeck 1987: 53), dt. bewirken, dass jmd. oder etwas liegt; sinnv.: packen, stellen, tun (Duden, 1985: 412). Die bedeutungsähnliche Bedeutung *stellen* gibt es auch im Standarddeutschen.
- bdt. E. K. L. R. *Licht* 'Kerze' (Nottbeck 1987: 54), dt. in der Belletristik gibt es *Licht* als 'Kerze'.
- bdt. E. K. L. R. *lieben* 'mögen' (Nottbeck 1987: 54), dt. eine gewisse Vorliebe für etwas haben; sinnv.: bevorzugen, gern haben/tun, mögen (Duden, 1985: 418). Die bedeutungsgleiche Bedeutung *mögen* gibt es auch im Standarddeutschen.
- bdt. E. K. L. R. *(los)machen* <Ersatzverb> 'öffnen', 'schließen' (Nottbeck 1987: 55), dt. aus/mit etwas herstellen; etwas Bestimmtes durchführen; in einen bestimmten Zustand bringen; tun; <Funktionsverb> einen Fehler ~ (Duden, 1985: 426). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *losmachen*.
- bdt. E. K. L. R. *nachbleiben* 'übrigbleiben' (Nottbeck 1987: 60), dt. zurückbleiben (Duden, 1985: 2334). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *nachbleiben*.
- bdt. E. K. L. R. *nein* 'begräftigende Bejahung' (Nottbeck 1987: 61), dt. <Adverb>, <Partikel> leitet einen Ausruf der Überraschung, Freude ein: nein, so ein Glück!; mehr noch, sogar: er schätzte ihn, nein, er verehrte ihn (Duden, 1985: 464). Doppelte Verneinungen von Aussagen werden auch als Bejahung genutzt.
- bdt. E. K. L. R. *stellen* 'tun', 'legen' (Nottbeck 1987: 88), dt. so an einen Platz bringen, dass es steht; sinnv.: legen, setzen, tun (Duden, 1985: 611). Die sinnverwandte Bedeutung 'legen' gibt es auch im Standarddeutschen.
- bdt. E. K. L. R. *stehen* 'sitzen' (Nottbeck 1987: 87), dt. in aufrechter Haltung sein; sich in Ruhe befinden; kleiden; <Funktionsverb> in Blüte stehen (Duden, 1985: 610). Trotz den Verbindungen *legen* ~ 'stellen' und *stellen* ~ 'legen' gibt es im Standarddeutschen keine solche Bedeutung für *stehen*.

- bdt. E. K. L. R. *Stunden (geben)* 'Unterricht geben/nehmen' (Nottbeck 1987: 89), dt. Zeitraum; Unterricht von etwa einer Stunde: er gab fünf Stunden Englisch in der Woche (Duden, 1985: 623). Der Ausdruck Stunden geben gibt es auch in der deutschen Umgangssprache als Unterricht erteilen.
- bdt. E. K. L. R. *verbotten* 'unmöglich unpassend' (Nottbeck 1987: 96), dt. Rauchen verboten! Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *verbotten*.
- bdt. K. L. R. *verpergeln ~ pergeln* 'prügeln' (Nottbeck 1987: 66), dt. jmdn. zu Tode prügeln (Halász – Földes – Uzonyi 2002: 601). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *(ver)pergeln*.
- bdt. E. K. *vor(stehen, laufen)* 'im Wege sein' (Nottbeck 1987: 99), dt. vorläufig – noch nicht endgültig, aber bis auf weiteres so verlaufend, seiend (Duden, 1985: 732); vorlaufen – nach vorne laufen; vorstehen – seine Backenknochen stehen vor; einem Amt vorstehen 'leiten', 'führen' (Duden, 1985: 899). Es gibt etymologische Übereinstimmung zwischen bdt. *vorlaufen* und dt. *vorläufig* – beide weisen auf einen provisorischen Zustand hin.
- bdt. E. K. L. R. *wohnen* 'leben' (Nottbeck 1987: 101), dt. einen ständigen Wohnsitz haben: er wohnt jetzt in Wien; eine Unterkunft haben: ich wohne im Hotel; sinnv.: aufhalten, übernachten (Duden, 1985: 761). *Wohnen* bedeutet, 'an einem bestimmten Ort zu Hause sein'. Das Wort *leben* bezieht sich auf einen längeren Zeitabschnitt, also gibt es im Standarddeutschen keine solche Bedeutung für *wohnen*.
- bdt. E. K. L. R. *zerdämmern* 'zerstören, zerschlagen' (Nottbeck 1987: 102), dt. dämmern – Morgen, abend werden; sinnv.: grauen, hell/Tag werden (Duden, 1985: 169). Im Standarddeutschen gibt es keine solche Bedeutung für *(zer)dämmern*.

4. Zusammenfassung

Die deutsche Sprache existierte im Baltikum 800 Jahre, die in der baltischen Gegenwart ihre Spuren hinterlassen haben. Der Erbteil der deutschen Sprache wird vor allem in der Schriftlichkeit gepflegt. Das Deutsche ist im Baltikum heute eine Fremdsprache wie anderswo auch.

Nach dieser lexikalisch-semantischen Untersuchung mit einem schriftsprachlichen Korpus kann man sagen, dass das Baltendeutsche ein „besonderes Gebilde“ ist – es ist eine Umgangssprache der deutschen Minderheit im Baltikum, die aufgrund ihres Wortschatzes als eine „Mischsprache“ gilt. Die Grundlage dieser Mischsprache ist ein intensiver Kontakt zwischen den Sprachen und die Zwei- oder Mehrsprachigkeit der Deutschbalten.

Das Korpus verrät gut, dass das Standarddeutsche und das Baltendeutsche nebeneinander in einer Diglossiesituation stehen und dass das Baltendeutsche als ein dialektisch gefärbtes Standarddeutsch oder als ein „dialektisch gefärbte hochdeutsche Umgangssprache“ (Kiparsky 1936: 11) im Baltikum verwendet wird. Neben der Zweisprachigkeit in der einen (deutschen) Sprache muss man auch mit einer Mehrsprachigkeit rechnen, weil diese Deutschbalten auch sehr gut Estnisch oder Lettisch sprechen können. Die Verwendung des Balten-deutschen ist auch von den Situationen und den sozialen Schichten unabhängig.

Die Zahl der Fremdwörter ist augenfällig. Die Unterschiede zwischen Balten-deutsch und Standarddeutsch bestehen vor allem beim Formensystem, weniger beim Satzbau. Es ist beachtungswert, dass die Integration der Entlehnungen in der Nehmersprache selten erfolgt, was Mischformen und Verwendungen fremder Elemente ergibt. Die standarddeutschen Normen sind auch im Baltendeutschen maßgebend, z. B. die Genuswahl oder die großgeschriebenen Substantive.

Die ursprüngliche standarddeutsche Bedeutung eines Wortes wird im Balten-deutschen oft zurückgedrängt, tritt dann später aber mit einem neuen Bedeutungsinhalt wieder auf.

Die lexikalisch-semantische Untersuchung zeigt im baltendeutschen Wortschatz im Vergleich mit dem Standarddeutschen keine Stabilität. Diese lexikalisch-semantische Fluktuation des Lexikons führt sicherlich zu Verständigungsproblemen. Die Verständigungsprobleme sind auf die fremdsprachigen Lexeme zurückzuführen. Wenn „Standard“ „ein gemeinsamer Kern der Interpretation“ (Pohl – Konerding 2004: 249) bedeutet, entfernt sich das Baltendeutsche vom Standarddeutschen in gewissem Maße. Ein Unterschied manifestiert sich darin, dass das Standarddeutsche die Bedeutungen oft durch Verfahren des Umschreibens vermittelt, während im Baltendeutschen nur ein Lexem verwendet wird: bdt. *Magusjutt* 'freundliches Gespräch' (Nottbeck 1987: 57) oder *Goggelmoggel* 'mit Zucker schaumig geschl. Eigelb' (Nottbeck 1987: 34).

Dieser lexikalisch-semantische Vergleich und diese Analyse des Balten-deutschen berührten solche Bereiche der Linguistik, die den Weg für die zukünftigen Aufgaben zeigen. Derartige Aufgaben sind die morphologischen, syntaktischen oder pragmatischen Untersuchungen, die sich auch auf die grammatischen Konstruktionen des Baltendeutschen erstrecken, z. B. der Plural mit lettischem oder estnischem Ursprung im Baltendeutschen, *Konni* (est.) (Sg.) ~ *Konnis* (Pl.) 'Zigarettenkippe' (Nottbeck 1987: 46) oder *Käkk* (est.) (Sg.) ~ *Käkkid* (Pl.) 'Blutkuchen' (Nottbeck 1987: 39).

Abkürzungenverzeichnis

bdt.	baltendeutsch	nhd.	neuhochdeutsch
dt.	deutsch (standarddeutsch)	nod.	nordostdeutsch
E.	Estland	omd.	ostmitteldeutsch
est.	estnisch	Pl.	Plural (Mehrzahl)
K.	Kurland	R.	Riga
L.	Livland	russ.	russisch
let.	lettisch	Sg.	Singular (Einzahl)
mhd.	mittelhochdeutsch	sinnv.	sinnverwand
ndt.	niederdeutsch	swe.	schwedisch

Literatur

- Aabrams, Vahur (2007), Mehr nurrige Gesicht. Vier Gedichte in estnischem Halbdeutsch aus einer Karnevalesken Umbruchzeit. Magisterarbeit, Tartu.
- Ariste, Paul (1981), Keele kreolisatsioon. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn. 70–75.
- Duden (1963), Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bibliographisches Institut, Mannheim.
- Duden (1985), Das Bedeutungswörterbuch. 2. Auflage. Hrsg. von Wolfgang Müller. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Duden (1993), Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. In 8 Bänden. 2. Auflage. Hrsg. von Günther Drosdowski. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Duden (1998), Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 6. Auflage. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Fritz, Gerd (1998), Historische Semantik. Metzler, Stuttgart.
- Garleff, Michael (1991), Die Deutschen im Baltikum – Leistung und Schicksal. Horst Kühnel (Hrsg.), Die Deutschen im Baltikum. Geschichte und Kultur. Haus des Deutschen Ostens, München. 43–68.
- Halász, Előd – Földes, Csaba – Uzonyi, Pál (2002), Német–magyar kézisztár. Deutsch–ungarisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hausmann, Franz J. – Reichmann, Oskar – Wiegand, Herbert E. – Zgusta, Ladislav (1989), Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Walter de Gruyter, Berlin.
- Jahrbuch (2005) = Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Fortlaufende Jahresbände. Hrsg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft e.V. im Auftrag der Deutsch-Baltischen Gesellschaft e.V., Lüneburg.
- A. Jászó, Anna (2007), A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Budapest.

- Jordan, Sabine (1995), *Niederdeutsches im Lettischen. Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld.
- Kiparsky, Valentin (1936), *Fremdes im Baltendeutsch*. Bulletin de la Société Néophilologique, Helsinki.
- Korhonen, Jarmo (2001), *Von der mono- zur bilingualen Lexikografie für das Deutsche*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Kugler, Nóra – Tolcsvai Nagy, Gábor (2000), *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- Lutzeier, Peter Rolf (1995), *Lexikologie*. Stauffenburg-Verlag, Tübingen.
- Lyons, John (1980), *Semantik*. Band I. Verlag C. H. Beck, München.
- Mühlen, Heinrich von zur (1991), *Das Baltikum in der deutschen und europäischen Geschichte*. Horst Kühnel (Hrsg.), *Die Deutschen im Baltikum. Geschichte und Kultur*. Haus des Deutschen Ostens, München. 19–43.
- Nottbeck Berend von (1987), *1001 Wort Baltisch*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln.
- Ojansuu, Heikki (1967), *Über den Einfluss des Estnischen auf das Deutsche der Ostseeprovinzen*. Neuphilologische Mitteilungen. 8. Jahrgang. Amsterdam. 87–99.
- Pohl, Inge – Konerding, Klaus-Peter. (Hrsg.) (2004), *Stabilität und Flexibilität in der Semantik*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Polanska, Ineta (2002), *Zum Einfluss des Lettischen auf das Deutsche im Baltikum*. Inaugural-Dissertation, Bamberg.
- Sallmann, Karl (1889), *Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland*. Rigaer Tageblatt 89.
- Schwarz, Monika – Chur, Jeannette (1993), *Semantik. Ein Arbeitsbuch*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- Sehwers, Johann (1918), *Die deutschen Lehnwörter im Lettischen*. Zürich.
- Suolahti, Hugo (1910), *Die estnischen Worte im Deutschen der baltischen Ostseeprovinzen*. Neuphilologische Mitteilungen 12. Bulletin de la Société Néophilologique, Helsinki.
- Vaba, Lembit (1996), *Die lettische Sprache als Vermittler deutschen Lehngutes ins Estnische*. In: Gisela Brandt (Hrsg.), *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum*. Verlag H. D. Heinz, Stuttgart. 105–118.

KÁLMÁN BÉLA EMLÉKÜLÉS

Főszerkesztői bevezető

A hazai nyelvészet hagyománya, hogy tudományterületünk neves képviselőinek jubileuma alkalmából tudományos emléküléseket szervezünk a Magyar Tudományos Akadémián. Legutóbb 2013. május 9-én volt ilyen esemény, amikor is Kálmán Béla (1913–1997) születésének 100. évfordulóján életműve ismerői méltatták és áttekintették e kitűnő szakember tevékenységét. A folyóiratunknak leadott előadások szövegét itt tesszük közzé.

Honti László

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Megnyitó beszéd

Kálmán Béla akadémikus, debreceni nyelvészprofesszor, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának rendes tagja száz évvel ezelőtt, 1913. február 28-án született Lakompakon, Sopron megyében (mai Burgenland, Őrvidék). Ezen születési évforduló alkalmából az I. osztály idei közgyűlési ülészakát, a mai délutánt az ő emlékének szenteli. 1997. augusztus 22-én hunyt el Debrecenben, hosszú, munkás életének 85. esztendejében. Osztályunk régebben megválasztott tagjai még jól emlékeznek rá. (Kötelességtudón eljár az osztály üléseire, amíg egészsége engedte). Az újabb tagtársak között és a hallgatóság soraiban talán olyanok is akadnak, akik nem ismerhették őt személyesen.

Én magam 1958-ban, első éves gólyaként ismertem meg Kálmán Béla professzor urat, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának az év végén leköszönő dékánját. Előbb ismertem meg nevét és kéz aláírását, mint Őt magát, minthogy az Ő aláírása hitelesítette az egyetemi felvételemről szóló hivatalos értesítést, amit kari dékánként írt alá, s amit nyár közepén kézbesített a Magyar Posta. Ma is őrzöm azt a papírt és látom lelki szemeimmel kalligrafikus írását, betűinek szépségét. A debreceni bölcsészkar professzori karát már az évnyitón láhattuk, de eleinte csupán szakunk tanárait hallgattuk, ismertük meg tantermi előadásaik, meg az előttünk járó évfolyamok közlései révén. A Néprajzi Intézet szomszédos volt a Magyar Nyelvtudományi Intézettel és a Finnugor Tanszékkal, ahol akkoriban Kálmán Béla és Papp István professzor urak vezették a szervezett munkát. Ilyenformán minden néprajzos hallgató ismerte a nyelvész tanszékek teljes tanári gárdáját és nagy tisztelettel

Nyelvtudományi Közlemények 109. 373–406.

köszönt, halkította le a hangját, amikor a folyosón meglátta őket közeledni. Kálmán Béla rendszeresen megjelent a Néprajzi Tanszék „Béla-napi ünnepségein” is, amit a néprajz szakos hallgatók egy csoportja szervezett Gunda Béla tanszékvezető tiszteletére. Az est első felében magnóra felvett műsort hallgatott meg a névnapozó közönség, melynek központi tematikáját Gunda Béla „irodalmi munkásságából” merítettük. Ifjúsági és irodalmi lapokban publikált verseit adtuk elő nagy átéléssel, karikírozó éllel, amin a Szerző mulatott a legjobban. Büszkén idézte fel, hogy pl. az „Elbuzs Európá” című költeményét, milyen sokan dicsérték meg 1932 táján, amikor az Erdélyi Helikonban megjelent. Kálmán Béla, Jausz Béla (a neveléstudomány doktora, akkoriban az egyetem rektora), Sulán Béla (a nyelvtudomány doktora, szlavista és következő rektor) „alanyi jogon” vett részt a Béla napi mulatságokon. Herman József a romanisztika, Haraszthy Árpád a botanika professzora, mint „tiszteletbeli Béla” járt el ezekre az évente ismétlődő hangulatos rendezvényekre. Azokon az esteken mi emberközelbe kerülhettünk tisztelt professzorainkkal, mert hallottuk őket tréfálkozni és kacagni, olykor még táncolni is láttuk, a kabarét követő magnózene ütemére.

Kálmán Béla – aki 1936-ban az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti egyetemen magyar–francia szakos tanári diplomát, 1938-ban pedig bölcsészdoktorátust szerzett – fiatal korától kapcsolódott a népnyelv-kutatáshoz és a néprajzhoz. 1939–1944 között Érsekújváron gimnázium tanár, tagja a Kisalföldkutató Intézetnek, a fővárosban megjelentetik „A bősárányi gyékényszöveg és szókinccse” címen írott mintaszerű értekezését. Mindmáig ezt tekintjük a legalaposabb monográfiának a Hanság jellegzetes háziiparáról és szókinccséről. Az érsekújvári intézet, amit tanítványaimmal egymás között a „Bélák intézete” néven emlegetünk, minthogy Kálmán Béla mellett a kitűnő régész, Szőke Béla (aki a Hampel József által szlávnak vélt honfoglalás kori temetőkben felfedezte a magyar köznép temetőit) és a szlavista nyelvész, a cseh–magyar nyelvi érintkezéseket feltáró Sulán Béla működtette. Kis csoportjuk támogatta az etnográfus Fél Edit kisalföldi, főként Martoson végzett gyűjtőmunkáját és – nem mellesleg – megjelentette a „Kisalföldi Közlemények” sorozatát is. Debreceni professzorsága idején Kálmán Béla és Sulán Béla egyaránt szívesen emlékezett vissza az érsekújvári évekre.

Kálmán Béla érdeklődése a magyar nyelvjárások iránt a későbbi évtizedekben is megmaradt, amit az én szememben nem is „A mai magyar nyelvjárások” címen már 1951-ben megjelent, egyetemi hallgatók számára írott és még számos kiadást megélt, kitűnő tankönyve, hanem „A magyar nyelvjárások atlasza” terepmunkájában, fáradságos gyűjtőmunkájában vállalt közreműködése fejez ki igazán.

Személyes emlékem, hogy 1965 kora őszén egész napos kirándulást tettünk Kálmán professzor úrral Debrecenből a Hortobágyra, hogy Toivo Lyy neves finn írónak, költőnek megmutassuk a pusztát, a szürkegulyát, a ménest és a rackajuhok nyájait, no meg a nádból épült vasalót, kontyos kunyhót, a nádból épült ka-

rámokat, a birkák hodályait és egyebeket. Kálmán professzor úr fáradhatatlanul követett naphosszat a mátai, szászteleki, angyalházi kopár legelőkön és csak a finn vendég erőnlétére kellett tekintettel lennünk. Egy dolog hiányzott a finn rokon boldogságához, egy hamisítatlan pásztorbot, amit szuvenírként hazavihet Finnországba. Azonban a bot a Hortobágyon nagy kincs, senki sem akart megválni a munkaeszközétől. Szerencsére nekem akadt egy gancsos botom otthon, amit egy barkó pásztortól kaptam pár évvel korábban, s amivel a hármásban elköltött debreceni vacsora után megajándékozhattam a kedves vendéget. Toivo Lyyről már napközben megtudtam Kálmán professzortól, hogy az 1940-es években az ő segítségével fordította le finnre Madách művét, *Az ember tragédiáját*. Akkor még nem tudtam, hogy Kálmán Béla maga is foglalkozott irodalmi művek és népköltészeti alkotások fordításával, főként észtből és vogulból magyarra. Az említett kirándulás utáni években, évtizedekben Kálmán professzor már-már kedves tanítványaként kezelte.

Harminc évvel később Sziktivkarban ő is, Gunda professzor is részt vett a finnugor kongresszuson és az Uszty Vymbe tett társas kiránduláson. Az odaútat vonaton, a visszaútat hajón, a Vicsegda folyón tette meg a társaság. Kálmán Béla a faluban többször csatlakozott hozzánk, amikor mi Gunda Bélával a komi rokonság szaunáit kutattuk. Én mértem fel és fényképeztem a kertekben álló bánjakat (fürdőket), a zürjének fenyőgerendákból ácsolt fürdőházait. Helyben használt komi nevét is kinyomoztuk és megtudtuk, hogy 44–45 nemzetiségre tagolódik a bevándorolt, betelepített és a komikkal keveredő lakosság. Még egy magyar férfit is találtunk, aki „volgai német” asszonyával élt a faluban.

Kálmán Béla, aki 1952 és 1984 között bő három évtizeden át vezette a debreceni egyetem Finnugor Tanszékét, már 1938-ban közreadott egy dolgozatot „Obi-ugor állatnevek” címen. A szerző különböző prémes állatok (hód, nyest) és a sün finnugor eredetű neveinek és ezen állatfajok földrajzi elterjedtségének alapján úgy találta, hogy a finnugorság északi határa „nem lehetett magasabban az északi szélesség 61. fokánál, és nem lehetett keletebbre, mint az Urál hegység” (i. m. 1938: 30). Az Eötvös Kollégium és Gombocz Zoltán szellemisége érződik ezen a dolgozaton, amely mintegy megerősíti Gombocznak a finnugor őshaza hollétéről életföldrajzi alapon felvázolt térképét. Egyetemi tanárként figyelmét már főként az obi-ugor nyelvekre fordította. Magyar, német, angol nyelven megjelent könyveinek, dolgozatainak többségét vogul témáknak szentelte. Ebből a munkásságból is kiemelem a Munkácsi Bernát hagyatékából kidolgozott „Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény” (1952 és 1963) című köteteket és a széles olvasóközönségnek szánt vogul népköltési antológiát („Leszáll a medve az égből”. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1980). Ő maga ugyan a voguloknál (pontosabban: Vogulföldön) nem gyűjtött, nem juthatott ki a terepre, de leningrádi tanulmányútján felfedezte az ott tanuló Rombandeevát, rátalált a Černecov

gyűjtötte anyagokra, a hagyatékra és kiszemezgette belőlük az öt leginkább érdeklő hősénekek szövegeit.

Időnként néprajzi folyóiratokban is publikált. Egyik kései közleménye az *Ethnographia* 1984. évi kötetében jelent meg „Csernyecov vogul szövegei” címen. Három szöveget ad benne közre jegyzetekkel, kommentárokkal. Jegyzeteiben a hősének-szövegek fiatal erdélyi kutatójának, Demény István Pálnak akkor, frissiben megjelent osztályozására is tekintettel van. Erre a kutatóra akkor még a hazai folklórkutatók sem figyeltek fel! Ő igen!

Kálmán Béla szakmán kívüli ismertsége azonban főként „A nevek világa” címen, először 1966-ban megjelent könyvének köszönhető. Ez a kötet a magyar nyelvtudomány egyik sikerkönyve volt a 20. században. Tudomásom szerint eddig négy kiadása jelent meg, a negyedik kiadás 1996-ban, de lehet, hogy nem vagyok egészen naprakész e tárgyban.

Azt gondolom, nem a személyes elfoglaltság mondatja velem, hogy egy szokatlanul széles érdeklődésű, az utódokra gazdag életművet hagyományozó tudósra emlékezünk. A tudósi, tanári teljesítmény elmélyült szakmai ismertetését, méltatását azonban az emlékülés előadóitól kapjuk meg.

HONTI LÁSZLÓ

A finnugrista Kálmán Béla

Egy-egy életmű értékelésekor a feladatra vállalkozó szakember nehéz helyzetben találhatja magát, miként most én. Ennek az az oka, hogy érdeklődési körünk, ennek következtében pedig az évek vagy évtizedek során kialakult speciális ismereteink nem feltétlenül fedik az áttekintendő életmű elemeit, vagyis a szubjektívizmuson kívül az értékelésre vállalkozó személy ismeretanyaga akár szegényesebb is lehet, mint amennyi a górcső alá veendő teljesítmény számbavételére szükségeltetnék. Esetemben ez nagyon is nyilvánvaló, hiszen Kálmán Béla professzor olyan területeken is aktív kutató volt, amelyeken én abszolút outsider vagyok, ilyenek egyebek között az onomasztika és a dialektológia.

Kálmán Bélának köztudomásúan kiterjedt volt az érdeklődési köre, a nyelvtudomány több részdiszciplínájába kitörölhetetlenül beírta nevét. Ilyenek a finnugrisztika, a tudománytörténet, a névtan, a dialektológia, az etimológia, a hangtörténet, a magyar nyelvművelés, a magyar nyelvtörténet, a hagyatékfeldolgozás, és többször foglalkozott a mai magyar nyelvben észlelhető változásokkal is.

Gyűjtött magyar nyelvjárási anyagot, vogul és olykor osztják szöveget is. E részterületeken elért eredményeinek legtöbbjéről megfelelő kompetencia híján aligha szólhatnék, ezért csak a finnugrisztikai, azon belül is leginkább az ugrisztikai tevékenységét méltathatom, mivel ezek hozzám is meglehetősen közel állnak. Úgy vélem, egy méltatás igazán csak akkor lehet méltó a méltatotthoz, ha a méltató az általa kifogásolható nézetekről is szól röviden – én is ezt teszem.

Kálmán professzor – tudommal – meglehetősen óvatos ember volt, de a kommunista terror által a tudományok művelőire gyakorolt nyomás ellenére ő is véleményt nyilvánított a Molnár Erik által kiagyalt őstörténeti rémálom ügyében (Kálmán 1953: „Megjegyzések Molnár Erik »A magyar nép őstörténete« című művéhez”).

Noha a finnugrisztikán belül igazán a vogul nyelv kutatásának volt nemzetközileg is nagyra tartott szakembere, több alkalommal is hozzászólt szélesebb háttérű finnugor nyelvészeti kérdésekhez (pl. Kálmán 1958: „A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből”, 1990: „Semantische Parallele in den finnisch-ugrischen Sprachen”).

A szakma képviselői nyilván obi-ugrisztikai, főleg pedig vogulisztikai munkásságát értékelik leginkább. Ha munkásságának egészét tekintjük, kétségtelenül a vogul nyelv kutatásáért tette a legtöbbet. Ennek egyértelmű bizonyítékai a Munkácsi Bernát vogul népköltészeti gyűjteményéhez elkészített, a szövegek magyarázataiként, jegyzeteiként közreadott pótkötetei: Munkácsi Bernát – Kálmán Béla, „Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. III. kötet. Második rész” (Akadémiai Kiadó, Budapest. 1952) és „Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. IV. kötet. Második rész” (Akadémiai Kiadó, Budapest. 1963). A magyar tudományosság nagy adósságát törlesztette a „Wogulisches Wörterbuch” (Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986) anyagának összeállításával, sajtó alá rendezésével és kiadásával.

Legközelebbi rokon nyelveink, azaz a vogul és az osztják immáron kb. jó száz éve agonizálnak. Következésképpen aki a még obi-ugor anyanyelvjárásán megnyilatkozni képes emberektől népmesét, egyéb folklóranyagot vagy éppen köznapi szöveget jegyez fel, szinte leletmentést végez. Kálmán professzornak hálásak lehetünk, hogy nem sajnált időt áldozni erre a meglehetősen fárasztó és körülményes munkára. Ezeknek vogul nyelvkönyvében (Kálmán 1955: „Manysi nyelvkönyv”), chrestomathiájának egymást követő kiadásában (Kálmán 1963, 1976a, 1989: „Chrestomathia Vogulica”) és vogul nyelvtani jegyzetekkel ellátott vogul szöveggyűjteményében (Kálmán 1976b: „Wogulische Texte mit einem Glossar”) biztosított helyet. Meg kell említenem azt is, hogy a kihalás szélén állott nizjami osztják nyelvjárásból is sikerült talán még egy utolsó leheletnyi emléket megörökítenie (Kálmán 1960: „Chanti szöveg”).

A „Chrestomathia Vogulica” annyiban tudománytörténeti fordulathoz is tekinthető, hogy talán ezzel ő indította útjára az uráli nyelvek ilyen jellegű magyar sorozatát (kronológiai sorrendben): szamojéd (Hajdú 1968, 1982: „Chrestomathia

Samoiedica”), cseremisiz (Bereczki 1971: „Cseremisiz (mari) nyelvkönyv”, 1990: „Chrestomathia Ceremissica”), zürjén (Rédei 1978a: „Chrestomathia Syrjaenica”, 1978b: „Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar”), osztják (Honti 1984, 1986: „Chrestomathia Ostiacica”), lapp (Lakó 1986: „Chrestomathia Lapponica”), mordvin (Keresztes 1990: „Chrestomathia Morduinica”), votják (Csúcs 1990: „Chrestomathia Votiacica”). Kálmán chrestomathia-sorozata azáltal válik ki a többi rokon nyelv hasonló leírásainak csoportjából, hogy a magyar nyelvű grammatikai vázlat és fordítás mellett német nyelvű is található, vagyis külföldi egyetemek segédeszközeként is használható volt. Vogul chrestomathiája angolul is napvilágot látott (Kálmán 1965: „Vogul Chrestomathy”), talán ennek következményeként jelenhetett meg ugyancsak a „Uralic and Altaic Series” sorozat további tagjaként az északi osztják (Rédei 1965: „Northern Ostyak Chrestomathy”), a jurák (Décsy 1966: „Yurak Chrestomathy”) és a keleti osztják chrestomathia (Gulya 1966: „Eastern Ostyak Chrestomathy”) természetesen szintén grammatikai vázlattal felszerelve.

Kálmán professzort a finnugrisztika etimológusként is számon tartja. E téren minden bizonnyal a vogul nyelv orosz jövevényszavait feldolgozó monográfiája a legjelentősebb (Kálmán 1961). Egy ifjú kollégával szövetkezve a vogulisztika egyik nagymesterének, Artturi Kannistónak a vogul nyelv tatár jövevényszavairól írott jelentős tanulmányát (Kannisto 1925: „Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen”) értékes adalékokkal egészítette ki (Kálmán – Berta 1981: „Tatár jövevényszavak a vogulban”).

Szubjektív megjegyzésként teszem szóvá, hogy az etimológiának az olykor humoros oldalát is megmutató népetimológiával is foglalkozott (Kálmán 1976c: „A népetimológia”).

Az ugor nyelvek közös vonásainak taglalásakor fontos téma az igekötők ismertetése. A szakirodalomban erről több megalapozatlan vélekedés olvasható, amelyek lényege, hogy a magyar igekötőzés az obi-ugor nyelvekétől függetlenül, latin, német vagy szláv hatásra alakult ki. Az ugor nyelvek igekötőzése azonban egészen biztosan ugor kori örökség. Erről Kálmán így nyilatkozott: „A finnugor nyelvek közül csak az ugor nyelvekben (magyar, vogul, osztják) és az észtkben fejlődtek ki teljesen a ma is eleven igekötőrendszerek. Hogy miért nem voltak meg az uráli alapnyelvben a igekötők, azt talán az is okozta, hogy hiányzott az alapnyelvben a prepozíció szófaja. Az ugor korban azért már számolhatunk igekötők meglétével, hiszen mindegyik ugor nyelvben azonos módon használják őket, több igekötőnk pedig finnugor tövű mint az *el-*, *ki-*, *át*. Az ugor és az észtk igekötőrendszer azonban egymástól függetlenül fejlődött. Így tehát nehéz volna igazolni, hogy a magyar igekötőrendszer szláv vagy német hatás eredménye volna. A szláv nyelvekben az igekötő nem válhat *el*. A németben elválhat ugyan, de nem kerülhet az igekötő és az

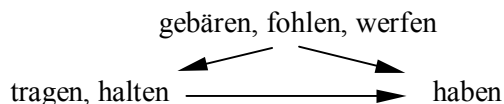
ige közé valamilyen segédszó, mint a magyarban: *megmond, mondd meg!, meg ne mondd!, meg akarja mondani...*” (Kálmán 1991a: 316 [„Adalékok néhány igeekötő történetéhez”]; én emeltem ki, H. L.).

Az elmúlt évtizedekben magyar és nem magyar finnugristák kedvenc témája volt egyes finnugor nyelvek (mindenekelőtt a magyar, a finn és az észt) „európaizáltsága”, amiről némelyek számomra meghökkentő módon nyilatkoztak. Kálmán Béla is kitért erre a kérdésre „A magyar nyelv európaisága” című tanulmányában, amely eredetileg a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1980. évi közgyűlésén hangzott el előadásként. A tanulmány zárópasszusaival maradéktalanul egyetértek, teljesen józanul ítéli meg ugyanis anyanyelvünk „európaiságát”: „Ha néhány mondatban kellene összegezнем a magyar nyelv történetét, azt mondhatnám, hogy a magyar nyelv letörölhetetlenül viseli magán ma is finnugor eredetét. Rokonaitól azonban már a honfoglaláskor ezer vagy több ezer év óta elszakadt, és közeli érintkezésbe azóta sem került velük. A katolikus középkorban papok alakították európai nyelvvé, szókincse a latin, szláv és germán elemekkel egészült ki, és fogalomkincsében Európához asszimilálódott már mintegy ezer éve. [Bekezdés] Szólásaink, közmondásaink egy jelentékeny részének megfelelője megtalálható a legtöbb európai nyelvben. Alapszókincse és nyelvtani rendszere továbbra is finnugor maradt. Abban is hasonlít története számos európai nyelv történetéhez, hogy időnként nagyobb műveltségváltáskor szüksége volt megújulásra. Ilyenkor az indoeurópai nyelvek visszanyúlhattak és támaszkodhattak őseikre vagy rokonaikra, mint a francia a latinra, illetőleg [az] olaszra és [a] spanyolra, a román a franciára és az olaszra, a német nyelvújítók is szívesen fordultak a régi germán nyelvm emlékekhez és a skandináv nyelvekhez. A magyar nyelv azonban távolra és hosszú ideje elszakadván rokonaitól, csak saját erejére, régi emlékeire és nyelvjárásaira volt utalva. [Bekezdés] A magyar tehát európai nyelv nemcsak azért, mert történelme folyamán bizonyíthatóan mindig Európában beszélték, hanem azért is, mert ezer év óta bekapcsolódott az európai kulturális közösségbe, és azóta sem szakadt ki belőle” (Kálmán 1981: 135–136).

Miután Denis Creissels egy 1975-ös tanulmányában ráirányította a figyelmet a magyar *-(j)ű/-(j)ű* és az *-(V)s* nomen possessoris képzők közti funkcionális különbségre, Kálmán Béla kiderítette, hogy ezeknek a magyar legközelebbi rokonaiban is megvan a pontos funkcionális megfelelőjük, vagyis az ugor nyelvek feltárt közös vonásainak száma eggyel gyarapodott e munkája révén (Kálmán 1983: „A szerves és szervetlen kapcsolat egyik kifejezése az ugor nyelvekben”).

Tipológiai szempontból is tanulságos az „Über das obugrische Verb 'habeo'” (Kálmán 1986) című írása. Ebben rámutat arra, hogy az egész nyelvcsaládban csak a vogul és az osztják használja széleskörűen a birtoklásigét (noha a többi uráli nyelvben általános létigés állítmányi birtoklás is közönséges az obi-ugorban). Megemlíti, hogy az indoeurópai nyelveknek nincsen közös, ősi 'habere' igéjük, a ma ilyen funkciójúak 'megragad, tart' jelentésűekből alakultak

ki (itt azt is érdemes megemlíteni, hogy indoeurópaisták szerint az indoeurópai alapnyelv is valamilyen helyviszonyragos névszóval vagy helyviszonyt kifejező szerkezettel és létigével fejezte ki eredetileg a predikatív birtokviszonyt). Természetesen arról is tud Kálmán Béla, hogy az osztj. VVj *tǃja-* ~ *tǃj-*, Kaz *tǃj-* stb. 'haben' és a vog. T *qǃś-*, So *ǃǃś-* stb. 'ua.' igéknek 'halten' jelentésük is van, ezért kissé meglepő az ezen obi-ugor igék jelentésváltozására adott magyarázata: [„Über das obugrische Verb 'habeo'"] „Soviel wir sehen, sind die Bedeutungen in beiden Sprachen fast völlig identisch. Wenn es stimmt, daß die Wörter im allgemeinen vom Konkreten zum Abstrakten gehen, dann war vielleicht die Bedeutung 'gebären, fohlen, werfen' (Pferd, Rentier, Kuh) die erste in den obugrischen Sprachen. Dann folgte parallel dazu die Bedeutung 'halten, tragen, vertragen' und zuletzt die abstrakte Bedeutung 'haben'. Es ist auch möglich, daß sich die dritte Bedeutung direkt aus der ersten entwickelt hat, denn diejenige, die entbunden hat, hat ein Kind (*habet infantem*) und das größere Vieh, das fohlte oder warf, hatte ein Kalb oder Fohlen. Den Bedeutungszusammenhang können wir also folgendermaßen darstellen:

Dass sich aus der Bedeutung 'halten' leicht 'haben' entwickeln konnte, das kann auch durch die Bedeutungsentwicklung des lateinischen *habere* und *tenere* bewiesen werden. In den obugrischen Sprachen können weder das wogulische *ǃǃśi* noch das ostjakische *tǃj-* als Hilfsverb verwendet werden. Die semantische Gleichheit der beiden obugrischen Sprachen kann neben der Sprachverwandtschaft auch durch die Lebensweise und die Volksdichtung, also durch die fast gleiche Art der materiellen und geistigen Kultur erklärt werden" (Kálmán 1986: 169–170. Kálmán Béla itt fontos szemantikai kapcsolatra hívta fel a figyelmet, amely az indoeurópaisztikában ismert volt ugyan, de az uralisztikában elsikkadt, mivel ezekre a nyelvekre nem jellemző a 'habere' ige használata, de a jelentéstani változás irányát tévesen ítélte meg: valójában a 'tart' jelentésből fejlődött az obi-ugorban is a 'haben', mint az idézett indoeurópai nyelvekben, miként a magyar *tart* igének is van ilyen jelentése (Honti 2007: 27–28), pl. *disznót tart, autót tart*, a 'gebären' viszont a másodlagos jelentés az obi-ugorban, ehhez vö. vog. T *kant-* 'finden' → 'gebären': *kom miñās, kantās jar* 'der Mann ging, fand einen Ort' (MSFOu 101: 128) ~ *jikā awpüw kantās* 'die Frau gebar ein Kind' (MSFOu 111: 175).

Szintaktikai természetű munkái közül a kongruenciával foglalkozókat emelem ki: Kálmán 1973a: „Ein Beitrag zur Kongruenz im Wogulischen”, 1973b: „Eine Kongruenz-Erscheinung im Wogulischen”, 1974: „Értelmi és alaki egyeztetés”, 1980: „Semantische und formale Kongruenz”.

Recenziós tevékenysége is jelentős. Az ilyen jellegű írásai közül kiemelendő vogul anyanyelvű kolléganőnk, Evdokija Rombandeeva vogul nyelvtanáról (Rombandeeva 1973: „Мансиский (вогульский) язык”) írott ismertetése (Kálmán 1975a: „Die erste wogulische Grammatik einer Muttersprachlerin”). Giuliano Pirotti „Grammatica vogula” (1972) című munkájáról is volt tudomása, amelyről az „Études Finno-Ougriennes”-ben emlékezett meg (Kálmán 1975b). Ismertette Aurélien Sauvageot-nak a finn nyelv történeti háttéréről és a magyar nyelvről írt monográfiáját (Kálmán 1962a: „Aurélien Sauvageot: Les anciens finnois”, 1973c: „Aurélien Sauvageot, L’édification de la langue hongroise”, 1973d: „Aurélien Sauvageot: L’Édification de la langue Hongroise”). Steinitz vogul konszonantizmus-történetéről viszonylag részletes beszámolót írt (Kálmán 1957: „Wolfgang Steinitz: Geschichte des wogulischen Vokalismus”), tudtommal a magyarok közül más nem ismertette ezt a fontos monográfiát. Engem megtisztelt azzal, hogy első szárnypróbálgatásaim egyikéről, a hajdani egyetemi doktori értekezésem publikált változatáról ismertetést írt (Kálmán 1976d: „Honti László: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda”).

Számos etimológiai cikket és hangtörténeti tanulmányt is közölt. Ezekben legtöbbször ugor, különösen pedig vogul problémákat tárgyalt. Kezdő kutatóként publikálta az „Obi-ugor állatnevek” (1938) című dolgozatát, amely egyetemi doktori munkaként született. Az 1950-es években volt egy „Obi-ugor szófejtések” című sorozata (Kálmán 1951, 1952, 1954, 1959) a Nyelvtudományi Közleményekben, amelyet egy közlemény erejéig a „Finnugor szófejtések” követett ugyanott (Kálmán 1962). Ezekre és egyéb etimológiai írásaira több helyütt hivatkozik az „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” (= UEW).

Több alkalommal is ismertetett uralisztikai tudománytörténeti munkákat, és ő maga is tett le ilyeneket az asztalra (vö. Kálmán 1969, 1975c, 1976e, 1982, 1991b, 1992).

Az természetes, hogy a kortárs kollégák és az egyes területek későbbi szakértői kritikusan tekintenek az egyidejűleg és a korábban tevékenykedett szakemberek munkásságára, és így némelykor elvetik vagy korrigálják a görcső alá vett nézeteket. Amennyire sikerült megismernem Kálmán professzort, az ilyen állásfoglalásokat megértéssel és sztoikus nyugalommal vette tudomásul, tudva, hogy még a legavatottabb kutató is lépre mehet olykor.

Irodalom

Bereczki Gábor (1971), Cseremisiz (mari) nyelvkönyv. Finnugor Jegyzetek XIX. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Creissels, Denis (1975), Note sur la distinction aliénable–inaliénable dans l’expression de la possession en hongrois. *ÉFOu* 12: 151–167.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Décsy, Gyula (1966), *Yurak Chrestomathy*. UAS 50. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Gulya, János (1966), *Eastern Ostyak Chrestomathy*. UAS 51. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1982), *Chrestomathia Samoiedica*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda*. *Janua Linguarum. Series Practica* 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László (1984), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1986), *Chrestomathia Ostiacica*. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (2007), A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. *NyK* 104: 7–56.
- Kálmán Béla (1938), *Obi-ugor állatnevek*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 43. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kálmán Béla (1951), *Obi-ugor szófejtések*. *NyK* 53: 243–244.
- Kálmán Béla (1952), *Obi-ugor szófejtések*. *NyK* 54: 251–258.
- Kálmán Béla (1953), *Megjegyzések Molnár Erik „A magyar nép őstörténete” című művéhez*. *NyK* 55: 266–270.
- Kálmán Béla (1954), *Obi-ugor szófejtések*. *NyK* 56: 274–276.
- Kálmán Béla (1955), *Manysi nyelvkönyv*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1957), Wolfgang Steinitz: *Geschichte des wogulischen Vokalismus*. *NyK* 59: 242–247.
- Kálmán Béla (1958), *A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből*. *NyK* 60: 409–413.
- Kálmán Béla (1959), *Obi-ugor szófejtések*. *NyK* 61: 350–358.
- Kálmán Béla (1960), *Chanti szöveg*. *NyK* 62: 338–340.
- Kálmán, Béla (1961), *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1962a), Aurélien Sauvageot: *Les anciens finnois*. *NyK* 64: 385–386.
- Kálmán Béla (1962b), *Finnugor szófejtések*. *NyK* 64: 347–351.
- Kálmán Béla (1963), *Chrestomathia Vogulica*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1965), *Vogul Chrestomathy*. *Uralic and Altaic Series* 46. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Kálmán, Béla (1969), *Collaboration russo–hongroise dans la linguistique finno–ougrienne au cours du dix-neuvième siècle*. *Slavia* 9: 83–90.

- Kálmán, Béla (1973a), Ein Beitrag zur Kongruenz im Wogulischen. MSFOu 150: 144–150.
- Kálmán, Béla (1973b), Eine Kongruenz-Erscheinung im Wogulischen. FUF 40: 66–73.
- Kálmán, Béla (1973c), Aurélien Sauvageot, L'édification de la langue hongroise. SFU 9: 311–314.
- Kálmán, Béla (1973d), Aurélien Sauvageot: L'Édification de la langue Hongroise. NyK 75: 468–474.
- Kálmán Béla (1974), Értelmi és alaki egyeztetés. NyIOK 29: 33–54.
- Kálmán, Béla (1975a), Die erste wogulische Grammatik einer Muttersprachlerin. E. И. Ромбандеева, Мансийский (вогульский) язык. FUF 41: 248–254.
- Kálmán, Béla (1975b), Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula. ÉFOu 12: 314–318.
- Kálmán Béla (1975c), Munkácsi Bernát. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1976a), Chrestomathia Vogulica. Második, átdolgozott kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1976b), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1976c), A népetimológia. NytudÉrt 89: 165–159.
- Kálmán Béla (1976d), Honti László: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. NyK 78: 179–180.
- Kálmán, Béla (1976e), György Lakó: Sajnovics János. ALH 26: 249–251.
- Kálmán, Béla (1980), Semantische und formale Kongruenz. JSFOu 76: 43–60.
- Kálmán Béla (1981), A magyar nyelv európaisága. MNy 77: 129–136.
- Kálmán Béla (1982), Pápay József munkássága. NyK 84: 414–418.
- Kálmán Béla (1983), A szerves és szervetlen kapcsolat egyik kifejezése az ugor nyelvekben. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), Urálsztikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). ELTE, Budapest. 193–205.
- Kálmán, Béla (1986), Über das obugrische Verb 'habeo'. FUM 10: 165–170.
- Kálmán Béla (1989), Chrestomathia Vogulica. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1990), Semantische Parallele in den finnisch-ugrischen Sprachen. NyK 91: 107–111.
- Kálmán Béla (1991a), Adalékok néhány igekötő történetéhez. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest. 316–320.
- Kálmán Béla (1991b), A magyar és a külföldi finnugor nyelvészek kapcsolata századunkban. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 325–328.
- Kálmán Béla (1992), Zsirai Miklós a magyar nyelvész és nyelvművelő. Hajdú Péter (szerk.), Zsirai Miklós Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulója alkalmából. Urálsztikai Tanulmányok 5. ELTE, Budapest. 35–37.
- Kálmán Béla – Berta Árpád (1981), Tatár jövevényszavak a vogulban. NyK 83: 43–55.
- Kannisto, Artturi (1925), Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. FUF 17: 1–264.

- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. I. Band. Texte mythischen Inhalts. MSFOu 101.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen. MSFOu 111.
- Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lakó György (1986), Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1952), Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. III. kötet. Második rész. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1963), Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. IV. kötet. Második rész. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pirotti, Giuliano (1972), Grammatica vogula. Quaderni Italo-Ungheresi 3. Associazione Culturale Italo-Ungherese, Parma.
- Rédei, Károly (1965), Northern Ostyak Chrestomathy. Uralic and Altaic Series 47. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Rédei Károly (1978a), Chrestomathia Syrjaenica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei, Károly (1978b), Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.
- Sauvageot, Aurélien (1961), Les anciens finnois. Klincksieck, Paris.
- Sauvageot, Aurélien (1971), L'Édification de la langue Hongroise. Klincksieck, Paris.
- Steinitz, Wolfgang (1955), Geschichte des wogulischen Vokalismus. Finnisch-ugrische Studien II. Akademie-Verlag, Berlin.

KISS JENŐ

Kálmán Béla, a magyar nyelvjárások és nyelvtörténet kutatója

1991-ben jelent meg a „Nyelvészetről – egyes szám, első személyben” című kötet (szerkesztette Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós), amelyben neves magyar nyelvészek nyilatkoztak életútjukról, szakmai pályafutásukról, a nyelvészethez való viszonyukról, ars poetica-jukról. Az akkor már 80. életévéhez közeledő Kálmán Béla visszatekintésének címéül azt választotta, hogy „Vé-

letlenek sora”. Elolvasva visszaemlékezését azt mondom, telitalálat a cím. Honnan sejtette volna a lakompaki kisgyermek, hogy egyetemre kerül majd, hogy Eötvös-kollégista lehet, hogy finnugor nyelvészetből doktorál, hogy hadifogoly lesz, majd idővel tanszékvezető egyetemi tanár és akadémikus? Azt sem sejtette (világéletében jámbor ember volt), hogy szépreményű fiatal finnugristaként 1949-ben a vádlottak padjára kerül –, márpedig odakerült, a marrizmus idején. E „véletlen”-re emlékezve – a rá jellemző finom humort sem mellőzve – írta azt: „Megtisztelő volt számomra, hogy együtt ülhettem a vádlottak padján Beke Ödönnel, Zsirai Miklóssal és Lakó Györggyel. Végül erélyes felszólításra sem írtuk alá a két »vádló«-tól követelt nyilatkozatot, amelyben kijelentenénk, hogy eddigi munkásságunkat megtagadjuk, és megfogadjuk, hogy ezentúl csak Marr tanításai szerint (marr-haságokat) írunk” (1991: 111).

Az akadémiai lexikonokban azt olvashatjuk róla: „Főként az obi-ugor nyelvekkel, a m. nyelvjáráskutatással és névtannal foglalkozott” (l. például Glatz 2003: 622). Ez a sommás összegzés jelenik meg az újabb lexikonokban is (Új magyar irodalmi lexikon és Új magyar életrajzi lexikon, l. Péter 2000: 1027 és Markó 2002: 696–697), egy különbséggel: a Magyar Nagylexikon (NLex.) egy zárójeltes bővítést tartott szükségesnek: „tagja volt a magyar nyelvjárások atlaszát létrehozó munkaközösségnek” (10. kötet, 455). Ez a kiegészítés annyiban mindenképpen megokolt, hogy a nyelvatlasz gyűjtői – így Kálmán Béla is – irigylésre méltó s rengeteg közvetlen tapasztalatra tettek szert a magyar nyelv területi tagolódásáról, a regionális beszélt nyelv sokarcúságáról, a beszéltnyelviség jellemzőiről, így a nyelv „működése”-ről általában is – különös tekintettel arra, hogy azokban az évtizedekben a célzott beszélt nyelvi kutatások nálunk még talán gyermekcipőben sem jártak, nem tekintve persze mindenekelőtt a csak beszélt nyelvváltozatokkal foglalkozó dialektológiát. A Kálmán Bélával egy évben született Lotz János nem ok nélkül emlegette később is a magyar nyelvtudomány túlzott köznyelvközpontúságát.

Említett visszatekintésében azt írta Kálmán Béla: „A kettősségnek [hogy ti. finnugor és magyar nyelvtudományt egyaránt művelt] hátránya az lett, hogy a magyar nyelvészek finnugristának, a finnugristák magyar nyelvésznek tartanak” (Kálmán 1991: 110). Kérdezhetnénk persze, miért volna hátrány a szóban forgó kettősség? Szigorúan szakmai értelemben csak előnyös lehet, de pályafutására gondolva is az jut eszünkbe, hogy tudomásunk szerint érvényesülése elé nem gördültek akadályok (másként fogalmazva: nem gördítettek elé akadályokat). A 80 éves Kálmán Bélát köszöntő írásában Hajdú Péter emígyen fogalmazott róla: „a nyelvészet több részdiszciplínájában működött, s ezért mind a finnugrisztika, mind a magyar nyelvészet a magáénak vallja őt” (Hajdú 1993: 374), illetőleg: „A magyar nyelvészetben leginkább nyelvjáráskutatóként tűnt ki” (i. m. 376), valamint: „Kálmán Béla legeredetibb és legnehezebb feladatait a »Magyar nyelvjárások atlasza«-nak munkacsoportjában végezte” (uo.). Munkásságának ez

a vonulata akkor sem szakadt meg, amikor 1952-ben Debrecenbe került tanszékvezetőnek. Így az atlaszmunkálatokat kísérő két reprezentatív módszertani kötetben egy-egy fejezetet ő írt (1955-ben a hangjelölésről: Kálmán 1955, 1975-ben a kutatópontokról: Kálmán 1975). Mostani konferenciánk is igazolja Kálmán Béla tudományos munkásságának szóban forgó kettősségét. Ezen azonban nincs mit csodálkoznunk, ugyanis ezt a példát látta maga előtt. Más nyelvi filológiát művelő tanárai mind azt a szemléletet követték, hogy fő munkaterületüket (lett légyen az finnugrisztika, germanisztika, szlavisztika, turkológia vagy romanisztika) a magyar kapcsolatokra tekintettel – ahogy Benkő Loránd fogalmazott: magyar érdekű tudományterületként – is művelték.

Valamit még érdemes megemlítenem. Bárczi Géza Pestre távoztával vezető kerestek a debreceni egyetem magyar és akkor alapított finnugor tanszékére. Bárczi őt először a magyar nyelvészeti tanszékre jelölte, de a Zsirai Miklóssal folytatott konzultációk után módosult a vélemény: Kálmán Bélát a finnugor, Papp Istvánt a magyar tanszék vezetőjének javasolták (Sebestyén 1983: 6). Aligha vitatható: Kálmán Bélának nagyobb finnugor munkássága volt, mint Papp Istvánnak, e szempontból tehát a döntés jogos volt. De hogy mindkét tanszék vezetőjeként szóba jött, azt jelenti, hogy mindkét javaslattevő tudós nyelvész szerint „Kálmán Béla magyar nyelvésznek is jó [volt], meg finnugornak is” – ahogy Sebestyén Árpád megfogalmazta (1983: 6). Tanszékvezetővé történt kinevezése után viszont hivatali kötelessége lett Kálmán Bélának a finnugor nyelvészet még aktívabb művelése. Így is tett, ezért mondhatta 80 esztendőskorában saját munkásságáról, hogy „munkáim nagyobb része a finnugrisztika körébe tartozik” (1993: 368). Maradjunk mi is ennyiben! Mindezt előrebocsátva s névtani munkásságát figyelmen kívül hagyva szólok magyar nyelvtudományi munkásságáról.

Talán véletlen, talán nem, első publikációi mintha kijelölték volna Kálmán Béla későbbi tudományos tevékenységének fő területeit. Arról van szó persze, hogy több irányú érdeklődésének megfelelően írta meg első tudományos zsengeit. Legelső közlése ugyanis finnugor tárgyú, egy 1934-ben közölt ugor etimológia (Kálmán 1934). 1936-ban nyelvművelő, tehát magyar tárgyú cikket közöl (Kálmán 1936). 1937-ben jelenik meg első nyelvjárástani cikke a felsőőri nyelvjáráskutatásról (Kálmán 1937). Első névtani írása csak jóval később, 1948-ban (Kálmán 1948) lát napvilágot – megjegyzem, nyelvatlaszgyűjtési melléktermékként. Első magyar nyelvtörténeti tanulmányát 1953-ban jelentette meg (Kálmán 1953). Amit viszont úgyszólván mindvégig művelt publikációs listája szerint, az a nyelvművelés, illetőleg a tudománynépszerűsítés volt. 1936-ban az akkor tanárától, Zsirai Miklóstól szerkesztett Magyarosan-ban tette közzé első nyelvművelő írását (Kálmán 1936), s ezt később – különféle folyóiratokban, újságokban stb. – a tágan értelmezett nyelvi kultúrába tartozó, többnyire rövid közleményeinek tömege követte (a Hajdú-Bihari Naplótól az Élet és Tudományon keresztül a Magyar Nemzetig). Nyilván azért, mert ő is úgy gondolta, hogy a nyelvésznek a

tudományos ismeretterjesztés is feladata. Figyelemmel kísérte korának nyelvhasználatát, s nem volt rest reflektálni, ha feltűnt neki valami (neologizmus, nyelvjárásiasság, archaizmus, idegen szó, különös szerkezet, feltűnő tulajdonnév, nyelvhasználati érdekesség).

Ami föltűnő: munkásságában párhuzamosan futnak az említett kutatási vonulatok. Kezdetben legjellemzőbb a szómagyarázatok és az etimológiák iránti vonzalma volt. Ebben is kora magyar nyelvtudományának a hagyományát követte. A szófejtés iránti vonzalma mindvégig megmaradt, s mondhatni, névtani munkásságában teljesedett ki (a népetimológia különösen is kedves volt számára: a tulajdonnevek között és a nyelvjárási szavak között is számos népetimológias alakulat fordul elő). Ötletgazdag kutató volt, aki számos ismertetést írt életében. Ezekre az ismertetésekre jellemző, hogy számos egyedi adattal egészítette ki olvasmányait elsősorban nyelvjárási, illetőleg kiterjedt idegen nyelvi ismeretei alapján.

De térjünk vissza az időben! Kálmán Béla korán elkötelezte magát a nyelvjáráskutatásnak. Ezért középiskolai tanárként nem is akárhol végzett terepmunkát: „A M. Tud. Akadémia szíves támogatásával lehetővé tette számomra, hogy bejárjam a Felsőőrvidék négy magyar községét [Alsóört, Felsőört, Őriszigetet és Várjobbágyit = Jobbágyit] és öt héten keresztül: 1936. augusztus 11-től szeptember 15-ig nyelvjáráskutatást végezzek ott... Különösen a finn és észti nyelvjáráskutatási módszerek tanulmányozása után indultam útnak a már kidolgozott kutatási tervvel... magam is a nyugati végeken születtem, és vonzott ez a nyelvjárás meglepő különlegességeivel” (1937: 56). Elhatározásának komolyságát nemcsak helyszíni gyűjtése, hanem a nyelvjáráskutatás időszerű módszertani kérdéseivel való rendszeres foglalkozása is bizonyítja. 1941-es tanulmányában például három, az akkori magyar nyelvjáráskutatásban fontos kérdéskörben nyilvánított előremutató véleményt (hangjelölés, a köznyelv szerepe a nyelvjárási feldolgozásokban, mi legyen az intézményes nyelvjáráskutatás előtt gyűjtött anyagok sorsa: 137–139). Megjelent továbbá két önálló füzet is: „A bősárányi gyékényszöveg és szókincse” 1942-ben (Kálmán 1942), s a „Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai” 1949-ben (Kálmán 1949). Nálunk 1949-ben indultak meg a nyelvjárási nagyatlász gyűjtőmunkálatai, s természetesen, hogy Kálmán Bélát is kezdettől fogva ott találjuk a munkatársi gárdában. Az atlasz az ő életének is szerves része volt éveken át, s gyűjtésének és bizonyos adatainak az elemzéséből, a magyar nyelvjárásokkal való beható megismerkedéséből következő tapasztalatai szemléletformáló jelentőségűek voltak és maradtak számára. Ne feledjük: 106 kutatóponton gyűjtött a magyar nyelvterület különböző részein (l. a Balogh Lajos összeállította részletes dokumentációt, Balogh 1975: 264–302)! Ő saját tapasztalatai alapján fogalmazta meg a következő szociolingvisztikai axiómát: „Nyelvszociológiai tény, hogy legalább két nyelvi szintet használ és ismer a magyar anyanyelvűek óriási többsége. Van egy köz-

életi nyelvváltozat, ez áll legközelebb a köznyelvhez, és van még egy közvetlenebb, lazább, hétköznapiabb, amelyen családjával, barátaival, közeli ismerőseivel érintkezik” (Kálmán 1982: 33).

Kálmán Béla 1951-ben tette közzé „A mai magyar nyelvjárások” címen rövid terjedelmű nyelvjárástani tankönyvét (Kálmán 1951), amely még erősen magán viselte a negyvenes évek végének, tehát az atlasz előtti korszaknak a szemléletét. Hajdú Péter szerint Horger Antal és Laziczius Gyula után ő volt az első, aki a magyar nyelvjárásokat bemutató tankönyvet írt, s ez valóban érdem. Kálmán Béla ugyanis valóban tankönyvet írt, amelyről Imre Samu úgy vélekedett, hogy „világos, jól tagolt, tanulható” (1952: 372). Az atlaszmunkálatok előrehaladásával azonban szükségessé vált a könyv korszerűsítése. Kálmán Béla mindennek előtt Deme László alapos bírálatának a hatására átdolgozta tankönyvét, sőt valójában új tankönyvet írt (Kálmán 1966), amelynek 1966-os megjelentetésével az előzményt automatikusan a tudománytörténet polcára utalta. Ez a könyv ugyanis – ahogy a szerző maga írja a bevezetőben – „új szempontú rendszerezés”-t adott, amelyben hasznosította Deme „szempontokban gazdag, terjedelmes bírálatát” (Kálmán 1966: 5), s részletesebben szólhatott és szólt is már a nyelvatlasz jótékony hatásáról. Ez a könyv az 1960-as évek közepe tudományos és didaktikai igényeinek is megfelelt, mert érvényesítette a rendszerszerűség elvét, helyére tette a nyelvváltozatok osztályozását, nyelvjárás-definíciója megfelelt kora követelményének, jól érzékeltette egyebek mellett, hogy bizonyos területeken az önelvű, más esetekben a köznyelvvél egybevető nyelvjárási leírás a célravezető. Mondattani jelenségeket is tárgyalt, s megfogalmazta, hogy a nyelvjárások osztályozását módosítani kell majd az atlaszadatok ismeretében (vö. még Papp 1967). Igaza volt: elég egy pillantást vetnünk a Juhász Dezsőtől készített újabb magyar nyelvjárási térképre, amely a „Magyar dialektológia” című kötetben jelent meg 2001-ben, azaz 35 évvel azután, hogy Kálmán Béla nyelvjárási tankönyvének korszerű változata megjelent. Kevés tankönyvről mondható el a nyelvtudományban, hogy ennyi ideig forgalomban volt, s hogy annyi kiadást ért meg, hogy kötelező olvasmány volt az egyetemek magyar szakán. Sőt, azt mondhatjuk, túl is élte az új nyelvjárástani tankönyv 2001-es megjelenését, hiszen a nagysikerű „A nyelv és a nyelvek” című kötet hatodik, javított, bővített, 2011-es kiadásába is Kálmán Béla tankönyvének a nyelvatlasz előtti ismeretek alapján összeállított nyelvjárási térképe került be (Kenesei 2011: 176; a Sárköz mint tájegység – a Kálmán Béla-féle eredetivel szemben – sajnos feltűnően túldimenzionálva, tehát sajnos pontatlanul van beírva), s nem a főtebb említett, Juhász Dezső-féle korszerűsített térkép. Más oldalról nézve persze jogos fölvetnünk, nem a hazai dialektológia mulasztása volt-e, hogy nem korábban készült dialektológiai tankönyv. Mindazonáltal tény, hogy Kálmán Béla könyve – a kiegészítő friss olvasmányokkal együtt, amelyeket e tankönyv mellé rendeltünk kötelező olvasmányként – megbízható, jó kalauz volt magyar szakos hallgatók

egymást követő évfolyamainak. Kálmán Béla megfogalmazta könyve bevezetőjében azt is, hogy „A nyelvatlasz megjelenése fordulópontot fog jelenteni a nyelvjárástudományban” (Kálmán 1966: 107). A követő nemzedék szemszögéből nézve úgy látjuk, hogy a fordulópont – bár kifelé nem feltétlenül látványosan – bekövetkezett már az atlaszkötetek megjelenése előtt, éppen a nyelvatlaszos nyelvészek tanulmányainak köszönhetően (Kiss 1987: 386). Később, az atlaszkötetek megjelenése után ő is sajnálta, hogy az atlasz köteteiben rejlő számos nyelvészeti adat és kutatási lehetőség nem kis részben kiaknázatlan maradt. Kálmán Bélának nyelvjáráskutatóként való elismertségét, de a dialektológiához való viszonyát is tükrözi az a tény, hogy a debreceni egyetem „Magyar Nyelvjárások” című évkönyvének, az ottani Finnugor Tanszék vezetőjeként is hosszú éveken át szerkesztője volt.

Kézenfekvő, hogy egy magyar finnugor nyelvésznek, aki összehasonlító obiugor nyelvészettel foglalkozik, a magyar nyelvtörténetben nemcsak érdemes, hanem kötelező is kellő ismeretekre szert tennie. Kálmán Béla magyar nyelvtörténeti tanulmányai arról győznek meg bennünket, hogy „a finnugrisztika és a nyelvjárástan szemléletével gazdagodó megközelítés a leghagyományosabb magyar nyelvtörténeti kutatások terén is új eredmények felmutatását tette lehetővé Kálmán Béla számára” (Sebestyén 1983: 13). Említésre külön méltóak a magyar hangrendszer kialakulásával és változásával foglalkozó tanulmányai, mint például „A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása” (1965), a „Hangrendszer és hangváltozások” (1968) és a magyar történeti fonológiáról írt angol nyelvű (Hungarian Historical Phonology) összegzése (1972). Az elsőül említett kitűnő tanulmányban a finnugor alapnyelvre rekonstruálható hangrendszerből kiindulva didaktikusan mutatja be a magyar nyelvtörténetbeli változásokat, s jut el a legújabb korig úgy, hogy kiemeli a rendszerbeli összefüggéseknek, az üres helyek kitöltésének, az egyensúlyra való törekvésnek a szerepét. Az új, illetőleg jövővényfonémák megjelenéséről azt mondja, hogy csak akkor honosodnak meg, ha fonetikai variánsokként a hangkapcsolatokban megvannak a nyelvben, s ha van üres hely a rendszerben. Nem fogadja el azt a vélekedést, hogy a magyarság nagy része többször is kétnyelvű volt (a széles körű magyar–török és magyar–szláv kétnyelvűség hipotézisét érvelve utasítja el, főként Moór Elemérrel vitázva). Áttekintést ad arról is, milyen okokkal magyarázták akkor a nyelvi változások létrejöttét. Több fontos tanulmányban értekezik a magyar igeragozás és igeidők történeti kérdésköréről, különös tekintettel a múlt és a jövő idő kifejezésére. Foglalkoztatták egy időben az egyeztetés kérdései is, olyannyira, hogy levelező tagsági akadémiai székfoglaló előadását 1974-ben „Értelmi és alaki egyeztetés” címmel tartotta (Kálmán 1974). Ebben a magyar és finnugor nyelvekbeli egyeztetések tárgyalásán volt a hangsúly. Nyelvtörténeti tanulmányaira vonatkozólag is jogosan állapította meg Sebestyén Árpád: „Figyelemre méltó, hogy az első részletkérdés maga után vonja a továbbiakat, majd általánosító rendszertani következtetések levonását, illetőleg a letisztult eredményeknek idegen

vetkeztetések levonását, illetőleg a letisztult eredményeknek idegen nyelvű, a nemzetközi szaktudomány számára való megfogalmazását” (Sebestyén 1983: 13).

Foglalkoztatták a magyar nyelv tipológiájának és európaiságának kérdései is: számos, nem csak finnugor nyelvekből vett példával támasztotta alá mondanivalóját, lásd például „A magyar nyelv európaisága” (Kálmán 1981) és „Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében” (Kálmán 1987). Ahol módja volt rá, igyekezett eloszlatni a magyar nyelvvel kapcsolatos tévhiteket – idegen nyelvű tanulmányaiban és előadásaiban is.

Többször említett 1991-es visszatekintése azzal a megelégedést tükröző megfogalmazással zárult, hogy „Munkásságom eredményeinek egy része már beépült a tudományba, megtalálható a nagy összefoglaló művek és folyóiratcikkek utalásaiban. Mások annyira közkinccsé váltak, hogy már nem is hivatkoznak rájuk” (Kálmán 1991: 112). A jogos büszkeség mellett a belenyugvó bölcsesség is megszólal ezekben a mondatokban.

Befejezésül annyit, hogy a halála után megjelent új magyar dialektológiai (Kiss szerk. 2001) és nyelvtörténeti tankönyv (Kiss – Pusztai szerk. 2003) erősen megrostált bibliográfiájában 7–7 könyvészeti tétel szerepel Kálmán Bélától: nincs elfelejtve magyar nyelvészeti munkássága.

Irodalom

- Bárczi Géza (szerk.) (1955), A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balogh Lajos (1975), Adatok A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: Deme – Imre 1975: 263–345.
- Benkő, Loránd – Imre, Samu (ed.) (1972), The Hungarian Language. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László, Imre Samu (szerk.) (1975), A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Glatz Ferenc (főszerk.) (2003), A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. 1825–2002. II. kötet. I–P. MTA Társadalomkutató Központ, Tudománytár. Budapest.
- Hajdú Péter (1993), Kálmán Béla köszöntése születése 80. évfordulóján. MNy 89: 374–377.
- Imre Samu (1952), Kálmán Béla, A mai magyar nyelvjárások. Nyr 76: 370–372.
- Imre Samu – Kálmán Béla (1952), Nyelvátlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában. MNy 48: 229–231.
- Imre Samu – Kálmán Béla (1952), A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága. MNy 48: 514–523.
- Kálmán Béla (1934), A *szül* állatnév vogul megfelelője. MNy 30: 103–104.
- Kálmán Béla (1936), „Deszertek” a cukrászüzletek kirakataiból. Magyarosan 5: 91–92.

- Kálmán Béla (1937), Jelentés a Felsőőrvidéken végzett nyelvjáráskutatásról. *Magyar Nyelv* 33: 56–57.
- Kálmán Béla (1941), Megjegyzések a népnyelvi gyűjtés módjához. *MNy* 37: 136–139.
- Kálmán Béla (1942), A bősárkányi gyékényszövés és szókincse. *Magyar Nyelvjárási Tanulmányok* 2. sz. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar-ságtudományi Intézetének kiadása. Budapest.
- Kálmán Béla (1948), Négyes név a Komárom megyei Martosról. *MNy* 44: 156–157.
- Kálmán Béla (1949), Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. (Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből.) Néptudományi Intézet, Budapest.
- Kálmán Béla (1951), A mai magyar nyelvjárások. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1953), A szókezdő mássalhangzócsoporthoz egyik föloldási módja a magyarban. *MNyj.* 2: 59–70.
- Kálmán Béla (1955), A hangjelölés. In: Bárczi Géza (szerk.), *A magyar nyelvatlasz munkamódszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93–112.
- Kálmán Béla (1965), A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. *MNy* 61: 385–398.
- Kálmán Béla (1966), *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1968), Hangrendszer és hangváltozások. *MNy* 64: 5–8.
- Kálmán, Béla (1972), Hungarian Historical Phonology. In: Benkő – Imre 1972: 49–83.
- Kálmán Béla (1974), Értelmi és alaki egyeztetés. *NyIOK* 29: 33–46.
- Kálmán Béla (1975), A magyar nyelvjárások atlaszának kutatópontjai. In: Deme László – Imre Samu (szerk.), *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 51–65.
- Kálmán Béla (1981), A magyar nyelv európaisága. *MNy* 77: 129–136.
- Kálmán Béla (1982), Hozzászólás „A korszerű nyelvjárási monográfiák alapelveihez” című tárgykörhöz. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.), *Dialektológiai szimpozion*. VEAB Értesítő 1982. II. Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém. 29–33.
- Kálmán Béla (1987), Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében. *MNy* 83: 461–466.
- Kálmán Béla (1991), Véletlenek sora. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), *Nyelvészetről – egyes szám első személyben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 107–112.
- Kálmán Béla (1993), Minden jótett elnyeri méltó büntetését, avagy hallgattassék meg a másik fél is. *MNy* 89: 367–368.
- Kenesei István (szerk.) (2011), *A nyelv és a nyelvek*. Hatodik, javított, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (1987), A magyar dialektológia a nyelvatlasz után: 1965–1985. *MNy* 83: 385–397.
- Kiss Jenő (szerk.) (2001), *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Markó László (főszerk.) (2002), Új magyar életrajzi lexikon. III. H–K. Magyar Könyvklub, Budapest.

NLex. = Magyar Nagylexikon. 10. kötet. Ir–Kip. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.

Papp László (1967), Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. MNyj 1: 105–108.

Péter László (főszerk.) (2000), Új magyar irodalmi lexikon. H–Ö. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sebestyén Árpád (1983), Kálmán Béla hetvenéves. MNyj 25: 5–19.

HOFFMANN ISTVÁN

Kálmán Béla és a nevek világa

1. Kálmán Béla már addig is rendkívül sokszínű tudományos pályáján 1967-ben jelent meg meghatározó módon a névtani tematika, s rögtön egy könyv – vagy ahogyan maga a szerző szerényen emlegette: könyvecske – formájában: „A nevek világa” címen közreadott munkáját (1967a) csupán néhány kisebb onomasztikai tárgyú írása előzte meg. Nem állíthatjuk, hogy a névtani tematika akkoriban fontos helyet foglalt volna el a magyar nyelvtudomány részterületei között, noha ez a diszciplína a 20. század első felében a magyar nyelvtörténészek legkedveltebb témái közé tartozott. A névtan azonban az 1940-es évek végétől – leginkább tudománypolitikai okok következtében – egy évtizedre szinte teljesen eltűnt a kutatásból, s az 50-es évek végétől, az első névtani konferencia megrendezését követően, valamint Bárczi Géza szókincstörténeti munkájának (1958) a tulajdonnevek problematikáját összefoglaló függeléke nyomán is csak lassan kezdett éledni.

Vajon mi lehetett az a körülmény, amely Kálmán Bélát arra indította, hogy a nevek világába mélyebben is beleássa magát? Úgy vélem, ennek magyarázata főképpen Kálmán Béla színes egyéniségében keresendő, amely általában is magyarázatul szolgál érdeklődésének életművében is megnyilvánuló sokféleségére. Amikor 1952-ben megpályázta a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi tanári állását, terveit arra a majd másfél évtizedes tevékenységére alapozhatta, amelyet leginkább a magyar nyelvjáráskutatás terén végzett. S hogy végül nem ezt az állást, hanem az ugyanakkor a Finnugor Tanszéken is meghirdetett professzori széket nyerte el, annak magyarázatát az addig megjelent jó néhány finnugor tárgyú tanulmánya adja. Nyelvészeti vonzalmának ez a kettőssége, finnugrisztikai és magyar nyelvészeti érdeklődése egész tudósi

és oktatói pályáján megmaradt, s ő maga ezt a legtermészetesebb dolognak tartotta, mondván jellegzetes mosolyával kísérve: „Elvégre a magyar is finnugor nyelv!”.

A két nagy tudományterület közül a magyar nyelvészeti diszciplína egyre fokozódó tematikai gazdagodást mutatott életművében. Kálmán Béla alkotói pályájára nem jellemző, hogy valamely nyelvelmélet vagy szűkebb kutatási téma mellett huzamosabban elkötelezte volna magát: a nyelvben is leginkább a szavak világa, azon belül is főképpen a különösség, az egzotikum vonzotta. Így keltette fel figyelmét a neveknek nemcsak a laikusok, de még a szakemberek számára is gyakran titokzatos, rejtélyes, néha egyenesen varázslatos világa, amelylyel a tudomány maga is azóta foglalkozik, amióta egyáltalán a nyelvet a tudós elme vizsgálja.

Kálmán Béla tudósi habitusában nemcsak a finnugrista és a magyar nyelvész forrt össze szétválaszthatatlanul, hanem a kutató és az egyetemi oktató is. Így volt ez a névtan esetében is. Ő maga így emlékezett vissza fent említett könyvének születésére: a „magyar nyelvtudomány köréből foglalkoztam nyelvtörténettel és leíró nyelvtannal is és szinte véletlenül bekerültem a névtudományba, mert a debreceni egyetemen évekig adtam elő névtudományt és az előadásaim alapján megszületett *A nevek világa* című könyvecském” (1975b: 6).

E munka az első olyan összefoglalás a magyar nyelvtudomány történetében, amely a két elsődleges tulajdonnévfajtnak, a személynévnek és a helynévnek a részletező bemutatását tűzte ki célul. A középpontban a magyar nevek állnak, de emellett – ahogyan a névrendszerek sokágú kapcsolataik révén a valóságban is összefüggnek egymással – számos más nyelv neveire is kitér a szerző. Tájékozódásában gazdag nyelvismerete éppúgy segítette, mint széleskörű olvasottsága és kiváló memóriája. A személynévek áttekintését etimológiai eredetük szerint végezte el a héber, görög, latin, germán nevektől egészen a török és arab vagy éppen a vogul és észt nevekig, s közben valóságos kultúrtörténeti körképet rajzolt az egyes korok és kultúrák névadási szokásait középpontba állítva. A magyar személynévfajta közül különösen azokkal foglalkozik részletesen, amelyek más nyelvekre kevésbé vagy egyáltalán nem jellemzőek. A helynevek között a helységnevek állnak figyelme előterében: ezek egyes típusait úgy mutatta be, hogy ennek során a magyar települések közül az ötezer főnél népesebbek megnevezései feltétlenül magyarázatot kapjanak. Ezek mellett szól a víz- és a hegynevekről, valamint a dülő és az utcanevekről is, de helyet kaptak e részben az ország- és tartománynevek, sőt még a nyelvünkben köznévként számító népköznévek magyarázatai is, mivel ez utóbbiak igen gyakran feltűnnek a helynevek elemeiként.

„A nevek világa”-t Kálmán Béla elsősorban a művelt olvasóközönségnek szánta, munkája azonban a szűkebb szaktudománynak is fontos hivatkozási alapja lett a későbbiekben. Egyik recenzense, J. Soltész Katalin éles szemmel vette

ezt észre már a mű megjelenésekor is megjegyezve, hogy „Anyagának gazdagsága, szempontjainak sokoldalúsága, áttekintésének rendszeressége és tudományos alapossága... nélkülözhetetlen kézikönyvvé teszi Kálmán Béla munkáját” (J. Soltész 1968: 120). Nem véletlen, hogy e mű valóságos könyvsikerként további három kiadást is megért (1969, 1973a, 1989a), és összességében több tízezer példány kelt el belőle. Angol nyelvű változata pedig 1978-ban jelent meg (1978a). Ez utóbbi készültének sajátos módon én magam is szem- és fültanúja lehettem, noha akkor ennek még nem voltam a tudatában. Kálmán professzor úr az akkoriban tartott finnugor alaktan óráján bármiről is kezdett el beszélni, néhány mondat után áttért valamilyen névtani probléma ismertetésére, ahonnan aztán visszakanyarodva az alaptémához rendre újabb és újabb onomasztikai körök következtek az én legnagyobb örömömre. Így aztán – noha a 70-es években már nem hirdett névtani órákat – mégis alkalmam volt egy ilyen rejtett kurzusán részt venni.

Úgy vélem, „A nevek világa”-nak is feltétlenül szerepe volt abban, hogy a magyar névkutatás negyedszázados kényszerű visszaesést követően ismét jelentős fejlődésnek indult. A munkát számos hazai egyetemen és főiskolán használták tankönyvként, így magyartanárok ezrei szereztek belőle névtani ismereteket, s Kálmán Béla munkája ezáltal közvetve-közvetlenül nagyon sokat tett a magyar névkultúra gazdagításáért is.

2. Az 1960-as években indult útjára az a tudományos program is, amely egyfajta szélesebb társadalmi összefogást is felhasználva kívánta fellendíteni a magyarországi helynévgyűjtés és -kiadás ügyét. Kálmán Béla számára ez a tevékenység azt a munkát idézte fel leginkább, amelyet mindig mint a neki legkedvesebbek közül valót emlegetett: a nyelvatlaszgyűjtés nyelvi és emberi élményekkel teli időszakát. S minthogy mindez a szavak, nevek százezreit hozta felszínre, és tárta a tudomány elé, Kálmán Béla érdeklődéssel fogadta a munka eredményeit jelző köteteket, mivel mindig nagy örömét lelte a nyelvi adatokban való bűvárkodásban. Azt, hogy a helynevek közzétételének ügyét milyen nagy figyelemmel követte, számos tanulmánya és recenziója mutatja. Zala megye 1964-ben megjelent kötetét a „Magyar Nyelvjárások”-ban ismertetve örömmel konstataálta, hogy „Ha a magyar megyék névsorában ma az utolsó helyet is foglalja el Zala megye, abban az áldozatkészségben és tudányszeretben mindenesetre első volt megyéink között, hogy elsőnek végeztetett területén rendszeres helynévgyűjtő munkát” (1966: 147). A vállalkozás leletmentő jellegét hangsúlyozva megállapította, hogy „Ez a kiadvány évszázadokra tudományos érték marad, egy része a magyar múltnak és jelennek, amely a lelkes és áldozatkész munka nélkül talán nyomtalanul elveszett volna” (i. m. 150).

Hogy Kálmán Béla tollát e sorok megfogalmazásakor nem az elragadtatottság pátozsa vezette – amely egyébként sem volt rá jellemző –, hanem a földön járó tudós realista látásmódja, az is jelzi, hogy a könyvet ismertetve emellett van

szava korának mindennapjaihoz is. Sajnálkozva állapítja meg, hogy a hivatalos névadás mennyire „megszegényítette és eltorzította” az eredeti névállományt. „Azt hiszem – mondja – Petőfi is inkább bosszankodna, mint örülne, ha megtudná, hogy a pölöskei *Gatya utca* most már az ő nevét viseli... Azt sem tudom – folytatja tovább az 1966-ban írott ismertetésében –, mi szükség volt Pusztapaati egyetlen utcáját elnevezni *Vöröshadsereg útjának*” (i. m. 148). „Még szerencse – folytatja a füstölgést –, hogy a dülők nagy része megtartotta eredeti nevét, és a Dögtemetőt, vagy Rókalikat nem nevezte el valamelyik községi tanács tag valamely nagy költőnkéről” (i. m. 149). A régi neveket, köztük a különösen a városi emberek nyelvében fontos szerepű utcaneveket „nyelvi műemlékek”-nek tartotta, és védelemre méltónak ítélte őket.

Az adatok tengerében Kálmán Béla soha nem érezte magát elveszve, hanem éppen hogy roppant élvezettel szedegette ki onnan a számára éppen fontosakat vagy csak egyszerűen kedveseket, szórakoztatókat. Sok ezer oldalnyi adatállomány az, amelyet a névtárak közül recenziókban is bemutatandónak tartott. Ismertetései élményszerűen megírt olvasmányaplókat idéznek, amelyekben indázó gondolatmenete mindig előhoz valamely éppen fontosnak tartott szempontot: hol az Árpád-kor helyneveit, hol távoli nevek analógiáit vagy éppen a névsűrűség kérdését, de emellett az írásokban szerzőjük biztos lényeglátása és határozott értékítélete is megmutatkozik.

3. Kálmán Béla egyik legtöbbet idézett tanulmánya a helynévkutatás és a szóföldrajz kapcsolatával foglalkozik. Ebben a dolgozatában arra hívja fel a figyelmet, hogy „Földrajzi neveinkben rejlő közneveinknek azért van szóföldrajzi szempontból igen nagy jelentősége, mert szövegemlékeink száma és terjedelme a XV. századig nagyon kicsi, és általában nagyon nehezen köthető helyhez. Földrajzi nevek viszont nagy bőségben állnak rendelkezésre már a X–XI. századtól kezdve, és óriási többségük földrajzilag rögzíthető” (1967b: 344). Példaképpen az ómagyar kori víznevekben előforduló vízrajzi közneveket elemzi, és mutatja be szemléletes térképeken a területi elterjedtségüket: a gyakoribb *patak*, *ér*, *fok* mellett szerepel a ritkább *örém*, *séd*, *víz*, *sár* és a még szórványosabb *jó*, *aszó*, *ügy* stb. Az újabb kori névanyagból éppen Zala megye példáján szemlélteti e vizsgálati mód lehetőségeit, amelyet azóta többen is alkalmaztak a nevek különböző elemeire vonatkozóan régebbi és újabb kori névanyagon is (Tóth 1997, 1998, Reszegi 2011, Györffy 2011), ám ettől függetlenül megállapítható, hogy az általa felvetett probléma ma sincs még teljesen kimerítve.

Kálmán Béla tanulmányban foglalta össze a helynevekben végbemenő „nem szabályos” változásokat, amelyeket a szabálytalan hangváltozások (*Szikszo* < *szék* + *aszó*), a névelőelhagyás (*Madéfalva* < *Amadéfalva*), a toldalék téves elvonása (*Pentele* < *Pentelén*) és a dolgozat központi témáját képező népetimológia képvisel (1967c). A népetimológiával keletkezett nevek között olyan „hát-

borzongató” példákat mutat be, mint a Szilágy megyei *Vérvölgy* neve (amely egykor *Üver-völgy*, azaz ’kiszáradt völgy’ volt) vagy a bihari *Vércsorog*, amely a 19. században még *Vircsalog*-nak hangzott (i. m. 11). Később az erdélyi *Lúdvég* település nevének önálló írást is szentelt, igazolva, hogy az nem a libára utal, hanem a német eredetű *Ludvig* személynévből származik (1981b). Népetimológiai jelenségeket az amerikai magyarok által használt helynevekben is felfedezett – ilyen tárgyú írásai egyéves USA-beli Ford-ösztöndíjas tanulmányútjának eredményeit mutatják be (1970a, 1970b) –, egy amerikai kisváros *McKeesport* [mækki:sport] nevéből az ottani magyarok ajkán például *Mikispart* lett (1970a: 44).

Kálmán Bélának kiváló érzéke volt ahhoz, hogy előadásaiban a tudományos problémákat az élet mindennapjaiból vett példákon, leginkább saját személyes élményein keresztül szemléltesse. A helynevek téves értelmezésének példaként mesélte így el a vele egykor sorozáson megesett történetet. Eszerint a sorozó őrmester „Hol született?” kérdésére azt válaszolta, hogy „Lakompakon.” Mire az őrmester: „Nem azt kérdeztem, hol lakik, hanem azt, hogy hol született!” Erre ő csak megismételni tudta az előző válaszát, mivel valóban ez a kis nyugat-magyarországi település, *Lakompak* (ma: Lackenbach, Ausztria) volt a szülőfaluja. Mondani sem kell, hogy az őrmestert ez a válasz sem nyugtatta meg, s Kálmán Béla még nagyobb, itt nem idézhető letolást kapott tőle.

A névtannak az a területe, amely a helynevek használatának szocioonomasztikai körülményeivel foglalkozik, éppen csak néhány évtizede jelent meg a kutatásokban. Kálmán Béla már jóval e tudományterület formálódását megelőzően is érintett idevágó kérdéseket munkáiban. Egyik írásában az Árpád-kori településnevek keletkezésének körülményeit boncolgatta (1978b), egy másik dolgozatában pedig arra tett javaslatot, hogy a személynévek mintájára a helynevek körében is alkalmazzák a kutatók a hivatalos név és az említőnév terminusokat, annak megfelelően, ahogyan a névhasználók a különféle beszédhelyzetekben sok esetben más-más alakjukban használják az egyes helyneveket (1981a).

Néhány közleményében Kálmán Béla arra is vállalkozott, hogy névtani forrásanyagot tegyen közzé. A 18–19. századból való egyházlátogatási jegyzőkönyveknek, az ún. canonica visitatio-knak mint forrástípusnak a jelentőségéről külön dolgozatban is megemlékezett (1993). A székesfehérvári és a veszprémi püspökség levéltárában tanulmányozott jegyzőkönyvek anyagából a Buda környéki és a Fejér megyei helyneveket önálló közleményekben adta közre (1979a, 1980), gazdagítva ezzel az akkoriban még igencsak hézagosan adatolt időszak forrásait. A térség településnév-anyagából külön elemezte a párhuzamos helységneveket, amelyek átvétel, fordítás vagy új név adása útján jöttek létre az egymásra települő különböző nyelvű lakosság érintkezéséből adódóan (1986, 1989b).

E névkincs egy részét önálló helynévfejtésekben is feldolgozta: magyarázta a Fejér megyei *Bicske* és *Előszállás* (1973b), valamint *Kabosd* és *Sismánd* (1974) nevét. Biharból a *Furta*, *Váncsod* és *Egyek* (1965), valamint a *Lomb* (1974) tele-

pülésneveket etimologizálta, mindegyiket személynévi előzményre visszavezetve. Szellemesen világította meg a Balaton partján fekvő *Aliga* nevét, amelynek hangsorából – úgy, ahogyan az iszkaszentgyörgyi *Somosma* szőlőhegy egykori *Somos-mál* alakjából is – elmaradt a szóvégi *l* hang, leginkább a helyragos alakokban való zárt szótagi előfordulás következtében. Így a szerző az *Aliga* településnevet az *Aligáll* típusú csárdanevekkel hozta összefüggésbe (1976a). A tudománytalan név- és nyelvrokonítást bírálta a „Sumer-magyarológia a névtanban” című írásában, amelyben egy kanadai magyar szerző névegyeztetési módszerét tűzte tollhegyre, akinek eljárását tovább víve, kitágítva indiai, angol, norvég, pápuaföldi és még további példákat javasol magyar helynevekkel való összevetésre. „Micsoda szédítő távlatok!” – zárja ironikus felkiáltással írását (1983: 170).

4. A személynévajták közül Kálmán Béla legtöbbet a családnemekkel foglalkozott. A magyar családnemek olyan korban, a 14–16. században keletkeztek, amikor bőségesen adatolhatóan, és szinte „in statu nascendi” állapotukban ragadhatók meg a nyelvemlékekben (1975a: 456). A családnemek kialakulásának időszakából Kálmán Béla részletes elemzésnek vetette alá a debreceni történész professzortársa, Szabó István által kiadott 1522. évi délvidéki dézsmalajstrom neveit (1961b). Több típusukat részletesebben is elemezte: egyik írásában például a helynevekkel azonos alakú családnemekről írt, tőle kissé szokatlan módon némileg vitázva egy különben általa is sokra becsült kollégájával. Ennek megfelelően az egész írásából áradó jobbító szándékát szükségesnek tartotta egy záró mondatban is megfogalmazni: „Remélem – írja –, hogy megjegyzéseimmel nem gátolom, hanem segítem további munkájában” (1975a: 456). A családnemek és a helynevek kapcsolatát nemcsak alaki vonatkozásban tárgyalta, hanem keletkezési körülményeiket is gondosan körüljárta, a kérdéses történelmi kor viszonyai közé helyezve a jelenséget. A család- vagy ahogyan ő szívesebben nevezte, a vezetéknevek kialakulásában Kálmán Béla egyébként nemcsak a belső történeti és nyelvi körülmények hatását hangsúlyozta, hanem kiemelte azt is, hogy e névfajta kialakulásában az európai kulturális hagyományok és minták is szerepet játszottak, amelyek leginkább délnyugati–nyugati irányból érték el a magyarságot (1961a, 1979b).

Névtani tanulmányaiban is megmutatkozik a tudományról vallott azon felfogása, amelyről egy vele készített interjúban beszélt: „tanítványaimnak is mindig azt igyekeztem megmagyarázni – mondta –, hogy a lelkiismeretes részletmunka mellett sose feledjék el azt, hogy a nagyobb összefüggésekre gondoljanak, hogy meglássák azt, hogy a tudomány egyes ágai egymás között és a különböző tudományágak is mennyire szervesen összekapcsolódnak az életben” (1975b: 6). Debrecen keresztnévadási szokásainak alakulását egyébként annak alapján mutatta be, hogy két tanítványával szakdolgozatban tárta fel a témát. A tanul-

mányban aztán jelezte, hogy az adatok a diplomamunkákból valók, s „a megszövegezés Kálmán Béla munkája” (1967d: 91).

Önálló személynév-etimológiát tudomásom szerint csak egyet közölt: éppen a vitatott eredetű *Béla* nevet magyarázta meg mint belső nyelvi fejleményt (1961c). Saját teljes nevét szívesen emlegette a névfajták félreértésre is okot adó keveredésének példájaként. Történt egyszer, hogy az 1950-es években egy zord téli napon érkezett nyelvatlaszgyűjtő munkára egy kis palóc falu vasútállomására kedves kollégájával s egyben földijével, Imre Samuval. Ott, a falucskától távoli állomáson a helybéli tanácselnöktől a fogadásukra kirendelt parasztember várta őket lovas szánnal. A két gyűjtő vastag takarókba burkolózva helyezkedett el a szánon, s várta, hogy elinduljanak a faluba. De az atyafi csak nem akart a lovak közé csapni. Kis idő múltán bátortalanul megkérdezték, hogy mire várnak még, mi a késlekedés oka. Jött is azonnal a válasz: „Hát még csak ketten vannak itt az elvtársak, nekem meg azt mondták a községházán, hogy négyen fognak érkezni: Kálmán, Béla, Imre meg Samu. Úgyhogy várjunk csak nyugodtan tovább!”.

5. Egy centenáriumi megemlékezésen tartott előadásban talán kicsit szokatlan, hogy több, magától Kálmán Bélától hallott vidám, anekdotikus történetet is felidéztem. Nem véletlenül tettem ezt, hiszen Kálmán Béla személyiségének oly jellemző vonása volt a komolyság és a jó kedély, a derű harmonikus egysége. Tanítványaként ez a jellemvonása mindig nagy hatással volt rám. De mélyen megmaradt bennem a tudomány demokratizmusába vetett hite is, amely szerint a tekintélynél, a mások véleménye tiszteleténél és elfogadásánál is fontosabb a tudományos igazság ereje.

Kálmán Béla tekintete ma a szobám falán lévő arcképéről néz le rám nap mint nap a Pápay Józsefével, Csűry Bálintéval és Papp Istvánéval együtt. Jó érezni, felemelő dolog átélni azt, hogy tovább vihetjük mindazt, amit ők elkezdtek, s oly magas szinten műveltek. De nagy a terhe is annak, hogy jól sáfárkodjunk azzal a gazdag örökséggel, amit elődeink ránk hagytak.

Irodalom

- Bárczi Géza (1958), A tulajdonnevek In: Bárczi Géza, A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. 122–162.
- Györffy Erzsébet (2011), Korai ómagyar kori folyóvíznevek. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 85–104.
- Kálmán Béla (1961a), Unkarilaisten sukunimien synty. *Vir* 65: 294–304.
- Kálmán Béla (1961b), XVI. századi jobbágyszeveinkhez. *MNyj* 7: 23–42.
- Kálmán Béla (1961c), Béla. *MNyj* 57: 86–88.
- Kálmán Béla (1965), Egyek. Furta. Váncsod. *MNyj* 61: 343–345.

- Kálmán Béla (1966), Zala megye földrajzi nevei. MNyj 12: 147–150.
- Kálmán Béla (1967a), A nevek világa. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1967b), Helynévkutatás és szóföldrajz. NytudÉrt 58: 344–350.
- Kálmán Béla (1967c), A népetimológia helységneveinkben. Nyr 91: 1–11.
- Kálmán Béla (1967d), Debreceni keresztnévek a XVIII–XX. században. MNyj 12: 91–104.
- Kálmán Béla (1969), A nevek világa. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1970a), Amerikai magyar helynevek. NytudÉrt 70: 42–45.
- Kálmán Béla (1970b), Az Egyesült Államok államneveinek kiejtése. Nyr 94: 44–46.
- Kálmán Béla (1973a), A nevek világa. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1973b), Bicske. Előszállás. MNy 69: 478–479.
- Kálmán Béla (1974), Kabosd. Lomb. Sismánd. MNy 70: 205–206.
- Kálmán Béla (1975a), Pusztá helynevek családnévként. MNy 71: 453–456.
- Kálmán Béla (1975b), Kálmán Béla vallomása pályájáról. In: Kálmán Béla (1913–1997). Magyar Nyelvész Pályaképek és Önvallomások 26. ELTE, Budapest. 1999. 5–6.
- Kálmán Béla (1976), Aliga. Somosma. MNy 72: 215–216.
- Kálmán Béla (1978a), The World of Names. A Study in Hungarian Onomatology. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1978b), Hogyan keletkeztek a helységnevek? NyIÖK 30: 171–174.
- Kálmán Béla (1979a), Buda vidéki helynevek a 18–19. századból. MNyj 22: 51–70.
- Kálmán Béla (1979b), Vezetéknévek és történelem. Névtani Értesítő 1: 9–13.
- Kálmán Béla (1980), Fejér megyei helynevek a 18–19. századból. MNyj 23: 58–95.
- Kálmán Béla (1981a), Hivatalos név, szólítónév, említőnév. MNyTK 160: 119–120.
- Kálmán Béla (1981b), Madárnévi eredetű helységnév-e a Lúdvég? Névtani Értesítő 6: 47–48.
- Kálmán Béla (1983), Sumer–magyarológia a névtanban. Névtani Értesítő 8: 167–170.
- Kálmán Béla (1986), Átvétel, fordítás, új név. Névtani Értesítő 11: 48–53.
- Kálmán Béla (1989a), A nevek világa. 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
- Kálmán Béla (1989b), Párhuzamos helységnevek. MNyTK 183: 120–123.
- Kálmán Béla (1993), „Canonica Visitatio”-k mint névtani források. Névtani Értesítő 15: 166–167.
- Reszegi Katalin (2011), Hegynevek a középkori Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 115–120.
- J. Soltész Katalin (1968), Kálmán Béla: A nevek világa. Ismertetés. Nyr 92: 120–123.
- Tóth Valéria (1997), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. MNyTK 209: 262–265.
- Tóth Valéria (1998), Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. MNyj 35: 121–134.

KERESZTES LÁSZLÓ

Kálmán Béla, a tanár

Kálmán Béla tanári portréjának megrajzolásában három fő szakaszt különítek el: 1) a pályakezdést gimnáziumi tanári, 2) egyetemi tanári tevékenységét, amikor – nagyrészt – tanárom volt, majd 3) tanszékvezetői–munkatársi kapcsolatunkat.

1. A pályakezdés (1938–). Kálmán Béla 1938-ban szerzett gimnáziumi tanári diplomát. Első munkahelye Budapesten volt, majd – a Felvidék visszatérése után – Érsekújvárra került. Itt kollégája lett Sulán Bélának, tanítványai között volt Décsy Gyula, aki gimnáziumi éveire így emlékezett vissza: „1938. november 2. (az első bécsi döntés) után minden magyar lett Újvárott, a gimnáziumban is. A szlovák és cseh érzelmű tanárok elmentek Csehországba vagy északra, helyükbe magyarországiak jöttek. Köztük volt Kálmán Béla, fiatalon és frissen az Eötvös Kollégiumból s a lovas tartalékos honvéd tüzértiszti iskolából. Honvédségi rangja úgy derült ki, hogy Kálmán Béla december 4-én (Szent Borbála, a tüzérek védőszentjének napján) mindig tüzértiszti (hadnagyi) egyenruhában jelent meg óráin, lovagló csizmával a lábán. Talán sarkantyú is volt rajta, de erre nem emlékszem pontosan. Az egyenruha nagyon tetszett a lányoknak...” (Décsy 2009: 52). Korábban még a következőket írta: „In Érsekújvár heiratete er die Studienrätin Gabriella Farkas, die Tochter eines angesehenen höheren Beamten der Stadt” (Décsy 1993: 91). Tanári pályája a háború miatt megghiúsult. 1943-ban behívták, hadifogságba esett...

2. Az egyetemi katedra (1952–). Hazatérvén jó néhány év múlva 1952 őszén ki-nevezték professzornak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékére. Az egyetemi doktori fokozata és addigi tudományos munkássága alapján kapott kandidátusi címet, és lett mai szemmel fiatalon professzor. Ez a tény részben kárpótolhatta őt a hadifogságban töltött évekért.

Magam 1959-ben kerültem a KLTE magyar–latin szakára. Kálmán Béla neve ismert volt már előttem az akkori középiskolai magyar nyelvtankönyv révén. Elővéve leckeönyvemet a bejegyzések alapján próbálom felidézni a tudós tanár alakját.

Az I. évben kellett a magyar szakosoknak felvenni egy rokon nyelvet. Akkoriban semmivel sem volt több információ a finnekről és a finnugor rokonságról, mint akármelyik másik évfolyamtársamnak. Finn és vogul közül lehetett választani, s minthogy a finnekről azért többet hallottunk, az évfolyam nagy része a finn mellett döntött, így barátaimmal együtt én is. Vogulra csak hárman

jelentkeztek. [A vogul rokonokról középiskolai történelemtanárunk ugyan mesélt – mint később kiderült – Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” című monográfiája alapján, és illusztrálta is a nyelvrokonságot egy iskolai tankönyv címével, amelyet fel is írt a táblára: *Vet amp talet hul* ’öt eb halat húz’.] Egyik tanárunk ezért újra bejött, és Kálmán Béla professzor vogul kurzusára úgy toborzott további hallgatókat, hogy felmutatta Papp István „Finn nyelvkönyv” című kötetét, továbbá Kálmán Béla Manysi nyelvkönyvét (1955). A finn nyelvi stúdiumok abszolválása után a II. évben néhány elszánt (mazochista hajlamú?) hallgató között ajánlott tárgyként felvettem a vogult is. [Ekkor rövidesen kiderült, hogy a középiskolában elsajátított vogul könyv címe osztják volt! Rádásul a *hul* jelentése nem ’húz’ volt, hanem ’hal’, a *talet* pedig nem ’halat’, hanem ’visz, húz’.]

A II. évben professzor úr finnugor összehasonlító nyelvészetet adott elő Sz. Kispál Magdolna egyetemi jegyzete alapján, amely már akkor is elavultnak számított. A fokváltakozás-elmélet revideálásra szorult, bár a finnek még az 1962–1963. tanévben is csak „szörmentén” fejezték ki kételyeiket a nagy tekintélyű E. N. Setälä nézeteiről, de ennek nyomatékosítására mindig hozzátették: *p a i t s i K e t t u n e n*, azaz Kettunen kivételével...

Az őszi félévben így megkezdtem vogul (manysi) nyelvi tanulmányaimat Kálmán Béla kis kresztomátiája alapján. A kresztomátia még a professzor Leningrádba tett „napkeleti útja” előtt készült, de az órákon már sokat hallottunk vogul informátorairól: M. P. Vahruševáról, E. I. Rombandeeváról, s nem utolsósorban Juvan Šestarov költészetéről, valamint L. T. Kostinről, aki szó szerint adta elő a Munkácsi által is feljegyzett esküéneket. (Később derült ki, hogy ő lett volna családjának a kijelölt „fősámán”-ja.) Gyűjtőútján készült hangfelvételeit recsegő és igen rossz minőségű hangszalagokról hallgattuk. Professzor úrnak élete során sajnos sohasem volt alkalma Vogulföldön végezni helyszíni gyűjtést... Néhányunkat azonnal bevont a tervezett vogul nyelvjárási szótár munkálataiba. A szóanyagot még Munkácsi Bernát gyűjtötte csaknem egy évszázaddal korábban. Akkor még nem sejtettük, hogy – legalábbis én – egy negyed századra köteleztem el magamat. Munkácsi (1901) munkájából kezdtük cédulákra kiírni a vogul nyelvi példákat. A díjazás emlékezetem szerint 10 fillér/cédula volt. Akkoriban jó zsebpénznek számított...

A II. év tavaszi féléve az alapvizsga ideje volt. Folytattuk a vogult, s egyúttal finnugor nyelvészet keretében hallgattunk Zsirai alapján a finnugor népekről. Tankönyvül egy kicsi jegyzet szolgált (Zsirai 1952). Ugyanebben a félévben volt egy előadás a magyar szókészletről Bárczi (1958) alapján. Nem volt nehéz jegyzetelni, hiszen hamar rájöttünk, hogy a professzor az említett tankönyvet vette alapul. A pad alatt kinyitva ceruzával szépen aláhúztuk azokat a passzusokat és példákat, amelyeket az előadó személyes megjegyzéseivel ellátva hozott föl. Eből később azt a következtetést vontam le, hogy nem kell feltétlenül mindent új-

rakezdeni, és egy előadónak nem szégyen egy-egy jó kézikönyvet felhasználni. Volt még egy szenzációs szemináriumunk a magyar nyelvemlékekről Szabó Dénes (1959) alapján.

Aztán következett a rémséges I. szigorlat: magyar irodalomból Bán Imre, nyelvészetből Kálmán Béla volt a vizsgáztató. Egy dologra emlékszem: a professzor a finnugor népek elnevezéséről és létszámáról érdeklődött. Én elmondtam, amit a „kis” Zsirairól (Zsirai 1952) megtanultam. Mondtam egy számot, professzor úr mosolyogva mindenütt korrigálta. Meg voltam győződve, hogy kirúg. Később tudtam meg tőle, hogy akkortájt hozták nyilvánosságra az 1959-es népszámlálás adatait, amelyek Zsirainál persze nem lehettek meg. Megúsztam. Akkor és a későbbiekben is arra volt kíváncsi, mit tud a hallgató, és nem arra, hogy mit nem.

A III. év őszén Kálmán Béla tanácsára leadtam a latin szakot, hogy több időm legyen nyelvészeti, s ezen belül finnugor nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozni. Tavasszal a vogul szókincs eredetéről hallgattunk nála előadást. 1961-ben jelent meg ugyanis nagy monográfiája a vogul nyelv orosz jövevényszavairól; főként ezekre a kérdésekre koncentrált, majd Steinitz kutatásait ismertette az obi-ugor nyelvek szamojéd jövevényszavairól. Otthoni olvasmányának adta föl a tatár jövevényszavak kérdését Artturi Kannisto (1925) alapján. A zürjén jövevényszavak kapcsán Y. H. Toivonen (1956) tanulmányába kellett belenézni, amelyben ugyan az osztják nyelvet dolgozta föl, de mindig utalt a vogul megfelelőkre is. Az „öreget” nem hatotta meg, amikor bevallottuk, hogy sohasem tanultunk németül. De elkezdünk...

Egy finnugor nyelvészeti szakszeminárium keretében indította el szakdolgozatom adatgyűjtését és feldolgozását a beszélést és gondolkodást jelentő szavakról a vogul népköltészetben. Kéthetenként számoltam be a munka állásáról, ill. folyásáról.

A IV. évfolyamot, az 1962–1963. tanévet Finnországban tölthettem. Tanárain (Papp István, A. Kövesi Magda és Kálmán Béla) jó ajánlólevelet adtak azaz, hogy adjam át üdvözlőüket finn kollégáiknak. Professzor úr felhívta a figyelmemet, hogy keressem meg Matti Liimolát, akitől ténylegesen sok hasznos tanácsot kaptam szakdolgozatomhoz. Arra is buzdított, hogy vegyek föl minél több finnugor nyelvet, és ha lehetőségem lesz, tanuljak mordvinul, ez ugyanis – Klemm Antal és Juhász Jenő halála után – „hiánycikk” volt a magyarországi finnugrisztikában. Nagyon imponáló volt, hogy említett debreceni tanárainak milyen tekintélyük volt a finneknél. Minden – akkor még élő klasszikus – kedvező fogadtatásban részesített tanárain üdvözlétének átadása után. Ez jó útra valónak bizonyult egész tudományos pályámon. A finn kollégák pártfogó támogatásának és baráti viszonyulásának egyértelműen pozitív hozadéka volt számomra. Érzésem szerint jól ki tudtam használni ezt az évet: a mordvin mellé fel-

vettem a votjákat és a lappot is, megismerkedtem a finn nyelvjárásokkal és a beszélt nyelvvel, a balti finn nyelvekkel, valamint a finn nyelv történetével is.

Hazatérve magyarból ötödéves lettem, s mellé felvettem az akkor induló finnugor C-szakot. Ekkor professzorom utazott egy évre Finnországba, így most már további közvetlen szakmai segítség nélkül írhattam meg diplomamunkámat, amelyet maximális érdemjeggyel értékelt.

Az államvizsgával és a diplomaszerzéssel egy időben nyílt lehetőség a debreceni tanszék bővítésére. Az állásra lett volna egy, a minisztérium által támogatott – inkább önjelölt – „pályázó”. Professzor úr Finnországból határozta el, hogy én legyek a tanszék gyakornoka. Júliusban jelentkeztem nála munkára. Azt mondta, hogy menjek el szabadságra...

1964 őszétől már levelezőként folytattam/folytattuk finnugrisztikai tanulmányainkat. Ettől fogva már csak arra kellett ügyelni, nehogy saját magamnak kelljen órákat tartanom. Két féléven át hallgattunk finnugor összehasonlító hangtant Collinder (1960) alapján. Hárman jártunk az előadásra. Professzor úr – most már végleg elszakadva a Setälä-féle fokváltakozás-elmélettől – alaposan végigvette a hangmegfeleléseket. Minthogy a tanszék mindig helyhiánnyal küszködött, a szobájában tartotta az előadásokat. Nagyon bravúros volt az a produkció, amelynek során tábla nélkül ismertette a kérdéseket. Szükség törvényt bont...

Kálmán Béla voltaképpen jobban tudott észtil, ezt műfordításai is bizonyítják. Észtil nyelvet is tanított két féléven át Lavotha (1960) alapján. Ezt követte finnugrisztikából a II. szigorlat (szakvizsga).

A III. évfolyam őszét „levezetésként” a finnugor alak- és mondattan zárta. Az utóbbit Collinder fenti műve és Fokos-Fuchs (1962) munkája alapján adta le.

Minthogy kisdoktorimban a vogul mellé az osztják megfelelőket is fel kívántam venni, tartott osztják nyelvet Steinitz (1942) kresztomátiájának segítségével. Meg kell őszintén vallanom, hogy az osztják nem volt maradandó emlék nekem, sem ennek, sem a professzor utóda óráinak alapján!

Az utolsó, államvizsga előtti tavaszi félév már a kisdoktori véglegesítése és megvédése jegyében telt. Hajdanán is úgy járta, hogy sokan az abszolutórium után előbb doktoráltak, és utána szereztek tanári diplomát.

1966-ban az államvizsga (finnugor összehasonlító nyelvészet, a finnugor népek irodalma és finnugor nyelvek) már igazán a „vigalom” jegyében zajlott.

3. Főnök és munkatárs (1964–1984). Kálmán professzor a diplomaszerzés után megszűnt a tanárom lenni. Hivatalosan így volt, de barátilag, munkatársként tovább is lehetett tanulni tőle. Fokozatosan rám bízta az összes finnugor tárgyat, amelyet a későbbi magyar és finnugor szakosoknak kellett tanulni, ez arra készítetett, hogy alaposan felkészüljek az összes tantárgyból. Kezdő tanár koromban mindössze egyszer jött be „hospitálni” egy-egy finn, ill. vogul gyakorlati órámra. Néhány megjegyzést tett, de úgy látszik, hogy ezek alapján megbízott tudásom-

ban és módszereimben. Ettől kezdve inkább a publikációkra koncentrált. Kiosztotta az ismertetendő munkákat; első és későbbi munkáimat mindig készséggel és figyelmesen átolvasta. Sohasem sürgetett, szigorúan nem kritizált.

Hallatlan munkabírása volt, de mindig volt ideje arra is, hogy elbeszélgesse a kollégákkal. Sok sztorija volt. Lassan, szinte lélegzetvétel nélkül mesélte őket. Így fordulhatott elő, hogy egy szombat délelőtt udvariasan nem tudtam megszakitani az anekdotázást, és lekéstem azt a vonatot, amellyel az eljegyzésemre utaztam volna... Szívesen látott vendég volt a tanítványok körében az intézeti rendezvényeken.

Kálmán Béla mellett munkatempót lehetett tanulni. A pontosságot is nagyon fontosnak tartotta: arra tanított, hogy a hivatkozásokat és megállapításokat mindig vissza lehessen keresni, és hogy a saját kutatási eredmények megjelölését nem kell szégyellni, de el kell különíteni mások véleményétől. A bevált, jó szakirodalmat és kézikönyveket nem kell feltétlenül újakra cserélni. A kompendiumok helyett szakcikket és a monográfiák olvasására buzdított; ebből lehetett megtanulni a tudományos munka műhelytitkait. Szívügyének tekintette a nyelvészet eredményeinek népszerűsítését. Fontos volt, hogy hagyta a munkatársakat önállóan dolgozni.

Az egyetemi munka nem csupán az oktatásból és vizsgáztatásból áll. Mellette kell tudományos munkát is végezni. Nagyobb terhet jelent azonban a tanszéki adminisztráció. Professzor úr szép lassan átengedte nekem a gyakorlati tanszékvezetés kétes dicsőségét. Ezt én „Lacikérem”-adminisztrációnak szoktam nevezni. Jöttek innen-onnan leiratok (rektor, dékán, minisztérium). Egyre inkább rám bízta ezek megválaszolását. Bevezetett a hivatalos levelezés stílusába, úgyhogy rövidesen változtatás nélkül minden fogalmazványomat aláírta. Együttműködésünk zökkenőmentes lett ebből a szempontból. Különben rengeteget utazott: tagja volt számos bizottságnak, bírálója kandidátusi és doktori értekezéseknek; elnöke a Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának. Külföldi egyetemeken is szívesen látták. Minthogy jól sikerült a munkamegosztást megszerveznünk, hol ő, hol én töltöttünk hosszabb időt távol a tanszéktől. Az ügyintézés, az oktatás és a tudományos termelés szép lassan folyt. Ilyenkor váltottunk egy-egy rövid levelet is.

Ennek ellenére nem sikerült sohasem közelebbi, baráti viszonyba kerülnünk. Nagyon ritkán vitt föl Pestre, például kandidátusi vagy doktori vitákon nem nagyon vettem részt, pedig ezekből sokat tanulhattam volna, s az önbizalmam is megerősödött volna. Noha hosszú évekig volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának elnöke, de sohasem jutott eszébe, hogy fölkérjen egy előadásra. A legnagyobb munkája a vogul szótár volt (Munkácsi – Kálmán 1986), amelynek munkálataiban többedmagammal (Kiss Antal, A. Molnár Ferenc, Kocsány Piroska, A. Kövesi Magda társaságában) az adatgyűjtéstől kezdve részt vettem, két betű nyers kéziratát is megírtam, korrektúráztam a kéziratot

csaknem a szótár megjelenéséig. A tőle kapott szótárat így dedikálta: „Barátsággal és köszönettel az együttműködésért.”

Összességében kellemes emlékeim maradtak róla. Az akkori három debreceni vezető oktató, Papp István, A. Kövesi Magda és Kálmán Béla jól kiegészítette egymást. Tanítványai között Sebestyén Árpád, Nyirkos István és Jakab László említendők. Örök rejtély marad: miért nem tegezett le soha bennünket, első finn-ugor szakos tanítványait. Horribile dictu: egyszer levélben udvariasan ezt kérdezte tőlem: „Mikor t e t s z i k nyáron hazajönni?”.

A tudós professzor 1997. augusztus 22-én hunyt el Budapesten, de a debreceni köztemető díszsírhelyén nyugszik, amelyet városának díszpolgáraként érdemelt ki. A síremléket menyee, Lóránt Zsuzsa szobrászművész tervezte; ugyanígy az ő munkája a DAB-székházban található fejszobra is.

Olybá tűnik, hogy a jubiléum helyett inkább magamról szóltam. A tanár viszont tanítványaiban él tovább, bennük ölt testet. A tanítványok munkája révén a tanár is megismerszik. Az akadémikus professzor centenáriuma tanítványai és munkatársai tisztelettel emlékezünk kedves alakjára, és szeretettel zárjuk szívünkbe azt a képet, amely bennünk a tanórákon, az intézeti rendezvényeken és a baráti beszélgetések során kialakult róla.

Irodalom

- Bárczi Géza (1958), A magyar szókincs eredete. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Décsy, Gyula (1993), Lebenslauf von Professor Béla Kálmán. In: Kiss, Antal, Béla Kálmán Bibliographie 1934–1992. Eurolingua, Bloomington, Indiana. 1993. 91–100.
- Décsy Gyula (2009), Predesztinált, prediszonált – csak nem tudják. In: Kontra M. és Bakró-Nagy M. (szerk.), Nyelvészetről – egyes szám első személyben II. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged. 49–60.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1962), Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft. Ural-Altaische Bibliothek 11. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Kálmán Béla (1938), Obi-ugor állatnevek. MNyTK 43. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kálmán Béla (1951), A mai magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1955), Manysi nyelvkönyv. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1966, 1971, 1974, 1977, 1989), Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Kálmán Béla (1952), *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. III. kötet. Második rész.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = VNGy 3/2.
- Kálmán Béla (1963), *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV. kötet. Második rész.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = VNGy 4/2.
- Kálmán Béla (1955, 1963), *Manysi nyelvkönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1963, 1976, 1989), *Chrestomathia Vogulica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1965, 1989), *Vogul Chrestomathy.* Indiana University Publications 46. Mouton and Co., Bloomington – The Hague.
- Kálmán, Béla (1961), *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1967, 1969, 1973, 1989), *A nevek világa.* Gondolat Kiadó / Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1978), *The World of Names.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1980), *Leszállt a medve az égből.* Európa, Budapest.
- Kálmán Béla (198), *Munkácsi Bernát. A múlt magyar tudósai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1984), *Szövegtan és tipológia. Értekezések és emlékezések.* Akadémiai székfoglaló, 1983. február 21.
- Kannisto, Artturi (1925), *Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen.* FUF 17: 1–264.
- Keresztes, László (1994) *Zum 80. Geburtstag von Béla Kálmán.* FUD 3: 149–150.
- Kiss, Antal (1993), *Béla Kálmán Bibliographie 1934–1992.* Eurolingua, Eurasian Linguistic Association, Bloomington, Indiana.
- Lavotha Ödön (1960), *Észt nyelvkönyv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1901), *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt von B. M., geordnet, bearbeitet und herasugegeben von B. K.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp István (1957), *Finn nyelvkönyv. Tanuljunk nyelveket!* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sebestyén Árpád (1983), *Kálmán Béla hetvenéves.* MNy 25: 5–26.
- Steinitz, Wolfgang (1942), *Ostjakische Chrestomathie mit grammatikalischen Abriß und Wörterverzeichnis.* Ungarisches Institut an der Universität Stockholm – Finnisch-Ugrisches Seminar an der Universität Uppsala, Stockholm – Uppsala.
- Szabó Dénes (1959), *A magyar nyelvemlékek. Második, bővített kiadás.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Toivonen, Y. H. (1956), *Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen.* FUF 32: 1–169.
- Zsirai Miklós (1937), *Finnugor rokonságunk.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Zsirai Miklós (1952), *Az uráli népek ismertetése. A finnugorság című jegyzetének felhasználásával készítette Erdődi József.* Tankönyvkiadó, Budapest.

BERECZKI GÁBOR EMLÉKÜLÉS

Főszerkesztői bevezető

A hazai nyelvészet hagyománya, hogy tudományterületünk neves képviselőinek jubileuma alkalmából tudományos emléküléseket szervezünk a Magyar Tudományos Akadémián. Legutóbb 2013. április 26-án volt ilyen esemény, amikor is Bereczki Gábor (1928–2012) születésének 85. évfordulóján életműve ismerői méltatták és áttekintették e kitűnő szakember tevékenységét. A folyóiratunknak leadott előadások szövegét itt tesszük közzé.

Honti László

CSEPREGI MÁRTA

Megnyitó beszéd

Austatud Härra Suursaadik, Arvoisa Suurlähettiläs, Tisztelt Dékánhelyettes Úr, Kedves Mai, Hölgyeim és Uraim, Kedves Vendégeink!

Szeretettel köszöntök mindenkit a Finnugor Tanszék nevében, előadókat és hallgatókat egyaránt. Azért vagyunk itt, hogy megemlékezzünk Bereczki Gábor tanár úr születésének 85. évfordulójáról, és az előadók segítségével összerakjuk annak a sokrétű, páratlanul gazdag munkásságnak a mozaikjait, melynek elemei szervesen összefüggenek, egymásra épülnek. Biztos vagyok benne, hogy az itt jelenlévők mindegyike őrzi Bereczki Gáborral, a tudóssal, az egyetemi oktatóval, a kollégával, barátával, a műfordítóval, a mindenütt otthon lévő vándorral, két haza hű fiával kapcsolatos emlékeket. A ma elhangzó előadások ezekből villantanak fel néhányat, tudván tudva, hogy egy egynapos emlékkonferencián lehetetlen kimeríteni ezt a témát. Viszont, ha jól sikerül ez a konferencia, akár hagyományteremtő is lehet.

Bereczki Gábor hirtelen halála után könyvtárát családja az ELTE Finnugor Tanszékének ajándékozta. A könyvek nagy része Észtországban volt, ezeket az Észt Nagykövetség segítségével sikerült hazaszállítani, amit ezúton is köszönünk. A könyveket abban a szobában helyeztük el, mely a Tanár úr munkaszobája volt az utóbbi tíz évben. Ezt a szobát az ELTE BTK Kari Tanácsának döntése értelmében mostantól fogva Bereczki Gábor kutatószobának fogjuk hívni. A kutatószoba ünnepélyes avatása az előadások közti déli szünetben lesz, ahol Bereczki András mond beszédet.

A Magyar–Észt Társaság, melynek Bereczki Gábor tizennyolc éven keresztül elnöke volt, megjelentetett egy kétnyelvű emlékfüzetet, mely a Tanár úr búcsúztatóján elhangzott emlékbeszédeket és az észti sajtóban megjelent nekrológokat tartalmazza magyar és észti nyelven, valamint Bereczki Gábor teljes publikációs jegyzékét (Bereczki A. – Bereczki U. 2013). Ezt a kiadványt a konferencia végén minden résztvevő kézhez kapja.

Az előadások után tanszékünk oktatói és hallgatói előadásában többnyelvű irodalmi összeállítást hallgathatunk meg, „A létezés vigasza” címmel. A műsort Bereczki Gábor műfordításainak felhasználásával Tatyjana Jefremova mari lektor szerkesztette.

Öt évvel ezelőtt, 2008. áprilisában hasonlóan népes hallgatóság előtt köszöntöttük Bereczki Gábort a Nyelvtudományi Társaságban, 80. születésnapján. Az ünnep jó alkalom volt arra, hogy megvonjuk egy gazdag életpálya mérlegét. Akkor még egy szellemi és fizikai ereje teljében lévő aktív tudóst ünnepeltünk, aki folyamatban lévő kutatásairól, terveiről is beszélt. A mai alkalom más – számvetés és hiányleltár is egyben – egy lezárt életmű eredményeit vesszük számba.

Az öt évvel ezelőtti köszöntésre a Tanár úr röviden válaszolt. Rá jellemző, bölcs mondatokban, találó képekben foglalta össze addigi életéből mindazt, ami-re jó szívvel emlékezett vissza. Ebből szeretnék idézni most néhány gondolatot.

A szülői házban kapott, meghatározóan fontos örökségből Bereczki Gábor három dolgot emelt ki: azt, hogy korán hozzászokott a kemény munkához, megtanult elviselni fagyot és forróságot, megtanulta megbecsülni a más néphez, valláshoz tartozó embereket, és talán a legfontosabb: „örökbe kaptam egy gazdag és szép népi nyelvet, melynek nagy hasznát vettem életemnek abban a néhány évtizedében, mikor nagy helyet foglalt el munkásságomban a műfordítás. Arany János nyelve ez, hiszen Békéstől csak egy ugrásnyira van Szalonta” (Bereczki A. – Bereczki U. 2013: 84).

Öt éve, az ünnepségen Honti László alapos, tudományos pályaképe mellett elhangzott egy másik, kissé groteszkbe hajló, de találó jellemzés is, a címe „A finnugor bajnok” (Klima 2008). Sok egyéb kitüntetés mellett erre a címre is rászolgált Bereczki Gábor, aki mindig és mindenütt sportolt. Ifjúkorától kezdve atlétizált, leningrádi évei alatt gyakran tett sítúrákat a Finn-öböl partján, Volga-vidéki gyűjtőútjain – amellet, hogy sorra átúsza szinte az összes, a finnugor őstörténet szempontjából jelentős folyót – megállta a helyét nemcsak evésben és ivásban – ami szintén nem kevés állóképességet igényel –, hanem akár birkózásban is. Udinei professzori megbízatása idején részt vett az észak-olaszországi szenior versenyeken, észtországi tanyáján pedig virágzó gazdaságot alakított ki. Ismét tőle idézek: „Doktorra, patikára nagyon keveset költöttem életemben. Emlékezetem szerint két órám maradt el betegség miatt az utóbbi ötven év során, s nem tudtam részt venni Pomozi Péter doktori védésén” (Bereczki A. – Bereczki

U. 2013: 84). Ezért is érezzük igazságtalannak, hogy egy agresszív vírus néhány nap alatt romba döntötte egészségét.

Bereczki Gábor derűjének, kiegyensúlyozottságának titka talán az, hogy nagyon egyértelmű identitása volt. Tudta, hogy honnan jön, lelki gyökerei erősen kapaszkodtak a békési földbe, és ezért bárhol volt a világban, mindenütt otthon érezte magát. Harmonikus, közvetlen személyisége mindenkit rabul ejtett, lehetett az akár mari parasztasszony, tatár párttitkár, észt köztársasági elnök, magyar, orosz vagy olasz diák. Sohasem ijedt meg új helyzetektől, nem vezérelték kényelmi szempontok, amikor arról volt szó, hogy tudását, ismereteit bővítheti. 1983-ban például 55 évesen költözött be három hónapra egy kazanyi diákotthonba – aki járt a Szovjetunióban, tudja, hogy milyenek voltak az ottani viszonyok –, mert úgy vélte, hogy a Volga-vidéki finnugor nyelvek nem kutathatók az ott beszélt török nyelvek alapos ismerete nélkül.

Nyitottsága, tanulékonyága abban is megmutatkozott, hogy ő, aki korábban írógépet sem használt, kéziratait, műfordításait mindig kézzel írta, szépen olvasható gyöngybetűkkel – idős korában megismerkedett a számítógép használatával. Az észt–magyar szótár előmunkálatai 1975-ben kezdődtek a finn–észt szótár cédulázásával, ebben többekkel együtt én is részt vettem. Ezeknek a céduláknak az anyaga aztán Bereczki Gábor teremő agyán keresztül átvándoroltak a számítógépére – a szótár szerkesztése már elektronikus úton történt. Arról a technikai változsról, mely az elműlt évtizedekben végbement a világban, őt évvel ezelőtti visszatekintésében így vallott: „Ha visszatekintek leélt 80 esztendőmre, rövidnek tűnik a megtett út, miközben a világ hihetetlen mértékben megváltozott. Gyerekkoromban nekünk, falusi gyerekeknek a legnagyobb esemény a vásár volt. Emlékszem, 1936 nyarán vagy őszén a békési vásáron még kirakodott a szűrszabó, lehetett szép cifra szűröket venni. Erre én egy letűnőben lévő világ szimbólumaként hivatkozom. Ma meg, ha kedvem támad, 10 perc alatt kapcsolatba tudok lépni Ausztráliában élő barátommal. S ez a mérhetetlen változás az én rövidnek tűnő életemben zajlott le” (Bereczki A. – Bereczki U. 2013: 84).

Ezen a ponton meg kell állnunk egy pillanatra, mert ez az Ausztráliában élő barát bizonyára Vászolyi Erik volt, aki világcsavargásban és alkalmazkodási képességben még Bereczki Gábort is felűlműlta, s akinek néhány napja vettük a halálhírét. A mai napon ezért őt is gyászoljuk, rá is emlékezünk mint kivételes tehetségű finnugristára, a komi nyelv és folklór, valamint az ausztráliai őslakosok nyelvének kutatójára, aki a távolból is meghatározó tényezője volt tudományágunknak.

Bereczki Gábor sokat volt úton. Hozzá voltunk szokva, hogy hónapokig nem látjuk, s amikor újból felbukkant a tanszéken, ott folytattuk vele a beszélgetést, ahol abbahagytuk – mindig szívesen hallgattuk anekdotáit, úti emlékeit, tanulságos történeteit. Az elműlt egy évben nekem többször volt olyan érzésem, hogy hamarosan újból megjelenik. Megérkezik Észtországból, elmondja, hogy melyik betűnél tart az észt–magyar szótárban, mennyi mézet sikerűlt pergetnie ősszel.

Most ezt az érzést próbáljuk erősíteni, amikor ide idézzük őt annak az interjúnak a segítségével, melyet egy mari újságíró, Aleksz Alekszej készített vele Iványi Tibor segítségével 2006 áprilisában. Ez egy 40 perces dokumentum 12 percnyi része. Teljes terjedelmében az interneten megnézhető (<http://vimeo.com/26720473>). Utána pedig átadom a szót Havas Ferenc professzornak, a délelőtti ülészak elnökének és az előadónak. Mindenkinek tartalmas konferenciát, szellemi-lelki gazdagodást, épülést kívánok.

Irodalom

Bereczki András – Bereczki Urmas (szerk.) (2013), „Nekünk ajtó vagy hazád szívébe”.

Emlékfüzet Bereczki Gábor tiszteletére./„Meile oled uks Su kodumaa südamesse”.

Mälestusvihik Gábor Bereczki auks. Magyar–Észt Társaság, Budapest.

Klima László (2008), <http://finnugor.elte.hu/index.php?q=bereczkigabor>

HONTI LÁSZLÓ

Bereczki Gábor, az etimológus és hangtörténész*

Sokunk tanára, kollégája és atyai barátja, Bereczki Gábor köztudottan széles skálájú finnugrisztikai tevékenységet fejtett ki. Munkásságának főleg etimológiai és hangtörténeti vonatkozásairól szívesen beszélek a felkérésnek megfelelően. Mivel rendkívül gazdag munkásságról van szó, csak az én könyvtáramban megtalálható anyagra támaszkodva kísérelhetem meg a tudománytörténeti értékelést.

Érdeklődési körének középpontjában a Volga vidékének finnugor nyelvei álltak, mindenekelőtt természetesen a cseremis. Ennek hangtörténetével és szótörténetével foglalkozhatott a legszívesebben, nem feledkezve meg a cseremisnek a szomszédos nyelvekkel kialakított kapcsolatairól sem.

Mivel etimológia nincs hangtörténeti ismeretek nélkül, elsőként Bereczki Gábor hangtörténeti munkásságáról beszélek, noha e két nyelvészeti tudományterület természetesen szétválaszthatatlanul összefonódik. Bereczki legfontosabb nézeteit lehetőség szerint az ő szavaival mutatom be.

A finnugristák jól tudják, hogy a 20. században két kutató adott elő finnugor vokalizmuselméletet: Wolfgang Steinitz (1944, 1945, 1947, 1964) és Erkki Itko-

---

* Az alábbiakban helykímélés végett csak pusztá évszámmal, a szerző neve nélkül utalok Bereczki Gábor munkáira.

nen (1946, 1954). A két felfogás meglehetősen különbözik egymástól, és ez ket-tejük közti vitához is vezetett (Steinitz 1963/1980, Itkonen 1954). Aki e két ku-tató vitájába kritikus hangnemben beavatkozott, számíthatott Itkonen kemény vá-laszára. Ezt egyebek közt Bereczki is megtapasztalta (Itkonen 1969a, 1969b).

A finnugor hangtörténeti írások közt kiemelkedő jelentőségű a „W. Steinitz és E. Itkonen finnugor vokalizmuselmélete és a cseremisz nyelv” című tanul-mány (1968b/1998f, németül: 1988a). Ennek első részében a Steinitz rekonstru-álta finnugor alapnyelvi magánhangzó-rendszerrel foglalkozik, mégpedig az ún. redukált magánhangzók kérdésével. Erről így ír: „Mikor Steinitz kezébe vette Ramstedt »Bergtscheremissische Sprachstudien« c. művét, s elolvasta annak el-ső mondatát, amely így hangzik: »Die Vokale des Bergtscheremissischen zerfal-len in zwei Gruppen, in die voll und energisch artikulierten und in die bezüglich ihrer Artikulation reduzierten...« bizonyossá vált előtte, hogy megtalálta a finn-ugor vokalizmus történetének kulcsát. Szerinte nem lehet véletlen műve az a ha-sonlóság, ami a keleti osztják és egy finn-permi nyelv vokalizmusa között mu-tatkozik (1. Steinitz, FgrVok. 5¹). [Bekezdés] Steinitznek sikerült jó néhány olyan finnugor etimológiát találnia, amelyben mind a keleti osztják, mind pedig a he-gyi cseremisz megfelelő első szótagbeli magánhangzója redukált hang... [Be-kezdés] Steinitz szerint a keletebbi cseremisz nyelvjárásokban, ahol a hegyi cse-remisz első szótagi redukált vokálisok helyén teljes hangokat találunk, ezek re-dukáltakból fejlődtek” (1968b: 23, 1998f: 49). Majd így folytatja: „Beke Ödön a Steinitz könyvéről írott rövid ismertetésében (Nyr. LXXII, 40–2²) határozottan a teljes > redukált irányú fejlődés mellett tör pácát... [Bekezdés] Számos bizonyí-tékot sorolhatunk fel amellet, hogy a szóban forgó hegyi cseremisz magánhan-gzók korábbi teljes hangból fejlődtek, s ebben a fejlődésben a nyugati nyelvjá-rások képviselik a középső[,] átmeneti fokot” (1968b: 24, 1998f: 50). Ezek után a cseremisz–törökségi és a cseremisz–orosz lexikális kapcsolatokból, az álta-lános hangváltozási tendenciákból és cseremisz nyelvjárási hangtani megfelelé-sek rendszeréből levont következtetését így foglalja össze: „A hegyi cseremisz redukált magánhangzók tehát, amelyekre Steinitz a keleti osztják redukált ma-gánhangzók mellett elméletét alapozza, semmiképpen sem tekinthetők eredetiek-nek” (1968b: 29/1998f: 55). E konklúzió helyességét – az érvelés ismeretében – aligha vonhatjuk kétségbe!

Ezt követően tér rá Erkki Itkonen vokalizmuselméletére: „Itkonen, mint tud-juk, a balti finn nyelvek magánhangzóviszonyaiból kikövetkeztetett protofinn vokalizmusból indul ki, s az alapnyelvre nem redukált és teljes hangokat tételez fel, hanem rövideket és hosszúkat. Nézete szerint azok a finnugor nyelvek, ame-lyekben napjainkban ismeretlen a rövid és hosszú magánhangzók korrelációs el-

¹ Steinitz 1944: 5, 1945: 37, 1947: 34–35, 1964: 5.

² Beke 1948: 40–42.

lentéte, későbbi fejlődésük során veszítették el ezt a sajátoságot, de a rövid és hosszú magánhangzók egykori megléte ezekben ma is kimutatható, mert más folytatásukat találjuk. [Bekezdés] A cseremisiz és a balti finn nyelvek között található minden egyes etimológiai megfelelést megvizsgáltam, s arra az eredményre jutottam, hogy az egyes balti finn magánhangzóknek rendszerint kettős megfelelésük van a cseremisizben... Ez a kettős megfelelés azonban, amint erről meggyőződhetünk, nincs semmi összefüggésben a balti finn magánhangzók rövid vagy hosszú voltával” (1968b: 30/1998f: 56). Ez alkalommal is részletes hangtani összevetések révén tisztázza az exponált kérdést, aminek meggyőző tanulsága így szól: „E. Itkonen szerint az alapnyelvben négy hosszú magánhangzó volt: $\bar{e}$, $\bar{i}$, $\bar{o}$, $\bar{u}$, s ezek nyoma az egyes rokonnyelvekben ma is felfedezhető eltérő képviselőik folytán. A fentebbi rövid áttekintés azonban a cseremiszt illetően arról győz meg bennünket, hogy a balti finn hosszú magánhangzóknek ugyanazt a képviselőjét találjuk, mint a rövideknek. Tehát a cseremisiz nem bizonyít amellett, hogy a finnugor alapnyelv ismerte volna a rövid és hosszú magánhangzók korrelatív rendszerét. Ami a h a n g s z í n t illeti, a balti finn magánhangzórendszer viszont kétségkívül nagyon fontos támpontot nyújt az őscseremisiz vokalizmus rekonstrukciójához” (1968b: 34/1998f: 59). – Ez a tanulság feltétlenül figyelembe veendő az eljövendő etimológiai kutatások során végzendő rekonstrukciós eljárásban.

További kritikai megjegyzései: „Die hauptsächlichsten Fehler, die E. Itkonens Methode enthält, sind m. E. folgende: 1. Er zieht die Tatsache des tscheremissisch–tschuwaschisch–tatarischen Sprachbundes nicht genügend in Betracht, und bemüht sich, die Reihe der identischen Erscheinungen als Resultat von separaten, voneinander unabhängigen Entwicklungsvorgängen zu deuten; eine Darstellungsweise, welche jedoch, im Falle einer derartig starken Interferenz, jeder Logik entbehrt. 2. E. Itkonen führt die heutigen Mundart-Unterschiede mechanisch auf das Urtscheremissische zurück. 3. Er zieht in erster Linie die seine Theorie unterstützenden Beispiele in Betracht, und läßt die oft in gleicher Anzahl vorhandenen Fälle, die zu seiner Theorie im Widerspruch stehen, außer Acht oder bezeichnet diese als Unregelmäßigkeiten” (1971b: 18/1998h: 87). Mivel tipológiaiilag egymáshoz közel állnak a finnugor és a törökségi nyelvek, igencsak valószínű, hogy hangtani változások tekintetében könnyen befolyásolhatták egymást, tehát valószínű, hogy tanárunknak van igaza.

A finnugor nyelvek szóvégi magánhangzóinak gyengülésének vagy eltűnésének vizsgálata vitákat váltott ki szakunk művelőinek körében. Bereczki a korábbi nézeteket felülvizsgálva és a legújabbakat figyelembe véve elfogadta azt a többek által képviselt értelmezést, hogy a tövégi magánhangzóknek a permiben és a magyarban történt eltűnése a szóhatár eltolódásával függött össze (1991a/1998r). A magyart illetően ennek a történeti hang- és alaktani változásnak még a leíró grammatikák terminológiájában is van nyoma, hiszen az utóbbi

kb. száz évben jónéhány dolgozat tárgyalta, vajon tövégi magánhangzóról vagy kötőhangzóról, vagy előhangzóról van-e szó...

A cseremisiz hangtörténetnek a Bereczki által feltárt vallomásai nemcsak a finnugor hangtörténet korrekcióiban hasznosultak, hanem egyedi, csak e nyelv történetét tekintve is értékes megfigyelésekkel gazdagította szakunkat. Ilyen tanulmányainak egyikében azt vizsgálja, miként keletkeztek a cseremisiz második szótagi, másodlagosan teljes ($\approx$ hosszú) magánhangzói, amelyek előzményei még az őscseremisizben redukálódtak ($\approx$ váltak rövidevé) (1984a). Ez a jelenség egyrészt az erős tatár hatás alatti nyelvjárásterületen következett be első szótagi *u* és *ü*, olykor *i* esetében is, ahol a szóhangsúly a szóvégre tolódott, másrészt a zárt nem első szótagi redukált magánhangzó lett teljessé. Ezt nyilván nagyon fontos felismerésnek tekintette, emlékszem, hogy beszélgetéseink során erre a témára többször is kitért. Bereczki hangtörténeti munkásságán végigtekintve az a benyomásom, hogy a hangtanban a vokalizmustörténet volt a szíve csücske, de olykor kiruccant a konzonantizmustörténet mezejére is. Ennek példája a cseremisiz affrikáták változásairól, nyelvjárási megfeleléseiről született tanulmánya, amely kérdések tisztázásakor, mint annyiszor, a szomszédos törökségi nyelvekkel létrejött szimbiózissal számolt (1988b).

A finnugristák kedvenc témái közé tartozik a magánhangzó-harmónia; e cseremisiz magánhangzó-harmónia megítélésében is jelentőséget tulajdonított a törökségi szomszédságnak (1990a, 1998p).

A cseremisiz nyelvtörténetet tárgyaló, kétrészes kézikönyvének első része (1994a) a cseremisiz hangtörténet egészét mutatja be.

A nyelvcsaládunk egyes tagjaiban bekövetkezett hangváltozások nyomon követésekor figyelt a nyelvek közti kapcsolatok kínálta tanulságokra is, így a finnugor–orosz (1968c/1998g) és a finnugor–törökségi (1985) viszonyokra.

Hangtörténeti kutatásainak eredményeit finnugrisztikai egyetemi tankönyveiben (1986b, 1996, 1998t, 1998u, 2000, 2003d) is előadta, tehát a szakterületünkkel ismerkedő diákoknak is lehetőséget adott a különféle felfogásoknak, köztük az ő koncepciójának megismerésére.

Tankönyvírói tevékenysége kapcsán meg kell említeni cseremisiz grammatikáit (1971a, 1990c) is.

A cseremisiz nyelv történeti alakтанát a 2002-ben megjelent monográfiájában tárgyalja. A tudománytörténeti áttekintést is tartalmazó könyv nélkülözhetetlen segédeszközül szolgálhat mindazoknak, akik az uráli–finnugor alapnyelv morfológiáját és annak a cseremisizbeli örökségét vizslatják.

Említést érdemel az a tanulmánya is, amelyben a két volgai finnugor nyelv, a mordvin és a cseremisiz történetét vázolja a Sinor Dénes által szerkesztett nagyszabású gyűjteményes kötetben (1988c). Noha ez nem elsősorban a finnugristáknak szánt könyv, szakmánk művelőinek is hasznos útmutatóul szolgálhat.

Az imént említett kétrészes kézikönyv második kötete (1992a) etimológiai ihletésű: sorra veszi a finnugor, az ősspermi és az (ős)votják eredetű szavakat, valamint azokat a régi lexémákat, amelyek ugyan más nyelvekből származnak, de a cseremisszel rokon, egyéb nyelvekben is megtalálhatók. Ebben az utóbbi csoportban főleg „cseremisz ~ mordvin” szópárok tárgyalatnak, amelyek forrásaként a baltit és az iránit nevezi meg.

Ezzel tulajdonképpen már át is tértem Bereczki Gábor másik kedvenc témakörére, a szavak eredetének vizsgálatára.

Elsőként azt a munkát kell megemlítenem, amelyet Bereczki Gábor Agyagási Klára kolléganőnkkel kezdett el, és amelynek elkészültét sajnos már nem érhettem meg; ez pedig a cseremisz etimológiai szótár (erről l. Agyagási – Bereczki 1998). A szakma csak reménykedhet, hogy Agyagási Klára egyedül is megbirkózik a nehéz feladattal.

A 70. születésnap alkalmából megjelent kötetbe (Kiss – Klima 1998) bekerült tanulmányok közt jónéhány etimológiai tárgyú is akad, a szakirodalom figyelmes olvasója azonban tisztában van azzal, hogy ilyen jellegű írásai ennél jóval nagyobb számban láttak napvilágot.

Etimológiai írásaiban is a cseremisz áll előtérben (1959/1998a, 1960/1998b, 1963a/1998c, 1963b, 1963c, 1964a, 1964b, 1964c/1998d, 1965/1998e, 1966, 1981b/1998j, 1982/1998k, 1990b, 2001a, 2008a, 2010a, 2010b). Több alkalommal is vizsgálta a cseremisz, a mordvin és a permi nyelvek kapcsolatait a szókinés tükrében (1963c, 1977/1998i, 1986a/1998o, 1987a, 2003b, 2004, 2010a, 2010b).

A munkásság egészét szem előtt tartva talán nem túlzás azt állítani, hogy Bereczki Gábor tanár úr a cseremisz nyelv szerelmese volt.

Különösen szívén viselte anyanyelvünk szókészletének kutatását is, amit az is bizonyít, hogy „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótárunknak mindhárom kötetét ismertette (1968a, 1972, 1979, 1981a). Az ezen cikkekben közölt észrevételeit az Uralisches Etymologisches Wörterbuch szerkesztője és szócikkírói bedolgozták szótárunkba.

A magyar *-val/-vel* instrumentalis- és comitativusrag eredetével sokan és sokszor foglalkoztak. Amikor Rédei Károly e ragunkat a finn *veli* ’fivér’ szóval és annak finnségi–lapp megfelelőivel egyeztetette (Rédei 1977: 203–205), úgy véltem, e kérdés végleg válaszra talált. Bereczki Gábor azonban egy másik magyarázattal rukkolt elő: szerinte az U **pälä* ’halb, Hälfte; Seite’ > ma. *fél* (UEW 1: 362–363) névutói állomáson keresztül lett ezen ragunkká (Bereczki 2001b: 209). Azóta e ragunkat azon elemeink közt tartom számon, amelyeknek egyenrangúnak tűnő, alternatív, plauzibilis magyarázataik vannak.

Noha már jó ideje szakmánk nagy öregjének számított, nem esett nehezére a nála fiatalabb kollégáknak, jórészt egykori diákjainak jubileuma alkalmából kiadott kötetekben egy-egy tanulmánnyal szerepelni (Keresztes László: 2001c, Kiss Jenő: 2003a, Csúcs Sándor: 2003b, Honti László: 2003c, Szió Enikő: 2004,

Pusztai Ferenc: 2006, Havas Ferenc: 2008a, Pusztay János: 2008b, Révay Valéria: 2010a), amelyek etimológiai jellegű írások, és amelyekben nagyjából ugyancsak a nyelvek közti kapcsolatokra tért ki.

Hangtörténeti és etimológiai tevékenységén kívül más vonatkozásban is a nyelvi kapcsolatok kérdése dominált munkásságában. Kutatómunkájában különösen az utóbbi évtizedekben igen előkelő helyet foglaltak el azok a mordvin, cseremis, votják, zürjén és magyar nyelvi sajátosságok, amelyek kialakulását a törökségi nyelvek hatásával magyarázta. Ezek közt a szókölsönzések mellett morfológiai és szintaktikai problémákkal foglalkozott. Több alkalommal szólt a magyarban a törökségből meghonosodott tükröfordításokról (1983/1998l, 1984b/1998m, 1991b, 1994b). A magyar–törökségi kapcsolatok témakörében leginkább a magyar nyelvnek azon jelenségeit tárgyalta, amelyek törökségi tükröfordításként és törökségi szerkezeti hatásként magyarázhatók. A finnugor–törökségi nyelvi kapcsolatok tanulmányozásából fakadó megfigyelései közül nem mindennel értek egyet, ilyen pl. a ma. *vagyon* 'Vermögen, Habe', amely „a MTESz³ szerint a m. *vagyon* szó azonos a létige Sg 3. személyű alakjával, amely másodlagosan főnevesült. Ezt csupán azzal toldhatjuk meg, hogy ebben a főnevesülésben minden bizonynyal szerepe volt a török nyelvi hatásnak is. A csuvasban a *pur* 'van' ige vagyont is jelent” (1983: 62–63/1998l: 209), ilyenféle fejlemény ugyanis spontán módon is végbemehetett, egyebek közt példa erre a finnségi nyelvek 'saját' jelentésű *oma* birtokos névmása (vö. pl. Itkonen 1968: 500). A megfelelő mordvin igealak, az *ul'i* jelentése ugyancsak 'ist' és főnévként 'Eigentum' jelentésű (Paasonen 1996: 2449), tehát szintén deverbális nomennek tűnik. Hasonló a helyzet a cseremisben is, ahol az „*ulam*, *alam* 'vagyok' ige ragozása a 3. személyben nem szabályszerű, a nyK.-ban azonban -eš végű alakja is megvan” (Beke 1911: 314), pl. a jelen idejű alakok: *ulam* 'vagyok', *ulat* 'vagy', *ulo* 'van'; ez utóbbi jelentése 'was vorhanden ist, all ganz, vermögend, reich' (Beke 2001: 3241–3243).

Hasonlóan vélekedem az ún. izafetnek az egyes uráli nyelvekben megtalálható előfordulásáról (1984c: 308–309/1998n: 218–219, 1987b: 62, 1992b: 72/1998s: 278), a fi. (beszélt nyelvi) *m(in)un talo* 'házam' -féle mordvin, cseremis és zürjén szerkezeteknek törökségi (és esetleg orosz) hatásra való visszavezetéséről (1984c: 310/1998n: 219–220), az ún. páros igék (1984c: 311–314/1998n: 221–224, 1987b: 63–65, 1992b: 72–74/1998s: 279–280, 1993: 514–518) és az összetett igeidők eredetének törökségi magyarázatáról (1983: 66–67/1998l: 212–215).

Kollégámmá lett kedves tanárom, Bereczki Gábor mindig nyitott volt a diskusszióra, ezt tudva vitattam is utóbb említett állításait, amit tudomásul vett, de sem szóban, sem írásban nem kommentálta ellenvetéseimet, így sajnálatos módon nem tudhatom, miként vélekedett róluk. Tapasztalataim szerint máskor sem

³ TESz 3: 1068–1069.

mutatkozott hajlandónak a replikára, az ellenvéleményt tudomásul vette, és ezzel a maga részéről lezártnak is tekintette a nyilvános eszmecserét.

A mostani és a leendő finnugristáknak Bereczki Gábor teljes munkásságát figyelmükbe ajánlom, hogy ismereteiket és eredményeiket szembesítsék az ő gondolataival is.

Irodalom

- Agyagási Klára – Bereczki Gábor (1998), Mutatvány a készülő cseremisiz etimológiai szótárból. NyK 103: 26–43.
- Beke Ödön (1911), Cseremisiz nyelvten. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beke Ödön (1948), W. Steinitz: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Nyr 72: 40–42.
- Beke Ödön (2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). IX. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/9. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö-ZS. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Bereczki, Gábor (1959/1998a), Etimológilisi märkmeid mari keelest. Emakeele Seltsi Aastaraamat 5: 288–293. / In: Kiss – Klima 1998: 9–13.
- Bereczki Gábor (1960/1998b), Etimológiai megjegyzések. NyK 62: 128–131. / In: Kiss – Klima 1998: 15–17.
- Bereczki Gábor (1963a/1998c), Etimológiai megjegyzések. NyK 65: 175–177. / In: Kiss – Klima 1998: 19–23.
- Bereczki Gábor (1963b), Etimológiai megjegyzések. NyK 65: 404–405.
- Bereczki, Gábor (1963c), Взаимоотношения марийской лексики с лексикой мордовских и пермских языков. In: Ortutay Gyula (red.), Congressus Internationalis Fennougristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest. 202–203.
- Bereczki Gábor (1964a), Etimológiai megjegyzések. NyK 66: 117–121.
- Bereczki Gábor (1964b), Etimológiai megjegyzések. NyK 66: 385–388.
- Bereczki Gábor (1964c/1998d), Szómagyarázatok. In: Benkő Loránd (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt 40: 50–51. / In: Kiss – Klima 1998: 159–161.
- Bereczki Gábor (1965/1998e), Etimológiai megjegyzések. NyK 67: 115–116, 339–340. / In: Kiss – Klima 1998: 35–38.
- Bereczki Gábor (1966), Etimológiai megjegyzések. NyK 68: 89–93.
- Bereczki Gábor (1968a), A magyar szókészlet finnugor elemei I. NyK 70: 449–451.
- Bereczki Gábor (1968b/1998f), W. Steinitz és E. Itkonen finnugor vokalizmuselmélete és a cseremisiz nyelv. NyK 70: 23–34. / In: Kiss – Klima 1998: 49–60.

- Bereczki, Gábor (1968c/1998g), Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen. In: Kahla, Martti – Räisänen, Alpo (red.), *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus... Pars I. Societas Fenno-Ugrica*, Helsinki 70–76./In: Kiss – Klima 1998: 61–65.
- Bereczki Gábor (1971a), Cseremisiz (mari) nyelvkönyv. Finnugor Jegyzetek XIX. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1971b/1998h), Zu den Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. *UAJb* 43: 18–27. / In: Kiss – Klima 1998: 87–95.
- Bereczki Gábor (1972), A magyar szókészlet finnugor elemei II. *NyK* 74: 454–456.
- Bereczki Gábor (1977/1998i), Permi–cseremisiz lexikális kölcsönzések. *NyK* 79: 57–77. / In: Kiss – Klima 1998: 113–133.
- Bereczki Gábor (1979), A magyar szókészlet finnugor elemei III. *NyK* 81: 184–186.
- Bereczki Gábor (1981a), A magyar szókészlet finnugor elemei III. *ALH* 31: 315–317.
- Bereczki Gábor (1981b/1998j), Szómagyarázatok és etimológiák. In: Bereczki, Gábor – Molnár, József (szerk.), *Lakó–Emlékkönyv, nyelvészeti tanulmányok*. ELTE, Budapest. 43–47. / In: Kiss – Klima 1998: 159–161.
- Bereczki Gábor (1982/1998k), Etimológiai megjegyzések. *NyK* 84: 392–394. / In: Kiss – Klima 1998: 169–171.
- Bereczki Gábor (1983/1998l), A török nyelvek hatása a magyarra. *MSFOu* 185: 59–72. / In: Kiss – Klima 1998: 207–216.
- Bereczki, Gábor (1984a), Die sekundären Vollvokale des Tscheremissischen. In: Hajdú, Péter – Honti, László (Hrsg.), *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 195–199.
- Bereczki, Gábor (1984b/1998m), Zwei Strukturen türkischen Ursprungs im Ungarischen. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 15: 37–39. / In: Kiss – Klima 1998: 225–227.
- Bereczki, Gábor (1984c/1998n), Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Wolga-Kama-Gebiet. *NyK* 86: 307–314. / In: Kiss – Klima 1998: 217–224.
- Bereczki, Gábor (1985), Beiträge zu den Lehnbeziehungen der finnisch-ugrischen und Turksprachen. In: Laanest, Arvo (toim.), *Läänemeresoomlastest neenetsiteni. Uurimus ja memuaare. Südamlikud õnnesoovid 80. sünnipäeva Paul Aristele tema kogeldelt*. Valgus, Tallinn. 13–16.
- Bereczki, Gábor (1986a/1998o), Permische Einflüsse in der tscheremissischen Phonetik und Morphologie. *FUM* 10: 67–75. / In: Kiss – Klima 1998: 229–234.
- Bereczki Gábor (1986b), A magyar nyelv finnugor alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1987a), Пермско-майские лексические связи. In: Stepanov, G. V. (szerk.) [Степанов, Г. В. (ред.)], *Сущность, развитие и функции языка*. Наука, Москва. 112–115.
- Bereczki, Gábor (1987b), La misura de il carattere dell'influsso turco sulle lingue ugrofinniche. In: Csillaghy, Andrea (ed.), *Studi miscelanei uralici e altaici dedicati ad*

- Alessandro Körösi-Csoma nel secondo centenario della nascita (1784–1984). Quaderni dell'Istituto di Iranistica, Uralo-Altaistica a Caucasologia dell'Università degli Studi di Venezia. N. 20. Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia. 59–67.
- Bereczki, Gábor (1988a), Die finnisch-ugrische Vokalismus-theorie von W. Steinitz und E. Itkonen und das Tscheremissische. ALH 19: 305–319.
- Bereczki, Gábor (1988b), Einige Bemerkungen zur Geschichte der uralischen Affrikaten im Tscheremissischen. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae 19: 73–75 ELTE, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1988c), Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 314–350.
- Bereczki, Gábor (1990a/1998p), Vokalharmonie im Tscheremissischen. NyK 91: 25–31. / Kiss – Klima 1998: 271–275.
- Bereczki, Gábor (1990b), Berichtigungen und Ergänzungen zur Etymologie. In: Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978). Specimina Sibirica 3: 43–49.
- Bereczki Gábor (1990c), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1991a/1998r), Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben. MNy 87: 129–134. / In: Kiss – Klima 1998: 239–243.
- Bereczki, Gábor (1991b), Tscher. *joyān-wūt* ~ ung. *folyóvíz* 'Fluß'. In: Varietas Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas. JATE, Szeged. 9–11.
- Bereczki, Gábor (1992a), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica 34. JATE, Szeged.
- Bereczki, Gábor (1992b/1998s), Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung. In: Deréky Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 71–76. / In: Kiss – Klima 1998: 277–281.
- Bereczki, Gábor (1993), The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages. In: Brogyanyi, Bela – Lipp, Reiner (eds), Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric. Current Issues in Linguistic Theory 97. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 509–519.
- Bereczki, Gábor (1994a), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. Studia Uralo-Altaica 35. JATE, Szeged.
- Bereczki, Gábor (1994b), Influsso turco nelle lingue ugrofinniche. Incontri Linguistici 17: 45–58.
- Bereczki Gábor (1996/1998t), A magyar nyelv finnugor alapjai. 2. átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1998u), Fondamenti di linguistica ugrofinnica. Forum, Udine.
- Bereczki Gábor (2000), Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Universitas Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (2001a), Cseremisz etimológiák. NyK 98: 160–165.
- Bereczki Gábor (2001b), A *-val/-vel* rag eredete. MNy 97: 206–209.

- Bereczki Gábor (2001c), A cseremisz *-šamâč'* többesjel eredete. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Lahdelma, Tuomo (szerk.), Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. FUD 8: 47–51.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremisz nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen.
- Bereczki Gábor (2003a), *Vejemre livendő*. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.), Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 80–81.
- Bereczki Gábor (2003b), Adalékok a permi–cseremisz nyelvi kapcsolatokhoz. In: Molnár Zoltán – Zaicz Gábor (szerk.), *Permistica et Uralica*. Köszöntő könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Fenno-Ugrica Pázmániensia I. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tanszék, Piliscsaba. 39–41.
- Bereczki Gábor (2003c), A Volga-Káma-vidék nyelveinek onomatopoeitikus szavai, különös tekintettel a cseremiszre és a csuvasra. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 55–59.
- Bereczki Gábor (2003d), A magyar nyelv finnugor alapjai. 3. átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (2004), Újabb adalékok a permi–cseremisz lexikális kölcsönhatáshoz. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai Tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 14–17.
- Bereczki Gábor (2006), Adalékok az *†atval* 'Stiefvater' és a *†fial* 'Stiefsohn' szavak eredetéhez. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Budapest. 45–46.
- Bereczki Gábor (2008a), Egy cseremisz szó korrigált és kiegészített etimológiája. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tőrem Finnugor Alapítvány, Budapest. 90–93.
- Bereczki Gábor (2008b), *Gombát mit evett*, avagy egy közös finnugor–török mondat-szerkezet. In: Pomozi Péter (szerk.), *Navigare humanum est...* Pusztay János hatvanadik születésnapjára. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest. 53–54.
- Bereczki Gábor (2010a), Magyar–cseremisz problematikus etimológiai összefüggések. In: Hári Gyula (szerk.), „Végtelen a tér, mely munkára hív.” Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára. A Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai II. Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Veszprém. 31–33.
- Bereczki Gábor (2010b), Újabb tendenciák a cseremisz etimológiai kutatásokban. <http://argumentum.unideb.hu/2010-anyagok/BereczkiG.pdf>.
- Itkonen, Erkki (1946), Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29: 222–337.

- Itkonen, Erkki (1954), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki (1968), Etymologinen sanasto. In: Ikola, Osmo (toim.), Suomen kielen käsikirja. Weilin + Göös, Helsinki. 487–519.
- Itkonen, Erkki (1969a), Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb 41: 76–111.
- Itkonen, Erkki (1969b), Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. UAJb 41: 212–251.
- Kiss Gabriella – Klima László (szerk.) (1998), Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 8. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Paasonen, H. (1996), Mordwinisches Wörterbuch. IV (S–Ž). LSFU XXII/4.
- Rédei Károly (1977), Szófejtések. NyK 79: 201–216.
- Rédei, Károly [Hrsg.] (1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Steinitz, Wolfgang (1944/1945/1964), Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica: 2. [Institutum Hungaricum Universitatis Holmiensis,] Stockholm. 1944./In: Uppsala Universitets Årsskrift 1945/12. A. B. Lundequistska Bokhandeln, Uppsala. 1945. 33–64./2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Akademie-Verlag, Berlin. 1964.
- Steinitz, Wolfgang (1947), Vokalsysteme und Vokalgeschichte in den finnisch-ugrischen Sprachen. Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1: 32–40.
- Steinitz, Wolfgang (1963/1980), Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte. In: Ortutay Gyula (red.), Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1963. 52–59./In: Steinitz, Wolfgang, Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 1980. 273–280.

SIRKKA SAARINEN

Budapesttől Birszkig: Bereczki Gábor, a cseremisz nyelv kutatója

Először néhány szót a cikkem címeről: a „Budapesttől Birszkig” cím természetesen Bereczki Gábor önéletrajzi kötetének címét juttatja eszünkbe (Bereczki 1994), és egyben utal arra, hogy a Mariföldön és a Volga-vidéken végzett anyag-

gyűjtő útjain kívül Bereczki Gábor a régebbi kutatók, mindenekelőtt Beke Ödön anyagait is felhasználta nyelvészeti kutatómunkája során.

Mivel Bereczki Gábor – a magyar hagyományoknak megfelelően – mindig a cseremisz elnevezést használta, nem pedig a marat, kivéve az orosz nyelvű írásaiban, ezért cikkemben én is ezt az elnevezést fogom használni.

A finnugristák Bereczki Gábort mindenekelőtt a cseremisz nyelv kutatójaként ismerték, de sok más területnek is aktív művelője volt. Például az észti és a finn irodalom fordítójaként alkotott egy másik teljes életművet.

Bereczki Gábor anyanyelvi beszélők segítségével kezdte cseremisz tanulmányait Leningrádban. Visszaemlékezéseiben elmondja, hogy Magyarországon már egyszer hallott cseremiszek által énekelt dalokat, és ezek nagyon megnyerték a tetszését. A cseremisz dalok felkeltették érdeklődését a cseremisz nyelv iránt is. 1958-ban kandidátusi disszertációját Bereczki Gábor a cseremisz szókészlet finnugor elemeiről írta Leningrádban (Bereczki 1957).

Miután 1959-ben Leningrádból visszatért Magyarországra, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kezdett dolgozni. Pályája elején rögtön Beke Ödön cseremisz szövegeinek 1961-ben megjelent III. és IV. kötetéről írt recenziót (Bereczki 1962). Beke halálát követően Bereczki Gábor folytatta a gyűjtemény kiadását, és Erdődi Józseffel közösen rendezték sajtó alá 1971-ben a sorozat hiányzó második részét, a kézirat azonban elveszett. Csak az 1990-es években került elő, és 1995-ben jelent meg Szombathelyen a Bibliotheca Ceremissica sorozatban. Ugyanebben a sorozatban látott napvilágot Beke Ödön kilencrészes szótára „Marri nyelvjárási szótár – Tscheremissisches Dialektwörterbuch”, amelynek a kiadásában természetesen Bereczki Gábor is részt vett (Bereczki 1997–2001).

A cseremisz nyelvjárásokkal a Beke-féle anyag mellett a saját hosszú anyaggyűjtő terepmunkája során ismerkedett meg. Az 1950-es évek végétől 1979-ig Vikár László zenekutatóval együtt hatalmas mennyiségű népdalkincset gyűjtött a cseremiszek, a votjakok, a csuvasok és a tatárok körében. Gyűjtőútjaik során a kutatók igyekeztek anyagot gyűjteni a legfontosabb néprajzi területekről is, amelyek egyben a különböző nyelvjárásokat is képviselték. A gyűjtőutak eredményeképpen négy hatalmas kötetre való anyagot publikáltak (Bereczki – Vikár 1971, 1979, 1989, 1999). A népdalgyűjteményekért Bereczki Gábor és Vikár László az MTA Akadémiai Nagydíjában részesült.

A cseremisz nyelvjárásokról szóló tanulmányát Bereczki Gábor 1984-ben a Wolfgang Veenker által szervezett és Hamburgban tartott „Dialectologia Uralica” szimpóziumon adta elő. Előadásának szövege a következő évben az azonos című kiadványban látott napvilágot (Bereczki 1985). A szimpózium az uráli nyelvek nyelvjárásainak egységes leírását tűzte ki céljául. Annak előtte – és gyakorlatilag azóta is – mind a nyelvjárások leírása, mind pedig az osztályozásuk más-más módon történt a különböző országok finnugor nyelvészeinek a munkáiban. Gyakorlatilag sokszor éppen a finn és a magyar kutatások között látszottak

a különbségek világosan, mivel mindkét országban régi, a korábbi finnugor nyelvész generációk által gyűjtött anyagok álltak rendelkezésre, amelyeket aztán a következő nemzedékek a kutatásaik során felhasználtak. Így például a magyarok cseremiszi kutatásaikban Beke Ödön anyagait és a bennük található nyelvjárási felosztást használták, míg a finnek az Yrjö Wichmann által gyűjtött anyagokkal dolgoztak, és az általa kialakított nyelvjárásokkal kapcsolatos felfogást vették át. A nyelvjárások osztályozása során még homályosabbá tette a fogalmakat a gyűjtőhelyek nevének, illetve a százévesnél is régebbi és a használatból kiment orosz kormányzóságneveknek a használata.

A „Dialectologia Uralica” szimpóziumon mindketten a cseremiszi nyelvjárásokról és azok osztályozásának kritériumairól tartottunk előadást. Elfogadtuk és javasoltuk, hogy a cseremiszi kutatók által felállított főnyelvjárás és főnyelvjárás-csoport felosztás kerüljön használatba. Bereczki Gábor előadása az alnyelvjárásoknak a Beke anyagai alapján való felosztását vette górcső alá, én pedig többek között a Wichmann-féle anyag alnyelvjárásainak a főnyelvjárásokba való besorolásával foglalkoztam előadásomban.

Bereczki Gábor cseremiszi nyelvtudását első alkalommal az egyetemi hallgatók számára írt rövid tankönyvében foglalta össze (Bereczki 1971). A jegyzetben szöszedettel és fordítással ellátott szövegeket, valamint nyelvtani összefoglalót közölt. Az egyetemi jegyzet 15 szövege – néhány közmondás és egyéb folklórszöveg kivételével – cseremiszi írók tollából származik. A szövegek finnugor átírásban vannak lejegyezve, és a nyelvjárási szövegek is az irodalmi nyelvi helyesírásnak megfelelően vannak átdolgozva.

A szöszedetben szerepel a szavak etimológiája: a cseremiszi szavak magyar, finn vagy ezek hiányában valamely más finnugor nyelvből való etimológiai megfelelője, illetve a jövevényszavak esetében meg van adva mind az átadó nyelv, mind pedig az eredeti szóalak. Ezen kívül a képzett szavak esetén az alapalak van megadva.

Bereczki elmondta, hogy a szövegeket úgy választotta ki, hogy legyenek bennük a cseremiszi nyelvre jellemző szerkezetek és etimológiailag közös finnugor szavak is.

A nyelvtani rész negyven oldal, és a ragozási táblázatok mellett magyarázatok is vannak benne a nyelvi elemek használatáról és eredetéről is. A ragozási-morfológiai részen kívül a nyelvtanban kitekintést találunk a szóalkotásra, különös tekintettel a szóképzésre.

Miért akartam ezt a körülbelül 90 oldalas egyetemi jegyzetet ilyen részletesen ismertetni akkor, amikor Bereczki Gábor egy ennél sokkal teljesebb tankönyvet is kiadott „Chrestomathia Ceremissica” címmel (Bereczki 1990)? Akkor, amikor Bereczki Gábor cseremiszi nyelvkönyve 1971-ben, első alkalommal megjelent, nagyon kevés finnugor nyelveket ismertető tankönyv létezett. Nálunk, Finnországban a finn nyelv távolabbi rokon nyelveiről tartott órákon a finnországi finn-

ugor nyelvészek által az 1900-as évek elején publikált chrestomathiák voltak használatban, pl. Yrjö Wichmann „Tscheremissische Texte” című könyve 1923-ból. Ezekre az volt jellemző, hogy elsősorban nyelvjárási szövegeket közöltek szószedettel, a nyelvtant csak rövid kommentárok és ragozási táblázatok képviselték. Amikor ezt a cikket írtam, elővettem Bereczki Gábor „Cseremisiz nyelv-könyv” című munkáját (nekem az 1974-es kiadás van meg), és észrevettem, hogy a nyelvtani részét teleírtam bejegyzésekkel és a könyvet egyébként is rongyosra olvastam. Annak idején ez nagyon fontos jegyzet és szintézis volt.

Bereczki 1990-ben kiadott „Chrestomathia”-ja kétszer olyan terjedelmes lett, mint előző tankönyve. Rövid áttekintést találunk benne a cseremisiz nyelv kutatásának történetéről, a cseremisiz nyelvjárásokról és az irodalmi nyelv fejlődéséről. A nyelvtani részben Bereczki Gábor részletesen bemutatja a cseremisiz hangtant és alaktant, a nyelvjárásokat is figyelembe véve. Így például olyan ritka esetragok is szerepelnek ebben a részben, amelyek a cseremiszek által kiadott nyelvtanokban általában nem találhatók. Az alaktani kategóriák használatát a szerző példákkal szemlélteti. Ezekben a morfoszintaktikai leírásokon kívül a nyelvtanban külön szintaxissal foglalkozó rész is van. A könyv szövegei a fő nyelvjárásokból és az alnyelvjárások egy részéből valók, és a magyar fordításuk is meg van adva. A szószedet ugyanolyan elvek alapján van összeállítva, mint a „Cseremisiz nyelv-könyv”-ben, de a chrestomathia végén terjedelmes irodalomjegyzék is található.

Bereczki Gábor már az 1960-as években több olyan etimológiával foglalkozó cikket írt, amelyekben egy-egy cseremisiz szó eredetét, illetve kölcsönzési viszonyait elemzi. Tudományos pályája során elsősorban a Volga-vidék nyelveinek kontaktusai, illetve az általuk létrejött areális egyezések álltak érdeklődésének középpontjában. Ezek közé a már klasszikussá vált cikkek közé tartoznak például a „Permi-cseremisiz lexikális kölcsönzések” (1977), „A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai” (1983) és a „Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Wolga-Kama-Gebiet” (1984) című cikkek.

A Volga-vidék nyelveinek areális kutatásáról szóló szintézisét a joskar-olai 10. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson adta elő (Bereczki 2005), valamint az „Incontri linguistici” című folyóiratban publikálta (Bereczki 2007). Ezekben a műveiben Bereczki Gábor bemutatta a cseremisiz és votják nyelv, valamint a Volga-vidék török(ségi) nyelveinek közös vonásait a nyelv minden szintjén a hangtántól a morfológián át a szintaxisig, és természetesen a szókincsig. Leggyakrabban a török nyelveknek a finnugor nyelvekre való hatásáról van szó, de a szerző olyan ősi finnugor vonásokat is tárgyal, amelyek részben a balti-finn nyelvekben is megőrződtek. A Volga-vidék török nyelvei körbefogják a cseremisiz és a votják nyelvet, ezért azok meg tudtak őrizni olyan ősi finnugor vonásokat, amelyek a mordvinból és a komiból orosz hatásra eltűntek.

1985-ben a Magyar Tudományos Akadémiának benyújtott akadémiai doktori disszertációjában Bereczki Gábor a cseremisiz nyelv hangtanát és etimológiáját

dolgozta fel, és ezt a disszertációt később két kötetben meg is jelentette a szegedi *Studia uralo-altaica* sorozatban (Bereczki 1992, 1994). Az első kötetben a finnugor alapnyelv valamennyi – a szókezdő, a szóbelseji és a szóvégi, valamint a szuffixumokban található – hangjának a cseremiszi nyelvújításokban megtalálható fejleményei szerepelnek.

A második kötetben a cseremiszi nyelv finnugor eredetű szavait találjuk magyarázatokkal, a cseremiszi és más rokon nyelvek közös jövevényszavait (például az indo-iráni jövevényszavakat), valamint a cseremiszi nyelv permi jövevényszavait. A disszertációt olyan szintézisnek tarthatjuk, amely Bereczki Gábornak a cseremiszi nyelvvel kapcsolatos etimológiai és hangtani kutatásait foglalja össze.

A cseremiszi morfológiát érintő kutatásainak a szintézisét pedig a Debrecenben megjelent „A cseremiszi nyelv történeti alaktana” képviseli (Bereczki 2002). Ebben Bereczki Gábor valamennyi cseremiszi nem önálló morféma és rag, valamint képző történetét tárja fel, nem feledkezve meg az egyes peremnyelvújításokban előfordulókról sem. Bereczki Gábor elfogulatlansága látszik a magyarázataiból: például megkülönbözteti a cseremisziben hagyományos imperativuson és desiderativuson kívül az első és második óhajtó, a feltételező, az ígérő, az elhatározó, a szükségességi és a szimulatív módot. A szuffixumokkal létrehozott hagyományos igemódokon kívül igemódként kerültek osztályozásra többféle igei szekvenciák és a több igéből képzett kifejezések, azaz olyan szerkezetek, amelyeket egy bizonyos funkcióba grammatikalizálódott alakoknak tekinthetünk.

A passzív participiummal, azaz Bereczki terminológiájával a befejezett melléknévi igenévvel kapcsolatban külön bemutatja annak használatát önállóan, tehát tulajdonképpen cselekvésnévként különböző esetekben és névutókkal. Az ilyen kifejezések a nyelv valóságát tükrözik, és ha a cseremiszi nyelv ma élet erős, fejlődő nyelv lenne, akkor ezekből előbb-utóbb különféle infinitívuszi szerkezetek (mellékmondatpótló szerkezetek) fejlődhetnének.

A legtöbb nyelvtenban nagyon röviden ismertetett „egyéb szófajok”, azaz a viszonzások több mint 30 oldalas magyarázatban részesülnek, amiben Bereczki Gábor áttekinti a viszonzások képzésén kívül a legfontosabb viszonzásokat, többek között a legtöbb névutót és azok etimológiáját. „A cseremiszi nyelv történeti alaktana” valamennyi cseremiszi kutató és finnugor nyelvész vademecumja.

Cikkeiben Bereczki Gábor a felsorolt témákon kívül a cseremiszi nyelv szinte valamennyi részterületével foglalkozott, többek között az onomatopoetikus-deszkriptív szavakkal, a névadással, a nyelvújítással. Több tanulmányában az egyes szomszédos nyelvekre, illetve az egész Volga-Káma-vidék nyelvi areájára kiterjesztette a kutatását. A finnugor nyelvészek Bibliájának nevezhető Sinor Dénes által szerkesztett „The Uralic Languages” című kötetbe Bereczki Gábor összefoglaló tanulmányt írt volgai finnugor nyelvek történetéről (Bereczki 1988).

Bereczki Gábor életműve olyan hatalmas és sokoldalú, hogy egy egynapos konferencián lehetetlen teljes részletességgel ismertetni. Ugyanígy a cseremiszi

nyelvvel kapcsolatos kutatásai is, amelyek Bereczki finnugrisztikai kutatásainak a legfontosabb részét képezik, olyan mélyrehatóak és szerteágazóak, hogy cikkemben csak vázlatos képet tudok róluk adni. Ezért hát a számomra legfontosabbakat emeltem ki.

Bereczki Gáborral először a turkui finnugor kongresszuson találkoztam 1980-ban, de akkor ismerkedtem meg vele jobban, amikor 1983-ban ösztöndíjasként tanultam az ELTÉ-n. A finn doktoranduszt úgy fogadta Bereczki Gábor, mint egy régi jóbarátot, és minden lehetséges módon készségesen támogatta a kezdő kutatót akkor is és később is. Olyan emberként emlékszem rá, aki melegséget és jókedvet sugárzott a környezetére és embertársaira. Derűlátóan és elfogulatlanul viszonyult az élethez és a többi emberhez, függetlenül azok korától és beosztásától.

Irodalom

- Bereczki, Gábor [Берецки, Габор] (1957), Финно-угорские элементы в лексике марийского языка. Автореферат диссертации. Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова, Ленинград.
- Bereczki Gábor (1962), Beke Ödön: Mari szövegek. NyK 64: 230–233.
- Bereczki Gábor (1971), Cseremisiz (mari) nyelvkönyv. Finnugor jegyzetek XIX. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1977), Permi–cseremisiz lexikális kölcsönzések. NyK 79: 57–77.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki, Gábor (1984), Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Wolga-Kama-Gebiet. NyK 86: 307–314.
- Bereczki, Gábor (1985), Kriterien zur Aufteilung der tscheremissischen Mundarten. In: Veenker, Wolfgang (Hrsg.), Dialectologia Uralica. Materialien des ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 20. Harrassowitz, Wiesbaden. 187–193.
- Bereczki, Gábor (1988), Geschichte der Wolgafinnischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica 34. JATE, Szeged.
- Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. Studia Uralo-Altaica 35. JATE, Szeged.
- Bereczki Gábor (1994), A Névától az Urálig. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 4. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.

- Bereczki Gábor (1997–2001), Beke Ödön: Mari nyelvjárási szótár 1–9. (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und †József Erdődi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. Bibliotheca Ceremissica IV1–IV9. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremisz nyelv történeti alaktana. *Studies in Linguistics of the Volga-region. Supplementum*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Bereczki, Gábor [Берецки, Габор] (2005), Взаимосвязи языков Волго-Камского ареала. In: Galkin, I. S. – Ivanov, I. G. – Sanukov, K. N. – Voroncova, O. P. (ed.), *Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Yoshkar-Ola 15. 08–21. 08. 2005. Pars I. *Orationes plenariae*. Йошкар-Ола. 1–49.
- Bereczki, Gábor (2007), Der Sprachbund des Wolga-Kama-Gebietes. *Incontri Linguistici* 30: 11–28.
- Bereczki, Gábor – Vikár, László (1971), *Cheremis Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor – Vikár, László (1979), *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor – Vikár, László (1989), *Votyak Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor – Vikár, László (1999), *Tatar Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

AGYAGÁSI KLÁRA

Egy igazi, tökéletes munkakapcsolat – és mögötte az ember: Bereczki Gábor

Ma is világosan emlékszem megismerkedésünk történetére. 1973. októberében, még amikor az Egri Tanárképző Főiskola hallgatójaként csereösztöndíjas éven voltam, kezdtem meg Csebokszáriban a Jakovlev Tanárképző Főiskolán, a Csuvass Állami Tudományos Kutatóintézet Nyelvészeti Osztályának vezetője kikért néhány napra a főiskoláról, hogy részt vehessek a terepmunkára odaérkező Róna-Tas András professzor kíséretében volgai bulgár sírfeliratok felkutatásában szerte a Csuvass Köztársaság területén.

Álltunk Róna-Tas tanár úrral a kutatóintézet előtt, és az akkor frissen megismert csuvas kísérőnkkel együtt vártuk a dzsipet, de mielőtt az megérkezett volna, feltűnt egy újabb ismeretlen, aki széles mosollyal, jókedvűen, magyarul köszöntött bennünket. Ő volt Bereczki Gábor tanár úr, akiről ott és akkor tudtam meg, hogy a cseremisz nyelv és kultúra elhivatott kutatója, finnugor nyelvész, számos Volga-vidéki tudományos expedíció résztvevője. (Ő akkor is a cseremiszekhez tartott, csak egyszerűbb volt neki Moszkvából Csebokszárin átutazva elérnie Joskar-Olát.) Bemutakoztam neki, mire barátságosan megjegyezte, hogy

lám-lám, megjelent a magyar csuvaskutatás újabb generációja, és sikereket kívánt a tudományban.

Azóta sokszor eszembe jut ez a reggel. Volt benne valami sorsszerű. Még el sem kezdtem egyetemi tanulmányaimat turkológiai vonalon, fogalmam sem volt arról, milyen irányt vesz később az érdeklődésem a történeti nyelvtudomány útvesztőiben, hiszen azt sem tudtam, hogyan működik „közről” a történeti nyelvtudomány. És akkor, a pályafutásom kezdetén a legelső események egyike volt, hogy a nyelvi terepen ott lehettem a magyar tudomány két olyan kiváló képviselőjének a társaságában, akik már akkor a Volga-vidék legjobb ismerőinek számítottak.

Ott és akkor már együtt volt szinte minden és mindenki ahhoz, hogy megnyílnak az areális nyelvészet távlatai előttem – csak még nem tudtam róla.

A következő tanévtől a JATE orosz–altajisztika szakos hallgatója lettem, és a diplomaszerezés után még jó pár évig tartott, amíg elsajátítottam a gyakorlatban is mindazokat a nyelvi, nyelvtörténeti, kutatás-módszertani ismereteket, amelyeknek a birtokában elkészíthettem kandidátusi értekezésemet a Volga-vidéki török nyelvek korai orosz jövevényszavainak témájából. A munkahelyi vitára 1991-ben került sor, innen datálódik szorosabb szakmai együttműködésünk története Bereczki tanár úrral. Ugyanis Berta Árpád mellett – elég nagy meglepetésemre – ő lett a másik opponensem. Utólag szégyellem az akkori kétségeimet, hogy egy finnugrista nyelvész hogy fog elbírálni egy dolgozatot, amely volgai török és orosz történeti hangtani és lexikológiai ismereteket feltételez. Akkor szembesültem vele, hogy Bereczki professzor nemcsak az irodalmi orosz nyelvet ismeri, hanem az északi orosz nyelvjárás szókincsét is, és tud csuvasul! Sőt, tud tatáru! És észrevette az átírási következtelenségeimet, és kronológiai jellegű (a cseremiszbé is átkerült orosz szavak hangtörténeti értelmezésével is összefüggő) érdemi kérdéseket tett fel! És mindennek tetejébe, tudott olyan szakirodalmat ajánlani, amit nem dolgoztam fel, pedig kellett volna!! Hihetetlenül nagyot nőtt a szememben, hiszen olyan tárgyi tudást mutatott fel, amire nem számítottam. De amivel életre szólóan megnyert magának, az nem egyszerűen a tárgyi tudás volt, hanem hogy a nyilvánvaló tudásbeli fölényt és tudományos tapasztalatait mérhetetlen és természetes szerénységgel, hivatalos mivoltában is szeretetteljes hangnemben hozta tudomásomra. Szívesen tanultam tőle.

1992-ben Humboldt-ösztöndíjra pályáztam. Az elvégzendő kutatás témájának megválasztása (a csuvas–cseremisiz nyelvviszony története), amellet, hogy vonzott a problémakörben megbúvó megoldatlan kérdések nehézsége, főleg azzal függött össze, hogy lehetőség kínálkozott rá, hogy az én szakmai műveltségemből hiányzó cseremisiz nyelvtörténeti ismereteket Bereczkitől tanulhassam meg. Hiszen meggyőződtem róla, hogy az ő tudása alapos. Rábízhattam magam.

Az ösztöndíjat megkaptam, és rögtön az első Mainzban, Lars Johanson professzor tanszékén eltöltött szemeszter végén kérvényeztem, hogy Udinébe utaz-

hassak kéthónapos cseremiszi nyelvtörténeti intenzív kurzus teljesítésére Bereczki professzorhoz.

1993. május 15-én korán reggel indultam Mainzból, és az udinei vasútállomáson egész napos utazás után az éjszaka közepén szálltam le a velencei expresszről úgy, hogy induláskor nem volt lehetőségem olasz lírát váltani. Nem tudtam, hol fogok lakni és olaszul pedig esélyem sem volt bármit elintézni. De nem volt sok időm rá, hogy a megoldáson gondolkozzam, mert megszólalt mellettem a jól ismert hang: Isten hozta Udinében! És attól kezdve nem kellett aggodnom, hogy gondjaim lesznek Olaszországban.

Bereczki professzor rendkívül figyelmes és gondos házigazda volt. A Viale Ungherese lánykollégiumának 8. emeletén foglalt nekem szállást, ahonnan öt perc séta volt az az egyetemi épület, ahol a későbbiekben minden délelőtt 9-től 1-ig tartotta a cseremiszi kurzust. (Legtöbbször szünet nélkül.) De még mielőtt megkezdtük volna a komoly munkát, bejártuk a környéket, hogy segítség nélkül is tudjak bevásárolni, pénzt, telefonkártyát váltani, menzán étkezni, a városban közlekedni, bemutatott a munkatársainak, és hogy a munkához is jó kedvvel lássunk hozzá, az első napot egy nagyon hangulatos boros vacsorával zártuk az egyik kedvenc vendéglőjében.

A cseremiszi intenzív kurzus a szó szoros értelmében intenzív volt. Nekem a legelemibb alapoktól kellett kezdenem, ami nem volt más, mint a Középső-Volga-vidék részletes vízrajza, politikai és természeti földrajza, hiszen mindazokat a helyszíneket, ahol cseremiszek éltek, kapásból kellett tudnom azonosítani a gyűjtőpontok szótári rövidítései alapján. Aztán jött a tudománytörténet: a cseremisz kutatás áttekintése és a cseremiszi nyelvjárási gyűjtések kiértékelése Budenzől Szilasin, Wichmannon át Beke monumentális szótáráig. Ezt követően tértünk rá a cseremiszi történeti hangtanra, ami a később megjelent „Grundzüge” (Bereczki 1992–1994) alapján, de magyarul történt. Egyszerűen lenyűgöző volt, ahogy az egyes őscseremiszi fonémák mai cseremiszi nyelvjárásközi megfeleléseit sorolta fejből a legkisebb szellemi megerőltetés nélkül! De hogy ezt az ismeretanyagot jobban tudjam kötni az előttem álló feladatokhoz, a finnugor eredetű szavak etimológiai vizsgálatán túl a hangváltozások szemléltetéséhez, elővettük Räsänen monográfiáját a cseremiszi nyelv csuvas jövevényszavairól (Räsänen 1920). És hát ettől kezdve vált Bereczki professzor korábbi előadási formája interaktívvá. Merthogy nekem mindenhez volt kérdésem vagy megjegyzésem. Neki meg azon nyomban válasza. Egyszer azt találtam mondani, hogy Räsänennek valamelyik kérdés eldöntéséhez nem volt birtokában minden adat, és az Ašmarin szótárban van olyan szóalak, amelyik ellentmond Räsänen egy állításának (Ašmarin 1928–1950). Másnap reggel Bereczki professzor hátizsákkal érkezett. Jött vele a 17 kötetes Ašmarin szótár! Udinében!!!

De hogy ne csak a történeti cseremiszirol legyen fogalmam, olvastatta velem Puskin verses meséjét az aranyhalról – cseremiszi irodalmi nyelven. Így módom

volt megismerni a hivatalos cirill alapú cseremisiz ábécét is, a mai leíró nyelvtani alapokról nem beszélve. Udinei hétköznapijaimon ennek megfelelően nem voltak üresjáratok. A déli 1 órakor végződő órák után kb. du 4-ig jártam a várost, intéztem az „ügyeimet” (bevásároltam, főztem, mostam), amíg az olaszok sziesztáztak. Délután 4 és 5 között hozzáültem az aznapi tanuláshoz, és éjjelig semmi nem tudott ebből kizökkenteni. A második hónap végén úgy utaztam el Udinéből, hogy éreztem: több félévnyi cseremisiz nyelvészeti ismeretanyaggal lettem gazdagabb, és olyan alapokat kaptam, hogy meg fogom tudni oldani a cseremisiz-csuvas nyelvviszony történetének rejtélyes problémáit, bármilyen nehezek legyenek is azok.

A témámra való mainzi felkészülés elméleti és módszertani tekintetben volt különlegesen hatékony. Megismerkedtem Johanson professzor kódmásolási elméletével, ami a nyelvi kölcsönzések nem-lexikális szférájában nyitott új perspektívákat a kontaktusnyelvészetben. Hazaérkezésemkor ennek megfelelően a volgai török és cseremisiz magánhangzó-redukció létrejöttének és egymáshoz való viszonyának a kérdése kötötte le minden figyelmemet. Olyannyira, hogy „Volga-vidéki nyelvek areális történeti kapcsolatai” címmel kutatási pályázatot nyújtottam be és nyertem el az OTKÁ-nál. Ahhoz, hogy a témámban továbblépjek, meg kellett értenem a finnugor vokalizmuskutatás történetének cseremisizt érintő részleteit, meg kellett tudnom különböztetni Steinitz, Itkonen, Mikola érvelési rendszerének helyes és helytelen elemeit. A problémák legtöbbször konkrét cseremisiz szavak kapcsán merültek fel, (melyek a csuvasba is bekerültek), és a megoldásuk eredménye különböző cikkeimben látott napvilágot.

Ettől kezdődően megélénkült a levelezésünk Bereczki professzorral, hiszen az első alkalommal, amikor egy cikkem fogalmazványát elküldtem neki azzal a kéréssel, hogy olvassa a fejemre az összes hibát, amit a cseremisiz „ellen” elkövettem, azt a választ kaptam, hogy nagyon szívesen megnézi ezt is és az összes többi következőt is. Hiba ugyan van a mostaniban, de csak apróság, és egyébként „Szeretettel üdvözl: Bereczki Gábor”. Jó pár cikknek jutottam így a végére, amikor 2001-ben egyszer felhívott engem telefonon. Ez alkalommal neki volt kérése. Mint megtudtam, párhuzamosan azzal, hogy én a cseremisiz és csuvas (tatár és baskír) magánhangzó-redukcióval foglalkoztam, ő a cseremisiz nyelv történeti alaktanáról írt könyvet. Ebben számos olyan cseremisiz alaktani elemet tárgyalt, mely a volgai bulgárból vagy a tatárból került a cseremisizbe, az átvételük tárgyalása pedig teljesen megfelelt a kódmásolási elméletben megfogalmazott módszertani elveknek. Csak hát Bereczki professzor nem az új elméletből indult ki (akkor talán azt még nem is ismerte), hanem a tapasztalati tényekből, melyek alapján teljes biztonsággal fogalmazta meg a véleményét. Nos, a telefonban arról beszélt, hogy elkészült az alaktani monográfia, melyben „erőteljes az areális nyelvészeti szemlélet”, és kért, hogy turkológiai szempontból lektoráljam a könyvet. És ha ő tévedett bármiben, nyugodtan javítsam ki, ha pedig a

végeredményt elfogadhatónak tartom közlésre, akkor megkérhetne-e, hogy akkor, és csak akkor(!), ha lehetséges, vegyem fel az OTKA által támogatott areális nyelvészeti sorozatomba (Studies in Linguistics of the Volga-Region) magyar nyelvű monográfiaként. Hát persze, hogy lehetséges volt! És mi az, hogy elfogadható! Nagyon szívesen tettem eleget a kérésének, amit az OTKA is támogatott! Hiszen amikor végigolvastam a kéziratot, és lektoráltam a turkológiai vonatkozású részeket, a legnyugodtabb szakmai lelkiismerettel írhattam meg neki, hogy „hiba ugyan van, de csak apróság”, és már hozzá is kezdtünk az anyag technikai szerkesztéséhez.

2002. májusában adtam be pályázatomat az akadémiai doktori cím elnyeréséért. Az értekezésem végül „A cseremisiz tényező szerepe a csuvas hangrendszer történeti változásában” témát fejtette ki, még hozzá oly módon, hogy sikerült turkológiai szempontból –mint utóbb kiderült, meggyőzően – érvelnem amellett, hogy a magánhangzó-redukció jelensége a Volga-vidéken nem belső török fejlődés eredménye. Ezzel egyúttal éppen Bereczki professzor 1983-as véleményét cáfoltam a kérdésről. A cáfolat mellé azonban elő kellett rukkolni a helyes megoldással. Ez pedig nem volt más, mint hogy a jelenség forrása a kései őscseremisiz! A teljes hangtani bizonyító érvrendszer pedig Bereczki professzornak a Grundzüge 2. kötetében 1992-ben megjelent őscseremisiz szókészleti rekonstrukcióján alapult! És mindennek a tetejébe: a három opponens közül az egyik nem volt más, mint prof. dr. Bereczki Gábor. Izgatottan vártam, mi lesz a véleménye, hiszen itt az ő munkássága többszörösen is érintve volt.

Az írásbeli opponensi véleményében minden megállapításomat elfogadta. Amikor pedig 2003. novemberében lezajlott a nyilvános védés, és már az Akadémia II. emeleti folyosóján ünnepeltük a végeredményt, odajött hozzám, és a következőket mondta: „Klári, most bebizonyította, hogy méltó partner az areális nyelvészeti kutatásokban, mit szólna hozzá, ha felkérném, hogy társszerzőként írjuk meg a cseremisiz etimológiai szótárát?”

2004-ben elnyertük az OTKA támogatását a „Cseremisiz etimológiai adatbázis” című közös pályázatunkhoz. Már a pályázat beadásakor megkaptam a professzortól a tervezett szótár címszójegyzékét, és teljes egyetértésben osztottuk fel egymás között a munkát: ő az uráli, finnugor, finn-permi és belső keletkezésű szavakat tárgyalja, én pedig az orosz és törökségi jövevényszavakat valamint a szubsztrátumeredetűeket. Rendszeressé váltak a konzultációink Budapesten, számba vettük a beszerzendő szakirodalmat, ütemeztük a feladatokat, kidolgoztuk a szótár koncepcióját és próbaszócikkeket is írtunk, melyek megjelentek a Nyelvtudományi Közleményekben (Agyagási – Bereczki 2006). Beindult a munka.

A projektben eredetileg csak az etimológiai adatbázis összeállítására vállalkoztunk, de a munka során gyorsan bebizonyosodott, hogy etimológiai munkahipotézisekre szükség van ahhoz, hogy jó irányba haladjon az adatgyűjtés. A professzor az UEW alapján dolgozott: a kérdés mindig az volt, hogy a cseremisiz

nyelvjárási adatoknak az uráli/finnugor/finn-permi eredetüként rekonstruált címszóval való etimológiai összefüggése fenntartható-e azok után, hogy Bereczki professzor a „Grundzüge” etimológiai kötetében rekonstruálta az őscseremisiz alakokat, és szigorú kritériumok alapján határozta el egymástól a korábbi alapnyelvekből örökölt állományt a nagyon korai permi jövevényszavaktól. Hát persze, hogy az UEW álláspontja sok esetben nem volt fenntartható! Olyannyira nem, hogy sikerült őt rábeszélnem, hogy a típusos eltérésekről publikáljon egy cikket, és a cikk meg is jelent a Debreceni Egyetem Argumentum nevet viselő online nyelvészeti folyóiratában (Bereczki 2010). Az eltérések egy része abból adódott, hogy bizonyos, az UEW által bizonytalannak minősített finnugor etimológiákról kiderült, hogy nem lehetnek finnugor eredetűek. A professzor mindig eljutott odáig, hogy a problémás etimológiáknál kizárta a finnugor eredetet, és akkor jött az e-mail, hogy „Klári, nézzen már körül, mit tudunk ezzel a szóval csinálni?”. És akkor körülnéztem. És jöttek a megvitátandó megoldási javaslatok. De közben a saját anyagomon is dolgoztam, (kezdetben az orosz jövevényszavak etimológiáján), és ott is gyakran volt meglepetés: ugyanaz az orosz szó egymáshoz közeli cseremisiz alnyelvjárásokban más-más korszakból volt magyarázható. De a közvetítések terén is sok új váratlan helyzet adódott. Persze, szerettem volna mindig rögtön megkapni a megerősítést, hogy jól gondolom a magyarázatot, ezért egy idő után az e-mailek ritkulása mellett áttértünk a telefonos konzultációra. Gyakran hívtuk egymást, és egészen különleges élmény volt az állandó együtt-gondolkodás megtapasztalása. Néha ez már nem is csak együtt-gondolkodás volt, hanem egyenesen gondolatolvasás! Fél szavakból értettük egymást.

Bereczki professzor fiatalokat megszálló szorgalommal dolgozott az etimológiai szótáron a hét összes napján, nekem ez inkább a péntektől hétfőig terjedő napokon sikerült, hiszen az egyetemi munka hét közben lefoglalt. Ezért aztán munkanap lett a szombat, a vasárnap, vagy más ünnepnapok. Egészen természetessé vált, hogy akármikor hívhattuk egymást, és a családjunk – úgy tapasztaltam, hogy kölcsönösen – nagyon megértően vette tudomásul, hogy szakmai megbeszéléseket tartunk, és akkor, amikor arra szükség van.

Az intenzív közös etimologizálásban való részvételt sajnos 2006 nyarán családi gondok miatt átmenetileg megszakítani kényszerültem, de Bereczki professzor töretlenül haladt tovább a saját területén. A projektzáró szakmai jelentésben 2010-ben arról adtam számot, hogy a Cseremisiz etimológiai szótár I. kötete az ő munkájaként teljesen elkészült, a II. kötet előkészítése folyamatban van, de befejezése (az én részem) még várat magára.

2011 tavaszán fontos levelet kaptam a professzortól. Azt írta, hogy már nem olyan szilárd az egészsége, nem lehet tudni, meddig él, de még szeretné látni, hogy megjelenik a cseremisiz etimológiai szótár általa kidolgozott része. Kérte,

hogy járuljak hozzá, hogy a két kötet külön jelenjen meg, és ha lehet, találjam meg hozzá a kiadót.

Magyarországi kiadóknál tett sikertelen puhatolózásaim után végső megoldásként Eberhard Winkler professzorhoz, a *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* Göttingen felelős szerkesztőjéhez fordultam, és kértem, hogy fogadja be a szótárát a sorozatba, én pedig megpróbálom pályázati úton előteremteni a magyar szöveg németre való fordításának a költségeit. A válasz nagyon gyorsan érkezett: „Grünes Licht!”. A Societas Uralo-Altaica elnöksége nemcsak befogadta Bereczki professzor szótárát a kiadványsorozatba, hanem a Társaság vállalta az összes fordítói és kiadási költséget!

2011 őszétől Bereczki professzor a 450 oldalnyi szöveg technikai munkáival foglalkozott. Egységesítette a szócikkeket formailag, pótolta a hiányzó irodalmi hivatkozásokat, közösen ellenőriztük a transzkripciót, majd átadtuk az anyagot fordíttatásra Winkler professzornak. Amíg a fordítás zajlott, engem kért meg Bereczki Gábor, hogy állítsam össze a szótárhoz a teljes rövidítésjegyzéket, és még egyszer ellenőrizsem a hivatkozott irodalomjegyzéket. 2012. április 1-én vasárnap vettem észre, hogy Helimskij professzor őscseremisiz rekonstrukciókat érintő cikkeire egy szócikkben sincs hivatkozás, és tartalmilag sem reagált rájuk Bereczki professzor. Felhívtam őt, és elmondtam, hogy ezt még ki kellene pótolni. Furcsa, rekedt hangon válaszolt, hogy megfázott, beteg lett, de ez csak egy egynapos vírus, hétfőn már jól lesz, és bemegy az egyetemre a cikkekért. „Megoldjuk!”, ez volt az utolsó szava, amit hozzám intézett.

Valóban megoldjuk. Személyes, lelkiismereti kérdésnek tekintem, hogy a szótár megjelenésében még hátralévő technikai munkák végzésében részt vállaljak, hogy a mű olyan színvonalon jelenjen meg, mintha a szerző maga olvasta volna végig a szerzői korrektúrát. És ígérem, hogy ha később is, de meg fog jelenni a második kötet.

Irodalom

- Agyagási Klára – Bereczki Gábor (2006), Mutatvány a készülő cseremisiz etimológiai szótárból. *NyK* 103: 26–43.
- Ašmarin, N. I. (1928–1950), *Thesaurus Linguae Tschuwaschorum*. 1–17. Kazan – Čeboksary.
- Bereczki, Gábor (1992), *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II*. *Studia Uralo-Altaica* 34. JATE, Szeged.
- Bereczki, Gábor (1994), *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. *Studia Uralo-Altaica* 35. JATE, Szeged.
- Bereczki Gábor (2010), Újabb tendenciák a cseremisiz etimológiai kutatásokban. *Argumentum* 6: 1–5. <http://argumentum.unideb.hu/2010-anyagok/BereczkiG.pdf>
- Räsänen, M. (1920), *Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. MSFOu 48.

REET KLETTENBERG

Bereczki Gábor és Észtország

Amikor a Tartui Egyetemen 2004 májusában egy év magyartanulás után vizsgára került sor, akkor a számonkérés része volt, hogy el kellett olvasnunk egy magyar nyelvű szöveget, majd el kellett mesélnünk a tanárnőnek a tartalmát. Én világéletemben lusta voltam, és könnyen meg akartam úszni a feladatot abban a hiszemben, hogy úgysem lesz később szükségem a magyar nyelvre. Ezért olyan szöveget kerestem, amely megvan észtl is, hogy csekély nyelvtudásommal és a hiányzó szótárak nélkül is megbirkózzam a feladattal. És mi lenne még kézenfekvőbb, mint egy észt népmese, amit úgyis ismerek. Egy kis könyvtárkatalógusböngészés után arra jutottam, hogy kikölcsönöztem „Az aranyfonó lányok” című észt népmesekötetet, kikerestem belőle a legrövidebb történetet, és kívülről megtanultam a varjú lánykéréséről szóló mesét, amit aztán elő is adtam a vizsgán. A tanárnő ugyan csóválhatta a fejét, de megadta a jegyet. Akkoriban persze még fogalmam sem volt arról, ki fordította a meséket magyarra. Nem is foglalkoztatott addig soha, hogy a fordítás tulajdonképpen valakinek a munkája. Azt még csak sejteni sem tudtam, hogy egyszer majd találkozni is fogok a kötet fordítójával, és fordítói pályámon nagy példaképem lesz az illető. „Az aranyfonó lányokat” pedig azóta is időről időre hálásan veszem elő, amikor az észt népköltészetéről beszélek magyar hallgatóimnak.

Bereczki Gábor 1955 decemberében járt először Észtországban, amikor Leningrádban elkezdte gyűjteni az anyagot a disszertációjához, és a szükséges szakirodalom egy részéhez Tartuban tudott hozzájutni. Ott nagyon kedvesen fogadták, „A Névától az Urálig” című könyvében úgy emlékszik vissza, hogy kezébe nyomták a szemináriumi könyvtár szekrényeinek a kulcsait, maga vehette ki, rakhatta vissza a könyveket, ami rendkívül meggyorsította disszertációja írását (Bereczki 1994: 46).

Az első kéthetes kiküldetést hamarosan követte a második, kéthónapos alkalom 1956 májusában-júniusában, majd a harmadik 1956 októberében. A disszertáció megírása mellett életre szóló barátságok is szövődtek az észt nyelvészekkel, valamint egy hihetetlenül gyümölcsöző kapcsolat is Mai Kiiskkel, későbbi feleségével, aki akkor egyetemi hallgató volt. Szintén 1956. őszén ismerkedett meg Bereczki Gábor Ellen Niit észt költőnővel is, aki később Petőfi-fordító lett.

Az észtekhez és az észt kultúrához való kötődést Bereczki Gábor elsősorban a családjában élte meg. Példaértékű odaadással ápolta és ápolja a magyar–észt kapcsolatokat az egész kétnyelvű család. Mindnyájuk számára egyaránt fontos

és természetes mind az anyanyelv, mind az apanyelv. Azon dolgozott és dolgozik Bereczki Gábor, Mai, Urmas és András, hogy minél jobban megismertessék és megszeretessék a magyar kultúrát Észtországban és az észti kultúrát Magyarországon. Az észti „Mária Országá Keresztje” rendjellel való kitüntetés ezt a tevékenységüket honorálta. Tudományos elismerésként pedig a Tartui Egyetem 1990-ben díszdoktorrá avatta Bereczki Gábort.

Ahhoz képest, hogy Gábor mintegy „véletlenül” és „kényszermegoldásként” lett műfordító, igen tiszteletreméltó, amit az asztalra tett. Rein Veidemann észti irodalomtudós a így méltatja búcsúztatójában: „Gábor volt az észti irodalom magyarországi nagykövete”.

Bereczki Gábor Lennart Meri útirajzai fordításával kezdte a műfordítói pályáját. Az elején még kételkedett benne, képes-e a feladatra, amit egy másik fordítótól kellett átvállalnia, aki megbetegedett. Ez olyan véletlen volt, ami sokszor nagy hatással van az emberek további életére, és amiből aztán sok jó származik. Az észti kultúra ezzel a véletlennel kiváló műfordítóra tett szert. Bereczki Gábor első észti fordítása 1965-ben jelent meg. Ezután egészen 1989-ig szinte minden évben megjelenik kisebb-nagyobb fordítása. Ez a több mint húsz éves időszak valódi fénykora az észti irodalom magyarországi megjelenésének.

Az 1965-től 1989-ig terjedő időszakban nemcsak az észti irodalmi kánonban is kiemelkedő, fontos regények, drámák és kisprózák jelentek meg, hanem antológiák, melyeket tekintélyes észti szakértők segítségével állítottak össze, és az Európa Kiadóban láttak napvilágot. Így jelent meg mesekötet, „Az aranyfonó lányok” (1968), az „Előérzet” elbeszéléskötet (1969), „Az észti irodalom kistükré” (1969), melybe Jaan Kross írta az ismertető szövegeket, „A hurok és más elbeszélések” (1974), Tammsaare elbeszéléskötete, a „Püskösdivasárnap” (1978), „A szélörölő” című novellaantológia (1981), illetve ugyanabban az évben, 1984-ben finnugor népköltészeti gyűjtemények: az „Erős mackó”, „A medvefiú” és a „Finnugor-szamojéd regék és mondák”. A 2000-es években az újabb antológiák a szombathelyi Uralisztikai Tanszék sorozatában jelentek meg Mai Bereczki válogatása alapján lírából és kisprózából. Ezekben Bereczki Gábor mellett már tanítványaik is szerepelnek első fordításaikkal.

Bereczki Gábor jól látta a tágabb összefüggéseket is. „Az észti könyv Magyarországon” című cikkében ezt írja: „időről időre napvilágot láttak magyarul olyan irodalomtörténeti összefoglalások vagy antológiák, melyek igyekeztek képet adni az észti irodalom egészéről vagy egy fontos korszakról. Észtül nagyon sok fordítás jelent meg a magyar irodalomból, talán több is, mint fordítva, de Magyarországon tervszerűbb volt az észti irodalom bemutatása” (Finnugor Világ 2001: 13).

Egy kultúra mélyebb megismeréséhez elengedhetetlen az alapszövegeinek az ismerete, mert azokból az alapszövegekből merít az adott kultúra motívumrendszere, tele van a nyelvhasználat idézetekkel és szállóigékkel, melyek az alapszövegekből származnak. Az ilyen motívumok felfedezését jelentősen megkönnyíti,

ha van a közelben valaki, akit meg lehet kérdezni. A Bereczki családban ez kétségtelenül érvényesült. Fordított esetben is, amikor magyar költészeti antológiának készített nyersfordításokat Mai Bereczki, ahogy arról 2002-ben egy Észtrádióknak adott interjúból beszámoltak. Ebben az augusztusi magyar témájú rádióműsorban Bereczki Gábor arról is beszélt, hogy az észtr nyelv a fejlettségben nem marad el a magyar nyelvtől, amely sokkal hosszabb irodalmi hagyománnyal rendelkezik, viszont a frazeologizmusok és szinonimák tekintetében az észtr nyelv talán még egy kicsit gazdagabb is.

A műfordítás alapvető feltétele, hogy a fordítónak nagyon jól kell ismernie a forráskultúrát, és szeretnie kell az adott irodalmat, a fordítandó művet. Magam is tapasztaltam, ha szívvel-lélekkel foglalkozom egy szöveggel, akkor előbb-utóbb meg is szeretem. Az észtr kultúrának egyik alapszövege, az „Orcád verítékével” (magyarul 1967) olyannyira megszólította és meghatotta Gábort, hogy azt mondta, a magyar irodalomban nincs is hozzá fogható mű. Ebből a regényből való egy ismert szállóige: „Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus” „Dolgozz, küszködj, akkor megjön a szeretet” (Tammsaare 1967: 579). Valahogy így van ez a fordítással is. Mióta magam is fordítgatok, tudatosan veszem kézbe a műfordításokat, és úgy olvasom, azzal a tudattal, hogy minden mondat, minden szó a fordító kezén keresztül került a papírra. Biztos vagyok benne, hogy volt egy időszak, amikor Bereczki Gábor volt az éppen fordított szövegének legjobb ismerője, mert amikor a fordító szóról szóra olvassa és átülteti a szöveget, úgy megismeri a művet, ahogy rajta kívül senki más.

Bereczki Gábor a kutatóútjaira is magával vitte a fordítandó műveket. A Tammsaare-regényt például 1966-ban a mari népdalgyűjtés szabad pillanataiban fordította. Az emlékiratában itt-ott találhatók utalások az éppen aktuális fordításokra:

1966. október 11. – „Mikor napközben befejezem a cseremiszi gyűjtést, fordítok néhány oldalt Tammsaare *Jog és igazság* című regényéből” (Bereczki 1994: 98).

1966. október 23. – „Most, hogy a dátumot leírtam, döbbsentem rá, hogy ma van az OSE (Októberi Sajátos Események) kitörésének tizedik évfordulója. Én azokban a napokban jobbra Tartuban voltam, a fejem tele volt családalapítási szándékokkal, tervekkel, így a hazai nagy felfordulás csak részben kötötte le gondolataimat. – Megmondtam ugye, hogy vége lesz a sárnak. Északnak fordult a szél, s délután (21-én) már üvegesen fénylett a tócsák szeme. A pénteket neveztem ki vasárnapnak (itt úgyis ezt ünneplik az öreg cseremiszek), s egész nap Tammsaaret fordítottam” (Bereczki 1994: 104).

Kamszkoje-Usztyje, 1970. július 7. – „Június 20-án érkeztem haza Bukarestből. Az otthoni néhány nap Tuglas *Kis Illimar* című regénye fordításának befejezésével telt el. Alvásra is alig jutott idő” (Bereczki 1994: 169).

Szibaj, 1979. május 27. – „A városi vezetőség közönyének az az előnye, hogy azt eszünk, amit akarunk, annyit, amennyit akarunk, s nem kell inni. Így az *Ismeretlen katonával* is nagyon szépen haladok” (Bereczki 1994: 258).

Úgy látszik, Bereczki Gábor terjedelmes fordításai ugyanolyan nagy vándorok voltak, mint ő maga. De fordított költészetet is, főleg nyersfordításokat készített, amelyek aztán alapjául szolgáltak költőknek a mives fordítások elkészítésére. Tréfásan a legjobb magyar nyersfordító címet is elnyerte. Nagy érdeme Bereczki Gábornak, hogy az észti költészet fordításába belevonta a magyar költők legjavát: Képes Gézát, Tandori Dezsőt, Rab Zsuzsát, Csanádi Imrét és a többieket. A kiváló minőségű nyersfordítás alapján jelentős észti költők is a magyar olvasó elé kerültek. A legjelentősebb közülük talán mégis nemzeti eposzunk a „Kalevipöeg”, mely Rab Zsuzsa fordításában már harmadik alkalommal látott napvilágot magyarul, és a két előző Bán Aladár fordításához képest sokkal teljesebb, az eredetihez méltó formában jelent meg 1985-ben. A negyedik Kalevipöeg-fordítás, Árpás Károly munkája, mely tavaly jelent meg, szintén Bereczki Gábor nyersfordításán alapul.

A Bereczki Gábor által fordított művek igen gazdag képet mutatnak. Van köztük dráma, ami színpadra is került Magyarországon; rádiójáték, kispróza, útirajz, népköltészeti szöveg, ami különösen kedves volt neki. „Az aranyfonó lányok” című kötetbe ő maga választotta ki a meséket, és remek utószót is írt, ami kiváló tananyag az észti népmesék ismertetésére. Ezen kívül Lennart Meri dokumentumfilmjeihez is készített fordításokat. Minden szöveg más-más nyelven szólal meg, és itt sokat segített neki az anyanyelv ismerete, Arany János nyelve, amit örökségül kapott. A Balassi Intézet műfordítóképzésen mindig arra intik a fiatal műfordítókat, hogy nem elég a forrásnyelv kiváló ismerete, egy műfordítónak elsődleges fontosságú, hogy a célnyelven tudjon minden regiszterben és minden helyzethez illően megszólalni. Ennek nagy mestere volt Bereczki Gábor, akinek a magyar nyelvtudásában sokan gyönyörködtek. Ennek köszönhetően nagyon élvezhetők az észti irodalom fordításai magyarul, és ez korántsem mellékes dolog a fogadtatás szempontjából sem.

A fordításokon túl Bereczki Gábornak fontos szerepe volt az észti írók magyarországi megismertetésében. 1970-ig ő írta a Világirodalmi lexikonba az észti irodalomról és az észti írókról szóló szócikkeket. De a szépirodalmi fordításokon és az irodalmon túl is megragadott minden lehetőséget, hogy Észtországról minél több hiteles hír jelenjen meg Magyarországon. Rácz Endrével együtt megjelentetett egy fotóalbumot, amelynek a szövegeit ő írta. Ezenkívül írt Észtország történelméről, az észti identitásról, a Tartui Egyetemről, ismertette az észti nyelvészek munkáját is, például Johannes Aavik nyelvújítási elveit.

Észtország népszerűsítésének fontos színtere a Magyar–Észt Társaság, amit az alapításától, 1990. november 26-ától vezetett 18 éven keresztül. De nemcsak

Magyarországon tevékenykedett másik hazája érdekében, hanem máshol is. Amikor Udinében dolgozott finnugor nyelvészprofesszorként (1986–1997), többek között észt nyelvet is tanított.

Bereczki Gábor és Észtország viszonyát biológiai fogalommal szimbiózis-ként lehetne leírni. A család észtországi tanyája a szellemi munkához szükséges nyugalmat és csendet jelentette, ahol megvolt a fizikai munka lehetősége és szüksége is, ahogy egy tanyához illik. Arról, hogy Bereczki Gábor teljes természetességgel tartozott a faluhoz, az is tanúskodik, hogy a falusiak „Kalama Gáborként” emlegették, ahogy az ilyen összeszokott közösségekben szokás: megkapta a tanya nevét.

Csak egyszer sikerült rövid látogatást tennem a Kalama tanyára. A kis falu és a tanya valósággal lenyűgözött a harmóniájával. A természet és az ember olyan tökéletes egyensúlyát nem olyan sokszor láthatja az ember, el tudom képzelni, hogy egy ilyen helyen milyen jól lehet fordítani és tanulmányokat írni. Így Észtország a természeti adottságait tudta nyújtani: többek között a szellemi munkához alkalmas hőmérsékletet. Bereczki Gábor pedig hatékonyan élt ezekkel az adottságokkal, és dolgozott azért, hogy a fogadott hazája irodalmát elérhetővé tegye az anyanyelvén.

Az irodalomnak műszerekkel mérhetetlen hatása van. Ki tudja, hány olvasó tette le az ő fordította könyvet azzal az érzéssel, hogy kapott valamit. És ha valamelyikük azt is megjegyezte, hogy észt művet olvasott, akkor a küldetés elérte célját. A fordított műveket ívekben szokták mérni. Bereczki Gábor 1977-ben azt mondta, hogy mintegy 200 ívre tehető azoknak a műveknek a terjedelme, melyek eddig megjelentek az ő fordításában (Bereczki Gábor 1998: 6). Azóta biztosan gyarapodott ez a mennyiség. Ha egy polcra egymás mellé helyeznénk a fordításait, az igen tekintélyes látványt nyújtana.

Tanszékvezetőként (1973–1986) Bereczki Gábor nagyon sokat tett azért, hogy megalapozza az észt nyelv és kultúra oktatását Budapesten. Neki köszönhető, hogy később elindult az észt szak. Fordítói szemináriumot is tartott, ahol heti egyszeri találkozásokon beszéltek meg a házi feladatul kapott fordítások megoldásait. A fordításban nem annyira tanított, mint inkább példát adott. A Finnugor Tanszékre látogató vendégeknek így mutatta be Bereczki Gábor a munkatársait: Ez egy olyan tanszék, ahol mindenki tud furulyázni és mindenki foglalkozik műfordítással. Valóban mindenki fordított, de ő volt a leginkább elszánt és agilis fordító. Mindig szívesen tette, annak ellenére, hogy ez sohasem volt jövedelmező tevékenység.

Visszatérve ahhoz az időszakhoz, amikor kezdő szinten törtem a magyart, arra emlékszem, hogy nagyon hiányzott nekem egy jó észt–magyar szótár. Amikor fogalmazást kellett írnom, állandóan azzal szembesültem, hogy milyen nehéz megtalálni a szükséges szavakat valaminek az elmondására. Lektori munkám közben magyar hallgatóim is sokszor feltették a kérdést: van-e rendes észt–ma-

gyar szótár. Mindig bíztattam őket, hogy készül és hamarosan napvilágot lát. Rendkívül fontos, hogy elkészüljön a szótár, ami Bereczki Gábor professzor távozásával félbeszakadt.

A finnugor népek kultúrájának ügyeit mindig szívéen viselte Bereczki Gábor. 2011 májusában is erről beszélt az Észti Nyelvi Intézetben. „Az utolsó húsz évben a finnugor népek együttműködése politikai szinten erősebb lett, de az irodalom fordítása sajnos már nem olyan jól szervezett, mint korábban volt. A rokon népek mozgalmának is lehetne tágabb tere, ez jó hatással lenne a finnugor népek közérzetére. Én mindent megtettem, amit tudtam. Az én időm lejárt, most a jövő nemzedékben reménykedhetek.”

Bízom benne, hogy Bereczki Gábor életműve sokaknak példaképül szolgál, hogy ugyanolyan szorgalommal és szeretettel műveljék azokat a területeket, amelyeken ő is tevékenykedett. Jó munkát, jó ötleteket és kitartást kívánok hozzá!

Irodalom

Bereczki Gábor (1994), A Névától az Urálig. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 4.

Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.

Bereczki Gábor (1998), Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Válogatta: Rédei Károly [Válogatás az ünnepelt korábbi tanulmányaiból]. Budapest.

Bereczki Gábor (2001), Az észti könyv Magyarországon. Finnugor Világ 6/2: 13–17.

Tammsaare, Anton (1967), Orcád verítékével. Európa, Budapest.

FEHÉRVÁRI GYŐZŐ

Bereczki Gábor, az irodalmár

Bereczki Gábor tudományága számos részterületéhez hasonlóan az irodalomban is teljes életművet hagyott maga után. Eme megállapításom még akkor sem tűnik túlzónak, ha előrebocsátom, hogy előadásom csupán az észti, és nagyon kis részben a finn irodalommal való foglalkozását érinti, és említetlenül hagyja számos egyéb népköltészeti gyűjtését, azok feldolgozását, más nyelveken, így magyarul is hozzáférhetővé tételét. Témánkat illető fordítói munkásságát már komoly, elismert, tudományos fokozattal rendelkező tudósként kezdte. Abban, hogy a legnagyobb aktivitást az észti irodalmat illetően tanúsította, nyilván szerepet játszott családi, érzelmi kötődése is. Az 1960-as évektől sorra megjelenő hosszabb lélegzetű fordításai nem kifejezetten szépirodalmi jellegűek voltak, inkább irodal-

mi igénnyel megírt útirajzok, kutató expedíciókról szóló tudósítások. Az első, s talán a legjelentősebb ezek közül Lennart Meri: „Kobrák és karakurtok nyomában” (Kobrade ja karakurtide jälgedes), valamint az ezzel közös kötetbe kötött „Hajósinasok a zöld óceánon” (Laeva poisid rohelisel ookeanil) című műve volt. A vaskos kötet 1965-ben jelent meg az akkoriban ilyen témákra szakosodott Táncsics Kiadónál. Kissé előre ugorva az időben, jegyezzük meg, hogy Bereczki Gábor Lennart Merihez, a későbbi észti köztársasági elnökhöz fordítóként a későbbiekben is hű maradt, és 1982-ben lefordította Meri legnagyobb sikerű könyvét, „Az északi fény kapujában” (Virmaliste väraival) címűt, amely hazánkban is komoly visszhangot váltott ki.

Visszatérve a hatvanas évekhez, következő kötete Juhan Smuul: „A Japán tengeren” (Jaapani meri, detsember) című útirajzának lefordítása volt, ugyancsak a Táncsics Kiadó gondozásában. Az íróról, Smuulról talán csak annyit: a szegény halászfíút szinte gyerekkorától az új társadalmi rend avatta íróvá, nyilván éppen a polgári korszak külföldre menekült vagy elhallgattatott íróinak pótlására, ám a hatalom által támogatott ifjú valódi östehetségnek bizonyult, és a későbbiek folyamán emberileg is beérve jó néhány maradandó művel gyarapította az észti irodalmat, kiváltképp drámákkal és novellákkal. Nevével előadásomban a későbbiek folyamán is találkozni fogunk.

A hallgatóság soraiban némelyeknek talán feltűnt, hogy röpké néhány perc alatt kétszer is említettem a szépirodalmi könyvkiadás szempontjából szinte teljesen jelentéktelen Táncsics Kiadót. Az előkelő, kifejezetten a világirodalomra szakosodott Európa Kiadóhoz csak úgy, az utcáról elég nehéz volt bejutni, többnyire ehhez valahol másutt előbb fordítói hírnevet kellett szerezni. Bereczki ezt a hatvanas évek végére már megszerezte, és aligha alaptalan a feltételezésem, hogy addigra megérlelődött benne a terv: a hazánkban addig meglehetősen elhanyagolt észti szépirodalom meg- és elismertetése az Európa Kiadó segítségével. Terve megvalósítását segítette, hogy a kiadó két vezetője, Domokos János és Gerencsér Zsigmond az átlagos kulturális középvezetőknel sokkal erőteljesebben rokonszenvezett az észtekkel. Bereczki első „európás” vállalkozása Tammsaare: „Igazság és jog” (Tõde ja õigus) című monumentális regényfolyama első kötetének lefordítása, ami magyarul „Orcád verítékével” címmel jelent meg 1967-ben. Jó választás volt, mind az író, mind a fordító kitűnőre vizsgázott a magyar olvasóközönség előtt.

Csupán közbevetőleg jegyzem meg, hogy Tammsaare írásművészete az észtek számára maga a teljesség, hősei – legyenek bár parasztok vagy városi értelmiségiek – az észti ember tipikusnak tekinthető vonásait testesítik meg. Napjainkban is alig indul úgy színházi évad, hogy ne szerepelne a repertoárban a monumentális mű valamelyik epizódjának dramatizált, színházi változata.

Az „Orcád verítékével” című regénytől kezdve hosszú időre zöld utat kapott az Európa Kiadónál az észti irodalom. 1968-ban Bereczki „Az aranyfonó lányok”

című észt mesegyűjteménnyel gazdagította a kiadónak a világon szinte egyedülálló „Népek meséi” címmel indított sorozatát. 1969-ben az akkor már a világ-hírhez közelálló Jaan Kross által összeállított antológia, „Az észt irodalom kistükré” mutatta be szisztematikusan, eligazító esszéekkel tarkítva az észt irodalom alakulását a kezdetektől az 1940-es évekig.

Itt, ezen a ponton, bármennyire szerettem volna is ezt elkerülni, kénytelen vagyok jómagam is idetolakodni a magam pályakezdésével. Bereczki tanár úr, akit nemsokára már Gábornak szólíthattam, a kezembe nyomott egy ívnyi terjedelmű elbeszélést, hogy fordítsam le a „Kistükré” számára. Az, hogy a szóban forgó novella fordítása részemről hogy sikerült, valószínűleg már sohasem fog kiderülni, mindenesetre Bereczki gyámolító keze nyomán a könyvben megjelent szöveg egészen élvezhető. Ugyanebben az évben jelent meg mesterem fordításában és válogatásában „Előérzet” címmel egy prózakötet, amely a hatvanas években indult, az egész észt prózát szinte teljességgel megújító fiatal nemzedék (Mats Traat, Arvo Valton, Enn Vetemaa, Mati Unt) írásait tartalmazta. Ezek a velem közel egykorú fiatalok hasonló nézeteket valló költőtársaikkal (Paul-Eerik Rummo, Hando Runnel, Jüri Üdi) módfelett felcsigázták az érdeklődésemet, és felkérésre hamarosan tanulmányban is igyekeztem felvázolni célkitűzéseiket. Az említett prózaírók közül négyük egy-egy kisregényét sikerült bemutatnom az 1973-ban megjelent „A bálvány” című észt kisregény antológiában, amelynek válogatását első komoly megbízatásomként rám bízta az Európa Kiadó. Talán mondanom sem kell, Mats Traatnak a kötetben szereplő, az észt parasztság sorsát szűkszavúságában is rendkívül plasztikusan bemutató regényét kérésemre Gábor fordította le, a fiatalság, és a városi ember problémáit tárgyaló kisregényeket, Mati Unt és Enn Vetemaa műveit pedig én.

Azt gondolom, ennél a pontnál válik érthetővé, hogy egy Bereczki Gábor irodalmi munkásságát méltató előadásba nem önös érdekből próbálom beleszőni a magam jóval szerényebb tevékenységét. Igen gyakran voltunk társtettesek, más-kor meg társszerzők. A társtettes ez esetben azt jelentette, ha akadt néhány mű, – és gyakran akadt ilyen – melyek lefordítását magasabb helyekről értéküktől függetlenül erőteljesen szorgalmazták, két cseppet sem véletlenül egyező negatív lektori véleménnyel nem volt nehéz megakadályoznunk a fordíttatást. Társ-szerzőként pedig szinte minden antológiában szerepeltünk, és mindig jó előre megbeszéltük, melyikünk kinek a művét fogja fordítani. Egyebekben pedig többnyire úgy alakultak a dolgok, hogy a kortárs észt irodalom nagy részének tolmácsolása énrám várt, a klasszikusok pedig Gábor gondos munkája révén váltak közkin-csé. Gábor már 1970-ben „Sötét sziklák” címmel újr fordította Tammsaare „Körboja peremees” című remek kisregényét, melynek 1933-as fordítása nyelvi-leg már igen avíttasnak érződött. 1971-ben a 20. század észt stílusművésze-nek, Friedebert Tuglasnak fordította le „Kis Illimar” (Väike Illimar) című, nemcsak minőségében, terjedelmében is jelentős művét. 1973–1974-ben közös munkába

kezdtünk, egy nyugodt lélekkel grandiózusnak nevezhető 20. századi észt lírai antológia megalkotásába. A 39 szerző több száz versét tartalmazó kötet kétharmad részét Gábor és felesége, Mai válogatta, egyharmadának, főként a fiatalabbak műveinek kiválasztása és természetesen azok nyersfordítása az én feladatom volt. Elhatároztuk, a legjobb magyar költőket nyerjük meg a versek végleges formába öntésének, és célkitűzésünk – hála Mai végtelen türelmének, akaraterejének és hihetetlen (két)nyelvi felkészültségének –, sikerrel is járt. Az antológia 1975-ben jelent meg, a szerzők harminc százaléka emigráns volt, akiknek egy részét talán be sem engedték volna az akkori Észtországba. A könyv küllemében is rendkívül mutatós volt, mondhatni a legszebb a korabeli antológiák között – beleértve a hasonló angol, francia és orosz lírai antológiákat is. Kiállítására nem sajnálták a pénzt, hiszen – ez a korszak egyik groteszk fíntorának tekinthető – hivatalosan a preferált szovjet irodalom körébe tartozott.

A hetvenes évek derekán egy, a korszakban végig, egészen napjainkig magyarul is folyamatosan jelen lévő novellista, Arvo Valton kapott önálló kötetet, „A hurok és más elbeszélések” címmel 1974-ben. A 28 elbeszélést tartalmazó kötet fordítását nagyjából fele-fele arányban osztottuk meg Gáborral. Megjelelésekor nemcsak az olvasókat hódította meg. Összesen hat recenzió és kritika jelent meg róla, ami észt könyv esetében komoly sikernek mondható. Úgy vélem, itt érdemes Bereczki Gábor és rá emlékező tanítványa emberi kapcsolatáról is szót ejteni. Azonos szakterületen dolgozók között, kiváltképp, ha ez a szakterület meglehetősen behatárolt, gyakori a súrlódás. Közöttünk nem volt ilyen, mindent jó előre megbeszéltünk, mondhatni felosztottuk az észt irodalmat egymás között. Talán Valton maradt az egyetlen közös írónk, az ő műveit egészen a legutóbbi időkig mindketten folyamatosan fordítottuk.

Bereczki Gábornak köszönhetem, hogy szisztematikusan kénytelen voltam áttanulmányozni az észt irodalom egészét. 1972-ben indult az Akadémiai Kiadó gondozásában a hat kötetre tervezett Világirodalmi Lexikon. Gábor akkoriban egyszerűen már nem győzte a rengeteg munkát, és a második kötettől kezdődően átadta nekem az észt irodalom egészét. Alaposan fel kellett készülnöm, maradt is időm rá, ugyanis az eredeti hat kötet tizenhat kötetre terebélyesedett, és a zárókötet 25 évvel később jelent meg, teret engedve a közben ismertté váló fiataloknak, és biztosítva a korábbi kötetekben szereplők adatainak szükségszerű elavulását. Emlékezetem szerint az észt címszavak száma 150 fölé bővült, a címszavak kiválasztásában meglehetősen szabadon dönthettem, és számos szócikk a 3–4 oldal terjedelmet is elérte.

A hetvenes évektől az észt drámairodalom bemutatására is sor került. A fordítások és az azokból készült színházi előadások, tévéadaptációk, rádiójátékok viszont főként a nyolcvanas években sokasodtak meg. 1976-ban egy kortársi drámakötet összeállítására kaptam megbízást, Bereczki Gábor ebben a már említett Juhan Smuul: „A zugkapitány” (Kihnui Jõnn metskapteen) című darabjá-

nak a lefordítására vállalkozott. Az ízig-vérig népi figurákra épülő, kacagtató groteszk komédiában az író a szűk pátriájában élő szigetlakóknak állít emléket. A fordító remekül élt azzal a képességével, hogy nemcsak az észet, hanem a magyar népnyelv szinte minden szófordulatát kitűnően ismerte. Smuul darabjából majd tizenöt évvel később kétrészes rádiójátékot készítettem, amelyet azóta számtalanszor ismételtek, és ma is meghallgatható az interneten. A siker titka a remek fordítás mellett a főszereplőt alakító Kállai Ferenc feledhetetlen játéka. Gábor egyébként szívesen kirándult a színházi világba is, a Szolnoki Szigligeti Színház már 1981-ben az ő fordításában mutatta be Mati Unt: „A halál árát a halottaktól kérdezd” című darabját. Fordítói munkásságában a nyolcvanas évek fordulóján még nagyobb sebességre kapcsolt. Hosszan sorolhatnám az ekkoriban megjelent fordításait Vladimir Beekman „Éjszakai repülők” című regényétől kezdve egészen az újabb fordítói csúcsteljesítményekig.

Ezekből az évekből néhány finn fordítását is meg kell említenünk. Nem volt szokatlan tőle, hogy néha átrándult a Finn-öböl túlsó oldalára is. Már 1970-ben részt vett „A boldogtalan konzervatív” című kortárs finn elbeszélések tartalmazó antológia fordításában, 1977-ben pedig a klasszikus finn író, Lauri Viita „Moréna” című nagyregényét fordította le. 1982-ben jelent meg tolmácsolásában Väinö Linna méltán világhírű regénye, „Az ismeretlen katona”. A finneknek e terjedelmében is tiszteletre méltó regénye rendkívüli erőpróba elé állít minden fordítót. A szovjet–finn háború más-más habitusú és világnézetű harcosai ugyanis a saját vidékük nyelvjárásában, a saját észjárásuk szerint közlik egymással a háborúról és a világról alkotott véleményüket, természetesen egymással is vitatkozva. Fordítói bravúr volt mindezt az eredetit legalább megközelítően visszaadni, és Bereczki Gábornak ez maradéktalanul sikerült.

Mindezzel szinte egy időben az 1981-ben megjelent, „A szélörklő” című, több mint 600 oldalas észet prózai válogatásomhoz hat, közepes terjedelmű elbeszélés fordításával járult hozzá Bereczki Gábor. Ugyancsak a nyolcvanas évek elejére esik még egy hatalmas, irodalomtörténeti szempontból is rendkívül jelentős vállalkozása, a „Kalevipoeg” teljes lefordítása, és oktatnivaló részletességgel és precizitással elkészített jegyzetapparátusának megírása. Úgy vélem, ez volt az észet irodalommal kapcsolatos munkásságának a csúcsa. Ekkor ugyan volt már két Kalevipoeg-fordításunk is, az 1928-as Bán Aladár-féle azonban nyelvileg már meglehetősen avított volt, ráadásul nem is teljes. Az 1960-ban kiadott, a terjedelmét tekintve szemelvényesnek számító észet hősének agyonjavított magyar szövegének az akkor már kilencven felett járó Bán Aladárhoz már nem sok köze volt. Gábor ezért az Európa Kiadó felkérésére sorról-sorra elkészítette az egész eposz nyersfordítását, és átadta Rab Zsuzsának „műfordításra.” Így a „Kalevipoeg” kettejük neve alatt jelent meg, bár Rab Zsuzsa – tisztességére legyen mondva – sem magunk között, sem nyilatkozataiban nem győzte hangsúlyozni, hogy az ún.

nyersfordításban számos olyan szövegrész volt, ahol őneki még stilizálnia sem kellett a Gábor-féle nyersfordítást.

A rendkívül gazdag, tiszteletet parancsoló fordítói pálya ezzel azonban még korántsem zárult le. Néhány igazán műves munka még jóval ezt követően keletkezett. A kisregényeiről, és azok televízió-, rádió- és színpadi változatairól már széles körben ismert Jaan Kross folytatta történelmi regényeinek sorozatát. Kross ezekben nemcsak saját kora viszonyairól mondott el minden elmondhatót, hanem visszamenőleg is történelmet teremtett hányatott sorsú népének. Regényeinek főhősei, ha nem is minden esetben észtek, de származásuk, családi kapcsolataik az észet néphez fűzik őket. Így lett Kross könyvei nyomán az észet történelem hőse és aktív részese von Bock, a cár egykori barátja és szellemi küzdőtársa és Martens professzor a japán-orosz háborút lezáró béketárgyalások szuperdiplomátája. Von Bock „A cár örültje” című regény főhőse, amely 1983-ban jelent meg Bereczki Gábor fordításában. A „Martens professzor utazása” című Kross-regénnyel pedig 1989-ben ismertette meg Gábor a magyar olvasóköröset. A siker óriási volt. „A cár örültje” címűt rádiójáték formában is bemutatták. Kross sajátos stílusát, helyenként féloldalmi, filozofikus körmondatait, a korhűséget éppen csak finoman biztosító archaizálást Bereczki Gábor hihetetlen pontossággal adta vissza. Kross-fordításai alighanem életműve betetőzésének tekinthetők. Persze tegyük mindjárt hozzá, a fordítással a későbbiek folyamán sem hagyott fel. 1996-ban Viivi Luik „A történelem szépsége” (Ajaloo ilu) című regényének tolmácsolásával örvendeztette meg magyar olvasóit, 1999-ben Tammisaare „Judit” című drámáját adta ki Pusztay János a szombathelyi „Minoritates Mundi” című sorozatában. Emellett derekasan kivette részét a felesége, Mai által összeállított, az imént említett sorozatban megjelentetett „Harangok halk kondulása” (Szombathely. 2000) című lírai, és az ugyancsak az ő általa válogatott és szerkesztett „Bábjából kikelő pillangó” (Szombathely. 2002) című prózai antológia számos művének magyar tolmácsolásából is.

VOIGT VILMOS

Körkép Bereczki Gáborról, a finnugor népköltészet magyarra fordítójáról

Szerencsémnek tartom, hogy valamilyen módon sok évtizeden át ismerhettem Bereczki Gábort. Már az 1960-as budapesti finnugor kongresszus alkalmával összeismerkedtünk, majd 1964-ben Finnországban találkoztunk. Erre ő is később

sokszor emlékeztetett. 1964-ben tőle tanultam észtil – egyébként ekkor a másik hallgatója Kodolányi Gyula volt. Minthogy a II. Finnugor Tanszék akkor még a Pesti Barnabás utcában a negyedik emeleten, a Folklore Tanszék tőszomszédságában volt, az ottani kollégákat, legkivált Domokos Pétert szinte megszakítatlanul láthattam. Még amikor külföldön tanított Bereczki, akkor is gyakran megfordult Budapesten, a Finnugor Tanszéken, rendezvényeken, és szinte haláláig abban a kis körben, amit én Numi-Tórem fiainak nevezhetnék. Noha nem ő vitte a hangot, mégis szívesen beszélt. Másokkal összevetve is kellemesen, derűvel, önfényezés nélkül.

Kiváló emberek halála után – még ha nagy időt értek is meg – gyakran támad az embernek lelkifurdalása: nem barátkozott eleget velük. Az ő esetében ezt nem kell éreznem. Már inkább így szomorkodom pályatársa, Vikár László személyét illetően. Vele (pontosabban velük) inkább akkor, régebben találkoztam, a mikor Volga-vidéki népdalgyűjtéseik anyagának megjelentetésével foglalkoztak. Olykor egy-egy szakmai kérdésükre is válaszolnom kellett. Ám az utóbbi évtizedekben csak néhányszor beszéltem Vikárral. Útibeszámolóik visszaemlékező kiadványait azonban ismertem, megjelenésük után el is beszélgettem a szerzőkkel ezekről (Bereczki 1994, Vikár 2002).

Hogy a műfordításokra térjünk rá – nyilvánvaló, hogy a jó műfordítónak elsősorban anyanyelvét kell jól tudnia, „népköltési” szövegek esetén pedig a hagyományos magyar népköltészeti nyelvet. Bereczki ezt kiválóan ismerte, és noha inkább furulyázta a magyar népdalokat, sokuk szövegét énekelni is tudta. Köznap-i beszélgetésben is élvezetes magyar nyelvet használt. Ám az is nélkülözhetetlen, hogy a fordító az idegen nyelven is jól tudjon. Sőt az is igen hasznos, ha több idegen nyelven járatos a fordító – még akkor is, ha ezek nem mindegyikéből fordít. Bereczki már igen korán románul, majd oroszul, később olaszul is jól tudott, cseremisztudását csak elképzelem, ám az észtről és a finnről van tapasztalatom. Két kis könyvtárnyi finn és észti szépirodalmat fordított magyarra. Kíváncsi lennék, ezek „nyelvei” mennyiben különböznek az írók szerint, vagy mind végül is „bereczkiül” szólalnak-e meg?

Ő volt a legtöbbet fordító magyar finnugrista – úgy 150 tétellel, köztük sok könyvvel. Másnak egész életműve nem tesz ki ennyit. Ami azt bizonyítja, még ha gyorsan dolgozott is, ha a fordításra fordított munkaórákat összeadjuk: életéből évek telhettek így el. Néha még ehhez is lehetett némi közöm. Például a finn Lauri Viita munkásregényét én (gondolom: más is) ajánlottam lefordításra. Még arra is emlékszem, beszélünk is arról, hogy a címadó „Moréna” szó a legtöbb magyarnak semmit sem jelent – ám egyikünk sem talált jobb magyar megfelelőt.

Ami a később elmondandók miatt tanulságos, magam 1960 körül kerültem kapcsolatba a finnugor népköltészet fordításával. A finnugor kongresszusra készülve valakinek eszébe jutott, újra ki kellene adni a „Kalevipoeg” Bán Aladár készítette magyar fordítását – mivel a „Kalevala” magyar fordítása több kiadás-

ban is hozzáférhető volt, erről viszont alig tudtak. Ortutay – aki nem sokkal ezelőtt, 1958-ban járt Helsinkiben, és az ottani folklórarchívumban nemcsak finn és magyar folkloristák levelezését látta, hanem Bán Aladár „kalevalai” gyűjtéseit is – váratlan lelkesedéssel támogatta az ötletet. Az Európa Könyvkiadóban Ortutay régi ismerőse, Karig Sára a tőle megszokott agilitással vetette bele magát az ügybe. Leutaztak az 1951-ben Budapestről kitelepített, ám ekkor már némileg elviselhető körülmények között Győrben élő Bán Aladárhoz. Akinél akkor ott volt az 1928-as kiadás legalább három kézírásos javításokkal ellátott példánya. (Ezek egyikét saját szavai szerint Gulya János a tartui archívumba juttatta el). Ám az új kiadás számára egy rövidített változat is készült, amely Képes Gézához került, hogy átnézzze. Képes azonban nem fejezte be ezt a munkát, ezért Karig Sára magához hivatott engem, és az ő lakásában egy gyűrődészkán javítottuk a magyar szöveget – az ő szavával „hoporcstalanítottuk”, ami azt jelenti, hogy a Bán Aladár kedvelte furcsa, olykor szinte nem is létező magyar nyelvjárási szavak helyett közérthető, ám biztosan nem pontos magyar megfelelőket kerestünk, meg a kínrímeket irtottuk vagy enyhítettük. 1960-ban meg is jelent a könyv, a címlap hátlapján ez áll: „Az észti szöveggel egybevetette ... Képes Géza”. Bán Aladár, aki 1960. szeptemberben hunyt el, még láthatta a hozzá Győrbe levitt példányt. Bereczki Gábor ebben a munkában nem vett részt, ám élvezettel hallgatta illetén elbeszélésemet.

Bereczki szinte tanulmánysorozatban tette közzé cseremiszi és egyéb nyelvű gyűjtéseit. Ezek a régies nyelvallapotot voltak hivatottak érzékeltetni, és természetesen módon a hagyományos életmódot, a folklórt is képviselték. Gyakorlatilag itt tanult bele a prózai szövegek magyarul való visszaadásába.

Még 1956 októbere előtt megindult az Európa Kiadónál a „Népek meséi” kis köteteinek sorozata, amelyet Karig Sára szerkesztett. Neki feltett szándéka volt, hogy a rokon népektől egy-egy kötet mesét fordíttasson magyarra – szakértők bevonásával. A legsikeresebb időkben évenként öt–hat kötet is megjelent. Ezek csinos kis kötetek voltak, el is keltek. 1959-ben vogul, 1960-ban osztjáki kötet látott napvilágot, finnugristák fordításában. 1962-ben cseremiszi mesekötet is megjelent, ám ezt nem Bereczki gondozta, hanem a finnugrista nyelvész Erdődi József, a műfordító pedig irodalmár-szakfordító volt. A személyes választás okát nem tudom. Minthogy az észteknél már korábban megjelent egy magyar népmeseválogatás, voltaképpen a szovjet–magyar könyvkiadási együttműködés keretében is sürgethettek egy párhuzamos magyar kötetet. Ám csak 1968-ban jelent meg „Az aranyfonó lányok – Észti népmesék” kötete, a sorozatban a 45. számú kötet. Ezt válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Bereczki Gábor. Képes Géza néhány „versbetétet” fordított benne. Bereczki célja az volt, hogy a legismertebb, legsajátosabb észti meséket mutassa be, illetve olyan szövegeket, amelyek ugyan összevethetők magyar népmesékkal, bennük mégis érzékelhető a két nép eltérő észjárása, mesestílusa. Bereczki hagyományos, zömmel régi gyűj-

teményekből válogatott, és néhány mondát is közölt. Vagyis a 35 szöveget nem egyetlen antológiából vette, pedig megtehetette volna. Minthogy a sorozatban a finn mesék hasonló magyar nyelvű kötete csak egy évvel később jelent meg, ilyen magyar–finnugor összevetést először az észt kötetből nyerhetett a figyelmes olvasó. A tömör utószó az észt nép történetét és népi kultúráját mutatta be. A mesékhez csak forrásadatok és néhány magyarázó szó társul. Az ugyan nincs feltüntetve a kötetben, hogy a nemzetközi mesekatalógus típusszámait ki adta meg – ez én voltam. Bereczki a nekem szánt példány dedikációjában ki is fejezte sajnálatát, hogy ennek megemlítése elmaradt. A mesetípusszámok megállapítása végett idejekorán meg is kaptam a magyar fordítások szövegét, és amikor visszaadtam a példányt, olykor egy-egy szó javítását is kértem. Noha ily módon együtt dolgoztam Bereczkivel, ez nem volt megerőltető munka, mivel már kész és szép fordítások kerültek a kezembe. Egyébként a kinyomtatott jegyzetekben bizonyos zavar is van – nyilván a korrektúra egyes javításait nem hajtották végre. Az említett finn kötetel összevetve jól érzékelhettem, mennyivel jobb volt Bereczkivel dolgozni. A finn mesék fordítója egyébként a csodálatos Németh Gyuláné Sebestyén Irén volt, akivel igen szívélyes viszonyban voltunk: ő volt a sorozat általam összeállított lapp mesekötetének is a fordítója.

Időről időre néhány más munkában is egymás kezére dolgoztunk. Tudományos folyóiratainkban akkor még megjelentek észt szerzők lefordított írásai. Az Ethnographiában Richard Viidalepp dolgozata a legjelentősebb észt mesemondókról (Viidalepp 1969), a Filológiai Közönyben Jaak Põldmäe cikke az észt verselési rendszerekről (Põldmäe 1975). Bereczki a tanulmány fordítása során kérdezett egyet s mást. A mi megnevezéseinktől eltérő észt verstani szakkifejezések visszaadása nem volt egyszerű dolog. Kár, hogy az itthoni utókor „totálisan” elfeledte e magyarra fordított észt tanulmányokat.

Gyűjtőútjairól tartott itthoni beszámolóin ott voltam, sőt mi is kértünk tőle ilyent. Ekkor mondta el, hogy a cseremiszek azt mesélik, a szomszéd faluban a jó termés érdekében agronómust áldoztak... és csakugyan jobb is lett a termés. A közlésből ezt a mondatot ő maga azonban ki akarta húzni (Bereczki 1967). Az 1969-ben Kaposvárt tartott Vikár Béla emlékülésen is beszámolt a volgai finnugorok körében végzett gyűjtőútjairól. Később is közöltek őtőle ilyen tárgyú emlékezéseket, újságírói interjúkat.

Most mégsem a „prágai tavasz” előtti és utáni évek dicséretét kívánom zengen! Pedig volna mit! A mi szakmánkban is egy „harmadik reformkor” volt ez: számos lehetőséggel, a finnugor népek műveltségének a magyar nemzeti köztudatba való bevitelével. Ezekben az évtizedekben több szép és igaz kiadvány jelent meg a rokon népek kultúrájáról, mint előtte vagy utána. Bereczki tevékenysége igazán sok ilyen munka hátterében ott van, ide értve akár a fotóalbumokat és a nyersfordításokat is. Lennart Meri csodálatos finnugor filmjei és ennek politikai következményei jelzik, milyen szép, lelkesítő, sőt még eredményesnek is

nevezhető időszak volt ez. Az olyan szerény, szinte akkor fel sem tűnő életművekben láthatjuk ezt, mint amilyen oly korjellemző módon Bereczki Gábor munkássága.

Most térek rá az Európa Könyvkiadó megjelentette A/5-ös ívméretű trilógiára, a népköltészet fordító Bereczki főművére. Ez az irodalomolvasó közönség számára készített, mindmáig legfontosabb magyarra fordított finnugor folklórszöveg-gyűjtemény. A magyar kultúrpolitikában nem mindig látványos módon küzdöttük ki ezt a lehetőséget – és ami ehhez nélkülözhetetlen volt: ekkorra nálunk megvolt a szakértői és műfordítói gárda, amely ezt meg is valósította. Minden őszinte tiszteletem finn és észt kollégáinknak – ám ők, kedvezőtlenebb-kedvezőbb körülmények között még halovány másolatát sem tudták létrehozni ennek a könyvsorozatnak. Persze, ott nem voltak Domokos Péterek és Bereczki Gáborok, majd Pusztay Jánosok, akik ezt kitartó és minden tudományos igénynek megfelelő módon kikövetelték, megteremtették. Sajnálom, és nem értem, miért nem készült (mindmáig!!!) hasonlítható, a magyar népköltészetből fordított könyvsorozat finn és észt földön. Még inkább sajnálom – viszont értem –, miért nem készült hasonlítható, a magyar népköltészetet bemutató könyvsorozat az Oroszországban élő rokonnépek számára. Költői kérdés: van-e náluk igazán jó magyar népballada-, népdal-, népmeseantológia? Melyik finnugor nyelven olvasható a „Rege a csodaszarvasról”, a „Buda halála”, vagy akár a „Zalán futása” meg a „János vitéz”? A szovjet korszakban ezek megjelentetése lehetséges lett volna – ám hiányoztak az ottani Bereczki Gáborok és társaik... meg az olyan magyarországi ösztöndíjak, amelyek segítségével ezeket a fordítókat ki lehetett volna képezni.

De hagyján! – mondaná Anonymus. Térjünk vissza a trilógiához!

A „Hozott isten, holdacska! Finnugor varázsigék, imádságok, siratók” 1979-ben jelent meg, 425 oldalon. A válogatás és minden munka Bereczkié volt. Hat parádés és hatféle fordító (Ágh István, Bella István, Illyés Gyula, Képes Géza, Rab Zsuzsa, Tandori Dezső) működött közre. (Minthogy mind éltek, nem lehetett egyszerű velük együttműködni.) Akik akkor fordítottak a kötetbe, Bereczki nyersfordításait használták. A méltóan szép kiállítású szöveg 8000 példányban jelent meg. Minden másfél ezredik (!) magyarra jutott egy kötet! És a fordítók felvonulása is jelezte: ez a mi kultúránk háttere. Még a címlapon szereplő kisbetűs isten szóalak is helyén való, hiszen ez az ősidők „pogány” istene. (Ám mi, öreg finnugristák, sosem felejtjük, hogy az 1970-es észtországi finnugrista kongresszus idején a tallinni repülőtéren ez a feliratsor várt, egyre csökkenő nagyságú betűkkel: *Isten hozott...* aztán több nyelven is, és legvégül (!): *Добро пожаловать!* És arra, hogy ezt a csökkenést észrevegyük, észt barátaink figyelmeztettek.)

A következő a „Földisten leánykérőben. Finnugor mitológiai és történeti énekek” című kötet volt, 1982-ben. A majdnem mágikus számmal hasonlóan 426 oldalas kötet mindegyik szöveget Tandori Dezső, az akkor, már Weöres Sándor fénykora után vitathatatlan versfordító sztár formálta meg – Bereczki nyers(?)

fordításai alapján. Talán ide tartozik egy pletyka is. Bereczki Gábortól egyszer megkérdeztem, miért nem gondolt arra, hogy cseremiszi népköltési gyűjtéséből Weöres Sándor fordítson szép, költői magyar szövegeket. Gábor azt mondta, volt ilyen kérés, mire Weöres azt válaszolta: „Az újak mindent jobban tudnak, még az óízlandit is”. Ez nyilván Tandori – egyébként filológiaiag botrányosan előkészítetlen – verses Edda-fordítására utalt. Azért is emlékszem e furcsa megjegyzésre, mivel az Edda-versek fordításához magam ötvenoldalnyi kifogást írtam le – és ezután sosem kértek többé fordítás előkészítésére vagy ellenőrzésre. A „Földisten...” kötet már „csak” 7400 példányban látott napvilágot.

A harmadik kötet a betetőzés: a „Kalevipoeg – észt hősné” 1985-ben Rab Zsuzsa fordításában jelent meg, ám a nyersfordítást, a jegyzeteket és a szövegmagyarázatot Bereczki készítette. A tömör magyarázatok a „Kalevipoeg” létrejöttéről, tartalmi, formai, verselésbeli sajátosságairól tájékoztatnak. Bereczki tisztelettel említi Bán Aladár korábbi fordítását, ám rámutat arra, hogy a magyar fordítás verselése, hangvétele miben tér el az eredetitől. Rab Zsuzsa fordítása igazán szép, csillogó alliterációk, ügyes ismétlések jellemzik. Bereczki jegyzeteiben néhány ilyen stílusbeli megoldást külön is kiemelt. Sajnos, ez a kötet már csak 3350 példányban látott napvilágot, ami fele az előző kötetének. Még sajnálatosabb, hogy további kötetek nem is következtek.

Bereczki tőle telhetően részt vett irodalmi és népköltészeti antológiák, szöveggyűjtemények munkálataiban. A Domokos Péter szerkesztette kétkötetes „Finnugor–szamojéd (uráli) regék és mondák” (1984) prózai szöveggyűjteményben inkeri, vót, lív és természetesen észt mondák mellett néhány mordvin és cseremiszi szöveg fordítása is tőle származik. Ez a gyűjtemény igazán egyedülálló, és csak a tájékozatlanok számára meglepő, hogy a Móra Ferenc gyermekkönyvkiadó jelentette meg – nem tévedés: 30.000 példányban.

Bereczki 1988-ban a Szovjet Irodalom folyóirat hasábjain röviden elmondta, hogyan kezdődött szépirodalom-fordítói pályafutása. Ugyanez az út jellemzi folklórfordításait is. Nem tudom, igaza volt-e akkor, amikor maga verset nem fordított. Nem is a modern észt költészetre gondolok, hanem a régi, népköltési szövegekre, akár a Kalevipoeget is ide értve. Biztosan jól ment volna neki! Cserébe viszont mások számára készített nyersfordításokat, amelyek hatása mindmáig él.

Most, a róla megjelent emlékfűzetben (Bereczki A. – Bereczki U. 2013) közölt bibliográfia ismeretében meglepő, hogy e fordításköteteket éppen magyar folkloristák nemigen recenzeálták. Sőt, néha az is feltűnik – talán nem is olvasták. Pedig ezekben valamiféle olyan világ bomlik ki, amelyhez hasonlóról a mi réges-régi elődeink is tudhattak.

Csak pár hete jelent meg Árpás Károly fordítása (Kalevipoeg. 2012). Ennek a legelején azt olvassuk: Bereczki Gábor és felesége, Kiisk Mai nyersfordítását használta Árpás. Rab Zsuzsa után immár a második esetben használták a Berecz-

ki-szöveget. Érdeemes lenne egyszer megnézni ezt, és össze is vetni a két verses műfordítással. Annál inkább, mivel ily módon most már többet tudhatnánk meg az észti eposz szövegéről, stílusáról.

Bán Aladár rímes és alliteráló nyolcasokban fordított, amely leginkább Vikár Béla egykori Kalevala-fordítására hasonlít. Ezt a megoldást megőrizte az 1960-as, már említett rövidített fordítás is. Rab Zsuzsa is szabályos nyolcasokat használt, alliterációi és párhuzamosságai következetesek – rímeket viszont nem ad. Árpás azonban eléggé szabálytalan szótagszámú sorokat készített, elődeihez képest jóval kevesebb alliterációt használ, és nála egyáltalán nem találunk rímeket. Tudjuk, a ma „használt” Kreutzwald-változat, a végleges „Kalevipoeg” hosszú költői fejlődés eredménye. Ez eléggé szabályos tagolódású nyolcszótagos sorokból áll, rengeteg alliterációval, és a szavak grammatikai végződése gyakran rím benyomását kelti, különösen akkor, ha kétféle szófajú szóvég/sorvég cseng össze: A B A B h o m o i o t e l e u t o n formában. A három magyar fordítás másként használta a magyarban a névelőt, másként az összetett szavakat. Meg kellene nézni, milyen megoldások találhatók Bereczki nyersfordításában. Egy szóval: folytatni kell a finnugor népköltészet fordító Bereczki munkásságát és annak értékelését.

Legyen szabad egy fordításelméleti idézettel zárni előadásomat. Eugenio Coseriu szerint minden emberre jellemző a beszédképesség (elokutionelles Wissen) és az anyanyelv tökéletes ismerete (idiomatisches Wissen), ám ezen túl egy szövegfogalmazási képesség (Textkompetenz) is szükséges a fordító számára. Nem ő alkotja a szöveg tartalmát, ám a kifejezési formáknak ura kell, hogy legyen.

Ilyen volt Bereczki Gábor. Ezt jól látjuk a róla mint fordítóról készített körképen.

Irodalom

- Bereczki András – Bereczki Urmas (szerk.) (2013), „Nekünk ajtó vagy hazád szívébe” Emlékfüzet Bereczki Gábor tiszteletére./„Meile oled uks Su kodumaa südamesse” Mälestusvihik Gábor Bereczki auks. Magyar-Észt Társaság, Budapest.
- Bereczki Gábor (1967), Szélgjegyzetek cseremiszi gyűjtőfüzetéből. Ethnographia 78: 491–495.
- Bereczki Gábor (1994), A Névától az Urálig. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 4. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Kalevipoeg (1960), Fordította Bán Aladár. Európa, Budapest.
- Kalevipoeg (2012), Fordította Árpás Károly. Hungarovox Kiadó, Budapest.
- Põldmäe, Jaak (1975), Az észti verselés rendszerei. Filológiai Közöny 21: 424–428.
- Viidalepp, Richard (1969) A mesélő és a mesemondás körülményei az észteknél. Ethnographia 80: 447–460.
- Vikár László (2012), Volgán innen, Volgán túl. Naplójegyzetek a magyar őshaza vidékéről. Balassi Kiadó, Budapest.

KLIMA LÁSZLÓ

A Volga-vidéki area történeti és régészeti szemszögből

A volgai nyelvi area napjainkban is élő, tanulmányozható jelenség. A szemünk láttára, fülünk hallatára zajló nyelvi folyamatok tanulmányozása kiinduló pontot jelenthet a múltban történt kulturális érintkezések értelmezéséhez is.

Bereczki Gábor publikációiban a Volga-vidéki finnugor és török népek nyelvi kapcsolatának számos példáját gyűjtötte össze (Bereczki 1983, 1985, 2001, 2003, 2005). Munkásságához csatlakozva történeti és régészeti adatokat kerestem az elmúlt évezredek azon kulturális kapcsolatairól, amelyek feltehetőleg hatottak a terület népességének nyelvi kapcsolataira is. Írásom végén módszereket keresek a megfigyelt jelenségek értelmezéséhez.

Bereczki Gábor és Vikár László 1958-ban kezdték Volga-vidéki gyűjtőútjukat. Pár éves szünet után 1966-ban folytathatták gyűjtésüket, majd 1968-tól 1979-ig további hat expedíciót vezettek a Volga-vidéki finnugor és török népek zenéjének tanulmányozására. A gyűjtött dallamokhoz tartozó szövegeket Bereczki Gábor jegyezte le. A két kutató bármerre is járt, lépten-nyomon találkozott a helyi nyelvek és kultúrák egymásra hatásával. A Volga-vidéki népeket menekülésre, vándorlásra késztető történeti viharok eredményeképpen a finnugor vonatkozású anyagok javát is a török népek területén: a Baskír és a Tatár Köztársaságban gyűjtötték.

Volga-vidéki nyelvi megfigyeléseit Bereczki Gábor először 1983-ban foglalta össze a Balázs János szerkesztette „Areális nyelvészeti tanulmányok” című kötetben (Bereczki 1983).

Bereczki Gábor megállapítása szerint a Volga-vidéki nyelvi areához négy finnugor és három török nyelv, a mordvin, mari, udmurt, komi, csuvas, baskír és tatár tartozik. A felsorolt nyelvek hosszú ideje tartó, bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással.

A nyelvi area létrejötte nyilván nem volt független az etnikumközi kulturális kapcsolatoktól. A Volga-vidéki nyelvi areáról a joskar-olai finnugor konferencián tartott előadásában Bereczki Gábor ismertette a nyelvi érintkezések történeti hátterét is. A legkorábbi kapcsolatokról a régészeti megfigyelések tanúskodnak.

A finnugor ősnépesség kulturális és társadalmi fejlődésében a kezdetektől fogva nagy szerepet játszottak az erdőövezettől délre élő etnikai csoportok. A termelőgazdálkodás új módszerei, a fémmegmunkálás ismerete mind délről érkeztek erre a területre. Ez a finnugor nyelvek ősi jövevényszavaiban is tükröződik (például a fémnevekben és a méhészet szókincsében). A Volga középső fo-

lyásvidékére (a Nyizsnyij-Novgorod és Kazany közötti folyószakasz mindkét partjára) a bronzkorban idegen betelepülők is érkeztek.

A balanovói kultúra népessége nemcsak a Volga mellett, de a Káma alsó folyásánál is területeket foglalt magának. Az állattenyésztést ők ismertették meg az őslakókkal: sertést, kecskét, juhot tartottak, de feltehetőleg ők voltak a vidék első földművelői is. Valamiféle ősi indoeurópai nyelvet beszélhettek. Talán egy olyan közösségből származhattak, melynek nyelve a mai balti, szláv és germán nyelvek őse volt. Olvasható azonban olyan feltételezés is a szakirodalomban, hogy a balanovói népesség ősiráni eredetű volt. A balanovóiakkal egy időben a fatyjanovói kultúra népessége a Felső-Volga vidékén telepedett le (Fodor 1973: 19, Bader – Halikov 1976, Bader et al. 1987: 76–84, Klima 1996: 36).

Az abasevói kultúra lelőhelyei a Közép-Volga mindkét partján, valamint a mai Baskíria területén is megtalálhatók. Ez a népesség a régészeti leleteiből következtetve a balanovóinak közvetlen rokona lehetett, ezért a balanovóiakra vonatkozó etnikai spekulációk rájuk is érvényesek.

A betelepülők és az őslakók találtak elég helyet egymás mellett, de együttélésük nem mindig lehetett békés. Erre utalnak például egyes abasevói sírok: az együtt eltemetett 5–10 ember csontmaradványai között nyílhegyeket találtak (Fodor 1973: 22–23, Bader et al. 1987: 124–131).

A bronzkori etnikai viszonyokat tovább bonyolította a szejma-turbinói jelenség. Az erdőövezeti népeket rendszeresen fölkeresték az Altaj hegység vidékéről érkező vándorló csoportok, amelyek a későbbi normannokhoz hasonló életmódot folytattak: rövidebb-hosszabb időre itt-ott megtelepedtek, kicsit raboltak, kicsit kereskedtek, majd továbbálltak. A látogatóba érkező szejma-turbinói emberek fejlett bronzművességük folytán jobb fegyverekkel rendelkeztek, ezért különösebb félnivalójuk nem volt a helyiektől. Ugyanakkor bronzöntési, bronzeszköz- és ékszerkészítési tudományuk miatt szívesen is látták őket (Bader et al. 1987: 84–105).

A helyi (feltehetőleg finnugor) őslakosságra nagy hatást gyakorolt a dél felől beáramló idegenek kultúrája. A Kr. e. II. évezred közepén a Közép- és Felső-Volga vidékén kialakuló új régészeti kultúrák, a kazanyi és a pozdnyakovói kultúra mutatják ezt a hatást. Ekkor válik ezen a területen uralkodó életformává az állattenyésztés és a földművelés (Fodor 1973: 23–28, Halikov 1980, Bader et al. 1987: 131–135, 139–144, Klima 1996: 37).

A bronzkori első bevándorlási hullámot több újabb is követte. A következő kulturális ugrás, a vaseszközök elterjedése szintén külső hatásra történt. A Kr. e. I. évezred a Közép-Volga vidékén és a Káma alsó folyásánál a gorogyeci és az ananyjinói régészeti kultúra kora. Az ananyjinói kultúra kialakulásáról számtalan vélemény olvasható. A kutatók különböző mixtúrákat kevernek ki a környező területek régészeti kultúráiból, hol az egyik, hol valamelyik másik kultúrának tulajdonítva a főszerepet. Figyelemre méltó, hogy az ananyjinói kultúra kialakulásában nagy szerepe volt az Urál hegység keleti oldaláról érkező kulturális hatás-

nak (esetleg bevándorlásnak is) (Gening – Sovcova 1967, Fodor 1973: 47–50, Klima 1996: 42–49).

A Volga-vidéki mordvinok, marik, a Volga és a Káma találkozásánál élő udmurtok, a felső-kámai komi-permjákok és a Vicsegda–Vim–Sziszola folyók mentén élő komi-zürjének néppé válása a Kr. u. 1–5. században lassan a végéhez közeledett. Ez sem kizárólag belső fejlődés eredményeként történt. A mordvinok és a marik etnogenezisében döntő szerepe volt egy újabb déli kulturális hatásnak, amely a régészeti feltárásokon a Kr. u. 2–3. századi déli eredetű temetkezési rítusok (kurgánok, lóáldozat) megjelenésében érhető tetten (Klima 1996: 43–54, Stavickij 2009). A komi-permjákok és a komi-zürjének régészeti hagyatékában pedig az ún. permi állatstílus szibériai kapcsolatai mutatják, hogy a keleti hatás is változatlan erővel jelen volt a középső finnugor tömb – a közép-volgai és a tőlük északra élő finnugorság életében (Gribova 1965, Oborin, 1976, Oborin – Čagin 1988).

A közép-volgai és alsó-kámai finnugorság életében nemcsak az idegen eredetű hatások, hanem a belső mozgások is nagymértékben befolyásolták az etnikai folyamatokat. Volt olyan időszak – a textildíszes kerámia kora – amikor a Közép- és Felső-Volga-vidék régészeti kultúrái egységesülni látszottak, de ez az egység nem terjedt ki a Közép-Volga vidékének keleti részére.

Az újkőkortól kezdve a finnugor régészeti kultúrák között folyamatosan érzékelhető egy határvonal, amely a Közép-Volga vidékén húzódott, és kettéválasztotta a tőle keletre és nyugatra élő etnikai csoportokat. De ezt a határt nem oszlopok közé kifeszített szögesdrót alkotta, ez láthatatlan kulturális határ volt, ráadásul a helye is folyamatosan változott. A közép-volgai finnugor népek aszerint, hogy milyen kulturális hatások alá kerültek, hol a keleti, hol a nyugati finnugor tömbhöz tartoztak. Ez a kettősség leginkább a marik etnogenezisében mutatkozik meg. A régészek a hegyi marik kialakulásában azt a gorogyeci kultúrát tartják a legfontosabbnak, amely a mordvinok etnogenezisében is jelentős szerepet játszott. A mezei marik kialakulása pedig az udmurt etnogenezisben is kiemelkedő fontosságú anyajzinói kultúrából vezethető le.

A kutatók nemcsak a két mari csoport régészeti leleteit, hanem a két mordvin csoport, az erza és a moksa emlékeit is el tudják különíteni a Kr. u. I. évezred közepétől. Figyelemre méltó, hogy az udmurtok és a komik kultúrája is jól elkülöníthető, sőt látható a két komi csoport külön fejlődése is ugyanebben az időben, noha a nyelvészek csak a Kr. u. 7–8. századra teszik a permi nyelvi egység felbomlását, vagyis a komi és udmurt nyelv elkülönülését. Ez rámutat arra, hogy a nyelvi és kulturális változások nem feltétlenül azonos időben történnek, és nagyon nehéz belőlük az etnikai folyamatokra következtetni.

A felsorolt események is mozgalmas időkre utalnak, de azok az igazi bonyodalmak, melyek napjainkban is alakítják a közép-volgai régió életét, csak a Kr. u. I. évezred második felében kezdődtek. Ekkor érkeztek török nyelvű és kultú-

rájú csoportok erre a vidékre. A török betelepülés kezdete és kiindulási iránya tudományos viták tárgya. A volgai bolgárok érkezése a Kazany alatti Volga-szakaszra két történelmi eseménnyel is összefüggésbe hozható. Útnak indulhattak például akkor, amikor Kuvrat bolgár fejedelem halála után, a 640-es években fiai szétvándoroltak. De az is elképzelhető, hogy a később volgai bolgár néven nevezett csoport ekkor a kazárok fennhatósága alá került, s csak a kazárokat megrendítő arab támadást (Kr. u. 737) kihasználva, függetlenségét visszaszerzendő menekült a Volga vonalát követve észak felé. A volgai bolgár régészeti leletek inkább a 8. századi betelepülést támogatják.

A bolgárok azonban csak az egyik elemét alkották a Közép-Volga-vidék tágabb régiójába érkező törökségnek. A mai Tatár és Baskír Köztársaság területén az 5–6. században a Dél-Urál és Nyugat-Szibéria felől érkező csoportok települtek meg, s már a kezdet kezdetén keveredtek a helyi finnugor népességgel.

Az 5. századtól ismert bahmutyinói kultúra egyik komponense valamilyen török népesség volt (talán ősbaskír?), a finnugor elem pedig talán ősudmurt (vagy ősmagyar?) csoport lehetett. A viszonylag kevés régészeti lelet különféle magyarázatokat tesz lehetővé.

Az 5–6. században megjelenő turbászli kultúrában is erős a nomád állattenyésztő kulturális elem. Talányos, hogy a turbászliak később a baskírok vagy a magyarok etnogenezisében játszottak-e szerepet (esetleg mindkettőben). Szintén a 6. századig vezethető vissza a karajakupovói kultúra, melyhez nagyon hasonló (egyes kutatók szerint el sem lehet őket választani) a 7–8. századi kusnarenkovói kultúra. A karajakupovói-kusnarenkovói népességnek feltétlenül köze volt a magyarság etnogeneziséhez, de a mai baskírok is tőlük származtathatók. A Káma alsó folyása mellett talált ősmagyar temetőt (Bolsije Tigani) a karajakupovói kultúrához szokás sorolni.

A történeti forrásokat áttekintve hasonló etnikai káoszra bukkanhatunk. Ibn Ruszta, a 10. század elején élt tudós ezt írta a volgai bolgárokról: „háromféle a fajtájuk: egyik fajtájuk neve *barsula*, a másik fajtáé *'sgl*, a harmadiké *bulkar*” (Kmoskó 1997: 206).⁴

Ibn Fadlán 922/923-ban személyesen is járt a volgai bolgároknál. Ő két másik csoportról is beszámolt: „Láttunk közöttük egy nemzetséget/nagycsaládot, amely ötezer lelket – asszonyokat, férfiakat elegyest – számolt, s akik mindannyian áttértek az iszlámra, *al-Barandzsár* néven ismerték őket” (Ibn Fadlán 2007: 66.). „A király... aztán tovább akart vonulni innen és [küldöncöt] me-

---

⁴A *barsula* nálunk *bercel* alakban él tovább – l. a Nógrád megyei *Bercel* községet, vagy a Szabolcs–Szatmár–Bereg megyei *Tiszabercel* települést –, az *'sgl* pedig egyes vélemények szerint a székely népnévvel azonos (l. Klima 2001).

nesztett egy *szuwáz* nevű néphez, s megparancsolta nekik, hogy vonuljanak vele” (Ibn Fadlán 2007: 73–74).⁵

A birodalomalapító volgai bolgárok szimpatizáltak a környező népekkel, legalábbis hölgyeikkel, gyermekeikkel és lovaikkal. Ezt látta Abu-Hámid al-Garnáti az 1100-as évek első felében: „Bulgar is nagy város... A falon kívül nagyszámú egyéb nép él... A király... a hitetlenek elleni hadjáratra szokott vonulni, rabul ejtve asszonyaikat, gyermekeiket, lányaikat, és elkötözve lovaikat” (Klima 2012: 137).

Talán éppen ezen bolgár gyakorlatnak köszönhető, hogy Julianus rábukkant a keleti magyarokra: „Nagy-Bolgárország... egyik nagy városában... a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez” (Györffy 1986: 68).

A „Kazanyi história” néven ismert, késői keletkezésű orosz krónika lapjain cseremiszeknek nevezett emberek a kazanyi tatárok alattvalói voltak. A leírásból kiolvasható, hogy a krónika szerzője nemcsak a marikat, hanem az udmurtokat és feltehetőleg a csuvasokat is ebbe a csoportba sorolta (az arszki „cseremiszek” bizonyosan déli udmurtok voltak) (Klima 2012: 274–278).

A 17. századi európai diplomaták a Volgán utazva „cseremisz–tatár” és „mordvin–tatár” nevű népekről hallottak: Zalánkeméni Kakas István (1602): „Miután már négy hétig várakoztunk Moscauban..., elindultunk Cassanba, a *cseremisz tatárok* fővárosába” (Klima 2012: 91).

Balthasar Cojet (holland kereskedő/diplomata, kb. 1650–1725): „a moszkvai nagyfejedelem alá tartozó, itt élő *cseremisz és mordvin tatárok* nagy része és az orosz parasztok is felkeltek elöljáróik ellen” (Lovjagin 1900: 454).

És végül lássuk, hogyan írt Gerhard Friedrich Müller a Volga-vidéki népek együttéléséről (1743-ban, de munkája csak 1791-ben jelent meg): „A cseremiszek jelenleg együtt élnek a tatárokkal, csuvasokkal, egyes helyeken a tatárokkal és a mordvinokkal a kozmogyemjanszki körzetben is” (Müller 1791: 6).

A kultúrák keveredését régészeti módszerekkel meg lehet figyelni. Éppen ezen megfigyelésekre alapozva nyilatkoznak a régészek – ki bátran, ki óvatosabban – népek és nyelvek kapcsolatáról is. A Volga-vidéki őslakók és a tőlük délebbre élt népesség kapcsolata már a legkorábbi időkben is megfigyelhető, amint arra már utaltam. De az etnikumközi kapcsolatok a török népek betelepülése után is jól követhetők. A régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a 8–10. században a betelepülők szívesen hordták a helyi csoportoktól származó finnugor jellegű női ékszereket (láncos-csörgős csüngőket), míg az őslakók büszkén feszítettek az érkező idegenek fegyverzetét és ruháit (szablya, veretes öv) utánzó harci dí-

---

⁵ Az *al-Barandzsár* népnév a korábbi kazár főváros – Balandzsar vagy Belendzsar – nevéből származik, a *szuwáz* pedig a *csuvas* szóval azonos.

szükben. A 18. századi néprajzi leírásokból és rajzokból azonban már a török női viselet (főleg a fejfedők) hatása is megfigyelhető a mari és udmurt nők körében.

A 9. századtól felvirágzó keleti kereskedelemben a volgai bolgárok rátelepedtek a már évezredek óta működő kapcsolatokra és útvonalakra. Begyűjtötték és továbbították a finnugoroktól beérkező árukat (legfőképpen prémeket) az arab világ és Közép-Ázsia felé. A volgai bolgár városokba érkező arab kereskedők és utazók helyi üzletfeleiktől értesültek a környező finnugor területekről – Iszú, Arú és Júra országának földrajzi viszonyairól, lakóiról és exporttermékeiről. A régészeti leletekből megállapítható, hogy a volgai bolgárok különösen erős kapcsolatba kerültek a Káma folyó mellett élő finnugorokkal, Iszú és Arú népével.

Az 1230-as években bekövetkezett mongol támadás eleinte tovább bonyolította a térség etnikai viszonyait. Később azonban a Volga-vidéken és az Elő-Urál térségében megindult a különböző török csoportok népekbe rendeződése, kialakult a baskír, a tatár és a csuvas nép.

A török nyelvű etnikumok kiforrása egy időben zajlott a finnugor népek kialakulásával, s az orosz hegemonia érvényre jutásával. Kazany 1552-es elfoglalása hatalmas emberáldozatokkal járt a finnugor népek körében is, egyes területekről a finnugor őslakosság eltűnt: elpusztult vagy elmenekült (például a déli udmurtok). Az erőszakos orosz betelepülés, a hatalmukkal visszaélő korrupt hivatalnokok, a hitét erőszakkal terjesztő, gazdasági hatalmát építő pravoszláv egyház önkényeskedései egyes finnugor csoportokat menekülésre készítettek. A mordvinok szétszóródtak, a marik pedig nagy számban menekültek keletre, a baskírok közé.

Ennek a nehéz történelmi gyermekornak az úgy-ahogy felnőtté vált népek nyelvében is komoly nyoma maradt.

Napjainkban leginkább az elmúlt egy-másfél évezredes finnugor–török kapcsolatok nyelvi emlékei figyelhetők meg. Az újkőkortól a vaskorig ívelő korai idők kulturális kapcsolatainak nyelvi hatása nehezebben található meg, mint a későbbi török érintkezés hatása. Az is feltételezhető, hogy a korábbi nyelvi változásokat felülírta, kioltotta a későbbi. A témával foglalkozó első tanulmányában Bereczki Gábor összefoglalta a Volga-vidéki nyelvi area közös eredetű, kölcsönhatásban fejlődő nyelvi jelenségeit (Bereczki 1983). Később elkezdte keresni az okokat is.

A tartui finnugor kongresszuson tartott előadása végén Bereczki Gábor a következőket mondta: „Ami az areális egybeeséseket illeti, ha nincs semmi formális akadály, akkor az átvevő nyelv általában pontosan lemásolja az átadó nyelv grammatikai kategóriáit. Formális akadály esetén az átvevő nyelv átmeneti nyelvtani kategóriát alkalmaz a saját lehetőségei szerint... Általában megállapítható, hogy a befogadó nyelvek számára fontosabb egy új nyelvtani kategória létrehozása, mint az idegen nyelvi jelenség pontatlan lemásolása. Az areális egyezés más jelenség, mint a lexémák átvétele egyik nyelvből a másikba. Itt [az areá-

lis egyezések esetében] az idegennyelvi példa hatására belső fejlődés megy végbe” (Bereczki 2001: 131).

A Nyelvtudományi Közlemények 100. évfolyamában publikált tanulmányában pedig azt írta, hogy a Volga–Káma vidéken a kétnyelvű beszélők „agyában mindkét nyelv rendszere benne van, s az illető szabadon áttehet nemcsak szavakat, de alaktani elemeket is egyik rendszerből a másikba” (Bereczki 2003: 98).

Ez az elsőként idézett gondolat logikája szerint nyilván akkor történhet meg, ha a két nyelv között az adott esetben nincs formális akadály.

Bereczki Gábor saját nyelvi megfigyelései a kódmásolás gyakorlati példái. A joskar-olai finnugor kongresszuson tartott előadásában Agyagási Klárára hivatkozva már használta a kódmásolás (копирование кода = Code-copying) kifejezést (Bereczki 2005: 17). A Lars Johanson munkássága nyomán elterjedt fogalom alá jól besorolhatók a Volga-vidéken megfigyelt egyes areális nyelvi jelenségek.

Az 1990-es évektől kezdve a kódmásolás témakörének hamar nagy szakirodalma kerekedett, összefüggésben a kódváltás, kódkeveredés témakörével. Különböző elméletek próbálták modellezni a nyelvi érintkezések folyamatát és típusait (Myers-Scotton 1993, 2002, Auer 1999, Muysken 2000).

Areális kapcsolatokról természetesen nem csak nyelvek esetében beszélhetünk. A kapcsolat nyilvánvalóan nem marad csak a nyelv körein belül, hanem kiterjed a kultúra más területeire is. Ebből következik, hogy a régészeti leletekből, leletegyüttesekből megfigyelhető jelenségek is értelmezhetőek a nyelvi érintkezésekre kidolgozott elméletek felhasználásával.

A kódváltás fogalmát az utóbbi években a régészet körében is elkezdték használni. Andrew Wallace Hadrill a Római Birodalom kulturális forradalmáról írt könyvében vezette be (Hadrill 2008).

Történeti-régészeti áttekintésemből kiolvasható, hogy a Közép-Volga-vidék tágabb régiójában lenne mit értelmezni a kódváltás, kódmásolás fogalomrendszerében. A régészek lényegében csak ezeket látják, ha még ezt a fogalomrendszert nem is használják. Ha fölmerül például egy temetkezési rítus terjedése, s terjedés közbeni fokozatos változása, átalakulása, akkor a változások menetét segít megérteni a kódváltás, kódmásolás terminológia használata. Ugyanígy egy tárgytypus terjedése is, formai változása is leírható az adaptáció különböző lépcsőfokaival. Említettem, hogy a Volga-vidéki finnugor népeket lenyűgözte a messziről jött lovas harcosok fegyverzete, ruházata. Nyilván igyekeztek áruikat ilyesmire cserélni. A leletekből látható, hogy tudtak szerezni például egy-két övveretet, de teljes, díszített övet már nem. Az is elképzelhető, hogy nem is akarták az egész felszerelést megszerezni, mert együtt idegennek érezték. Csak egy-két veretre meg a szabályára volt szükségük. Ha nem tudtak szerezni, akkor megpróbálták valami hasonlót készíteni. Hogy is írta Bereczki Gábor? Formális akadály esetén a befogadó új kategóriát alkot, idegen hatásra belső fejlődés megy végbe

(Bereczki 2001: 131). Formális akadály lehetett például a finnugor ötvösök fejletlen technikája.

A tanulmányozható jelenségek száma szinte végtelen. Érdekes lenne végigkövetni, hogyan alakultak át egyes tárgytípusok, mire a nomád népektől a Volga-vidéki finnugorokhoz jutottak – hogyan alakult át, egyszerűsödött le a formájuk, és hogyan változtak az alkalmazott díszítő motívumok.

Célszerű lenne a régészeti leletekből megismerhető tárgyi kultúra és hitvilág elemeihez is a Volga-vidéki areális nyelvi kapcsolatok kutatásában már létező szemlélettel közelednünk.

A különböző kultúrák egymás közti kapcsolatrendszerének megértéséhez jól alkalmazható egy másik fogalomrendszer is. Andrej Golovněv az etnikumközi kapcsolatok leírására a lokális és magisztrális (магистраль = főútvonal) kultúra dichotómiáját használja (Golovněv 2009a).

E két kultúrátípus kapcsolatában a magisztrális népesség a domináns, beleavatkozik a helyiek életébe, és a lokális kultúrának átadja magasabb szintű társadalmi szervezettségét. Golovněv a kultúrák mozgását nem külső kényszerből vezeti le, hanem olyan belső szükségszerűségből, amely egyszerre feszíti a társadalmat, de annak minden egyes tagját is. Természetesen lehetséges volt a váltás is a kultúrák között, de ahhoz, hogy egy lokális kultúra magisztrálissá váljon, a társadalmi szervezettség fejlődésére volt szükség.

A régészeti-történeti adatok fenti összefoglalásából látható, hogy az erdőövezethez alkalmazkodó finnugorság lokális kultúrái folyamatosan érintkeztek magisztrális kultúrákkal. A látogató vagy le is települő, a helyiekkel keveredő idegenek kulturális hatása nélkül a finnugor kultúrák fejlődése jóval lassabb lett volna. Erre legjobb példa az erdőövezetben kóborló bronzkori szejma-turbinói csoportok és a helyi finnugorok kapcsolata (Bader et al. 1987: 103–105).

A Bereczki Gábor által jellemzett volgai nyelvi area érdekessége, hogy területére folyamatosan léptek be a különböző magisztrális kultúrák képviselői. Golovněv a nomád kultúrákat is magisztrálisoknak nevezi, egyáltalán nem osztva Fernand Braudel véleményét, aki a nomádokat történelmi abszurdumnak nevezte (Golovněv 2010: 238). Természetesen a vándorlás társadalmi méretekben történő megszervezése, egy több száz vagy több ezer fős közösség mozgatása jóval komolyabb feladat, mint a családi közösségek által folytatott nomadizálás. A nomád életmód azonban olyan tapasztalatot jelentett, amelyre alapozva meg lehetett szervezni egy nagyobb közösség vándorlását.

A Kr. u. I. évezred közepétől betelepülő török nyelvű etnikai csoportok szervezettségüket, gazdálkodási módjukat tekintve fölényben voltak a környezetükben élő finnugor nyelvű csoportokkal szemben. A lokális kultúrák számára egyrészt követendő modellként szolgáltak, másrészt lehetőséget kínáltak a hozzájuk kapcsolódásra is. Ennek a kapcsolódásnak egyik területe a nyelv, az érintkező kultúrák nyelve.

1000–1200 évvel ezelőtt két másik magisztrális kultúra is megjelent a Volga mentén: a kalandozó viking csoportok és a finnugorok közé betelepülő keleti szláv törzsek. Az ismert történeti eseményeket itt nem részletezve csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a vikingek a volgai area népeivel és nyelveivel nem kerültek szorosabb kapcsolatba. Az érintkezésnek nincsenek sem nyelvi, sem kulturális emlékei. A keleti szláv törzsek és a vikingek együttműködéséből kialakuló orosz államiség magisztrális kultúrája majd csak a tatár elnyomás lerázása után jelenik meg a volgai area területén, hogy elfojtsa és felülírja az egész korábbi helyi kapcsolatrendszert. Ebben az új kontaktusban már csak a lokális kultúra szerepe jut a Volga- és Elő-Urál-vidék finnugor és török népeinek.

A lokális és magisztrális kultúrák egymást erősítő együttműködésében Golovněv szerint bekövetkezhet olyan fázis, amelyben a magisztrális kultúra nyelve a helyi lokális kultúra második nyelvéné válhat, sőt a magasabb szervezettségű kultúra nemcsak a helyiek nyelvére, de kultúrájának más elemeire, pl. társadalmi szervezettségére is hatást gyakorolhat.

A nyelveknek ezt az egymásra rétegződését érdemes lenne mai példák segítségével továbbvizsgálni, hátha a megfigyelések felhasználható történelmi modellt kínálnának a finnugor alapnyelv kialakulása körüli időkre is. A magisztrális és a lokális nyelvek viszonyáról alkotott elképzelés nagyon hasonló ahhoz, amit Pusztay János írt, midőn az alapnyelvet több különböző nyelvű népesség közös második nyelveként képzelte el („... egy adott térségben a magasabb presztízsű közösség nyelve egyoldalúan nagy hatást fejt ki a térség többi nyelvére... A térség többi népe igyekszik elsajátítani ezt a nyelvet, amely a térség kommunikációjának közös nyelvéné válik /*lingua franca*” – Pusztay 2011: 104–105).

2009-ben Golovněv egy másik fogalmat is bevezetett az etnikai folyamatok leírásában, ez a дрейф этничности/ethnicity drift = etnikai sodródás (Golovněv 2009b). Ez a fogalmat Golovněv nyilvánvalóan az evolúciós folyamatokat generáló genetikai sodródás (genetic drift) mintájára alkotta meg. Kultúrák hosszan tartó intenzív érintkezése esetén a kétnyelvűség előbb-utóbb etnikai sodródáshoz vezetett. A lokális kultúra a magisztrális alá rendelődik, de nyelvét még sokáig őrizheti, később azonban etnikai tudata is megváltozik, belesimul a magisztrális kultúrába.

A volgai area egyes finnugor nyelvei besodródtak a török nyelvek folyamába. Mielőtt azonban elnyelte volna őket az ár, az egész area az orosz kulturális és nyelvi hatás folyamába került. Ezt a folyamatot látjuk ma a Volga-vidék finnugor népeinél. Az etnikai sodródás különböző jelenségeire és különböző fázisaira is alkalmazható a kódmásolás, kódváltás stb. terminológiai rendszere.

A nyelvi és más kulturális jelenségek közös szempontú együttes vizsgálata az eddigieknél többet árulhat el a részletekről, a részletek alkotta egészből és azok összefüggéséről is.

Irodalom

- Auer, Peter (1999), From code-switching via language mixing to fused lects: Towards a dynamic typology of bilingual speech. *The International Journal of Bilingualism* 3/4. 309–322.
- Bader, O. N. – Halikov, A. N. [Бадер, О. Н. – Халиков, А. Х.] (1976), Памятники балановской культуры. Свод археологических источников. Вып. В1–25. Наука, Москва.
- Bader, O. N. – Krajnov, D. A. – Kosarev, M. F. (eds) (1987), [Бадер, О. Н. – Крайнов, Д. А. – Косарев, М. Ф. (ред.)], Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. Т. 7. Наука, Москва.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki, Gábor (1985), Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen des Wolga–Kama-Gebietes. In: Шестой международный конгресс финно-угроведов. Сыктывкар 24–30. VII 1985. Тезисы II. Языкознания. Сыктывкар. 32.
- Bereczki, Gábor (2001), Тип ареальных совпадений в языках Поволжья и Прикамья. In: CUFU-9/ IV: 128–132.
- Bereczki Gábor (2003), Az alaktani elemek kölcsönzésének néhány típusa a Volga–Káma-vidéki area nyelveiben. *NyK* 100: 97–101.
- Bereczki, Gábor (2005), Взаимосвязи языков Волго-Камского ареала. In: Galkin, I. S. – Ivanov, I. G. – Sanukov, K. N. – Voroncova, O. P. (eds), *Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Yoshkar-Ola 15. 08–21. 08. 2005. Pars I. *Orationes plenariae*. Йошкар-Ола. 1–49.
- Fodor István (1973), Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. *Régészeti Füzetek*, Ser. II. No. 15. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Gening, V. F. – Sovcova, N. I. [Генинг, В. Ф. – Совцова, Н. И.] (1967), О западно-сибирском компоненте в сложении ананьинской этнической общности. In: Учёные записки Пермского государственного университета. № 148. Пермский государственный университет, Пермь. 51–71.
- Golovněv, A. V. [Головнёв, А. В.] (2009a), Магистральные и локальные культуры в пространстве Евразии. In: Форум „Идель–Алтай”. Материалы научно-практической конференции „Идель–Алтай: истоки евразийской цивилизации” I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей. Казань, 7–11 декабря 2009 г. Тез. докл. Институт истории Академии наук Республики Татарстан. Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Казань. 68–70.
- Golovněv, A. V. [Головнёв, А. В.] (2009b), Дрейф этничности. *Уральский Исторический Вестник* 4 (25). Институт истории и археологии Уральского отделения Российской академии наук, Екатеринбург. 46–55.
- Golovněv [Головнёв, А. В.] (2010), Локальные и магистральные культуры в антропологии движения. In: Tiškov, V. A. (szerk.) [Тишков, В. А. (ред.)], *Адаптация*

- народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям. Росспэн, Москва. 237–244.
- Gribova, L. S. [Грибова, Л. С.] (1965), Пермский звериный стиль. Наука, Москва.
- Hadrill, Andrew Wallace (2008), *Rome's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Halikov [Халиков, А. Х.] (1980), Приказанская культура. Свод Археологических Источников, вып. В1-24. Наука, Москва.
- Ibn Fadlân (2007), Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford., jegyz. és utószó Simon Róbert. Corvina, Budapest.
- Györffy György (1986), Julianus barát és napkelet fölfedezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Klima, László (1996), The linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and their Ethnogenesis. *Studia Historica Fenno-Ugrica*, 1. Societas Historiae Fenno-Ugricae, Oulu.
- Klima László (2001), A székelők nevééről. A Kárpát-medence és a steppe. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Balassi Kiadó, Budapest. 148–160.
- Klima László (2012), Szemelvények a finnugor történelem korai forrásaiból (kézirat: <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/KLfgtortforr2012.pdf>)
- Kmoskó Mihály (1997), Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1., Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Balassi Kiadó, Budapest.
- Lovjagin, A. M. [Ловягин, А. М.] (1900), Посольство Кунраада ванъ Кленка къ царямъ Алексѣю Михайловичу и Феодору Алексѣевичу. Изданіе Археографической Комиссіи, Санкт-Петербургъ.
- Müller, Gerhard Friedrich [Миллер, Герард Фридрих] (1791), Описаніе живущихъ въ Казанской губерніи языческихъ народовъ, яко то черемисъ, чувашъ и вотяковъ... Императорская Академія наукъ, Санкт-Петербургъ.
- Muysken, Pieter (2000), *Bilingual speech. A typology of code-mixing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Myers-Scotton, Carol (1993), [1997: új utószóval] *Duelling languages: Grammatical structure in code-switching*. Clarendon Press, Oxford.
- Myers-Scotton, Carol (2002), *Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*. Oxford University Press, Oxford
- Oborin, V. A. [Оборин, В. А.] (1976), Древнее искусство народов Прикамья. Пермский звериный стиль. Пермское книжное издательство, Пермь.
- Oborin, V. A. – Čagin, G. N. [Оборин, В. А. – Чагин, Г. Н.] (1988), Чудские древности Рифея. Пермский звериный стиль. Пермское книжное издательство, Пермь.
- Pusztay János (2011), *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest.
- Stavickij, V. V. [Ставицкий, В. В.] (2009), Основные концепции этногенеза древней мордвы (историографический обзор). Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. Самарский научный центр Российской Академии наук, Самара. 261–266.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Vasilij Dimitrievič Dimitriev
1924–2013

Elhunyt a csuvas kutatások egyik jelentős alakja, szervezője, Vasilij Dimitrievič Dimitriev a tudományok doktora. 1924-ben született az akkori Civilszk megye Novoje Szirbejevo helységében. 1948-ban végezte el a főiskolát, majd hamarosan a Csuvas Tudományos Kutató Intézet kutatója lett. Aspirantúráját Moszkvában végezte, ott kapta meg a kandidátusi fokozatot (1955), s hamarosan előbb igazgatóhelyettese, majd igazgatója lett a Csuvas Autonóm Köztársaság Minisztertanácsa mellett működő Csuvas Tudományos Kutató Intézetnek. 1968-ben védte meg akadémiai doktori disszertációját. Az Intézet helyzete, neve is változott néha, de az ott folyó munka keretei és céljai érdemben megmaradtak. A csuvas nyelv, a csuvas nyelvjárások, a csuvas irodalom, történelem és a gazdasági élet különböző területein dolgozó kutatókat fogta össze. 1967 és 1988 között, igazgatói állása mellett Vasilij Dimitrievič egyidejűleg a Csuvas Állami Egyetem professzora, 1988 és 1994 között tanszékvezető egyetemi tanára. 1994-től két intézményt is vezetett az egyetemen, a közép- és újkori, majd a segédtudományok tanszékét. Utolsó éveit mint tudományos főmunkatárs csak kutatásoknak szentelte.

Kutatásainak középpontjában a Volga-vidék néptörténete állt, s elsősorban a régió török és finnugor népeinek középkori és újkori történetével foglalkozott. Ugyanakkor több munkát szentelt a középkori Volgai Bolgár Birodalomnak, a csuvas etnogenezisnek, a csuvas nyelv és nyelvjárások kialakulásának, történeti és társadalomtörténeti hátterének. Tanulmányai az Arany Hordáról, s különösen annak a Volga-vidéket érintő kérdéseiről a nemzetközi tudományban is ismertek. A csuvas tudomány nagyjairól írt cikkei, monográfiái egyidejűleg elmélyültek és népszerűsítők. Tizenkilenc nagyobb monográfia szerzője, többszáz cikket publikált. Tanítványai ma a Csuvas Köztársaság vezető tudósai, közöttük tíz a tudományok doktora.

Vasilij Dimitrievič az elmúlt század hetvenes éveitől óta szoros kapcsolatokat ápol a magyar kutatásokkal. A csuvasok közé látogató magyar kutatókat Vikár Lászlót, Bereczki Gábort, Róna-Tas Andrást, Agyagási Klárát és tanítványaikat az akkori lehetőségeken is túlmenően segítette és támogatta. Kezdeményezője volt több csuvas–magyar közös kutatásnak, s ha ezek egyike-másika végül is nem sikerült, az nem rajta múlt. A csuvas etnogenezis körüli, politikai árnyalatoktól sem mentes vitákhoz józanul, mindig a tudomány tényein, a forrásokon alapuló publikációival jelentős módon járult hozzá. Szerény, segítőkész egyénisége a nehéz körülmények között is megőrizte integritását.

A magyar tudomány tisztelettel hajt fejet emléke előtt, emlékét őrizni fogja, és továbbadja a következő generációknak.

V. D. Dimitriev néhány fontosabb munkája

- О происхождении чувашского народа. Материалы по истории Чувашской АССР. Вып. 1. Чувашское государственное издательство, Чебоксары. 1958. 50–61.
- Чувашия в первой половине XVIII века. Уо. 222–302.
- История Чувашии XVIII века (до Крестьянской войны 1773–1775 гг.). Чувашское государственное издательство, Чебоксары. 1959.
- Два описания чувашей и чувашские словари второй четверти XVIII века. Вопросы археологии и истории Чувашии. Учен. зап. Вып. 19. ЧНИИ, Чебоксары. 1960. 270–302.
- Новые материалы о Н. Я. Бичурине, выявленные в архивах Чебоксар и Казани. Уо. 320–342.
- О значении этнонима «черемисы» в русских и западноевропейских источниках XVI–начала XVIII веков. Учен. зап. Вып. 27. ЧНИИ, Чебоксары. 1964. 118–132.
- Из истории городов Чувашии второй половины XVI – начала XVII веков. Вопросы истории Чувашии. Вып. 29. Сборник статей. ЧНИИ, Чебоксары. 1965. 135–183.
- История Чувашской АССР. Т. 1. Гл. I–IX. Чувашское книжное издательство, Чебоксары. 1966. 5–151 (társszerzőként).
- Чувашия в конце XVIII – начале XIX веков (по материалам Генерального межевания). Исторический сборник. Учен. зап. Вып. 31. ЧНИИ, Чебоксары. 1966. 64–137.
- Документ о земельных отношениях ясачных чувашей. История и культура Чувашской АССР. Вып. 1. Сборник статей. ЧНИИ, Чебоксары. 1971. 428–436.
- Распространение христианства и чувашские народные массы в период феодализма (середина XVI в. – 1861 г.). Проблема религиозного синкретизма и развития атеизма в Чувашской АССР. Труды. ЧНИИ, Чебоксары. 1978. 81–119.
- О последних этапах этногенеза чувашей. Болгары и чуваша. Сборник статей. ЧНИИ, Чебоксары. 1984. 23–57.
- Чувашия в эпоху феодализма. Чувашское книжное издательство, Чебоксары. 1986.
- Опустошение Болгарской земли в конце XIV – начале XV веков. Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики, № 2. 1996. 45–76.
- К вопросу о лесовой повинности и лесовых (бревенных) деньгах в Казанском крае во второй половине XVII века. Вестник Чувашского университета, № 2. 1997. 11–21.
- Историческая судьба и современные национальные проблемы чувашского народа. Издательство Чувашского университета, Чебоксары. 2001 (csuvas nyelven).
- Востоковед Н. Я. Бичурин и Чувашия. Институт туризма и сервиса Чебоксары. 2002.
- Политика Московского правительства в Чувашском крае в XVII веке (по наказам воеводам). Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики, № 4. 2002. 20–43.

- Основные вехи истории чувашского народа и края X–XVII веков. Волжские земли в истории и культуре России. Москва. 2003. 22–32.
- Вопросы этногенеза, этнографии и истории культуры чувашского народа. Сб. статей. Издательство Чувашского университета Чебоксары. 2004.
- О попытке создания »Чувашского краеведческого словаря«. Чувашский гуманитарный вестник №3. 2007–2008. 45–52.

Róna-Tas András – Agyagási Klára

**Futaky István
1926–2013**

2013. január 21-én elhunyt Futaky István a németországi finnugor nyelvtudomány és a magyar kultúra kiemelkedő egyénisége.

1926. május 12-én született Nyírsaholyban, Mátészalka közelében Futaky István adóhivatali tisztviselő első gyermekeként. A német eredetű Fruttinger családnevet 1938-ban magyarosította a család Futakira, majd később Futakyra. A család 1944-ben Ausztriába menekült, ahonnan 1946-ban visszaköltözött Mátészalkára. A „fordulat éve” (1948) után viszont a fiatal Futaky – származása miatt – egyetemi tanulmányokat nem folytathatott. Egy ideig tisztviselőként dolgozott. 1952-ben, a sztálini terror csúcspontján megkezdte tanulmányait a budapesti Római Katolikus Főiskolán, melyet 1953-ban – a katolikus egyház dogmáit elutasítva – elhagyott. Még ebben az évben megpróbálta – kalandos úton – átlépni az osztrák-magyar határt (erről l. Fekvőtámasz a vonaton, Népszava, 2004. február 4.) A szovjet hadsereg katonái elfogták és átadták a magyar hatóságoknak. Négy és fél évre elítélték, Márianosztrán, majd a csolnoki bányákban raboskodott. 1956 júliusában szabadult. Ezt követően munkásként egy nyomdában dolgozott, majd 1957. január 7-én egy újabb menekülési kísérlete eredménnyel járt. Ausztriából Ford-ösztöndijjal 1957 tavaszán Göttingenbe került az akkori egyetlen NSZK-beli finnugor tanszékre, melyet 1947-ben Farkas Gyula alapított és 1957-ben még vezetett. Farkas halála (1958) után 1960-ban Wolfgang Schlachter vette át a göttingeni Finnugor Szeminárium vezetését. Futaky asszisztensi állása mellett, Schlachter professzor irányításával 1963-ban doktorált: „Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen – Dargestellt an der Mundart der Sprachinsel Oberwart” című munkájával. Előadásai és a szemináriumi adminisztrációs feladatok mellett fő tevékenysége habilitációjának elkészítése volt. Az 1973-ban elkészült munka címe: „Tungusische Lehnwörter im Ostjakischen”. Ezen nyelvészeti dolgozatok ellenére nem lankadt az irodalom és az irodalomtudomány iránti érdeklődése. Valószínűleg kevesen tudják, hogy Futaky álnéven verseket is írt, me-

lyek nyomtatásban is megjelentek. Ha Futaky tudományos munkáját szemügyre vesszük, feltűnik, milyen széleskörű volt érdeklődési köre. Három nagy terület rajzolódik ki: (1) magyar nyelv és irodalom, ezen belül a német–magyar kapcsolatok, (2) az uráli–tunguz nyelvi kapcsolatok és (3) az obi–ugor nyelvtudomány. Az első témakörhöz tartozik „Buden und Benfey” című munkája (UAJb 40: 1–2.), amelyben egy korábban ismeretlen, Bundenztől Pestről Benfeynek, volt professzorának Göttingenbe küldött levélről van szó. Továbbá „Ungarische Quellen zur Göttinger Universitätsgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts” (Göttinger Jahrbuch 1968), amelynek társszerzője Pálfalvi Etelka volt, valamint „Kazinczy, Rummy és a göttingai Tudós Társaság” (Irodalomtörténeti Közlemények 72: 218–221); „Hungarica Gottingensia, Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen, 1734–1945” (1978, társszerző); „Die Ungarn betreffenden Beiträge in der Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739–1839” (1987, társszerző); „Selige Tage im Musensitz Göttingen. Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und 19. Jahrhundert” (1991). Idetartozik még a budapesti Universitas Könyvkiadónál 2003-ban megjelent társszerzős mű: „A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről”. A második témakör kiemelkedő munkája a „Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsú–tunguz elemek nyelvünkben” (Budapest. 2001). A téma meglehetősen vitatott, és Futaky téziseit egy magyarországi kolléga keményen kritizálta. Habilitációs munkájának kiegészítéseként 1980-ban megjelent „Neuere Untersuchungen über die älteren uralisch-tungusischen Sprachbeziehungen” (FUM 4: 57–59) és 1983-ban a Hajdú-életrajzban „Zur Frage der nganassanisch-tungusischen Sprachkontakte” (155–162). A harmadik témakörhöz tartozik, hogy az 1967-ben megjelent munkájában megszólalt a W. Steinitz és az E. Itkonen közti, az első szótagi finn–ugor vokalizmusról kialakult vitában: „Im von W. Steinitz angegebenen Vokalsystem ist die Gegenüberstellung 'Vollvokal – reduzierter Vokal' durch die Gegenüberstellung 'Langvokal – Kurzvokal' zu ersetzen” (UAJb 39: 141–146.). E témakörhöz tartoznak még „Zum Problem der ostjakischen Quantitätsstruktur” (UAJb 41: 176) és a „Zur Frage der tatarischen Lehnwörter des Ostjakischen” (FUM 3: 75–80) című dolgozatai is. Ha Futaky tudományos munkáját méltatjuk, meg kell említeni a „Finnisch-Ugrische Mitteilung” című folyóiratot, melynek Wolfgang Veenkerrel együtt alapító szerkesztője volt. A FUM elismert német nyelvű tudományos finnugrisztikai folyóirattá lett, melynek megszületése tehát Futaky és Veenker érdeme.

Elismerések és kitüntetések bizonyítják Futaky István tudományos rangját. 1977-ben beválasztották a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság vezetőségébe, 1991-ben a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Lotz János-émlékérmet kapott, 1994-ben Cultura Hungarica díjban részesült, a Magyar Nyelvtudományi Társaság felvette őt 1995-ben meghívott tagként soraiba, és 2011-ben a berlini

magyar nagykövetségen a Magyar Köztársaság elnökének kezéből átvette a Magyar Köztársaság Tisztikeresztje kitüntetését.

Mély csalódások után 1980-ban kinevezték Futaky Istvánt a göttingeni egyetem professzorává. Futaky tanárként, a szeminárium vezetőjeként is kiváló munkát végzett. Szem előtt tartotta Farkas Gyula követelményét: a magyar névnek becsületet és elismerést szerezni a Georg August Egyetemen is.

Futaky István nem volt „könnyű” ember, önmagába pillantó, környezetét figyelő és vizsgáló személyiség volt. A megpróbáltatások és a csalódások, melyeket élete folyamán kénytelen volt elviselni, egy „keményebb” jellemet is mélyen meg rázkódtattak volna. Hogy a kettős értelemben „finom” embert, Futaky Istvánt a megalázások és a mélyütések milyen válságos helyzetekbe taszították, azt mi csak sejthetjük. Az tény, hogy ezen próbák ellenére Futaky melegszívű, segítőkész németországi magyar tudósként marad meg emlékezetünkben.

Kesztyüs Tibor

Vászolyi Erik (1933–2013)

Gazdag örökséget hagyott ránk. Egy szörnyű század és egy szörnyű régió, Közép-Európa, s benne a szerencsétlen Magyarország gyermeke volt. Családi gyökerei a 19. századvégi Újpestre nyúlnak vissza, ősei e gyarapodó település, 1907-től város, szorgos és megbecsült polgárai voltak, nagyapja az Árpád-kórház alapítói közé tartozott. Csak jelzésképpen említem itt, hogy újpesti volt a 20. századi magyar és egyetemes nyelvészet magányos óriása, Laziczius Gyula (1896–1957) is. Rossz ómen volt Vászolyi Erik életére nézve, hogy az ország eljövendő sorsát illetően is baljós évben született. És mégis... Tehetsége és humorérzéke és – nem elhanyagolható tényezőként – szerencséje átsegítette az akadályokon, amelyeket a hozzá szellemi téren hasonlóképpen elé állított a nekik jutó kicsinyes, ostoba rendszer. Reá valóban illik a mondás: „Bátraké a szerencse”. Miben állott Vászolyi Erik bátorsága? Mindenek előtt abban, hogy a „szellemi borzasztóság” hivatkozási etalonjaként emlegetett ötvenes évek legelején is képes volt megőrizni józan ítélőképességét, s a nyelvet az embertársak közti kommunikáció eszközeként fölfogni akkor, midőn az állam mindent megtett azért, hogy a nyelvet mint hatalmi tényezőt az indoktrináció, az ideológiai propaganda szolgáló eszközévé züllessze. Az egyetemista Vászolyi Eriket bosszantotta, hogy a „komit nem élő modern nyelvként tanították, hanem csak mint az összehasonlító nyelvészethez adatokat szolgáltató példatárat. Egyetlen szót sem szóltak az élő és kifejező komi nyelvről, amely nyersanyagul szolgált száz és száz könyvnek és újságnak (amikről a mi

egyetemünknek tudomása sem volt)”. E „tanrendi hiányosság” egyik oka a keleti despotizmus természetében, közelebbről annak nyelv- és kommunikáció-ellenességében keresendő: Mi lenne, ha a népek ismernék egymás élő nyelveit és szabadon kommunikálhatnának egymással? A másik ok a nyelvész szakma önvédelmi reflexe, a betűkből, respektíve a hangokból kiépített „sündisznóállások” hálózata, ami támadhatatlan, amibe nem lehet belekötni, mert nincs ideológiai üzenete. Ne feledjük, hogy a nyelvész szakma éppen abban az időben, Vászolyi Erik egyetemi éveinek kezdete előtt egy évvel, 1950-ben menekült meg a megsemmisüléstől, amikor a bevett és elfogadott nyelvészeti diszciplínákat veszélyeztető, addig uralkodó „hivatalos nyelvészeti” irányzatot, a „vulgármarxizmusnak” és egy fantasztá dilettantizmusának veszélyes elegyét, a marrizmust a sztálini önkény – és dilettantizmus – úgyszólván egy „tollvonással” eltörölte. Csak örült rendszerekben, amilyen a keleti despotizmus is volt, vannak, ill. lehetnek ilyen – szerencsés – véletlenek. A nyelvészet történetének ez a veszélyes, bár szerencsésen végződő epizódja óvatosságra intette a nyelvészeket, akiknek típusos alakjaira amúgy sem az élet – és éltető nedvei, az élő nyelvek – szenvedélyes habzsolóiként emlékezünk. Ilyen előzmények után és körülmények között az általuk művelt nyelvészet olyan irányba fordult, hogy – noha alkalmas lett arra, hogy megvédje őket az ideológiai vádaktól, de – vértelen, sápadt, steril voltából következően nem lehetett vonzó az élet gazdag színeire és ízeire vágyó ifjúság számára. Ebből a helyzetből próbált kitörni Vászolyi Erik, amikor egy, a korban szokatlan és merész húzással „mágánlevelet” írt a sziktiivkári pedagógiai főiskolának és komi nyelvű irodalmat kért tőlük. Meglepetésére válaszoltak neki és kapott tőlük élő nyelvi irodalmat és sajtótermékeket is. Így kezdődött hát Vászolyi Erik nyelvészi pályája.

Előtte azonban még középiskolai tanári oklevelét megszerezvén „polgári pályára” lépett, gimnáziumi magyartanár lett, noha éppen nem valami pedáns fazon, amelyet az akkor is konvencionális közízlés elvárt volna. Vérébő, gargantuai alakja pezsdítően vagy éppen megbotránkoztatóan hatott mindenütt, ahol megjelent, attól függően, hogy milyen volt az a közönség, mely előtt társadalmi szerepében föllépett. A Váci úti Bolyai Gimnázium egykori diákjai félévszázad távolából is élénken emlékeznek Vászolyi Erikre, köztük Spiró György, hogy milyen bámulatra méltó mestere volt a „kültelki szójárásnak” ez a fiatal, diákjainál csak tízegynéhány évvel idősebb tanár. Ezért talán nem túl merész állítás tölem, hogy Vászolyi volt vagy lehetett az egyik forrása a városi folklór verbális megnyilvánulásaiból oly bőven merítő Csirkefej-nek. Nem szokványos tanári egyénisége hatott a 20. század végének egy másik jelentős írójára, Hajnóczy Péterre (1942–1981) is, akinek hányatott életében Vászolyi Erik tanársága rövid, de intenzív epizód volt. Mindebből kitetszik Vászolyi Erik pedagógiai vénája, hogy született tanár volt.

A történelmi katasztrófák, amelyből kettőt, a II. világháborút és az 56-os forradalom és fölkelés vérbefojtását, huszonegynéhány éves korára átélte már Vászolyi, mint minden kataklizma egyúttal lehetőséget jelentettek új kezdeményezésekre

is. A forradalom leverése után a Szovjetunió Magyarország iránti politikájában bizonyos változás következett be: az addigi hermetikus elzárkózás helyett engedélyezték, hogy életre keljenek a magyarokat a Szovjetunióban élő rokon népekhez fűző kapcsolatok mint az országot a Szovjetunióhoz láncoló másodrangú kötelékek. E változás engedménynek számított, melynek jegyében lehetővé vált nyelvészek, muzikológusok, néprajzosok, régészek kis csoportjainak kiutazása a nagyobb városok, Leningrád és Moszkva egyetemeire és akadémiai kutatóintézeteibe, később terepre is. A vállalkozó kedvű, szemfüles és a maga kezdeményezésének köszönhetően már jól fölkészült Vászolyi Erik így juthatott el 1959–60-ban, majd néhány évvel később, újra 1966-ban a komik közé. Így tehát Bereczki Gáborral, Hajdú Péterrel és Kálmán Bélával együtt a szakma képviselői közül az első között utazhatott el a Szovjetunióba, sőt Bereczki Gáborral együtt terepre is. Tetemes nyelvészeti és folklór anyagot sikerült gyűjtenie a komik között, amelynek tudományrendszertani és tudománytörténeti szempontból legfontosabbnak bizonyuló darabjait, a kolvai komik nyenyec eredetű népköltészeti alkotásait 1968-ban, emigrációjának, korabeli megbélyegző szóhasználattal „disszidálásának” évében sikerült még idehaza publikálnia (Vászolyi 1967, 1968). Addigi életének harmadik történelmi katasztrófájával, Csehszlovákia 1968-as, szovjetek vezette megszállásával, melyben szégyenletes módon magyar csapatok is részt vettek, Vászolyi Eriknél is betelt a pohár. A prágai események arra a következtetésre juttatták Vászolyit, hogy a keleti despotizmus alatt szenvedő országok bármiféle megújulása, akárcsak korlátozott szabadságuk visszanyerése, ekképpen sorsuk jobbra fordulása illúzió, és eljött az ideje annak, hogy tevékenységét a világ szabadabb térfelére tegye át. Ez is merész döntés volt, hiszen tudhatta, hogy ezzel a lépésével kutatói tevékenységének éltető forrásaitól vágja el magát – emberi számítás szerint – örökre.

Kétéves angliai ösztöndíjas tartózkodás után, miután kiderült számára, hogy finnugor stúdiumok folytatása Angliában reménytelen, nem beszélve e stúdiumok akadémiai szintű elfogadtatásáról és megalapozásáról, az ausztráliai Perth egyetemén kötött ki, ahol a bennszülött nyelvek szakértőjévé képezte át magát, s ahonnan 1994-ben professzorként vonult nyugdíjba. Itt hasznosíthatta a komik földjén szerzett terepnyelvészeti tapasztalatait, és ugyanakkor itt hozta meg számára gyűmölceit a pesti egyetemen szerzett komparatív finnugrisztika módszertana: az írásbeliség nélküli bennszülött nyelvek genetikai viszonyainak földterítésében és osztályozásában nagy segítséget jelentett számára a nagyjából 100–150 évvel korábban hasonló utat megjáró finnugrisztika tapasztalata. Hogy a komparatív finnugrisztika tanulsága évtizedes késéssel és „élőhelyétől”, Észak-Euráziától oly távol, Ausztráliában érett meg Vászolyi Erikben, annak fő oka a magyar kultúrában József Attilának köszönhetően „horgeri” alakként rögzült típus dominanciája volt az 50-es évek pesti bölcsészkarának finnugor nyelvészeti tanszékén. Vászolyi Eriket taszította ez az élettől idegen, „könyvmoly” típus, a rá jellemző „güzü mentali-

tás”, ezért is választotta mesterül az egyetem falain kívülről Fokos-Fuchs Dávidot, ezért vette föl félig illegálisan a „direkt” kapcsolatot a sziktiivkari pedagógiai főiskolával, s szerzett be onnan élőnyelvi irodalmat, aminek tanulmányozásával megvetette későbbi terepnyelvészetének alapjait. Új hazájában Vászolyi Erik megismerhette Ausztrália nyelvi és társadalmi valóságának a gyarmatosok angolnyelvű népessége elfedte, úgyszólván „eltemetett” rétegét, az „aboriginee”-k világát, szociális érzékenysége aktivitását gyakorlati célok felé irányította, hogy a nyelvük miatt hátrányos bennszülöttek életét valamelyest jobbá tudja tenni. A környezet adta lehetőségeket kihasználva munkatársaival együtt krokodilfarmot létesített, ahol az addig nomadizáló bennszülöttekből verbuvált személyzet adta a farm dolgozóinak teljes vertikumát az állatápolóktól kezdve a takarmányozókon, a bőrfeldolgozókon, az adminisztratív személyzeten, kereskedőkön és szállítókon át egészen az igazgatóig. Törekvésük sikerült, a Vászolyiék alapította farm mintául szolgált az azóta több tucatnyira szaporodott újabb telepeknek. Ez a terepnyelvészeti kutatásból kiinduló életmód- és kultúraváltás kicsiben hasonló a honfoglaló magyarság, vagy a Vászolyi fölfedezte kolvai komik életmód- és kultúraváltásához. Vászolyi ausztráliai működésének foglalata, „Ausztrália bennszülött nyelvei” (L’Harmattan, Budapest. 2003) ékes és világos – akadémiai világunkban ritkaságszámba menő – magyar nyelven tájékoztat bennünket e távoli földrész rejtett, de tényleges és az emberiség távoli múltjának lehetséges nyelvi világáról.

Az ún. rendszerváltás után Vászolyinak sikerült tetemes komi gyűjtését megszerkesztve idehaza kiadatnia Szombathelyen (Vászolyi-Vasse 1999, 2001, 2003a) és komi dalszövegeket dallamaikkal együtt Solymáron (Vászolyi-Vasse – Lázár 2010) angol nyelvű bevezetőkkal és fordításokkal, sőt 2010-ben orosz nyelvű kísérő szöveggel Komiföldön is. Élvezetes és tanulságos bevezető szövegei arról tanúskodnak, hogy Vászolyi Erik élete végéig megmaradt nem szokványos tudósnak, aki tudományát nem belterjesen űzi, hanem az élet tág összefüggéseiben, s akinek véleménye és nézetei éppen ezért túlmutatnak a szűk szakmán. Tudósi és emberi mivoltának jellemzésére álljanak itt komi gyűjtésének első kötetéhez 1996-ban írott bevezetője záró mondatai: „Az olvasó az én nevemet találja a könyv címlapján, amit általában a szerzőség jeléül szokás odatenni. Én azonban nem tartok jogot e közlés szerzőségére. Valójában csak íródeák voltam, őrzője a komi kultúra és nyelv valóságos szerzői tulajdonainak, akinek az jutott feladatul, hogy megtartsa és közzétegye e könyv oldalain ezeknek a fiatal meg öreg férfiaknak és asszonyoknak reá hagyományozott történeteit, dalait, élettapasztalatait és bölcsességét a jelen és a jövő olvasójának épülésére. Kiváltságnak érzem, hogy kiérdemeltem bizalmukat és barátságukat, amelyet annyi éven át oly nagyra becsültem és életem végéig becsben fogok tartani.”

Ich bin jung gewesen und alt geworden – idézi itt mestere, Fokos-Fuchs Dávid emlékére németül a 37. zsoltár 13. versét. – „Életre szóló küldetésem az volt, hogy megtartsam és továbbadjam kortársaimnak és az utókornak a komi nyelvnek

és kultúrának ezeket az emlékeit. E könyv megjelenésével küldetésemet teljesítem.”

Komi gyűjtése és tanulmányai mellett Ausztrália bennszülött nyelveiről írott könyve teszi tudósi pályájának képét teljessé: bármennyire is távoli nyelvekről és kultúrákról legyen szó, Vászolyi Erik integratív személyiségének köszönhetően megláthatjuk e sokféle nyelv és kultúra fátyolán keresztül az emberiség közös vonásait.

Humorban gazdag stílusát, nyelvi gazdagságát, aminek „kültelki változataival” már fiatal tanár korában elkápráztatta diákjait, később, de még jócskán az ántivilágban, valamelyest salonképesebb formában, a világ nagy (és kis) nyelveiből vett fordulatokkal gazdagítva stílusát az egész itthoni szakma élvezhette, amikor törvényen kívüli disszidensként még nem léphetett hazai földre: levelei sokszorosított formában forogtak szakmai körökben (sőt minden bizonnyal nem-szakmai körökben is), „föllazítván” a keleti despotizmus hozzánk is áterjedt permafrosztját. Én is ezekből a levelekből ismertem meg a nevét – és szellemét, jóval azelőtt, hogy személyesen is megismerkedhettünk volna valamikor 2003 körül.

Vászolyi pályafutása példája annak is, hogy a sors szeszélyéből jóra fordulhat az is, ami első pillanatra tragédiának, sorscsapásnak, szerencsétlenségnek látszik – ha határozottan szembenézünk sorsunkkal. Vászolyi Erik 1968-ban leszámolt finnugrista jövőjével, de később, ausztráliai bennszülöttekkel foglalkozva visszanyerte finnugrista múltját, s tudott új távlatot adni a beszűkülés veszélyének kitett nevelő szakmájának, így gazdagítván a finnugor és az egyetemes nyelvészeti kutatást, tágabb kontextusban a kulturális antropológiát is.

Életének utolsó két évében rákkal küszködött. De betegen is vállalta a fárasztó utazást, hogy a déli féltekéről visszajöjjön hazájától elbúcsúzni. Múlt év szeptemberében egykori gimnáziumi osztályának diákjai nagy szeretettel fogadták. Vászolyi Erik távoztával megint szegényebbek lettünk egy olyan kollégával, többünknek barátal, aki finnugor nyelvészeti szakmánknak nemzetközi szinten és a kultúra szélesebb terein is tekintélyt és elismerést szerzett, mint Lotz János (1913–1973), Robert Austerlitz (1923–1994), Hajdú Péter (1923–2002), Décsy Gyula (1925–2008) és legutóbb Bereczki Gábor (1928–2012).

Irodalom

Simonsics Péter (2003), Erik Vászolyi's 70 years or What can a Fenno-Ugrist do for the Australian Aborigines? *LU* 39: 280–281.

Simonsics Péter (2012), Vászolyi Erik 77 éve, avagy Mit tehet egy finnugrista az ausztrál bennszülöttekért? *Forrás* 5: 84–91.

Vászolyi Erik (1967), Északi zürjén epikus énekek I. *Ethnographia* 78: 438–451.

- Vászolyi Erik (1968), Északi zürjén epikus énekek II. *Ethnographia* 79: 76–91, 408–420.
- Vászolyi-Vasse, Erik (1999), *Syrjaenica*. Vol. I: Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. Upper Izhma – Lower Ob – Kanin Peninsula – Upper Jusva – Middle Inva – Udora. *Specimina Sibirica*. Tomus XV. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Vászolyi-Vasse, Erik (2001), *Syrjaenica*. Vol. II: Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. Kolva and Usa. *Specimina Sibirica*. Tomus XVII. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Vászolyi-Vasse, Erik (2003a), *Syrjaenica*. Vol. III: Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. Upper Vychegda. *Specimina Sibirica*. Tomus XIX. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Vászolyi Erik (2003b), *Ausztrália bennszülött nyelvei*. L'Harmattan, Budapest.
- Vászolyi-Vasse, Erik – Lázár, Katalin (2010), *Songs from Komiland*. Reguly Társaság, Solymár.

Simoncsics Péter

Nyirkos István (1933–2013)

2013. május másodikán, életének 80. évében elhunyt Nyirkos István, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének professor emeritusa, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék korábbi vezetője. Nyirkos tanár úr életpályájának teljes ívét 70. születésnapja alkalmából rajzolta meg a Magyar Nyelvészeti Tanszék jelenlegi vezetője, Hoffmann István (MNYj. 41 [2003]: 9–18); ehelyütt élete főbb állomásainak rövid áttekintését adom meg.

Álljanak itt előbb pályafutásának adatai! Nyirkos István 1955-től tanársegédként, 1962-től adjunktusként, 1977-től docensként dolgozott a magyar nyelvészeti tanszéken. Finnországi kultúrdiplomáciai kiküldetéséből, a helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ igazgatói tisztéből hazatérve 1993-ban a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán töltött két évet főiskolai tanárként, majd 1995-től – immár professzorként – a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Tanszékének lett a vezetője. 1998-tól a Magyar Nyelvészeti Tanszék tanáraként végezte munkáját, majd nyugdíjba vonulása után – esetében ezt a frázist távolról sem kell szó szerint érteni – haláláig emeritus professzorként dolgozott ugyanitt. Tudományos közleményeinek száma meghaladja a kétszázat.

Nyirkos István nyelvészpályafutása első lépéseit a dialektológia területén tette meg. Ennek fontos állomása Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszere c. disszer-

tációja, amellyel az egyetemi doktori címet nyerte el 1961-ben. A nyelvjárások szeretetteljes kutatása élete végéig megmaradt, még a 80. életéhez közeledve is fáradhatatlanul szervezte az egyetemi oktatáshoz kapcsolódó gyűjtéseket, s adta át óriási tapasztalatát hallgatóinak.

Munkásságának súlypontja a hetvenes évektől alapvetően a hangtörténet lett. Kandidátusi értekezése a magyar nyelv inetimologikus mássalhangzóiról (1984, megjelent 1987), nagydoktori diszertációja pedig az inetimologikus magánhangzókról szól (1993, megj. 1995), s e témában rengeteg tanulmányt is publikált. Emellett a magyar nyelvészet számos más területére is elkalandozott: foglalkozott névtannal, szótörténettel, etimológiai kérdésekkel, az összetett szavakkal, a kontaminációval, a pleonazmussal, a szóhasadással, sőt, írt a rím természetéről is. Fennisztikai munkásságából meg kell említenünk Kalevala-kutatásait, magyar–finn kontrasztív nyelvészeti tanulmányait és a szóösszetételeink uráli háttéréről szóló kutatásait is.

Finnországgal hamar „eljegyezte magát”. 1962 és 1967 között lektorként dolgozott Helsinkiben. Hoffmann István ekképpen vall 2003-as köszöntőjében: „Először 1973-ban még egyetemistaként jártam Finnországban. Ott az a benyomás alakult ki bennem, hogy szinte minden finn ismeri és kedveli Nyirkos tanár urat. Aki csak megtudta ugyanis rólam, hogy magyar vagyok, szinte rögtön azt tudakolta tőlem: ismerem-e Nyirkos Istvánt?” Ez a népszerűség Nyirkos „velejárója” volt élete végéig. Mesélik, nyelvóráin nem ragadt le a tárgyas ragozás nehézségeinek bemutatásánál és a magyar szórend elemzésénél, hanem országismereti céllal népdalokat tanított tanítványainak (és itt említhetjük a jó magyar borok propagálását is).

Lektori évei alatt született első nyelvkönyve, az Unkarin lukemisto sanastoinen [Magyar olvasókönyv szójegyzékkel] (Helsinki, 1965). A Finn Irodalmi Társaság Tietolipas sorozatának 40. tagjaként napvilágot látott műben Balassitól és Zrinyitől Vörösmarty, Petőfi, Aranyon át József Attiláig és Illyés Gyuláig 18 költő; Jókaitól Lengyel József 13 író műveiből adott közre szemelvényeket. A kötetet – előrevetítve, megalapozva későbbi lexikográfiai munkásságát – 142 lapos szójegyzék zárta. Ugyancsak a Tietolipas sorozatban (71. szám) jelent meg következő nyelvkönyve, a Nykyunkarin oppikirja [Mai magyar nyelvkönyv] (1972-ben, majd javított kiadása 1979-ben). A kötet a korszellemnek megfelelően épül fel: leíró szövegek, szöszedet, nyelvtani magyarázatok, gyakorlatok.

Nyirkos lektori évei alatt azzal szembesült, hogy nem áll a tanulók rendelkezésére korszerű magyar–finn szótár. (Az addigi egyetlen mű Weöres Gyula 1934-es szótára volt, amely egyrészt elavult, másrészt már nem volt kapható, harmadrészt pedig eleve csak zsebszótár terjedelmű volt, ami alkalmatlannak bizonyult a komolyabb tanulásra.) E hiány pótlására vállalkozott Nyirkos István: Unkarilais–suomalainen sanakirja. Magyar–finn szótár c. munkája 1969-ben jelent meg Helsinkiben (2. kiadása: 1977). A 380 oldalas szótár alapja az előbb említett nyelvkönyv szójegyzéke volt. A szótár szókincsanyaga megfelelt a kommuni-

katívabb tanulási igényeknek, de műve, számos erénye mellett mégsem vált széles körben használatos opusszá, hanem rövidesen visszaszorult a könyvtárak és könyvgyűjtők polcára. Erről a fordulatról azonban nem a nagyközönség, hanem maga Nyirkos István „tehet”, aki 1977-ben megjelentette újabb művét (Suomi–unkari–suomi taskusanakirja [Finn–magyar–finn zsebszótár], Helsinki, 712 lap), amely – számos kiadást (1979, 1986, 1988, 1991) megérve – a finnországi magyarbarátok, a turisták és a nyelvtanulók sokaságának fontos segédeszközzé vált. Műve egy rendkívül sikeres finnországi sorozat részeként jelent meg. Kisméretű formája miatt könnyen kezelhető (bár nagyon apró betűs a szövege), a szócikkek egyszerű felépítése miatt nyelvészeti előélet nélkül is jól használható. Külön turistabarátta teszi az étel- és italnevek szókinccse (519 magyar ételnévvel!) és egyfajta társalgási zsebkönyvszerű függeléke.

A szótár megújított, átdolgozott változata (olvasóbarát formátum, nagyobb betűs szedés, a címszavak jobban elkülönülnek benne) Uusi suomi–unkari–suomi taskusanakirja [Új finn–magyar–finn zsebszótár] címmel először 1996-ban jelent meg (majd 2000-ben és 2009-ben újabb kiadásai is napvilágot láttak). – E szótárak révén (is) ismert – és hosszú időre ismert is marad – Nyirkos neve Finnországban. Sajnos, ez a szótár nem jelenhetett meg Magyarországon, pedig így még többen használták volna. (Ezt a hiányt Jakab László finn–magyar és magyar–finn szótárai pótolják, amelyek a közelmúltban láttak napvilágot.)

Ótthonosan mozgott a finn névtan területén. Áttekintő cikkei a mai napig kötelező olvasmányok az e területre merészkedőknek. Ő volt az, aki elvállalta a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete és a Helsinkiben működő Honi Nyelvek Kutatóintézete (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus) közös szervezésében elindított Onomastica Uralica c. kutatási program és kiadványsorozat vezetői tisztét. A sorozatban eddig kilenc kötet jelent meg az uráli névtan különféle témaköreiről, Nyirkos a sorozat két kötetének szerkesztője is volt: Hungarian Onomastics in Onoma. Onomastica Uralica 1c. Debrecen, 2002. [Hoffmann Istvánnal és Ördög Ferencsel közösen] és History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 2. Debrecen – Helsinki, 2002.

Nyirkos István – lektorként, majd kultúrdiplomataként – a magyar nyelvet és kultúrát is népszerűsítette Finnországban, s ugyanígy szívügyének tekintette a finn kultúra magyarországi terjesztését. Rendkívül nagy szerepet vállalt a finn–magyar és magyar–finn baráti körök és a testvérvárosok tevékenységében, mindkét országban számos előadást tartott, konferenciát szervezett.

Nyirkos István tudományos pályafutását, diplomáciai tevékenységét számos elismeréssel honorálták. Szakmai elismertségét jelzik a következő állomások: 1972-ben tagja lett a Finnugor Társaságnak, rá egy évre a Finn Irodalmi Társaságnak és a Kalevala Társaságnak. 1985-ben beválasztották a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottságába. Tagja volt az MTA uráli és magyar nyelvészeti munkabizottságának, elnöke volt a Reguly Társaságnak.

Ami a kitüntetéseket illeti: már 1969-ben megkapta a Finn Fehér Rózsa Lovagrend I. fokozatát, majd diplomáciai küldetése befejeztével, 1993-ban Finn Oroszlán Lovagrend Parancsnoki Fokozatát és ugyanabban az évben a Finn Akadémia Emlékérmét, itthon pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjét.

Mindezen adatok egy eredményekben, sikerekben gazdag tudós és kultúrdiplomata pályafutását tárják elénk. Nyirkos tanár úr azonban ennél lényegesen több volt. Mindig segítőkész, kedves, mosolygós alakja nem halványul, történetei, az életről és a tudományról való felfogása mindig is itt fog maradni velünk.

Maticsák Sándor

**A. D. Kylstra – Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – Osmo Nikkilä:
Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter
in den ostseefinnischen Sprachen**

Bd. I: A–J. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi 1991. LVIII + 145 o.

Bd. II: K–O. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi 1996. XX + 313 o.

Bd. III: P–Ä. Amsterdam – New York: B. V. Rodopi 2012. L + 434 o.

A szótársorozat munkálatait A. D. Kylstra 1979-ben indította el, megkezdte az adatgyűjtést, majd bevonta a Groningeni Egyetem többi oktatóját. Ő végezte az első két kötet szerkesztését is, és egészen 2009-ben bekövetkezett haláláig figyelemmel kísérte még a harmadik kötet munkálatait is. Osmo Nikkilä 1995-ben visszaköltözött Finnországba, de 2002-ben a harmadik kötet szerkesztésének megkezdésekor elhunyt. Sirkka-Liisa Hahmo pedig 2000-ben Németországba távozott, így a harmadik kötet elkészítése távollétében rá és főként a Groningenben tartózkodó Tette Hofstrára hárult. Az impozáns szótársorozat végül 2012-re készült el teljesen.

Az első kötet elején a bevezetésben (VII–XXV) általános elméleti, hangjelölési és szerkesztéstechnikai kérdésekről találunk tájékoztatást. Mielőtt a szótárt kézbe veszi az olvasó, érdemes tájékozódnia a szóban forgó nyelvek történetének és egyes csoportjainak kronológiai kérdéseiről.

Először a germánnal kapcsolatos kérdéseket vázolja (VIII–XI). A germán nyelvcsalád három fő csoportja az északi (skandináv), a nyugati (angol, német, szász v. óalnémet, fríz) és a keleti (gót). Ennek előzménye az ősgermán (Urgermanisch), amely kb. i. sz. 1. évezred közepéig állt fenn. Ennek megkülönböztetik egy korábbi (Frühurgermanisch) és egy kései (Späturgermanisch) szakaszát.

I. Az északi csoport legrégebbi fázisai: Urnordisch (i. sz. 2–9. sz.), amelyet kb. 800-ig a rúnák őriztek meg. Ezt követte az óészaki nyelvi forma (Altnordisch v. Altisländisch 9–16. sz.), amely már differenciált skandináv nyelvi állapotokat

tükrözött (Altnorwegisch és Altdänisch 9–16. sz., Runenschwedisch 6–13. sz., majd Altschwedisch 13–16. sz. és Altgotländisch v. Gurnisch 10–16. sz.). Az összes fáizist írásos nyelvelmékek (rúnák), majd a 12–13. századtól már kéziratok is dokumentálják. – II. Kezdetben a nyugati csoport legrégebbi fáizisait is rúnák (5–8. sz.) s ezzel párhuzamosan kézírásos emlékek (5–8/9. sz.) őrizték meg. A nyugati nyelvi csoport differenciálódása ekkor érhető tetten (Altenglisch 8–11. sz., Althochdeutsch 9–11. sz., Altsächsisch v. Altniederdeutsch 9–11. sz.). A következő fáizisok: Mittlenglisch, Mittelhochdeutsch, Mittelniederdeutsch és Alt-friesisch (13–15. sz.). – III. A keleti germánt csak a gót (Gotische 4–6. sz.) képviseli, amelyet Észak-Lengyelországban, a Krim-félszigeten, a Balkánon és Észak-Olaszországban használtak. A szótár használója szempontjából ez a tájékoztatás azért szükséges, mert az ősgermán rekonstrukciók fejleményeiként és a germán nyelvek megfelelőiként ilyen régi alakok is szerepelnek. – Ezután a főbb nyelvi fáizisok hangrendszerének rövid ismertetése következik.

Ugyanígy ismerteti a bevezetés a balti finn nyelveket is (XII–XVI). Ezek a következők: finn (Finnisch), észti (Estnisch), inkeri (Ingrisch), karél (Karelisch), liv (Livisch), lüd (Lüdisch), vepsze (Wepsisch) és vót (Wotisch). Ezek közvetlen előzménye a közfinn (Urfinnisch), ennek korai szakasza a Frühurfinnisch a lapok kiválásáig, kb. i.e. 1500–1000-ig, kései szakasza az Ostseefinnisch i.e. 1000-tól az i. sz. körüli századokig). Írásos emlékek csak a 16. sz.-tól vannak. – A két fő szakasz hangrendszerének (magánhangzók, harmónia; mássalhangzók, fokváltakozás) ismertetése következik. – Ezek főként az etimológiai magyarázatok megértéséhez szükségesek. A balti finn nyelvek a finnugor (tágabban az uráli) nyelvcsaládhoz tartoznak, és egész életük folyamán ki voltak téve idegen nyelvi hatásoknak: 1. indogermán/indoeurópai (a finnugor korban), 2. indoiráni (a finnugor alapnyelv felbomlása után), 3. balti (i. e. 2. sz.-tól máig), 4. ősgermán (i. e. 2. sz.-tól kb. i. sz. 1. évezred közepéig), 5. fiatalabb germán (kb. i. sz. 5. sz.-tól az önálló skandináv nyelvek kialakulásáig), 6. orosz (kb. 600-tól).

Részletes és szemléletes táblázat következik a különböző hangtani helyzetben bekövetkezett hanghelyettesítési gyakorlatról (XVII–XXII).

A következő alfejezet az érintkezések idejével és helyével foglalkozik (XXIII–XXV). A régi germán jövevényszavak átvételének ideje kb. az i. sz. 1. évezred közepéig tartott. A legrégebbi szavak még a finn–lapp együttélés idején kerültek át, ezek az ősi szavakkal azonos módon fejlődtek tovább. Megjegyzik, hogy néhány régi átvétel a mordvinba és a cseremiszbbe is átkerült, nyilván balti finn közvetítéssel. Az intenzív kapcsolatok a korai bronzkortól (i. e. 2. ezredtől, 1500–500-tól) a mai napig tartanak. A szótár zömében az i. sz. 500-ig átvett szavakkal foglalkozik. Későbbi átvételek ritkán kerültek a szótárba. – Az átvételek helyét a Balti-tenger vidékére teszik a szerkesztők. Az ősgermánok Skandináviában és a Balti-tenger délnyugati részén éltek, az ősfinnnek pedig a Baltikum és az Onyega-tó között éltek. A legrégebbi szavak megvannak a lappban, sőt elterjedtek keletebb felé

is. A kontaktus zöme kissé később is a mai Finnország/Észtország területén volt intenzív. Az i. sz. kezdete körül a balti finnek már differenciálódni keztek, ezért a germán szavak egy része nem terjedt el egyenletesen az összes balti finn nyelvcsoportha. A szerkesztők a korábbi, hagyományos nézeteket (Thomsen, Karsten, Fromm, Kylstra stb.) vallják, de figyelembe veszik Koivulehto magyarázatait is. (Szerencsére az adatgyűjtés és a szerkesztés kezdetén még nem kerültek napvilágra Wiik fantazmagóriái, így azokkal nem kellett „megküzdenniük”.)

A szócikkek felépítéséről részletes tájékoztatást adnak a szerkesztők (XXVI–XXX). A címszó általában finnül szerepel (ennek híján észt vagy egyéb balti finn nyelven). Ezután következnek a közeli rokon nyelvi megfelelők, valamint a lapp. Külön ki vannak emelve a közfinn–ősfinn rekonstrukciók. Ezt követik ~ jellel a germán előzmények (rekonstrukciók) és későbbi fejleményeik, ill. megfelelőik. A germán alakok megadása általában: főnevek esetében egyes nominativus, melléknevek erős hímnemű nominativusa, igék infinitivusa. Zárójelbe ( ) kerülnek azok az adatok, amelyek ugyan ősiek, de hiányzanak a mai skandináv nyelvekből. Szögletes zárójelet [ ] alkalmaznak a szerkesztők azoknál a szavaknál, amelyeket korábban germán jövevényszavaknak tekintettek, de az etimológiát teljességgel elvetették. Alternatív magyarázat esetén valószínűségi sorrendbe teszik a magyarázatokat. A germán megfelelők megadásának sorrendje: *altnordisch*, *altschwedisch*, *gotisch*. Ennek híján nyugati germán adat és/vagy újabb forma a mai skandináv nyelvekből. A nyelvi adatokat a magyarázatok és kommentárok, majd a részletes bibliográfia követi. A szócikkeket a címszó besorolása zárja. Összesen 10 féle minősítést különböztetnek meg (l. az alábbi statisztikai táblázatot!): 1. Germ. LW – legkésőbb az i. sz. 1. évezred közepéig; ez a legerősebb, biztos etimológia; 2. ?Germ. LW – csak valószínűsíthető, mert a germánban bizonytalan eredetű (deszkriptív, származékszó) vagy más nyelvből (pl. finnugorból) is magyarázható; 3. Kaum ein germ. LW – esetleges, mert belső keletkezésű vagy nem germán eredetű; 4. Kein germ. LW – hasonló okokból teljesen elvetendő; 5. Germ. oder älteres – bizonytalan; 6. ?Germ. oder älteres – még bizonytalanabb; 7. Germ oder jüngerer – lehet régi, de újabb jövevény is; 8. ?Germ. oder jüngerer – igen bizonytalan; 9. Jüngerer – fiatalabb, mert csak a kései össkandinávból, esetleg még későbbi nyelvállapotból magyarázható; 10. ?Jüngerer – legkevésbé lehet régi jövevényszónak tekinteni. – Az 5–8. számú besorolás csak áthidaló megoldás a bizonytalan etimológiák minősítésére.

Ezután a rövidítések jegyzéke (XXXI–XXXII) következik, amely a III. kötetben kiegészítve, újból szerepel (IX–X). Végül az irodalomjegyzék (XXXIII–LVIII) található. Ennek kiegészítését a II. kötetben (IX–XX), a teljes, megújított irodalomjegyzéket pedig a III. kötetben találjuk (XI–L).

Statisztika

Betű	Germ	?Germ	Kaum germ	Kein germ	Germ od. ált	?Germ od. ált	Germ od. jüng	?Germ od. jüng	Jünger es	?Jünger es	Σ
A (1–)	33	20	6	8	1	0	5	2	2	1	78
E (50–)	2	4	0	3	0	0	1	1	0	1	12
H (60–)	55	19	7	19	0	1	14	4	1	2	122
I (135–)	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
J (138–)	7	2	0	1	0	1	1	1	0	0	13
K (1–)	77	53	27	42	0	1	27	2	5	1	235
L (144–)	63	32	12	16	0	1	9	2	7	4	146
M (237–)	28	18	2	11	0	0	8	4	3	3	77
N (285–)	17	8	3	7	0	0	3	2	0	2	42
O (309–)	0	4	0	2	0	0	0	0	1	1	8
P (1–)	39	28	17	26	1	1?	19	2	4	6	143
R (96–)	59	42	10	30	0	0	10	1	7	4	163
S (208–)	26	10	4	26	0	0	8	2	3	1	80
T (257–)	45	18	9	26	2	0	14	5	6	0	125
U (334–)	7	1	1	2	0	0	1	0	1	0	13
V (343–)	53	28	9	19	1	0	7	1	6	6	130
Y (426–)	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	3
Ä (429–)	2	4	0	0	1	0	0	0	1	0	8
	516	292	108	238	6	6	127	29	47	32	1401
%	36,8	20,8	7,7	17,0	0,3	0,3	9,0	2,0	3,3	2,3	99,3

A táblázat statisztikai adataiból kiderül, hogy a hatalmas anyagban biztosan ősgermán eredetűnek minősül az elemzett szavak bő 1/3 része (csaknem 37%), ha hozzáadjuk még kérdőjeles etimológiákat, akkor már összességében több mint a feléről (57 %) mutatják ki a szerkesztők a germán eredetet. Ezzel szemben az anyagnak az 1/4 része (24,5%) vagy igen bizonytalanul vagy egyáltalán nem kerül be az ősgermán eredetű szavak közé. Az átmeneti kategóriák: régebbi vagy fiatalabb átvételek még 10%-ot sem tesznek ki. Az elemzett anyagnak a hátralevő része (7,6%-a) minősül fiatalabb átvételnek.

A következőkben szeretnék néhány általános és részletekbe menő megjegyzést tenni.

– Olvasás közben feltűnt, hogy a finn címszavak között túl sok – számomra – ismeretlen elem van. Számos címszó csak nyelvjárásokból adatolható. Több finn szó pedig hapax. Nyilvánvaló, hogy a biztos germán szókincs az élet minden terü-

letére kiterjed és a szókészlet központi részét képi. Más részük viszont véleményem szerint csak a periferiális zónába tartozik.

– A statisztika készítése és a szócikkek tanulmányozása közben szűrőpróbaszerűen néhány érdekességre, furcsaságra és következtetlenségre szeretném felhívni a figyelmet:

- **epä-** (I/55) 'un-, miß-, los-': nem germán, de *epäillä* 'zweifeln' ?-lel igen. Ez vajon hogyan lehetséges?
- **haltu** (I/76) 'Macht, Besitz' szerintem inkább belső keletkezésű; van is utalás a *hallita*, *haltija* szavakra, amelynek töve germán.
- **kadota** (II/6) 'verschwinden' ~ germán megfelelők, ám finnugor eredetűnek is tartják, Koivulehto szerint ugyanis egy finnugor szó és egy germán jövevényszó összenövéséről („zusammengewachsen”) van szó. Ennek alapján Kaum germ. minősítést kap, de utalás → a *kato* 'Verderben, Untergang' címszóra, amely viszont ?Germ. LW!? Visszautalás történik továbbá a → *kade* 'neidisch, Neid' alakra, amelyet Germ. LW-nek minősítenek. Itt már nincs utalás sehova! Ebből van a *kateellinen* 'irigy' (SSA I/269-270 <?germ.), ennek viszont nincs köze a *kadota* 'verschwinden' igéhez!
- **karski** (II/52) 'forsch, robust, stolz', besorolása Jüngerer LW, mivel csak a finnben van meg. Az SSA (I/318) szerint a szónak ('reipas, kookas, ylpeä') van inkeri, sőt vót megfelelője is! Itt utalás található a *karkea* 'grob' szóra is.
- **kunta** (II/124) 'Gemeinde': a szótár szerint két germán (1. 'hundert', 2. 'männlichen Geschlechts') és egy finnugor szó egybeesett („zusammengefallen”). Hát ez igen bonyolultnak és kétségesnek tűnik ?Germ. LW minősítése ellenére.
- **lestä** (II/194) 'Getreide, Mehl reinigen' – megemlíti ugyan egyeztetését a magyar *liszt* szóval, de határozottan a germán eredet mellett foglal állást 'zusammenlesen, pflücken; lesen' (= német *lesen*). Egy kérdőjelet szerintem azért megérdemelt volna!
- **mahtaa** (II/239) 'können, mögen, dürfen' – ennek a szónak van finn-volgai származtatása is ezért ?Germ. LW, de utalás történik a *mahti* 'Macht, Kraft' címszóra, ez viszont Germ. LW. Ez egyike azon szavaknak, amelyek a mordvinig hatoltak.
- **muta** (II/276) 'Moor, Schlick, Schlamm' eljutott a mordvinig, ennek ellenére Germ. LW, mert Koivulehto véleménye szerint a közfinn-mordvin együttélés idején átvett, tehát igen régi jövevényszó!?
- **pihatto** (III/56) 'Viehstall; Viehhof': Hofstra írt róla esetleges ?Germ. LW-ként, inkább azonban ← *piha* 'Hof' származéka (vö. SSA II/350).
- **rinne** (III/157) 'Abhang; Rand' az SSA szerint (III/80) a *rinta* (III/158) 'Brust; Seite; Rand' származéka. Ezután fölöttébb furcsa, hogy a származékot germánnak minősítik, az alapszót pedig nem!?

- **satama** (III/224) 'Hafen': két germán előzménye is idézve, amelyből az *-m* képzős alak aligha magyarázható. A belső keletkezés lehetősége ellenére sem kérdőjeles, hanem Germ. LW. Az SSA (III/160) is valószínűbbnek tartja a germán eredetet, mert a tengerhajózás egész terminológiája is germán eredetű. Nem derül ki, hogy vajon az **st-* torlódásnak kétféle finn megfelelője (*t-*, ill. *s-*) minek köszönhető.
- **vaapsahainen** (III/347348) 'Wespe, Biene' ~ hat ősgermán előzmény, ennek ellenére ?Germ. LW. Úgy látszik, hogy deskriptív lehetett a germánban, emiatt tapasztalható a nagy változatosság.
- **veli** (III/386) 'Bruder; guter Freund, Kamerad' < germ. 'Schwäger von Schwester; Schwiegerbrüder' jelentésű szóból, megfelelője megvan a lappban is, ennek megfelelően Germ. od. älteres LW.

– Tanulságos dolog összevetni a szótárt Sammallahti értékelésével (vö. The Saami Languages. An Introduction. 1998). Itt a szerző saját megítélése szerint sorolja fel a protogermán, germán (post-protogermán), valamint a protoskandináv szavakat (Sammallahti 1998: 128–129). Ezek nagy részének van balti finn megfelelőjük is. A listán sehol nem szerepel a finn-lapp *veli*.

A lexikon igen aprólékos és gondos munka. Alig bukkantam néhány hibára, ill. hiányosságra:

– **keino** (II/73–74) 'Mittel; Weg': minősítése hiányzik, feltehetően Germ. LW. Az SSA (I/338) meg sem említi ezt a lehetőséget! A hivatkozott *kainu* (II/11) 'niedriges Land' (SSA II/277 nincs ilyen jelentése!), *kainus* (II/11, SSA I/277) 'Fußbodenbalken' szócikknél <?sk, de nincs utalás a *keino*-ra (SSA I/277).

– **parsi** (III/36) 'Stange, Balken; Stalldachboden' besorolása ?ÄlteresLW. Itt valami kimaradhatott, mert máshol nem találtam ilyen megoldást, helyette ?Germ. od. älteres LW kellene?

Általános megjegyzéseim a következők:

- Az ősgermán nyelvi megfelelők részletesen meg vannak adva.
- Kár, hogy a német vagy angol megfelelőket általában csak akkor adják meg, ha az északi germánban sehol sincs meg.
- Véleményem szerint a tekintélyes finn germanistának, Jorma Koivulehtónak a véleménye igen sokat nyom a latba a szerkesztők érvelésében.
- Azt is észleltem, hogy a harmadik kötetben e tekintetben mintha kissé óvatosabbak lettek volna a szerkesztők.
- A címszavak zöme tehát a finn nyelvből való. Feltűnően nagy azoknak a finn elemeknek a száma, amelyeknek nincsenek megfelelői a közeli rokon nyelvekben. Közülük több vagy csak nyelvjárási szó vagy hapax. Viszont ritkán van olyan szó, amelynek nincs megfelelője a finnben, még kevesebb olyan, amelynek sem finn, sem észti tagja nincs.

– Finn adat híján észts címszó áll. Összegyűjtöttem az észts címszavakat, összesen 28-at találtam. Ezek között mindössze nyolc olyan volt, amelyet a lexikon biztosan germánból származtatott, mégpedig: *lant* 'Stall', *mööt* 'Maß', *möötma* 'messen', *mötlemä* 'denken', *purre* 'Steg, Fuß', *tang* 'Korn, árpa (szemen)', *valdas* 'Schlagbaum', *vang* 'Flußbiegung'. Ugyanennyi kérdőjeles szó, továbbá elvetett egyeztetés, végül néhány újabb átvétel is szerepel. Ezért lesz fontos az új észts szófajti szótár feldolgozása! Fel lehetett volna venni még: észts *tänav* 'városi utca' < össkandináv, megfelelői finn *tanhua*, izsór, aunus, lüd, vepsze (Eesti etimoloogia-sõnaraamat 2012: 566).

– Van továbbá néhány olyan szó, amely csak egy-két kisebb balti finn nyelvben adatolt, de sem a finnben, sem az észtsben nincs meg. Mindössze öt ilyen címszót találtam: három karélt és két vepszét. Közöttük csak három biztos germán jövevényszó van: vepsze *rišt* 'lange Zeit', karél *ruohtina* 'Erlöser', karél *ruosme* 'Rost'.

– Az eredet szerinti minősítés, besorolás sokszor ízlés dolga. Az eredetskálán a különböző fokok nem mindig határozhatók meg egyértelműen. Szerintem néhány kategória szinte fölösleges (5–8.), mert olyan szavakat tartalmaz, amelyek még bizonytalanul sem sorolhatók sehova. Lehet, hogy egy egyéb vagy átmeneti kategóriát kellett volna ezeknek létrehozni.

Összefoglalásul megállapítom, hogy a szótár hatalmas, impozáns munka eredménye, a kiadvány esztétikus formátumú. Kereken 1400 címszó van benne balti finn és germán nyelvi megfelelésekkel, ugyanennyi a magyarázat és értékelés. Jellemzői: pontos adatközlés, világos, következetes szerkesztés és végletekig aprólékos bibliográfia. Csak az elismerés hangján szólhat róla a nyelvtörténész szakma!

Felvetődik néhány további teendő. A hollandiai sorozat és a Suomen sanojen alkuperä (SSA, Helsinki 1992–2000) párhuzamosan jelent meg. Látható, hogy a szerkesztők kölcsönösen törekedtek figyelembe venni a másik, „konkurrens” mű álláspontját. Közben megjelent még egy új norvég etimológiai szótár (Bjorvand – Lindeman: Våre arveord. Oslo. 2000), valamint egy észts is (Eesti etimoloogia-sõnaraamat. Tallinn. 2012). Érdemes lenne aprólékosan összevetni az említett etimológiai szótárak vonatkozó értékeléseit, valamint a legfrissebb észts etimológiai szótár álláspontját.

Keresztes László

Eesti etimoloogia-sõnaraamat

Peatoimetaja Iris Metsmägi

Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar

Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2012. 792 o.

A XX. században egy sor szöfejtő szótár látott napvilágot. Björn Collinder finnugor (FUV), majd Rédei Károly uráli etimológiai szótára (UEW) az egész nyelvcsalád szóállományát vizsgálta meg. A magyar szókészlet tekintetében Lakó György főszerkesztésében finnugor elemeinket (MSzFE), Benkő Loránd vezetése alatt pedig – két ízben is – a munkaközösség a teljes szókincset tekintette át (TESz, EWUng). Legközelebbi rokon nyelveinkre vonatkozóan az osztják szöfejtő szótárt említhetjük (DEWOS), a permi nyelvekkel kapcsolatban pedig a zürjén szöfejtő szótárt (Lytkin – Guljaev 1970). A finn-volgai nyelvek vonatkozásában a finn etimológiát illetően is egy munkának kétféle kidolgozása (SKES, SSA) áll a rendelkezésünkre, az észttel kapcsolatban elsősorban Julius Mägiste terjedelmes posztumusz műve (EEW), valamint V. I. Veršinin – XXI. századi – füzetekben közzétett mordvin szöfejtő szótárkísérlete (Veršinin 2004–2011). Egyfajta szöfejtő szótár Juha Janhunen közszamojéd etimológiai szótára (Janhunen 1977). (A finnugor etimológiai szótárakról l. Maticsák 2013.)

Az észt két nyelvű szótárak közül kiemelkedik F. J. Wiedemann észt–német szótára (Wiedemann 1869), melynek 1973-ban a negyedik, változatlan kiadása látott napvilágot. Etimológiai szótárt (EEW) elsőként Julius Mägiste készített, melyet hagyatékából, némi javítással, szerkesztéssel, kiegészítéssel Alo Raun adott ki. Raun Mägiste művének felhasználásával, egyidejűleg egy tömör, észt nyelvű szöfejtő szótárt állított össze (Raun 1982).

Julius Mägiste (1900–1978) tartui észt egyetemi tanár (a finnségi nyelvek professzora), majd a lundi egyetemen docens 1960-tól, de elsősorban nyugalomba vonulásától, 1968-tól kezdte el észt etimológiai szótárát írni. Májig kiadatlan a régi észt irodalmi nyelvi szótára, melynek felhasználta hozzávetőlegesen százezer cédulás kéziratát is. Forrása etimológiai következtetéseiben mindenekelőtt az életében megjelent SKES-anyag (e szótárral szemben azonban olykor meggyőzően érvel), címszóanyagában elsősorban Wiedemann (1893) két nyelvű szótára, a XX. század észt nyelvére vonatkozóan pedig az 1960-as évek elején megjelent Eesti õigekeelsussõnaraamat és a Võõrsõnade leksikon volt (l. Alo Raun tájékoztatóját in: Mägiste 1982–1983: [I.] V–IX). Munkáját sajnos nem tudta befejezni: a 12 kötetet kitevő, több mint 4000 oldalas szótári anyagából a kezdeti részt, *joro* címszóig bezárólag a szerző ellenőrizte és kiegészítette (kb. 300 gépelt oldal). A szótár jelentős hányadát (kb. 3 000 gépelt oldalt) azonban a szerző nem nézte át, és bizonyos problémákat nem oldott meg – üres helyek találhatók a kéziratban –, és az utolsó részt (a *või* és az *üüt* címszavak közötti részt), tehát a teljes műnek hozzávetőlegesen tizenketted részét a szerző „piszkozatban”, kézírással készítette el

(kb. 200 oldal). A Finnugor Társaság és egyebek mellett honfitársa, Alo Raun segítségével a Mägiste-szótár belátható időn belül megjelent.

Alo Raun (1905–2004), korábban ugyancsak a tartui egyetem tanára, majd a bloomingtoni egyetem professzora, Mägiste terjedelmes, de csiszolatlan és hézagos kéziratát – a befejező részt némileg átdolgozva – kiadta. Egyidejűleg ő is elkészítette a maga „etimológiai kézikönyvét”, észt szófejtő szótárát (Raun 1982). A két művet összehasonlítva úgy látom, hogy Mägiste a teljességre törekedett (közölte például a címszó lehetőségig teljes előfordulását képzett szavakban és az összetételekben is), és német nyelvű értelmezésével a tudományos világ elé bocsátotta szótárát. Raun – honfitársa művét hasznosítva – az észt művelt nagyközönség, valamint – a kiadvány észt nyelve miatt – főleg az észt nyelvészek számára készített egy kb. 5800 szavas szótári művet, rendkívül rövid, csak az etimológiát közlő, legtöbbször egysoros tételekben. A szócikkek közül hiányoztak az idegen szavak, az újabb jövevényszavak, a szakszavak, és igen kevés művében a hangutánzó szavak száma. Ezért ez a zsebszótár a kutatóknak kevés adatot kínál. Nézzünk egy példát a *p* betűs fejezetből:

Mägiste: *pii* – Wied. auch folkl. *pihi* 'Zacke, Zahn, Zinke' /.../, fi.-ugr. St. *pije, urspr. in der Bed. 'Zahn' /.../ SKES III 543-4 /.../ fi. *pii* Lnr. 'pigg, tagg, pinne, tinne, ten...' /.../, mordw. *pej, pev, peŋ, päj* (Zinke, Zahn), tscher. *pü, püj* (Zahn, /.../), wotj. *piń* 'Zahn, Eggenzinke u.s.w.), Entspr-en im Wog., Ostj. und Ung. (*fog* 'Zahn, auch von der Säge /.../' (2019).

Raun: *pii* smugri: ung. *fog* (hammas) (120).

További szócikkek is arra utalnak (vö. például *poeg* 'Sohn' [2113–2115], *puna* 'die Röte, das Rot; Errötung' [2226–2227], *puu* 'Baum' [2256–2257] stb.), hogy Mägiste finnugor címszavai egyrészt elsősorban a SKES-t tekintik fő forrásnak, de a szavaknak alapnyelvi hangalakját is kikövetkezteti, másrészt az obi-ugor nyelveket csak megemlíti, de az adatokat nem közli. Emellett az is észrevehető, hogy Mägiste a szamojéd nyelvekre – más szócikkekben (például *puu* 'Baum', 2257) – utal ugyan, de egyiküket sem közli, noha e nyelvekben egy sor (az előbbi esetben a SKES, az SSA szerint kilenc) különböző nyelvi megfelelés található. Megjegyzem, Mägiste adatokkal és a magyarázatokkal nem fukarkodott, érdekességképpen: *pöör* 'Drehstein; Schleifrad; ...' címszava (2335–2338) három és fél, a *pära* 'Hinterteil; Rest; Bodensatz; ...' (2313–2316) pedig jó három oldalas.

Előttünk fekszik az első Észtországban megjelent, 6643 címszót tartalmazó etimológiai szótár. Valmen Hallap kezdeményezésére, egy ideig Paul Kokla vezetésével 1974-ban kezdődött meg az Észt Nyelvtudományi Intézetben a gyűjtés, és Tiit-Rein Viitso, Paul Kokla és Lembit Vaba kartotékrendszerének eredményeként mintegy 500 000 etimológiai cédula (indexkártya) gyűlt össze. Kilenc évvel a mű megjelenése előtt, 2003-tól folyt a szótár összeállítása. Szerzői ismert finnugor nyelvészek. Szerkesztője, Iris Metsmägi azt hangsúlyozta a szófejtő szótár megjelenésekor: mindazt tartalmazza a kötet, amit ma az észt szavak eredetéről tudunk.

(Körülbelül ugyanez motoszkált bennem is, amikor népszerűsítő kiadványunk előszavát írtam; l. Zaicz 2006: VII–XIII.)

Iris Metsmägi (régi nevén Audova) 2000-ben szerzett PhD fokozatot a tartui egyetemen; doktori értekezésének címe: *The Uralic verbal suffix *š against Altaic and Paleo-Asiatic backgrounds*. 1996-tól jelennek meg az uralisztika területén írásai. Elsősorban az uráli összehasonlító, valamint az észti (a finnségi) és a szamojéd nyelvészeti kérdések foglalkoztatják. (A legutóbbi finnugor kongresszuson elhangzott előadásának írott változata: Metsmägi 2011.) A munkatársai közül számunkra Sven-Erik Soosaar az ismerősebb. Két, minket is érintő, kb. 180 oldalas, nyelvtani összegezés is tartalmazó, kétnyelvű szótárt állított össze (2000, 2007; előbbi Tóth Szilárddal, ism. Jačev 2001: 38–40). Meeli Sedrik is a Tartui Egyetemen végzett finnugor nyelvész. Érdekes 2000-ben megjelent jövevényszó-tanulmánya, a *Swedish loanwords of Hiiumaa subdialects*.

A szótár használatával a bevezető fejezetekben (9–40) megismerkedhetünk. E fejezetekkel kapcsolatban a számomra vitás vagy meggondolandó kérdéseket veszem sorra. E problémákról két neves észti kollégával, Piret Norvikkal és Paul Koklával is leveleztem. Itt is megköszönve válaszukat, értékes megjegyzéseikre imitt-amott majd utalni fogok. A szótár bemutatásakor Tóth Anikó Nikolett, debreceni PhD-hallgató segítségét is felhasználtam, ő bizonyos észti terminológiai kérdések ügyében is nagy hasznomra volt.

Egy finnugor lexikográfus, egykori szócikkíró és szerkesztő számára számos munkaszervezési kérdés merült fel. A legfontosabb kérdés e szótárban is az, hogy a három szerző hogyan osztotta meg egymás között az anyagot. Egy nyelv etimológiai anyagát elvileg kétféle elv szerint lehet a munkatársaknak feldolgozni. Az egyik elv szerint járt el a Benkő Loránd által kiadott német nyelvű etimológiai szótár (EWUng): a munkaközösség a tagjai között kiosztotta az ősi (uráli, finnugor, ugor) elemeket, a magyar belső keletkezésű szavakat és a különböző jövevényszavakat (l. X. lap). A másik megoldást a TESz és az EWUng alapján az érdeklődők számára készült szófajti szótár (Zaicz 2006) követte: a főszerkesztő a Szegedi Tudományegyetemen finnugor szakot végzett szócikkírói között betűrend szerint – a szócikkírók igényét is figyelembe véve – felosztotta az anyagot. A észti szófajti szótár érzésem szerint az utóbbi eljárást követte.

Nézzük meg az előző két szótárból megismert szót, a *pii*-t ebben a műben is (itt, helykímélés végett az egyes finnugor nyelvek között függélyest (= |) használunk, a szótárban ugyanis minden új, nyelvi adat új sorban áll):

„*pii* : *pii* : *piid* ’peenike pulgake, pinnike v Haagike, konks’

• liivi *pīgōz* ’pii’ | vadja *pii* ’pii, pulk, hammas’ | soome *pii* ’pii, pulk’ | isuri *pii* ’pii, pulk’ | Aunuse karjala *pii* ’pii, pulk, hammas’ | lüüdi *pii* ’(reha, ahingu) pii, pulk’ | vepsa *pi* ’(reha, kammi, soa) pii’ | ersa *pej* ’hammas’ | mokša *pej* ’hammas’ | mari *pūj* ’hammas; pii’ | udmurdi *piñ* ’hammas; pii’ | komi *piñ* ’hammas; pii’ | handi *pejk* ’hammas’ | mansi *puñk* ’hammas’ | ungari *fog* ’hammas; pii’.

Soome-ugri tüvi. Läänemeresoome keeltes on hilisem balti laen ↑ **hammas** kõrvalle tõrjunud osa esialgsest tähendusest. Võib ka olla vanem uurali tüvi, mille vasted on lisaks kirderannikumurretes tuntud *pii* liitsõnas *piikivi* 'tulekivi' (võib olla laenatud soome keelest), soome *pii* 'räni(kivi)', isuri *pii* liitsõnas *piikivi* 'ränikivi', karjala *pii* liitsõnas *piikivi* 'ränikivi', saami *biŋal* 'lülipuit', neenetsi *pæ* 'kivi; klaas(pudel), portselan; mägi', enetsi *pu* 'kivi', nganassaani *χualə* 'kivi', sölkupi *pū* 'kivi', kamassi *pi* 'kivi, maak; ränikivi', matori *hilä* 'kalju'" (365–366).

A szócikkkel kapcsolatosan az emberben néhány gondolat felmerül:

1. A szótár nyelve. A szótár az első észt nyelvű etimológiai összegezés. E kérdésben követi a finn példát (SKES), de attól óva intem a szerzőket, hogy e mű – tervbe vett folytatásakor – újra anyanyelvükön jelenjen meg (mint az SSA). A szakemberek számára vagy az újabb világnyelv, az angol, vagy a régibb, de a finnugor szaknyelvben kb. 1980-ig általánosan alkalmazott német (vö. EWUng) jöhetne szóba.

2. Az észt szavak értelmezése. Mägistē – mint láttuk – németül adta meg a jelentést, Raun sehogy sem (vagy szükség esetén észtül). A *pii* nem köznyelvi szó, meg kell adni a jelentését. De vegyük *víz* szavunk etimológiai megfelelőjét, az észt *vesi* szót (599). Kérdés, hogy például egy észt gimnazistának használ-e ez az értelmezés: 'tavallisim vedelik maakeral, H₂O'? Nem helyeslem, hogy a szótár írói az észt nyelv értelmező szótára alapján közlik a címszó jelentését. Két másik megoldást említek a lexikográfiai hagyományokra hivatkozva: 1) azzal jelezzük a szó köznyelvi voltát, hogy nem adunk jelentést; 2) angol (vagy német) nyelvű jelentést adunk. E kérdésben Paul Koklának és Piret Norviknak is hasonló a véleménye.

3. A hivatkozások hiánya. Látjuk: egy szócikk három részből áll: a címszót két ragos alak követi: a névszóknál – mint példánkban is látható – az egyes szám genitívus, majd partitívus (az igéknél a *-ma*, ill. a *-da*-infinitívus, valamint a jelen idő egyes szám 1. személye). Ezután az ősi szavaknak megfelelői (a jövevény-szavaknak átadói stb.) következnek, végül pedig a szócikkhez magyarázatok. A szótár előnye, hogy az etimológiai részben nincsenek rövidítések, így ugyanúgy megértheti egy középiskolás, mérnök vagy közgazdász. A szótárnak viszont óriási hiányossága, hogy az egyes szavakhoz nem ad bibliográfiát (a SKES eme hiányát bőségesen pótolja az SSA). Az egyik munkatárs, Sven-Erik Soosaar (2001: 735) ezt azzal magyarázza, hogy bibliográfiai jegyzékek a mű terjedelmét nagymértékben növelték volna, az olvasók pedig nemigen érdeklődnek a források iránt. Ha például szótárunkban a finnségi szavakat az általam megadott módszerrel – tehát nem egyenként külön sorba írva – adták volna meg, már azzal is sok helyet takarítottak volna meg. Soosaar példaként a *kägar* 'a crumpled piece of material' szót hozza. (Ez a szótárban [204–205] nem egyezik a mintaként megadott szócikk anyagával. Három forrása közül az SSA mellett az első Kalima 1915-ben, a második Mägistē 1977-ben megjelent (a mű irodalomjegyzékében egyaránt nem közölt; l. az 5. pont alatt is) szófejtése. Az SSA szófejtései (281, 339) további ér-

dekességeket tartalmaznak.) Véleményem szerint ha ezt az indoklást elfogadjuk is, akkor is azt kívánnánk meg, hogy a XXI. században valamilyen módon – az internet révén – az érdeklődőt tudósítsuk a szómagyarázat körülményeiről. Megjegyzem, az én szófejtő szótáram szakirodalmát l. e mű két előzményében, a TESZ-ben és az EWUng-ban.

4. Finnségi és finnugor nyelvek, nyelvjárások. Bereczki Gábor nyomán hét finnségi vagy balti finn nyelvet tartunk számon (finn, karjalai, vepsze, izsór, vót, észt, lív). „Lehet, hogy túl konzervatív vagyok, de ez az én álláspontom is” – írta egyik levelében Paul Kokla. A szegedi finn lektor, Kasperi Hasala szerint e nyelvek száma tíz (finn, karjalai, vót, izsór, lív, észt, „meänkieli”, kvén, võru, lúd). Mati Hint (mint közli Piret Norvik) az északi és a déli észtet külön nyelvnek tartja, szerinte a kettő közötti különbség az erza és a moksa differenciájának felel meg. Itt a szócikkben (és a szótárban) lúd és aunuszi karjalai („Aunuse karjala”) alako(ka)t találunk. Nem teljesen világos, hogy miért vannak e nyelvváltozatok kiemelve. Az észtben mindenesetre a võru dialektus és ennek több nyelvjárása igen érdekes képet mutat. Bereczki a karjalai nyelvjárásai között sorolja fel a lüdt, az aunuszi és a valószínű karjalait. A nyelv és nyelvjárás viszonyában Paul Kokla visszaemlékezik egy angol kutatóra, aki azt mondta, hogy a nyelv olyan nyelvjárás, aminek hadserege és hadiflottája van („which has the army and the navy”). – Itt említem meg, hogy ez az első modern lexikográfiai mű, amely a finnugor nyelveket nem a *Reguly*, *Budenz*, *Paasonen*, *Itkonen*, *Wiedemann* és *Ariste* által használt külső néven, hanem a világban – sajnálatosan – újabban használatos belső vagy önnevezéssel használja. Az még inkább vita tárgya, hogy a mordvint egy vagy két nyelvnek tekintjük-e. A szerzők az oroszországi mordvin gyakorlatot követik, tehát erza és moksa nyelvi alakokról beszélnek. Közlik a bevezetésben (31), hogy mely uráli nyelvből adnak példaanyagot, de többek közt a lapp, a cseremis, a zürjén, az osztják, a vogul és a jurák tekintetében utalnak a nyelvjárási különbségekre (majd a szómutatóban láthatjuk, hogy például a vogult négy nyelvjárás: az északi, a keleti, a nyugati és a délnyugati képviseli [741–743]).

5. Források. A *Kirjandust* cím alatt (34–37) a szerzők az irodalomból adnak válogatást. A jegyzék egészében véve teljesnek mondható. Itt feltehetőleg csak a szófejtés és a szótörténet szempontjából fontosabb műveket sorolják fel. Többek között elsősorban Mägieste és Raun művét használták forrásul, emellett elsősorban a finn etimológiai munkákat (SKES, SSA), valamint Kaisa Häkkinen *Nykysuomen etymologinen sanakirja* című kézikönyvét [2004]). Így például Jalo Kalima értekezése (1915) sem kerülhetett a jegyzékbe. A finnségi anyag forrását egyébként közli a szótár (32–33), de más uráli (és nem uráli) nyelvekre vonatkozóan nem találtam iránytűt.

A bevezető az észt szókincs történetéről ad az olvasónak tájékoztatást (9–15). E fejezetben észt morfológiai, elsősorban szótani kérdésekről is szó esik. Paul Kokla az eléggé bonyolult észt alaktani rendszerhez hozzáfűzi, hogy az nem egy-

értelműen logikus. Az észti szótípusokra megadja Ülke Viks, a kérdéssel leginkább foglalkozó kolléga fontos műveit (Viks 1992, 2000a, 2000b).

Ezután statisztikát olvashatunk (16) a szótári címszavak eredetéről (külön megadva a biztos és külön a bizonytalan etimológiákat). Biztos például 95 uráli, 133 finnugor, 40 finn-permi, 17 finn-volgai, 920 (+ 698) finnségi (zárójelben: déli finnségi) eredetű szó etimológiája. A szótárban emellett 16 indoeurópai, 20 indoiráni, 165 balti, 219 germán, 30 (+ 64 + 22) skandináv (svéd és észtszvági svéd), 228 (+ 43) orosz (órosz), 361 (+ 477 + 38) német (alnémet és balti német), 29 lett és 196 finn jövevényszó található. Véleményem szerint a 18 finnségi–cseremiszi, a 64 finnségi–mordvin és a 100 finnségi–lapp etimológia is végeredményben a finn-volgai eredetű szavak közé tartozik, a biztos szófejtéseinek együttes száma eszerint 119 szó (pontosabban: szótő) lenne.

A szótárban a finnségi jövevényszavak a következőképpen vannak megadva (például): *vihk* : vihu : vihu 'kokku seotud viljasülem; vihu' Δ *vihik* ← ógermán *wiska, régi svéd *visk* 'kimp, vihu', svéd *viska* 'väike tolmuhari' • liv *vī'gō* 'vihk, kimp, tuust' /.../ finn *vihko* 'vihik; kimp' /.../ vepsze *vihk* 'pesukäsn' (601). A kölcsönző jellegre tehát nyílt, a rokon nyelvi adatokra pedig egy nagy teli pont utal. Ebben az esetben meggondolandó az eddigi gyakorlat: minthogy az ógermánból a finnségi alapnyelvbe került a szó, logikusabb előbb a balti finn adatokat felsorolni, majd pedig az átadó oldalon az indoeurópaiakat.

A belső keletkezésű (így az azonos tövű) szavak utalásokkal oldja meg feladatát, hogy egy-egy szócsalád tagjait megismerjük. Például: *nuhkima* 'nuusutama' (319) és *nuhutama* 'nuusutama' (320), vagy *nupp* 'pea', *nups* 'väike nupp' és *nuputama* 'midagi välja mõtlema' (321).

A szófejtő szótár szómutatóval zárul (638–792). Ez a rokon nyelvi és idegen nyelvcsaládok nyelvi adatait az észti szótári alakra utalva adja meg (mint például a TESz is így tette ellentétben az EWUng-gal). A szómutatóban 230 magyar és többek között 397 erza-mordvin tétel található. Tekintettel arra, hogy e szótár nem ad szakirodalmat, e lexémák eredetét illetően nem érdemes vizsgálni. Figyelmet kelt, hogy az EWUng, de olykor még az UEW sem adta meg egy-egy magyar szó észti megfelelőjét. A mordvin szavak tanulmányozásakor döbbenem arra, hogy a kérdőjeles alakok mellett van lehetőség az észti szófejtő szótárban a még gyengébb etimológiai fok kimutatására. Például amikor a szócikk végén, a magyarázó részben az észti tövvel való távolabbi hasonlóságra mutatnak rá a szerzők, például mdE *čora* 'poiss' (548), *čire* 'kallas' (502), *gagaksñems* 'kaagutama' (107), *kakams* 'kakama' (119), *terñems* 'tudisema' (567).

Összegezőképpen elmondható, hogy ez az első észtszvági szófejtő szótár, kiállítása, szövege, megszerkesztettsége és tipográfiája alapján elsősorban a nagyközönség számára készült, és használata egyszerű és közérthető. A munka három készítőjének, Iris Metsmäginek, Meeli Sedriknek és Sven-Erik Soostaarnak szívósból gratulálunk. Megjegyzéseim sok évtizedes szótári gyakorlatomból származ-

nak, és ismertetésem csak a javítás szándékával íródott. Várjuk a folytatást, a szakemberek számára készítendő etimológiai szótárt.

Irodalom

- Jačev Nikolai (2001), Sven Erik Soosar – Szilárd Tóth: Eesti–ungari sõnastik. Észtmagyar szótár. *Finnugor Világ* 6/2: 38–40.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- Kalima, Jalo (1915), *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*. Helsingfors.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва. [2., bővített kiadás: Коми книжное издательство, Сыктывкар. 1999.]
- Maticsák Sándor (2013), *Finnugor etimológiai szótárak*. NyK 109: 33–68.
- Mägiste, Julius (1982–1983), *Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. [2. kiadás: 2000.]
- Metsmägi, Iris 2011: Some issues of the Estonian present participle. In: *CIFU-XI/4*: 290–296.
- Raun, Alo (1982), *Eesti keele etümoloogiline teatmik*. Maarjamaa, Rooma – Toronto. [2. kiadás: Tartu. 2000.]
- Soosaar, Sven-Erik – Tóth, Szilárd (2000), *Eesti–ungari sõnastik*. Ilo sõnastik, Tallinn.
- Soosaar, Sven-Erik (2001), *The principles and structure of the Estonian Etymological Dictionary*. http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2010/061_Euralex_2010_3_SOOSAAR_The%20principles%20and%20structure%20of%20the%20Estonian%20Etymological%20Dictionary.pdf
- Soosaar, Sven-Erik (2007), *Ungari–eesti sõnastik*. Ilo sõnastik, Tallinn.
- Versinyin, V. I. [Вершинин, В. И.] (2004–2011), *Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V*. Стринг, Йошкар-Ола.
- Viks, Ülle 1992: *Väike vormisõnastik I: Sissejuhatus & grammatika; II: Sõnastik & lisad*. Tallinn.
- Viks, Ülle 2000a: *Eesti keele avatud morfoloogiamudel*. In: T. Hennoste (toim.), *Arvutuslingvistikaltinimesele*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu. 9–36.
- Viks, Ülle 2000b: *Grammatika. Soome–eesti suursõnaramatus*. Keel ja Kirjandus 2000/3: 184–191.
- Wiedemann, Ferdinand Johann (1869), *Eesti–saksa sõnaraamat*. Estnisch–deutsches Wörterbuch. Tallinn. [2. kiadás: 1893, 3. kiadás: 1923, 4. kiadás: 1973.]
- Zaicz Gábor (főszerk.) (2006), *Etimológiai szótár*. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Kiadó, Budapest.

Zaicz Gábor

A lív lexikográfia másfél évszázada

A szótárak kis számú anyanyelvi beszélő, ill. a perifériára szorult népek esetén sokszor nem gyakorlati indíttatásból készülnek, hanem a még meglévő szókincs megmentése, dokumentálása a cél. A sokszor már „eltemetett” lív nyelv kapcsán azonban egészen mást tapasztalunk. Az első szótár megjelenése hozzájárult az írásbeliség kialakulásához, a népi énekek lejegyzéséhez, sőt, a vallási szövegek lív nyelvre fordításához. (A lív nyelvről l. Tveite 1999.)

1. Az első lív szótár (Livisch–deutsches und deutsch–livisches Wörterbuch) minden kisebb balti finn nyelvet megelőzve, 1861-ben jelent meg, ráadásul az akkori és még sokáig meglévő lexikológiai hagyományokkal ellentétben rögtön „oda-vissza”, kétnyelvű szótárként. Ander Johan Sjögren (1794–1855) finn tudós az orosz akadémiai megbízásából járt és végzett kutatásokat a líveknél. Először 1846-ban, Rigától északra gyűjtött közel húsz adatközlőtől, akik (a mára már kihalt) keleti lív, azaz szálisz-lív dialektust beszélték, majd 1846 és 1852 között a nyugati lív, azaz kurlandi lív területekre jutott el. Gyűjtése nemcsak mint forrásanyag értékes, hanem azért is, mert az általa vizsgált szálisz-lív nyelvjárás utolsó anyanyelvi beszélői közül kerültek ki adatközlői. Halála után Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) folytatta a munkáját, melynek során nemcsak kiegészítette Sjögren gyűjtését saját, helyi kutatásaival, hanem sajtó alá is rendezte a teljes anyagot. Wiedemann a szótárkészítés területén már korábban páratlan érdemeket szerzett, neki köszönhetjük az első észt-, zürjén- és votják-német szótárakat, emellett írt zürjén, votják, cseremis, erza-mordvin és vot nyelvtant. Első lív útja 1858-ban a Kurland-félsziget nyugati partjára vezetett. A mocsarak miatt addig a világtól elzárt területeken, 12 halászfaluban végzett gyűjtéseket. Három évvel később megjelent a lív nyelvtan (Livische Grammatik nebst Sprachproben), amely szintén Sjögren munkájának befejezése, népi szövegeket, énekeket és a Máté evangélium fordítását is tartalmazza. Még ugyanebben az évben napvilágot látott a „sorozat” 2. kötete is, mely a tipográfiaiilag három hasábkba rendezett, összesen közel 400 oldalas, nagyalakú lív-német, német-lív szótár.

A Sjögren – Wiedemann-szótár (habár az eredeti kiadásban Sjögren van feltüntetve mint szerző, majd Wiedemann szerényen „csak” a cím alatt szerepel a kötet összeállítójaként) közel 3 ezer szócikket ad közre, mely arányaiban elsősorban Sjögren keleti lív gyűjtésén alapul, melyet a nyugati vidékéken végzett gyűjtése és Wiedemann nyugati lív adatai egészítenek ki. A szótár meglehetősen gazdag szóanyaggal rendelkezik, közérthető, a lív hangtan lehetőségeihez képest egyszerű fonetikai lejegyzésben – ez nem meglepő, mert a 19. század közepén használt hangtani jelölés még gyerekcipőben járt (Winkler 2013: 52). Az egyszerűsített lejegyzés, továbbá az, hogy szócikkekben nem jelölték a nyelvjárást, szinte

lehetetlenné teszi a két dialektus szókincsének elkülönítését. (Erre természetesen azóta többen is kísérletet tettek, köztük – eredményesen – maga Winkler, később megjelent szálisz-lív szótára készítése során.)

Az 1861-ben, Szentpéterváron megjelent mű érdemei mindazonáltal vitathatatlanok. A kötet, illetve a nyelvtan/szöveggyűjtemény nemcsak a lív irodalom megteremtésében játszott indikátor szerepet, hanem a szóanyag máig értékes a lív nyelvet tanulmányozók számára és (a fonetikai ismérvek megfelelően kritikus mérlegelésével) fontos forrásai a nyelvtörténeti kutatásoknak. Szükségességét bizonyítja, hogy 2011-ben a szótár digitalizálása is megtörtént Tuuli Tuisk észt nyelvész vezetésével (<http://www.eki.ee/dict/ldw/ldw.html>), ezáltal a teljes szóanyag bárki számára elérhetővé vált. Az egész szótár beszkenelt, azaz „digitálisan fakszimile” anyaga pedig a google online könyvei között lelhető fel.

2. 1920-ban újabb nyelvészek érkeztek a lív partokra. Lauri Kettunen, a balti finn nyelvészet kiváló kutatója és tanítványa, az észt néprajzos Oskar Loooris (1900–1961) nem szótárkészítési szándékkal utazott oda, sőt, a lív nyelv elsajátítását is csak megérkezésükkor kezdték, munkájuk mégis sokáig a legnagyobb lív szótár (Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung) megszületését eredményezte, elődjéhez hasonlóan lív–német nyelven, 1938-ban (Penttilä 1938: 491–497). Kettunen számtalan tanulmányúton vett részt, melynek szeretete már fiatal korában elragadta és élete végéig tartott. Lív területeken 11 alkalommal járt (1920 és 1937 között), de a vepszénél, vótoknál és a közép-svédországi finneknél is többször megfordult (s nem utolsósorban finn nyelvű észt nyelvtanokat és észt–finn szótárakat is publikált) (munkásságáról bővebben pl. Lakó 1963: 453–455).

A mintegy 11 ezer szócikkből álló szótárt eredetileg lív–észt nyelvűre tervezték, de 1928-ban értékes segítőre letek a német–lív anyanyelvű Körli Stalte személyében, aki többek között a lív nyelvi mozgalom tagja és a Lív Szövetség egyik megalapítója, valamint a lív himnusz szerzője is volt. Stalte módszeresen átnézte és javította a már meglévő anyagot, valamint újabb és újabb címszavakkal szolgált. A gyűjtött szójegyzéken kívül felvették a teljes Sjögren – Wiedemann-szótár anyagát, ami a korabeli lejegyzés miatt a helyesírás és az átírás egységesítésében okozott gondokat. Az egységes és pontos fonetikai jelöléseknek köszönhetően a Kettunen-szótár már a nyelvjárási különbségek megfigyelésére is lehetőséget ad.

A szótár összeállítójának nyelvészeti érdeklődése gyakran hagy értékes ujjlenyomatot a címszavak szerkezetén. Kettunen hangtani kutatásai mellett az etimológia iránt érdeklődött leginkább, így talán nem meglepő, hogy a lív–német szótár bizonyos mértékig alkalmas etimológiai szótárként való használatra is.

A szótár végén a lív szókincs jövevényszavainak regisztere és egy német–lív nyelvű mutató áll, megkönnyítendő az egynyelvű szótár használatát és a lív szavak keresetőségét. Kettunen gazdag frazeológiai gyűjteményt dolgozott bele a

címszavak példatárába. A szótár ezenkívül átfogó lív nyelvtant és ragozási mintákat tartalmaz.

Kettunen szótári anyagából – a többi balti finn nyelvhez hasonlóan – szóvégmutato szótár is készült, Johanna Laakso szerkesztésében, 1988-ban (Rückläufiges Wörterbuch des Livischen).

3. Szigorúan véve nem a lív szótárkiadás folyamába tartozik, de mindenképpen említésre érdemes az 1981-ben megjelent két kötetes Liivi vanasõnad eesti, vadja ja lāti vastatega (Lív közmondások észt, vót és lett nyelvű megfelelőikkel) című munka. A Vaina Mälk szerkesztésében készült anyag páratlan forrása lehet a lív nyelvészeti kutatásoknak. A közmondások magyarázata észt nyelven, fordításai német nyelven is megtalálhatóak, emellett térképek, bibliai kifejezések és összefoglaló táblázatok segítik az olvasó munkáját. A kötetek használatát nehezíti, hogy a lejegyzés még a hangtani jelölésében pontos, de visszaadását tekintve nehézkes helyesírást alkalmaznak.

4. A következő évtizedekben – meglehet Kettunen precíz és alapos munkájának is köszönhetően – nem készültek újabb lív szótárak. A hosszú csendet 1999-ben a fiatal lett nyelvész, Valts Ernštreit lív–lett–lív szótára (Līvõkīel–lētkīel–līvõkīel sõnārõntõz. Lībiešu–latviešu–lībiešu vārdnīca) törte meg, amely előfutára a későbbi 2012-es társszerzős szótárának (l. lentebb). A Tartui Egyetem akkor még mindössze 25 éves hallgatója nagyszüleitől tanulta meg a lív nyelvet, hogy végül saját kezdeményezésre elkészítsen egy több mint 100 oldalas szótárt, amely a korábban megjelent szótárak nyelvészeti és tudományos célkitűzéseivel szemben a nyelvtanulás elősegítését helyezte középpontba. A lív–lett, lett–lív szótár felépítésében inkább szójegyzék, amely a kezdő nyelvtanuló igényeit szolgálja ki – ilyen típusú munka eddig hiányzott. A szótár előszava, Tiit-Rein Viitso ajánlása, valamint a használati tudnivalók lett és lív nyelvűek.

5. Míg a lív lexikográfiai munkák közül a Sjögren – Wiedemann-szótár impozáns és figyelemfelkeltő, Kettunen műve a tudományos precizitás példája, Ernštreit első szárnybontogatása az alkalmazott nyelvészetet képviseli, addig a következő kötet célja egyetlen nyelvjárás teljes feldolgozása volt.

Eberhard Winkler és Karl Pajusalu szálishi lív–német szótára (Salis-Livisches Wörterbuch) a Linguistica Uralica Supplementary kiadványaként jelent meg 2009-ben. Munkájuk egy háromrészesre tervezett sorozat első kötete, a további részek előreláthatólag lív leíró nyelvtant és történeti grammatikát tárgyalnak majd. A szótár különlegessége, hogy tartalmazza Sjögren naplójának a kivonatát, ill. August Georg Pezold festő Sjögren 1846-os gyűjtése során készített képeit. A szótári rész a lív szálishi nyelvjárásának állít emléket, 1425 címszó közel 8500 adatával. Közvetlen előzményein túl meg kell említeni a német nyelvész, Winkler

korábbi munkáit (pl. *Ältere livische Sprachmaterialien*, München, 1999), melyekben a korai lív szövegekkel foglalkozik és ezekből kellően profitál a szótár összeállításán. Ezen kívül az archívumokban végzett kutatásai is értékesek: többek között olyan forrásokra lelt, mint Dietrich Heinrich Jürgensen, a Tartui Egyetem első észt anyanyelvű észt lektorának 1839-es, elveszettnek hitt gyűjtése.

A szótár legnagyobb érdeme, hogy egy több korból, több lejegyzőtől származó adathalmaz filológiailag mintaszerű feldolgozása révén a lehető legpontosabban adja vissza a ma már nem élő nyelvjárás szóincsét. Ez távlatokban olyan nyelvtörténeti és genealógiai kérdéseket is felvet, mint a két lív nyelv/nyelvjárás kapcsolata, valamint az észt nyelvhez legközelebb álló szálsz-lív nyelvváltozat kontrasztív vizsgálata (Viitso 2010: 104–107).

Az egynyelvű lív–német kötet használatát a mű végén található német regiszter teszi lehetővé. A szócikkek értékes kontrasztív nyelvészeti adalékokkal szolgálnak, a szócikkek végén szereplő kurland-lív, finn, észt és lett utalásoknak köszönhetően. (A szótárról l. Benyovszki 2009; Keresztes 2010–2011b; Vaba 2012.)

6. A lív lexikológia legújabb és a balti finn szótárkiadványok egyik legimpozánsabb tagja Tiit-Rein Viitso és Valts Ernštreit lív–észt–lett háromnyelvű szótára, 2012-ből (*Līvõkīel–ēstikīel–leṭkīel sõnārõntõz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat*).

A szótár borítója a lív (zöld–fehér–kék), észt (kék–fekete–fehér) és lett (piros–fehér–piros) zászlók színeiből áll össze, halványan, enyhén összemosódva, jelezve talán az egymásba fonódott múltjukat és nyelvi kapcsolataikat.

A szótári részen kívül a kötetben helyet kapott egy áttekintő nyelvtan, észt és lett nyelven egyaránt, ebben a szerzők táblázatos formában közreadják a lív nyelv teljes névszói és igei paradigmáját (előbbi 242, utóbbi 64 típussal rendelkezik).

Csak dicsérni lehet a szócikkek felépítését, ahogyan a címszavakhoz tartozó példatár tartalmát és mennyiségét is. A lív nyelvű címszavakat a ragozási indexszám követi, ezután jön a szófaj jelölése, ill. a sajátos használati körű kifejezések esetén a stílusréteg megjelölése. A jelentések előbb észt, majd apró, üres karikával elválasztva lett nyelven vannak megadva. A szóanyagok gazdag kifejezés-gyűjteménnyel rendelkeznek, s számtalan frazémát is felfedezhetünk. Legnagyobb hiányosságaként azonban meg kell említeni, hogy a könyv sajnos nem tartalmaz sem észt, sem lett szómutatót vagy indexet, teljesen ellehetetlenítve a keresést a lív címszavak között. Hiányolom továbbá a szótárból a felhasznált irodalom, ill. a források feltüntetését. Összességében mégis elmondható, hogy kiváló és értékes szótárral gazdagodott a lív lexikológia, és csak hálások lehetünk a szerzők állhatatos és precíz munkájáért, valamint azért, hogy interneten is bárki számára elérhetővé tették (<http://www.murre.ut.ee/liivi/>). (A szótárról l. Winkler 2013.)

Irodalom

- Benyovszki János (2009), Eberhard Winkler – Karl Pajusalu: Salis-Livisches Wörterbuch. FUD 16: 180–181.
- Ernštreit, Valt (1999), Līvõkīel–leṭkīel–līvõkīel sõnārõntõz. Lībiešu–latviešu–lībiešu vārdnīca. Līvõ Kultūr sidām, Riga.
- Keresztes László (2010–11), Eberhard Winkler – Karl Pajusalu: Salis-Livisches Wörterbuch. NyK 107: 346–348.
- Kettunen, Lauri (1938), Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. LSFU V. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Laakso, Johanna (1988), Rückläufiges Wörterbuch des Livischen, anhand des Livischen Wörterbuches von Lauri Kettunen. LSFU V/2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lakó György (1963), Lauri Kettunen (1885–1963). NyK 65: 453–455.
- Mälk, Vaina (szerk.) (1981), Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastatega I–II. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.
- Penttilä, Aarni (1938), Suuri liivin sanakirja. Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Vir 42: 491–497.
- Sjögren, Johan Andreas (1861), Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg. (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil II.)
- Tveite, Tor (1999), A liv nyelv hang- és alakrendszerének sajátosságai. FUD 6: 113–131.
- Vaba, Lembit (2012), Eberhard Winkler – Karl Pajusalu: Salis-Livisches Wörterbuch. LU 48: 68–74.
- Viitso, Tiit-Rein (2010), Salitsliivi sõnaraamat. Oma Keel 2010/2: 104–107.
- Viitso, Tiit-Rein (2012), Līvõkīel–ēstikīel–leṭkīel sõnārõntõz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat. Lībiešu–igauņu–latviešu vārdnīca. Latviešu valodas aģentūra, Tartu – Riga.
- Winkler, Eberhard (2013), Viitso, Tiit-Rein: Līvõkīel–ēstikīel–leṭkīel sõnārõntõz. Liivi–eesti–läti sõnaraamat. Lībiešu–igauņu–latviešu vārdnīca. LU 48: 50–53.
- Winkler, Eberhard – Pajusalu, Karl (2009), Salis-Livisches Wörterbuch. LU Supplementary Series. Volume 3.

Tóth Anikó Nikolett

**Lars-Gunnar Larsson: Grenzen und Gruppierungen
im Umesamischen**

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 83.
Harrassowitz, Wiesbaden. 2012. 198 o.

Lars-Gunnar Larsson műve több évtizedes munka eredménye. A szerző még a 70-es években részt vett az európai nyelvatlasz (ALE) munkálataiban. Ő felelt a számi (lapp) nyelvjárások anyagának kikereséséért és felvételéért. Akkor ismerkedt meg két nagy umei számi kéziratos szógyűjteménnyel, és felmerült benne, hogy feldolgozza az anyagot.

A könyv első fejezetében a kérdéses nyelvterület történelmi hátterével foglalkozik (1. Das Umesamische und der historische Hintergrund des Sprachgebiets, 13–35). A számik lakóhelyei az észak-svédországi folyók mentén találhatók. A nagy folyók északnyugatfelől délkelet felé folynak a Botteni-öbölbe. Délről észak irányába helyezkednek el a következő sorrendben: Ume-, Pite-, Skellefte-, Lule- és Torne-álv. A forrásuk a svéd–norvég határon fekvő hegyekben van, áthaladnak az erdővidéken, a torkolatuk pedig a tengerparton fekvő Umeå, Piteå, Skellefteå, Luleå és Torneå városoknál található. Az umei számi nyelvjárást tehát a folyó felső és középső folyásánál beszélik; földrajzilag Tärnaby, Arjeplog, Sorsele és Malå környékére esik. A nyelvjárási besorolás a déli és a pitei nyelvjárások közé helyezi. A hegyi és az erdei életmód nemcsak szociológiai-kulturális szempontból különbözik, de észlelhető a nyelvhasználatban is. Az umeszámi települések nyugatról keletre: Süd-Tärna (ST), Nord-Tärna (NT), Gebirgsdialekte von Sorsele (SorsG), Ullisjaure (Ull), Walddialekt von Sorsele (SorsW), Maskare (Msk), Malå (M), Arvidsjaur (Arv), Malmesjaure (Mlm). Az umei nyelvjárás tehát az arjeplogi és a västerbotni (Vb) vidékek között terülnek el. További hivatkozási pontok: délről érintkező nyelvjárás Vilhelmina (Vilh), északról pedig Arjeplog. Norvég oldalról pedig Vefsn (Vfs) is szóba kerül. (Vö. a 60. térképet a 182. oldalon!)

Lars-Gunnar Larsson észrevette, hogy ennek a vidéknek a beszélői kevésbé voltak a kutatások reflektorfényében. A déli nyelvjárások szókincsét svéd oldalon Gustav Hasselbrink, norvég oldalon pedig Eliel Lagercrantz és Knut Bergsland alaposan dokumentálta. A tőlük északabbra fekvő pitei lakosságot már a magyar Halász Ignác megvizsgálta a 19. század végén. Jól vette észre a szerző, hogy az umei számi nép és nyelv részletes vizsgálatára szükség van.

Szemléletes grafikonok mutatják be a népesség arányának alakulását, az életmód változását a történelmi időkben. A 19. század végétől az erdei lappok (Waldsamen) asszimilációja vészesen felgyorsult. A hagyományos réntartó kultúra jobban megmaradt a határ menti hegyvidékek lakói (Bergsamen) körében, az itt élő számik azonban már nem az umei lappot beszélik. A szerző főleg a svéd–norvég határig vizsgálta a nyelvet, összehasonlító anyag híján a norvég oldal számi nyelvről nem tud következtetéseket levonni.

A mű második, rövid fejezete a kutatás történetéről szól (2. Die Untersuchung, 37–40). A kutatásnak több fontos célját vázolja föl: az archívumokban rejlő kéziratok felmérése; a nyelvjárási határok meghatározása az izoglossák alapján; új módszer kidolgozása a szókincs alapján történő csoportosításban; az alcsoportok és a nyelvi variációk kiderítése.

A harmadik fejezet a nyelvi anyaggal foglalkozik (3. Das Material, 41–80). A szerző ebben a fejezetben sorra veszi az umei számi szövegméleket (Lars Ranguus 18. századi Újszövetség-fordítása – amelyből csak a Márk evangéliuma jelent meg, a többi része pedig kéziratban maradt – és Olaus Stephani Graan írásai), valamint a legrégebbi szójegyzékeket (főként K. B. Wiklundnak és tanítványainak, Axel Callebergnek és Nils Moosbergnek az anyagát), majd rátér a modern finnugor nyelvészet képviselőinek (Wolfgang Schlachter, Trygve Sköld stb.) gyűjtéseire. Egy alfejezetben értékeli részletesen a szerző a feljegyzések minőségét. A 72. oldalon látható korabeli fotón szereplő öreg számi emberek lehetnének akár egy magyar parasztháaspár is...

A negyedik rész a feldolgozás módszerét tárgyalja (4. Die Methode, 81–100). Fontos szempontnak számít a nyelvi variációk feltérképezése, amelynek alapján a nyelvjárás határainak és alcsoportjainak határait meg lehet vonni: ragozási típusok, helyi hangváltozatok, a fokváltakozás árnyalatai, az egyházi szövegek, valamint a hangutánzó és hangfestő szavak stb.

Az ötödik fejezet tartalmazza az egyik legfontosabb elemzést, a vizsgált nyelvjárás földrajzi határait járja körül (5. Grenzen im Umesamischen, 101–147). Részletesen foglalkozik azokkal a nyelvi-nyelvtani jelenségekkel, amelyeknek alapján a nyelvjárás határait meg lehet vonni.

A hangrendszer sajátosságaival kezdi, amelyek a *-jv*-kapcsolat, az öslapp **-δ* és **-θ*, valamint a **-w* és **-j* megfelelői, a nazális előtt homorgán zárhang az erős fokban, a **-j*- erős foka, labiális umlaut, rövid **i* első szótagi képviselete, protetikus *j*-, ill. **ē*, háromszótagú szerkezetek. Külön, részletes alfejezet szól a fokváltakozás rendszeréről (112–130). Ezután a nyelvjárás legérdekesebb morfológiai jellemzőit tárgyalja: esetragok (accusativus *-p*, illativus), igeragozás (*Vx3Du*, lehetőségi és feltételes mód). Mondattan: számjelzős szerkezet, végül a szókincs speciális vonásai. A fejezet végén összegzi anyelvtani vonások tanulságait (143–147).

A hatodik rész a legfontosabb fejezete a kutatásoknak: az umeszámi nyelvjárás csoportosításával foglalkozik (6. Gruppierungen im Umesamischen, 149–176). A nyelvtani rendszer jellemzői után a szókincs segítségét hívja a szerző a nyelvjárás besorolásához, ill. az alcsoportok megállapításához. Három gyűjteményt (Calleberg, Moosberg és Sköld) dolgoz föl. A szókincs variációit grafikonok szemléltetik, bizonyos szópárok előfordulását pedig ún. radardiagramok foglalják össze (162. o.). A diagramok szópárokon (Wortpaare) alapulnak, más szóval a kérdéses változatok és minden más variáns közötti egyezések számán. A leírt variáns tehát a diagram centrumában foglal helyet, a periférián pedig a további variációk he-

lyezkednek el, amelyek a hozzávetőleges földrajzi helyük alapján rendeződnek (vö. 162. o.). Némely gyűjtő gyűjtőpontjait térképre vetíti és vonalakkal köti össze, hogy szemléltesse az alnyelvjárások elhelyezkedését. Különösen érdekes a 154. lapon látható térkép. A grafikonok a nyelvi variációkat (Varietäten), az ábrák az egyes nyelvjárás-területek (Dialektgebiete) szópárjait (Wortpaare) mutatják be radar-diagramok segítségével dinamikusán. A kutatásnak ez a legimpozánsabb hozadéka. (A számítások matematikai megalapozásához, a felhasznált algoritmusok alkalmazásához sajnos egyáltalán nem tudok hozzászólni.)

A hetedik fejezet a kutatás eredményeinek összefoglalása és a további célok felvázolása (7. Zusammenfassung und Diskussion, 177–186). Az umei számi nyelvi variációkat ismerteti. Elemzést készít a nyelvi források és a nyelvterület összefüggéseiről, majd az adatközlőkről és a helyi normákról, az umesami variációk és nyelvterületek fölépüléséről. Ennek eredményeképpen a következő csoportok rajzolódnak ki: 1. nyugati nyelvjárás-terület, amelyen belül megkülönböztethető a) hegyi számi (Gebirgsamisch) – Dél-Tárnaby, Észak-Tárnaby és Sorsele hegyvidéke, b) Ullisjaure; 2. keleti vagy ún. erdei nyelvjárás-terület (Walddialekt) – Sorsele erdős vidéke, Maskaure, Malå, Arvidsjaur és Malmesjaure. Ezeket a településeket térképen is láthatjuk. (Vö. a 13. térképet, a 38. oldalon!)

A szerző a mű végén értekezik még a módszerek közti eltérésekről, valamint a szinonímia (jelentéstani mellérendeltség, rokonértelműség) és hiponímia (jelentéstani alá-fölérendeltség, specifikus és általános fogalmak között, implikáció) segítségével történő osztályozásáról. A hiponímia lehetőséget biztosít a jelentések hierarchikus csoportosítására.

A könyvet rövidítés-, forrás- és irodalomjegyzék zárja (187–198).

Az umei lapp (számi) nyelvjárás részletes feldolgozása tehát hiánypótló alkotás a lappológiában. Amikor a szerzővel réges-régen tervezgettük egy lapp etimológiai anyag összegyűjtését, mindig felhívta figyelmemet Schlachter gyűjtésének fontosságára. A monográfia teljes mértékben meggyőzőtt Lars-Gunnar Larsson állításának az igazáról. Jelen művében a szerző továbblépett Schlachternél és minden elődénél azzal, hogy felhasználta, górcső alá vette és részletesen elemezte a rendelkezésére álló korábbi gyűjtéseket is.

A szerző szerint a kutatás további iránya az lehet, hogy az eredményeket összevevessék térben és főleg időben. Jelen monográfia K.B. Wiklund, Nils Moosberg, Axel Calleberg és Tryggve Sköld anyaga alapján készült. Végezetül a szerző szerényen így fejezi be könyvét: „Die vorliegende Arbeit ist nur ein erster Beitrag zur Untersuchung der umesamischen Sprachvariation und unterbreitet einige Vorschläge, wie diese Variation untersucht und illustriert werden kann.” [Jelen munka csak első adalék az umei számi nyelvváltozat vizsgálatához, amely néhány javaslatot tesz arra vonatkozólag, hogyan lehetne ezt a változatot tovább kutatni és szemléltetni.]

Keresztes László

Maticsák Sándor: A mordvin írásbeliség kezdetei

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2012. 236 o.

Ha csupán a magyar és a Magyarországon külföldi szerzőktől megjelent, a mordvin nyelvről, kultúráról és népről szóló kiadványokat vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy Maticsák Sándor *A mordvin írásbeliség kezdetei* című munkája nemcsak hiánypótló kötet, hanem szép példája a rendszerezett és igényes finnugrisztikai kutatásoknak, amelyben a szerző a 17–18. századi mordvin nyelvemlékek szövegeit veszi górcső alá lexikológiai, dialektológiai és etimológiai szempontok alapján.

Habár Magyarországon a mordvin nyelv és kultúra ismertetését számos oktatási segédanyag (nyelvkönyvek, rövidebb-hosszabb korpuszok, a mordvin nyelv megosztottságát bemutató publikációk), szótár, irodalmi és néprajzi vonatkozású kötet támogatja, a mintegy háromszáz évre visszatekintő mordvin írásbeliség monografikus igényű kutatása, a feltárt eredmények bemutatása nemcsak a nyelvemlékekről, a mordvin nyelvvel foglalkozó nyelvtörténészek munkáiról, valamint a volgai finnugor nyelv két fő dialektusáról (az erzáról és a moksáról) ad összefoglaló képet, hanem az általános finnugrisztikai tudományterületek művelőinek, oktatóinak és hallgatóinak is hasznos segítség.

A mordvin írásbeliség kezdetei című könyv tíz fejezete Aleksandr Pavlovič Feoktistovnak állít emléket, aki moksza-mordvin nyelvészként és finnugristaként a mordvin nyelvnek és nyelvjárásainak, valamint a 18–19. századi irodalmi nyelvnek volt kiváló elemzője.

Az első fejezet egyben a kötet Bevezetése, amely Rokonaink a Volga-vidéken alcímmel a mordvin nép és nyelv rövid bemutatását adja. A szerző a mordvin nyelv két fő nyelvjárását, az erzát és a moksát a mordvin nyelv két fő dialektusának tekinti, amelyek a 13. századra különültek el egymástól. A státuszviták már évtizedek óta folynak a két nyelvjárásról: az oroszországi finnugrisztika már régóta két külön nyelvről beszél, aminek elsősorban ideológiai és politikai okai vannak. A könyv a mordvin nyelvet egységesnek tekinti tehát, az erza és a moksza anyag nincs elkülönítve. Szívesen olvastam volna többet a két mordvin dialektust szétválasztó és egységben láttató szemléletről, a kétféle megközelítést alátámasztó és cáfoló érvekről, hiszen a kötet nagy hangsúlyt fektet a nyelvemlékek nyelvjárási hovatartozásának meghatározására.

Az első részben értékes gondolatokat olvashatunk a mordvin írásbeliség kialakulásáról és nyelvemlékeiről, átfogó képet kapunk a mordvinokkal foglalkozó általános szakirodalomról. A könyv szerzője nehéz helyzetben volt az anyag összeállításakor, hiszen oroszországi szakirodalomra aligha támaszkodhatott abból az időszakból, amikor az anyanyelvű vallási irodalom kutatására vagy a „politikailag veszélyes” (5. oldal) nyelvtörténeti vizsgálatokra nem volt lehetőség.

A könyvnek hármas célja van: magyar nyelven írni a mordvin írásbeliségről, az elemzett anyagokat a korábbi hagyománytól eltérően egységes kronológiai és

újfajta tematikus formában bemutatni, valamint a nyelvmlékekről részletesebb elemzést adni (6. oldal).

A szerző a Bevezetésben a következő kilenc fejezet rövid bemutatását adja. A mordvin írásbeliség kialakulását a szelektált anyag jól reprezentálja, és külön érdeme, hogy az elemzés mindenütt megtartja az eredeti írásmódot. Az első fejezetet köszönetnyilvánítás zárja.

A 2. rész (Az aburtól a Vocabularium Sibiricumig. A finnugor nyelvek legrégebbi írásos emlékei) a mordvin írásbeliség kialakulásának bemutatása előtt rendszerezi a többi finnugor nyelv írásos emlékeit, a magyar, az ózürjén, a balti-finn, a lapp (számi), a cseremis (mari), a votják (udmurt), a zürjén (kom), a vogul (manysi) és az osztják (hanti) anyagot (talán szerencsésebb lett volna az általam zárójelben megadott belső népneveket használnia a szerzőnek, hiszen sok finnugor népcsoportnál pejoratív jelentéstartalmú a nemzetközi elnevezés). A szerző rámutat arra, hogy a volgai és permi nyelvek írásbeliségének kialakulását és párhuzamos fejlődését azok a Szentpétervárról induló expedíciók segítették elő, amelyek Nagy Péter és II. Katalin cárnő kezdeményezésére a birodalomban élő népek földrajzi elhelyezkedését, néprajzi és nyelvi sokszínűségét térképezték fel. Emellett jelentős szerepet játszottak a különböző liturgikus szövegek anyanyelvi fordításai, valamint a helyi anyanyelvi iskolák, szemináriumok létrejötte.

A 3. fejezet (A kartográfus, a kapitány és a püspök. A mordvin nyelvet írni kezdik) az első nyelvmlékeket mutatja be; a legkorábbra azok a szórványemlékek datálhatók, amelyek a külföldi utazók által lejegyzett szólistákban, valamint a papneveldekben használatos vallási tartalmú szövegekben találhatók. Ebben az időszakban a Pétervári Tudományos Akadémia megalapítása (1725) is olyan mérföldkőnek számított, amely szintén számos szójegyzéket és szótárt hívott életre.

A fejezet bemutatja a holland N. Witsen kétkötetes művének holland–mordvin szójegyzékét (324 moksa szó latin átírással), a német D. G. Messerschmidt szójegyzékét, a svéd Ph. J. von Strahlenberg anyagát (28 mordvin szó). G. F. Müller cirill betűs nyolcnyelvű szótárát, amely 313 mordvin (többnyire erza) szót tartalmaz, J. E. Fischer fejlesztette tovább, akinek Vocabularium Sibiricum című szótárában 277, javarészt erza, latin betűs átírással lejegyzett adat szerepel. A kötet szerzője a nyelvmlékek bemutatását ortográfiai megjegyzésekkel gazdagítja. A német P. S. Pallas 200 nyelvet tartalmazó szógyűjteménye, I. I. Lepechin szó- és szövegközreadásai, J. G. Georgi névtani feljegyzései, T. G. Maslennikov toponómiai leírásai, V. N. Tatiscsev nagyszabású szótártervének 500 erza szavas előfutára, G. Similejskij 2000 szót tartalmazó orosz–erza–mordvin szójegyzéke, valamint Damaskin püspök kétkötetes szótára, amely a legterjedelmesebb 18. századi mordvin nyelvmlék, mind részei a 18. századi kéziratos feljegyzések, hosszabb-rövidebb, két- vagy többnyelvű szójegyzékek, szótárak Matcsák által összeállított listájának.

Az összeállítás túlmutat a pusztá felsoroláson: a szerző következetesen megadja a lexémák fogalmi köreit, elemzi helyesírásukat, meghatározza nyelvjárási hovatartozásukat, cirill/latin betűs írásmódjukat.

A vallási szövegekkel foglalkozó alfejezet rövid összefoglalót ad a sokszor szó szerinti orosz fordításból származó szövegemlékekről, amelyek megkívánnak egy újfajta, Feoktistov átírásait pontosító filológiai elemzést. Egyes szövegemlékek bemutatására a szerző külön fejezetet szán.

A 4. rész (Scholka, schobdava, schumbas. Az első szavak) a Witsen-féle 324 holland–mordvin szócikk (lexémák, összetett szavak, szintagmák) elemzése, amely figyelembe veszi, ugyanakkor pontosítja és kiegészíti is Feoktistov szempontrendszerét. A fejezet egyben hangtani és ortográfiai elemzés, összeveti az irodalmi moksát az erzával, a latin betűs lejegyzést a cirill betűs átírással, a hangjelölések elemzésének eredményeit összehasonlítja a Mikola- és Paasonen-féle adatokkal. A szójegyzék szókincese tematikus bontásban olvasható, a kutatás a nyelvjárási hovatartozásának elemzésével, a moksa jelleg bizonyításával és a szólista etimológiai csoportjainak meghatározásával gazdagodik.

Az 5. fejezet (Felkelő holdisten, lemenő napisten, tápláljatok, óvjatok! Az első mondatok) I. I. Lepechin – elsősorban moksa etnográfiai anyagot tartalmazó – négykötetes naplójából származó három szöveggel (pogány imával) foglalkozik, a korábbi elemzési szempontrendszer (a szöveg olvasata, helyesírása, nyelvjárása, a szavak etimológiája) és különböző grammatikák, szótárak alapján. A szerző – habár a fejezet bevezetésében három szövegről beszél – mindvégig egy anyagot emleget, és az elemzés során sem lehet három textuselemzést elkülöníteni egymástól.

A 6. szakasz (Ön, Cáranya, nagyon jó! Az első hosszabb szöveg) a szerző tudomása szerinti első összefüggő erza szövegemlékkel, az 1796-ban keletkezett Духовная церемония címet viselő szöveg mordvin anyagával foglalkozik, amely a kazanyi és a novgorodi szemináriumokban keletkezett vallási tartalmú írások sorához csatlakozik. A fejezet részletesen tárgyalja a nyelvemlék olvasatának nehézségeit, állást foglal helyesírási kérdésekben, majd 35 szó részletes, többszempontú elemzését végzi el, s megadja a lexémák etimológiáját és nyelvjárási hovatartozását is.

A 7. fejezet (Jó szándékkal kívánunk jó egészséget. Az első vers) egy ünnepi beszéd („versszerű írás?”, 91. oldal) elemzésével foglalkozik, amely moksa dialektusban a kazanyi főkormányzóság megalapítása napján, az egyházi iskola rendezvényén hangzott el. A szövegben rímre utaló megoldásokat találunk. A szerző a megszokott szempontrendszerrel nyúl a nyelvemlék textúrájához: közli a szöveg olvasatát, ortográfiai jellemzőit, morfológiai tagolását, majd részletesen taglalja a szöveg nyelvjárási hovatartozását lexikai és grammatikai ismérvek alapján.

A 8. fejezet (Őrizz minket a Sátántól! A Miatyánk első mordvin fordítása) egy kazanyi akadémiai hallgató, Feodor Beljaev erza Miatyánk-fordítását elemzi. A szöveg az első ismert erza-mordvin Miatyánk-fordítás. A részletes elemzésen túl a

monográfia írója definiálja az emlékből előforduló szuffixumokat, illetve vizsgálja a szavak előfordulásait a korai nyelvemlékekben és Paasonen nyelvjárási szótárában. A szavak etimológiáján túl a szerző megadja a mai erza alakot és annak moksa megfelelőjét is.

A 9. szakasz (A kísértéstől a bajig. Lexikai innovációk az erza-mordvin Miatyánk-fordításokban) újszerű kontextusba helyezi az imafordításokat. A korpuszt tíz erza-mordvin Miatyánk-fordítás jelenti, amelyek a 18. század végétől egészen a 21. századig datálhatók. A vizsgálat tárgya az imákban fellelhető szókincsbeli újítások és az orosz lexika analógiájára keletkezett alakok vizsgálata. A 9. fejezet nemcsak a finnugrisztika, hanem a nyelvészeti fordítástudomány és a nyelvújítási módszerek, belső keletkezésű szavak területén is sok új információval szolgál. A fejezet végén összefoglalás olvasható, és egy áttekintő táblázat is látható a nyelvi változtatásokról.

A 10. rész (Tölgykakas, tengeri disznó és lusta ló. Damaskin püspök, az első nyelvújító) a 18. századi nagy nyelvújító tevékenységével ismerteti meg az olvasót. A kötet szerzője a püspök 11 000 szavas szótárából, a mordvin lexikográfia csúcsteljesítményéből összesen 496 lexémát, szó szerkezet és hosszabb kifejezést vizsgál, amelyek új szóalkotásnak tekinthetők. A kifejezéseket a szerző 23 tematikus csoportba sorolja (pl. egyházi, vallási témájú szóosztály; hadi, katonai szókincs; foglalkozásnevek; kommunikáció; oktatás, tudomány, művészet; melléknevek, tulajdonságok; elvont fogalmak stb.), és kategóriánként rövid elemzést ad, amelyben azt vizsgálja, hogy a Damaskin-féle szóalkotások közül melyek tudtak a nyelvben meggyökeresedni. A fejezet második részében a monográfia írója 234 lexémán, szó szerkezetben és kifejezésben vizsgálja a képzőket és képzőszerű elemeket.

A 11. fejezet egy közel 2800 szóalakból álló, cirill és latin betűs Szómutató, amely segíti a tájékozódást a 17–18. századi nyelvemlékek szóanyagában. A lexémák legtöbbször helyesírása ebben az időben még kiforratlan, a két nyelvjárás eltérő ortográfiát használ, a latin betűs lejegyzések során sokszor találkozunk alakváltozatokkal.

A kötetet egy 138 tételből álló magyar és nemzetközi irodalomból álló bibliográfia és egy 23 tételből álló internetes forrásirodalom, valamint rövidítésjegyzék zárja.

A kötet tagolása, a fejezetek logikája, az elemzéseken következően végigvezetett szempontrendszer, a nyelvi példák és a számozott szófejtések magyar nyelvű fordításai, a lexémák kibontásai és az olvasóbarát tipográfia mind-mind egy célt szolgálnak: miképpen lehet az aránylag kevés szakirodalommal rendelkező, mindössze háromszáz évet átívelő mordvin nyelvtörténeti korszak emlékeit úgy bemutatni az olvasóknak, hogy az egyúttal friss, aktuális képet is fessen e volgai nép nyelvéről, kultúrájáról, identitásáról. Maticsák Sándor könyve a mesterségesen megosztott mordvin népet és nyelvet, ha csak párszáz oldal erejéig is, de újra egységében és dicsőségében szemlélteti.

Vígh-Szabó Melinda

Jakab László: Magyar–finn szótár
Unkarilais–suomalainen sanakirja
Akadémiai Kiadó, Budapest. 2013. 553. o.

Manapság a kisebb nyelvek szótárirodalma is egyre több új taggal bővül, melyek a nyelvtanulás elengedhetetlen kellékei. Ebben az évben a magyar–finn kétnyelvű szótárak sorát Jakab László műve gyarapítja. A már régóta várt újabb opusz az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg.

Mielőtt nekilátnánk a szótár ismertetésének, tekintsük át röviden a jelentősebb finn és magyar kétnyelvű szótárak történetét!

Az első finn–magyar szótár Szinnyei József munkája volt. Az 1884-ben megjelent szótár mintegy 15 000 címszót tartalmaz, melynek jelentős részét Lönnrot finn–svéd szótárából gyűjtötte. Szinnyei gyűjteményére nagy hatást gyakorolt a finn népköltészet (ez a szótár ma is kiválóan alkalmas a régi népköltészeti, irodalmi szövegek fordításához).

A második világháború után sokáig „jegelték” a két ország közötti kapcsolatokat, amely csak az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején kezdett újra felmelegedni. A magyar és finn nyelvet érintő szótárak szerkesztésében igen nagy hagyománya van a debreceni műhelynek. Az itt készült művek sorát Papp István finn–magyar szótára nyitotta meg 1962-ben. A szótár eddig összesen négy kiadást ért meg, közel 49 000 szócikkkel. A szótár legfőbb forrása az akkoriban friss kiadványnak számító Nykysuomen sanakirja (1951–1961) volt. A szótár számos szókincsrét tartalmaz, rengeteg frazémát és példamondatot találunk benne. Papp István ebben a szótárban honosította meg – a Nykysuomen sanakirja hatására – azt az eljárást, miszerint a címszavak után felső indexben szereplő számok utalnak a szótár függelékében szereplő ragozási típusokra. Ugyancsak ebben a szótárban honosodott meg a fokváltakozásos szavak csillaggal való jelölése.

A Nyirkos István által szerkesztett Suomi–unkari–suomi taskusanakirja először 1976-ban jelent meg Finnországban. Sikerességét mutatja, hogy azóta több kiadást is megért, legutóbb 2009-ben jelent meg. Sajnálatos, hogy Finnországban még mindig ez az egyetlen forgalomban lévő finn–magyar kétnyelvű szótár. A szótár jól használható, méretéből adódóan kissé zsúfolt (pl. a homonimiák nem kaptak külön szócikket), s szókincsét a többszöri kiadás ellenére is csak csekély mértékben újították meg. A szótár végén hasznos függelékeket találunk, ahol többek között mind a magyar, mind a finn ételek és italok szólistájával is megismerkedhetünk. A függelék további részeként társalgási zsebkönyvre emlékeztető kifejezéseket találunk. A szótárt a finn nyelvtanulók kedvéért ragozási táblázat zárja.

1985-ben jelent meg Papp István és Jakab László szerkesztésében a csaknem 56 000 szócikket tartalmazó magyar–finn szótár, amely „párjához” hasonlóan korának legjobb kétnyelvű szótára. A finn–magyar szótárhoz hasonló precízséggel öleli fel a legkülönbözőbb területek szókincsét, s itt is számos frazéma kapott he-

lyet. A szótár külön érdeme, hogy a címszók után szögletes zárójelben közli a grammatikai tudnivalókat: a névszók tárgyesetét, az Sg. 3. birtokos személyragos és a többes számú alakot, míg az igei címszavak után a múlt idő Sg. 1. személyét, valamint a felszólító és a feltételes mód Sg. 3. alakját jelzi. Ez a megoldás a mai napig egyik legkönnyebben kezelhető szótárrá teszi ezt az opuszt.

Láthatjuk, hogy a korábbi szótárak kiadása óta már jó néhány évtized eltelt. A mai rohamosan fejlődő világban a nyelv is oly mértékben változik, hogy a régebbi szótárak szókincsé idővel megkopottá válik. Új szavak, kifejezések kerülnek a szókincsbe, mások kiesnek belőle, ezért szükséges a régebbi szótárak anyagának felfrissítése. Jakab László felismerte ezt a szükségletet, s első lépésként a finn–magyar szótár anyagát újította meg. Az új, közel 29 000 címszót tartalmazó finn–magyar diákszótár 2007-ben jelent meg. Ez már nevében is utal arra, hogy elsődleges célcsoportja a finn nyelvet tanuló magyar diákság. A szótár követi a Papp István-féle hagyományokat, tehát címszó fölötti felső index jelöli a tótani tudnivalókat, csillag pedig a fokváltakozást. Ez a szótár ugyanakkor modern szemléletű szókincssel rendelkezik, számos beszélt nyelvi formát is találunk benne. A szótár másik nagy érdeme a könnyű kereshetőség, melyet a lapszéleken elhelyezkedő betűrendes fül tesz lehetővé. Emellett Jakab László függelékben közli a leggyakoribb finn férfi és női nevek listáját, ez a gyakorlatlan nyelvtanulónak hasznos segítség. (A finn–magyar kétnyelvű szótárakról l. Maticsák Sándor – Petteri Laihonon: *Milestones in the History of Hungarian / Finnish Bilingual Lexicography*. In: Fábíán, Zsuzsanna (ed.), *Hungarian Lexicography 1. Bilingual Dictionaries. Lexikográfiai Füzetek 5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 199–226; Fejezetek a magyar–finn lexikográfia történetéből. *Magyar Nyelvjárások* 49 [2011]: 129–156.)

Jakab László munkája a Magyar–finn szótár megjelenésével vált teljessé. A 2013-ban megjelent, közel 30 000 címszóból álló szótár fő forrásaként a fentebb említett 1985-ös Magyar–finn szótár és a 2007-es Finn–magyar diákszótár szolgált, emellett a Kielitoimiston sanakirja [A finn nyelvi iroda szótára] három kötetét (2006) is felhasználta a szerkesztő. A szótár lektora a debreceni egyetem korábbi finn lektora, Petteri Laihonon volt.

A szótár előszavát a használati útmutató (VI.) követi, melyben a címszavak felépítéséről és a jelölések magyarázatáról olvashatunk. A szerkesztő a szócikkek felépítésében a korábbi magyar–finn szótárak hagyományait követte, tehát a névszók – ha nem indokolt a többes nominativus használata – egyes szám alanyesetben, a magyar igeik kijelentő mód jelen idő Sg. 3. személyben, finn megfelelőik pedig I. infinitivusban állnak. Ha szükséges, a kiejtést szögletes zárójellel jelzi, pl. *méh* [mé], *on-line* [onláj].

A rövidítések és jelek (VII–IX., magyarul és finnül) jegyzékét a vonzatok finn magyarázata követi. A szótár elején álló fokváltakozási típusok táblázata (X.) a magyar nyelvtanulókat segíti. Sajnálatos, hogy a szótárból kimaradt a kiejtési útmutató.

A szótár célközönségét elsősorban a finnül tanuló magyarok alkotják. Ezt jól tükrözi, hogy a korábbi magyar–finn szótárral ellentétben a magyar címszavak után a szerkesztő nem adja meg a címszavak ragozott formáit. Nagy kár, hogy a szerkesztő ebben az esetben nem követte a tótani információiban oly nagymértékben jeleskedő 1985-ös Magyar–finn szótár hagyományait (meglehet, ennek a kiadó szabta szigorú terjedelmi korlátozás volt az oka). Ami viszont jó újítás: az igei szócikkek végére **Ik** jelzés került. Ez azt jelöli, hogy az ige milyen igekötőkkel szerepel a szótárban, pl. *nevel Ik: át~, fel~, félre~*.

A címszavak kereshetőségét nagyban megkönnyíti a lapok oldalán feltüntetett betűrendes fül, amelyet már a 2007-es Finn–magyar diákszótárból is megszokhattunk. A nyelvtanulásban olykor nehézségeket okozó vonzatokat a címszavak után szögletes zárójelben találjuk, ez igen nagy előny a finn nyelvtanulók számára. A finn vonzatokat következetesen tünteti fel a szerző, pl. *körülnéz [vhol]* 'katsella/silmäillä ympäriillen jssk'; *segít [vkit/vkin/vkinek]* 'auttaa/avustaa jkta'. Sokszor példamondatok segítik a vonzatok elsajátítását, pl. *mutat [vhogyan]* 'näyttää jltk'; *jól ~ az új ruhájában* 'näyttää hyvältä uusissa vaatteissaan'.

A jelenlegi szótár egyik fő célja a korábbi szótárak szókincsének megújítása, felfrissítése, hiszen a nyelvre ható társadalmi változások, tudományos és technikai fejlődések következtében a szókincs is átalakult. Ennek egyik legjobb példája az EU-tagsággal járó új szavak, mint az *EU-tagállam*, *EU-támogatás*, *EU-konform*, *EU-elnökség* felvétele. Hazánk nagyobb politikai pártjait is megtaláljuk, pl. *FIDESZ*, *Jobbik*, *LMP*, *MSZP*. Korunk életmódja is megelevenedik a szótárban, pl. *biotermék*, *nonprofit*, *nonstop*, *mobilitás*, *újrahasznosítás*.

Az idegen nyelvek hatása a magyar és a finn nyelven egyaránt érezhető, új szavak tömkelege kerül a nyelvbe. Ennek következtében olyan szavak is felvételt nyertek a szótárba, mint pl. *bacon*, *celeb*, *díler*, *dizájn*, *tender*.

Az informatika rohamos fejlődése még erőteljesebben hat a nyelvre, s így számos szó került ebbe a szótárba is: *böngésző*, *fájl*, *e-mailez*, *laptop*, *on-line*, *printer*, *printel*, *web*, *webcím*, *xerox*; néhány hozzátartozó kifejezés: *a számítógépem vírusos* 'tietokoneessani on virus', *csatolt fájl* 'liitetiedosto'. Meglepő, hogy a manapság már elavultnak számító *flopi* három finn megfelelőjével ('levy, lerppu, dis-ketti') együtt felvételt nyert a szótárba. Sokkal inkább érdemesebb lett volna a floppy felváltó *pen drive*-ot ('muistitikku') felvenni.

A szótárban számos szakszó található. Nézzünk néhány példát az orvosi szakszavakra! Megtaláljuk benne pl. az *EKG*, *infúzió*, *inzulin*, *a beteg infúziót kap* 'potilas on tiputuksessa' szavakat, kifejezéseket is.

A szótárban sok nyelvészeti kifejezéssel találkozunk, pl. *fonetikus írás*, *fokváltakozás*, *tövéghangzó*, *részhang*, *zárhang*, *zöngés*, *zöngétlen*.

Szerencsére igen csekély mértékben fordulnak elő elavult szavak, pl. *elvtárs*, *úttörő*. Finn szemmel felesleges volt az olyan szavak felvétele, mint az *istennő*,

énekesnő, színésznő, táncosnő, hiszen Finnországban régóta nem használják ezeket a *-tar/-tär* nőnemképzős szavakat.

A szótárban sok rövidítést (*pl., stb., ún., vö., zrt.*), valamint mozaikszót (*ENSZ, EU, MTA, MTI, NOB, UNESCO*) találunk. A nemzetközi szervezetek esetén a finn mozaikszavakat is megadja Jakab: *ENSZ 'YK'*.

A legújabb magyar–finn szótárba rengeteg földrajzi név került be. Ezek nagy része mindkét nyelvben fordítás, *pl. Baktérítő 'Kauriin kääntöpiiri', Északi-Jeges-tenger 'Pohjoinen-Jäämeri', Fekete-tenger 'Mustameri', Földközi-tenger 'Välimeri'*. Néha a finn szereti finnesebbé tenni a városneveket, *pl. Berlin 'Berliini', London 'Lontoo', Moszkva 'Moskova'*. Finnország fontosabb (lefordítható) földrajzi neveit is megtalálhatjuk, *pl. Finn-öböl 'Suomenlahti, Északi-tenger 'Pohjanmeri', Balti-tenger 'Itämeri'*. (A magyarországi földrajzi neveket lásd lentebb.)

A korábbi magyar–finn szótárakban keresztnéveket is találtunk címszavaként, s a szerkesztő több esetben is megadta egy-egy keresztnév finn megfelelőjét, jobb esetben pedig csak arra utalt, hogy férfi vagy női névről van-e szó. A diák-szótár már csak a függelékben közölte a leggyakoribb finn keresztnéveket. Ebből a szótárból teljes mértékben kimaradtak a magyar keresztnévek, ezt a megoldást teljes mértékben el lehet fogadni.

A szerkesztő nem fukarkodik az országismereti információk közlésével. Az elmaradhatatlan sztereoptípiák mellett, mint a *betyár, csárda, csárdás, gulyás, puszta* megtaláljuk a magyar történelemhez kötődő fontosabb szókincset, mint az *Árpád-ház, Árpád-házi, honfoglalás, millenium, szabadságharc, 1956-os magyar szabadságharc és forradalom, rendszerváltás*. Jakab László szótára bővelkedik a magyarországi földrajzi nevekben: *Alföld, Balaton, Buda, Duna, Dunántúl, Jászság, Kárpátok, Kunság, Tisza, Tiszántúl*. Emellett dicséretes, hogy az egykor Magyarországhoz tartozó területek nevei is felvételt nyertek: *Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Partium, Székelyföld, Vajdaság*. Hasonlóan öröndetes, hogy a magyar és magyarországi népcsoportok neveit is megtalálhatjuk: *csángó, jász, kun, palóc, székely*; ezeket általában körülírással magyarázza a szótár, *pl. székely 'Itä-Transilvanian unkarilaisen väestöryhmän jäsen' [kelet-erdélyi magyar népcsoport tagja]*. A *kun* már bővebb magyarázatra szorul: *'13. vuosisadasta lähtien Unkarissa turkkilaisperäisen väestön nimi' [13. századtól Magyarországon élő török eredetű nép neve]*.

Az országismeret igen fontos részét alkotják az étel- és italnevek. A magyar ételek közül sokat megtalálunk a szótárban, mint a *halászlé, hurka, körözött, lángos, lacipecsenye, lacikonyha, lecsó, debreceni kolbász, pörkölt*. Ezek közül néhányat csak körülírással lehet magyarázni: *pörkölt 'palapaisti jossa on paprikaa' [pörköltféle, amiben paprika van], körözött 'maustainen (voi) raejuusto' [fűszeres (vaj) túró], lecsó 'tomaatti-paprika-sipulimuhennos' [paradicsom-paprika-hagymaétel]*. Indokolatlannak tartom, hogy a *gulyás* kétszer került felvételre, egyszer a

gulyás [étel] formában, másszor pedig *gulyásleves*-ként. Az előző esetben finn megfelelőként a *gulassi*-t adja, a második esetben a *lihakeitto*-t. A *lihakeitto* 'húsleves' nem fejezi ki, hogy mi is a magyar gulyás, ezt a szócikket talán el is lehetett volna hagyni.

Az italnevek közül az oly fontos *pálinka* mellett megtaláljuk a *kisüstit* is ('pontikka'). A borral kapcsolatos szavak között a *fröccs* címszót körülírással magyarázza: 'soodavedellä sekoitettu viini' [szódavízzel kevert bor]. A *must* szóra adott finn megfelelő, a 'rypälemehu' [szőlőlé] nem adja meg a pontos jelentést, itt is szerencsésebb lett volna körülírni a szót. A csodás magyar minőségi borok közül a finnek jó esetben is csak a *tokaji aszú*-t ismerik, melyet ebben a szótárban is megtalálunk a következő magyarázattal: 'jalohomeinen makea vanha Tokajin viini' [nemespenészes édes tokaji óbor].

Az országismeret mellett a szótárak másik legérdekesebb színfoltja a frazeológiai gyűjtemény, hiszen minden nyelvnek sajátos frazeológiája van, melyet sokszor igen nehéz más nyelveken visszaadni. Nagyon pozitív, hogy ez a szótár is sok közmondást, szólást tartalmaz. Sok esetben a magyar frazémákat csak körülírással tudja visszaadni a finn: *pénz beszél kutya ugat* 'raha ratkaisee' [a pénz dönt], *sok lúd disznót győz* 'useampi heikko yhdessä voittaa voimakkaan' [sok gyenge legyőzi az erőset]. Szintén nem lehet szó szerint visszaadni a magyar történelemre utaló közmondásokat, szólásokat, mint pl. *nem hajt a tatár* 'ei ole mitään hengenhätää, on aikaa' [nincs semmi életveszély, van idő]. Más frazémák finn közmondásokkal helyettesíthetők: *vki malmára hajtta a vettä* 'pelata toisen pussiin' [más zsebére játszik]. Néhány nemzetközileg ismert frazéma esetében könnyedén megy a fordítás: *öreg ember nem vén ember* 'iäkäs mies ei ole entinen mies', *ahány ház annyi szokás* 'niin monta tapaa kuin taloa, eri tupa eri tapa'.

Az irodalmi mellett egyre fontosabb az élőbeszéd nyelve, melyet különféle szlengszavak tarkítanak. Egy nyelv elsajátítása érdekében fontos ezeknek az ismerete. A szótár egyik nagy előnye, hogy a szerkesztő erre a fontos részterületre is gondolt: olyan szavakat találhatunk a szótárban, mint pl. *diri, fater, jogsí, mani, muter, pasas, prof, sulí*. A finnben sokkal több szlenget használnak, mint a magyarban, s így azokat a finn szlengszavakat is megtaláljuk, melyeknek csak irodalmi megfelelőjük vannak a magyarban.

Ezt a küllemében is tetszetős szótárt egyaránt haszonnal forgathatják a magyar és a finn nyelvtanulók egyaránt. A kisebb grammatikai felszereltségétől eltekintve kitűnő szótár, hiszen korunk legmodernebb szókincsét tartalmazza. A szerkesztő kitartó munkája eredményeként sikerült egy igazán korszerű szótárt alkotnia. Reméljük, hogy a szótár hamarosan CD-n vagy internetes formában is elérhető lesz, ezáltal többekhez is eljuthatna ez a nagyszerű munka.

Buzgó Anita

A magyar családnév kutatás legújabb eredményei

Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink.
A magyar nyelv kézikönyvei 17. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2010.

Farkas Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon.
A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében.
Nyelvtudományi Értekezések 159. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2009.

1. Nyelvészeti közhely, hogy névtani témáról nem vagy alig lehet más tudományterületek érintése, vizsgálatba való bevonása nélkül szólni. Különösen a személynévtani kutatások során fontos (és sok esetben szinte megkerülhetetlen) a nyelvi, nyelvészeti okok és hatások, a stilisztikai és a jelentéstani szempontok figyelembe vételén túl a nyelvészeti eszközökkel nem vizsgálható területek felé is kitérnünk. Vizsgálunk kell a társadalmi és történelmi helyzetet, be kell vonnunk a szociológiát és esetleg a pszichológiát is mint társtudományt.

A családnév kutatás is elképzelhetetlen a nyelvészeti mellett ilyen további szempontok bevonása nélkül. E diszciplína azonban az elmúlt évtizedekben olyan új eredményeket mutatott fel, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy kutatóink biztos kézzel nyúlnak az ilyen összetett kutatási szempontokat igénylő területekhez is.

Az alábbiakban két, a magyar családnév kutatás szempontjából igen fontos új kötetet mutatunk be, melyek valamely részterületet feldolgozó vagy éppen összegző voltak miatt a magyar családnév kutatás közelmúlt éveinek kiemelkedő eredményei.

2. A mai magyar családnévrendszer egészét vizsgálja, s már címével is sugallja, hogy az erről írottak összegzésre törekszik Hajdú Mihály 2010-ben megjelent kötete, a Családnevek enciklopédiája.

A Bevezetésben (7–9) a szerző a tudományterület alapfogalmaint tisztázza. Megjegyzi, hogy a vezetéknev terminus Európában csak Magyarországon használatos, de nálunk is egyre elterjedtebb a családnév terminus. A családnév megelőzi a keresztnévet, amely kiemelő jelzői szerepe, azonosító funkciója miatt szerepel ebben a sorrendben az európai nyelvek körében egyedülállóan.

A szerző felhívja a könyv címében szereplő enciklopédia szóra is a figyelmet. Megjegyzi, hogy munkájában teljességre törekszik, igyekszik leírni mindent az adott családnévről, ami a mai kor tudásszintjének megfelel. Azonban azt is megemlíti, hogy egy idő után szükséges lesz ezen adatok felülvizsgálata. Az 551 oldalas műből valóban kitűnik, hogy a szerző teljességre törekedett; ez a szándék alapvetően jellemzi Hajdú Mihály egész munkásságát. A Családnevek enciklopédiája

a magyar névtudomány hiánypótló munkája, hiszen korábban nem készült hasonló összefoglaló, enciklopédikus mű ebben a témában.

Az enciklopédia névanyaga a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának 2007. január elsejei nyilvántartásából származik, amely a születéskori családnevek teljes anyagát felöleli. Ez azt jelenti, hogy több mint 10 millió magyar állampolgár születéskori családnevének vizsgálatára nyílt lehetőség, így a különböző helyesírású és összetételű családnevek száma a vizsgált anyagban 2007-ben 194 917 volt. Ebből a névanyagból azok a családnevek kerültek a jelen vizsgálat középpontjába, amelyeket legalább ezer személy viselt. Így végül összesen 1230 családnev került az enciklopédiába, amely a lakosság 65,82%-ának névanyagát adja.

A magyar családnevek típusairól A családnevekről (9–18) című részben kapunk áttekintést. Ez érdekes olvasmány lehet a családnevek iránt érdeklődő laikus számára is, hiszen Hajdú Mihály érthetően, nagy vonalakban leírja, hogy mit érdemes tudni az egyes típusokról. A következőképpen csoportosítja a magyar családneveket: apanévi családnevek (itt külön szól a pogány kori és a keresztény eredetű nevekről), helynévi eredetű családnevek (külön szól a végződés nélküli és az *-i* képzős helynevekből származó családnevekről), népre, népcsoportra utaló családnevek, társadalmi helyzetre, tisztségre, rangra utaló családnevek, foglalkozásra utaló családnevek, valahová való tartozásra utaló családnevek, külső tulajdonságokra utaló családnevek és végül belső tulajdonságokra utaló családnevek.

Ebben a fejezetben esik szó a családnev-változtatásokról is, amelyben a 19–20. századi névváltoztatások okait is körvonalazza. Megemlíti a 21. századi arab és kínai betelepülők családneveit, melyek egyelőre még kis számban fordulnak elő, mégis tovább gazdagítják a magyar családnevállományt. Ennek ellentétéként az egyes családnevek esetében csökkenést is érzékelhetünk, főleg azon családnevek esetében, melyek dehonesztálók lehetnek viselőjükre nézve, pl. *Büdös*, *Mocskos*, *Szennyes*, *Bugyi*.

Részletes leírását kapjuk annak is, hogyan épülnek fel az egyes névcikkek (18–26). A névcikk öt fontos információt ad meg a címnévről: a típusát, változatait, eredetét, elterjedtségét, és találunk adatokat az esetleges, nevet érintő változtatásokról is. Elsősorban a helyesírás, a kiejtés, a névgyakoriság, illetve a hagyomány befolyásolja, hogy az egyes családnevek változatai közül melyik került a címnévbe. Ezek közül is általában a helyesírást és a kiejtést tartotta a szerző elsődlegesnek, például a *Pap* – *Papp* pár esetében azért az előbbi került a címnévbe, mivel kiejtésben sehol nem hallatszik a hosszú *-pp*.

A név típusának megállapításkor Hajdú azt vizsgálja, hogy „mi volt a közvetlen előzménye a családnévvé válásnak” (19), így a korábban már említett apanévi, népnévi, helynévi, népre, népcsoportra, társadalmi helyzetre, tisztségre stb. utaló típusú családnevekről ír. Igyekszik megállapítani azt is, hogy a családnev melyik nyelvhez tartozik. Ekkor azt vizsgálja, hogy melyik nyelvben vált az adott közszó,

keresztnev vagy helynév családnévvé. Emiatt például az *Erdély* magyar eredetű név, ám az áttételesen belőle származó *Árgyelán* családnév már román.

A címnév változatai közül mindig a leggyakoribbakat emeli ki, melyeket legalább tíz ember visel. Ha ezeknek a változatoknak a gyakoriságát összevontan vizsgáljuk, némileg megváltozik a címnevek gyakorisága, melyet a 21. oldalon található táblázatok plasztikusan szemléltetnek is.

A névcikk eredetéről írva a szerző célja, hogy a csaláadneveket közszóig vesse vissza, még ha ez nem is minden név esetén lehetséges. A névcikkek ezen részen érződik a leginkább, hogy a Csaláadnevek enciklopédiája elsősorban a nagyközönség számára készült mű, amit egyébként maga a szerző is leszögez.

Hajdú igyekszik rámutatni arra is, hogy a mai magyar nyelvterületen hol a legelterjedtebb az adott családnév. Ehhez régi névlistákat, adólajstromokat, összeírásokat, anyakönyveket, egy-egy terület csaláднеveit felsoroló munkákat, valamint telefonkönyveket használt fel.

A névváltoztatásról szóló rész igen értékes eleme a névcikkeknek, mert egyrészt nagyban segíti a családnévkutatásokat, másrészt pedig segíthet megérteni azt, hogy egy-egy családnév miért vált mára oly gyakorivá.

A névcikkek közlése (27–515) szisztematikusan ábécé sorrendben történik. Külön dicséretes, hogy a lapok szélén lévő betűk megkönnyítik a keresést, ez a megoldás emellett valóban enciklopédikus külsőt kölcsönöz a műnek.

A Bibliográfiát (517–523) követő Függelék (525–551) három részében csoportosítja a csaláadneveket eredet (524–528), valamint gyakoriság szerint (529–536). Az ezt követő Névmutatóban (537–551) megtaláljuk a kötetben előforduló összes nevet és azok névváltozatait is.

3. Családnévünk egyszerre legbensőbb magánügyünk és hivatalos nevünk része is, emiatt megváltoztatása történjen bár a lehető legszemélyesebb okokból, hivatalos aktusnak minősül. Vizsgálata korábban a nehezen megszerezhető adatok vagy a politikai körülmények következtében volt bonyolult, újabban pedig a személyi jogok védelme vagy adatvédelmi okok teszik nehezkessé a kutatásukat. Jó érzékel és nagy alapossággal nyúlt azonban ehhez a több szempontból is bonyolult, sőt kényes témához Farkas Tamás.

A szerző tudományos munkássága igen erőteljesen kötődik a személyneveken belül a csaláadnevekhez, figyelme kifejezetten a csaláadnevek megváltoztatásának kutatása felé fordult. Korábban számos írása foglalkozott már ezzel a témával, mintegy előre vetítve az itt bemutatandó monográfiáját (Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében).

Ez az áttekinthető szerkezetű és világos stílusú kötet számos szempont alapján vizsgál körülbelül 2000 családnév-változtatást, melyet a szerző a 20. század második feléből kiválasztott hat mintaév (1948, 1952, 1964, 1975, 1986, 1997)

anyagából gyűjtött össze. Forrásai a belügyminisztériumba benyújtott családnév-változtatási kérvények voltak.

A monográfia három nagy szerkezeti egységre oszlik. Első néhány fejezete (II–IV) az elméleti alapfogalmakat, a kutatáshoz kötődő terminológiát tisztázza, első-sorban a családnév–vezetéknév kettősség, másrészt a családnév-változtatás és névmagyarosítás terminusok kapcsán. Ez utóbbi esetben a névmagyarosítással szemben Farkas szisztematikusan a családnév-változtatás megjelölést használja, és az adatok tanúsága szerint jogosan is teszi, hiszen a megváltoztatott neveknek csak egy része számít valóban „magyarosításnak”. Ugyanebben a részben tér ki a kutatástörténetre is, bemutatja a családnév-változtatás eddigi történetét, szakirodalmát, forrásait.

A kötet második nagy egysége az V–IX. fejezet. Ebben a részben a kialakuló névváltozatok modelljét, az „új” nevek keletkezését jellemző tényezőket és a családnév-változtatások társadalmi színterét mutatja be. Itt jelenik meg az erőter fogalma, ami jól illusztrálja azt a bevezetőben felvetett jelenséget, mely szerint nevekről nem lehet a társadalmi-történeti háttér megkerülése nélkül szólni. Farkas Tamás is fontosnak tartja ezt az „erőteret”, melyet az is mutat, hogy jelentős szerepet kapott a vizsgálatban (41–49). A szerző hangsúlyozza is, hogy „A névváltoztatások vizsgálatában azonban nem a tisztán etimológiai, hanem a nevek nyelvi és etnikai karaktere szerinti elemzés lehet igazán informatív. Ez tehát szempontkeveredéshez vezet, melyet azonban a vizsgálati célok érdekében láttam érdemesnek vállalni” (36).

Figyelmet érdemel a névváltoztatások vizsgálata során a sokszor méltatlanul elhanyagolt lélektani szempont erőteljes bevonása is, melyet a szerző szisztematikusan visz végig az elemzés egészén.

A harmadik szerkezeti egység a X. fejezet. Ebben a részben az elemzések eredményeinek és tendenciáinak megrajzolását számos, sok adatot hordozó, de könnyen áttekinthető, hasznos táblázat segíti.

A fejezetben az egyes szakaszok családnév-változtatásainak mennyiségi mutatóit, illetve az elhagyott és felvett nevek típusait is áttekinthetjük. Részletesen elemzi és táblázatban is bemutatja a felvett családnevek motivációit.

A szerző vizsgálat alá vonja a változtatást kérőket szociológiai szempontból is: vizsgálja a kérelmezők korát, nemét, lakóhelyét. Külön figyelmet fordít a vizsgált időszak elején a zsidó és nem zsidó lakosság, míg a korszak második felében a cigány és nem cigány lakosság névváltoztatásának összevetésére.

A szerző számos fontos megfigyelése közül kiemelkedik, hogy Farkas Tamás adatokkal támasztja alá, hogy a névmagyarosítás szakkifejezés csak a 20. század közepéig volt (többé-kevésbé) helytálló, a század vége felé közeledve azonban (az 1997-es adatok tanúsága szerint) már csak a névváltoztatás a megfelelő terminus. Adatai azt mutatják, hogy a vizsgált időszak végén már a családnév-változtatások

egyre nagyobb részében nem az idegen név magyarra cserélése a cél: az elhagyott nevek igen nagy százaléka ugyanis magyar eredetű.

Nagyon kevesen foglalkoztak eddig a családnév-változtatások egyéni indokaival, melynek azonban szerzőnk egy egész alfejezetet szentel, és a motívumok rendszerezését is közli (58–62).

4. Hajdú Mihály elsősorban a nagyközönségnek szánta enciklopédiáját, melyet valóban érdeklődéssel forgathatnak a családnévük iránt érdeklődők. Enciklopédiájának segítségével általános képet kaphatunk a magyar családnévanyagról, ám ez a mű a magyar családnévvel foglalkozó kutatók számára is hiánypótló, mivel hasznos segítséget nyújthat akár a korábbi családnév-változtatások vizsgálatához is.

Farkas Tamás monográfiája vizsgálati módszerei, feldolgozott, új korpusznak tekinthető anyaga és bemutatott eredményei miatt megkerülhetetlen műve a magyar családnév kutatásnak, mivel a legkorszerűbb vizsgálati módszerekkel világít rá a 20. századi családnév-változtatások módszereire és motiváló tényezőire.

A fentiekben tárgyalt művek azonban nemcsak a magyar névtani kutatások számára jelentősek, de hasznosnak bizonyulhatnak emellett olyan külföldi kutatók számára is, akik a családnévvel, névváltoztatásokkal foglalkoznak, s látókörüket nemzetközi szintre emelik.

Takács Judit – Buzgó Anita

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- ÁKE** = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben Budapest, 1901.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang (Hrsg.), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.
- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPHk** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- Fokos-Fuchs** = Fokos-Fuchs, D. R., Syrjänisches Wörterbuch I–II. Budapest. 1959.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensia. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
- KESK** = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- KT** = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki. 1948.
- Leht** = Lehtisalo, T., Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki. 1956.
- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.

MdWb = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch I–VI. Helsinki. 1990–1999.
MNy = Magyar Nyelv. Budapest.
MNyj = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.
MSzFE = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
NéNy = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
NyIOk = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
NyudÉrt = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
Nyr = Magyar Nyelvőr. Budapest.
Paas = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
SF = Studia Fennica. Helsinki.
SFU = Советское финно-угроведение. Tallinn.
SKES = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
SrSIK = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
SUA = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
TESz = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
TL = Tietolipas. Helsinki.
UAJb = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
UAJb NF = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
UAS = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
UJb = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.
ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.), Új magyar tájszótár I–. Budapest. 1979–.
UT = Urálistikai Tanulmányok. Budapest.
UUA = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.
Vir = Virittäjä. Helsinki.
VJa/BJA = Вопросы языкознания. Москва.
VSUA = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden.
Wichm–Korh = Wichmann, Yrjö – Korhonen, Mikko, Wotjakischer Wortschatz. Helsinki. 1987.
Wied = Wiedemann, F. J., Syrjänisch–Deutsches Wörterbuch. St. Petersburg. 1880.
WUo = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E., Syrjänischer Wortschatz. Helsinki. 1942.
WWb = Munkácsi, Bernát– Kálmán, Béla, Wogulisches Wörterbuch. Budapest. 1986.

A 109. kötet szerzői

Agyagási Klára	DE BTK, Szlavisztika Intézet
Bíró Bernadett	SZTE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék;
Buzgó Anita	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Csepregi Márta	ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Cser András	PPKE BTK Angol Tanszék
Fehérvári Győző	PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Hoffmann István	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Holler László	
Honti László	KRE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék; MTA Nyelvtudományi Intézet
Kelemen Ivett	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Keresztes László	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Kesztyűs Tibor	Alsó-Szászországi Állami és Egyetemi Könyvtár
Kiss Jenő	ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Klettenberg, Reet	SzTE BTK Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
Klima László	ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Maticsák Sándor	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Paládi-Kovács Attila	MTA Néprajztudományi Intézet
Rácz Anita	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Róna-Tas András	SzTE BTK, Altajisztikai Tanszék
Saarinen, Sirkka	Turun yliopisto, Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus
Simoncsics Péter	BBTE, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár
Sipőcz Katalin	SZTE BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék;
Takács Judit	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Tolcsvai Nagy Gábor	ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Tóth Anikó Nikolett	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Tóth Valéria	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Vígh-Szabó Melinda	Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet
Virtanen, Susanna	DE BTK, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet
Voigt Vilmos	ELTE BTK, Néprajzi Intézet
Zaicz Gábor	PPKE BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben, illetve az nyk@nytud.hu villanypostacímén lehet érdeklődni.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német, orosz) nyelven is. A közlést cikkek esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg, ezzel is elősegítve a megjelentetett közlemények minél magasabb tudományos színvonalát.

Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme legfeljebb 1000 karakter lehet. Mellékeljenek továbbá 3–7 angol nyelvű kulcsszót is, valamint minden esetben egyértelműen tüntessék fel a szerző(k) elérhetőségét (ezt bizalmasan kezeljük), illetve munkahelyét (ez megjelenik az egyes kötetekben).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként fogadjuk el az nyk@nytud.hu címen (esetleg optikai lemezen vagy egyéb módon), lehetőleg RTF formátumban (.rtf) és/vagy Word-dokumentumként (.doc). A szükséges kiemeléseken kívül tehát ne legyen az elektronikus dokumentumban semmiféle formázás, továbbá ne használjanak automatikus számozást vagy kereszthivatkozást. Ehhez kérjük mellékelni a kinyomtatott változatot papíron és/vagy PDF-fájlként. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó fontfájl(oka)t (.ttf, .otf, .pfb, .pfm stb.) is kérjük. Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékeljék ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrással, adattáblájukkal együtt, a képeket, fotókat elektronikusan vagy a szkennelhető eredetit papíron (fénymásolt példányt, ha lehetséges, célszerű elkerülni). Ezeknek, illetve az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány szedéstükrének szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázatcímnek, illetve az ábrát követő képaláírásnak az elején, a folyó szövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknévét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket a latin ábécé kisbetűivel különböztessük meg egymástól, például: „Korhonen

(1981a, 1981b)”. Idegen nyelvű idézetek közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a cikk szerzője gondoskodjék a cikk nyelvének megfelelő fordításról.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek ne dőljenek! Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címet vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti betűrendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána [ ]-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük. A cirill betűs írású személynevek, bibliográfiai leírások rögzítésére átbetűzést, azaz transliterációt használunk, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin megfelelőket, az aktuális kiejtéstől függetlenül. A nem egyértelműen átírandó betűpárok: д – d, е – e, ё – ё, ж – ž, и – i, н – n, т – t, х – h, ц – c, ч – č, ш – š, щ – šč, ъ – ’, ы – y, ь – ’, э – è, ю – ju, я – ja.

Példák szakirodalmi tételek leírására:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot arra, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő cikkeket korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990 óta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető és vásárolható meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000–01731732–00000000

Egy kötet ára: 3000 Ft, előfizetőknek 2500 Ft, illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek 1–1 példány ára 25 euró.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232–90173–1738.

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Kenesei István
Terjedelem: 31,25 A5 ív
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029–6791
Online változat: HU ISSN 2060–7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor